

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

ANTIIKIN ARPAPELIT

Reko Tikka

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

ANTIIKIN ARPAPELIT

Reko Tikka

Turun yliopisto

Humanistinen tiedekunta
Kieli- ja käännöstieteiden laitos
Latinalainen filologia
Kieli- ja käännöstieteiden tohtoriohjelma Utuling

Työn ohjaaja

Jyri Vaahtera
Turun yliopisto

Tarkastajat

Mika Kajava
Helsingin Yliopisto

Kalle Korhonen
Helsingin Yliopisto

Vastaväittäjä

Mika Kajava
Helsingin Yliopisto

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-9217-1 (Painettu)
ISBN 978-951-29-9218-8 (PDF)
ISSN 0082-6987 (Painettu)
ISSN 2343-3191 (Sähköinen)
Painosalama Oy, Turku, Suomi 2023

Jusleniae memoriae sacrum

TURUN YLIOPISTO

Humanistinen tiedekunta

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Latinalainen filologia

REKO TIKKA: Antiikin arpapelit

Väitöskirja, 304 s.

Kieli- ja käännöstieteiden tohtoriohjelma Utuling

Maaliskuu 2023

TIIVISTELMÄ

Arpapeliiä voidaan teoriassa pitää myös eräänä arvannon tyyppinä, ja kun sen alkuperän oletetaan olevan arpaoraakkeleissa, on sen nähty olevan yhteydessä ennustamiseen. Antiikin todistusaineiston valossa arpapelejä pidettiin kuitenkin vain ja ainoastaan peleinä.

Arpapelii on helppoa määritellä tietynlaiseksi peliksi, mutta pelistä taas ei voida esittää mitään universaalii määritelmää – se tarkoittaa eri kielissä hieman eri asioita, joten kyse on kielirelativismista. Sanaston tasolla klassillisissa kielissä ei ole mitään eroa käsitteiden 'pelii' ja 'leikki' välillä, kuten ei monissa nykykielissäkään. Antiikin kirjailijoita ei myöskään näyttäisi häirinnee, ettei monesti ole mitenkään selvää, olisiko jollain termillä tarkoitus viitata arpapeliin, uhkapeliin, noppapeliin vai lautapeliin. Käytännössä näillä toiminnoilla on tietenkin aina ollut jonkinlainen ero eikä arpapelii ollut antiikissa, sen enempää kuin myöhemminkään, mitenkään automaattisesti uhkapeliä.

Antiikin arpapeleistä kertova kirjallinen todistusaineisto koostuu toisaalta lähinnä myöhäisestä aineistosta, joka tarjoaa kaikessa niukkuudessaan melko sekavia tietoja sekä toisaalta aineistosta, jossa vain sattumalta mainitaan jotain aiheeseen liittyvää – nämä ovat useimmiten joko aktuaalisia fragmentteja tai niihin verrattavissa olevia tekstikatkelmia ilman mitään selittävää kontekstia. Tämän aineiston perusteella peleihin liittyvästä sanastosta saadaan kyllä tietoa, mutta itse pelit jäävät suurelta osin selittämättömiksi. Ainoastaan kaikkein yksinkertaisimpien arpapelien säännöt tunnetaan mitenkään varmasti.

Arkeologinen aineisto tarjoaa joiltain osin lisävalaistusta, ja jotkut ilmeisesti arpapeleissä käytetyt välineet tunnetaan ainoastaan arkeologisen aineiston perusteella. Lähdeaineistoa on syytä tarkastella kriittisesti tekemättä aiheettomia yleistyksiä tämän rajallisen ja katkelmallisen aineiston pohjalta. Antiikin pelien tutkimuksessa arvailut ja spekulatioit ovat rehtaneet valtoimenaan, mutta tieteelliseen tutkimukseen ne eivät kuulu – pelejä tulisi tutkia yhtä tieteellisesti kuin mitä hyvänsä muutakin aihetta. Joitain arvauksia, spekulatioita ja sääntörekonstruoiteja voidaan pitää toisia uskottavampina ja todennäköisempinä, mutta ainoastaan suoraan antiikin todistusaineistoon perustuvat selitykset kertovat, mitä antiikin arpapeleistä oikeasti tiedetään.

ASIASANAT: antiikki, nopat, pelit, uhkapelit, rahapelit, vedonlyönti, ennustaminen (magia)

UNIVERSITY OF TURKU

Faculty of Humanities

Department of Classics

Latin philology

REKO TIKKA: The Games of Chance of Antiquity

Doctoral Dissertation, 304 pp.

Doctoral Programme in Languages and Translation Studies Utuling

March 2023

ABSTRACT

Games of chance could be viewed as well as games as forms of lottery. One should also note that the supposed origin of games of chance from lot oracle is not supported by any ancient evidence. As far as we can tell, games of chance were not seen as anything else than games.

Games of chance are easy to define as certain type of games, but game itself cannot be universally defined – in this respect differences between different languages are more significant than usually suspected and the concept of “game” can be seen as a case of linguistic relativity. The concept of “game” is neither clearer nor more obscure in classical languages than in modern languages. It also seems to have been no problem for the ancient writers that in many cases it is impossible to tell whether by certain word they actually mean a game of chance, gambling, dice game or a board game. There was quite clearly a difference between different games and a game of chance was of course not automatically a gambling game in antiquity.

The ancient literary evidence about games of chance consists of mostly later sources that offer quite confused and insufficient information and sources that only happen to mention something connected to games of chance – in most cases these are either concretely or practically fragments without any useful context. This evidence leaves obviously many things unexplained and much more is known about the vocabulary that pertains to games of chance than the games themselves. Only the rules of the simplest games of chance are known for sure.

Some additional information can be gathered from the archaeological evidence and it seems that there were also some games of chance that are not mentioned in ancient literature. All the evidence should be viewed critically and one should be careful not to make generalisations based on this limited and fragmentary material – guesswork and speculations may have some recreational value, but they have no place in science and there is no reason why the study of games should be any different. Some guesses and speculations could be seen as more likely and more credible than others, but only explanations based on the primary evidence tell us what is actually known.

KEYWORDS: antiquity, dice, games, games of chance, gambling games, betting, fortune-telling

Kiitokset

Tieteellisen tutkimuksen tekemiselle voi olla monia syitä ja selityksiä, ja vaikka jopa joku humanististen tieteiden edustaja voi pyrkiä tarjoamaan jonkinlaisia ratkaisuja jotain ylevää päämäärää, kuten maailman parantamista, varten, niin usein kyse lienee jonkun vähäisemmän ongelman ratkaisemisesta, eikä tutkimukselle kai oikeastaan tarvitse olla muuta selitystä kuin uteliaisuus. Kyse ei välttämättä ole mistään harkitusta päätöksestä, vaan enemmänkin jonkinlaisesta kutsumuksesta – näin ainakin itse kokisin, kun nyt ajattelen, miksi aikoinani tähän hankkeeseen ryhdyin ja miksi olen kaikista vastoinkäymisistä ja viivästyksistä huolimatta jatkanut tämän tutkimuksen kirjoittamista. Melkein kaikki opetus on varmasti jollain tavoin hyödyllistä, mutta kun nyt ajattelen, mikä oikeastaan sai itseni vakavissaan kiinnostumaan tutkimuksesta, niin tohtisin väittää, että suurimpina innoittajina oman opetuksensa ja esimerkkinsä välityksellä toimivat Luigi de Anna, Esa Itkonen ja Martti Nyman.

Vanhoina hyvinä aikoina yliopistoa nimitettiin Akatemiaksi, ja vaikka tuo nimitys on ehkä ”vannoutuneelle peripateetikolle” turhan platonilainen, niin se on mukavan abstrakti nimitys. Jostain syystä myöhemmin on otettu käyttöön sana *yliopisto* – nimityksellä sinällään ei ole merkitystä, mutta monissa muissa kielissä käytettyjen nimitysten taustalla häilyy latinan termi *universitas*, joka merkitsee ’kokonaisuutta’ ja tässä yhteydessä erityisesti ’yhteisöä’ (– sana *universum* vääntyy helposti suomalaiseen muotoon *universumi* [= maailmankaikkeus], mutta *universitas* olisi kieltämättä hieman vaikeampi suomalaistaa – jos siitä joku väännös olisi kehitelty, niin kaipa siihen olisi kuitenkin ajan myötä totuttu). Platonin Akademia oli epäilemättä yhteisö ja ehkä Turun Akatemiakin oli mahdollista kokea kokonaisuudessaan jonkinlaiseksi yhteisöksi eikä ajatus kai aivan mahdoton nykyaikaisenkaan yliopiston kohdalla ole, joskin yleisesti ottaen kyseessä lienee niin laaja ja heterogeeninen rakennelma, että sitä on melko vaikea mieltää yhteisöksi. Oma tiedekuntakin tuntuu yhteisöltä lähinnä silloin, kun sitä vertaa muihin tiedekuntiin, samoin laitos, mutta oppiaine on todellinen yhteisö. Olosuhteet voivat toki vaihdella – pandemia koetteli tietysti kaikkia tieteenalaan katsomatta, mutta jo ennen sitä klassilliset kielet ja antiikin kulttuuri on joutunut toimimaan useammassa enemmän tai vähemmän väliaikaisissa tiloissa ja omien laskelmieni mukaan tätäkin

työtä on ehditty tehdä vähintään seitsemän eri paikassa sijaitsevan työpöydän ääressä. Kaikki alkoi Jusleniasta ja Jusleniassa kaikki oli hyvin – nykyiset opiskelijat saattavat epäillä sanojani ja ehkä on parempi olla ajattelematta asiaa, sillä paluuta entiseen ei ole, mutta: Jusleniassa oppiaineen henkilökunnan ja tutkijoiden työhuoneet sekä opiskelijoiden virkistystila (”kahvikoppi”) olivat saman käytävän varrella ja oppiaineen kirjasto aivan kulman takana, minkä lisäksi rakennuksessa oli monien muidenkin oppiaineiden (jopa joidenkin sellaisten, joita ei nykyisestä yliopistosta jostain syystä edes löydy, kuten yleinen kielitiede) tilat. Edes διασπορά tai etäyhteyksiin turvautuminen eivät ehkä mitenkään suoranaisesti tuhoa yhteisöä, mutta kyllähän se tällaisissa olosuhteissa muuttuu helposti enemmän ajatuksen tasolla olevaksi abstraktioksi. En tiedä kenelle oikeastaan kuuluu kiitos tästä Juslenian ihmeestä: rakennus itsessään ei ansaitse kiitosta ja kyse oli luultavasti vain sattumasta, mutta olen syvästi kiitollinen, että sain olla osa Juslenian yhteisöä.

Kiitoksen ansaitsevat kaikki klassillisten kielten ja antiikin kulttuurin opiskelijat ja opettajat, joiden kanssa olen ollut tekemisissä vuosien varrella, erityisesti Jaana Vaahtera, Minna Seppänen, Veli-Matti Rissanen, Antti Lampinen, Tiina Hiekkalinna, Inkeri Kinnari, Kalle Knaapi, Ilkka Valve ja Joonas Vanhala. Suurimman kiitoksen juuri tämän työn puitteissa ansaitsee toki työn ohjaajana toiminut Jyri Vaahtera. Esitarkastajina toimineet Mika Kajava ja Kalle Korhonen ansaitsevat kiitokset työhön esittämistään muutos- ja parannusehdotuksista. Myös Jaakko Suominen esitti pari arvokasta huomiota tekstiin, mistä olen kiitollinen.

Paideia, Turun klassillinen yhdistys on tarjonnut vuosien varrella, ja tarjoaa epäilemättä jatkossakin, monia kiinnostavia ja inspiroivia esitelmiä – kiitän kollektiivisesti kaikkia yhdistyksen toimintaan osallistuneita. Otsikolla ”Melko yleistä kielitiedettä” järjestetyistä esitelmä- ja keskustelutilaisuuksista ansaitsevat kiitoksen Ville Leppänen, Aleksi Mäkilähde ja Tommi Alho. Kiitän myös kaikkia tohtoriohjelma Utulingin filologian ja kielihistorian teemaseminaariin osallistuneita, erityisesti vastuuhenkilöitä Matti Peikolaa ja Jyri Vaahteraa. Mikko Kauko on ollut monessa mukana – kiitos siitä. Kaikkeaa Ciceron kirjoittamaa ei ehkä ole syytä pitää absoluuttisena totuutena, mutta kuka haluaisi kieltää dialogissa *Ystävydestä* (*Laelius de amicitia* 32) Laeliuksen suuhun laitettut sanat *verae amicitiae sempiternae sunt* ’todellinen ystävyys on ikuista’? Kristian Blomberg ja Mikael Brygger – kiitän teitä paljosta.

Rahoituksesta saan kiittää seuraavia tahoja: Reinhold Ekholmin säätiö, Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos ja Turun Yliopistosäätiö.

2.3.2023
Reko Tikka

Sisällys

Kiitokset	6
1 Johdanto	10
2 Mitä pelaaminen on	16
2.1 Pelin määrittely-yrityksiä.....	19
2.1.1 Huizinga.....	19
2.1.2 Caillois.....	21
2.1.3 Scheuerl.....	24
2.1.4 Wittgenstein.....	25
2.1.5 Kaplan.....	25
2.1.6 Suits.....	26
2.1.7 Glassford.....	26
2.1.8 Csikszentmihalyi & Bennett.....	27
2.1.9 Avedon & Sutton-Smith.....	27
2.1.10 Roberts ym.....	27
2.1.11 Juul.....	28
2.1.12 Genovesi.....	28
2.2 Ei peliä ilman kieltä?.....	29
2.2.1 Suomen 'peli' ja 'leikki'.....	34
2.2.2 Kielirelativismi?.....	36
2.2.3 'Peli' antiikin kielissä.....	39
2.2.3.1 Kreikka.....	39
2.2.3.2 Latina.....	47
2.3 Pelien luokittelu.....	51
3 Arpapelin aktuaaliset ja potentiaaliset ulottuvuudet	55
3.1 'Arpapelit' antiikin kielissä.....	61
3.1.1 Kreikka.....	61
3.1.2 Latina.....	66
3.2 Arvonta.....	76
3.3 Kleromantia (arpaennustus).....	84
3.3.1 Aakkosoraakkeli.....	94
3.3.2 Telaluuoraakkeli (αστραγαλομαντεία).....	95
3.3.3 Bibliomantia.....	97
3.4 Vedonlyönti.....	101
3.4.1 Kreikka.....	103
3.4.2 Rooma.....	104
3.4.3 Kukkotappelu.....	106

3.5	Arpapelien arvontamenetelmät.....	109
3.5.1	Sormiarvonta.....	110
3.5.2	Binäärinen arvonta.....	113
3.5.2.1	ὄστρακίνδα.....	115
3.5.2.2	Kolikonheitto.....	116
3.5.2.3	Parillinen ja pariton.....	118
3.5.3	Telaluu.....	121
3.5.3.1	Anatomia.....	121
3.5.3.2	Etymologia.....	129
3.5.3.2.1	Kreikka.....	129
3.5.3.2.2	Latina.....	132
3.5.3.3	Arkeologia.....	134
3.5.4	Pitkä noppa.....	158
3.5.5	Arpakuutio.....	162
3.5.6	Muut arvontavälineet.....	187
4	Antiikin arpapelit.....	205
4.1	πλειστοβολίνδα.....	205
4.2	Augustuksen peli.....	210
4.3	? (kreikkalainen arpapeli, jonka nimeä ei tunneta).....	214
5	Loppulause.....	224
	Lyhenteet.....	229
	Bibliografia.....	232
	Liitteet.....	305

1 Johdanto

Tutkimuksessa oli alun perin tarkoitus koota yhteen kaikki mahdollinen antiikin kirjallisuudessa säilynyt tieto antiikin arpapeleistä, mutta melko pian kävi selväksi, että vaikka monet satunnaiset aiheeseen liittyvät anekdootit ovat sinällään kiinnostavia ja valaisevat ehkä jotenkin myös antiikin pelimaailmaa, niin niitä ei olisi mielekästä käsitellä, ellei perusasioista ole selkeää käsitystä, ja kuten melko pian kävi selväksi, tarjoaa näiden perusasioiden selvittely kylliksi aineistoa yhtä tutkimusta varten. Runoudessa voi olla usein suotavaa rynnätä suoraan keskelle tapahtumia, kuten Horatius (*Ars* 146–149) neuvoo, mutta sama ei välttämättä päde tieteellisessä tutkimuksessa.

Pelin ohella arpapeliä voidaan pitää myös yhtenä arvonnän tyyppinä. Yleisempi näkemys on kuitenkin aina ollut, että arpapeli tarkoittaa tietynlaista peliä. Itse arpapeliä vaikeampaa on määritellä, mitä pelillä tarkalleen ottaen tarkoitetaan. Monissa kielissä, mukaan lukien antiikin kielet, yksi ja sama sana kattaa sekä pelin että leikin käsitteet, joten kun määritelmän lähtökohtana käytetään tällaista sanaa, ei määritelmä välttämättä vastaa sitä, mitä suomen sanalla *pele* tarkoitetaan. Vaikka pelillä ja leikillä epäilemättä on jonkinlainen yhteys, niin käsitteiden määrittelyn kannalta olennaisempaa on se, miten ne eroavat toisistaan. Entä urheilu sitten? Joissain määritelmässä kaikki kilpaurheilu tulkitaan peliksi, ja vaikka yksi ja sama aktiviteetti voi olla sekä peliä että urheilua, niin tällainen yleistys tuntuu hieman erikoiselta. Jalkapalloahan kutsutaan toisinaan ”vihreän veran shakiksi”, ja valmentajan näkökulmasta kyse voi toki ollakin jonkinlaisesta strategiapelistä, mutta pelaajan näkökulmasta kyse on fyysisestä kamppailusta, jota moni olisi varmasti valmis pitämään enemmän urheiluna kuin vaikkapa golfia, tikanheittoa tai moottoriurheilua, puhumattakaan pokerista ja elektronisesta urheilusta. Ehkä mitään täysin yksiselitteistä määritelmää pelille, sen enempää kuin vaikkapa urheilulle, ei voida esittää, vaan käsitteen rajat jäävät aina enemmän tai vähemmän hämäräksi. Se jo Huizingan esiin nostama seikka, että pelin ja leikin käsitteitä ilmaistaan eri kielissä eri tavoin, ei ole saanut pelejä käsittelevässä tutkimuksessa osakseen läheskään ansaitsemaansa huomiota – se on oletettavasti vaikuttanut siihen, miten peliä on pyritty määrittelemään, mutta onko kyse itse asiassa paljon merkittävämmästä seikasta: vaikuttaako kieli siihen, mitä tietyn kielen puhujien keskuudessa pidetään

pelinä? Ennen kaikkea juuri sen, ettei pelin ja leikin käsitteitä eroteta toisistaan, voisi olettaa vaikuttavan ratkaisevasti peliin ja pelaamiseen liitettyihin näkemyksiin. Huizinga ei tarkoita ”leikin korkeammilla muodoilla” yksiselitteisesti ’peliä’, vaan jotain muuta – hän pitää peliä ja urheilua jopa ”leikin rappiollisina muotoina”, ja vaikkei näin pitkälle viety leikin idealisointi varmasti kumpua pelkästään siitä, että kielen tasolla peli = leikki, niin se on kuitenkin luultavasti osaltaan vaikuttanut tähän näkemykseen ja se, että monissa muissakin kielissä tilanne on sama, on puolestaan luultavasti vaikuttanut siihen, että Huizingan näkemys pelistä/leikistä on tullut niin yleisesti hyväksytyksi. Pelin määrittelyssä näyttäisi siis olevan ainakin jossain määrin kyse kielirelativismista. Antiikin tekstien perusteella näyttäisi siltä, ettei kielen epämääräisyys ollut mikään ongelma, koska pelejä ja leikkejä ei pidetty aiheina joita, olisi ollut syytä pohtia mitenkään vakavissaan.

Huizingan teosta *Homo ludens* voidaan pitää jonkinlaisena pelitutkimuksen edelläkävijänä, sillä varsinainen pelitutkimus itsenäisenä tieteenalana on paljon myöhempää perua. Pelejä voidaan tutkia, ja on tutkittukin, monista näkökulmista – pelitutkimus on luonnostaan monitieteistä, mutta kielitiede on jäänyt pelien tutkimuksessa sangen vähäiseen osaan, vaikka pelaaminen (toisin kuin leikki) on pohjimmiltaan kielellistä toimintaa ja, kuten todettu, pelin määrittely näyttäisi olevan yhteydessä kielirelativismiin. Pelaamista voi jopa pitää yhtenä niistä tekijöistä, jotka erottavat ihmisen eläimistä: eläimet leikkivät ja käyttävät jonkinlaista kieltä, mutta leikki on yhtä kaukana pelistä kuin eläinten kieli ihmisten kielestä. Filologia on joskus enemmän ja joskus vähemmän kielitiedettä – siinä missä kielitiede tutkii kieltä, tutkii filologia (ainakin yhden määritelmän mukaan) kulttuuria kielellisen aineiston valossa.¹ Pelitutkimus on keskittynyt lähinnä nykyajan pelien, erityisesti digitaalisten pelien, tutkimukseen, joten jonkinlaista historiallista perspektiiviä voisi kai pitää alalla toivottavana. Pelin yhteys kieleen johdattaa tutkimuksen joiltain osin aivan ihmiskunnan alkuhämäriin, ja vaikka tutkimuksen keskipisteessä ovat antiikin arpapelit, on ovea silloin tällöin raotettu myös aiempiin aikakausiin ja toisiin kulttuuripiireihin. Paleoliittisista arpapeleistä ei tiedetä mitään, mutta yhtä lailla kuin antiikin roomalaiset ammensivat vaikutteita kreikkalaisilta, ammensivat kreikkalaiset vaikutteita Egyptistä ja Mesopotamiasta. Ja vaikka todisteet pelien lainautumisesta ovat melko vähäisiä, niin ainakin jotkut pelivälineet näyttäisivät olleen käytössä ainoastaan tiettyinä aikoina tietyissä paikoissa, kun taas toiset ovat vuosisatojen aikana levinneet paikasta toiseen.

Vaikka pelejä on oletettavasti aina pelattu ensisijaisesti ajanvietteeksi ja huvitukseksi, on niiden taustalla oletettu olevan jotain ”ylevämpää”. Vahvimmin pelien on nähty olevan yhteydessä uskonnolliseen toimintaan, ja arpapelien on

¹ Ks. esim. Anttila 1973, 177 – vrt. esim. Funaioli 1948, 356.

oletettu olevan yhteydessä erityisesti arpaoraakkeleihin: tämän oletuksen mukaan arvontaa käytettiin alun perin jumalten tahdon tai tulevien asioiden tiedustelemiseen ja arpapelit syntyivät, kun tätä arvontaa alettiin harjoittaa täysin maallisena aktiviteettina. Antiikista on säilynyt jonkin verran tietoja arpaoraakkeleista ja varsinkin Kreikassa arvonta, johon suhtauduttiin sekä antiikin Kreikassa että Roomassa, ainakin joissain yhteyksissä, suurella hartaudella, oli monin tavoin läsnä ihmisten elämässä, mutta oliko arvonnalla ja/tai arpaoraakkeleilla mitään tekemistä arpapelien kanssa?

Antiikin pelien tutkimuksessa on perinteisesti kiinnitetty eniten huomiota kirjalliseen todistusaineistoon, vaikka myös peleistä ja pelaamisesta kertovaa arkeologista aineistoa on säilynyt runsaasti. Vaikka arkeologista todistusaineistoa voidaan sanoa mykäksi, niin se on joiltain osin onnistunut valaisemaan muuten hämäräksi jääneitä seikkoja ja herättänyt joitain kysymyksiä, joita pelkän kirjallisen aineiston valossa kukaan tuskin olisi tullut kysyneeksi. Kuten todettu, pelejä ja pelaamista voidaan tutkia monista näkökulmista eikä pelitutkijoilla varmastikaan ole pulaa peleihin liittyvistä kysymyksistä. Pelitutkimus ei ole mitenkään ajallisesti rajoittunutta, mutta suurin osa tutkimuksesta on keskittynyt nykypäivän peleihin, joihin liittyyvää aineistoa, kuten itse peli, on helposti tutkijan käden ulottuvilla – sama ei tietenkään päde menneisyyden peleihin. Samoja kysymyksiä kuin nykypäivän peleistä voidaan tietysti esittää myös menneisyyden peleistä, mutta niistä kertova aineisto on katkelmallista, joten läheskään kaikkiin kysymyksiin ei voida olettaa löytyvän vastauksia. Joskus voi olla vaikea hyväksyä, ettei vastauksia ole, mutta jos tutkimukseen jääviä aukkoja ryhdytään paikkaamaan arvailulla, päädytään helposti rekonstruktioon, jonka suhteesta menneisyyden todellisuuteen ei ole mitään takeita.

Suurin huomio antiikin pelien tutkimuksessa on aina kiinnitetty pelien sääntöjen rekonstruointiin, mikä on tietysti täysin ymmärrettävää ja hyväksyttävää. Muutaman vuosisadan jälkeen voisi kuvitella monien asioiden selvinneen eivätkä kaikki asiat ole sen enempää selvittelyä koskaan vaatinetkaan, sillä monet yksinkertaiset pelit selittävät itse itsensä ja ne on tunnettu pääpiirteissään samassa muodossa antiikin jälkeekin eri puolilla maailmaa. Ne pelit taas, joista antiikin aineisto tarjoaa vähemmän täydellisen kuvan, ovat jääneet joiltain osin hyvinkin hämäräksi eikä niiden täydellinen ymmärtäminen näyttäisi olevan mahdollista pelkästään antiikin aineiston valossa. Antiikin todistusaineiston täytyy kuitenkin aina olla selitysten yksiselitteinen perusta. Arkeologinen aineisto ei kerro itse peleistä välttämättä paljoakaan: pelkkä arvontaväline, kuten arpakuutio, ei kerro itse pelistä käytännössä juuri mitään eikä aina voi olla mitenkään varma, että jotain välinettä on edes käytetty pelaamiseen – konteksti voi joissain tapauksissa tarjota jotain lisävalaistusta esineiden potentiaalisesta käytöstä, mutta niiden aktuaalinen käyttö jää usein arvailujen varaan. Kirjallinen todistusaineisto taas koostuu pääosin melko satunnaisista viittauksista, joissa ei ole tarkoituksaan pyrkiä selittämään itse pelejä,

jotka vain mainitaan ohimennen. Lähinnä Kreikasta löytyy kyllä myös joitain kirjallisia lähteitä, jotka yrittävät jotenkin selittää aiempien aikojen pelejä, mutta usein on melko selvää, etteivät näiden tekstien kirjoittajat ole tienneet näistä vuosisatoja aiemmin pelatuista peleistä paljoakaan, sillä selitykset ovat usein niin ylimalkaisia ja epämääräisiä, ettei niistä ole käytännössä juurikaan hyötyä – joskus niistä voi olla pikemminkin haittaa, sillä ne sotkevat asioita entisestään. Aleksanteri Suuri löysi ratkaisun Gordionin solmun avaamiseen, mutta tätä solmua ei voi kuvitella avattavan miekalla, vaan ainoastaan kärsivällisellä tutkimuksella.

Antiikin kielissä ei sanaston tasolla ole oikeastaan mitään eroa käsitteiden arpapeli ja uhkapeli välillä, samoin kuin ei myöskään pelin ja leikin välillä, mutta käytännön tasolla jonkinlainen ero pelin ja leikin välillä on yleensä havaittavissa, vaikkei se kielessä ilmenisikään. Arpapelin ja uhkapelin välillä ero on ennen kaikkea siinä, sisältyykö peliin panos – panos voidaan tuki liittää muihinkin peleihin ja mihin hyvänsä tulevaa tapahtumaa koskevaan arvaukseen (vedonlyönti), joten uhkapeli on laajempi käsite kuin panoksin pelattu arpapeli. Kaikkien mielestä vedonlyöntiä ei tulisi niputtaa samaan yhteyteen ruletin ja vastaavien pelkkään sattumaan (tai satunnaisuuteen) perustuvien uhkapelien kanssa, mutta tässä yhteydessä olennaista on se, voidaanko vedonlyöntiä pitää arpapelinä. Antiikin teksteistä ei aina ole mahdollista sanoa, viittaako ”noppapeli” lautapeliin, arpapeliin vai uhkapeliin, mutta ainakin joitain täsmennyksiä antiikissa käytettyyn sanastoon voidaan esittää. Noppa oli jo antiikissa sattuman symboli, mutta silti tuntuu hieman yllättävältä, että antiikin kreikassa ”noppapeli” tarkoittaa toisinaan myös sellaista uhkapeliä, johon ei liity lainkaan nopan heittoa. Uhkapeliä käsitellään tässä tutkimuksessa lähinnä niiltä osin kuin sen voidaan nähdä valaisevan arpapelejä.

Jonkinlaista kiinnostusta antiikin peleihin on aina ollut, mutta vakavasti otettavaa tutkimusta on oikeastaan sängen vähän. Aineiston epämääräisyys ei ehkä kannusta tutkimukseen, mutta suurin syy lienee se, ettei asiaa ole pidetty erityisen tärkeänä ja tutkimisen arvoisena. Oikeastaan vasta 1900-luvun loppupuolella peleistä on tullut täysin hyväksyttävä ja vakavasti otettava tutkimuskohde ja nykypäivän pelien ohella jonkinlaista huomiota on alettu kiinnittää myös pelien historian ja historiallisten pelien tutkimiseen. Antiikin pelien osalta merkittävimpana muutoksena aiempaan tutkimukseen nähden voidaan pitää sitä, että uudemmissa tutkimuksissa pyritään yleensä ottamaan kirjallisen aineiston lisäksi myös arkeologinen todistusaineisto huomioon. Nämä aineistot kumpuavat tietysti samasta antiikin todellisuudesta, mutta joiltain osin ne tuntuisivat kertovan hieman eri tarinaa eivätkä palaset kaikilta osin loksahda kohdilleen aivan toivotulla tavalla, mutta tämä pitää vain hyväksyä, ja kuten Tauno Nurmela (1975, 95) totesi: ”[...] humanistisen tutkimuksen erikoisluonne onkin siinä, että sen mahdollisuus täydellisyyteen alkaa vasta silloin, kun se tunnustaa täydellisyytensä mahdottomuuden.” Aineiston moninaisuus asettaa tietysti tutkimukselle omat haasteensa – antiikintutkimuksessa

erilaisten aineistojen yhdisteleminen ei ole mitenkään poikkeuksellista, vaan lähteinä voi olla kirjallisuuden ohella piirtokirjoituksia, papyrusfragmentteja, numismaattista aineistoa ja mitä milloinkin, ja kun tutkimuksen aihetta rajoittaa vain ajallinen perspektiivi, voi tutkimus käsitellä käytännössä melkein mitä hyvänsä, joten tutkimus on tavallisesti enemmän tai vähemmän monitieteistä ja tieteidenvälistä. Kovin syvälle luonnontieteiden ja matematiikan syövereihin ei tämän tutkimuksen puitteissa ole tarpeen (onneksi) mennä, mutta ehkä jotain pelitutkimuksen ja antiikintutkimuksen luonteesta kertoo se, että tällaisiakin humanisteille yleensä sangen vieraita aloja tullaan ylipäänsä sivunneiksi.

Gerolamo Cardano edustaa varmasti jossain mielessä hyvin renessanssi-ihmistä (*uomo universale*), sillä hän oli omana aikanaan (1500-luvulla) pätevä ja menestynyt matemaatikko, lääkäri ja astrologi sekä jonkinlainen filosofi ja vähemmän menestynyt uhkapeluri – mikään tyypillinen oman aikansa edustaja Cardano tuskin oli, mutta nykyään olisi vaikea kuvitella mitään vastaavaa monialaisuutta. Kaiken muun ohessa Cardano kirjoitti peleistään ja esitti niistä joitain edelleen huomion arvoisia havaintoja yhdistäen matemaattisen osaamisensa kokemuksiinsa uhkapelurina. Antiikin pelien osalta Cardano ammensi tietonsa antiikin tekstien ohella myös Celio Calcagninin aihetta käsittelevästä esityksestä, joten antiikin pelien tutkimus oli päässyt hyvään vauhtiin jo 1500-luvulla. Erasmus Rotterdamlainenkin kirjoitti erään antiikin arpapeleihin liittyvän tekstin. Kuten varmasti monien muidenkin aiheiden kohdalla, voidaan antiikin pelien tutkimuksen juuret ulottaa aina antiikkiin asti. Antiikin pelien tutkimushistorian tutkimisessa olisi ehkä ainesta omaan tutkimukseensa, mutta on kiinnostavaa havaita, ettei vanhinkaan tutkimus ole kaikilta osin vanhentunutta. Paras yleisesitys antiikin peleistä (ja leikeistä) taitaa edelleen olla Becq de Fouquièresin *Les jeux des anciens* (toinen laitos vuodelta 1873). ”[T]ämän päivän tutkimus perustuu menneiden ajattelijoiden työlle, vaikka emme sitä aina huomaisikaan.”² Yleisesti ottaen voidaan sanoa, että jotkut erheelliset käsitykset ovat ajan myötä karisseet, mutta uusia on tullut tilalle eikä uudempaakaan antiikin peleihin liittyvää tutkimusta voi lukea kritiikittömästi. Jossain mielessä peli näyttäisi edelleen olevan aihe, jonka tutkimiseen ei suhtauduta samalla vakavuudella kuin monien muiden aiheiden tutkimiseen.

Jos väitteessä, että pelien ja vapaa-ajanviettotapojen voidaan sanoa olevan yhtä luonteenomaisia tietyille kansalle kuin sen taide ja kirjallisuus,³ on jotain perää, niin kyseessä on tärkeä tutkimuskohde, ja vaikka väite olisi liioittelua, saattavat pelit omalta osaltaan kertoa jotain muustakin kuin vain pelaamisesta itsestään. Tällaisia kysymyksiä on kuitenkin mielekästä pohtia vasta sitten, kun tunnetaan itse pelit.

² Veivo & Huttunen 1999, 190.

³ Higgins 1888, 394; ks. myös Marquardt 1886, 834; Mehl 1995, 9–11; Di Napoli 2016, 16.

Tämän tutkimuksen tavoitteena on siis selvittää, mitä antiikin arpapeleistä oikeasti tiedetään (ja voidaan ylipäänsä tietää) erityisesti sanaston ja pelivälineiden valossa. Arpapelien erityisluonnetta pyritään myös valaisemaan tarkastelemalla pelin käsitettä yleisemmin ja arpapelien yhteyttä arvontaan ja ennustamiseen.

2 Mitä pelaaminen on

Pelistä voidaan sanoa samaa kuin urheilusta: se ”on käsite, jota käytetään usein mutta määritellään harvoin.”⁴ Sanakirjamääritelmät⁵ kattavat ehkä sen, mitä on tapana nimittää urheiluksi, mutta eivät aseta mitään selkeitä rajoja sille, mitä voidaan ja tulisi pitää urheiluna. Umberto Eco määrittelee urheilun toiminnaksi, ”jossa ihminen, suorasti ja vailla ansaitsemistarkoituksia, käyttää ruumistaan ja suorittaa harjoituksia jotka panevat lihakset työskentelemään, veren kiertämään ja keuhkot toimimaan täydellä teholla”.⁶ Tämä tuntuu liian rajoittavalta, ja Econ tarkoituksena onkin todistella, ettei jalkapallo (ainakaan MM-kisoissa pelattu) ole urheilua. Se, minkä Eco määrittelee urheiluksi, olisi kai monien mielestä lähinnä kuntoilua tai liikuntaa,⁷

⁴ Kinnunen 2004, 58.

⁵ Ks. esim. *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. urheilu; *Nykysuomen sanakirja*, s. v. urheilu (– vrt. Pihkala 1945, 34); ks. myös Mandell 1984, xvii. Suomen termi *urheilu* sisältää vähintään epäsuoran viittauksen urheuteen – sana on johdettu murteellisesta verbistä urheilla ’toimia uhkarohkeasti’, joka perustuu joko adjektiivisiin *urhea* tai tämän kantasanaan *urho*. Kun urheilusta tuli muodikasta 1800-luvun loppupuolella, kaivattiin englannin *sport*-sanalle suomalaista vastinetta, ja elinvoimaisimmaksi osoittautui *urheilu*, joka jäi kieleen hyvin laajassa merkityksessä (Häkkinen 2004, s. v. urheilu; ks. myös *SKES*, s. v. urho – vrt. Mandell 1984, 264). Termillä *sport* ei ole samanlaista ”etymologista painolastia” – se on englantilainen sana 1800-luvulta, lyhennys muinaisranskan sanasta *desport* (sanan *deport* variantti), johdettu verbistä *déporter*, (vanhassa) merkityksessä (= *distraine*) ’huvittaa, hauskuttaa, virkistää’ (Picoche 1971, s. v. port; ks. myös Pihkala 1945, 31; Brook 1981, 104; Mandell 1984, xvi; 263; Mabin 1998; Rey 2005 – vrt. Mehl 1995, 18). Toiset (Koski ym. 2004, 14; Wacke 2013, 194) taas esittävät, että sana *sport* tulisi myöhäislatinan verbistä *disportare* ’hajottaa; viedä erilleen’.

⁶ Eco 1985, 211. Guttman (1986, 4) määrittelee urheilun ”autotelisiksi fyysisiksi kamppailuiksi”, mutta toteaa välittömästi, että tällainen määritelmä edustaa lähinnä ideaalityyppejä ja on vain abstrakti malli.

⁷ Pihkala (1919, 259) viittaa termillä ”liikuntourheilu” sellaiseen urheiluun, ”jossa suorituksen teho riippuu urheilijan itsensä kehittämästä liikevoimasta tai liikkeiden hallinnasta”, mutta nykyään kuntoilulla tai liikunnalla tarkoitetaan kai yleensä urheilua ilman kilpailua – ks. Palmgren 2004, 180; Sund 2005, 15; Zacheus 2008, 29; Rantala 2019, 42–43. Helanko (1964, 59) jaottelee urheilun organisoituun urheiluun ja primitiiviseen urheiluun – kuntoilu kuuluisi näistä jälkimmäiseen luokkaan, johon sisältyy tosin paljon muutakin vaikeammin määriteltävää toimintaa.

varsinkin jos ”vailla ansaitsemistarkoituksia” tulkitaan paitsi ammattiurheilun myös ylipäänsä kilpailemisen kieltämisenä.⁸

Econ määritelmän perusteella kysymykseen ”kuuluvatko snoukkailu, skeittailu, parcour, boulderointi [= kiipeily ilman varmistusvälineitä matalilla korkeuksilla], sauvakävely jne. urheiluun”⁹ pitäisi kai vastata myönteisesti ja kysymykseen ”onko shakin pelaaminen tai ralliauton ajaminen urheilemista”¹⁰ kielteisesti. Jos taas otetaan huomioon, että joissain lajeissa kilpaillaan ja joissain ei, niin ehkä rallia on syytä pitää urheiluna, mutta sauvakävelyä taas ei.

Kilpailua voisi jopa pitää yhtenä urheilun (ja pelin, muttei leikin) olennaisena osatekijänä¹¹ – juuri kilpailun (ja organisoinnin) perusteella shakin,¹² pokerin¹³ ja videopelien pelaaminen¹⁴ voi olla urheilua, samoin mölkky,¹⁵ ja ainakin joidenkin mielestä jopa juomapeli *Beer Pong*.¹⁶ Esim. videopelien pelaaminen voi siis olla urheilua, mutta ainoastaan tietyissä tarkoin rajatuissa tilanteissa, muuten kyse on ”vain” pelaamisesta. Jokin ei siis välttämättä määräydy urheiluksi toiminnan itsensä perusteella, vaan kontekstin perusteella.¹⁷ Myös rajanvetoa viihteen ja urheilun välillä on pidetty vaikeana,¹⁸ mutta tässä voisi ajatella olevan kyse eri

⁸ Voittamiseen ja kamppailuun voidaan suhtautua eri tavoin – ks. Sund 2005, 17. Paremmuuden mittausta ei myöskään voida pitää universaalina urheilukilpailuita yhdistävänä tarkoituksena tai päämääränä – ks. Hämäläinen 2015, 12–13 (ja tarkemmin 13–39).

⁹ Sund 2005, 15.

¹⁰ Kinnunen 2004, 58–59; ks. myös Palmgren 2004, 180.

¹¹ Helanko 1964, 59; ks. myös Drew 2004, 205; Michaud 2019/20, 13. Pihkala (1945, 33) on toista mieltä, muttei tarjoa näkemykselleen mitään kunnollisia perusteluja.

¹² Pihkala 1945, 35; Yonnet 1985, 27.

¹³ Huizinga 1947, 269; Kirn & Ressler 2004, 47; Stone 2005, 42.

¹⁴ Nykyään käytetäänkin nimitystä elektroninen urheilu, eli e-urheilu. Suomen elektronisen urheilun liiton puheenjohtajan, Joonas Kapiaisen mukaan e-urheilu tarkoittaa kaikkea fyysistä ja ei-fyysistä kilpailullista tekemistä, jossa käytetään elektronista laitetta – yleisin muoto on kilpailullinen videopelaaminen (Ryhänen 2018, 29; ks. myös Dickey 2001, 55; Beith 2002; Holopainen 2019; Suomalainen 2019). Nimitys e-urheilu on tullut käyttöön vasta 2000-luvulla, mutta vastaavaa toimintaa on toki harjoitettu jo aiemmin: ks. Langway 1981, 56; Skow 1982, 57; Suominen ym. 2018; ks. myös Turtiainen 2012, 34.

¹⁵ Heljakka 2018.

¹⁶ Winters Keegan & Haire 2008.

¹⁷ Kuten Scheuerl (1954, 151) toteaa, mistä hyvänsä pelistä voidaan tehdä ”urheilua” – vrt. Pihkala 1945, 31–32. Ks. myös Whitehill 2009, 55.

¹⁸ Palmgren 2004, 180. Jos showpaina lasketaan urheiluksi, niin siinä tämä rajanveto kyllä hämärtyy – siihen ei kuitenkaan sisälly mitään todellista kilpailuelementtiä, sillä lopputulos on ennalta päätetty, joten sitä voidaan pitää lähinnä urheilun kaapuun puettuna teatterina. Toisaalta, myös esim. kilpapyöräilijä Peter Sagan on haastatteluissa (keväällä 2017) korostanut sitä, ettei tärkeintä ole voittaminen, vaan tarjota katsojille speksaakkeli (ks. myös Sagan & Deering 2018, 222–223; 280).

näkökulmista.¹⁹ Urheilijalle kyse on urheilusta, mutta katsojalle urheilu on yksi viihteen muoto muiden joukossa. Urheilu on aina vetänyt puoleensa katsojia ja kirvoittanut loputtomia spekulatioita (antiikissa erityisesti kilpa-ajot ja Olympian kisat), ja juuri tämä on se, mikä ärsyttää Umberto Ecoa.²⁰

Jalkapalloa voidaan pitää sekä pelinä että urheiluna, ja katsojan kannalta myös viihteenä, mutta täytyvätkö nämä kriteerit jossain satunnaisessa pihapelissä, jossa ei ole tuomaria, ei tarkkaan rajattua kenttää eikä syntyneitä maaleja välttämättä edes lasketa? Pelin arvo viihteenäkin voi olla melko kyseenalainen. Eikö tällöin ole kyse enemmänkin (vain) ajanvietteestä tai leikistä?²¹ Kielelliset konventiot määräävät, että jalkapallo on peliä eikä leikkiä, kulttuuriset konventiot taas määräävät, että pallopelit ovat urheilua. Helppointa, mutta myös perusteltua ja järkevää, lieneekin todeta, että urheilu (vain) on.²²

Ero pelin ja leikin välillä on monesti häilyvä. Näille käsitteille voidaan ainakin teoriassa määritellä jotkin rajat ja tunnuspiirteet, vaikkei täyttä yksiselitteisyyttä kaikilta osin ehkä ole mahdollista saavuttaa. On myös syytä ottaa huomioon, ettei monissa kielissä tehdä sanaston tasolla erottelua peliin ja leikkiin niin kuin suomessa ja skandinaavisissa kielissä. Pelitutkimuksen suurimpien klassikoiden Huizingan ja

¹⁹ Ks. Caillois 1958, 43–44; 114.

²⁰ Ks. Eco 1985, 210–211; 1995 – suurin syyllinen on tietysti media, joka ”luo urheiluspektaakkelin kaikkine puhetapoineen” (Vettenniemi 2007, 21; ks. myös Sund 2005, 15; Turtiainen 2012, 15, ja antiikin ”urheilujournalismista”: Koski ym. 2004, 15) – siinä, että joku hiihtää yksin pimeässä metsässä (Turtiainen 2012, 22) tuskin olisi Econ mielestä mitään ongelmaa.

²¹ Opie & Opie 1969, 2; Heljakka 2018, 67; ks. myös Botermans ym. 1990, 11. Pihkalan (1919, 260) mukaan tämä olisi urheiluleikkiä, jossa toiminta itsessään on pääasia, mutta jos pelataan vakavissaan, on kyse *urheiluleikistä*. Meerwaldtin (1928, 162–163; ks. myös Snell 1926, 373, n. 1; Fränkel 1938, 319–320; Reinhardt 1942, 6; Marcovich 1965, 309; Kahn 1979, 228–229; Vermeule 1979, 156; Schädler 2009, 186–187; Macé 2020, 218; Vespa 2020, 76) mukaan juuri vastaavanlaisesta leikillisestä pelaamisesta on kyse Herakleitoksen fragmentissa (DK 22 B 52 = fr. XCIV Kahn = fr. 93 Marcovich = fr. D 76 Laks & Most < Hippol. *Haer.* 9,9; ks. myös Luc. *Vit. auct.* 14) αἰὼν παῖς ἐστὶ παιζῶν, πεσσεύων· παῖδὸς ἢ βασιληῆς – Saarikosken (1971, 24) käännöksessä ”Aika lapsi leikkivä, kuninkuus lapsen kädessä” tämä ei ole mitenkään ilmeistä, sillä lautapeliin viittaava sana πεσσεύων on jätetty pois: lapsi ei siis pelaa lautapeliä, vaan siirtää nappuloita leikillään, ehkä tuntematta edes pelin sääntöjä. Herakleitos ei kuitenkaan olisi lempinimensä ὁ σκοτεινός ’Hämärä’ veroinen, ellei tätä fragmenttia voitaisi tulkita toisinkin (esim. de Vogel 1963, 30; Marcovich 1967, 494–495; Kurke 1999, 257–258, n. 28) ja ellei siitä voitaisi löytää paljon muitakin – ks. esim. Brieger 1904, 204; Bury 1937, 319, n. 1; Herter 1961, 81; Guthrie 1962, 478, n. 2; Kahn 1979, 227–228; 328–329, n. 302; Therme 2017, 646–650; Bouvier & Dasen 2020a; Dasen 2020a; Macé 2020, 208–209; 216–223; Spadini 2020, 251; Vespa 2020, 93.

²² Sund 2005, 14.

Caillois'n²³ voidaankin sanoa määrittelevän jotain muuta kuin 'peliä', sillä hollannin *spel* ja ranskan *jeu* tarkoittavat sekä 'peliä' että 'leikkiä',²⁴ ja vaikka urheilulle on oma terminsä, kuuluu sekin heidän mielestään samaan yhteyteen pelien ja leikkien kanssa.²⁵ ”Käsittepareissa *pelejä* ja *leikkiä* sekä *urheilu* ja *liikunta* voi itse asiassa nähdä yhteneväistä kahtiajakautuneisuutta. Leikin muuttuessa peliksi ja liikunnan urheiluksi on kyse tietynlaisesta, mahdollisesti epätoivotusta, vakavoitumisesta.”²⁶

Pelaaminen on moniulotteinen ilmiö, jota on tutkittu ja selitetty monista näkökulmista,²⁷ mutta mitä pelaaminen oikeastaan on? Voidaanko peliä ja pelaamista määritellä yhtään paremmin kuin (vaikkapa) urheilua?

2.1 Pelin määrittely-yrityksiä

2.1.1 Huizinga

Huizingan kirjaa *Homo ludens* voidaan hyvällä syyllä sanoa 1900-luvun luetuimmaksi ja vaikutusvaltaisimmaksi pelitutkimukseksi.²⁸ Ehkei ole liioittelua puhua pelin käsitettä ja pelin roolia eri aloilla käsittelevän kirjallisuuden virstanpylvästä,²⁹ kunhan vain muistetaan, ettei Huizinga tee koskaan eroa pelin ja leikin välille. Huizinga määrittelee pelin/leikin vapaaksi toiminnaksi, jonka käsitetään olevan tavallisen elämän ulkopuolella, johon ei liity mitään aineellisen edun tavoittelua ja josta ei saavuteta mitään hyötyä, se on ajan, paikan ja määrättyjen

²³ Pelitutkimuksessa Huizingan *Homo ludens* ja Caillois'n *Les jeux et les hommes* ”ovat saavuttaneet jonkinlaisen ylikorostuneen monopoliaseman aiempien vuosikymmenten teoretisoinnin edustajina” (Sotamaa 2009b, 101). Suunnilleen samaa sanoo Di Filippo (2014, 282), jonka mielestä näitä Huizingan ja Caillois'n kirjoituksia pitäisi tarkastella historiallisessa kontekstissaan ja suhteessa kirjoittajien muuhun tuotantoon, mutta lienee ymmärrettävää, että pelitutkijaa kiinnostaa ensisijaisesti se, mitä näissä teoksissa sanotaan peleistä. Ks. myös Toner 1995, 146, n. 4; Bonenfant 2010, 51. Varhaisimmassa pelikirjallisuudessa keskiajalta 1700-luvulle keskitytään pelien ja niiden sääntöjen kuvaukseen, mutta peliä ja pelaamista ei käsitellä käytännössä ollenkaan yleisellä tasolla – ks. Cram ym. 2003, 43–51.

²⁴ Sotamaa 2009b, 101. Sotamaan (2009b, 100) mukaan pelin ja leikin ”teoretisointi on väistämättä vahvasti toisiinsa kiinnittynyt”, mutta onko tämä todellakin väistämätöntä? Vaikka hyväksyttäisiin näkemys, että ”[y]timeltään pelaaminen onkin leikkimistä” (Pakkanen 2004, 286; ks. myös Mikkola 1945, 77; Kaplan 1960, 191; Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 46; Ryding 1983, 104–106; Leikola 2004, 51; Riihelä 2004, 25; Salminen 2012, 93), niin itse käsitteen ymmärtämisen kannalta tuntuisi ainakin hedelmällisemmältä korostaa sitä, miten se eroaa leikistä.

²⁵ Ks. Lehmuskallio 2007, 47; Turtiainen 2012, 32.

²⁶ Turtiainen 2012, 33.

²⁷ Ks. esim. Avedon & Sutton-Smith 1971, 4; Saarela 1995, 18.

²⁸ Kavanagh 2005, 7.

²⁹ Anchor 1978, 63.

sääntöjen rajaamaa ja siihen sisältyy jonkinlainen jännityksen ja ilon tunne.³⁰ Huizinga on selvästi pikemmin leikki- kuin peliteoreetikko.³¹

Huizingan mielestä nimitys *homo ludens* ilmaisee yhtä olennaista toimintaa kuin *homo faber*.³² Työkalujen käytön perusteella ihminen ei eroa muista eläimistä, sillä monet muutkin eläimet käyttävät työkaluja, ja vaikka aiemmin uskottiin, että ainoastaan ihminen valmistaa työkaluja,³³ niin tämäkin käsitys on myöhemmin kyseenalaistettu.³⁴

Samoin, jos *homo ludens* käsitetään ”leikkiväksi ihmiseksi”, emme tämänkään perusteella eroa muusta eläinkunnasta, sillä nisäkkäiden ja lintujen lisäksi myös meritursaat ja ehkä kilpikonnatkin leikkivät.³⁵ Tämän Huizinga toki myöntääkin,³⁶ ja kun hän tulkitsee pelit ja urheilun vain leikin rappiollisiksi muodoiksi, niin hänen ajatuksensa leikkivästä ihmisestä tuntuisi olevan jonkinlainen jalo villi. Vaikka pelaamisen alkuperä olisikin leikissä,³⁷ niin juuri pelaamisen voi sanoa erottavan ihmisen muusta luonnosta: ennen muuta pelin säännöt³⁸ ja niiden rajoissa

³⁰ Huizinga 1947, 24; 43; 179 (– tarkemmin nämä leikin ominaispiirteet on esitelty sivuilla 16–24); ks. myös Caillois 1955, 64; Kaplan 1960, 20–21. Melko samansuuntaisia ajatuksia ”pelin” määritelmästä näyttäisi olevan myös (ainakin) joillain nykypäivän tutkijoilla – ks. Michaud 2019/20, 12.

³¹ Karkama 1981, 15.

³² Huizinga 1947, 5.

³³ Paljon Darwinia (1871, 51–53) myöhemmin näin esittävät myös esim. Geertz (1965, 39), Ardrey (1967, 348–351), Leakey (1994, 36), Siiriäinen (1995, 19–20) ja Foley (1997, 53); ks. myös Weaver 1985, 605; Christensen & Launer 1989, 19–20. Jo antiikissa kerrottiin, että kun varikset eivät ylety juomaan vettä jostain astiasta, ymmärtävät ne, että vedenpinnan saa nousemaan pudottamalla kiviä veteen (*AP* 9,272 [Bianor]; *Plin. Nat.* 10,125; *Plu. De soll.* 967a; *Ael. NA* 2,48; *ps. Dosith. Fab.* 8 (*Gloss.* III 43,33–51); *Avian. Fab.* 27), mutta vasta 2000-luvulla (Kluger 2010, 30) on osoitettu, ettei kyse ole vain faabelista.

³⁴ Ks. esim. Hawkes 1963, 143; Howell 1965, 54; Darrach 1971, 60; Davidson 1991, 41; Tomasello 1991, 91; Harri 1992, 328; Linden 1992, 26; 1993, 59; Leakey 1994, 121; Hunt 1996; Boesch 1996; Ulbaek 1998, 34; Linden 1999, 66; Hunt ym. 2001; *Anon.* 2002; Arbib 2005, 114; Berg 2007, 70; Fitch 2010, 155–156; 396; Kluger 2010, 30.

³⁵ Priemé 2003, 35; ks. myös Gusdorf 1967, 1174; Mandell 1984, 1; Brown 1994; Di Napoli 2016, 16, n. 30. Kinnarinen (2010, 22) kirjoittaa, että ”[g]orillat pelaavat pelejä pelaamisen ilosta”, mutta vaikka tutkimuksessa (Tanner & Byrne 2010) käytetään termiä *game*, on selvää, että kyse on pikemminkin leikistä, mitä korostaa se, ettei voittaminen ole koskaan tavoiteena (*ibid.*, 597; 600). Highet (1954, 7) on joko väärässä tai viittaa leikkiin sanoessaan eläimistä, että *they play games*. Eläinten ei myöskään voida sanoa harjoittavan urheilua (Guttmann 1986, 5).

³⁶ Huizinga 1947, 5; 7; 10; 11; 68.

³⁷ Itse pelin/leikin taustalla Huizinga (1947, 25) näkee joko ”taistelua jostakin” tai ”jonkin esittämistä”.

³⁸ Peli on yksinkertaisesti ottaen sitä kuvailevien sääntöjen kokonaisuus (Neumann & Morgenstern 2004, 49; ks. myös Martin Ahern 1982, 303; Bonenfant 2010, 55–56). Huizingan (1947, 7; ks. myös Mandell 1984, 5) mainitsemaa koirien leikkiin sisältyvää

voittaminen tuntuisivat edellyttävän sellaista abstraktia ajattelua, jota ei tunneta muualta eläinkunnasta. Huizinga käsittelee leikkiä kulttuuri-ilmiönä, mutta koska eläimetkin leikkivät, täytyy leikin olla vanhempi kuin kulttuuri – leikki onkin Huizingan mielestä ”primäärinen käsite”, jota voidaan selittää ainoastaan sen vastakohtien (vakava, tavallinen, arkipäiväinen) avulla.³⁹ Kyseessä ei siis ole pelin/leikin historiaa tai itse käsitettä käsittelevä tutkimus eikä edes tutkimus, jossa peli/leikki esitetään yhtenä aktiviteettina muiden joukossa, vaan pelin/leikin morfologia, tutkimus pelistä/leikistä rakenteena, joka ilmenee kaikkialla kulttuurissa.⁴⁰ Ehkä sanaa tutkimus ei pitäisi käyttää tässä tapauksessa – Huizingan kirja on pikemminkin ajatusleikki: entä jos kaiken, tai ainakin melkein kaiken, inhimillisen toiminnan selittäisikin olevan pohjimmiltaan leikkiä?

2.1.2 Caillois

Huizingan *Homo ludens* oli nykyaikaisen pelitutkimuksen alku, mutta Caillois'n *Les jeux et les hommes* on ainakin joidenkin mukaan perusesitys aiheesta, koska siinä esitetään pelin standardimääritelmä ja kattavin pelien typologia.⁴¹ Huizinga jätti kirjastaan tarkoituksella pois pelien/leikkien kuvailun ja luokittelun.⁴² Huizingan pelin/leikin määritelmä on sekä liian laava että liian tiukka – ensimmäisessä määritelmässään hän yhdistää peliin/leikkiin aivan turhaan jonkinlaisen salaperäisyyden tai mysteerin, ja Huizingan määritelmän perusteella joudutaan myös sulkemaan pelin/leikin ulkopuolelle uhkapelit ja vedonlyönti, sillä hänen mukaansa

sääntöä ”veljen korvaa ei saa purra” voidaan tuskin pitää minään oikeana pelin/leikin sääntönä eikä sääntöjä leikin ominaispiirteenä: *play is unrestricted, games have rules* (Opie & Opie 1969, 2; ks. myös Scheuerl 1954, 103–104; Kaplan 1960, 191; Caillois 1967a, 173; Botermans ym. 1990, 11; Hännikäinen 2004, 365–366 – vrt. Riihelä 2004, 34) – Christensen & Launer (1989, 79–82; 164–166; 171–173) esittävätkin ”sääntöleikin” vain yhtenä leikkityyppinä (ks. myös Frenved Hansen 1991, 49; Sinkkonen 2004, 74). Sääntömääräisyys on myös urheilun olennainen piirre (Pihkala 1945, 30). Voltaire (1767, 344) toteaa, että ”[h]äpeäkseen ihmiskunnan täytyy myöntää, että kaikkialla ainoat oikeudenmukaiset ja selvät säännöt ovat pelin säännöt; niitä ei rikota, niitä noudatetaan” (suom. Salo 2013, 362–363).

³⁹ Anchor 1978, 78; ks. myös Scheuerl 1954, 115; Di Filippo 2014, 287. Ja jos Huizinga tuntuu tässä liioittelevan, ks. Geyl 1963, 238–239. Ainakin Gadamer (1972, 99–105) näyttäisi innostuvan siitä, miten Huizinga selittää peliä/leikkiä (ks. myös Kusch 1987, 15–16).

⁴⁰ Colie 1964, 614; Anchor 1978, 77–78.

⁴¹ Foust 1986, 6. Jo pari vuosikymmentä aiemmin Vernes (1967, 346) oli sitä mieltä, että Caillois'n pelien luokittelu on tuoreudesta huolimatta jo klassinen. Ks. myös Neveux 1967, 464.

⁴² Caillois 1955, 62.

peleihin/leikkiin ei sisälly mitään aineellisen edun tavoittelua eikä siitä saavuteta mitään hyötyä.⁴³

Caillois esittää pelille/leikille kuusi muodollista ominaisuutta – se on: vapaata (*libre*), erillistä (*séparé*) eli ajan ja paikan rajaamaa, sääntöjen ohjaamaa (*réglé*), epävarmaa (*incertain*), tuottamatonta (*improductif*) ja fiktiivistä (*fictif*).⁴⁴ Lisäksi Caillois jaottelee pelit/leikit neljään kategoriaan: *agôn* (kilpailulliset pelit, joissa taito ratkaisee voittajan, esim. jalkapallo, kuulapeli ja shakki),⁴⁵ *alea* (pelit, joissa sattuma määrää voittajan, esim. lotto ja ruletti),⁴⁶ *mimicry* (roolileikit ja näyttteleminen)⁴⁷ ja *ilinx* (kreikan sanan ἰλιξ ’pyörre’ mukaan toimintaa, jossa liikkeen herättämä tuntemus on olennaisinta – kuvaavimmat esimerkit löytyvät varmaankin ns. extreme-urheilun piiristä).⁴⁸ Näiden kategorioiden sisällä pelit/leikit jakaantuvat edelleen sen mukaan ovatko ne enemmän *paidia* (leikinomaisia) vai *ludus* (vakavampia ja tarkemmin säänneltyjä).⁴⁹ Kaikki Caillois’n mainitsemat aktiviteetit kuuluvat ranskassa saman termin alaisuuteen, mutta suomeksi käännettyinä kattavat pelaamisen ja leikkimisen lisäksi myös näytttelmistä ja urheilun.⁵⁰ Nämä neljä kategoriaa eivät ole, joitain poikkeuksia lukuun ottamatta, toisensa poissulkevia, vaan yksi peli/leikki voi sisältää piirteitä useammasta kategoriasta, joko osanottajan näkökulmasta tai itse aktiviteetin luonteesta

⁴³ Caillois 1955, 63; 1958, 15–16; 1967a, 152–153; ks. myös Rätty 1999, 10–11; Kavanagh 2005, 8. Se, ettei Huizinga käsittele kirjassaan uhkapeliä, ”poliittista peliä”, osakemarkkinoita ja ”sotapelejä” kumpuaa ennen kaikkea hänen omasta ajattelustaan ja luonteestaan (Colie 1964, 618). Huizinga kyllä mainitsee nämäkin aiheet kirjassaan (– ks. esim. Huizinga 1947, 73–76), vaikkei niitä käsitellä mitenkään syvällisesti ja/tai perusteellisesti. Caillois’n näkemys pelin luonteesta ei kuitenkaan pohjimmiltaan eroa juurikaan Huizingan näkemyksestä (Ehrmann 1968, 41–44; ks. myös Anchor 1978, 91), eikä Huizingan näkemys uhkapelistä ole mitenkään poikkeuksellinen – vastaavaa on esitetty aiemmin (Schurtz 1900, 551–552) ja myöhemmin (Eco 1985, 211).

⁴⁴ Caillois 1958, 17–24 (suom. Caillois 2012, 75); ks. myös Caillois 1967a, 150–155. Monissa leikeissä ei ole mitään varsinaisia sääntöjä: niissä fiktiivisyys korvaa säännöt, ja nämä ominaisuudet ovat käytännössä toisensa poissulkevia. Royce (1972, 139) jättää jostain syystä epävarmuuden mainitsematta eikä ota huomioon sääntöjen ja fiktiivisyyden vastakkainasettelua. Gehlen (1940, 214–217) pitää juuri fiktiivisyyttä pelin/leikin olennaisimpana elementtinä. Caillois’n pelin/leikin ominaisuuksista neljä esiintyy jo Huizingalla (Di Filippo 2014, 300).

⁴⁵ Caillois 1955, 65–66; 1958, 27; 30–34; 1967a, 159–162; 174.

⁴⁶ Caillois 1955, 66–67; 1958, 27; 34–38; 1967a, 162–165; 174.

⁴⁷ Caillois 1955, 68–69; 1958, 27; 39–45; 1967a, 165–168; 174. Ranskaksi: *on joue au pirate* ’leikkiä merirosvoa’, *on joue Hamlet* ’näytellä Hamletia’.

⁴⁸ Caillois 1955, 73–75; 1958, 27; 45–51; 1967a, 169–172; 174.

⁴⁹ Caillois 1955, 65; 69–73; 1958, 27–28; 1967a, 157; 174; ks. myös Béart 1967, 193.

⁵⁰ Ammattuurheilua ei kuitenkaan voida laskea peliksi/leikiksi (Caillois 1958, 17; 1967a, 153). Château (1967, 49) huomauttaa, ettei erilaisilla toiminnoilla ole välttämättä mitään kiinteää yhteyttä, vaikka niihin viitataan samalla sanalla.

riippuen.⁵¹ Luokittelu itsessään on hyvä asia,⁵² mutta siihen liittyy monia ongelmia,⁵³ eikä tätä Caillois'n luokittelua voida pitää mitenkään universaalina.⁵⁴

Sekä Huizinga että Caillois esittävät pelin/leikin todellisuuden ja kaiken vakavan vastakohtana,⁵⁵ ja tämä tuntuisi korostavan sitä, etteivät he tunnista tai tunnusta mitään eroa pelin ja leikin välillä.⁵⁶ Molemmat tuntuisivat käsittelevän niin laajaa aktiviteettien alaa, että kokonaisuus muuttuu melko hahmottomaksi, ja voidaan jopa sanoa, että kyse on itse asiassa pelin/leikin käsitteen semanttisella monimerkityksisyydellä leikkimisestä.⁵⁷

⁵¹ Caillois 1958, 113–124; ks. myös Royce 1972, 140; 141, *table 2*.

⁵² ”Maailmankaikkeuden selittäminen näyttää olevan ihmiskunnan perustarve. Yksi keskeisistä selitysmalleista on luokittelu: asioiden jakaminen ryhmiin ja hierarkioiden rakentaminen. Kaiken luokittelun takana on halu luoda järjestystä asioihin ja ajatteluun paljastamalla ilmiöiden pintatason takana piilevät suhteet ja yhteydet. Luokittelu on yleisesti hyväksyttyä tiedon tuottamista, ja olemme tottuneet häiriintymään asioista, jotka näyttävät irrallisilta, eli eivät suostu kuulumaan mihinkään kategoriaan.” (Seppänen 2010, 91.) Ks. myös Foley 1997, 99.

⁵³ Ks. esim. Bruner ym. 1970; Hayakawa 1968, 211–219; 1970, 144.

⁵⁴ Kavanagh (2005, 9) huomauttaa, että uhkapeli on tässä järjestelmässä luokittelematon – se leijaillee jossain *alean* ja *agônin* välillä ja pelistä riippuen myös *ludusin* ja *paidian* välillä. Uhkapeliä ei kuitenkaan ole syytä pitää samalla tavalla tietynlaisena pelityyppinä kuin vaikka arpapeliä, sillä mikä tahansa toiminta muuttuu uhkapeliksi, kun siihen lisätään panos: shakki, napanheitto, juoksu, tieteellinen tutkimus. Yleisemmin voidaan sanoa, että kyseessä on *a priori* tehty yleistetty typologia, joka perustuu oletusten muovaamaan synteesiin (Di Filippo 2014, 300; ks. myös Bonenfant 2010, 52).

⁵⁵ Ks. Ehrmann 1968, 32–38. Ainakin myöhemmin Caillois (1967a, 150) on kyllä todennut, ettei peliä/leikkiä ole mielekästä pitää vakavan vastakohtana. Samoin Gusdorf (1967, 1159) esittää ensin, että peli/leikki on kaiken vakavan vastakohta, mutta toteaa myöhemmin (*ibid.*, 1180), ettei peliä/leikkiä voida pitää mitenkään yksiselitteisesti vakavan vastakohtana. Myös esim. Bradley (1906, 462–472), Murray (1952, 236), Scheuerl (1954, 134) ja Hall (2019, 200–201) kyseenalaistavat tällaisen jaottelun, eikä fiktiivisyys ole Juulin (2003, 33) mielestä pelin universaali ominaisuus. Vaikkei mitään varsinaista vastakohtaisuutta olisikaan, niin jollain tavalla peli/leikki kuitenkin eroaa ”tosielämästä” (Suits 1967b, 152–153). Huizinga esittää leikin kaiken arkisen vastakohtana ja yhdistää siihen piirteitä, jotka usein liitetään pyhyteen (Di Filippo 2014, 292), samoin Huizinga (1947, 20; 32–33) korostaa, että leikki eroaa ”tosielämästä” juuri paikallisen rajoittuneisuutensa takia – tämä ajatus pelin ”taikakehästä” onkin noussut tärkeäksi teemaksi uudemmassa pelitutkimuksessa (Sotamaa 2009a, 42–43; Di Filippo 2014, 293). Caillois on samaa mieltä Huizingan kanssa siitä, että sekä peli/leikki että pyhä eroavat kaikesta arkisesta, mutta hänen mukaansa ne eroavat myös toisistaan ja peli/leikki on täysin profaania (Di Filippo 2014, 296). Laughlin (1993) esittää, että pelit ovat leikin ja rituaalin yhdistelmiä. Voidaan myös sanoa, että vaikka leikki on Huizingan mukaan kaiken arkisen vastakohta, niin käytännössä hän esittää sen tärkeänä ja vakavana toimintana, jolloin sen merkitys puhtaana ajanvietteenä hämärtyy (Rehn 1999).

⁵⁶ Sotamaa 2009a, 41–42.

⁵⁷ Di Filippo 2014, 303.

2.1.3 Scheuerl

Huizinga korostaa, ettei eläinten leikki pohjimmiltaan eroa ihmisten leikistä ja Caillois löytää useimmille peleille/leikeille vastineen eläinkunnasta – ainoastaan arpapelit ovat *jeux humains par excellence*.⁵⁸ Scheuerl menee vielä pidemmälle, sillä hänen mukaansa myös silloin kuin sanoja *spielen* ja *Spiel* käytetään metaforisesti esim. erilaisten luonnonilmiöiden yhteydessä (”aaltojen leikki”, ”värileikki”),⁵⁹ on edelleen kyse yhden ja saman ”alkumuodon” (*Urphänomen*) ilmentymistä.⁶⁰ Kieli, eli saksa, paljastaa, mistä pelissä/leikissä on pohjimmiltaan kyse: sana *Spiel* ei viittaa ensisijaisesti toimintaan (*Tätigkeit*),⁶¹ vaan liikkeeseen (*Bewegung*).⁶² Scheuerl esittää, että peli/leikki on luonnostaan vapaata ja päättymätöntä, kuvitteellista, ambivalenttia, rajattua ja hetkellistä.⁶³ Peli/leikki on siis näiden kuuden ominaisuuden luonnehtiman liikkeen alkumuoto.⁶⁴ Kaikki mitä saksaksi kutsutaan peleiksi/leikeiksi voidaan jakaa toiminnan ja havainnoimisen näkökulmasta kolmeen luokkaan: pelit/leikit ilman subjektia (”aaltojen leikki”); pelit/leikit, joita toimijat itse eivät pidä peleinä/leikkeinä ja pelit/leikit, joita toimijat itse pitävät peleinä/leikkeinä.⁶⁵ Varsinaisia pelejä/leikkejä (”ihmisten pelit/leikit”) voidaan luokitella eri tavoin.⁶⁶ Scheuerl tarjoaa oman tahallisen yksinkertaisen luokittelunsa yhtenä vaihtoehtona.⁶⁷ Hän jaottelee pelit/leikit neljään pääluokkaan: liikunnalliset pelit/leikit (*Bewegungsspiele*), kilpailulliset pelit/leikit (*Leistungsspiele*), esittävät

⁵⁸ Caillois 1958, 37; 1967a, 164. Samaa sanoo Yonnet (1985, 27). Ks. myös Puzo 1977, 6; 9; 339; Krasniewicz 2008, 13. Vaikka jonkinlaista uhkapeliä voidaan sanoa esiintyvän myös muualla eläinkunnassa (– ks. Schwartz 2006, 5), niin muut eläimet eivät kuitenkaan pelaa omaisuudestaan tai arvo laidunmaita (Chatto 1848, 1–2). Ks. myös Arnold 1977, 16.

⁵⁹ Scheuerl 1954, 5; 130–134. Nämä ovat tietysti enemmän tai vähemmän kielikohtaisia seikkoja, mutta samoin esim. Bonenfantin (2010, 52–54) universaaliksi tarkoittaman ”funktionaalisen” pelin/leikin määritelmän pohjalla on ranskan sanan *jeu* ”mekaaninen” merkitys tietyissä tekniikan yhteyksissä. Ks. myös Huizinga 1947, 54.

⁶⁰ Scheuerl 1954, 115. Gadamer (1972, 98–99) on samaa mieltä. Scheuerlin (1954, 191) mukaan *spielen* ei ole ensisijaisesti transitiivinen, vaan intransitiivinen verbi.

⁶¹ Kuten Lazarus (1883, 12–13) esittää.

⁶² Scheuerl 1954, 129–130.

⁶³ Scheuerl 1954, 105; 115; 123. Tarkemmin nämä ominaisuudet on esitetty sivuilla 69–105. Ainakaan kuvitteellisuus ei kuitenkaan ole välttämättä kaikissa peleissä/leikeissä esiintyvä ominaisuus (*ibid.*, 84; ks. myös Bradley 1906, 468), ja kaikkia termejä voidaan tulkita monin tavoin. Nämä ominaisuudet eivät vielä kerro, mitä peli/leikki on (Scheuerl 1954, 105), mutta toimivat objektiivisina kriteereinä ”pelin” ”pelillisyyttä” määriteltäessä (*ibid.*, 192).

⁶⁴ Scheuerl 1954, 115; 136; 192; ks. myös *ibid.*, 222.

⁶⁵ Scheuerl 1954, 134–135.

⁶⁶ Scheuerl 1954, 137–142.

⁶⁷ Scheuerl 1954, 142.

pelit/leikit (*Spiele mit Darstellungscharakter*) ja luovat pelit/leikit (*Spiele mit Schaffenscharakter*).⁶⁸

2.1.4 Wittgenstein

Huizinga, Caillois ja Scheuerl uskoivat jonkinlaiseen yhteyteen kaikkien pelien/leikkien välillä. Wittgenstein taas näkee, että pelin/leikin (*Spiel*) käsite on pelien/leikkien monista yhtäläisyyksistä huolimatta rajaamaton ja itse käsite epämääräinen: monilla peleillä ja leikeillä on joitain yhteisiä piirteitä, mutta mitkään piirteet eivät tuntuisi koskevan kaikkia pelejä ja leikkejä. Wittgenstein viittaa näihin pelien/leikkien yhtäläisyyksiin termillä ”perheyhtäläisyydet”, sillä samoin kuin perheenjäsenten välillä voi olla erilaisia yhteisiä piirteitä – ei vain yhtä tai kahta kaikille yhteistä piirrettä, vaan toisten välillä yksi ja toisten välillä toinen piirre – voidaan pelien/leikkien katsoa muodostavan samanlaisen epämääräisten yhtäläisyyksien ja erojen verkoston. Koska käsitettä peli/leikki ei ole mahdollista määrittellä mitenkään yksiselitteisesti, ei ole selvää, missä kulkee käsitteen raja: mitä voidaan vielä pitää pelinä/leikkinä ja mitä taas ei?⁶⁹ Pelit/leikit toimivat tässä vain esimerkkinä ”perheyhtäläisyyksistä”, mutta onko Wittgenstein oivaltanut jotain olennaista pelien/leikkien luonteesta, vai lakaiseeko hän vain ongelman maton alle?⁷⁰ Ongelma on lisäksi selvästi pienempi, jos peli ja leikki määritellään kahtena erillisenä käsitteenä, joten kyse on myös (ainakin potentiaalisesti) kielirelativistisesta ongelmasta.

2.1.5 Kaplan

Kaplanin mukaan peli on sääntömääräistä toimintaa, jonka tuloksena yhdestä tai useammasta henkilöstä tulee ”voittaja” tai ”häviäjä”. Perusmuodossa tähän toimintaan sisältyy: enemmän kuin yksi henkilö, huipentuma ja kamppailu, tietoisuus voitosta, häviöstä tai tasapelistä, säännöt, jotka hyväksytään joko sellaisenaan tai jonkun tuomarin välityksellä.⁷¹

⁶⁸ Scheuerl 1954, 142–167. Tässä luokittelussa esim. arpapelit ja shakki kuuluvat samaan kategoriaan (*Leistungsspiele*): Scheuerl (1954, 153–154) huomauttaakin, että suurempaa vastakohtaisuutta tuskin löytyy, mutta hänen selityksensä niiden yhtäläisyydestä ei vakuuta.

⁶⁹ Wittgenstein 1971, 48–51. Ks. myös Avedon & Sutton-Smith 1971, 3; Rätty 1999, 9.

⁷⁰ ”Perheyhtäläisyyksiä” vastaava ajatus esiintyy (tietysti) jo Aristoteleella (Ackrill 1995, viii–ix). Bambrough (1960–61) on sitä mieltä, että Wittgenstein olisi käsitteellä ”perheyhtäläisyydet” ratkaissut universaalien ongelman, jota Platon pyrki selittämään ideaopilla. Toiset ovat skeptisempiä – ks. esim. Mandelbaum 1965, 220–222; Campbell 1965; Manser 1967.

⁷¹ Kaplan 1960, 189.

2.1.6 Suits

Suits pyrkii määrittelemään nimenomaan peliä (*game*) – hänen mukaansa pelin pelaaminen on toimintaa, jolla pyritään tiettyyn päämäärään ainoastaan (toimintaa rajoittavien) sääntöjen sallimin keinoin ja ainoa syy näiden sääntöjen hyväksymiselle on se, että ne mahdollistavat tämän toiminnan.⁷² Suits pitää ilmeisesti kaikkea urheilua pelinä, sillä hänen esimerkeissään esiintyy juoksu, korkeushyppy ja autourheilu. Juuri tiukka sääntömääräisyys tuntuisi erottavan pelit leikeistä, joten määritelmä tuntuisi ainakin joitain edellä esitettyjä määritelmiä mielekkäämmältä. Säännöt erottavat myös pelit muusta elämästä, sillä pelin säännöt ovat voimassa vain pelin aikana eivätkä kumoa pelinulkoisen elämän sääntöjä.⁷³ Peleissä ja urheilussa ajattelisi päämääränä olevan voittamisen,⁷⁴ mutta Suitsin mukaan voittaminen ei ole se päämäärä, jonka takia säännöt rajoittavat toimintaa, vaan voitto on seurausta ensisijaiseen päämäärään pyrkimisestä, oli se sitten maaliviivan ylitys tai tietty pelinappuloiden asetelma pelilaudalla.⁷⁵

2.1.7 Glassford

Glassford määrittelee pelin (*game*) seuraavasti: peli on luonteeltaan vapaaehtoista mentaalista tai fyysistä toimintaa, joka tapahtuu rajoitetun ajan ja paikan puitteissa. Lisäksi seuraavat neljä piirrettä ovat hänen mukaansa kaikkien pelien olennaisia ominaisuuksia: (1) tavoittelemisen arvoinen päämäärä, (2) pelaajan täytyy tietää asemansa pelissä päämäärän suhteen, (3) säännöt, (4) päätösvalta menettelytavoista, joilla päämäärään pyritään, on pelaajalla.⁷⁶ Glassfordin pelien luokittelu perustuu pelien tavoitteisiin ja pelistrategioihin:⁷⁷ kilpailulliset pelit, yhteistoimintapelit,

⁷² Suits 1967a, 209; 1967b, 148; 156.

⁷³ Toisaalta Suits (1967a) kyllä esittää vakavasti harkittavaksi ajatuksen, että elämä itsessään on peli, jota me pelaamme. Ehkä vähemmän vakavissaan ajatuksen esittää esim. Chatto (1848, 3–4).

⁷⁴ Ks. esim. Gomme 1898, 460; Huizinga 1947, 72–73; Gruner 1978, 46–47, mutta erityisesti Arist. *Rh.* 1370b–1371a. Aristoteles ei tosin ota huomioon, että voittoon sisältyy myös tois(t)en tappio (– ks. *Dhammapada* 201), eikä Demokritokseltakaan (*fr.* 237 Diels 1903 = *DK* 68 B 237 < *Stob.* 3,20,62) löydy ymmärrystä voitonhimonle. Plutarkhos (*Alc.* 2,1; ks. myös Duff 2005, 158–159; 161; 166) esittää Alkibiadeen liikkeellepanevana voimana ensisijan tavoittelun (τὸ φιλόπρωτον) ohella juuri voitonhimon (τὸ φιλόνηκον), ja vaikkei kilpailuhengessä sinällään ei ole mitään vikaa, niin näillä ominaisuuksilla voi helposti olla myös kielteisiä seurauksia, kuten Alkibiadeen elämänvaiheet osoittavat.

⁷⁵ Suits 1967b, 155–156.

⁷⁶ Glassford 1970, 71–72.

⁷⁷ Glassford 1970, 73, *table* 1. Luokittelun innoittajana on toiminut peliteoria – esim. nollasumma- ja ei-nollasummapeli (ks. Neumann & Morgenstern 2004, 46–47) sekä täydellinen ja epätäydellinen informaatio (ks. *ibid.*, 52–55). Ajatus täydellisestä ja

ajanvietepelit ja kyvynmittauspelit.⁷⁸ Samoin kuin Suits, ei Glassford esitä pelin tavoitteeksi voittamista, niinpä hänen määritelmänsä ja luokittelunsa sallivat hänen laskea kaiken mahdollisen urheilun sekä monet leikit ja ajanvietteet peleiksi.

2.1.8 Csikszentmihalyi & Bennett

Csikszentmihalyi ja Bennett erottavat kyllä pelin leikistä, mutta pitävät peliä vain vakiintuneena leikkimuotona (*institutionalized play-form*), jossa on tarkoin määritelty pelialue ja pelivälineet, säännöt ja rajattu peliaika (alku ja loppu).⁷⁹ Leikki (mukaan lukien peli) on ikään kuin oma todellisuutensa sekä arjen huolten että tylsyyden ulottumattomissa, jossa jonkinlainen toimintaan uppoamisen kokemus on olennaista, mutta rajoittuu yleensä tähän leikin maailmaan.⁸⁰

2.1.9 Avedon & Sutton-Smith

Avedon ja Sutton-Smith pyrkivät tekemään eron leikin (*play*) ja pelin (*game*) välille ja selittävät, että pelille on ominaista, että toiminta on menettelytapojen ja sääntöjen rajoittamaa, siinä on vastakkainasettelu ja päämäärä (voittaminen)⁸¹ – he ovat kuitenkin valmiit tulkitsemaan esim. piirileikit ja jotkut vielä yksinkertaisemmat leikit peleiksi, joten vaikka määritelmä sinällään on ihailtavan yksinkertainen ja järkevä, niin käytännössä siltä putoaa pohja, jos sitä tulkitaan näin väljästi. Ehkä tämä on melkein väistämätöntä, jos kielessä käytetään sellaisia ilmauksia kuin *playing a game* ja *game play*.

2.1.10 Roberts ym.

Pelaaminen on huvitukseksi harjoitettua toimintaa (*recreational activity*), jolle on luonteenomaista järjestäytyneisyys (*organized play*) ja kilpailu (*competition*), siinä on kaksi tai useampi osapuoli (*sides*), kriteerit voittajan määrittelemiseksi (*criteria for determining the winner*) ja sovitut säännöt. Toiminta, joka ei täytä näitä

epätäydellisestä informaatiosta esiintyy kyllä jo Cardanolla (1663, 272), joka ei ollut pelkästään peliteoreetikko, vaan myös innokas uhkapeluri eikä ole voinut olla huomaamatta, että juuri tämän piirteen perusteella korttipelit eroavat monista muista peleistä (ks. myös Palomäki 2015, 178).

⁷⁸ Glassford 1970, 73–75.

⁷⁹ Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 46.

⁸⁰ Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 45–47; 56.

⁸¹ Avedon & Sutton-Smith 1971, 7; 405.

kriteereitä, kuten uiminen ilman kilpailua, hyrrän pyöritys ja narukuvioiden tekeminen, on ajanvietettä (*amusement*).⁸²

2.1.11 Juul

Edellä esitettyjen määrittely-yritysten jälkeen ovat pelaamisen mahdollisuudet monipuolistuneet, erityisesti digitaalisten pelien myötä. Juul esittääkin, että vaikka digitaaliset pelit voidaan lukea mukaan perinteiseen pelien luokkaan, niin usein ne ovat kuitenkin kehittyneet suuntaan, jossa perinteiset pelin kriteerit eivät täyty.⁸³ Juulin määritelmän olisi tarkoitus kuvata pelin järjestelmää, pelin ja pelaajan suhdetta sekä pelaamisen suhdetta pelinulkoiseen maailmaan.⁸⁴ Juul esittää pelille kuusi piirrettä (käytännössä kriteeriä): säännöt (*rules*), ennaltamääräämätön mutta kvantitatiivinen lopputulos (*variable, quantifiable outcome*), eriarvoisiksi tulkitut mahdolliset lopputulokset (*value assigned to possible outcomes*), pelaajan täytyy nähdä vaivaa lopputuloksen saavuttamiseksi (*player effort*), lopputuloksella on merkitystä pelaajalle (*player attached to outcome*), pelillä voi olla vaikutusta pelinulkoiseen maailmaan (*negotiable consequences*).⁸⁵ Juulin tulkinnan mukaan maratonin juokseminen on peliä, mutta arpapelit, uhkapeli ja pöytäroolipelit ovat ”rajatapauksia”, sillä ne eivät täytä kaikkia kriteereitä.⁸⁶ Juul tarjoaa kyllä ajattelemisen aihetta, muttei järkevää pelin määritelmää.

2.1.12 Genovesi

Kun asia ei ole nähtävästi ajan myötä juurikaan selkeytynyt, voidaan hyvällä syyllä etsiä pelin määritelmää myös vanhemmista lähteistä. Genovesi määrittelee erityisesti uhkapeliä lainsäädännön näkökulmasta ja korostaa, etteivät leikki ja ajanviete kuulu määritelmän piiriin – hänen mukaansa peli on ehdollinen sopimus, jonka välityksellä voitetaan tai hävitään.⁸⁷ Vaikka määritelmän nasevuutta voidaan ihailia, niin ehkä se ei kuitenkaan selitä peliä kovinkaan kattavasti.

Pelaaminen ei ehkä ole aivan kaikkea edellä esitettyä, mutta kaikki eri lähtökohdista ja näkökulmista esitetyt määritelmät valaisevat ilmiötä jollain tavoin – ehkä eivät kuitenkaan mitenkään tyhjentävästi, sillä helposti voisi todeta, että pelaaminen on jotain enemmän, tai toisaalta taas, että pelaaminen (vain) on.

⁸² Roberts ym. 1959, 597. Ks. myös Roberts & Sutton-Smith 1962, 166; Roberts ym. 1963, 185–186; Royce 1972, 141–142; Chick 1998, 187.

⁸³ Juul 2003, 30; 33; 43–44. Ks. myös Mäyrä 2004, 426–427.

⁸⁴ Juul 2003, 30.

⁸⁵ Juul 2003, 35 (ja tarkemmin s. 36–39).

⁸⁶ Juul 2003, 38–40.

⁸⁷ Genovesi 1795, 104; 106.

2.2 Ei peliä ilman kieltä?

Pelaamisen alkuperä voi hyvinkin olla leikissä,⁸⁸ mutta jos jätetään leikki sikseen ja keskitytään peliin, niin vaikka sen voidaan sanoa olevan ainoastaan ihmisille ominaista toimintaa, ja joidenkin mielestä sen voidaan olettaa olevan yhtä vanhaa kuin itse ihmiskunta,⁸⁹ niin se kuuluu ainoastaan järjestäytyneen kulttuurin piiriin⁹⁰ eikä pelaaminen (*competitive games*) ole ihmiskunnassa universaalia.⁹¹ Yksi pelaamisen edellytyksistä on pitkälle kehittynyt kieli, sillä eläinten signaalikieli ei riitä pelaamiseen,⁹² ja tämän perusteella voidaan pelaamiselle asettaa myös ainakin jonkinlainen *terminus post quem*.

⁸⁸ Ks. Murray 1952, 235–237.

⁸⁹ Finkel 2004, 210. Enemmän tai vähemmän samaa sanovat myös esim. Dewez (1974, 341), Korpiola (2015, 163) ja Dasen & Schädler (2018, 28).

⁹⁰ Järjestystä luovat ajatusprosessit erottavat ihmiset eläimistä ja kulttuurin luonnosta (Foley 1997, 100). Kulttuurin määrittelyn osalta ks. Herva 2009, 304–305, vaikka Sapirin (1921, 233) määritelmä on kieltämättä houkutteleva: kulttuuria on se, mitä yhteisö tekee ja ajattelee.

⁹¹ Roberts ym. 1959, 598; 599, *table 1*; Roberts & Sutton-Smith 1962, 167; 169; Roberts ym. 1963, 186; Murdock 1967, 52; 63; 67; 87; 91; 95; 119; 123; Sutton-Smith & Roberts 1970, 100–101; Avedon & Sutton-Smith 1971, 3–4; Barry & Roberts 1972, 296 – vrt. Freeman & González Echegaray 2005, 174.

⁹² Juuri kielen perusteella ihminen eroaa muista eläimistä (Wegelius 1773, 1; Porthan 1795, 1; 1963b, 177–178; Müller 1861, 13–14; 331–340; 369; Darwin 1871, 49; 53–54; Müller 1873b, 666–667; 669; 674; 678; 1873c, 21; Roudet 1921, 676–677; Sapir 1921, 7; Richet 1936, 28–30; Przymuski 1942, XXI–XXII; Lotz 1961, 1; Cassirer 1962, 30–31; 115–116; Weisgerber 1964, 17; 186–187; Geertz 1965, 44–45; Ervin 1965, 81; Schlauch 1967, 1–2; Hayakawa 1968, 24–26; Kluckhohn 1970, 33; Marshall 1970, 231–236; Barber 1972, 1; Girard 1974, 11; Greene 1975, 69; Aitchison 1976, 37–43; 231; Linell 1978, 27; Mäkeläinen 1980, 36; Linell 1982, 27; Burgess 1983, 4; Häkkinen 1987, 5; 13; Davidson 1991, 39; Harri 1992, 329–330; Häkkinen 1994, 30–32; Leakey 1994, 80; 119; 121; Trask 1995, 1; Vater 1996, 13; 17; Widdowson 1996, 4–7; Turunen 2000, 17; Oliphant 2002, 23–30; Strömquist 2002, 31; Zlatev ym. 2005, 1–3; 21; Taylor 2006, 432; Zlatev 2008, 142; Herva 2009, 305–306; Carpelan 2009, 316–317; Fitch 2010, 184–185; 429; Sterelny 2012, 2146; 2148; ks. myös Martinet 1963, 10–12 [= 1974, 7–9]; Angela 1973, 154; 263; 264; Pinker 1995, 17–18; 334; Hagström 2002b, 168 – vrt. Berg 2007, 182; 343; 347–351; Zlatev 2014, 197–202), ja tämänkin sanoi tietysti jo Aristoteles (*Po.* 1456b; *Pol.* 1253a; ks. myös *Rh.* 1355b; *Int.* 16a; *HA* 536b; Kurke 1999, 260), ja ennen häntä esim. Isokrates (3,5–6; 15,253–254; ks. myös 4,48; Gera 2003, 142–143), Sofokles (*Ant.* 354–356), Ksenofon (*Mem.* 1,4,12) ja Protagoras, jos Platonia (*Prt.* 322a) on uskomisen, ja keskiajalla taas ajatuksen esittää ainakin Dante (*De vulgari eloquentia* 1,2,1–1,4,1; ks. myös Mehtonen & Vaahtera 2021, 250–255). Antiikin aikana jotkut pitivät Intian koirankuonolaisia ihmisinä, mutta Aelianus (*NA* 4,46) on sitä mieltä, ettei edes tietynlainen sivistys ja ihmisten kielen ymmärtäminen riitä, vaan koirankuonolaiset ovat eläimiä, koska eivät puhu ihmisten kieltä (ks. myös Gera 2003, 186–187). Käsitys, että kieli erottaisi ihmisen eläimistä on

Kielen synty ja/tai kehittyminen on aihe, jonka tutkiminen on tullut oikeasti mielekkääksi vasta 1900-luvun loppupuolella – aiemmin spekulatiot olivat niin epätieteellisiä, että esim. La Société de Linguistique de Paris julisti vuonna 1866 aiheen käsittelyn pannaan.⁹³ ”Vieläkään ei ole kyetty ratkaisemaan kielen synnyn ongelmaa, vaikka meillä on käytettävissä vuosisatojen tarkan tieteellisen työn teroittamat aseet”,⁹⁴ mutta samoin kuin latinan ja romaanisten kielten välietapiksi voidaan olettaa protoromaani, voidaan nykyaikaisen ihmiskielen ja sitä edeltäneen muinaisen kommunikointitavan välille olettaa protokieli.⁹⁵ Teoriat protokielestä voidaan jakaa karkeasti kolmeen luokkaan: leksikaalinen, musikaalinen ja gesturaalinen.⁹⁶

Leksikaalinen protokieli koostuu laajasta opitusta sanastosta ilman kunnollista syntaksia.⁹⁷ Jo antiikissa selitettiin, että ihmiskieli on syntynyt jonkinlaisten eläinten ääntelyä muistuttavien huudahdusten pohjalta,⁹⁸ ja tälle näkemykselle on löytynyt

pyritty kyseenalaistamaan sillä perusteella, että joillekin kädellisille (*Primates*) on onnistuttu opettamaan huomattava määrä sanastoa (Kinnarinen 2010, 19; Kluger 2010, 26; 28; ks. myös Berg 2007, 72–82), mutta vaikka ne osaavat yhdistellä sanoja mielekkäiksi yhdistelmiksi ja hallitsevat jonkinlaisen protokieliopin, niin ilman todellista syntaksin hallintaa ollaan vielä kaukana siitä, mitä ihmiskieli pystyy ilmaisemaan (McNeill 1970, 52; 54–55; Girard 1974, 20–21; Aitchison 1976, 45–50; 231; *Anon.* 1980; Davidson 1991, 40; Tomasello 1991, 90; 93; Linden 1993, 56–57; Pinker 1995, 335–341; Trask 1995, 21–22; Vater 1996, 17–18; Foley 1997, 66–68; Begley 1998; Ulbaek 1998, 36; Linden 1999, 63; Zlatev 2008, 142; Fitch 2010, 166–168; ten Cate & Okanoya 2012; Zlatev 2014, 203; ks. myös Varro, *Ling.* 6,56; Korhonen 1992, 109–110; 111–112; Linden 1992, 30–33; Widdowson 1996, 9–11; Hagström 2002a, 25; Gera 2003, 45, *n.* 90; 183; Precht 2009, 77). Sapir (1921, 23) oli taipuvainen uskomaan, ettei edes alkeellinen aineellinen kulttuuri olisi mahdollista ilman kieltä, ja samoin ajateltiin jo antiikin aikana – ks. esim. Hor. *Sat.* 1,3,99–106 (ks. myös Barber 1972, 1; Linell 1978, 46), ja kun ”abstrakti ajattelu edellyttää kieltä” (Itkonen 2008, 14; ks. myös Martinet 1963, 13 [= 1974, 9]; Dietrich 1968, 25), on selvää, että pelaaminen on yhteydessä kieleen, kuten Gruner (1978, 42) toteaa: ei kieltä, ei pelin sääntöjä (ks. myös Bickerton 2000, 272; Hall 2019, 202).

⁹³ Mounin 1968, 19; Korhonen 1992, 99; Aitchison 1998, 17; Rastier 2007, 1484–1485; Karlsson 2009, 205; Plastow 2011, 174. Ks. myös Saussure 1971, 105.

⁹⁴ Linkomies 1954, 67. Ks. myös Gomperz 1911, 317; Dietrich 1968, 18.

⁹⁵ Ks. Arbib 2005, 105; Fitch 2010, 399–400.

⁹⁶ Fitch 2010, 400.

⁹⁷ Fitch 2010, 401. Fitch (2010, 401–432) esittelee joitain uudempia teorioita.

⁹⁸ Epicur. *Ep.* 1,75–76 (= D. L. 10,75–76; ks. myös Gomperz 1911, 320–321; Gera 2003, 170–174); Lucr. 5,1028–1090 (ks. myös Gera 2003, 37–39; 157; 174–177); D. S. 1,8,1–4 (ks. myös Gera 2003, 163–164); Diog. Oen. *fr.* X–XI William = *fr.* 11, *col.* II,11–*col.* V,14 Grilli = *fr.* 10, *col.* II,11–*fr.* 11, *col.* V,14 Chilton (Cousin 1892, 12; 43; Usener 1892, 440–441; Kalinka & Heberdey 1897, 390–391; ks. myös Gera 2003, 117; 177–179). Toinen selitys oli, että kieli on jonkun jumalan lahja ihmiskunnalle (ks. Pl. *Cra.* 388d–389a; 438a–c; Gera 2003, 113–122).

kannattajia myöhemminkin.⁹⁹ Tätä kutsutaan ekspressiiviseksi tai interjektionaaliseksi teoriaksi kielen synnystä.¹⁰⁰ Herder vastusti tätä näkemystä ja esitti, että muinaisen protokielen sanat olivat syntyneet luonnonäänten jäljittelystä, eli onomatopoeettisen teorian kielen synnystä.¹⁰¹ Nämä teoriat eivät joidenkin mielestä selitä kunnolla kielen ensisijaista tehtävää, ihmisten välistä kommunikaatiota, joten vaihtoehtona näille on esitetty teoria, jonka mukaan kielen alkuperä on sympatian tunteessa ja yhteistyössä.¹⁰² Max Müllerin mielestä taas

⁹⁹ Esim. Jerusalem 1910, 77; Gomperz 1911, 317; Richet 1936, 31; Hayakawa 1968, 25; 81; Leakey 1994, 123; Aitchison 1996, 215; Foley 1997, 70; ks. myös Aitchison 1976, 34–35; 1989, 23–24.

¹⁰⁰ Fitch 2010, 392–393; ks. myös *ibid.*, 175–176; Müller 1861, 352–356; 1866, 408–413; Barber 1972, 29; Berry 1973, 691–693; Koch 1995, 136; Aitchison 1996, 13; 99; Lomia & Djachy 2013, 110. Müller (1861, 344; 1873b, 678) nimesi tämän ”*pooh-pooh*” -teoriaksi ja aloitti tällaisten halventavina pidettyjen nimitysten käytön (Fitch 2010, 389), mutta kuten Müller (1866, 396, *n.* 16) itse myöhemmin toteaa, termien oli tarkoitus olla vain selkeämpiä kuin interjektionaalinen ja onomatopoeettinen teoria kielen synnystä. Cassirer (1962, 114–115) pitää Demokritosta, Epikurosta ja Lucretiusta nimenomaan interjektionaalisen teorian kannattajina.

¹⁰¹ Fitch 2010, 391–392; ks. myös Müller 1861, 344–351; 1866, 396–408; Barber 1972, 27–29; Aitchison 1996, 13; 98–99. Müllerin (1873b, 671; 1873c, 14) käyttämä nimi on ”*bow-wow*” -teoria, ja hän yhdistää sen samoin kuin ”*pooh-pooh*” -teorian Demokritoksen siteeraamalla Lerschiltä (1838, 41) löytämänsä Prokloksen (Platonin *Kratyloksen* kommentaarissa) siteeraamaa Epikuroksen fragmenttia (Müller 1861, 352–353). Demokritos (*fr.* 26 Diels 1903 = *DK* 68 B 26 < *Procl. in Cra.* 383a; ks. myös Lersch 1838, 13–14; Gomperz 1911, 318–320; Gera 2003, 167–168) ei uskonut, kuten Epikuros, että kieli olisi syntynyt jotenkin luonnostaan, vaikka sanoo toisaalla (*fr.* 142 Diels 1903 = *DK* 68 B 142 < *Olymp. in Phlb.* 12c [Stallbaum 1820, 242]; Hierocl. *in CA* 25), että jumalten nimet ovat jonkinlaisia heitä kuvaavia äänikuvia (tai ”ääneen lausuttuja jumalveistoksia” suom. Vesterinen 2006, 16 – mitä ἀγάλματα φωνήεντα tarkalleen ottaen tarkoittaa, on hämärää, eikä fragmentti välttämättä edes ole Demokritokselta – ks. Gera 2003, 167, *n.* 186). Cassirer (1962, 112–113) yhdistää Platonin *Kratyloksen* onomatopoeettiseen teoriaan, mutta oikeastaan siinä käsitellään kysymystä, onko sanojen suhde niiden merkitykseen konventionaalinen vai luonnollinen (ks. Itkonen 1991, 167–173; Gera 2003, 168–169) – varsinaiseen onomatopoeettiseen teoriaan viitataan kohdassa 423b–c, jossa Sokrates hylkää tämän teorian. Porthan (1963b, 181) tunsii tämän teorian joko suoraan Herderin teoksista tai välillisesti, mutta ei omaksunut sitä (Viljamaa 2016, 30–31). Luonnonäänten jäljittelyllä on osansa myös esim. Garnettin (1942, 117–119) esityksessä kielen synnystä. Onomatopoeettisten sanojen oletetaan yleensä olevan sangen marginaalinen ilmiö, mutta äännesymboliikka on yleistä ja ainakin joiltain osin universaalialia maailman kielissä (Zlatev 2014, 208–213; ks. myös Pl. *Cra.* 426b–427c; 434a–435b; Koch 1995, 138).

¹⁰² Tätä kutsutaan ”*heave-ho*” (Fitch 2010, 393) tai ”*yo-he-ho*” -teoriaksi (Barber 1972, 30–31; Aitchison 1996, 13; 100–101). Tämän suuntaisesti ajatteli esim. Schurtz (1900, 471; 473), joka korostaa ”seuramelun” (*geselliger Lärm*) merkitystä kielen synnylle (*ibid.*, 474–479). Ks. myös Martinet 1963, 12–14 (= 1974, 9–10); Barber 1972, 35–36; Mäkeläinen 1980, 36–37; Leakey 1994, 122–125; Widdowson 1996, 14; Ulbaek 1998,

ekspressiivinen tai onomatopoeettinen teoria ei selittänyt useimpia nykykielten sanoja,¹⁰³ joiden taustalta löytyvät kaikille kielille yhteiset ”käsitteiden juuret”.¹⁰⁴

Teoria musikaalisesta protokielestä tunnettiin jo 1700-luvulla – esim. Rousseau mainitsee sen¹⁰⁵ ja myöhemmin Otto Jespersen ajatteli, että primitiivisen kielen on täytynyt muistuttaa musiikkia tai laulua,¹⁰⁶ kuten Darwinkin esittää,¹⁰⁷ eikä teorialta ole puuttunut kannattajia ja kehittäjiä myöhemminkään.¹⁰⁸

36–41; Karlsson 2009, 207; Shultz ym. 2012, 2131. Antiikissa tällaista näkemystä edustaa ainakin Diodoros Sisilialainen (1,8,1–4; ks. myös Cartledge 2000, 33–34; Gera 2003, 159–161).

¹⁰³ Esim. Müller 1873b, 671–672; 1873c, 17–19. Fitch (2010, 395) sanoo, ettei Müller ota huomioon sitä, että teorioiden on tarkoitus kuvata protokieltä eikä nykykieltä, mutta oikeastaan kyse on siitä, ettei Müller pidä protokieltä varsinaisena kielenä (ks. Müller 1873c, 19–20; 23–24). Myös esim. Sapir (1921, 5–7) on sitä mieltä, ettei ekspressiivinen tai onomatopoeettinen teoria selitä kielen syntyä.

¹⁰⁴ Müller 1861, 342–344; 360–377; 1866, 394–396; 413–436; 1873b, 671; 676–678; 1873c, 15–22. Fitch (2010, 395) selittää, että itse näiden juurien alkuperä on jonkinlainen mystinen resonanssi esineiden lyötäessä tuottaman väräily ja juurten foneettisen muodon välillä, niinpä tämä on nimetty ”ding-dong”-teoriaksi (*ibid.*, 397; ks. myös Barber 1972, 30) – ajatus resonanssista on peräisin K. W. Ludwig Heyseltä (Müller 1861, 370–371; Schurtz 1900, 475–476), mutta kuten Müller (1866, viii–ix) myöhemmin huomauttaa, sen oli tarkoitus olla ainoastaan näitä juuria tai ”foneettisia perusmuotoja” (*phonetic types*) kuvaava esimerkki. Ks. myös Koch 1995, 126–127; 138–139; 143. Varro (*Ling.* 6,36–38; 7,4; 8,5) ajatteli kielen ydinaineiston olevan melko suppea joukko jonkinlaisia yksinkertaisia perussanoja (*primigenia verba*), joista muut sanat kumpuavat taivuttamalla ja johtamalla, ja näiden perussanojen tai juurten voidaan ajatella muodostaneen jonkinlaisen yksinkertaisen alkuperäisen kielen. Varro ei edes yritä selittää näiden perussanojen alkuperää (Gera 2003, 44–45), mutta ehkä hänen voidaan nähdä ennakoineen ajatusta juuriin perustuvasta protokielestä.

¹⁰⁵ Aitchison 1996, 13; 101–102; 1998, 17; Fitch 2010, 393. Ks. myös Berry 1973, 692–694; Itkonen 1998, 105–106; Gera 2003, 41.

¹⁰⁶ Cassirer 1962, 116–117; Alexander 1970, 63–64; Barber 1972, 34–35; Aitchison 1996, 13; 102; Itkonen 1998, 105; Fitch 2010, 480–485.

¹⁰⁷ Darwin 1871, 55–62; ks. myös Fitch 2010, 399; 470–474. Müller (1873b, 671; 678; 1873c, 21–23) ei pidä Darwinin (1871, 56–57) melko ohimennen mainitsemaa musikaalisuutta mitenkään huomion arvoisena tekijänä, vaan laskee Darwinin teorian ekspressiivisten ja onomatopoeettisten teorioiden joukkoon. Porthanin esityksessä (1963b, 180; ks. myös Ikola 1983, 19–20) musikaalinen protokieli on välivaihe ennen nykyisen kaltaista kieltä.

¹⁰⁸ Ks. Itkonen 1998, 104; Fitch 2010, 466–470; 485–507; Robson 2012.

Joitain hienoisia viitteitä ajatukseen gesturaalisesta protokielestä voidaan löytää jo antiikista¹⁰⁹ ja teoria oli suosittu 1700-luvulla,¹¹⁰ kiitos erityisesti Condillacin.¹¹¹ Teorialla on puolensa ja sillä on ollut sekä kannattajia että kehittäjiä myöhemminkin.¹¹² Suurin ongelma tässä teoriassa on selittää miten ja miksi myöhemmin siirryttiin käyttämään puhuttua kieltä eikä tähän ole onnistuttu esittämään mitään vakuuttavaa selitystä.¹¹³ Jonkinlainen rooli eleilläkin on varmasti aina ollut, mutta ehkä enemmän rengin kuin isännän.¹¹⁴

¹⁰⁹ Pl. *Cra.* 422e–423a; *Lucr.* 5,1028–1032 (ks. myös Gera 2003, 175); *Vitr.* 2,1,1 (ks. myös Gera 2003, 147–148; 155; 158–159); *Aug. Conf.* 1,8,13; *Lact. Inst.* 6,10,13–14 (ks. myös Gera 2003, 161). Jos Diodoros Sisilialaisen (1,8,2) käyttämän termin τύπος, joka voi eri yhteyksissä tarkoittaa monia eri asioita, tulkitaan tässä viittaavan jonkinlaiseen käden eleeseen tai merkkiin (Gera 2003, 161–163), niin hänenkin esityksensä gesturaalinen kieli edeltää puhuttua kieltä.

¹¹⁰ Hewes 1976, 483–485; Rastier 2007, 1484; Fitch 2010, 439; ks. myös Gera 2003, 40; 199.

¹¹¹ Aitchison 1996, 70–71; Fitch 2010, 393–394; 436–439; ks. myös Mounin 1968, 135–136; Itkonen 1998, 105–106. Müller (1861, 30) löytää esityksen gesturaalisesta protokielestä jo John Lockelta: tässä esityksessä osoittelu ja ilmehtiminen käyvät ajan myötä riittämättömiksi kommunikoinnin tarpeisiin, joten tarvitaan jotain muutakin. Müller (1861, 29–30) esittää tämän edelleen yleisesti hyväksyttynä mielipiteenä kielen alkuperästä. Näin asian esittää myös Porthan (1963b, 180–181; ks. myös Ikola 1983, 19–20). Darwinin (1871, 58) mielestä käsille oli muutakin käyttöä, mikä johti oraalisen kommunikaation kehittymiseen, vaikka elehtimistä on toki aina käytetty ääntelyn ohessa (*ibid.*, 56).

¹¹² Fitchin (2010, 440) mukaan teorian renessanssista on kiittäminen Gordon Hewesiä, joka piti vuodesta 1973 lähtien tätä teoriaa esillä. Itse teoria oli kyllä sinnitellyt hengissä aina 1700-luvulta lähtien, ellei varhaisemmistakin ajoista, minkä Hewes (1973, 5; 1976, 482–488) osoittaa, ja samansuuntaisia ajatuksia oli ilmassa – ks. esim. Trân 1969, 24–28; 32; 38; 46. Hewes oli itse asiassa nostanut teorian esiin jo aiemmin – ks. Lieberman 1972, 4. Ks. myös Barber 1972, 31–32; Steklis & Harnad 1976; Mäkeläinen 1980, 36; Yau 1989, 39–40; Hewes 1994; Arbib 2005; Berg 2007, 69; Robson 2012; Sterelny 2012.

¹¹³ Foley 1997, 66; Fitch 2010, 434; 438; 442–448; 464–465. Esim. Hewes (1989) esittää, että siirtyminen olisi voinut olla yhteydessä joihinkin uskonnollisiin ajatuksiin, jotka perustuivat verbaaliseen kommunikointiin, eli ”äänten kuulemiseen”. Jo aiemmin onomatopoeettisten sanojen on esitetty olevan eräänlaisia eleitä, Wilhelm Wundt kutsuukin niitä äänieleiksi (*Lautgebärden*), ja selittää niiden syntyneen jäljittelemällä jonkun ääneen aiheuttamaa liikettä puhe-elimessä (Ravila 1967, 40–41). Richard Paget taas uskoi, että elekielestä siirryttiin puhekieleen, kun käsiä tarvittiin muiden asioiden hoitamiseen: puhuttu kieli syntyi kun käden liikkeitä jäljiteltiin kielellä suussa (Alexander 1970, 64; Barber 1972, 33–34) – Platon (*Cra.* 422e–423b) näyttäisi ennakoineen näitä teorioita. Ks. myös Dietrich 1968, 16–17; Sterelny 2012, 2144–2145; 2149.

¹¹⁴ Przyluski 1942, 172–174; Hawkes 1963, 104; 108–109; Englefield 1977, 172; Stokoe 1991; Koch 1995, 131–132; Bickerton 2000, 264; Penhallurick 2003, 211; Darvas 2007, 355. Zlatevin (2008, 148; 2014, 205–206) esityksessä protokieli on koostunut sekä eleistä että äänistä ilman että toinen olisi ollut varsinaisesti hallitseva – siirtyminen

Protokielen luonteella ei oikeastaan ole merkitystä, sillä pelin kannalta olennainen kysymys on: milloin protokielestä kehittyi varsinainen kieli, joka (kaiken muun ohessa) on mahdollistanut pelaamisen? Kieli on saattanut kehittyä vähitellen tai nopeasti.¹¹⁵ Jotkut¹¹⁶ pitävät mahdollisena, että protokieli olisi sangen muinainen ilmiö, mutta uskottavamman oletuksen mukaan vasta *Homo erectus* tunsi protokielen¹¹⁷ ja vasta *Homo sapiens* nykyistä vastaavan kielen.¹¹⁸

Yksinkertainenkin peli vaatii sopimuksen säännöistä ja siinä on jonkinlainen abstrakti päämäärä – nämä ominaisuudet tuntuisivat edellyttävän pitkälle kehittynyttä kieltä,¹¹⁹ joten vaikka niin kauan kuin on ollut ihmisiä, on ollut leikkiviä ihmisiä, vasta nykyihmistä voidaan sanoa pelaavaksi ihmiseksi.¹²⁰

2.2.1 Suomen 'peli' ja 'leikki'

On esitetty, että ”[s]anat *peli* ja *leikki*, *pelata* ja *leikkiä* ovat suomen kielessä rinnakkaisilmiöitä, vaikka eivät läheskään aina toisiaan korvaavia vaihtoehtoja.”¹²¹ Helposti ei kyllä tule mieleen yhtään esimerkkiä, jossa nämä sanat olisivat toisiaan korvaavia vaihtoehtoja. Itse aktiviteettien rajat voivat kyllä olla häilyviä, mutta sanoilla tuntuisi olevan omat vakiintuneet paikkansa suomen kielijärjestelmässä,

puhuttuun kieleen selittyy sillä, että kun kielen sanasto kasvaa, kasvaa myös suhteellisesti vähemmän ikonisen kommunikointitavan rooli (*ibid.*, 198–199; 206). Ks. myös Korhonen 1992, 108; 113.

¹¹⁵ Aitchison 1996, 59–61.

¹¹⁶ Leakey 1994, 129–133; 138; Foley 1997, 53; 62; 70–71; Begley 1998, 48; ks. myös Siiriäinen 1995, 23.

¹¹⁷ Hawkes 1963, 112; Leakey 1994, xiv; 135; Foley 1997, 55; 71; Worden 1998, 151; Carstairs-McCarthy 2000, 258–259; Fitch 2010, 292–293. Ks. myös Weaver 1985, 600; 605; 609; Trask 1995, 18; Gera 2003, 43; Berg 2007, 155; 168; 169–170; 181; 194–196; 213.

¹¹⁸ Aitchison 1996, 60–61; Foley 1997, 71–73; Bickerton 1998; Worden 1998, 151; Lemonick & Dorfman 1999, 36; 42; Bickerton 2000, 274–276; 281–282; Begley 2007, 48; Karlsson 2009, 206–207. Arkeologista todistusaineistoa kielestä tavataan vasta myöhäispaleoliittiselta kaudelta alkaen (Davidson 1991, 43–44; Leakey 1994, 125–126; 133–137) ja nykyisen kaltainen kieli voi olla melko myöhäinen ilmiö (Arbib 2005, 118–123; Shultz ym. 2012, 2137–2138; ks. myös Paetsch 2011, 47–48).

¹¹⁹ Bickerton (2000, 272) mainitsee palapelien kokoamisen ja yksinkertaisten pelien pelaamisen sellaisten aktiviteettien joukossa, joihin ainoastaan ihminen kykenee, ja korostaa tarkoittavansa pelejä, joiden säännöt voidaan selittää ilman puhuttua kieltä, mutta ei tarjoa näistä mitään esimerkkiä.

¹²⁰ Zlatev (2014, 204–205) kuitenkin esittää, että moraalisuus, käsitys ”oikeasta” ja ”vääärästä” sekä siihen liittyvät yhteisesti hyväksytyt rangaistukset normien rikkojille olisivat mahdollisia ilman nykyisen kaltaista kieltä, joten ehkä jotkut protokielellä kommunikoinneet esi-isämme olivat jo pelaavia ihmisiä. Ks. myös Berg 2007, 55–57.

¹²¹ Turunen 1981, 197. Ks. myös Rätty 1999, 8–9.

juuri niiden merkityseron takia.¹²² Sana *pel*i on lainattu suomeen ruotsin sanasta *spel*, ja esiintyy vanhimmissa kirjallisissa lähteissä muodossa *speli*.¹²³ Sanan merkitys oli tuolloin laajempi, kuten ruotsissa, niinpä se merkitsi myös (Laurentius Petri, 1644) ’soitin; soitto; musiikki’,¹²⁴ mutta tietysti myös ’peliiä’, kuten tuntemattoman tekijän koulujen latinanopetusta varten laatimassa sanastossa *Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione* (1644), jossa esiintyy sana *Bredspeli*.¹²⁵ Nykymuodossa sana *pel*i esiintyy Jusleniuksen sanakirjassa (1745), samoin verbi *pelata*.¹²⁶

Myös sanan *leikki* juuret ovat ruotsissa – sana perustuu mahdollisesti muinaisruotsin sanaan *leker*, jolla oli ’leikin’ ohella monia muitakin merkityksiä.¹²⁷ Kirjakielessä sana esiintyy jo Agricolan *Rucouskiriassa* (1544)¹²⁸ ja sanasta johdettiin verbi *leikitä*¹²⁹ – muoto *leikkiä* esiintyy eräässä Zacharias Cygnaeuksen suomennoksessa (1774).¹³⁰ Sanojen *pel*i ja *leikki* perityn germaanisen monimerkityksisyyden hengessä niitä käytettiin myös ’julkisten näytäntöjen tms.’

¹²² Turunen 1981, 202.

¹²³ *SKES*, s. v. peli; Turunen 1981, 200; Jussila 1998, 190; Häkkinen 2004, s. v. peli. Ruotsin sanan *spel* ja muiden skandinaavisten kielten ’peliiä’ merkitsevien sanojen taustalla on keskialasaksan sana *spil* (*SKES*, s. v. peli; Hahmo 2010, 169), joka merkitsi yleisemmin ’ajanvietettä, huvittelua, pilailua’ – sana *pila* ’leikinteko, kepponen jne.’ onkin ilmeisesti samaa alkuperää (*ibid.*, 169–170; 176).

¹²⁴ Turunen 1981, 198.

¹²⁵ Jussilan (1998, 190) selitystä ”jokin noppapeli” voidaan tarkentaa sen verran, että ilmeisesti kyseessä on ruotsalainen backgammonin tyylinen lautapeli *brädspel*, eli *bräde*, josta tarjoaa lisätietoa esim. Fiske (1905, 314–328).

¹²⁶ Jussila 1998, 190; Häkkinen 2004, s. v. peli. Häkkisen mukaan verbi on erillinen laina ruotsin sanasta *spela*.

¹²⁷ *SKES*, s. v. leikki; Turunen 1981, 200; Häkkinen 2004, s. v. leikki; ks. myös Streng 1915, 97. Germaanisella puolella sanan juuria voidaan seurata ainakin goottiin asti: kreikan *καὶ ἐμπαίζουσιν αὐτῶν* ’ja he pilkkaavat (fut.) häntä’ (*Mark.* 10:34) on käännetty gootiksi *jah bilaikand ina* – verbin *ἐμπαίζω* ’pilkata’ taustalla on verbi *παίζω* ’pelata; leikkiä’, gootin leikkimistä ilmaiseva verbi on siis *laikan*, jota vastaavat skandinaavisten kielten ja muinaisenglannin ’leikkiä’ merkitsevät sanat, itse gootin kielessä tosin sana *laikan* esiintyy vain hyppäämisen merkityksessä (Huizinga 1947, 55; muinaisenglannin osalta ks. Sweet 1897, s. v. *lāc*; *lācan*; Hall 1960, s. v. *lāc*; *lācan* – joissain englannin murteissa esiintyvä verbi *laik* ’play’ on skandinaavista lainaa [Barber 1972, 149]).

¹²⁸ *Kielileijikille* = kielisoittimella (Jussila 1998, 136; ks. myös Turunen 1981, 198). Sana *leikki* esiintyy muutamaa vuotta myöhemmin *Uuden testamentin* käännöksessä (Streng 1915, 97; Jussila 1998, 136). Verbistä *leka*, *leika* ’soittaa, leikkiä’ jne. johdettu muinaisruotsin sana *lekare* on myös päätynyt suomeen muodossa leikari ’soittaja, musikantti’ jne. (Streng 1915, 96–97; *SKES*, s. v. leikari; Jussila 1998, 136).

¹²⁹ *SKES*, s. v. leikki; Häkkinen 2004, s. v. leikki. Ks. myös Streng 1915, 97–98; Jussila 1998, 136.

¹³⁰ Jussila 1998, 136; Häkkinen 2004, s. v. leikki.

merkityksessä ennen sanan *näytelmä* vakiintumista.¹³¹ Sanat *pele* ja *leikki* ovat melko uusia tulokkaita suomen sanastossa,¹³² ja vaikka niillä on aluksi ollut monia merkityksiä, ovat ne saaneet nykyisen merkityksensä¹³³ melko nopeasti.

2.2.2 Kielirelativismi?

”Jokainen, joka puhuu useaa kieltä tietää, että maailma on erilainen eri kielillä koettuna. Ranskalainen *tekee* unen, suomalainen *näkee* unen, englantilaisella *on* uni. Siinä on selvä ero, miten unen olemus hahmotetaan. Espanjalaisille ja italialaisille esineetkin ovat feminiinisiä tai maskuliinisia, meille eivät.”¹³⁴ Kun pelaamista määritellään eri kielillä eri tavoin, tarkoittaako tämä, että pelaaminen myös koetaan eri tavoin, ja jos näin on, niin mitä se oikeastaan merkitsee? Huizinga oli vahvasti sitä mieltä, että pele ja leikki kuuluvat pohjimmiltaan yhteen, mutta pohjoismaisesta näkökulmasta koiranpentujen telmiminen tuntuu hieman eri asialta kuin Kasparovin siirto shakkilaudalla tai Roberto Baggion laukaus jalkapallon vuoden 1994 MM-kisojen loppuottelun rangaistuspotkukilpailussa. Esim. Avedon & Sutton-Smith onnistuvat tarjoamaan melko osuvan ’pelein’ määritelmän ottamalla juuri pelein ja leikin eron huomioon, mutta vesittävät tämän tulkitsemalla piirileikin peliksi. Vaikka monet pelitutkijat ovat huomanneet nämä kielten väliset erot, niin yleensä asia kuitataan lähinnä olankohautuksella – Huizinga suo aiheelle sen ansaitseman huomion, muttei anna minkään aineiston horjuttaa näkemystään, että juuri hänen pelein/leikin määritelmänsä pohjalla olevissa ”useimmissa nykyisissä Euroopan kielissä” on onnistuttu, kiitos ”yleiskäsitteen abstraktion”, kokoamaan yhden termin alaisuuteen kaikki yhteenkuuluva toiminta.¹³⁵ Toki näissä ”nykyisissä Euroopan kielissäkin” on joitain pieniä eroja, ja ”yleiskäsitteen myöhäiseen syntyyn viittaa se, ettei leikille ole olemassa mitään yhteistä indoeurooppalaista sanaa.”¹³⁶ Huizingan mukaan ”leikkimisen käsitteen” ”erikoismerkitys tyhjentyy tavallaan kevyeen toimintaan tai liikuntaan ylipäänsä”, joka on nähtävissä etenkin germaanisissa

¹³¹ Rapola 1962, 93–95; ks. myös Mikkola 1945, 77. Vastaavaa sanaston epämääräisyyttä esiintyi keskiajalla Euroopassa, kun ’näytelmälle’ kaivattiin kansankielisiä nimityksiä latinan sanan *ludus* tilalle (Dinshaw 1980, 803–804).

¹³² Suomen sukukielistä nämä sanat tavataan ainoastaan karjalasta ja vatjasta, joihin ne on lainattu suomesta (Turunen 1981, 199–200; ks. myös *SKES*, s. v. pele), Häkkisen (2004, s. v. pele) mukaan taas ruotsin sana *spel* on lainattu myös inkeroiseen ja karjalaan.

¹³³ Ks. *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. pele; *Nykysuomen sanakirja*, s. v. pele; Turunen 1981, 197; *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. leikki; *Nykysuomen sanakirja*, s. v. leikki; Turunen 1981, 197.

¹³⁴ Partanen 2005, 71. Ks. myös esim. Guthrie 1962, 424; Martinet 1963, 15–16 (= 1974, 11–12); Leone 1987, 2–3.

¹³⁵ Huizinga 1947, 43–44.

¹³⁶ Huizinga 1947, 45; Bologna 2016, 28; Casevitz 2018, 51.

kielissä.¹³⁷ Englannin erikoisuutena on se, että peliin viittaava nomini (*game*) ja verbi (*play*) ovat eri juurta.¹³⁸

Vaikka Huizingan esitys yleiskäsitteen abstraktiosta¹³⁹ on yleisesti ottaen totta, niin suomessa sanat *pel*i ja *leikki* ovat nuoria lainasanoja, joten tässä on vaikea nähdä viitteitä kielen primitiivisyyteen – pikemminkin tämä tuntuisi kertovan, että tällaista jaottelua on pidetty jotenkin hyödyllisenä tai tarpeellisenä modernissa maailmassa, ehkä lähinnä ruotsin esikuvan mukaan.

Huizingalle ”leikki” näyttäisi siis olevan jonkinlainen platonilainen idea, joka käsittää paitsi pelin ja leikin, myös (ainakin joiltain osin) urheilun ja monia muita aktiviteetteja, mutta ei kuitenkaan esim. uhkapeliä. Caillois ei puutu käytännössä lainkaan kielellisiin seikkoihin, minkä voi tulkita joko niin, ettei tarkoitus ole pyrkiä mihinkään universaaliin määrittelyyn ja luokitteluun tai niin, että se, mikä pätee ranskan suhteen, pätee yleisesti. Kyse näyttäisi joka tapauksessa olevan kummassakin tapauksessa kielirelativismista, joka tunnetaan myös Sapirin ja

¹³⁷ Huizinga 1947, 54–55. Kuten edellä todettiin, Scheuerl (1954, 129–130) on sitä mieltä, että saksan sana *Spiel* merkitsee pohjimmiltaan liikettä, Turunen (1981, 200) ja Gadamer (1972, 99) taas pitävät sanan alkumerkityksenä ’tanssia’, josta juontaa juurensa merkitys ’soitto’. Saksan sanan *Spiele* sanotaan kattavan englannin merkitykset ’*plays and games, sports and pastimes*’ (Dietrich 1968, 26).

¹³⁸ Sanalla *play* on ”tavallisten koulusanakirjojenkin mukaan verbinä ainakin 10 erilaista intransitiivista ja 8 transitiivista merkitystä ja samanvartaloinena substantiivina vielä 5 muuta merkitystä” (Hakulinen 1966, 5), mikä ei kuitenkaan ole ongelma, sillä ”konneksio torjuu tehokkaasti väärinkäsitykset” (*ibid.*, 12). Kaplan (1960, 20) yksinkertaistaa hieman sanomalla, että substantiivi *play* tarkoittaa joko ’leikkiä’ tai ’näytelmää’. Hakulisen (1966, 5) mukaan sana *play* juontuu ”kuten tunnettua” ranskan kautta latinan *placere*-verbistä, mutta ilmeisesti kyse on aidosti germaanisesta sanasta, sillä se tavataan jo muinaisenglannista (Sweet 1897, s. v. *plega*; *plegan*; Huizinga 1947, 58; Hall 1960, s. v. *plega*; *plegan*; ks. myös Scheuerl 1954, 136, n. 7). Substantiivi *game* on myös monimerkityksinen, vaikka sen kolme tavallisinta merkitystä voidaan palauttaa yhteen alkumuotoon (Avedon & Sutton-Smith 1971, 2–3; ks. myös Brook 1981, 81). Joka tapauksessa, tämä sanastollinen seikka erottaa englannin esim. ranskasta (Lebas 2010, 35; Bonenfant 2010, 57, n. 5; Vespa 2021, 137).

¹³⁹ Huizinga 1947, 44. Suomea Huizinga ei tässä luvussa huomioi, ja vaikka skandinaaviset kielet mainitaan (*ibid.*, 56; 61), niin se, että näissä kielissä on omat sanansa ’pelille’ ja ’leikille’, jää mainitsematta. Huizinga (1947, 49–50) tarjoaa esimerkkinä siitä, ”miten leikin käsite ilmaistaan primitiivisen kulttuurin eli luonnonkansojen alueelle kuuluvassa kielessä” mustajalkaintiaanien kielen, jossa esiintyy hyvin pitkälti suomen ja skandinaavisten kielten jaottelua vastaava jako käsitteisiin ’peli’ ja ’leikki’. Muita kieliä, joissa tätä ”nykyisten Euroopan kielten” yleiskäsitteen abstraktiota ei ole saavutettu, ovat muinaiskreikka (*ibid.*, 45–47), sanskrit (*ibid.*, 47–48) ja kiina (*ibid.*, 48–49; ks. myös Caillois 1967a, 176–178). Japani (Huizinga 1947, 51–52), seemiläiset kielet (*ibid.*, 52–53) ja latina (*ibid.*, 53–54) poikkeavat myös joissain suhteissa tästä Huizingan ideaalista, mutta edellisiä vähemmän.

Whorfin hypoteesina,¹⁴⁰ joskus vain Whorfin hypoteesina,¹⁴¹ sillä hän vei ajatusta selvästi pidemmälle.¹⁴² Sapirin ja Whorfin hypoteesin mukaan kieli vaikuttaa ajatteluun.¹⁴³ Koska kielen ja ajattelun suhdetta on pohdiskeltu paljonkin, on ajatus kielirelativismista tietenkin esitetty useita kertoja ennen Sapiria ja Whorfia.¹⁴⁴

Kielirelativismia voidaan tulkita monin tavoin – riittävää ja ehkä hyödyllisintä on erottaa Sapirin ja Whorfin hypoteesin vahva ja heikko tulkinta.¹⁴⁵ Vahvan tulkinnan mukaan kieli määrää millaisena ihminen havaitsee maailman ja miten hän ajattelee, jopa mitä hän ylipäänsä voi ajatella – tämä tulkinta ei ole saanut juurikaan kannatusta.¹⁴⁶ Monet ovat sen sijaan valmiit hyväksymään, että kielellä on jonkinlainen, vähemmän tyrannimainen, vaikutus ajatteluun,¹⁴⁷ itse Whorffin piti

¹⁴⁰ Sapirin ja Whorfin nimiin tämä hypoteesi on luettu vasta 1950-luvulta lähtien (Koerner 2000, 1).

¹⁴¹ Brown & Lenneberg 1961, 480–481; 491; Anderson & Stageberg 1970, 32; Greene 1975, 76; Andersen 1976, 3; Pula 1992, 53; Rose 1981, 38; Elffers 1996, 73; Koerner 2000, 11; Penhallurick 2003, 76.

¹⁴² Ks. esim. Whorf 1956a, josta on tullut hypoteesia käsittelevän tutkimuksen *locus classicus* (Koerner 2000, 13), ja Whorf 1956b. Joitain Whorfin näkemyksiä voidaan kritisoida (– ks. esim. Black 1959; Gumperz & Levinson 1991, 619), ja vaikka Whorfin oma kielirelativismin määritelmä (ks. Lee 2000, 48–53) ja kirjoitukset on pitkälti sivuutettu uudemmassa tutkimuksessa (*ibid.*, 45), ei se, mitä Whorf oikeasti sanoi, ole niin vanhentunutta ja huonoa kuin väitetään (*ibid.*, 47–48). Ks myös Lucy 1992, 36–68; 266. Sapirin sanotaan tulleen kielirelativistiksi vasta kirjan *Language* (1921) jälkeen (Koerner 2000, 2), mutta jo tästä kirjasta löytyy kyllä joitain kielirelativismiin viittaavia kohtia, esim. kielen ja ajattelun suhteesta (Sapir 1921, 12–17; 21–22) sekä kielen, rodun ja kulttuurin yhteydestä (*ibid.*, 221–235; ks. myös Dinneen 1967, 235–236; Elffers 1996, 83; Bock 2003, 464), vaikka vasta myöhemmin Sapir esittää selkeän kielirelativistisia ajatuksia – esim. Sapir 1929, 209–214; 1931 (ks. myös Aitchison 1996, 218; Lee 2000, 48).

¹⁴³ Ks. esim. Black 1959, 229; Brown & Lenneberg 1961, 481; 491; Nunnally 1965, 204; Dinneen 1967, 236; Itkonen 1969, 218; Linell 1978, 48–49; 1982, 57; Karma 1984–1985, 188; Häkkinen 1987, 33; Leino 1987, 29–30; 31–32; Sorvali 1988, 15; Itkonen 1989, 111; Gumperz & Levinson 1991, 614; Lucy 1992, 263; Häkkinen 1994, 67; Pinker 1995, 57; Trask 1995, 61; Elffers 1996, 73; Vater 1996, 218; Itkonen 2001, 21; Bock 2003, 463–464; Levinson 2003, 459–460; Penhallurick 2003, 74; 78; Itkonen 2005, 355–356; 2008, 59; Salminen & Vadén 2012, 66.

¹⁴⁴ Ks. Liite 1.

¹⁴⁵ Linell 1978, 49; 1982, 57; ks. myös Leino 1987, 32; Sorvali 1988, 15.

¹⁴⁶ Itkosen (1989, 111) mukaan monet ”intellektuellit” kannattavat edelleen tätä hypoteesia, ja ainakin esim. Guénot (1964, 10; 16; 27–29) ja Kluckhohn (1970, 42–48) näyttäisivät hyväksyvän sen karvoineen päivineen, Gadamer taas tekee eron Heideggeriin tässä kysymyksessä ja edustaa maltillisempaa linjaa (Kusch 1987, 79; 81; ks. myös Weisgerber 1964, 192–193).

¹⁴⁷ Esim. Brown & Lenneberg 1961; Greenberg 1961, 478–479; Lotz 1961, 12–13; Hawkes 1963, 112; Ervin 1965, 82–85; 89–90; Schlauch 1967, 161–163; Itkonen 1969, 218; Langacker 1970, 51–55; Greene 1975, 70–73; Andersen 1976, 3–5; Linell 1978, 56; 1982, 64; Kurkela 1984–1985, 152; Hagege 1986, 18; 23; Häkkinen 1987, 33;

kääntämistä kielestä toiseen ja toisenlaisen kielijärjestelmän ymmärtämistä mahdollisena.¹⁴⁸ Vahvaa tulkintaa vastaan on olemassa vakuuttavia argumentteja ja todistusaineistoa,¹⁴⁹ mutta hypoteesin lopullista varmistamista tai kumoamista empiirisiin metodein on pidetty haastavana, ellei mahdottomana.¹⁵⁰ Hypoteesin heikkoa tulkintaa tukevaa empiiristä todistusaineistoa on kyllä olemassa,¹⁵¹ mutta vaikka kieli jossain määrin vaikuttaa ajatteluun ja siihen, miten maailma havaitaan, niin pohjimmiltaan kielet heijastavat kulttuurien eroja,¹⁵² ja ”[s]iinä, että eri kielissä ajatellaan asiat eri tavoin, ei sinänsä ole mitään kovin vaikeaa – kunhan uutta ajattelutapaa on kotvan sulateltu, se alkaa yleensä tuntua järkevältä ja ymmärrettävältä”.¹⁵³

Eli paljon melua tyhjästä? Ehkä, mutta ’peli’ näyttäisi kuitenkin olevan jossain määrin kieli- ja kulttuurikohtainen käsite. Caillois’n luokittelu pätee vain ranskan suhteen ja Huizingakin pitää lopulta germaanista käsitystä ’pelistä’ parhaana, vaikka (ainakin näennäisesti) yrittää ymmärtää, miten asia on muissa kielissä ilmaistu.

2.2.3 ’Peli’ antiikin kielissä

2.2.3.1 Kreikka

Kreikassa ei ole tapahtunut tätä Huizingan haikailemaa ”yleiskäsitteen abstraktiota”, vaan peliä/leikkiä ilmaistiin erilaisilla sanoilla: Huizingan mukaan sanoilla παιδιά (verbi παίζω), ἄθλημα (verbi ἀθύρω) ja ἀγών sekä päätteellä -ίδια.¹⁵⁴ Tähän listaan on haluttu lisätä myös verbi ἐπιάομαι,¹⁵⁵ jonka Huizinga olisi epäilemättä hyväksynyt mukaan, mutta se näyttäisi tarkoittavan lähinnä jonkinlaista huvittelua – ei oikeastaan edes ’leikkimistä’ eikä varsinkaan ’pelaamista’.¹⁵⁶

Leino 1987, 47–48; Gumperz & Levinson 1991, 615; Lucy 1992, 3; Hyde 1993, 6–7; Häkkinen 1994, 67; Aitchison 1996, 217–218; Vater 1996, 219–220; Trabant 2000, 41; Levinson 2003, 461–462; Penhallurick 2003, 76–78. Näin ajatteli myös esim. Gadamer – ks. Kusch 1987, 47; 79; 81.

¹⁴⁸ Lee 2000, 49; Bock 2003, 464; vrt. Penhallurick 2003, 76–77.

¹⁴⁹ Linell 1978, 52–56; 1982, 60–64; Gumperz & Levinson 1991, 615.

¹⁵⁰ Penhallurick 2003, 78; 84.

¹⁵¹ Itkonen 2005, 356–358; Boroditsky 2011; Salminen & Vadén 2012, 67–68; ks. myös Leino 1987, 32; Itkonen 2001, 21–22.

¹⁵² Itkonen 1989, 111; 1991, 339; 2005, 355. Samoin esittää Andersen (1976, 3). Ks. myös Sajavaara 1990, 50–51.

¹⁵³ Jarva 1998, 35.

¹⁵⁴ Huizinga 1947, 45–46.

¹⁵⁵ Casevitz 2018, 56–58.

¹⁵⁶ *LSJ*, s. v. ἐπιάομαι. Myöhemmissä sanakirjoissa (Phot. ε 2514; *Suda* ε 4065) verbin esitetään kyllä merkitsevän samaa kuin παίζω ’pelata; leikkiä’ (– näin myös esim.

Päätteen *-ίνδα* Huizinga yhdistää ainoastaan lasten leikkeihin, mikä on jopa hänen vähäisten esimerkkiensä perusteella melko kyseenalaista.¹⁵⁷ Huizingan esimerkeistä *σφαίρινδα* ”palloleikit” näyttäisi olevan Richard Bentleyyn emendaatio *Iliaan* säkeeseen 13,204¹⁵⁸ eikä esiinny oikeasti kreikassa, *ἐλκυστίνδα* tarkoittaa ’köydenvetoa’,¹⁵⁹ *στρεπτινδα* taas erästä heittopeliä, jota pelattiin joko ruukunsirpaleilla tai kolikoilla¹⁶⁰ ja *βασιλίνδα* ”kuningasta leikkiminen”, on antiikin

Hofmann 1949, s. v. *ἐψία*), mutta käytettävissä olevan todistusaineiston valossa sen merkitys tuntuisi olevan hieman toinen. Verbi esiintyy lähinnä runoudessa (Casevitz 2018, 56) – esim. *Odysseiassa* sillä viitataan Penelopen kosijoiden toimintaan yleisesti (17,530) – kyse on tässä tuskin ’pelistä’ tai ’leikistä’ (– vrt. Laser 1987, 5), ja toisaalla (21,429) se yhdistetään tanssiin ja soittoon. Johdokset *ἐφεψίαομαι* ja *καθεψίαομαι* (*Od.* 19,331; 370; 372) puolestaan merkitsevät ’pilkkäämistä’ (*LSJ*, s. v. *ἐφεψίαομαι*; *καθεψίαομαι*). Verbistä johdettu nomini *ἐψία* esiintyy vain parissa tekstissä (Casevitz 2018, 57) ja sen oletetaan merkitsevän ’huvitus; leikkikalu’ (*LSJ*, s. v. *ἐψία*) – jälkimmäinen merkitys (= *παίγνιον*) sanalla on Nikandros Kolofonilaisen runoelmassa *Theriaca* (880) ainakin *skholionin* (*ad loc.*) mukaan, joskin selitys siitä, millaisessa pelissä tai leikissä pojat näitä nokkosen siemeniä käyttivät, jää melko hämäräksi. Sanakirjoissa *παιδιά* esiintyy yhtenä, muttei todellakaan ainoana, sanan selityksenä (Hsch. ε 7714 Schmidt ≈ ε 7699 Latte; ε 7723 Schmidt ≈ ε 7708 Latte; *Suda* ε 4064) ja myöhemmin sitä on yritetty (melko epätoivoisesti) yhdistää latinan sanaan *iocus* – ks. Walde 1906, s. v. *jocus*. Sana *ψία* ja sitä vastaava verbi *ψιάζω*, joka tunnetaan enemmän tai vähemmän doorilaisessa muodossa *ψιάδδω* (*Ar. Lys.* 1302; Hsch. ψ 168 Schmidt = ψ 168 Hansen & Cunningham; Hofmann 1949, s. v. *ψιάζω*; Frisk 1970, s. v. *ψιάζω*), ovat ilmeisesti lyhyempiä muotoja sanoista *ἐψία* ja *ἐψίαομαι* (*LSJ*, s. v. *ψία*), mutta vaikka Hesykhios esittää, että tuo verbi merkitsee samaa kuin *ψιάζω*, niin Aristofaneen teksti ei millään muotoa anna aihetta olettaa, että se tarkoittaisi tässä ’pelaamista’ tai ’leikkimistä’, ja sanaa *ψία* taas ei tuntuisi löytyvän sanakirjojen (Hsch. ψ 167 Schmidt = ψ 167 Hansen & Cunningham; *Suda* ψ 90) ulkopuolelta. Nimen *Φιλέψιος* (*Ar. Pl.* 177) merkitystä voi lähinnä arvailla. Sanalle *ὀμέψιος* (*AP* 9,826,3; Nonn. *D.* 10,193) taas on esitetty merkitys ’kanssapelaaja, leikkitoveri’ (*LSJ*, s. v. *ὀμέψιος*; Casevitz 2018, 57), mutta mihinkään konkreettiseen pelaamiseen ei tälläkään sanalla viitata.

¹⁵⁷ Ks. Poll. 9,110; Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164–165); *LSJ*, s. v. *-ίνδα*; Chantraine 1933, 278. Taillardat (1956) esittää, että päätteen alkuperäinen muoto olisi ollut *-*κίνδα*, joka liittyy moniin muihin vartalon *κινδ-* johdoksiin, jotka pohjimmiltaan viittaavat liikkeelle panemiseen (*κινέω*), mutta tämä hypoteesi on sangen epävarma (Dedè 2020, 36, n. 13). Ks. myös Costanza 2019a, 99, n. 4; Vespa 2021, 128–129.

¹⁵⁸ Heyne 1802, 407.

¹⁵⁹ Eust. 1111 (*Il.* 17,389); Meurs 1625, 12–13. Ilmeisesti sama kuin toisaalla (Poll. 9,110; 112; Hsch. δ 1588 Schmidt = δ 1580 Latte; Meurs 1625, 11–12; Boulenger 1627, 24; 39; Costanza 2019b, 235) esiintyvä *διελκυστίνδα* (*LSJ*, s. v. *ἐλκυστίνδα*; Becq de Fouquières 1873, 94–96). Ks. myös Pl. *Th.* 181a.

¹⁶⁰ Poll. 9,110; 117; *LSJ*, s. v. *στρεπτινδα*; Meurs 1625, 60; Boulenger 1627, 33; Becq de Fouquières 1873, 129–130; Hermann 1882, 297; Groos 1899, 144; Boehm 1916, 157; Costanza 2019b, 249. Huizingan (1947, 45) teoksen suomennoksessa esiintyvä määritelmä ”noppapeli” on käännösvirhe – Huizingan mukaan kyseessä on heittopeli (*een werpspel*).

versio leikistä kapteeni käskee.¹⁶¹ Lisäksi päätteellä on muodostettu ainakin seuraavat sanat: ἀκινήτινδα,¹⁶² ἀποδιδρασκίνδα,¹⁶³ δαληκίνδα,¹⁶⁴ δραπετίνδα,¹⁶⁵

¹⁶¹ Poll. 9,110; Hdn. Gr. 1,495; Hsch. β 290 Schmidt = β 284 Latte; Phot. β 77; Theognost. *Can.* 88 (Cramer 1835, 15); 999 (Cramer 1835, 164); *Suda* β 161; Eust. 1425 (*Od.* 1,395); Meurs 1625, 19; Boulenger 1627, 24; 38; Becq de Fouquières 1873, 63–65; Becker 1877, 39–40; Hermann 1882, 296; Richter 1887, 16–17; Boehm 1916, 155; Costanza 2019a, 99–100; 2019b, 225–231. Selitys, että kyseessä olisi leikki kukkulan kuningas (*LSJ*, s. v. βασιλίνδα – vrt. Gomme 1894, 300–301) on erheellinen.

¹⁶² Leikki, jossa on tarkoitus pysyä liikkumattomana (Poll. 9,110; 115; *LSJ*, s. v. ἀκινήτινδα; Meurs 1625, 4; Boulenger 1627, 27; Becq de Fouquières 1873, 98–99; Hermann 1882, 300; Costanza 2019b, 247–248).

¹⁶³ Kuurupiilo (Poll. 9,110; 117; Meurs 1625, 4, Boulenger 1627, 27; Becq de Fouquières 1873, 83; Becker 1877, 39; Hermann 1882, 298; Parmentier 1912, 15; Boehm 1916, 148–149; Opie & Opie 1969, 155; Fittà 2000, 16; Costanza 2019b, 240–241).

¹⁶⁴ Ailios Herodianoksen (1,495) ja Theognostoksen (*Can.* 999 [Cramer 1835, 164]) mainitsema tuntematon peli/leikki. (Ks. myös Schmidt 1846, 270.)

¹⁶⁵ Useimmat lähteet (Hdn. Gr. 1,495; Phot. δ 742; Theognost. *Can.* 999 [Cramer 1835, 164]; *Suda* δ 1505) eivät juurikaan selvennä tämän pelin/leikin luonnetta. Nimen perusteella kyse näyttäisi olevan jonkinlaisesta jahtausleikistä (– δραπέτης tarkoittaa ’karannutta orjaa’), mutta eräs lähde (*EM*, s. v. δραπετίνδα) täsmentää, että kyseessä on versio leikistä μνίνδα, eli ilmeisesti jonkinlaista kuurupiiloa.

ἐπαϊνίδα,¹⁶⁶ ἐφεντίνδα,¹⁶⁷ κρυπτίνδα,¹⁶⁸ κυβησίνδα,¹⁶⁹ κυνητίνδα,¹⁷⁰ ληκίνδα,¹⁷¹
μοσχίνδα,¹⁷² μνίνδα,¹⁷³ ξιφίνδα,¹⁷⁴ ὄστρακίνδα,¹⁷⁵ πλειστοβολίνδα,¹⁷⁶ ποσίνδα,¹⁷⁷

¹⁶⁶ Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164). Merkitys ”leikkiä kerjäläistä” (*LSJ*, s. v. ἐπαϊνίδα) on helppo johtaa sanasta ἐπαίτης ’kerjäläinen’, mutta ei kerro pelin/leikin sisällöstä paljoakaan.

¹⁶⁷ Poll. 9,110; 117. Meurs (1625, 10) ja Boulenger (1627, 36) esittävät pelin nimen muodossa ἀφεντίνδα, Caro (1978b, 132) latinaksi translitteroituna *aphentinda*, Becq de Fouquières (1873, 119) muodossa ἀφενίδα ja muissa lähteissä (Hsch. ε 7435 Schmidt ≈ ε 7420 Latte; Phot. ε 2419; *EM*, s. v. ἐφεντίνδα; Eust. 1554 [*Od.* 6,115]) se tavataan muodossa ἐφενίδα (ks. myös Schmidt 1846, 269). Polluxin selityksen perusteella kyseessä oli jonkinlainen ruukunsirpaleilla pelattu heittopeli (Costanza 2019b, 213; ks. myös Hermann 1882, 297), mutta useimmat muut lähteet sanovat, että se oli palloveli. Meurs (1625, 16–18) pitääkin näitä kahtena eri pelinä: ἐφενίδα on hänen mukaansa sama palloveli kuin φαίνίνδα, ja samaa mieltä on Becq de Fouquières (1873, 187). Polluxin ohella *Etymologicum Magnum* tuntuisi puhuvan sen puolesta, että kyseessä on kaksi eri peliä – tässä ei kyllä kerrota pelin ἐφενίδα luonteesta oikeastaan mitään, mutta Kratinoksen (*fr.* 415 *CAF* 1 = *fr.* 456 *PCG* 4 = *fr.* 415 Edmonds) sanotaan repineen huumoria tämän pelin nimestä samoin kuin Aristofanes (oletettavasti) huvitteli pelin ὄστρακίνδα ja *ostrakismoksen* yhteydellä (ks. myös *LSJ*, s. v. ὄστρακίνδα – vrt. *n.* 643): pelin nimen taustalla on nimittäin sana ἔφεσις, joka tarkoittaa ’heittämistä’, mutta lakiterminä viittaa asian jättämiseen korkeamman tuomioistuimen ratkaistavaksi (*LSJ*, s. v. ἔφεσις), lisäksi φαίνίνδα (tai φενίνδα) esiintyy sanakirjassa toisaalla (s. v. φεννίς) ja ainoastaan sitä sanotaan selvästi palloveliksi. Sen perusteella, mitä *Etymologicum Magnum* kertoo tuosta Kratinoksen sanaleikistä, ei voida (kuten *LSJ*, s. v. ἐφενίδα) olettaa, että ἐφενίδα olisi palloveli.

¹⁶⁸ Theognostoksen (*Can.* 88 [Cramer 1835, 15]) mainitsema peli/leikki, jonka identifikaatio kuuruupiiloksi (*LSJ*, s. v. κρυπτίνδα) perustuu pelkästään sen nimeen, joka ilmeisesti juontuu verbistä κρύπτω ’piilottaa’.

¹⁶⁹ Poll. 9,122; Hsch. κ 4384 Schmidt = κ 4385 Latte; Phot. κ 1152; Meurs 1625, 41; Boulenger 1627, 39–40. Pollux sanoo, että sama leikki tunnetaan myös nimillä ἐν κοτύλῃ ja ἱπάς – Becq de Fouquières (1873, 127–128) on kuitenkin sitä mieltä, että kyseessä on kolme saman tyylistä mutta hieman erilaista leikkiä, joita yhdistää se, että niissä kannetaan toista. Joka tapauksessa κυβησίνδα lienee enemmän tai vähemmän sama asia kuin ἐν κοτύλῃ tai ἐγκοτύλῃ (*LSJ*, s. v. κυβησίνδα; Meurs 1625, 41), jossa häviäjien piti nostaa kämmenillään (κοτύλαι) voittajat polvistaan (Poll. 9,122; Ath. 479a; Paus. Gr. *fr.* 143 < Eust. 1282 [*Il.* 22,494]; Eust. 550 [*Il.* 5,306]; *LSJ*, s. v. ἐγκοτύλῃ; Meurs 1625, 2–3; Boulenger 1627, 26–27; 29; Hyde 1694, 264–265; Becq de Fouquières 1873, 127; Hermann 1882, 300–301, *n.* 6; Hoorn 1909, 62–63).

¹⁷⁰ Poll. 9,110; 114–115. Polluxin lähteenä on Krates (*fr.* 23 *CAF* 1 = *fr.* 27 *PCG* 4 = *fr.* 23 Edmonds = *fr.* 27 *FOC* 1), mutta itse pelin tai leikin luonne jää täysin hämäräksi tämän fragmentin pohjalta eikä Polluxkaan sano muuta kuin, että nimi tulee suutelemisesta (κυνέω).

¹⁷¹ A. D. *Adv.* 152; Luc. *Lex.* 8; *Suda* λ 433. Mikään lähteistä ei tarjoa juurikaan pohjaa tämän pelin/leikin selittämiseksi – lähinnä Lukianoksen tekstin perusteella voidaan olettaa, että kyse oli joko sormien napsuttelusta (Becq de Fouquières 1873, 272) tai jonkinlaisesta liikehännästä musiikin tahtiin (*LSJ*, s. v. ληκίνδα). Ks. myös *Od.* 8,379–380; Ath. 15d. Vrt. taputusleikki (Piironen 2004, 501–502).

- ¹⁷² Hesykhioksen (μ 1713 Schmidt = μ 1713 Latte) selityksen perusteella jokseensakin täysin hämäräksi jäävä peli/leikki (ks. myös *LSJ*, s. v. μοσχίνδα) – ehkä jonkinlainen versio leikistä seuraa johtajaa?
- ¹⁷³ Poll. 9,110; 113; Hdn. Gr. 1,495; Hsch. μ 1815 Schmidt = μ 1815 Latte; Phot. μ 580; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164). Tämän sanotaan olevan sama leikki kuin χαλκή μῦθα (Phot. μ 580; *LSJ*, s. v. μῦθδα [παίζειν]; Meurs 1625, 44; Hyde 1694, 266), mutta Pollux (9,113) käyttää sitä erilaisten sokkoleikkien yleisterminä (Becq de Fouquières 1873, 84–85; Boehm 1916, 148; ks. myös Dasen 2018a, 29) ja käsittelee leikkiä χαλκή μῦθα toisaalla (9,123).
- ¹⁷⁴ Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164). Nimen perusteella (ξίφος 'miekka') tätä voidaan nimittää miekkapeliksi tai -leikiksi (*LSJ*, s. v. ξιφίνδα), mutta sen luonne jää täysin hämäräksi.
- ¹⁷⁵ Ks. 3.5.2.1.
- ¹⁷⁶ Ks. 4.1.
- ¹⁷⁷ Ks. s. 120.

σχοινοφλίνδα,¹⁷⁸ ταυρίνδα,¹⁷⁹ φαινίνδα,¹⁸⁰ φρυγίνδα,¹⁸¹ χαλκίνδα,¹⁸² χυτρίνδα¹⁸³ ja ψηλαφίνδα,¹⁸⁴ eli kuten Huizinga sanoo, päätettä -ίνδα käytettiin lähinnä peliä tai

¹⁷⁸ Poll. 9,110; 115. Melko samanlainen leikki kuin kätken kätken kiveä (ks. Piironen 2004, 498), jossa käytettiin köydenpätkää (σχοινίον) pelivälineenä (*LSJ*, s. v. σχοινοφλίνδα; Meurs 1625, 60; Boulenger 1627, 34; Becq de Fouquières 1873, 91; Becker 1877, 39; Hermann 1882, 296).

¹⁷⁹ Hesykhoksen (τ 249 Schmidt = τ 249 Hansen) mukaan tarantolainen peli/leikki (ks. myös Meurs 1625, 60–61), ja siinä kaikki mitä siitä tiedetään.

¹⁸⁰ Antiph. *fr.* 283 *CAF* 2 = *fr.* 278 *PCG* 2 = *fr.* 283 Edmonds < Ath. 15a; Poll. 9,105; Hdn. Gr. 1,495; Ath. 14f–15a; *sch.* Pl. *Th.* 146a; Eust. 1601 (*Od.* 8,376). Pelin nimi esiintyy myös muodoissa φεννίδα (Hsch. φ 288 Schmidt = φ 288 Hansen & Cunningham) ja φενίνδα (*EM*, s. v. φεννίς). Erilaiset kirjoitusasut ovat johtaneet sekaannukseen pelin ἐφεντίνδα kanssa (ks. Souter 1622, 202; 209–210; Meurs 1625, 16–18; 65; Boulenger 1627, 45; Becq de Fouquières 1873, 187). Siitä voidaan kuitenkin olla varmoja, että kyseessä oli pallopeli – Athenaios (14f) sanoo, että φαινίνδα on pelin ἀρπαστόν (lat. *harpastum*) vanha nimi (ks. myös Poll. 9,105; Costanza 2019b, 217–218).

¹⁸¹ Poll. 9,110; 114; Hsch. φ 928 Schmidt = φ 928 Hansen & Cunningham. Toisaalla (Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 88 [Cramer 1835, 15]; 999 [Cramer 1835, 165]) esiintyy nimi φυγίνδα, joka on kuitenkin *falsa lectio* ja tarkoittaa samaa peliä/leikkiä (*LSJ*, s. v. φυγίνδα). Hesykhios toteaa ainoastaan, että välineinä käytettiin papuja – Polluxin (9,114) mukaan taas ruukunsirpaleita (ᾠστρακα voi tarkoittaa myös esim. simpukankuoria) – itse pelin/leikin selitys on kuitenkin niin lyhyt ja epämääräinen, että sen luonne jää lähinnä arvailujen varaan (Becq de Fouquières 1873, 280).

¹⁸² Herod. 3,6 (ks. myös 3,65); Hsch. χ 91 Schmidt = χ 91 Hansen & Cunningham. Kyseessä ei ole 'rahapeliä' merkitsevä yleiskäsite, kuten Lamer (1927, 1945) ehdottaa, vaan tietty peli. Ilmeisesti tämä oli sama peli kuin χαλκισμός (Poll. 7,206; 9,118; Eust. 986 [*Il.* 14,291]; 1409 [*Od.* 1,184]; *LSJ*, s. v. χαλκίνδα – vrt. Hermann 1882, 296, n. 3) ja χαλκίζειν (Poll. 7,105; 206): tarkoitus oli pistää pronssikolikko (χαλκός) pyörimään ja yrittää pysäyttää se niin, että se jää pystyyn pöydälle (Poll. 9,118; Meurs 1625, 67; Boulenger 1627, 21–22; Becker 1854, 299; Becq de Fouquières 1873, 298–299; Boehm 1916, 157–158; Kidd 2017b, 121–122; Costanza 2019b, 249; ks. myös Richter 1887, 22) – vaikka kyseessä on taitopeli, pelattiin tätä peliä Kreikassa erityisesti uhkapelinä. Ks. myös s. 65; 119.

¹⁸³ Poll. 9,110; 113–114; Hdn. Gr. 1,495; Hsch. χ 850 Schmidt = χ 850 Hansen & Cunningham; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164–165); *Suda* χ 619. Pollux kertoo itse asiassa kahdesta hieman erilaisesta leikistä samalla nimellä. Ensimmäinen versio on sama, jonka myös Hesykhios ja *Suda* tuntevat: yksi osanottajista, jota jostain syystä nimitetään saviruukuksi (χύτρα) istuu maassa ja muut juoksevat ringissä hänen ympärillään hännäten häntä, kunnes hän onnistuu koskettamaan jotakuta heistä, jolloin tästä tulee seuraava χύτρα. Toisessa versiossa keskellä olijan täytyi pitää saviruukkuja päänsä päällä ja yrittää osua jalalla johonkuhun hännäajistä (Meurs 1625, 68–69; Boulenger 1627, 24–25; 44–45; Hyde 1694, 263–264; Becq de Fouquières 1873, 91–93; Hermann 1882, 299, n. 1; Boehm 1916, 151–152; Beaumont 1994, 34; Costanza 2017, 72–73; 83–85). Hero(n)das (*fr.* 12,1 Cunningham) viittaa epäilemättä samaan (eli jompaankumpaan) leikkiin nimellä κύθη.

¹⁸⁴ Phryn. *PS*, s. v. ψηλαφίνδα (*p.* 128 Borries); ks. myös *LSJ*, s. v. ψηλαφίνδα. Jonkinlainen sokkoleikki, jonka Hero(n)daskin (*fr.* 12,1 Cunningham) mainitsee (ks. myös Poll. 9,123; Hsch. χ 77 Schmidt ≈ χ 77 Hansen & Cunningham; Meurs 1625, 44;

leikkiä merkitsevien sanojen muodostamiseen – esim. köydenveto on kyllä tarkalleen ottaen urheilua (– se on kuulunut muinoin Olympialaistenkin ohjelmaan), mutta huizingalaisittain kyse on tietysti ”leikistä”.

Sanassa ἄθλημα on Huizingan mukaan ”leikittelevän ja epäolennaisen vivahdus” – se ei itse asiassa merkitse varsinaista ’peliä’ eikä edes ’leikkiä’, vaan enemmänkin ’leikkikalua; huvitusta, ajanvietettä; kaunistusta’.¹⁸⁵ Verbi ἄθρω esiintyy kyllä pallopelin (A. R. 4,950) ja telaluilla pelaamisen (Philostr. Jun. *Im.* 8) yhteydessä, mutta se ei välttämättä merkitse näissäkään teksteissä juuri ’pelaamista’. Itse asiassa ’pelaaminen’ tai edes ’leikkiminen’, varsinkaan konkreettisesti mielessä, ei tuntuisi olevan mitenkään yksiselitteisesti koskaan verbin merkitys¹⁸⁶ – ’tanssi’ (Pl. *Lg.* 796b) ja ’soitto’ (*Anacreont.* 41,11 *PLG* 3 = 43,10 [Preisendanz 1912] = 43,10 *GL* 2) kuuluvat tietysti Huizingan näkökulmasta saman yleiskäsitteen alaisuuteen.

Sana ἀγών viittaa Huizingan mukaan ”taistelu- ja kilpaleikkeihin”¹⁸⁷ sekä ”osoittaa kaikki leikin muodolliset tuntomerkit ja kuuluu toimintansa puolesta ylivoittoisesti juhlan puitteisiin, so. juuri leikkipiiriin.”¹⁸⁸ Huizinga yrittää kumota perinteisen (antiikin ajoilta periytyvän) käsityksen, että ἀγών ’kilpailu; ottelu; kamppailu’¹⁸⁹ olisi jotain vakavampaa kuin pelit ja leikit, joita pidettiin pelkkänä lasten puuhasteluna ja ajanvietteenä. Nykyään voitaisiin sanoa, että esim. saappaanheitto tai jalkapallon pelaaminen suossa on vain hieman kummallista,

de’ Ficoroni 1734, 89; Becq de Fouquières 1873, 88; Richter 1887, 14; Hoorn 1909, 80; Boehm 1916, 148–149).

¹⁸⁵ *LSJ*, s. v. ἄθλημα; ks. myös Hsch. α 1636 Schmidt = α 1636 Latte; Phot. α 492; α 493; *Suda* α 767; *EM*, s. v. ἄθλήματα; Levaniouk 2007, 172–174; Nobili 2013, 157–158; Herrero de Jáuregui 2021, 284–286; 294. Sana esiintyy jo homeerisissa eepoksissa – esim. akhaijien suojamuurin murtaminen on Apollonille yhtä helppoa kuin hiekkakasan hajottaminen lapselle: ”niin kevyesti / sorteli muurin, kuin kasan hiekkaa lapsen kaataa, / kun meren partaall’ on sen leikkien (ἄθλήματα) leiponut juuri, / käyttäen jalkaa, kätt’ ilotellen (ἄθρων) taaspa jo särkee” (*Il.* 15,362–364, suom. Manninen 1997, 289) – ἄθλήματα on tässä oikeastaan instrumentaalinen ’omaksi huvikseen’ tms. (Casevitz 2018, 55) eikä mikään muukaan puhu sen puolesta, että sanalla olisi merkitys ’peli’ tai edes ’leikki’ (ks. *ibid.*, 55–56 – vrt. Laser 1987, 4–5).

¹⁸⁶ Sana voidaan joissain tapauksissa kääntää englannin verbillä *play* (*LSJ*, s. v. ἄθρω) ja ranskan verbillä *jouer* (Casevitz 2018, 55–56), ja sanan selitykseksi tarjotaan sanakirjoissa (Hsch. α 1638; 1639; 1640; 1643; 1644 Schmidt = α 1638; 1639; 1640; 1643; 1644 Latte; Phot. α 493; 494; *Suda* α 768; *EM*, s. v. ἄθλήματα) verbiä παίζω, joka tarkoittaa ’pelaamista’ ja ’leikkimistä’, mutta voi tilanteesta riippuen merkitä paljoa muutakin. Hofmann (1949, s. v. ἄθρω) ehdottaa epäröiden, että sanan taustalla voisi olla adjektiivi θοῦρος ’myrskyinen’, mutta tässä on vaikea nähdä paljoakaan mieltä – helpompi on hyväksyä näkemys, että verbin ἄθρω ja sanan ἄθλημα alkuperäinen merkitys ja etymologia on hämärän peitossa (Casevitz 2018, 55–56).

¹⁸⁷ Huizinga 1947, 46; ks. myös *ibid.*, 100–104.

¹⁸⁸ Huizinga 1947, 47.

¹⁸⁹ Koski ym. 2004, 15.

joskin harmitonta, puuhastelua, mutta kun sitä harjoitetaan kilpailullisesti, on kyse urheilusta, eli vakavasta ja arvostetusta toiminnasta. Kreikan ἀγών ei kuitenkaan tarkoittanut ainoastaan urheilua. ”Sana *agon*, ’kamppailu’, toistuu Kreikassa usein sekä stadionin että teatterin tapahtumien kuvauksissa. Mistä tahansa nahistelusta ei sanaa käytetty. Kreikkalaisten mielestä *agon* oli jotain suurta ja jumaliin liittyvää.”¹⁹⁰ Sanalla ei alun perin tarkoitettukaan ’kamppailua’, vaan ’kokoontumista’ ja erityisesti kokoontumista kreikkalaisten yhteisiin urheilukisoihin,¹⁹¹ ja vasta myöhemmin sanalla alettiin viitata näiden kisojen sisältöön.¹⁹² Voisi jopa sanoa, että *agonista* on leikki kaukana, samoin ’peli’, ellei kaikkea urheilua tulkita peliksi.¹⁹³

Ehdottomasti edellisiä paremmin merkitystä ’peli’ vastaa sana παιδιά ja ’pelaamista’ verbi παίζω. Sana παιδιά tarkoittaa myös ’leikkiä’, kuten useiden nykykielten vastaavat sanat, ja sen, kuten myös verbin παίζω, yhteys sanaan παῖς ’lapsi’ on ilmeinen¹⁹⁴ – Huizinga selittääkin, että juuri tästä johtuen tarvittiin muita sanoja, kuten ἀγών, ilmaisemaan ”korkeimpia leikkimuotoja”.¹⁹⁵ ’Pelin’ ja ’leikin’ ohella sana παιδιά tarkoittaa myös ’ajanvietettä, huvitusta’ ja esiintyy usein joko vakavan (σπουδή) vastakohtana¹⁹⁶ tai yhdessä joidenkin muiden huvitteluun viittaavien sanojen kanssa, esim. παιδιὰ καὶ φλοαρία, ’leikkiä ja hölynpölyä’ (Pl.

¹⁹⁰ Koski ym. 2004, 129.

¹⁹¹ Esim. Hdt. 6,127; Ar. *Pl.* 583. Taustalla on tietysti verbi ἄγω ’ajaa, johtaa’ (Hofmann 1949, s. v. ἄγω).

¹⁹² *LSJ*, s. v. ἀγών. Ks. myös Kaplan 1960, 200–201; Casevitz 2018, 52.

¹⁹³ Leikola (2004, 51) esittää, että ”se, mitä me sanomme olympiankisoiksi, on useimmissa kielissä ’olympialaiset leikit’”, mutta vaikka esim. ranskan *Jeux olympiques*, italian *Giochi olimpici*, hollannin *Olympische Spelen* ja saksan *Olympische Spiele* voidaan (melko väkinäisesti) tulkita näin, niin englannin *Olympic Games* ja ruotsin *Olympiska spelen* viittaavat selvästi ’peliin’. Antiikin Kreikan urheilulla ei kyllä ole paljoakaan tekemistä pelin kanssa, niinpä Young (2004, 4) pitää termiä *Olympic Games* käännösvirheenä. Suomessakin on ennen nykyisen termin vakiintumista puhuttu Olympian peleistä ja leikeistä (Vettenniemi 2007, 41–46): esim. *Oulun Wiikkosanomissa* mainitaan keväällä 1833 ”Lysti-pelit Olympian kaupunnissa” (*ibid.*, 44). Young (2004, 4; ks. myös Vettenniemi 2007, 45) pitää latinan termiä *ludus* syyllisenä siihen, että pelaaminen on myöhemmin yhdistetty Kreikan urheiluun.

¹⁹⁴ Boisacq 1916, s. v. παῖς; Meerwaldt 1928, 162–165; Hofmann 1949, s. v. παῖς; *DELG*, s. v. παῖς; Frisk 1970, s. v. παῖς; Laser 1987, 4; Golden 2003, 14; Young 2004, 4; Beekes 2010, s. v. παῖς; Bologna 2016, 30; Kidd 2016, 354; Casevitz 2018, 52; ks. myös Herter 1961, 73; Caro 1978a, 142–143; Dasen 2010, 19; Bouvier & Dasen 2020a, 9; Dasen 2020a, 99.

¹⁹⁵ Huizinga 1947, 70; 216–217.

¹⁹⁶ *LSJ*, s. v. παιδιά; Döderlein 1827, 32; Bury 1937, 311–312; Huizinga 1947, 64; *DELG*, s. v. παῖς; Golden 2003, 14. Esim. X. *Smp.* 1,1; Pl. *Phlb.* 30e; *Smp.* 197e; *Phdr.* 277e; *Plt.* 288c; *Cra.* 406b–c; *R.* 536c; 602b; *Lg.* 647d; 732d; 761d; 771e; 796d; 797b; 798b; 803d; 887d; 889d; 942a (ks. myös Solmsen 1964, 208–211; 214; Ardley 1967; Guthrie 1975, 59–63); Arist. *EN* 1176b–1177a; *Pol.* 1336a; *Luc. Am.* 1; 4; 5; 7; 17; 53 (ks. myös Jope 2011, 108); *AP* 10,72 (Pall.); ks. myös *AP* 9,769,5–6 (Agath.).

Cri. 46d), λῆροι καὶ παιδιαί, ”hupsutuksia ja lapsellisuuksia” (*Pl. Prt.* 347d),¹⁹⁷ σκώμματα καὶ παιδιαί, ’pilailut ja leikit’ (*Plu. Adulator* 59b) ja γέλως καὶ παιδιά, ’nauru ja leikki’ (*Plu. De cohib.* 456e). Monikossa sana παιδιά saattoi tarkoittaa myös koulun lomapäiviä.¹⁹⁸

Verbillä παίζω saatettiin pelaamisen ja leikkimisen ohella viitata myös muuten vain lapselliseen toimintaan¹⁹⁹ sekä tanssiin ja soittoon, ja kun verbiä käytettiin myös vähemmän konkreettisesti mielessä,²⁰⁰ muistuttaa sen käyttö huomattavassa määrin ”useimpia nykyisiä Euroopan kieliä”. Huizingan mielestä ongelma on siinä, että ”taistelu- ja kilpaleikit” jäävät sanojen παιδιά ja παίζω ulkopuolelle. Pallopelien yhteydessä käytettiin verbiä παίζω (esim. *Od.* 6,100; *Plu. Alex.* 73,3), mutta kyse olikin aivan toisen luokan puuhastelusta panhelleenisiin urheilukisoihin verrattuna.²⁰¹ Samoin kaikkien päätteellä -ίνδα muodostettujen sanojen kanssa käytetään yleensä tätä verbiä.

Samanlainen vastakohtaisuus kuin sanojen παιδιά ja σπουδή välillä, oli myös verbien παίζω ja σπουδάζω välillä.²⁰² Lisäksi lienee syytä huomioida, että kreikassa verbejä voidaan johtaa substantiiveista, joten pelaamisen verbiä ei tarvitse aina toistella, kuten monissa muissa kielissä: esim. sanasta κύβος ’noppa’ voidaan johtaa verbi κυβεύω ’pelata noppaa’, sanasta ἀστράγαλος ’telaluu’ verbi ἀστραγαλίζω ’pelata telaluilla’, sanasta κότταβος verbi κοτταβίζω ’pelata *kottabosta*’, pelinappulaa merkitsevästä sanasta πεσσός (attikalainen muoto πεττός) verbi πεσσεύω (πεττεύω) ’pelata lautapeliä’ jne.

2.2.3.2 Latina

Latina vastaa paremmin Huizingan ihannetta, sillä sana *ludus* ja verbi *ludo* kattavat melkein saman alueen kuin ”useimpien nykyisten Euroopan kielten” peliä ja leikkiä merkitsevät sanat.²⁰³ Romaanisten kielten peliä/leikkiä merkitsevät sanat pohjautuvat sanaan *iocus*,²⁰⁴ jolla ei klassisessa latinassa koskaan ole tätä merkitystä – se merkitsee pikemminkin ’pilaa’ ja ’ilvettä’.²⁰⁵ Lähinnä kuvaannollisessa mielessä

¹⁹⁷ Suom. Hirvonen 1999, 259.

¹⁹⁸ *LSJ*, s. v. παιδιά; Meerwaldt 1928, 163–164.

¹⁹⁹ Meerwaldt 1928, 162–165; Casevitz 2018, 52.

²⁰⁰ *LSJ*, s. v. παίζω; Bologna 2016, 30–32; Casevitz 2018, 52–53.

²⁰¹ Koski ym. 2004, 73; Miller 2004, 171–175; ks. myös Craig 2002, 103.

²⁰² *LSJ*, s. v. παίζω; *DELG*, s. v. παῖς; Guthrie 1975, 59. Esim. *Simon. fr.* 646 *GL* 3 < *Theon Prog.* 5 (*RG* 2, 105); *X. Mem.* 4,1,1; *Cyr.* 8,3,47; *Pl. Euthphr.* 3e; *Smp.* 216e; *Phdr.* 234d; *Euthd.* 283b; *Grg.* 481b–c; 500c; *Lg.* 643b; 688b; *Epin.* 992b.

²⁰³ Huizinga 1947, 53–55.

²⁰⁴ Ernout & Meillet 1979, s. v. iocus.

²⁰⁵ Huizinga 1947, 53. Ks. myös Genovesi 1795, 102; Döderlein 1827, 33–34; Walde 1906, s. v. jocus; 1938, s. v. iocus; Lewis & Short, s. v. jocus; Streng 1933, s. v. iocus;

voidaan sanan *iocus* ja sitä vastaavan verbin *iocor* ajatella merkitsevän minkäänlaista peliä tai leikkiä.²⁰⁶ Yksinkertaisesti sanottuna: ”*iocus* ilmaisee toimintaa ’in verbis’, *ludus* ’in factis’”.²⁰⁷ Sanojen *iocus* ja *ludus* eron uskotaan hävinneen vähitellen,²⁰⁸ minkä sanotaan olevan nähtävissä jo Horatiuksen (*Sat.* 1,1,27) säkeessä *sed tamen amoto quaeramus seria ludo* (”Mutta jättäkäämme leikinlasku ja puhukaamme vakavasti”)²⁰⁹ – *ludus* ilmaisee tässä kieltämättä toimintaa *in verbis*, ja näyttäisi siltä, että se voi (ainakin joissain tapauksissa) korvata sanan *iocus*. Sanan *ludus* käyttöala näyttäisi siis laajentuneen, mutta sitä ei voida klassisessa latinassa koskaan korvata sanalla *iocus* minkään konkreettisen pelin tai leikin merkityksessä. Sanat *ludus* ja *iocus* esiintyvät toisinaan myös yhdessä,²¹⁰ mutta tällöin ei ole kyse pleonasmista (edes tehokeinona), vaan ilmauksesta, joka on enemmän kuin osiensa summa, joten ehkä tuossa Horatiuksen säkeessäkin on kyse pikemmin runollisesta vapaudesta kuin mistään varsinaisesta merkityksen hämärtymisestä.

Huizingan mukaan sanan *ludus* ”pohjana on ei-vakava, näennäinen ja pila”,²¹¹ mutta tällaista näkemystä on vaikea hyväksyä eikä Huizinga tarjoa mitään näkemystä tukevaa aineistoa. Sanan etymologiaa spekuloidessa katse on

OLD, s. v. *iocus*; Ernout & Meillet 1979, s. v. *iocus*; Vaan 2008, s. v. *iocus*; Sparagna 2015, 171; Bologna 2016, 28.

²⁰⁶ Esim. Casevitz (2018, 51) ei tee tätä selväksi esittäessään sanan *iocus* merkitykseksi ’peli/leikki’ (*jeu*).

²⁰⁷ Turunen 1981, 202. Turusen lähteenä on Walde (1910, s. v. *jocus*; ks. myös Walde 1938, s. v. *iocus*; Ernout & Meillet 1979, s. v. *ludus*), joka on lisännyt tämän Döderleiniltä (1827, 33) löytämänsä huomion kirjansa toiseen laitokseen. Döderlein esittää tämän ”Vallan ja muitten” näkemyksenä ilman sen tarkempia tietoja. Ainakin Lorenzo Vallan alun perin 1444 ilmestyneestä kirjasta *De Latinae Linguae Elegantiis* tämä ajatus löytyy (ks. Valla 1556, 266). Valla esittää, että tämä selitys pohjautuu Ciceron ja Quintilianuksen teksteihin, mutta kyse ei ole mistään absoluuttisesta säännöstä, kuten monet antiikin tekstit todistavat: esim. *Cic. Nat. deor.* 3,3; *Att.* 14,14,1; *Hor. Sat.* 1,1,23–27; *Ov. Ars* 3,381–382; *Plin. Epist.* 1,11,2; 5,13,10; *Iuv.* 3,40. Martialis viittaa omaan runoiluunsa toisinaan pelinä tai leikkinä (*ludere* tai *lusus*): esim. 1, *pr.* 4; 7,12,9; 11,16,7 ja käyttää runoistaan nimitystä *ioci* (Valla 1556, 267; Classen 1985, 341, n. 35): esim. 1, *pr.* 7; 4,14,12; 6,85,10; 7,12,2; 7,80,4 (ks. myös Roman 2001, 117–118; 131; 2006, 381; Sparagna 2015, 168–171) – samoin Ovidius: esim. *Trist.* 1,9,62; 2,238; 494; 5,1,44 (ks. myös Linkomies 1957, 150). Näissä tapauksissa pelin ja/tai leikin voidaan nähdä viittaavan sellaisiin runoihin, joilla ei ollut tarkoitus olla mitään erityisen vakavaa sisältöä, mutta myöhemmässä antiikissa esiintyy, paitsi peleistä aiheensa ammentavaa, myös sellaista runoutta, jota voidaan pitää jonkinlaisena kirjallisena pelinä – ks. Körfer 2017.

²⁰⁸ Ernout & Meillet 1979, s. v. *ludus*. Ks. myös Thuillier 2012, 178.

²⁰⁹ Suom. Castrén 2013, 29.

²¹⁰ Esim. *Lucil.* 111 Marx = 103 Warmington < *Gell.* 16,9,6; *Cic. Off.* 1,103; *Hor. Carm.* 2,19,25–26; *Mart.* 1,14,1; 1,35,13; 2,4,6; 4,49,2; *Plin. Epist.* 8,8,4.

²¹¹ Huizinga 1947, 53.

luonnollisesti kääntynyt kreikan²¹² ja etruskin²¹³ suuntaan, mutta mitään varmuutta sanan alkuperästä ei ole. Huizingan mukaan sana ”*ludus* sisältää lasten leikin, virkistyksen, kilpailun, liturgisen ja yleensä myös näyttämöesityksen sekä onnenpelin [= uhkapeli]”,²¹⁴ joissa ”käsityhtymä ’teeskennellä, olla olevinaan jotakin’ on nähtävästi etualalla”.²¹⁵ Oikeastaan ainoastaan näyttämöesityksiin ja joihinkin leikkeihin liittyy mitään esittämistä, ja kuten Huizinga huomauttaa, kaikki sanan merkitykset eivät asetu tähän viitekehukseen, sillä sana *ludus* merkitsi myös ’koulua’ ja (monikossa) ’juhlakisoja’.²¹⁶ Siinä ei ole mitään ihmeellistä, että sama sana tarkoittaa sekä ’peliä’ että ’leikkiä’ ja joitain muitakin asioita, mutta ’koulu’ vaikuttaa hieman erikoiselta tässä yhteydessä – monissa kielissä ’koulua’ merkitsevän sanan taustalla on latinan sana *schola*, jonka roomalaiset lainasivat kreikasta, mutta kreikan *σχολή* merkitsee ensisijaisesti ’vapaa-aikaa’. Sanaa *ludus* on esitetty myös nykyaikaisen urheilun synonyymiksi,²¹⁷ mutta mitään varsinaista urheilun käsitettä ei voida sanoa antiikin Roomassa olleen, joten kyse on kai lähinnä siitä, että ainakin joissain suhteissa tiettyjen Rooman spektaakkeliin voidaan sanoa vastaavan paremmin nykyajan urheilutapahtumia kuin Kreikan juhla- ja kilpailu- tai muinaisten kulttuurien nykyäänkökulmasta urheiluksi luettava toiminta.

Sanaa *lusus* Huizinga pitää ”pelkkänä johdannaisena” sanasta *ludus*,²¹⁸ ja yleisesti ottaen *lusus* tuntuisi olevan korvattavissa sanalla *ludus*, mutta ei päinvastoin, sillä sanan *lusus*, samoin kuin sanan *lusio*, käyttö on rajoittunut peliin, leikkiin ja huvitteluun, kun taas *ludus* on jotain vakavampaa, mistä todistavat

²¹² Döderlein 1827, 27; Walde 1906, s. v. *lūdo*; 1938, s. v. *lūdus*; Ernout & Meillet 1979, s. v. *lūdus*; Vaan 2008, s. v. *lūdō*. Hesykhioselta löytyy verbi *λίζω* (λ 988 Schmidt ≈ λ 983 Latte), jonka yhdeksi selitykseksi hän tarjoaa verbiä *παίζω* – innokkaimmat ovat oletaneet, että sana olisi samaa juurta kuin latinan verbi *ludo*, mutta oletus ei ole järin vakuuttava (Casevitz 2018, 51). Muodollisesti pätevämmiin kreikan adjektiivi *λοιδορος* (< *λοιδο-δóρος) ’herjaava’ voidaan yhdistää samaan juureen (**loido-*) kuin *ludus* (*ibid.*), mutta sanojen mahdollisen yhteyden selittäminen vaatii kohtuuttoman mielikuvituksellista selitystä.

²¹³ Ernout & Meillet 1979, s. v. *lūdus* (ks. myös Thuillier 1975, 578; Casevitz 2018, 51). Tertullianus (*Spect.* 5 p. 6,23–28) ja ilmeisesti häntä seuraten Isidorus (*Orig.* 18,16,2) selittävät, että kun lyydialaiset saapuivat muinoin Etruriaan, toivat he mukanaan uskonnon nimissä harjoittamansa näytännöt, joita roomalaiset, omaksuttuaan ne, alkoivat kutsua nimellä *ludi* niiden lyydialaisen alkuperän mukaan (ks. myös Maltby 1991, s. v. *ludus*; Averani 1769, 41–43 – vrt. Bachofen 1858, 159; Vespa 2021, 136–137).

²¹⁴ Huizinga 1947, 53–54. Ks. myös Sparagna 2015, 168.

²¹⁵ Huizinga 1947, 54.

²¹⁶ Huizinga 1947, 54; ks. myös *ibid.*, 102–104; 236–237.

²¹⁷ Vettenniemi 2007, 45; ks. myös Young 2004, 4.

²¹⁸ Huizinga 1947, 53. Myös esim. frekventatiiviverbissä *lusito* ja nominissa *lusor* ’pelaaja’ on tämä s-vartalo.

merkitykset 'koulu' ja 'juhlakisat'.²¹⁹ Voidaan myös sanoa, että *ludus* on objektiivista ja *lusus* subjektiivista.²²⁰ Quintilianus (*Inst.* 1,16,34) esittää lähinnä absurdina ajatuksen, että sanojen merkitystä voitaisiin selittää niiden vastakohtien kautta, kuten tunnettu esimerkki *lucus a non lucendo* (lehto [*lucus*], koska sinne ei päivä paista [*lucendo*]) – samoin voitaisiin sanoa, että nimitys koulu (*ludus*) tulee siitä, että se on mitä kauimpana leikistä (*longissime a lusu*). Käytännössä näiden sanojen suhde ei kuitenkaan ole aivan selvä ja yksiselitteinen, sillä vaikka arpapeli, ja varsinkin uhkapeli, kuuluisi normaalisti vakavampiin (ja objektiivisiin) peleihin – Cicero (*Cato* 58) käyttää ilmeisen tahallaan sanaa *lusio* pelkästään ajanvietteeksi harjoitetusta arpapelistä, niin Suetonius (*Cal.* 41,2) viittaa kuitenkin sanalla *lusus* Caligulan vähemmän leikkisään uhkapeliin.²²¹

Verbi *ludo* merkitsee kaikenlaista enemmän tai vähemmän konkreettista pelaamista ja leikkimistä²²² eikä latina siis tässä suhteessa poikkea merkittävästi ”useimmista nykyisistä Euroopan kielistä”. Verbi *iocor* ei merkitse klassisessa latinassa ’pelaamista’ eikä edes ’leikkimistä’, joten hyvällä syyllä voidaan kysyä, miksi juuri se on toiminut pohjana romaanisten kielten ’pelaamista’ merkitseville verbeille, samoin kuin *iocus* ’peliä’ merkitseville nomineille? Huizinga ei käsittele tätä kysymystä, mutta hänen mukaansa sanan *ludus* katoaminen johtuu joko foneettisista tai semantisista syistä.²²³ Yhtenä syynä on esitetty verbin *ludo* epäsäännöllistä perfektivartaloa *lusi* – yleisesti ottaen säännöllisiä muotoja suositaan epäsäännöllisten kustannuksella, ja näin ollen romaanisten kielten ’pelaamista’ merkitsevät verbit johtuvat deponenttiverbistä *iocor* muodostetusta tavallisesta ja säännöllisestä verbistä *ioco.²²⁴ Toisen selityksen mukaan sanojen *iocus* ja *ludus* ero hämärtyi vähitellen, ja sanan *ludus* katoaminen osui yhteen juhla-kisojen (*ludi*) katoamisen kanssa²²⁵ – sanalle ei tietenkään ollut enää käyttöä tässä merkityksessä,

²¹⁹ Valla 1556, 267; Döderlein 1827, 29–30; ks. myös Caro 1978a, 133.

²²⁰ Döderlein 1827, 28.

²²¹ Valla 1556, 267.

²²² Ks. esim. Lewis & Short, *s. v.* *lūdo*; Streng 1933, *s. v.* *lūdō*; *OLD*, *s. v.* *lūdō*; Vaan 2008, *s. v.* *lūdō*. Lazarus (1883, 19; ks. myös Scheuerl 1954, 128) esittää, että verbi *ludo* merkitsee pohjimmiltaan ’iloitsemista’, samoin kuin kreikan *παίζω* viittaa johonkin lapselliseen toimintaan, mutta on vaikea nähdä mitään perusteita tälle väitteelle, jota hän ei sen tarkemmin perustele tai selitä – vahvimmin tämä iloitseminen tuntuisi esiintyvän joissain johdoksissa, kuten *ludibundus* ’leikittelevä’ ja *ludicrum* ’rattoisa, huvittava’, mutta itse verbin päämerkitys on joka tapauksessa ’pelata; leikkiä’.

²²³ Huizinga 1947, 54.

²²⁴ Meillet 1928, 274 (= 1952, 274). Lewis & Short (*s. v.* *jōcor*) esittävät, että tämä verbi *ioco esiintyisi jo Plautuksella (*Cas.* 845), mutta tässä on ilmeisesti kyse väärästä lukutavasta: *quasi iocabo* < *quasi luca bos* (kuin elefantti). Ks. myös Gold 1997, 105.

²²⁵ Ernout & Meillet 1979, *s. v.* *lūdus*.

mutta tämä ei selitä, miksi sana hylättiin kokonaan.²²⁶ Lähinnä kuvaannollisessa mielessä sanat *iocus* ja *ludus* kattavat osittain saman alueen, joten niiden sekaantuminen ja vähittäinen eron katoaminen olisi ymmärrettävää, mutta mihinkään tällaiseen ei löydy viitteitä. Sana *iocus* ei klassisessa latinassa, eikä vielä edes myöhäisantiikissa, viittaa koskaan konkreettiseen peliin, joten muutos on ilmeisesti tapahtunut varhaisintaan varhaiskeskiajalla. Reichenauin glossaariossa (*Gloses de Reichenau* [*Codex Augiensis* 248], 30r), joka ajoittuu todennäköisesti 700-luvulle,²²⁷ on verbit *ludo* ja *iocor* (*ioco) esitetty synonyymeinä: *ludentem iocantem, l(userit io)caverit*.²²⁸

2.3 Pelien luokittelu

Pelin määrittely on usein kytköksissä pelien luokitteluun. Luokitteluun vaikuttaa tietysti se, mitä määritellään peliksi ja millä perusteella. Kuten edellä todettiin, ovat kielelliset seikat vaikuttaneet vahvasti pelin määrittelyyn, ja vaikuttavat varmasti edelleenkin, vaikka monet tutkijat ovat pyrkineet tekemään jonkinlaisen eron pelin ja leikin välille. Rajat eivät aina ole selväpiirteisiä, ja varsinkin digitaaliset pelit voivat jopa tietoisesti pyrkiä olemaan jotain muuta kuin peliä – sen sijaan, että sanottaisiin, että videopeli on muutakin kuin peliä, voitaisiin myös sanoa, ettei kaikki mitä kutsutaan videopeliksi ole välttämättä peliä.²²⁹ Myös esim. roolipelien voitaisiin kai sanoa olevan jotain muuta kuin peliä perinteisessä mielessä, sillä niissä yhdistyy pelilliseen elementtiin joko tarinankerronta (pöytäroolipeli) tai näyttelemineen (live-roolipeli).²³⁰ Kyllä Caillois olisi varmasti näillekin peleille oman lokeronsa löytänyt,

²²⁶ Myöhemmin se on toiminut vain joidenkin sivistyssanojen pohjana (Picoche 1992, 120).

²²⁷ Vanhin käsikirjoitus on 800-luvulta, mutta glossaario on todennäköisesti kirjoitettu jo edellisellä vuosisadalla (Rohlf 1960, 33; 40; ks. myös Labhardt 1936, 26–27; Pope 1952, 12; 21; Quirós 1986, 43).

²²⁸ Stalzer 1906, 106; Labhardt 1936, 21. Isidorus (*Expos. in Gen.* 21) on ilmeisesti toiminut näiltä osin sanaston lähteenä (Stalzer 1908, 13). (Ks. myös Hübner 1992, 15.) Murray (1952, 29) olettaa, että jo Ovidius (*Ars* 3,367) olisi käyttänyt sanaa *iocus* merkityksessä ’peli’, mutta vaikka säkeiden 353–382 pääasiallisena aiheena ovat pelit, niin tuntuisi luontevammalta olettaa, ettei Ovidius tässä säkeessä viittaa sanalla mihinkään konkreettiseen peliin, vaan ”pelehtimiseen”.

²²⁹ Jos hyväksytään näkemys (Karhulahti 2015, 18–22), että videopelissä voittaminen ja häviäminen on ainoastaan subjektiivista eikä videopelissä voida sanoa olevan sovittuja sääntöjä, niin tällöin ei kai voida enää puhua pelistä, sillä nämä ovat sangen olennaisesti peliä määrittäviä tekijöitä. Toisten mukaan videopelien kerronta voi olla epälineaarista eivätkä kaikki sivujuonet johda mihinkään, mutta voittaminen on aina pelin lopullinen päätös (ks. Fisher 2002; vrt. Manninen 2012).

²³⁰ Ks. esim. Weathers & Foote 1979; Kauppila 2004; Mehrstam 2017, 79–82; Nikkilä 2020, 28–29.

mutta uudet pelityypit tuntuivat jossain määrin koettelevan perinteisiä määrittelyjä ja luokitteluja. Shakki taas ei muuten aiheuttaisi juurikaan ongelmia luokittelun suhteen, mutta kaikki eivät ole halunneet pitää sitä ainoastaan pelinä, joten sen on sanottu olevan toisaalta ”hengeltään pelkistettyä urheilua”²³¹ ja toisaalta sen kutsumista (vain) peliksi on pidetty loukkauksena, sillä sitä tulisi pitää tieteenä ja taiteena.²³²

Edellä on esitetty jo joitain ”pelien” luokitteluja (Caillois, Scheuerl, Glassford), joihin voisi helposti lisätä monia muitakin, jotka eivät ole niitä parempia tai huonompia.²³³ Monesti luokittelut eivät ole riittävän poissulkevia eivätkä tyhjentyviä – peli voi monesti kuulua useampaan luokkaan, ja esim. Caillois’n luokittelu kattaa paljon sellaista, mitä ei yleensä pidetä pelinä, kuten hiihto ja karuselli.²³⁴

Perinteisesti pelien luokittelussa tärkeimpinä kriteereinä on pidetty sitä, perustuuko pelin lopputulos taitoon vai sattumaan ja sitä, onko peli fyysistä vai mentaalista. Cardano²³⁵ jaottelee fyysiset pelit sellaisiin, jotka perustuvat taitoon (*agilitas corporis*), kuten pallopelit, ja sellaisiin, jotka perustuvat silkkaan voimaan (*robur*), kuten kiekonheitto ja paini, ja muut pelit taas perustuvat joko taitoon (*industria*), kuten shakki, tai sattumaan (*fortuna*), kuten arpapelit, tai kumpaankin, kuten backgammon ja jotkut muut lautapelit, joissa on mukana arvannon (yleensä nopanheiton) mukanaan tuoma sattuman elementti, mutta pelkkä arvonta ei ratkaise peliä.²³⁶ Wilkins jaottelee pelit, tai huvitukset (*recreation*), ensinnäkin mieltä ja ruumista koskeviin – mielen huvitukset perustuvat joko pelkästään sattumaan, pelkästään taitoon tai kumpaankin, ja fyysiset huvitukset taas ovat joko kokonaisvaltaisia (vaatien joko voimaa ja taitoa, kuten pallopelit, ketteryyttä ja taitoa, kuten tanssi tai voimaa, ketteryyttä ja taitoa, kuten paini) tai ainoastaan silmän tai korvan huvituksia, kuten teatteri ja musiikki.²³⁷ Willughby jaottelee pelit samoin

²³¹ Pihkala 1945, 35.

²³² Tätä mieltä on esim. Walter Browne (ks. *Anon.* 1974; ks. myös Yonnet 1985, 27). Turunen (1981, 197) kutsuu shakin pelaamista ”älylliseksi askarteluksi” siinä missä nopan pelaamista pelkäksi leikkimiseksi ja jalka- tai pesäpallon pelaamista urheiluksi.

²³³ Esim. Lazarus 1883 tai Châteaun luokittelu (ks. Scheuerl 1954, 141) tai Vissel 1997, 138–142...

²³⁴ Chick 1998, 189.

²³⁵ *Liber de Ludo Aleae* julkaistiin ensimmäistä kertaa vasta Cardanon kootuissa teoksissa vuonna 1663, mutta se on kirjoitettu jo vuoden 1564 paikkeilla: Cardano (1663, 270) mainitsee teoksessa erään tapahtuman vuodelta 1526 ja sanoo, että siitä on jo kulunut 38 vuotta. Ks. myös David 1962, 43; 57; 60; Bellhouse 1993, 411; 2005, 181 – vrt. Hacking 1975, 54.

²³⁶ Cardano 1663, 262. Cardanon käyttämät termit jättävät kyllä hieman toivomisen varaa, mutta oletettavasti ”*latrunculi*” tarkoittaa tässä shakkia ja ”*fritillus*” jotain backgammonin tyylistä lautapeliä.

²³⁷ Wilkins 1668, 241; Cram ym. 2003, 55. Wilkinsin huvitusten, ja kaiken mahdollisen muunkin, luokittelu liittyi pyrkimykseen kehittää universaali kieli, joka pystyisi

ensinnäkin älyllisiin ja fyysisiin, ja älylliset pelit myös käytännössä samoin kuin Wilkins, mutta ei luokitele fyysisiä pelejä sen tarkemmin.²³⁸ Genovesi taas luokittelee pelit kolmeen pääluokkaan: fyysiset pelit (*di corpo*), älylliset pelit (*di mente*) ja sattumaan perustuvat pelit (*di fortuna*), lisäksi korttipelit muodostavat oman sekamuotoisten pelien (*misti*) luokkansa.²³⁹ Perinteisenä voidaan pitää jaottelua sen mukaan perustuuko pelin lopputulos sattumaan, taitoon vai näiden yhdistelmään²⁴⁰ – tämä jaottelu esiintyy jo Alfonso X Viisaan tilauksesta vuonna 1283 valmistuneessa kirjassa *Libro de los juegos*, jossa shakki edustaa älyn (*seso*) voittoa sattumasta (*ventura*), noppapelit sattuman voittoa älystä ja backgammonin tyylliset lautapelit (*tablas*) älyn ja sattuman yhdistelmää.²⁴¹

Roberts pyrki kumppaneineen luomaan pohjaa erilaisia peleihin liittyviä kysymyksiä käsittelevälle yleiselle antropologiselle teorialle määrittelemällä pelin ja tarjoamalla mallin pelien luokitteluun.²⁴² Roberts ja kumppanit luokittelevat pelit kolmeen pääluokkaan sen perusteella mikä on pelin lopputuloksen kannalta ratkaiseva tekijä: fyysinen taito, strategia vai sattuma. Peleissä, joissa fyysinen taito on ratkaisevaa, voi myös strategialla tai sattumalla olla osansa. Strategiaan perustuvissa peleissä taas ei fyysisellä taidolla pitäisi olla merkitystä, mutta sattumalla voi olla osansa pelin lopputulokseen. Sattumaan perustuvissa peleissä ei fyysisellä taidolla tai strategialla saa olla merkitystä.²⁴³ Luokittelu on tahallisen karkea, ja vaikka jotkut²⁴⁴ ovat toivoneet toisenlaista luokittelua, niin siitä, samoin

välittämään kaiken olemassa olevan tiedon ja jossa kirjoitusmerkkien muodon ja merkityksen välillä olisi yhteys (Itkonen 1991, 270; ks. myös Ahlsén & Kós-Dienes 2002, 157–158; Harris 2006, 569).

238

Cram ym. 2003, 55.

239

Genovesi 1795, 104.

240

Parlett 2009, 73; Erdmann 2010, 2; 30; ks. myös Arnold 1977, 33; Endrei & Zolnay 1988, 43; Korpiola & Sallila 2012, 45.

241

Carpenter 1998, 336. Samanlaista luokittelua ovat esittäneet esim. Rijssen (1660, 53), Clodius (1761, 17–18), Averani (1769, 137), Boccardo (1856, 139–140), Rosenstiehl (1967, 826–827) ja Bergler (1974, 56).

242

Roberts ym. 1959, 597.

243

Roberts ym. 1959, 597; ks. myös Roberts & Sutton-Smith 1962, 166–167; Roberts ym. 1963, 186; Sutton-Smith & Roberts 1970, 100.

244

Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 47. Royce (1972, 142) vertailee tätä luokittelua Caillois'n luokitteluun ja pitää jälkimmäistä parempana, koska se on kattavampi. Roberts ja kumppanit jättivät tarkoituksella ”ajanvietteet”, kuten monet leikit, määritelmänsä ulkopuolelle, mutta jos nukella leikkiminen, keinuminen ja narukuvioden tekeminen halutaan tulkita peliksi, niin kannattaa todellakin kääntyä Caillois'n puoleen. Juuri siksi, että Robertsin ja kumppanien luokittelu on sekä laaja että rajoittava, on se muita käyttökelpoisempi vertailevassa tutkimuksessa (Chick 1998, 189).

kuin siihen liittyvästä pelin määritelmästä, on tullut standardi antropologisen tutkimuksen piirissä.²⁴⁵

Mikään Robertsin ja kumppaneiden pelien pääluokista ei ole universaali, eikä pelaamiselle ole suoranaista biologista tarvetta, mutta pelien yleisyys eri kulttuureissa viittaa siihen, että pelaaminen kuuluu inhimillisiin perustarpeisiin,²⁴⁶ ja sattumaan perustuvat arpapelit, joita Juul pitää ”rajatapauksina”, ovat kaikkien pelien luokittelijoiden mielestä yksi pelien päätyypeistä.²⁴⁷

Jaottelu sen mukaan perustuuko peli taitoon vai sattumaan on olennainen myös siksi, että uhkapelit ovat yleensä juuri rahapanoksin pelattavia arpapelejä, ja uhkapeliä pyritään ainakin useimmissa valtioissa vähintään jotenkin säännöstelemään. Jos arpapeliksi määritellään peli, jonka tulos määräytyy täysin tai enimmäkseen sattuman perusteella,²⁴⁸ niin tulkinnalle jää ehkä liikaakin varaa. Pokeri on hyvä esimerkki pelistä, jossa yhdistyy taito ja sattuma, mutta missä määrin sattuman voi sanoa ratkaisevan voiton, sillä vaikka yksittäisen erän voi voittaa sattumalta, niin pitkällä aikavälillä taidon merkitys korostuu?²⁴⁹ Pokerin perimmäistä luonnetta on yritetty selvittää Yhdysvaltain oikeustuvissakin, niinpä pokeri on Pennsylvanian osavaltiossa taitopeli, mutta Pohjois-Carolinassa arpapeli.²⁵⁰ Taidon suhteellista määrää peleissä, jotka eivät ole puhtaita strategiapelejä on selvitelty matemaattisestikin,²⁵¹ mutta Robertsin ja kumppaneiden luokittelussa pokeri on strategiapeli, koska se ei perustu pelkästään sattumaan.²⁵²

²⁴⁵ Chick 1998, 186.

²⁴⁶ Roberts ym. 1959, 598.

²⁴⁷ Neveux 1967, 443.

²⁴⁸ Kuten esim. Saksan laissa (Erdmann 2010, 2).

²⁴⁹ Palomäki 2015; ks. myös Levinson 1963, 111.

²⁵⁰ Erdmann 2010, 2; 30. Vastaavia pohdiskeluja on tietysti esiintynyt ennenkin – ks. Gataker 1619, 125–128. Rautee (2009, 18) toteaa, että ”[r]ahapanoksin pelattava pokeripeli luokitellaan raha- eikä taitopeliksi”.

²⁵¹ Borm & van der Genugten 2001; Dreef ym. 2004; Erdmann 2010. Vähemmän matemaattinen on Robertien esittämä malli pelien vaikeusasteen mittaamiseen: pelin vaikeusluku määräytyy sen mukaan kuinka monta tasoa (taitoeroa) erottaa parhaan pelaajan aloittelijasta – esim. ruletin vaikeusluku on 0, sillä taidolla ei ole mitään merkitystä pelissä, sotapelit *go* (vaikeusluku 40) ja shakki (14) kuuluvat odotetusti vaikeimpiin, mutta tammien, joka on puhdas strategiapeli, vaikeusluku on sama kuin backgammonin, 8, vaikka backgammonissa on mukana myös sattuman elementti (Pietilä ym. 1993, 112–113).

²⁵² Csikszentmihalyi & Bennett (1971, 49) eivät jostain syystä ymmärrä tätä.

3 Arpapelin aktuaaliset ja potentiaaliset ulottuvuudet

Arpapelit on pelityyppi, jonka erityispiirteenä on se, että pelin lopputulos (voitto) perustuu sattumaan.²⁵³ Robertsien ja kumppaneiden luokittelua seuraten arpapelejä ovat ainoastaan pelkästään sattumaan perustuvat pelit, kuten ruletti ja nopanheitto, eivät esim. backgammon ja pokeri, joissa on myös strategiaa mukana – ranskassa ensin mainittuja kutsutaankin ”puhtaiksi arpapeleiksi” (*jeu de hasard pur*) ja jälkimmäisiä ”strategisiksi arpapeleiksi” (*jeu de hasard raisonné*). Suomen sanakirjoissa *arpapeli* näyttäisi esiintyvän ainoastaan kuvallisena terminä merkityksessä ’sattumanvarainen yritys, onnenpeli’,²⁵⁴ mutta esim. pelien luokittelun kannalta termille on ehdottomasti käyttöä myös täysin konkreettisessa mielessä.²⁵⁵ Yleisesti käytetty pelivälineisiin perustuva luokittelu ei välttämättä kerro pelin luonteesta paljoakaan, sillä korttipeli voi olla yhtä hyvin arpapeli kuin strategiapeli, samoin lautapeli: shakki on puhdasta strategiaa, backgammon yhdistelmä strategiaa ja sattumaa, ja monet muut ns. kilpajuoksupelit,²⁵⁶ kuten hanhenjuoksu, käärmeet ja tikapuut ja Afrikan tähti, taas puhtaita arpapelejä.

Arpapelit ei ole välttämättä uhkapeliä, ja ainakin suomessa nämä termit pitäisi pystyä pitämään helposti erillään toisistaan, samoin kuin esim. englannin *game of chance* ’arpapeli’ ja *gambling* ’uhkapeli’, mutta kaikissa kielissä asia ei ole yhtä selvä: esim. ranskan *jeu de hasard* tarkoittaa sekä ’arpapeliä’ että ’uhkapeliä’,²⁵⁷

²⁵³ Oikeastaan pelien kohdalla korrekti termi olisi *satunnaisuus* (Helttula 2015, 24–25). Ks. myös Lestienne 1997, 19–21.

²⁵⁴ Esim. *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. arpapeli; *Nykysuomen sanakirja*, s. v. arpapeli.

²⁵⁵ Konkreettisena terminä *arpapeli* tavataan ainakin Huizingan (1947, 21) kirjan suomennoksesta, jossa se tosin esiintyy hollannin termin *dobbelspel* ’noppapeli’ käännöksenä, mutta kirja on suomennettu saksannoksesta...

²⁵⁶ Ks. Tylor 1896, 4; Murray 1952, 4–5, Depaulis 2020, 128.

²⁵⁷ Sana *hasard* esiintyy ranskassa 1100-luvulta lähtien – sen taustalla on arabian sana *azzahr* ’noppapeli’, ranskassa sana merkitsi myös ’suotuisaa nopanheittoa’, kunnes sai myöhemmin nykyisen merkityksensä ’uhka; sattuma’ (Picoche 1971, s. v. *hasard*). Italiassa *gioco d’azzardo* tarkoittaa lähinnä ’uhkapeliä’, *gioco di sorte* ’arpapeliä’, espanjassa *juego de azar* voi tarkoittaa kumpaakin, joskin *juego de apuestas* taitaa olla

samoin saksan *Glücksspiel*, joka lienee toiminut käännöslainan *onnenpeli* esikuvana – suomessa sanaa käytetään tosin lähinnä kuvallisessa merkityksessä.²⁵⁸ Uhkapeliin on aina liittynyt joitain negatiivisia mielikuvia ja se on ollut pitkään joko täysin kiellettyä tai tarkoin säänneltyä²⁵⁹ – termi *rahapeli* tuntuisikin olevan suunnattu ensisijaisesti näitä mielikuvia hälventämään, samoin kuin ruotsin *spel om pengar*, ranskan *jeu d'argent* ja englannin *gaming*.²⁶⁰ Rahapeli on helppoa määritellä rahapanoksin pelattavaksi peliksi,²⁶¹ uhkapeli taas tuntuisi laaja-alaisemmalta termiltä,²⁶² mutta jos sitä ei käytetä enemmän tai vähemmän rahapelin synonyyminä,

tavallisempi merkityksessä 'uhkapeli' (ks. myös Wacke 2013, 214, n. 119), saksassa *Hasardspiel* esiintyy sanan *Glücksspiel* synonyyminä, ja onpa tuo ranskan sana merkityksessä 'uhkapeli' päätyynyt ruotsiin (*hasardspel*) ja viroonkin (*hasartmäng*). Ks. myös Fiske 1905, 82, n. 96; 307–308.

²⁵⁸ *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. onnenpeli. *Nykysuomen sanakirja* (s. v. onnenpeli) tuntee kyllä sanan myös konkreettisessa merkityksessä, ja Rautee (2009, 19; 22–23; 31) jakaa rahapelit ”niiden ratkeamiseen vaikuttavan tapahtuman mukaan” kahteen luokkaan: urheilu- ja onnenpeleihin – jälkimmäisiä ovat ”[p]elit, joihin liittyy arvontoja”, mutta tällainen jaottelu ei liene yleisesti käytössä. Alkion (2012, 21) mukaan ”rahapelit on vakiintuneesti jaettu taitopeleihin ja onnenpeleihin”, joista jälkimmäisissä ”pelaajan menestys [...] perustuu lähinnä sattumaan”. Virossa puolestaan sana *õnnemäng* näyttäisi esiintyvän myös konkreettisessa merkityksessä.

²⁵⁹ Ks. Arnold 1977, 15–16; Järvinen-Tassopoulos 2010, 22–23; Korpiola & Sallila 2012.

²⁶⁰ Ks. Kostet 2015, 26; Matilainen 2017, 16; ks. myös Järvinen-Tassopoulos 2010, 17. Neveux (1967, 457) tulkitsee, että kaikki ammattuurheilu kuuluisi termin *jeu d'argent* alaisuuteen, mutta ainakin myöhemmin tätä termiä on käytetty täysin vastaavassa merkityksessä kuin suomen termiä rahapeli. Esim. Ashton (1898, 1–2) esittää sanan *gaming* tarkoittavan pelaamista yleisesti ja sanan *gambling* 'uhkapeliä', mutta myöhemmin sanaa *gaming* on alettu käyttää nimenomaan merkityksessä 'uhkapeli', ja ehkä tarkalleen ottaen viittaamassa lailliseen ja hyväksyttävään uhkapeliin erona laittomaan ja paheksuttavaan uhkapeliin (*gambling*).

²⁶¹ *Suomen kielen perussanakirja*, s. v. rahapeli; *Nykysuomen sanakirja*, s. v. rahapeli. Ks. myös Rautee 2009, 12; 17.

²⁶² Vedonlyöntiä tulevasta tapahtumasta jonkinlaisin panoksin (Lazarus 1883, 83–84; Groos 1899, 257–259; Kaplan 1960, 156; Arnold 1977, 8; 33; Kinnunen 2011, 85; Matilainen 2017, 14; ks. myös Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 48; vrt. Toner 1995, 89–90).

esitetään se yleensä jotenkin negatiivisena²⁶³ ellei jopa laittomana toimintana,²⁶⁴ ja juuri lainsäädäntöä pidetäänkin usein lähtökohtana rahapelin ja uhkapelin määrittelylle.²⁶⁵ Suomen rikoslaissa uhkapeli on kielletty alusta alkaen²⁶⁶ – vuoden 1889 rikoslaissa (luku 43 Hyviä tapoja koskevien määräysten rikkomisesta § 4) uhkapeliä ei sen tarkemmin määritellä, mistä voidaan kai päätellä, ettei mitään panoksin pelattavia pelejä suvaittu, mutta myöhemmin on tullut tärkeäksi määritellä tarkemmin millainen rahapeli ei ole sallittua ja mikä on uhkapeliä, niinpä uhkapeliksi on määriteltä toiminta, ”jossa voiton saaminen perustuu kokonaan tai osittain sattumaan taikka peliin tai toimintaan osallistuvista riippumattomiin tapahtumiin ja jossa mahdollinen häviö on ilmeisessä epäsuhteessa ainakin jonkun osallistujan maksukykyyn”.²⁶⁷ Ajatuksena näyttäisi olevan, että panos muuttaa arpapelin rahapeliksi ja rahapelin (mahdollisesti) uhkapeliksi, eli toisin sanoen: ”ei ole olemassa uhkapelejä, on vain uhkapelureita”.²⁶⁸ Sittemmin sanan *uhkapeli* käytöstä on kuitenkin luovuttu tässä yhteydessä kokonaan.²⁶⁹

Uhkapeliä ja rahapeliä ei ole syytä pitää pelin ”luonnollisina luokkina” niin kuin arpapeliä, vaan niissä on kyse enemmänkin vain uuden ulottuvuuden lisäämisestä peliin.²⁷⁰ Vaikka jotkin pelit menettävät suuren osan viehätystään ilman panosta,

²⁶³ Matilainen 2011, 89. Esim. vedonlyöntiä ei haluta pitää uhkapelinä (ks. Yonnet 1985, 28–32; 34), vaan enemmänkin osakekauppaan verrattavana toimintana (ks. Vanttinen 2003, 84) – osakekaupan taas on sanottu jo aikaa sitten olevan psykologian näkökulmasta uhkapeliä (Thomas 1901, 758; ks. myös Lazarus 1883, 61; Ashton 1898, 2; 245–274; Jacoby 1950, 42–43; Levinson 1963, 100–110; Colie 1964, 618; Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 48; Bergler 1974, 56; 58; 79; 239; Yonnet 1985, 76; Branegan 1989; Wahlström 1989, 57; Kavanagh 2005, 193; Korpiola 2015, 169–172; Matilainen 2018, 110). Vedonlyönnin eroa uhkapeliin on pyritty korostamaan myös markkinoimalla sitä taitopelinä, vaikka eksaktimpi nimitys olisi ”tietopohjainen peli” (Rautee 2009, 23) tai ”asiantuntijapeli” (Wahlström 1989, 31; 37) – erään norjalaisen tutkimuksen mukaan vakioveikkauksessa on kuitenkin pidemmän päälle kannattavampaa täyttää kuponki satunnaisesti kuin seurata asiantuntijoiden vihjeitä (ks. Hagen 1982, 37).

²⁶⁴ *Suomen kielen perussanakirja, s. v. uhkapeli; Nykysuomen sanakirja, s. v. uhkapeli.* Vrt. Moran 1970, 593; Toner 1995, 89–90.

²⁶⁵ Rautee 2009, 11; Kinnunen 2010, 44; Alkio 2012, 19–21.

²⁶⁶ Korpiola 2015, 169.

²⁶⁷ Laki rikoslain muuttamisesta 1998/563, luku 17 § 16.

²⁶⁸ Alho 1981, 106; Rautee 2009, 38–39. Käytännössä saman ajatuksen on esittänyt aiemmin esim. Gataker (1619, 229–230), joka viittaa Casaubonin (1610, 97) kommentaariin Suetoniuksen (*Aug. 71,2*) keisarielämäkertoissa: ”*non omnes qui alea ludunt, aleatores sunt*” (eivät kaikki arpapelien pelaajat ole uhkapelureita) – Rijssen (1660, 119–120) ei hyväksy tällaista näkemystä, vaan pitää kaikkea arpapeliä tuomittavana.

²⁶⁹ Ks. Arpajaislaki 2001/1047.

²⁷⁰ Vaikka shakkia oli keskiajalla tapana pelata rahasta (Wright 1862, 200–201; Macdonell 1898, 132; Murray 1913, 412–413; 474–475; Lapina 2013, 122; ks. myös Zdekauer

niin pelurille kyse ei ole pelkästään voitontavoittelusta, vaan juuri pelaamalla voittamisesta, mihin liittyy oma jännityksensä.²⁷¹

Jos pelaamisen voidaan olettaa olevan yhtä vanhaa kuin itse ihmiskunta, niin rahapelejä voidaan olettaa pelatun ”yhtä kauan kuin jonkinlainen maksuväline on ollut olemassa”.²⁷² Uhkapelien sanotaan olevan universaalia²⁷³ ja tuntematonta ainoastaan joillekin ”kaikkein alkukantaisimmille heimoille”,²⁷⁴ joiden joukosta toisaalta löytyy myös sellaisia, joiden parissa uhkapelihimon sanotaan olevan kaikkein vahvin.²⁷⁵

Siitä ei ole epäilystäkään, etteikö antiikissa olisi pelattu arpapelejä ja uhkapelejä, mutta mitään peleihin keskittyvää teosta ei ole säilynyt antiikista meidän aikoihimme. Ovidius (*Trist.* 2,471–482) mainitsee, että erilaisia pelejä ja niiden pelaamista käsitteleviä teoksia oli olemassa, ja Suetonius (*Claud.* 33,2) kertoo, että Claudius julkaisi²⁷⁶ jonkinlaisen pelaamista käsittelevän teoksen, jonka sisällöstä ei

1886, 35–36; David 1962, 56–57; Packel 2006, 7; Tait 2007, 46; Eales 2007, 164; Saastamoinen 2022, 75), niin harva olisi kai valmis pitämään shakkia sinällään uhkapelinä.

²⁷¹ Pascal 1669, 208; 215–216. Ks. myös Groos 1899, 268–275; Kinnunen 2010, 54; 2011, 85–87; Matilainen 2017, 79–80.

²⁷² Atkinson 2012b, 40; ks. myös Merikallio 2009, 90. Jotkut ovat esittäneet, että uhkapelin juuria voitaisiin seurata aina myöhäispaleoliittiselle kaudelle (ks. Freeman-Witthoft 1988, 54), mutta mitään suoraa todistusaineistoa ei tietenkään ole. Se, että esihistoriallisen elämän voidaan sanoa olleen uhkapeliä luontoa vastaan (Packel 2006, 1), on aivan toinen asia. Ks. myös Veblen 1912, 276–278.

²⁷³ Ashton 1898, 2; France 1902, 364; Kaplan 1960, 157; Newman 1972, 8; Arnold 1977, 8; Alho 1981, 112; Church 1989, 29; McMillen 1996b, 6; Packel 2006, 4; Kinnunen 2011, 85; ks. myös Tammi 2008, 176.

²⁷⁴ Eyman 1965, 39; ks. myös Bolinder 1922, 121; Kaudern 1929, 325; 380; Murray 1952, 4; Craig 2002, 116; 140 (– vrt. kuitenkin Karsten 1932, 204–205); Craig 2002, 222; Schwartz 2006, 8; Matilainen 2017, 43.

²⁷⁵ France 1902, 373–374; Woodburn 1982, 442–444. Myös Pohjois-Amerikan intiaanien esitetään usein olevan kovia uhkapelureita – ks. esim. Ashton 1898, 2; Groos 1899, 264; France 1902, 373–374; Stevenson 1903, 468; Eyman 1965; Alho 1981, 112; Smith 1996, 103; 112, *n.* 1 – vrt. Lesieur & Custer 1984, 149.

²⁷⁶ Usein oletetaan, että Claudius kirjoitti joko noppapeliä tai uhkapeliä käsittelevän kirjan (Hyde 1694, 120; Montfaucon 1722, 336; Becker 1838, 227; 1863, 334; Barbé 1878, 303; Becker 1882, 466; Richter 1887, 83; Lanciani 1892, 104; Ashton 1898, 12; Bulliot 1901, 150; Parmentier 1912, 99; Lamer 1927, 1941; Murray 1952, 31; David 1955, 6; Knoche 1957, 66; Bell 1960, 33 [ks. myös Nuțu & Boțan 2009, 146]; Béart 1967, 242–243; Linfert-Reich 1974; Chavane 1975, 199; Väterlein 1976, 76; Bauchhenß 1978, 450; Wallace-Hadrill 1983, 47; Rieche 1986, 40; Endrei & Zolnay 1988, 44–45; Botermans ym. 1990, 29; Hübner 1992, 8–9; Mehl 1995, 14; Purcell 1995, 3; 30; Toner 1995, 90; Talamo 1997, 160; Fittà 2000, 33; Heiligmann 2000, 286; Fields 2003, 55; Schwartz 2006, 28; Beard 2008, 252; Quintana Orive 2009, 20, *n.* 6; Schädler 2010, 30; Goncalves 2013, 261; Melchart 2017, 109; Dasen & Schädler 2018, 30; Costanza

kuitenkaan tiedetä mitään. Suetoniuksen itsensä tiedetään puolestaan kirjoittaneen kreikkalaisia pelejä käsittelevän teoksen (ks. *Suda* τ 895), mutta siitä on säilynyt ainoastaan Johannes Tzetzesin (*H.* 6,874–896) lainaama katkelma, jonka aiheena ovat juomingeissa pelatut pelit.²⁷⁷

2019b, 191) – vieläpä kuvitellaan, että teoksen nimi *De arte aleae* voitaisiin päätellä Suetoniuksen tekstistä *aleam studiosissime lusit, de cuius arte librum quoque emisit* (Clodius 1761, 55; Austin 1935, 78, n. 1 [– vrt. Friedrich 2002, 86, n. 102]; Schädler 1994, 60; 66, n. 55; 1995, 73; Dasen 2018a, 28; Gostenčnik & Grömer 2019, 24). Tähän lyhyeen tekstipätkään liittyy kuitenkin joitain ongelmia: *alea* voi tarkoittaa monia asioita eikä kontekstin tai muiden lähteiden perusteella voida sanoa, mitä se tässä tarkalleen ottaen tarkoittaa, näin ollen jää myös hämäräksi, mitä tuo taito (*ars*) tässä yhteydessä tarkoittaa, ja miksi tässä sanotaan nimenomaan *emisit* 'julkaisi', kun toisaalla Claudiuksen kirjallisista hankkeista sanotaan, että *scribere adgressus est* 'hän alkoi kirjoittamaan' (*Claud.* 41,1), *scripsit* 'kirjoitti' (41,2; 42,2) ja *composuit* 'laati' (41,3)? Voidaan ehkä ajatella, että Suetonius tarkoittaa, ettei Claudius vain kirjoittanut tällaista epäilyttävää ja kyseenalaista teosta, vaan vieläpä julkaisi sen, mutta yhtä hyvin voidaan todeta, ettei Suetonius sano Claudiuksen kirjoittaneen tätä teosta. Voidaan myös huomauttaa, että Ovidius luettelee peleistä ja muista triviaaleista aiheista kirjoitettuja teoksia ainoastaan niiden aiheen perusteella, mutta jos hän olisi voinut mainita nimeltä jonkun vähänkään merkittävän tällaisen teoksen kirjoittaneen henkilön, olisi hän tässä yhteydessä (ks. n. 1279) varmastikin tehnyt niin (Citroni 1989, 202) – aivan mahdotonta ei ole, että Claudius olisi jo näihin aikoihin julkaissut tuon teoksen, mutta luultavammin se on julkaistu vasta myöhemmin.

²⁷⁷ Suetoniuksen nimiin on myös pantu lähinnä noppapeliä käsittelevä katkelma eräässä bysanttilaisessa tiivistelmässä (Miller 1868, 435–436; Wallace-Hadrill 1983, 41, n. 19), ja hänen teoksensa oletetaan toimineen myös Eustathioksen Homeros-kommentaarien lähteenä pelien osalta (Hyde 1694, 278; Clodius 1761, 137–138; Reifferscheid 1860, 462–463; Marquardt 1886, 851, n. 6; Lamer 1927, 1902–1903; Austin 1940, 259–260; Goossens 1952, 154, n. 5; Murray 1952, 25; Rose 1954, 512; Kurke 1999, 252; Schädler 2009, 173; Nelson 2020, 7; 14–15; 22–23; Vespa 2021, 139), mutta näitä aineistoja ei voida suoraan yhdistää Suetoniukseen (Hübner 2009, 92; ks. myös Boehm 1916, 148). Tuosta bysanttilaisesta tiivistelmästä löytyvä katkelma teoksesta *Περὶ βλασφημιῶν* on kyllä Suetoniuksen nimissä, mutta pelejä käsittelevä teksti ei (Wardle 1993, 92–93). Eustathioksen (1397 [*Od.* 1,107]) sanojen ja *Sudan* artikkelin välillä on helppoa nähdä jonkinlainen yhteys (ks. Meurs 1625, 1), mutta Eustathioksen lähteenä voi yhtä hyvin olla jokin muu teos (Kidd 2017a, 114, n. 14; ks. myös Welcker 1851, 15, n. 6; 16; Sauppe 1856, 39; Bachofen 1858, 147; 152; Vömel 1858, 304; Bolle 1886, 19; Heinevetter 1912, 46). Myös Gellius (9,7,3), Acro(n) (*schol.* Hor. *Ars* 417) ja Servius (*Aen.* 5,602) viittaavat johonkin Suetoniuksen teokseen erilaisten pelien ja leikkien yhteydessä, mutta onko kyseessä toinen *Sudassa* mainituista teoksista vai ei, ja mitä Suetonius oikeastaan kirjoitti kreikaksi ja mitä taas (ehkä) latinaksi, jää melko hämäräksi (Wardle 1993, 92–96). Toisin kuin Schädler (2009, 173; ks. myös Macé 2020, 207, n. 1) esittää, Suetoniuksen kadonnan teoksen ei ole syytä olettaa toimineen myös Polluxin sanakirjan lähteenä pelien osalta. Hall (2019, 209; ks. myös Macé 2020, 207, n. 1) puolestaan vihjaa, että monet antiikin kirjalliset lähteet perustuisivat tähän Suetoniuksen kadonneeseen teokseen, mutta oikeastaan mikään ei puhu tällaisen näkemyspuolesta.

Aleksandros Aitolialainen kirjoitti erään *Iliaan* (23,85–88) kohtauksen pohjalta draaman, josta on säilynyt ainoastaan nimi Ἀστραγαλισταί (telaluilla pelaajat)²⁷⁸ – tässä ei välttämättä ollut kyse arpapelistä, ja peli on näytelmän nimestä huolimatta saattanut olla vain sivuseikka. Lähinnä pelkän nimen perusteella tunnetaan myös muutamia kreikkalaisia komedioita, joiden nimenä on Κυβευταί (uhkapelurit)²⁷⁹ – ainakin Antifanes,²⁸⁰ Eubulos,²⁸¹ Amfis²⁸² ja Aleksis²⁸³ kirjoittivat tämän nimisen näytelmän, mutta vaikka nimen perusteella näissä näyttäisi olleen aiheena (noppaja/tai) uhkapeli, niin niiden sisällöstä ei muutamien fragmenttien perusteella voida sanoa paljoakaan. Myös Krateen näytelmä Παῖδιαί (’pelit’ ja/tai ’leikit’) olisi varmasti sisältänyt jotain arvokasta tietoa kreikkalaisista peleistä.²⁸⁴ Roomassa taas tiedetään Lucius Pomponiuksen kirjoittaneen atellaanin (*fabula Atellana*) nimeltä *Aleones* (uhkapelurit),²⁸⁵ mutta senkään sisällöstä ei tiedetä mitään.

Antiikin pelejä joudutaan siis selittämään lähinnä satunnaisten viittausten pohjalta eikä aina voi olla kovinkaan varma, että esim. bysanttilaiset kirjailijat ovat ymmärtäneet antiikin peleistä enempää kuin niistä nykyään tiedetään. Kun käytössä

²⁷⁸ Näytelmä mainitaan eräässä *Iliaan skholionissa* (23,86) – nimi Ἀστρολογισταῖς (astrologit) ei olisi tässä yhteydessä mitenkään ymmärrettävä, joten Meineken (1843, 217–218) korjaus muotoon Ἀστραγαλισταῖς on helppo hyväksyä. Kyseessä oli joko tragedia tai satyyrinäytelmä (*ibid.*, 218). Ks. myös Spanoudakis 2005.

²⁷⁹ Lamer 1927, 1909; Kidd 2017b, 132, *n.* 85. Ks. 3.1.1.

²⁸⁰ Polluxin (10,137) siteeraama katkelma (*fr.* 130 *CAF* 2 = *fr.* 128 *PCG* 2 = *fr.* 130 Edmonds) on kaikki, mitä tästä näytelmästä tunnetaan.

²⁸¹ Athenaioksen (471d) siteeraamalla katkelmalla (*fr.* 56 *CAF* 2 = *fr.* 56 *PCG* 5 = *fr.* 56 Edmonds = *fr.* 56 Hunter) ei ole mitään tekemistä noppa- tai uhkapelin kanssa, mutta Polluxin (7,205) siteeraamassa katkelmassa (*fr.* 57 *CAF* 2 = *fr.* 57 *PCG* 5 = *fr.* 57 Edmonds = *fr.* 57b Hunter) luetellaan erilaisia heittojen nimiä, joista erään Fotioskin (λ 81 > *fr.* 57a Hunter) mainitsee ilmoittaen lähteekseen pelkästään Eubuloksen – Pollux sanoo, että nimiä löytyisi näytelmästä lisääkin, mutta näiden lisäksi tunnetaan vain yksi Hesykhioksen (μ 238 Schmidt = μ 236 Latte) lainaama (*fr.* 59 *CAF* 2 = *fr.* 59 *PCG* 5 = *fr.* 59 Edmonds = *fr.* 59 Hunter) ja yksi jostain sananlaskukokoelmasta (ks. Leutsch & Schneidewin 1839, 435) löydetty (*fr.* 58 *CAF* 2 = *fr.* 58 *PCG* 5 = *fr.* 58 Edmonds = *fr.* 58 Hunter). Ks. myös Clodius 1761, 67.

²⁸² Pollux (7,203) mainitsee ainoastaan yhden näytelmässä (*fr.* 25 *CAF* 2 = *fr.* 25 *PCG* 2 = *fr.* 25 Edmonds) esiintyneen sanan, mutta se on ainakin aiheeseen liittyvä.

²⁸³ Athenaios (96a) lainaa tästäkin näytelmästä katkelman (*fr.* 118 *CAF* 2 = *fr.* 123 *PCG* 2 = *fr.* 118 Edmonds), joka ei liity mitenkään noppa- tai uhkapeliin.

²⁸⁴ Ks. Poll. 9,114–115; Goossens 1952, 148; Kidd 2017b, 131, *n.* 73. Goossens (1952, 146–152) uskoo, että näytelmä käsitteli pelien alkuperää ja on toiminut Polluxin lähteenä pelien osalta (*ibid.*, 148, *n.* 1).

²⁸⁵ Non. *p.* 147,2; 166,28; 408,40. Ks. myös Clodius 1761, 119. Hadas (1952, 19) ehdottaa, kysymymerkin kanssa toki, mutta ehdottaa kuitenkin, että erään Livius Andronicuksen komedian nimi *Ludius* voisi tarkoittaa ’uhkapeluria’ (samoin, ja jopa ilman kysymysmerkkiä esittää *ROL* II, s. 21), mutta tälle ehdotukselle ei ole mitään perusteita eikä sanalla normaalisti ollut tätä merkitystä (ks. *ThLL*, s. v. *lūdīus*; Lewis & Short, s. v. *lūdīus*; Streng 1933, s. v. *lūdiō*; *OLD*, s. v. *lūdīus*; Vespa 2021, 132–135).

on lähinnä vain yksittäisiä ja epäselviä viittauksia, ei monista asioista voida esittää uskottavia yleistyksiä. Eikä tilannetta helpota se, ettei terminologia ollut antiikissa yhtään sen eksaktimpaa kuin nykyäänkään.

3.1 'Arpapel' antiikin kielissä

3.1.1 Kreikka

Kreikassa ei ole mitään erillisiä termejä käsitteille 'arpapel', 'noppapel' ja 'uhkapeli', vaan näitä kaikkia ilmaistiin sanalla *κυβεία*. Sanan taustalla on selvästi 'noppaa' merkitsevä sana *κύβοϛ*. Nopan, eli arpakuution, lisäksi *κύβοϛ* merkitsee myös yleisesti 'kuutiota', 'kuutiolukua', joitain kuution muotoisia esineitä, 'nopan silmälukua yksi',²⁸⁶ monikossa 'pelipöytää'²⁸⁷ ja jostain syystä myös Ateenan viranhaltijoiden arvontaan käytetyssä laitteessa (*κληρωτήριον*) käytettyä pronssikuulaa.²⁸⁸ Sanan *κύβοϛ* on myös esitetty tarkoittavan eräissä teksteissä 'heittoa', eli heiton tulosta, eikä edes pelkästään nopanheiton, vaan myös telaluun.²⁸⁹

²⁸⁶ E. fr. 888 *TGF*² = fr. 888 Collard & Cropp < Ar. Ra. 1400; Pl. Lg. 968e; Pherecr. fr. 124 *CAF* 1 = fr. 129 *PCG* 7 = *FOC* 3 < Zen. 4,23 ≈ sch. Pl. Lg. 968e; Poll. 9,95; Eust. 1397 (*Od.* 1,107); ks. myös Wuilleumier 1934, 14–17.

²⁸⁷ Hermipp. fr. 27 *CAF* 1 = fr. 27 *PCG* 5 = fr. 27 Edmonds = fr. 27 *FOC* 2 < sch. Ar. V. 674; ks. myös *LSJ*, s. v. *κύβοϛ*; Frisk 1970, s. v. *κύβοϛ*; *DELG*, s. v. *κύβοϛ*.

²⁸⁸ Arist. *Ath.* 64,3; 66; sch. Ar. V. 674 – ellei sitten arvonnassa aiemmin ole käytetty pronssisia kuutioita (Dow 1937, 213–214; Bishop 1970, 9; 12; Thompson & Wycherley 1972, 54; Boegehold 1995, 65; Moretti 2001, 133; 135; 140; Demont 2003, 31; 37, n. 22; ks. myös Dow 1939, 7–8; 14–15; 28–32; Boegehold 1995, 32; 37; 38). Aiemmin oletettiin, ettei laitteissa olisi voitu käytännön syistä käyttää kuutioita, mutta myöhempien rekonstruktioiden perusteella tämä oletus on kyseenalaistettu, joten *κύβοϛ* saattaa tarkoittaa tässäkin yhteydessä kuutiota (ks. López-Rabatel 2019, 59–63 – vrt. Carawan 2016, 391).

²⁸⁹ Kidd 2017b, 125. Ainakin joissain teksteissä (*Diph. fr.* 73,1 *CAF* 2 = fr. 74,1 *PCG* 5 = fr. 73,1 Edmonds < *Ath.* 247b; *Ath.* 247a; *Suda* μ 1036) tämä merkitys olisi täysin mahdollinen ja ymmärrettävä – Plutarkhoksen (*Regum* 206c) tekstiä tosin (Kidd 2017b, 125, n. 44) ei voida käyttää todisteena, sillä Kiddin argumentin kannalta olennainen lukutapa *πᾶϛ* on tässä sangen kyseenalainen eikä ainakaan paras ja järkevin – sana *πᾶϛ* esiintyy kyllä *Sudan* (α 2310) mainitsemassa fraasissa, joka on ilman mitään perusteita yhdistetty Aristofaneeseen (fr. 673 *CAF* 1 = fr. 929 *PCG* 3,2 = fr. 673 Edmonds = fr. 929 Henderson), ja Euripideen tai Kritiaan näytelmässä *Peirithoos* (*P. Oxy.* XVII 2078, fr. 2 + 3, 47 = E. fr. app. 7,27 Collard & Cropp) – Kidd selittää, että fraasi *πᾶϛ ἀνερρίφθω κύβοϛ* tarkoittaa ”kaiken pistämistä peliin” (*go all in*), mikä on täysin mahdollista. Ks. myös n. 1323. Sanontaa *ἀνερρίφθω κύβοϛ* käsitellään myöhemmin tarkemmin.

Kaikista arvontavälineistä juuri noppa toimi kreikkalaisille myös sattuman, sattumanvaraisuuden, kohtalon oikkujen ja uhkayrityksen symbolina.²⁹⁰

Koska 'noppaa' merkitsevät sanat ovat usein lainasanoja,²⁹¹ on myös sana *κύβοϛ* epäilty lainatuksi joko lyydiasta,²⁹² epämääräisemmin Vähästä-Aasiasta²⁹³ tai jostain seemiläisestä kielestä,²⁹⁴ mutta kun mitään varmaa ja uskottavaa esitystä sanan lainautumisesta ei ole tuotu esiin eivätkä muutkaan spekulatiot sanan

²⁹⁰ Ks. esim. *A. Th.* 414; *S. fr.* 809 *TGF*² = *fr.* 895 *TrGF* 4 = *fr.* 895 Pearson = *fr.* 895 Lloyd-Jones < *sch.* *E. Or.* 603 (– muissa lähteissä fraasia *ἀεὶ γὰρ εὔ πικτοῦσιν οἱ Διὸς κύβοι* [Zeuksen nopanheitto on aina suotuisa] ei pidetä Sofokleen säkeenä, vaan sananlaskuna: ks. esim. *sch.* *A. Ag.* 33; *Stob.* 1,3,32; *Phot.* α 420; *Suda* α 607; *Macar.* 1,37; *E. Supp.* 330; *Rh.* 183; *AP* 5,24 (Phld.); *Plu. Fab.* 14; *Cor.* 3,1; *Luc. Pr. im.* 16; *Harm.* 3.

²⁹¹ Beekes 2010, s. v. *κύβοϛ*.

²⁹² Tähän suuntaan tuntuisi viittaavan Herodotoksen (1,94,2–5) välittämä kertomus siitä, kuinka lyydialaiset olivat muinoin keksineet monet pelit, mukaan lukien noppapelit (Kretschmer 1927, 89; *DELG*, s. v. *κύβοϛ*; Frisk 1970, s. v. *κύβοϛ*). Kertomusta on pidetty muilta osin epäuskottavana ja epäluotettavana (ks. D. H. 1,27–28; Holland 1937; Drews 1992), mutta vaikka hyväksyttäisiin, että nämä Vähän-Aasian maastamuuttajat ovat etruskien esivanhempia (Beekes 2003, 24–53), niin tarinan pääasia, pelien keksiminen nälänhädän aikana, jotta olosuhteet olisi helpompi sietää, vaikuttaa melko epäuskottavalta (ks. *ibid.*, 26 – vrt. Goossens 1952, 153). Ks. myös Kaimio 2003a, 11; 13. Herodotoksen kertomus on nostettu myös esiin, kun kreikan muuten selittämättömän päätteen *-ίῃδα* on selitetty voivan olla lainattu lyydiasta (Chantraine 1933, 281–282; Dedè 2020, 36–39).

²⁹³ Eisler 1909, 124; Kretschmer 1927, 89; Hofmann 1949, s. v. *κύβοϛ*; Mette 1952, 412. Sana on yhdistetty myös mesopotamialaiseen jumalattareen Kubaba (Deroy 1952, 39; 48; 50–56 – vrt. Muss-Arnolt 1892, 106, n. 2; ks. myös Bouché-Leclercq 1880a, 405, n. 1), joka tunnettiin Kreikassa nimellä *Κυβήβη* (esim. *Hippon. fr.* 120 *PLG* 2 ≈ *fr.* 127 *GIP* < Hsch. κ 4371^a Schmidt = κ 4372 Latte; *Hdt.* 5,102,1; *Anacreont.* 12,1 *PLG* 3 = 12,1 *GL* 2; *Suda* κ 2594; ks. myös *SEG* 49,1357), joskin tavallisemmin nimellä *Κυβέλη* – myös joissain roomalaisissa lähteissä (esim. *Catull.* 63,9; 20; 35; 37; 84; 91; *Phaedr.* 3,17,4; 4,1,4; *Lucan.* 1,600; *Claud.* 15,120; *Carm. min.* 30,18; *Rapt. Pros.* 1,212; 3,113; *Paul. Fest. p.* 52) tavataan nimi Cybebe Cybelen varianttina (Bremmer 2004, 560). Servius (*Aen.* 10,220) mainitsee sen runouden kannalta olennaisen eron, että Cybele on anapesti ja Cybebe *bacchius* (vrt. Hall 1969, 206–207), mutta viimeistään käsikirjoitustraditiossa nimet ovat sekaantuneet täysin (Nauta 2004, 601, n. 20). Tämän jumalattaren yhteys noppaan on melko kyseenalainen ja kaukaa haettu hypoteesi, joskin Martianus Capella (7,740) yhdistää sanan *cubus* (tai *cybus*) merkityksessä 'kuutioluku' (käsikirjoituksesta riippuen) Cybeleen tai Cybebeen (ks. myös Maltby 1991, s. v. Cybele).

²⁹⁴ Hyde 1694, 17–18; 104–105; ks. myös Becq de Fouquières 1873, 304; Groos 1899, 265–266; Muss-Arnolt 1892, 147–148; Masson 1986. Lainautuminen näyttäisi kuitenkin tapahtuneen kreikasta seemiläisiin kieliin (Hyde 1694, 2; Krauss 1912, 110; Lamer 1927, 1913; Perdrizet 1931, 6, n. 1; Hasofer 1967, 320; Cohn 1971, 301; Hallo 1983a, 23; Masson 1986, 144; Hallo 1996, 113; Bennett 1998, 20–21; Kidd 2017b, 131, n. 75; ks. myös Ashton 1898, 10–11; Scala 2016, 80–82), samoin kuin sanan *ἀστράγαλοϛ* 'telaluu' kohdalla (Hübner 1992, 43, n. 1; ks. myös Krauss 1912, 108).

alkuperästä²⁹⁵ ole mitenkään vakuuttavasti asiaa valaisseet, voidaan todeta: ”*pas d’étymologie*”.²⁹⁶

Verbi κυβέω merkitsee tietysti ’pelata noppaa’, mutta myös ’pelata uhkapeliä’ sekä konkreettisessa että kuvaannollisessa mielessä ja jopa ’johtaa harhaan, huijata’.²⁹⁷ Aina ei ole mitenkään ilmeistä, että verbillä tarkoitetaan juuri nopanpeluuta – esim. Kratinoksen fragmentin (195 *CAF* 1 = *fr.* 208 *PCG* 4 = *fr.* 208 *FOC* 1 = *fr.* 195 Edmonds < *sch.* Ar. Nu. 355) kohdalla merkitys ’pelata noppaa’ tuntuisi kyllä todennäköiseltä, mutta monissa muissa teksteissä (esim. Ar. *Ec.* 672; Isoc. 15,287; Aeschin. 1,53; 75; Theopomp. Com. *fr.* 62 *CAF* 1 = *fr.* 63 *PCG* 7 = *fr.* 62 Edmonds = *fr.* 63 *FOC* 3 < Ath. 649b; X. *HG* 6,3,16;²⁹⁸ Theopomp. Hist. *fr.* 254 *FHG* 1 = *fr.* 221 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 228 < Harp., s. v. σκιράφια; Philem. *fr.* 209 *CAF* 2 = *fr.* 175 *PCG* 7 = *fr.* 209 Edmonds < Eust. 634 [*Il.* 6,169]; Men. *Epit.* 287 Körte = 328 Edmonds = 504 Arnott; Thphr. *Char.* 6,5; Plu. *Adolescens* 34d; *Alex.* 76,1; Artem. 3,1; Phot. κ 1146; Eust. 633 [*Il.* 6,169]; 1397 [*Od.* 1,107]) merkitys voi olla yhtä hyvin ’pelata noppaa’ kuin ’pelata uhkapeliä’, tai ehkä sekä että (kuten mitä luultavimmin esim. Luc. *Sat.* 1,2; 1,4). Aristainetos (1,23) näyttäisi kuvailevan pääosin lautapelin pelaamista, mutta verbillä κυβέω voi tekstissä olla merkitys ’pelata noppaa’, ja tietysti kyse on myös uhkapelistä. Fotios (α 25) kertoo, että ἀβάκιον oli esine, jota käytettiin lauta- tai noppapelin pelaamisen (ἐφ’ οὗ ἐκύβευον) ohella myös laskemiseen. Athenaiokselta (444e–445a) löytyvässä fragmentissa (Theopomp. Hist. *fr.* 133 *FHG* 1 = *fr.* 118 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 121) verbillä κυβέω viitataan telaluilla pelattuun uhkapeliin, Aelianus (*NA* 15,24) puolestaan viittaa verbillä vedonlyöntiin ja toiset (*AP* 11,373 [Pall.]; Artem. 3,1) lautapelin pelaamiseen.

Verbin κυβέω johdokset κατακυβέω (Aeschin. 1,95; Lys. 14,27; D. C. 45,28,4; Eust. 1396 [*Od.* 1,107]), δυσκυβέω (Ath. 666d; Poll. 7,204; 9,94),²⁹⁹ εὐκυβέω (Amfis, *fr.* 11 *CAF* 2 = *fr.* 11 *PCG* 2 = *fr.* 11 Edmonds < Hsch. ε 6966 Schmidt = ε 6950 Latte; Poll. 7,204; 9,94), διακυβέω (Plu. *Rom.* 5,1; *De tuenda*

²⁹⁵ Esim. *Suda* κ 2602; Boulenger 1627, 58; Hyde 1694, 104; Boisacq 1916, s. v. κύβος; Hofmann 1949, s. v. κύβος; Deroy 1952, 51–56; 1994; Kidd 2017b, 131–132.

²⁹⁶ *DELG*, s. v. κύβος; ks. myös Frisk 1970, s. v. κύβος. Varsinkin sellaiset spekulatiot, joissa sanan oletettu merkitys perustuu Athenaioksen (399b) lainaukseen Simaristokselta (*LSJ*, s. v. κύβος, III. 5), voidaan jättää omaan arvoonsa, sillä kyseinen tekstikohta on niin pahoin turmeltunut, ettei voida mitenkään varmasti sanoa, että sana edes esiintyy siinä – ja vaikka esiintyisikin, olisi kyseessä vain lähinnä hieman eriskummallinen sivumerkitys sanalle, ei enempää.

²⁹⁷ *LSJ*, s. v. κυβέω.

²⁹⁸ Ksenofonin tekstissä ei ole mitään metaforista, kuten *LSJ* (s. v. κυβέω A. 2) esittää, vaan kyse on aivan konkreettisesta uhkapelistä, samoin Plutarkhoksen (*Art.* 17) kertomuksessa Parysatisin ja Artakserkseen pelistä.

²⁹⁹ Ks. myös Kidd 2017b, 125–126.

128a; *Adulator* 70d; Eust. 1396 [*Od.* 1,107]) ja συγκυβεύω (Hdt. 2,122; Arist. *EN* 1172a; Plu. *Ant.* 29,1; *De amic.* 94a) tuntuisivat myös tavallisesti viittaavan juuri uhkapelaamiseen, useimmiten vieläpä konkreettisessa mielessä. Uhkapeli kuvaannollisessa merkityksessä,³⁰⁰ olisi kai yllättävämpi merkitys verbille κυβεύω, ellei verbi merkitsisi myös konkreettista uhkapeliä (noppien kanssa tai ilman). Yhdyssanan φιλόκυβος³⁰¹ merkitys tuskin lienee ”nopanrakastaja”,³⁰² vaan ’uhkapeluri’. Johdoksen κυβευτής³⁰³ merkitys voi olla ’nopan pelaaja’, mutta ehkä se viittaa useimmin juuri ’uhkapeluriin’, ja sama pätee sanaan συγκυβευτής.³⁰⁴ Adjektiivivi κυβευτικός ei myöskään liity välttämättä pelkästään arpakuutioon ja noppapeliin, vaan uhkapeliin yleisemmin,³⁰⁵ ja κυβευτήριον oli paikka, jossa epäilemättä heitettiin noppaa, mutta tuskinpa toiminta siihen rajoittui, joten eiköhän sana merkitse lähinnä ’peliluolaa’.³⁰⁶

Ehkä tärkein ja kiinnostavin johdos sanasta κύβος on κυβεία, joka ei merkitse pelkästään ’noppapeliä’,³⁰⁷ vaan yleisemmin ’uhkapeliä’³⁰⁸ – myös sellaista uhkapeliä, johon ei liity noppaa. Pollux (7,206) laskeekin näihin peleihin (κυβείας

³⁰⁰ Ks. esim. Pl. *Prt.* 314a; Plb. *fr.* 6 Büttner-Wobst = *fr.* 7 Olson (< *Suda* α 1312; κ 2602); Arr. *Epict.* 3,21,22; *Suda* α 2273; κ 2591; E. *Rh.* 446; AP 7,427,13 (Antip. Sid.). Merkitystä ’johtaa harhaan, huijata’ (Arr. *Epict.* 2,19,28) on vaikea olla pitämättä jotenkin moralisoivana.

³⁰¹ Ar. *V.* 75; Arist. *Phgn.* 808a; Poll. 6,167; Aristainet. 1,23.

³⁰² *LSJ*, s. v. φιλόκυβος.

³⁰³ S. *fr.* 861 *TGF*² = *fr.* 947 *TrGF* 4 = *fr.* 947 Pearson = *fr.* 947 Lloyd-Jones < Stob. 4,44,43; Hsch. κ 4369 Schmidt = κ 4369 Latte; Eup. *fr.* 11,8 Demiańczuk; X. *HG* 6,3,16; Men. *fr.* 965 *CAF* 3 = *fr.* 965 Edmonds < Harp., s. v. ἀγρίους; *Suda* α 360; Pl. *Erx.* 405e; Arist. *EN* 1122a; Artem. 2,39; Vett. Val. 202,6; Hsch. σ 889 Schmidt = σ 889 Hansen; Phot. κ 1146; σ 337; *PSI* IV 418,15.

³⁰⁴ Aeschin. 1,57; 60; D. C. 45,47,4. Dion Kassioksen lähteenä saattaa olla Cicero (Rivière 1997, 617, n. 103). Cicero (*Phil.* 2,56) kertoo, että Marcus Antonius armahti Licinius Denticuluksen, joka oli paitsi Marcus Antoniuksen pelitoveri, kuten Dion Kassioskin sanoo, myös saanut tuomion uhkapelistä (*de alea condemnatum, collusorem suum, restituit*). Ks. myös Kuryłowicz 1985, 201–202.

³⁰⁵ Aeschin. 1,59; Poll. 9,97; Phot. σ 337; Eust. 1397 (*Od.* 1,107); 1409 (*Od.* 1,184). Joskus (Pl. *R.* 374c) sana voi liittyä myös lautapeliin, jossa käytettiin noppaa.

³⁰⁶ Theopomp. *Hist. fr.* 254 *FHG* 1 = *fr.* 221 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 228 < Harp., s. v. σκιδράφια; Plu. *Quaes. conv.* 621b; Poll. 7,203; 9,48; 96; D. C. 64,2; *Suda* σ 620; Eust. 1397 (*Od.* 1,107). Sama merkitys on sanoilla κυβείων (Aeschin. 1,53; Hsch. κ 4362 Schmidt = κ 4362 Latte; Phot. σ 337) ja κυβέων (Tz. *H.* 10,558).

³⁰⁷ *LSJ*:n (s. v. κυβεία) esimerkeistä useimmissa tapauksissa (X. *Mem.* 1,3,2; Aen. *Tact.* 5,2; Men. *fr.* 481,10 *CAF* 3 = *fr.* 481,10 Edmonds < Stob. 4,53,7) merkitys ’uhkapeli’ on vähintään todennäköisempi kuin merkitys ’noppapeli’, ja samoin muuallakin – esim. X. *Oec.* 1,20; Eust. 1397 (*Od.* 1,107).

³⁰⁸ Vömel 1847, 8; 1858, 311; Becq de Fouquières 1873, 302–304; 336; Lamer 1927, 1966–1967; Austin 1940, 262; Kidd 2017b.

δὲ εἶδη) sellaisia pelejä kuin parillinen ja pariton (ἀρτιάζειν),³⁰⁹ kolikon pyöritys (χαλκίζειν, χαλκισμός)³¹⁰ ja ἱμαντελιγμός,³¹¹ joissa ei käytetty nopppaa, eikä edes πλειστοβολίνδα ollut ainoastaan noppapeli.³¹² Muut Polluxin tähän luokkaan laskemat pelit, διαγραμμισμός (διαγραμμίζειν), ναυμαχία ja πέντε γραμμαί, ovat lautapelejä.³¹³ Arpapelit, kuten nopanheitto, voi olla täysin harmitonta ajanvietettä, mutta uhkapeliä on aina pidetty epäilyttävänä ja vähintään potentiaalisesti turmiollisena toimintana, ja näistä mielikuvista kumpuavat epäilemättä myös Paavalin *Efesolaiskirjeen* (4:14) sanat, joissa sanalle κυβεία viitataan huijaukseen tai juonitteluun.³¹⁴

Myös lautapelit voivat tietysti olla joko harmitonta ajanvietettä tai uhkapeliä, mutta lautapelin yhteydessä termi κυβεία ei välttämättä merkitse 'uhkapeliä', vaan

³⁰⁹ Ks. 3.5.2.3.

³¹⁰ Ilmeisesti sama peli kuin χαλκίνδα – ks. *n.* 182; vrt. s. 119.

³¹¹ Eräänlainen nahkahihnalla (ἱμάς) pelattu pulmapeli (ks. Poll. 9,118; Eust. 979 [*Il.* 14,214]; *LSJ*, s. v. ἱμαντελιγμός; Meurs 1625, 20; Boulenger 1627, 29–30; St. John 1842, 159; Becker 1854, 299–300; Becq de Fouquières 1873, 294–298; Becker 1877, 370–371; Kidd 2017b, 122; Costanza 2019b, 249–250). Vastaavaa peliä on pelattu myöhemmin esim. keskiajan Espanjassa (ks. Schädler 2012, 29, *n.* 20).

³¹² Ks. 4.1.

³¹³ Peleistä διαγραμμισμός (*Philem. fr.* 209 *CAF* 2 = *fr.* 175 *PCG* 7 < Eust. 634 [*Il.* 6,169]; Poll. 9,99; Eust. 633–634 [*Il.* 6,169]; ks. myös Souter 1622, 60; 64; 69; Meurs 1625, 11; Boulenger 1627, 75–80; Hyde 1694, 105; 192–193; Rangabé 1846, 301; Becker 1854, 303–304; Becq de Fouquières 1873, 415–416; Becker 1877, 374; 376; Lamer 1927, 1975–1976; Austin 1940, 266–267; Murray 1952, 25–28; Costanza 2019b, 196) ja πέντε γραμμαί (*S. fr.* 396 *TGF*² = *fr.* 429 *TrGF* 4 = *fr.* 429 Lloyd-Jones < Poll. 9,97; Hsch. π 2020 Schmidt = π 2020 Hansen; *sch.* Pl. *Lg.* 820c; Poll. 9,97–98; *EM*, s. v. πεσσοί; Eust. 1396 [*Od.* 1,107]; ks. myös Souter 1622, 69–71; Rangabé 1846, 298–301; Becker 1854, 300–301; Becq de Fouquières 1873, 391–404; Becker 1877, 372; Blinkenberg 1898, 7; Lamer 1927, 1914–1915; 1968–1973; Austin 1940, 267–271; Murray 1952, 28–29; 31; Taillardat 1956, 193–194; Kurke 1999, 256–258; Schädler 2009; Kidd 2017c; Costanza 2019b, 194–195) ei oikeastaan tiedetä paljon muuta kuin se, että ne olivat jonkinlaisia lautapelejä – kaikki selitykset perustuvat sangen vähäiseen ja ristiriitaiseen kirjalliseen todistusaineistoon sekä oletuksiin ja spekulatioihin. Sanan διαγραμμισμός on myös ehdotettu (Dasen & Gavin 2022, 280) olevan ehkä lautapeliä tarkoittava yleistermi (ks. myös Vespa 2020, 89). Pelistä ναυμαχία tiedetään vielä vähemmän – ehkä sekin oli lautapeli, ehkä Lucilius (457–458 Marx = 489–490 Warmington < Prisc. *Gramm.* II 215,9–10) mainitsee sen (ks. Meurs 1625, 16–18; Lamer 1927, 1988 – vrt. Tyrrell 1876, 365; Shero 1923, 131), ehkä siihen viitataan myös eräässä piirtokirjoituksessa (Effenterre 1955, 547–548) ja ehkä Effenterre (1955, 546–548) on oikeassa ehdottaessaan tiettyjen mahdollisesti pelilaudoiksi tulkittavien objektien olevan ehkä juuri tätä peliä varten. Yhden selityksen (Nelson 2020, 3–16) mukaan ναυμαχία olisi sama peli kuin πέντε γραμμαί.

³¹⁴ Myös Fotios (κ 1142–1143) esittää sanalle tällaisen merkityksen. *Efesolaiskirjeen* suhteen huomioitakoon, että sanaston ja tyylin perusteella on pidetty mahdollisena, ettei se olisi Paavalin kirjoittama (ks. Montefiore 1981, 63–64).

'kilpajuoksupeliä' erona strategiapeliin (πεσσεία, πεττεία), varsinkin silloin kun nämä sanat esiintyvät yhdessä.³¹⁵ On täysin mahdollista, että kilpajuoksupelit ovat kehittyneet noppapelin pohjalta: pelinappuloiden tehtävänä oli aluksi vain merkitä nopanheiton tuloksia³¹⁶ – tämä voisi periaatteessa selittää, miksi samalla sanalla viitataan sekä noppapeliin että kilpajuoksupeliin, ja merkitys 'uhkapeli' voisi perustua yksinkertaisesti tyyppillisimpään uhkapelin muotoon, noppapeliin... Näiltä osin kreikan sanastoa voidaan pitää turhan epämääräisenä, mutta olisi kai melko harhaista odottaa mitään eksaktimpaa terminologiaa, kun tilanne ei monissa nykykielissäkään ole paljon parempi tai selkeämpi. Ja vaikka terminologia olisi joskus ollut järkevää ja loogista, niin viimeistään silloin kun myöhemmät sanakirjojen laatijat ovat yrittäneet selittää sitä, on kaikki mennyt sekaisin.³¹⁷

3.1.2 Latina

Roomalaiset lainasivat kyllä sanan κύβος kreikasta, mutta latinassa *cybus* (tai *cubus*) merkitsee ainoastaan 'kuutiota'³¹⁸ ja 'kuutiolukua'.³¹⁹ Tavallisin, joskaan ei ainoa, 'noppaa' merkitsevä sana on latinassa *tessera*, joka merkitsee myös monia muita

³¹⁵ Pl. *Phdr.* 274d; Arist. *Rh.* 1371a; ks. myös Pl. *R.* 374c. Hesykhios (π 2020 Schmidt = π 2020 Hansen) sanoo selvästi, että nämä erosivat sen perusteella, että toisessa käytettiin myös noppia (κυβεία) ja toisessa ainoastaan pelinappuloita (πεσσεία), mutta toisaalla Hesykhios (π 2027 Schmidt = π 2027 Hansen; π 2030 Schmidt = π 2030 Hansen; π 2070 Schmidt = π 2070 Hansen; π 2072 Schmidt = π 2072 Hansen; π 2075 Schmidt = π 2057 Hansen) taas sekoittaa nämä käsitteet keskenään (Souter 1622, 71; Austin 1940, 261–262). Ks. myös Souter 1622, 97; Hyde 1694, 2; Averani 1769, 62–64; Christie 1801, 46, *n.*; Tylor 1879a, 116; 1879b, 743; Lamer 1927, 1967–1968; Austin 1940, 261–263; Murray 1952, 25; Scala 2016, 78; Kidd 2017b, 130, *n.* 69; Macé 2020, 208; Vespa 2021, 129.

³¹⁶ Tylor 1879b, 744; Marin 1942, 114; ks. myös Culin 1907, 45. Murray (1952, 234) ei hyväksy tätä näkemystä tarjottujen esimerkkien valossa, mutta on helppoa olettaa, ettei johonkin kaikista muinaisimpaan kilpajuoksupeliin ole liittynyt mitään muuta kuin nappuloiden siirtäminen nopanheittojen mukaan – kuten Depaulis (2020, 136) toteaa, lautapelit ovat voineet syntyä arpapelin pohjalta, mutta mitään todisteita tästä ei ole. Arabiassa erään lautapelin nimi *nard* (≈ backgammon) on ainakin joskus toiminut myös yleisterminä kaikille peleille, joissa käytetään noppaa (Rosenthal 1993; ks. myös Murray 1952, 114; Schmidt-Madsen 2021, 42, *n.* 27), niinpä myös Artemidoroksen (3,1) lautapeliä käsittelevän kappaleen otsikko περί τοῦ κυβεύειν on käännetty arabiaksi viittaamaan tähän peliin: *al-nardu* (Pack 1967, 326, *n.* 26).

³¹⁷ Souter 1622, 71; 73–75; 77; Boulenger 1627, 7; 68; 71; 74; 78; Hyde 1694, 2–3; 106–107; Becq de Fouquières 1873, 302–304; Lamer 1927, 1937–1939; 1967–1968; Austin 1934, 24; 1940, 261–263.

³¹⁸ Vitr. 5 *praef.* 4 – esimerkkinä kuutiosta on tietenkin noppa. Gelliuksen (1,20,3–4) mukaan kreikan sana κύβος 'kuutio' vastaa latinan *quadrantal*, ja esimerkkinä on jälleen noppa.

³¹⁹ Gell. 1,20,5–6; Mart. Cap. 7,740. Ks. myös Papias 1485, *s. v.* cubos; Averani 1769, 59.

asioita, kuten ’tunnussanaa’ (oletettavasti jonkinlaiselle pienelle levyille kirjoitettua, mutta tätä kautta myös yleisesti),³²⁰ ’mosaiikkilaattaa’ ja erilaisia pääsylippuina ja tositteina käytettyjä pieniä laattoja (*tessera frumentaria*, *tessera nummaria*, *tessera paganica* jne.) – esim. *tessera hospitalis* (= kreikan σύμβολον) oli mikä hyvänsä kahteen osaan jaettu esine, joka toimi ystävyysliiton merkinä.³²¹ Näiden merkitysten taustalla oletetaan olevan ajatus pienestä nelikulmaisesta esineestä, ja näin ollen sana on yhdistetty kreikan lukusanaan τέσσαρες, τέσσαρα (attikalaisittain τέτταρες, τέτταρα) ’neljä’ – tähän tuntuisi viittaavan Isidorus (*Orig.* 18,63) sanoessaan nopista: *tesseræ vocatæ quia quadræ sunt ex omnibus partibus* (nimitys *tessera* johtuu siitä, että niiden jokainen sivu on neliö).³²² Toiset³²³ ovat kuitenkin pitäneet parempana olettaa, että kyseessä voisi olla lyhennelmä kreikan sanasta *τεσσαράγωνος (= τετράγωνος) ’nelikulmainen; neliö’.

Useimmilla sanan *tessera* johdoksilla ei ole mitään tekemistä nopan kanssa, mutta diminutiivi *tesserula* esiintyy merkityksessä ’noppa’ (*Gell.* 18,13,2; *Anth.* 193,2) ja toinen diminutiivi, *tessella*,³²⁴ tavataan erään pelilaudan piirtokirjoituksesta (*ILSAC* 4316)³²⁵ – sen merkityksestä ei liene epäselvyyttä: *sitibi tessel / lafave tegote / studio vincam*, eli *si tibi tessella favet, ego te studio vincam* (joskin noppa on sinulle suosiollinen, voit sinut taidolla).³²⁶ Adjektiivinen *tesserrarius* esiintyy Ammianus Marcellinuksella (14,6,14; 28,4,21),³²⁷ samoin substantiivi *tesserrarius* (28,4,21). Adjektiivinen *tesserrarius* on mahdollisesti esiintynyt myös Petroniuksen (33,3) kuvauksessa Trimalchion pelistä: pelivälineiden kuvauksen perusteella (33,2) on selvää, että Trimalchio pelaa jotain kilpajuoksupeliä, mutta mitä tekemistä kutojien

³²⁰ Thomson 1924.

³²¹ Lewis & Short, s. v. tessera; *OLD*, s. v. tessera; Ernout & Meillet 1979, s. v. tessera; Castrén & Pietilä-Castrén 2000, s. v. tessera.

³²² Ks. myös Lafaye 1892a, 125; Lamer 1927, 1925; 1936–1937; Friedmann 1931, 28–29; Streng 1933, s. v. tessera; Stolz & Debrunner 1966, 52; Ballester 1999, 263; Castrén & Pietilä-Castrén 2000, s. v. tessera; Depaulis 2000, 105; Giacobello 2015, 37.

³²³ Walde 1954, s. v. tessera; Ernout & Meillet 1979, s. v. tessera; *OLD*, s. v. tessera.

³²⁴ Vrt. Isid. *Orig.* 19,14.

³²⁵ Ks. myös Bruzza 1877, 86; 1886, 773, *Fig.* 456; Marquardt 1886, 860; Ihm 1890, 232; Lanciani 1892, 99; Delattre 1911, 15; Ferrua 1947a, 141; Rieche 1986, 48; Schädler & Vespa 2019/20, 31.

³²⁶ Merkitys ’noppa’ on mahdollinen myös eräässä Juvenaloksen (11,132) säkeessä – varsinkin jos samassa yhteydessä mainittu *calculus* tarkoittaa ’pelinappulaa’, mutta kyse voi olla muistakin esineistä.

³²⁷ Eräässä piirtokirjoituksessa (*CIL* VI 9927 = *ILS* 7755^a; ks. myös *OLD*, s. v. tessellarius; de’ Ficoroni 1734, 80–82; Ferrua 1947b, 503) sana *tessellarius* saattaa myös liittyä noppaan: *tessalarie lusorie* tarkoittanee *tesselariae lusoriae* – aivan mahdoton ajatus ei kai ole, että *artifex artis tesselariae lusoriae* tarkoittaisi ”taiturimaista nopanpelaajaa” (Väterlein 1976, 72), mutta yleensä tässä oletetaan tarkoitettavan noppien (ja mahdollisesti myös muiden pelivälineiden) valmistukseen erikoistunutta käsityöläistä.

kielenkäytöllä on lautapelin kanssa? Tekstissä nimittäin sanotaan: *omnium textorum dicta inter lusum consumit* [...].³²⁸ Jos tämä lukutapa hyväksytään, joudutaan kutojien kielenkäytöstä tekemään melko erikoisia päätelmiä, joille ei löydy tukea muualta. Tuntuisikin järkevämmältä olettaa, että joku tekstin kopioija on mennyt sotkemaan tekstin. Alun perin siinä on voinut lukea *tesserariorum*, jonka joku tekstin kopioija on lyhentänyt esim. muotoon *tessorum*, joka on puolestaan muuttunut muotoon *textorum* ja nopanpelaajista on tullut kutojia – nopanpelaajien kielenkäyttö sopisi tilanteeseen kieltämättä paremmin,³²⁹ ja kuten kreikassa, näyttäisi latinassakin ”noppapeli” tarkoittavan toisinaan myös ’kilpajuoksupeliä’.

Terentiuksen (*Ad.* 739–741) näytelmässä verrataan elämää ”noppapeliin”: *Ita vitast hominum quasi quom ludas tesseris. / Si illud quod maxume opus est iactu non cadit, / illud quod cecidit forte, id arte ut corrigas* (ihmisen elämä on melkein kuin noppapeli: / jos tarvittava heitto ei osu kohdalle, / korjaat taidolla sen, mitä sattumalta heitit). On vaikea ymmärtää, mitä noppapelissä olisi heiton jälkeen tehtävissä, mutta joissain lautapeleissä voi viisailla siirroilla korjata tilanteen, tai ainakin pyrkiä minimoimaan vahingon. Terentiuksen näytelmä perustuu pääosin Menandroksen kreikankieliseen teokseen, joten *tesseris ludere* voi olla käänös kreikan sanalle κῶβεία, joka tässä viittaisi siis kilpajuoksupeliin.³³⁰ Ehkä Menandros ei kuitenkaan ansaitse kaikkea kunniaa tästä ajatuksesta, sillä se löytyy myös Platonilta (*R.* 604c).³³¹ Jos Plutarkhosta (*Pyrrh.* 26) on uskomisen, niin Antigonos (II Gonatas) oli sitä mieltä, että tämä ajatus kuvasi osuvasti Pyrrhoksen toimintaa, sillä hän ei ”hyvistä heitoista” huolimatta saanut mitään kestävästä aikaiseksi. Roomassa sama ajatus esiintyy eräässä Caton nimiin laitettussa säkeessä (*ps. Cato Monost.* 69), jossa ei tosin mainita erikseen noppaa: *quicquid inoptatum cadit, hoc homo corrigat arte* (ihminen korjaa taidolla epätoivotun heiton). Melko samansisältöinen teksti tavataan myös eräästä pelilaudasta (*CIL VIII 7998 = ILS 8626c*³³²): *invida punct[a] / iubent*

³²⁸ Esim. Courtney (2001, 83) mukaan Trimalchio ”kiroili sydämensä kyllyydestä, kun nopanheitto ei tuottanut toivottua tulosta”, ja Tuomisto (2003, 46) kääntää tekstin: ”vuodatti suustaan kaikki kankaankutojilta oppimansa karkeudet” – ks. myös Bendz 1941, 34.

³²⁹ Pack 1974 – samaa emendaatiota on ehdottanut myös J. H. Simon (Smith 1975, 71).

³³⁰ Tätä voi verrata Gelliuksen (14,1,1) raportoimaan Favorinuksen kreikaksi pitämään luentoon astrologeja vastaan, jossa voisi olettaa, että κῶβεία on käännetty termillä *alea* ja πεισσειά ilmauksella *calculi et alveolus* (14,1,24).

³³¹ Ks. myös *S. fr.* 861 *TGF*² = *fr.* 947 *TrGF* 4 = *fr.* 947 Pearson = *fr.* 947 Lloyd-Jones < *Stob.* 4,44,43; *Hsch.* κ 4369 Schmidt = κ 4369 Latte; *Plu. De tranq.* 467a–b; *Arr. Epict.* 2,5,3. Lampriaan Plutarkhoksen teosten luettelossa mainitaan myös teos Περὶ βίῳν (elämäntavoista), joka tunnettiin myös nimellä Περὶ τοῦ τὸν βίον εὐκέναι κῶβεία (kuinka elämä muistuttaa noppapeliä), mutta itse teoksesta ei tiedetä mitään.

³³² Ks. myös Marquardt 1886, 860; Ihm 1890, 232; Delattre 1910, 52; 1911, 15; Ferrua 1947a, 141; Rieche 1986, 53.

felice / ludere doctum (epäsuotuisat silmäluvut pakottavat taitavan [pelaajan] pelaamaan taidolla).³³³

Ovidius tuntuisi parissa tekstikohdassa tarkoittavan ”nopan pelaamisella” pikemmin jotain kilpajuoksupeliä. *Ars amatorian* toisen kirjan säe 203, *seu ludet numerosque manu iactabit eburnos* (jos hän pelaa heittäen kädestä norsunluisia noppia), tuntuisi kuvaavan noppapeliä, mutta seuraava säe, *tu male iactato, tu male iacta dato*, on paljon helpompi selittää lautapelin yhteydessä, sillä verbi *dare* viittaa pelinappulan siirtämiseen³³⁴ – Ovidius neuvoo siis miehiä sekä heittämään huonosti noppaa (mitä tämä sitten käytännössä tarkoittaakaan) että tekemään epäedullisia siirtoja. Saman teoksen kolmannessa kirjassa (355–356) Ovidius kirjoittaa: *et modo tres iactet numeros, modo cogitet, apte / quam subeat partem callida, quamque vocet*. Alku viittaa tässäkin nopanheittoon, mutta loppu olisi noppapelin yhteydessä jokseensakin käsittämätön. Lautapelin yhteydessä palaset lokahtavat kuitenkin kohdilleen: *pars* tarkoittaa pelilaudan osaa, *subeo* pelinappulan siirtämistä ja *voco* hyökkäämistä,³³⁵ jolloin säkeet merkitsevät ’ja heittäköön milloin kolmea noppaa, milloin harkitkoon, mihin [pelilaudan] osaan sopivan viekkaasti siirtäisi [nappulan] ja mihin hyökkäisi’. Kyseessä näyttää siis tässäkin olevan jonkinlainen kilpajuoksupeli. Ovidius viittaa luultavasti samaan peliin myös *Tristiassa* (2,475–476): *tessera quos habeat numeros, distante vocato / mittere quo deceat, quo dare missa modo*. Tässä *tessera quos habeat numeros* viittaa luultavasti noppien erilaisiin mahdollisiin numeroyhdistelmiin,³³⁶ *distans* ’erillään oleva’ tarkoittaa ilmeisesti

³³³ Delattre 1911, 15. Ks. myös Hübner 1992, 63. Purcell (1995, 23) tulkitsee tämän tekstin tarkoittavan, että epäsuotuisat silmäluvut voisivat pakottaa taitavan pelaajan turvautumaan onneen, mutta kun peli, johon tässä viitataan, on mitä ilmeisimmin backgammonin tyylinen kilpajuoksupeli, jossa onni rajoittuu nopanheittoon, eli nuo epäsuotuisat silmäluvut ovat seurausta huonosta onnesta, niin oletettavasti adverbilla *felice* viitataan tässä taitavien (”hedelmällisten”, menestyksellisten) siirtojen tekemiseen – onnen osuus siirroissa rajoittuu lähinnä tilanteisiin, joissa riskinoton kannattavuus on riippuvaista vastustajan nopanheitosta.

³³⁴ Owen 1924, 253; ks. myös Averani 1769, 101; 119. Verbillä *dare* on tämä merkitys muuallakin, esim. Cic. *Hortensius fr.* 32 (Grilli) < Non. p. 170,24; Quint. *Inst.* 11,2,38.

³³⁵ Owen 1924, 254. Säkeitä on yritetty selittää toisinkin (Boulenger 1627, 63; Hyde 1694, 105–106; Buckton 1868, 179; Becq de Fouquières 1873, 317; Barbé 1878, 302–303; Marquardt 1886, 848, n. 8; ks. myös Torre 2016, 61, n. 15), muttei paremmin tai järkevämmiin.

³³⁶ Owen 1924, 253. Austin (1934, 31; 33) pitää mahdollisena, että *tessera* viittaa tässä lautapeliin *duodecim scripta* ja Noniuksen aikoihin (300- tai 400-luvulla jaa.) sanalla tarkoitettiin tässä pelissä käytettyä pelilautaa, vaikka Nonius (p. 170,22) selittää, että hänen lainaamassaan Ciceron fragmentissa, jossa mainitaan peli *xii scripta*, on sanan *scripta* merkitys ’*puncta tesserarum*’ (noppien pisteet, eli silmäluvut), mutta kun pelistä *xii scripta* ei oikeastaan tiedetä varmuudella mitään muuta kuin, että se oli lautapeli, ei Noniuksen selitystä tarvitse kyseenalaistaa (ks. myös Lamer 1925, 107–109; Schädler 2016, 521) – tässä merkityksessä sana *punctum* tavataan muuallakin

yksittäistä pelinappulaa, eli blottia³³⁷ ja vastaa Isidoruksen käyttämää termiä *vagus* (*Orig.* 18,67), ja *mitto* tarkoittaa 'heittää' noppaa,³³⁸ joten säkeet voidaan kääntää: mitkä ovat nopanheiton yhdistelmät, miten tulisi heittää ja siirtää heiton mukaan, kun blottia vastaan on hyökätty. Isidoruksen (*Orig.* 18,65–66) lautapeliä käsittelevään jaksoon sisältyy myös ainoastaan noppapeliä koskevia seikkoja, jotka ainakin hänen mielestään kuuluvat tähän yhteyteen.

Terentiuksen kohdalla tuntuisi perustellulta olettaa, että kyse on ennen kaikkea kreikan vaikutuksesta, mutta ehkä pelit vain luokiteltiin myös Roomassa niin, että noppapelit ja kilpajuoksupelit kuuluivat yhteen luokkaan ja strategiapelit toiseen. Latinan ilmaus *ludus calculorum* (Plin. *Epist.* 7,24,5; Cael. Aur. *Chron.* 1,5,165) vastaa kreikan sanaa *πεσσεία*, sillä molempien pohjalla on pelinappulaa merkitsevä sana (*πεσσοός*, *calculus*), mutta näyttäisi siltä, että näillä ilmauksilla tarkoitetaan ensisijaisesti, ellei ainoastaan, strategiapeliä, ei lautapeliä yleisesti – myös kilpajuoksupelissä käytetään tietysti pelinappuloita, mutta koska siirrot määräytyvät nopanheiton perusteella, pidettiin niitä noppapeleinä.

Noppapeli on tietysti arpapeliä ja usein myös uhkapeliä, ja kreikassa näitä kaikkia merkityksiä ilmaistiin nopasta johdetulla termillä *κυβεία*. Latinassa on kuitenkin oma terminsä käsitteille 'arpapeli' ja 'uhkapeli' – *alea*.³³⁹ Antiikissa ei tehty mitään erottelua arpapelin ja uhkapelin välille, joten lähinnä konteksti kertoo mistä milloinkin on kyse, mutta yleisesti ottaen *alea* tuntuisi useimmiten tarkoittavan

(Suet. *Nero* 30,3; Auson. 191,29; *CIL* VIII 7998 = *ILS* 8626c). Inge (1894, 27) puolestaan esittää sanalle *tessera* merkitystä 'pelilauta' (*a backgammon-board*) erään Martialiksen (14,17,1) säkeen perusteella (ja samaa on tietysti esitetty jo aiemminkin – ks. Souter 1622, 59; de' Ficoroni 1734, 105–106), mutta mikään ei estä tulkitsemasta, että tässäkin (*tessera puncto*) on kyse nopan silmäluvuista (ks. myös de' Ficoroni 1734, 106–107; Lamer 1927, 1982 – vrt. Friedrich 2002, 84, n. 95). Venantius Fortunatus (*Carm.* 7,12,32) näyttäisi käyttävän sanaa *tessera* merkityksessä 'pelinappula' (Goncalves 2013, 263), mutta tämä taitaa olla vain outo ja selittämätön yksittäistapaus.

³³⁷ Backgammonissa, kuten sen antiikin aikaisessa edeltäjässä, vastustajan yksittäisen nappulan voi syödä, mutta jos samassa pisteessä (pelilaudan ruudussa) on useampi nappula, ovat ne turvassa. Erään Agathiaan epigrammin (*AP* 9,482,26) perusteella kreikan 'blottia' merkitsevä termi näyttäisi olevan *ἄζυξ*, mutta Aristoteles (*Pol.* 1253a) käyttää samaa sanaa ilmeisesti strategiapelin yksittäisestä pelinappulasta (Austin 1940, 265; Kurke 1999, 259 – vrt. Hübner 2009, 87–90), joten kyse taitaa olla vähemmän teknisestä termistä kuin Jackson (1877, 238–240; ks. myös Wayte 1894) kuvitteli.

³³⁸ Owen 1924, 255.

³³⁹ Calcagnini 1544, 294; Cardano 1663, 274; Souter 1622, 126; 225; Boulenger 1627, 46; Montfaucon 1722, 336; Averani 1769, 106; 137; Genovesi 1795, 103; Adam 1819, 437; Mommsen 1889, 860, n. 6; Lamer 1927, 1941; Kuryłowicz 1985, 187–189; Quintana Orive 2009, 19, n. 3. Ks. myös Bachofen 1858, 153; Owen 1924, 251; Caro 1978a, 191.

juuri uhkapeliä.³⁴⁰ Sanaa käytettiin myös täysin kuvaannollisessa mielessä.³⁴¹ Sana *alea* voi merkitä myös 'uhkapelin panosta'.³⁴² Kun mitään tarkkaa eroa käsitteiden 'noppapeli', 'arpapeli' ja 'uhkapeli' välillä ei ollut, ei liene erityisen yllättävää, että

³⁴⁰ Plaut. *Curc.* 355–356; 609; Cic. *Phil.* 2,56; 13,24; *Catil.* 2,10; *Rhet. Her.* 4,21,29; Hor. *Carm.* 3,24,58; *Epist.* 1,18,21; Ov. *Rem.* 146; *Trist.* 2,471–472; *Pont.* 4,2,41; Colum. 1,8,2; 8,2,5; Sen. *Benef.* 7,16,3; *Dial.* 11,17,4; Pers. 5,57; Quint. *Inst.* 6,3,72; Mart. 4,14,7 (yhdistelmän *blanda alea* 'houkutteleva uhkapeli' lähteenä on ilmeisesti Ov. *Pont.* 1,5,46 [Fletcher 1983, 405], jossa tosin *alea* merkitsee 'noppaa'); 13,1,5–8; Tac. *Ger.* 24,3–4; Plin. *Paneg.* 82,9; Iuv. 1,88–93; 8,10; 11,176 (– Ribbeck [1859, 65] piti tätä säettä epäperäisenä); 14,4–5; Suet. *Aug.* 70,2; 71,1; *Cal.* 41,2; *Claud.* 5; 33,2; 39,1; *Nero* 30,3; *Vit.* 4; *Dom.* 21; Gell. 14,1,24; 18,13,1; Fronto *p.* 128,23; Tert. *Pall.* 5; Cypr. *Demetr.* 10; Amm. 14,6,25; Ambr. *Tob.* 11,38; 39; Macr. *Sat.* 1,7,22; 3,16,15; *Hist. Aug. Ver.* 4,6; 10,8; *Comm.* 2,8; 9,1; *schol.* Hor. *Carm.* 2,1,6; *ps.* Cypr. *Aleat.* 6; 8; 11; *ps.* Aur. Vict. *Epit.* 1,21; Sidon. *Epist.* 1,8,2; 8,11,8; Isid. *Orig.* 18,68; *Anth.* 323,1; *Nux* 75; Paul. Fest. *p.* 52 (*s. v.* *cybium*); *Physiogn.* 29. Sana esiintyy myös lakiteksteissä: esim. *Cod. Iust.* 3,43 (*De aleae lusu et aleatoribus*) ja *Dig.* 11,5 (*De aleatoribus*) käsittelevät uhkapeliä ja toisaallakin viitataan siihen (*Dig.* 17,2,59,1; 22,3,19,4; 44,5,2,1; 47,10,26). Käsikirjoituksissa sana on usein muodossa *alia*, joka tavataan myös ainakin yhdestä piirtokirjoituksesta (*CIL* IV 2119; *tab.* XIV 8; ks. myös Della Corte 1954, 73; Väänänen 1966, 36; 92).

³⁴¹ Varro *Rust.* 1,4,3; 1,18,8; Cic. *Div.* 2,36; Hor. *Carm.* 2,1,6 (ks. myös Porph. Hor. *Carm.* 2,1,6); *Sat.* 2,5,50; Liv. 1,23,9; 31,35,1; 37,36,9; 40,21,6; 42,50,2; 42,59,9; Ov. *Ars* 1,376; Manil. 1,916; Sen. *Clem.* 1,1,7; *Benef.* 3,11,1; *Epist.* 58,34; 99,12; 117,20; *Nat.* 4 *praef.* 7 (– *ubi* *aleam pro litem Muretus*, kuten *ThLL* [*s. v.* *ālea*] esittää; ks. myös Muret 1585, 381); Colum. 1 *praef.* 8; 3,21,6; Plin. *Nat. praef.* 7; Frontin. *Grom. p.* 44,6; Apul. *Met.* 4,15; Heges. 3,17; 5,30; Amm. 24,2,14; 26,6,12; Ambr. *Epist.* 82,8; Claud. 21,365; Sidon. *Epist.* 4,6,3; Cassiod. *Var.* 3,1,1; *Anth.* 198,53; *schol.* Lucan. 7,107; *Cod. Theod.* 7,17; *Dig.* 18,1,8,1 (ks. myös Gamauf 2014, 289); 18,4,7; 22,2,5. Ks. myös Souter 1622, 126–128; Otto 1890, 13; Sutphen 1901, 4–5.

³⁴² Tämä merkitys tavataan ainoastaan Martialikselta (*OLD, s. v.* *ālea*), mutta vain yhdessä tapauksessa (4,66,16) se tuntuisi olevan kiistaton, muissa kohdin sitä voidaan pitää todennäköisenä (14,15,2) ja mahdollisena (14,19,1).

alea merkitsi myös ’noppaa’³⁴³ – tunnetuin esimerkki tästä on epäilemättä sanonta *alea iacta est*.³⁴⁴

Suetoniuksen (*Iul.* 32) mukaan Caesar lausui Rubikonin ylittäessään *iacta alea est*. Caesar itse ei mainitse koko Rubikonin ylitystä kertoessaan näistä tapahtumista (*Civ.* 1,8), mutta tuo lausahdus sopii tilanteeseen niin osuvasti, ettei ole mikään ihme, että se on jäänyt elämään. Sana *alea* liittyy muissakin esityksissä olennaisesti tähän tilanteeseen.³⁴⁵ Eumolpuksen eepissä kansalaissotaa käsittelevässä runossa Caesar puhuu joukoilleen ilmeisen varmana tulevasta voitosta, mutta toteaa kaiken muun ohessa (Petron. 122,174): *iudice Fortuna cadat alea* (”Onnetar tuomitkoon ja langetkoon arpa”)³⁴⁶ – tässäkin sana *alea* merkitsee mitä ilmeisimmin aivan konkreettista ’noppaa’, mutta Lucanus (6,7; 603) esittää hieman runollisemmin, että

³⁴³ Ov. *Ars* 1,452; *Pont.* 1,5,46; Sen. *Apocol.* 14,4; 15,1; Plin. *Nat.* 14,140; *ps.* *Cypr.* *Aleat.* 9. Yleensä Senecan nimiin luetussa (ks. Liite 2) teoksessa *Apocolocyntosis* (15) käytetään nopasta synonyymisesti nimityksiä *tessera*, *alea* ja *talus*, joista jälkimmäinen merkitsee kyllä oikeastaan ’telaluuta’. Ero nopan ja telaluun välillä oli varmasti selvä kaikille antiikin ihmisille, joten näin epätarkka kielenkäyttö tuntuisi jotenkin tarkoitukselliselta – onko kyse vain jonkinlaisesta karnevalistisesta ilottelusta, vai ovatko runomitan rajat tulleet vastaan? (Ks. myös Schädler 2007, 365.) Martialiksen epigrammissa 14,16 odottaisi myöskin viittausta noppaan eikä telaluuhun (ks. s. 202), ja runomitta on hyvinkin saattanut vaikuttaa sanavalintaan, mutta ehkä myös aiemman tekstin esimerkki, joskin jakson ”-tos ... mittere talos” (Mart. 14,16,1) yhteyttä säkeeseen ”*cumque recollectos auderet mittere talos*” (Sen. *Apocol.* 15,1) voidaan pitää melko laihana. Toisin kuin Väterlein (1976, 11) esittää, ei sana *alea* tarkoita tietyvästi koskaan ’telaluuta’.

³⁴⁴ Sanontaa itsessään voidaan pitää kuvaannollisena (*ThLL*, s. v. *ālea*), mutta sana *alea* merkitsee tässä konkreettista ’noppaa’. *ThLL* on epäilemättä kattava sanan *alea* esiintymien suhteen, mutta sanan merkitys eri konteksteissa jää melko hämäräksi, kun ainoa jaotteluperuste on se, onko sanaa käytetty konkreettisesti vai kuvaannollisessa merkityksessä.

³⁴⁵ Rubikonin ylittäminen oli tietenkin ”uhkapeliä” (Goldsworthy 2006, 378–379), kuten Holland (2006, 14) esittää: ”[v]ain huumaantuneena kuin uhkapeluri Caesar pystyi lopulta komentamaan legioonalaisensa liikkeelle. Pelin panokset olivat osoittautuneet liian korkeiksi, jotta niitä olisi voinut harkita rationaalisesti”, mutta on myös esitetty, että Caesar antoi nopanheiton ratkaista ylittääkö hän ylipäänsä koko jokea (Bergengren 1975, 9) – tämä ajatus on esitetty myös Skarimbasin romaanissa *Μαριάμνας* (Papargyriou 2008, 177). Suetoniuksen (*Iul.* 32) mukaan Caesarin sanoja kuitenkin edelsi suotuisa enne, jonka perusteella hän piti toimiaan oikeutettuina (Champeaux 1987, 290; ks. myös Linderski 1982, 36; Frakes 1988, 15; Schwartz 2006, 25–26), joten tässä nopanheitossa ei ollut kyse siitä ylittääkö hän Rubikonin, vaan siitä, mitä Rubikonin ylittämisestä seuraa. Ks. myös Bachofen 1858, 160; Toner 1995, 95; 96; Aissaoui 2012, 44–45. Jotkut (Ehrenberg 1927, 1458; Moskovszky 1973, 245, n. 89; Alvar Nuño 2006, 24–25) esittävät, että sanonnan taustalla olisi arpaoraakkeli eikä uhkapeli, mutta mitään perusteita tällaiselle näkemykselle ei ole. Ks. myös Nikulina & Schmölcke 2008, 41.

³⁴⁶ Tuomisto 2003, 178.

kyseessä on ”kohtalon uhkapeli” (*alea fati*).³⁴⁷ Suetonius, tai edes Caesar, ei kuitenkaan voi ottaa kaikkea kunniaa sanonnasta *alea iacta est*, sillä se on ainoastaan käännös vanhemmasta kreikkalaisesta sanonnasta.³⁴⁸

Plutarkhoksen (*Pomp.* 60,2; ks. myös *Caes.* 32,6; *Regum* 206c) mukaan Caesar lausui kreikaksi ἀνερίφθω κύβος. Appianos (*BC* 2,35) esittää sanat muodossa ὁ κύβος ἀνερίφθω ja mainitsee, että kyse on tavanomaisesta fraasista (τὸ κοινὸν τὸδε ἐπειπὼν), mitä ei ole syytä epäillä, sillä se tavataan myös aiemmista lähteistä,³⁴⁹ joilla ei ole mitään tekemistä Caesarin kanssa. Sanonnan kreikkalaisten versioiden perusteella on myös täysin ilmeistä, että kyse on nopan (*alea* = κύβος) heitosta.³⁵⁰

Sanan *alea* oletetaan merkitsevän joissain teksteissä mahdollisesti myös tiettyä lautapeliä.³⁵¹ Tämä oletus perustuu ensi sijassa Isidoruksen (*Orig.* 18,60) sanoihin *alea, id est lusus tabulae* (*alea*, eli lautapeli) ja siihen, että Isidorus kuvailee tässä kohdassa (*Orig.* 18,60–68)³⁵² pääosin erästä lautapeliä. Ei ole mitenkään varmaa, että Isidorus tarkoittaa, että *alea* olisi tämän pelin nimi³⁵³ – ehkä hän tarkoittaa vain,

³⁴⁷ Ks. myös *schol.* Lucan. 6,7; Clodius 1761, 8, n. 7.

³⁴⁸ Juuri tämän kreikkalaisen sanonnan perusteella Suetoniuksen tekstiä (*Iul.* 32) on haluttu ”korjata” muotoon *iacta alea esto* (Erasmus 1518, 9; Hyde 1694, 158; Clodius 1761, 8; Lewis & Short, s. v. ἄλᾱ; Otto 1890, 12–13; Sittig 1924, 207; ks. myös Welcker 1851, 7; Ehrenberg 1927, 1458).

³⁴⁹ Men. *fr.* 65,4 *CAF* 3 = *fr.* 65,4 Edmonds < Ath. 559d–e; Charito 1,7,2. Ja hieman eri muodossa myös Ar. *fr.* 673 *CAF* 1 = *fr.* 929 *PCG* 3,2 = *fr.* 673 Edmonds = *fr.* 929 Henderson < *Suda* α 2310 (– *Sudassa* tämä fragmentti esiintyy nimettömänä, ja lienee lähinnä arvailujen varassa, onko se todella peräisin Aristofaneelta); *AP* 5,24,3–4 (Phld.); 12,117,1 (Mel.); Luc. *Pr. im.* 16; Plu. *Brut.* 40,3; *Fab.* 14,1; *Suda* α 2310; α 2383; Phot. α 1816.

³⁵⁰ Kreikkalaisesta sanonnasta tunnetaan myös versio, jossa sana κίνδυνος ’vaara, uhka’ korvaa sanan κύβος (Phryn. *PS*, s. v. ἀναρίψαι κίνδυνον [p. 29 Borries] – esim. Hdt. 7,50,3; Th. 4,85,4; 4,95,2; Plu. *Nic.* 11,7; *Dem.* 20,3; *Arat.* 5,4) – sanonta viittaa vaaralle altistumiseen ja uskaliaisuuteen, ja sen alkuperän oletetaan olevan noppapelissä (*LSJ*, s. v. ἀναρίπτω). Sanan κίνδυνος yhteyttä noppapeliin on yritetty selittää eri tavoin (Sittig 1924, 207–208; Kretschmer 1927, 90–91; Taillardat 1951, 5–9; Mette 1952, 411–412; Taillardat 1956, 192–194; Knobloch 1975; Ignatiadou 2019, 146; Ignatiadou ym. 2022, 330), mutta mitään oikeasti uskottavaa selitystä ei ole esitetty.

³⁵¹ Lamer 1927, 1941–1942; Austin 1935, 76–77; Murray 1952, 29; 31; 57; Purcell 1995, 3–4; Schädler 1995, 82–83; Watkins 2007, 238. Ks. myös Mulvin & Sidebotham 2004, 609–610; Schädler 2007, 360–362; 372; 373.

³⁵² Isidoruksen mukaan pelaamiseen tarvitaan *pyrgus* (ks. s. 202–203), pelinappulat ja nopat (60), jotka hän esittelee tarkemmin luvuissa 61–63. Luvun 64 aiheena on pelin vertauskuvallinen merkitys, luvuissa 65 ja 66 käsitellään nopanheittojen nimityksiä, luvussa 67 pelinappuloiden siirtoja ja luvussa 68 uhkapelin laittomuutta.

³⁵³ Vrt. esim. Daniaux 2020, 42; Schädler 2022, 372. Ja vaikka Isidorus pitäisi sanaa *alea* tietyn lautapelin nimenä, niin se ei välttämättä tarkoita, että tämä nimi olisi ollut yleisesti käytössä. Isidoruksen uskottavuutta ei lisää hänen selityksensä nimen alkuperästä (*Orig.* 18,60): hänen mukaansa nimittäin muuan kreikkalainen nimeltä Alea keksi tämän pelin Troijan sodan aikana, mikä saattaa olla Isidoruksen omaa

että hänen kuvailemansa peli on arpapeli tai uhkapeli. Sangen epämääräisessä *cento*-runossa nimeltä ”*De alea*” (*Anth.* 8) kuvaillaan myöskin oletettavasti lautapelin pelaamista.³⁵⁴ Pseudo-Cyprianus (*Aleat.* 5; 6; 7; 8)³⁵⁵ käyttää nimitystä *aleae tabula* pelistä, jonka tuomitsee jyrkästi kristinuskon vastaisena: sana *tabula* tuntuisi viittaavan lautapeliin (tai vähintään pelilautaan), mutta sana *alea* ja kirjoituksen tuomitseva sävy taas uhkapeliin – itse pelin luonteesta ei tekstissä anneta mitään tietoja. Elviran synodin kanoni 79, otsikoltaan ”*De his qui tabulam ludunt*”, kieltää rahapelin kristityiltä: ”*Si quis fidelis aleam, id est tabulam, luserit nummis [...]*”, mutta tämänkään tekstin perusteella ei ole mitenkään selvää, mitä termillä *alea* tarkalleen ottaen tarkoitetaan. Pelkästään sana *tabula* ei riitä todistamaan, että kyse olisi lautapelistä, sillä myös noppapeli vaatii jonkinlaisen tasaisen alustan, kuten pöydän tai pelilaudan.³⁵⁶ Elviran synodin aikoihin, 300-luvun alussa, on varmasti pelattu lukuisia uhkapelejä, kuten aiemmin ja myöhemminkin, joten olisi outoa, että vain yhden pelin pelaaminen rahapanoksin kielletään. Ehkä näiden tekstien kirjoittajat viittaavat termillä *alea* tiettyyn lautapeliin,³⁵⁷ mutta ajatus, että sanalla

keksintöä, ja tätä selitystä voidaan pitää lähinnä naurettavana (Clodius 1761, 89; Averani 1769, 138; Landgraf 1896, 363). Antiikissa pidettiin nopan ja lautapelin keksijänä yleensä Palamedesta, joka osallistui Troijan sotaan – ehkä Palamedesta ei ole niin pitkä matka Aleaan kuin voisi aluksi kuvitella? Eräässä myöhemmässä sanakirjassa selitetään, että *alea* on nimetty sen keksijän mukaan, joka oli jonkinlainen taikuri (*Gloss.* V 165,17; ks. myös Landgraf 1896, 362). Keskiajalla Isidoruksen *Alea* muuttui Hugo von Trimbergin eepisessä runoelmassa *Der Renner* muotoon *Aleo*, joka puolestaan muuttui teoksen painetuissa laitoksissa muotoihin *Albo* ja *Alco*, joista jälkimmäinen on sittemmin kummitellut siellä täällä backgammonin oletettuna keksijänä (Fiske 1905, 252, n. 166), ja jossain laitoksessa nimi näyttäisi jopa muuttuneen muotoon *Aber*, joka ei lopputavunsa puolesta edes sovi tähän kohtaan (Barbé 1878, 301).

³⁵⁴ Souter 1622, 41; Austin 1935, 77. Teksti on toisaalta niin hämärä, että tässä on nähty mahdollisesti kuvattavan myös joko gladiaattorien taistelua tai noppapeliä ikään kuin taisteluna (McGill 2002, 144, n. 7; 2005, 64–70; ks. myös Pagnotta 2017, 191, n. 1). Vaikka kyseessä siis luultavasti on lautapeli, niin pelin ei voida sanoa olevan juuri *duodecim scripta*, kuten Pagnotta (2017, 198) olettaa. Ks. myös Körfer 2017, 200.

³⁵⁵ Vaikka teksti on säilynyt Cyprianuksen nimissä, on jo pitkään oltu yleisesti sitä mieltä, ettei se ole Cyprianuksen kirjoittama (Harnack 1888, 6–10; Hilgenfeld 1889, 9–11; ks. myös esim. Gataker 1619, 217; Cave 1740, 128; Clodius 1761, 59). Harnack (1888, 92–125; ks. myös Ferrua 1947b, 500, n. 2; Veronese 2008, 198–199) esittää, että tekstin olisi kirjoittanut Viktor I, mutta jotkut seikat tuntuivat puoltavan myöhempää kirjoitusajankohtaa (Sanday 1889, 127–128; Ferrua 1947b, 500; Veronese 2008, 199–207) ja Harnack itsekin ajoitti myöhemmin tekstin 200-luvun jälkimmäiselle puoliskolle (*ibid.*, 207–208; vrt. Purcell 1995, 18).

³⁵⁶ Myöhemmin jossain sanakirjassa sanalle *alea* on esitetty jopa merkitys ’pelilauta’ (*Gloss.* V 165,16; Lamer 1927, 1916).

³⁵⁷ Sana *alea* voisi olla tarkoituksellisen ”pejoratiivinen” termi, jolla korostetaan sitä, että myös kilpajuoksupelit ovat arpapelejä, jotka taas ovat usein uhkapelejä.

olisi voinut olla tämä merkitys jo aiemmin,³⁵⁸ on pelkkää perusteetonta arvailua. Tuntuu myös oudolta, että termillä *alea* olisi myöhäisantiikissa tarkoitettu lautapeliä, kun keskiajalla sitä käytettiin, samoin kuin antiikissa, uhkapeliä merkitsevänä yleisterminä.³⁵⁹

Kuten yleensä, myös sanan *alea* etymologiaa pohdittaessa, on selitystä ensisijaisesti etsitty kreikasta. Kovinkaan uskottavana ei voida pitää selitystä, että sanan taustalla olisi joko sana ἄλεα ’lämpö, kuumuus’, koska pelaajat kuumenevat pyrkinessään voittamaan ja pitävät pelipöydän lämpimänä³⁶⁰ tai verbi ἄλεομαι ’välttää; paeta’, koska nopat pakenevat kädestä tai noppakupista.³⁶¹ Myös sanan ἤλεός ’mieletön, hullaantunut’ doorilaista muotoa *ἄλεός (fem. *ἄλεά) on pyritty³⁶² yhdistämään sanaan *alea*, mutta merkityksen puolesta näillä sanoilla on vaikea nähdä olevan mitään todellista yhteyttä.³⁶³ Myöskään Intiasta ei ole löytynyt ratkaisua,³⁶⁴ joten sanan *alea* alkuperä jää hämärän peittoon,³⁶⁵ mikä (joidenkin³⁶⁶ mielestä) viittaa siihen, että kyseessä on epäilemättä lainasana.

Sanan *alea* johdannaiset tuntuivat pääosin viittaavan uhkapeliin. Adjektiivi *alearis* tavataan vain kerran (Cael. Aur. *Chron.* 2,1,25³⁶⁷) ja *alearius* kahdesti (Plaut. *Mil.* 164; Amm. 28,4,21) antiikin teksteistä,³⁶⁸ sana *aleator* ’peluri’³⁶⁹ sen sijaan melko usein.³⁷⁰ Merkitykseltään sanaa *aleator* vastaa harvemmin esiintyvä sana

³⁵⁸ Lamer 1927, 1941–1942; Austin 1935, 76; Murray 1952, 31.

³⁵⁹ Sella 1929–1930, 199. Zdekauer (1886, 23–24) tosin esittää, että sanalla *alea* tarkoitettiin keskiajalla yleensä lautapeliä. Ks. myös Fiske 1905, 84, n. 98.

³⁶⁰ Lähteenä tälle ajatukselle ovat Augustuksen sanat kirjeessä Tiberiukselle (Suet. *Aug.* 71,3): *lusimus enim per omnis dies forumque aleatorum calfecimus*, ”pelasimme pitkin päivää ja pidimme pelipöydän lämpimänä” (Hollo 1960, 114).

³⁶¹ Boulenger 1627, 58. Ks. myös Bachofen 1858, 153.

³⁶² Walde 1938, s. v. ālea.

³⁶³ Ernout & Meillet 1979, s. v. ālea; Vaan 2008, s. v. ālea.

³⁶⁴ Toisin kuin Much (1937, 228) esitti (Walde 1938, s. v. ālea).

³⁶⁵ Ernout & Meillet 1979, s. v. ālea; Vaan 2008, s. v. ālea.

³⁶⁶ Ernout & Meillet 1979, s. v. ālea.

³⁶⁷ Lukutapa *tabellam alearem* (*ThLL*, s. v. āleāris) on kyseenalainen, ja toisen lukutavan mukaan tässä lukeekin *tabellam tiliarem* (Lewis & Short, s. v. tiliāris).

³⁶⁸ Eräässä piirtokirjoituksessa (*CIL* IV 3485) esiintyy *aliari* joko todellisena tai keksittynä kannatusryhmänä ediihinvaaleissa – ei ole mitenkään selvää, onko sanalla tarkoitus viitata uhkapelureihin (substantivoitu *alearii*?) vai liittykö se jotenkin valkosipuliin (*alium*). Jos sanalla *aliari* tarkoitetaan uhkapelureita, täytyy se tulkita vastustajan propagandaksi (ks. Saastamoinen 2007, 90–91). Ks. myös Della Corte 1954, 72–73; Väänänen 1966, 37; 39; 92.

³⁶⁹ Streng 1933, s. v. āleātor; ks. myös Lewis & Short, s. v. āleātor; *OLD*, s. v. āleātor. Feminini *aleatrix* esiintyy ainoastaan kerran (*ps. Cypr. Aleat.* 5).

³⁷⁰ Plaut. *Rud.* 359; Publil. *A* 33 (näitä voidaan pitää jonkinlaisina sananlaskuinakin – ks. Otto 1890, 13); Cic. *Verr.* II 1,33; II 5,33; *Phil.* 2,67; 3,35; 5,12; 8,26; *Catil.* 2,23; *Off.* 3,91; (*Att.* 14,5,1 – tässä parempi lukutapa on *balneatore* – vrt. Väterlein 1976, 67); Ascon. *Tog. cand.* 84 Kiessling & Schöll = 93 Clark; Mart. 5,84,5; Quint. *Inst.* 2,4,22;

aleo.³⁷¹ Sanasta *aleator* johdettiin myös adjektiivi *aleatorius* '(uhka-) peliä koskeva'.³⁷² Ehkä sanojen *alea* ja *aleator* yleisyydestä ja merkityksestä kertoo jotain sekini, että niille luotiin pikakirjoitusta varten omat merkkinsä (*notae Tironianae*).³⁷³

3.2 Arvonta

Vaikka arpapeliä tavallisesti käsitellään eräänä pelityyppinä, voidaan se nähdä myös yhtenä arvonnin tyyppinä.³⁷⁴ Antiikissa arvonnalla ja arpapelillä ei kuitenkaan yleensä nähty olevan mitään tekemistä toistensa kanssa, eikä arpapeleissä käytettyjä pelivälineitä tietävästi käytetty ”vakavassa” arvonnassa.³⁷⁵ Useimmissa tapauksissa on mahdotonta sanoa, mitä arvontavälineettä sanalla *arpa* (lat. *sors*, kr. κληρος) tarkoitetaan, mutta ilmeisesti välineellä ei ollut väliä, kunhan sen antamaa tulosta voitiin pitää satunnaisena. Lukianos (*Herm.* 39–46) kertoo miten kamppailulajien

Suet. *Aug.* 71,3 (käsikirjoituksissa lukee *aleatorum*, minkä jotkut korjaavat muotoon *aleatorium*); Amm. 28,4,21; *ps.* *Cypr. Aleat.* 1; 6; 8; 9; 11; Ambr. *Tob.* 11,38; *Hist. Aug. Did.* 9,1; *ps.* *Aur. Vict. Orig.* 3,5; *Sidon. Epist.* 5,17,6; *Anth.* 323 *tit.*; *Lact. Inst.* 6,17,19; *Porph. Hor. Epist.* 1,18,21; *Cod. Theod.* 3,16,1; *Dig.* 11,5; 21,1,4,2; 21,1,25,6; 21,1,19,1; 50,16,225; *Ennod. Dict.* 19 [p. 478,20; 23]; *Isid. Orig.* 18,64; 66. *ThLL*:sta (s. v. *āleātor*) puuttuu *Firm. Math.* 8,25,3. Eräässä kiroustauleussa esiintyy kilpahevosen nimi *Aliator*, joka oletettavasti pitää lukea *Aleator* (Darmon 2000, 113, n. 26). Ks. myös n. 340.

³⁷¹ Paul. *Fest. p.* 29 – esimerkkinä sanan *aleo* käytöstä on eräs Naeviuksen säe jostain tuntemattomasta komediasta (*fr.* 11 *SRPF* II = *fr.* 20 *ROL* II), mutta kyllä sana muuallakin esiintyy: *Catull.* 29,2; 10 (– *Quintilianus [Inst.* 9,4,141] siteeraa näistä ensimmäistä säettä); *Tert. Fug.* 13,5; Ambr. *Tob.* 11,38; *ps.* Ambr. *Paenit.* 18 p. 991^D; *Phoc. Gramm.* V 413,5; *ps.* *Prisc. Gramm.* III 522,30 ja, kuten edellä todettu, oli erään Pomponiuksen näytelmän nimi *Aleones*. *Sallustius (Catil.* 14,2) on saattanut myöskin käyttää sanaa *aleo*, joskin sana esiintyy vain parissa käsikirjoituksessa (ks. Paul 1985).

³⁷² *Streng* 1933, s. v. *āleātōrius*; ks. myös *Lewis & Short*, s. v. *āleātōrius*; *OLD*, s. v. *āleātōrius*. *Cic. Phil.* 2,67; *Suet. Aug.* 71,3 (käsikirjoituksissa lukee *aleatorum*, minkä jotkut korjaavat muotoon *aleatorium*); *Gell.* 18,13,6; *Paul. Fest. p.* 8; *Sidon. Epist.* 2,2,15; 2,9,4.

³⁷³ *Not. Tir.* 42,34 (*alea*); 42,35 (*aleator*).

³⁷⁴ *Gataker* (1619, 31–34) esittelee joitain aiempia arvontatapahtumien jaotteluja, mutta uskoo oman nelijakonsa (*ibid.*, 34–35) olevan niitä täydellisempi ja täsmällisempi – hän jaottelee arvonnin kahteen päätyyppiin: tavalliseen (*ordinarie = divisorie*) ja erikoiseen (*extraordinary*) arvontaan, jotka kummatkin jakaantuvat kahteen alatyyppeihin – tavallinen arvonta voi olla joko vakavaa (*serious*) tai ei-vakavaa (*luserious*) ja erikoinen arvonta joko neuvoa-antavaa (*consultorie*) tai ennustavaa (*divinatorie*). Tässä jaottelussa arpapelit ovat luonnollisesti ei-vakavaa tavallista arvontaa (*ibid.*, 117–125).

³⁷⁵ *Sormiarvonta* (ks. 3.5.1) ei tosin ollut aina vain peliä – *Biville* (2019, 143) pitää todennäköisenä, todisteiden puutteesta huolimatta, että myös kolikonheittoa (ks. 3.5.2.2) ja arpapeliä *par impar* (ks. 3.5.2.3) olisi käytetty ”vakavassa” arvonnassa.

(paini, pankration) otteluparit arvottiin,³⁷⁶ mutta emme tiedä mitä arvontamenetelmää Zeus, Poseidon ja Hades käyttivät hallintoalueita arpoessaan (*Il.* 15,187–193; ks. myös Pl. *Criti.* 109b).³⁷⁷ Pariksen ja Menelaoksen kaksintaistelun aloitusvuoro arvotaan nostamalla arpa kypärästä (*Il.* 3,315–325),³⁷⁸ mutta tarina ei kerro millaisia arpoja tässä käytettiin, ja sama koskee esim. Apollonin ja Zeuksen jousiammuntakilpailua (*Babr.* 68,4–5) sekä sitä, kun Polyneikes liittolaisineen arpoa, kuka hyökkää millekin Teeban seitsemästä portista (*A. Th.* 458–460; ks. myös säkeet 55–56; 125–127; 376; 451). Kun akhaijit valitsevat arvalla, kuka kohtaa Hektorin kaksintaistelussa, ”itselleen kukin arvan merkityn laati”,³⁷⁹ κλῆρον ἐσημῆναντο ἕκαστος (*Il.* 7,175) – arpoja puistellaan kypärässä ja Nestor nostaa niistä yhden, jonka Aias tunnistaa omakseen (*Il.* 7,181–189).³⁸⁰ Käytetystä arvontamenetelmästä ei antiikin lähteissä useinkaan mainita mitään, mutta tällaisen yksinkertaisen ja suoraviivaisen arvannon voisi olettaa olleen yleisesti käytössä (– ks. esim. Verg. *Aen.* 5,490–498).

Roomassa jotkut tehtävät³⁸¹ ja provinssien hallinta³⁸² saatettiin arpoa, mutta viranhaltijat joiden kesken arvonta suoritettiin, oli valittu äänestämällä.³⁸³ Plautuksen näytelmässä *Casina*, joka perustuu Difiloksen näytelmään Κληρούμενοι (arpojat), latinaksi *Sortientes* (Plaut. *Cas.* 31–34), ratkaistaan arvalla kumpi kilpakosijoista saa naida Casinan (296–416). Tässä arvonta suoritetaan laittamalla

³⁷⁶ Ks. myös Glotz 1918, 1416; Ehrenberg 1927, 1485; Malineau 2007, 119; Miller 2018, 24; 29.

³⁷⁷ Ks. myös Kajava 2015, 7; Macé 2019, 84. Kohtauksen taustalla on muinaisbabylonialainen eepos *Atrahasis* (Bremmer 1999, 7; ks. myös Hallo 1983a, 20–21; Beeri & Ben-Yosef 2010, 423). Pindaros (*O.* 54–63) viittaa ohimennen tähän arvontaan ja Apollodoroskin (1,2,1) mainitsee sen. Kallimakhos (*Jov.* 59–66) puolestaan ei pidä uskottavana, että jumalat olisivat jakaneet hallintoalueet arvalla. Väitteille, että arvonnassa olisi käytetty telaluuta (Arnold 1977, 8) tai että kyse olisi ollut noppapelistä (Binde 2007, 147), ei ole mitään perusteita.

³⁷⁸ Säe 3,316 (κλήρους δ’ ἐν κυνέῃ χαλκήρεϊ πάλλον ἐλόντες, ”Puistelivat kypärissä he arpoja vaskitetussa” [suom. Manninen 1997, 458]) toistuu kohdassa 23,861, jossa arvotaan jousiammuntakilpailun aloitusvuoro.

³⁷⁹ Manninen 1997, 127.

³⁸⁰ Ks. myös Heubeck 1979, 127–128; Yonnet 1985, 28; Demont 2000, 303–309; Miller 2018, 24, n. 18.

³⁸¹ Cic. *Mur.* 18; *Planc.* 67; *Att.* 1,19,3; *Ad Q. fr.* 1,1,11; Liv. 22,35,5; 23,30,18; 24,44,2; 25,3,2; 27,36,10; 28,10,9; 28,45,11; 35,6,2–4; 35,41,6; Tac. *Ann.* 13,29. Ks. myös Bothorel 2019, 159–160.

³⁸² Ks. esim. Caelius Rufusin lainaama *senatus consultum* (Cic. *Fam.* 8,8,8) ja Cic. *Verr.* II 2,17; Liv. 4,37,6; 29,20,4; 43,2,3; Vell. 2,33,1; 2,111,4; Val. Max. 4,1,7; 6,3,3b. Arvannon tulos tuntuisi kyllä toisinaan vastaavan enemmän yleisiä toiveita kuin sattumaa (ks. Eckstein 1976, 122; 124–125).

³⁸³ Bothorel 2019, 160.

merkityt arvat tiettyyn astiaan, *sitella*,³⁸⁴ ja täyttämällä se vedellä – kun astian kaula on niin kapea, että vain yksi arpa mahtuu siihen kerrallaan, voittaa ensimmäisenä pinnalle nouseva arpa.³⁸⁵ Myös Livius (25,3,16; 41,18,7–8) ja Cicero (Ascon. *Corn.* 63 Kiessling & Schöll = 71 Clark) mainitsevat *sitellan* arvonnin yhteydessä. Ilmeisesti tästä arvontamenetelmästä luovuttiin myöhemmin, ja arpa vain nostettiin astiasta.³⁸⁶ Toisessa arvontatavassa käytettiin merkittyjä kuulia ja hieman Loton arvontakonetta muistuttavaa laitetta (*urna versatilis*), jossa kuulat sekoitettiin.³⁸⁷ Tätä arvontalaitetta käytettiin ainakin kilpa-ajoissa lähtöporttien arvontaan³⁸⁸ ja tuomioistuimissa tuomarien valintaan.³⁸⁹

Kreikassa arvonnalla oli merkittävämpi rooli kuin Roomassa, sillä useimmat viranhaltijat valittiin arvalla – demokratiahan on, kuten Aristoteles (*Rh.* 1365b) sanoo, valtiomuoto, jossa virat jaetaan arvalla (ἔστιν δὲ δημοκρατία μὲν πολιτεία ἐν ᾗ κλήρω διανέμονται τὰς ἀρχάς).³⁹⁰ Arvottavia virkoja oli niin paljon, että tarvittiin

³⁸⁴ 'Arpa-astia, äänestysurna' (Streng 1933, s. v. *sitella*).

³⁸⁵ Lewis & Short, s. v. *sitella*; Osthoff 1891, 160; Staveley 1982, 231–232. Järjestelmä on siis yksinkertaisempi ja selkeämpi kuin esim. Taylor (1966, 72–73) kuvittelee. Ks. myös Glotz 1918, 1417; Bothorel 2019, 160–162.

³⁸⁶ Osthoff 1891, 160–161.

³⁸⁷ Ks. Texier 1845, *pl.* 28; Richter 1887, 165, *Fig.* 62; Beschouch & Nicolet 1991, 490, *fig.* 11; 491, *fig.* 12; Malineau 2007, 120, *fig.* 16–17; Poux 2019, 492–493. Laite mainitaan joissain piirtokirjoituksissakin (*Tab. Heb.* 23; *Tabula Illicitana* 6; ks. myös Biville 2019, 150–151; Bothorel 2019, 162–172; Hollard 2019, 131).

³⁸⁸ Kirjallisissa lähteissä (Tert. *Spect.* 16 p. 17,25–26; Symm. *Rel.* 9,6; Sidon. *Carm.* 23,315) puhutaan tosin epätarkasti pelkästään ruukusta (*urna*). Tämä laite oli käytössä myös esim. Konstantinopolin hippodromilla, jossa arvonta suoritettiin omassa huoneessaan (Giatsis 2000, 45; 49; 52; ks. myös Rambaud 1871, 769; 788; Nelis-Clément 2002, 304; 306; Golvin & Fauquet 2007, 211–213).

³⁸⁹ Beschouch & Nicolet 1991, 486–500. Tätä laitetta ei tiettävästi käytetty koskaan esim. ennustuksessa, joten samoin kuin Kreikan κληρωτήριον, se oli (ehkä tarkoituksella) kehitetty ainoastaan maallista käyttöä varten (López-Rabatel & Sintomer 2019, 15; 20).

³⁹⁰ Ks. myös Hdt. 3,80,6; Taylor 2007, 338; 340. Esim. Isokrates (7,22) ja Sokrates (Arist. *Rh.* 1393b; ks. myös Glotz 1918, 1402–1403; Guthrie 1971, 319; Mulgan 1984, 547) eivät pitäneet virkojen jakamista arvalla erityisen järkevänä, ja samoilla linjoilla on myös *Dissoi logoi* (*Dialex.* [= DK 90] 7; ks. myös Gomperz 1912b, 147–148) ja ”ateenalainen” (Pl. *Lg.* 757b–e – ainakin Guthrie [1975, 301] tulkitsee ”ateenalaisen” edustavan tässä Platonin itsensä ajattelua). Roomalaisille ajatus virkojen arvonnasta oli täysin vieras (ks. Cic. *Rep.* 1,51; Hollard 2019, 120) eikä se myöhemminkään ole ollut erityisen yleistä. Rousseautta on sanottu viimeiseksi merkittäväksi politiikan teoreetikoksi, joka on suhtautunut virkojen arvontaan vakavissaan (Mulgan 1984, 539; ks. myös Manin 1997, 74–79) – esim. Halila (1987a; 1987b) ei ilmeisesti pidä arvontaa ”toteuttamiskelpoisena vaihtoehtona” eduskuntavaalimme vaalitalle, mutta sittemmin arvontaan on suhtauduttu myönteisemmin (ks. David 2021, 7–8; 16–18). Koska kaikki kansalaiset eivät voi osallistua päivittäiseen päätöksentekoon, voidaan virkojen arvontaa pitää jonkinlaisena luonnollisena kompromissina (Elster 1989, 104) tai positiivisemmassa valossa merkinä kansalaisten todellisesta yhdenvertaisuudesta

jokin edellä mainittuja tehokkaampi arvontamenetelmä, niinpä arvontaa varten kehiteltiin erityinen laite, κληρωτήριον,³⁹¹ jolla pystyttiin melko vaivattomasti arpomaan kaikki viranhaltijat Ateenassa³⁹² ja muualla, missä tätä laitetta käytettiin.

(Mulgan 1984, 545–546; David 2021, 9). Arvonta merkitsi, ettei ura politiikassa ollut käytännössä mahdollinen (Davidson 1997, 215), mikä oli järjestelmän tarkoituskin – itse arvontaa tärkeämpää oli viranhaltijoiden vaihtuvuus, niinpä useimmissa tapauksissa tiettyyn virkaan saattoi tulla valituksi ainoastaan kerran (Staveley 1982, 55; Elster 1989, 72; Manin 1997, 28–32; ks. myös Ehrenberg 1927, 1474; 1482; David 2021, 10; 14–15). Lisäksi erityisellä tutkimuksella (δοκιμασία) pyrittiin varmistamaan viranhaltijoiden kelpoisuus toimia virassa (Fustel de Coulanges 1864, 235–236; 1878, 618–619; Glotz 1918, 1410; Asheri 1982, 1036–1037; Staveley 1982, 57–60; Mulgan 1984, 542; Elster 1989, 80; David 2021, 13). Aivan kaikkia virkoja ei kuitenkaan antiikin Ateenassa arvottu, vaan tietyt virat täytettiin äänestyksen perusteella (Arist. *Ath.* 43,1; 61; ks. myös Gataker 1619, 45–46; Martha 1881, 29; Glotz 1918, 1408; Larsen 1954, 3–4; 7; Pritchett 1977, 295–297; 306; Gschnitzer 1981, 104–105; Staveley 1982, 40; 47; Mulgan 1984, 541; 546; 551; Elster 1989, 80; Manin 1997, 11–15; Taylor 2007, 323; 324; 334; David 2021, 14), joten Isokrateen ja Sokrateen kritiikki on ehkä hieman liioiteltua. Lisäksi on syytä huomioida, ettei virkojen arvonta itsessään riittä tekemään hallituksesta demokraattista (Fustel de Coulanges 1878, 631; 641).

³⁹¹ Sana esiintyy muutamia kertoja Kreikan kirjallisuudessa (Ar. *Ec.* 682; *fr.* 146 *CAF* 1 < Poll. 10,61; Eub. *fr.* 74,5 *CAF* 2 = *fr.* 74,5 *PCG* 5 = *fr.* 74,5 Edmonds = *fr.* 74,5 Hunter < Ath. 640b; Arist. *Ath.* 63,2; 64,2; 3; 66,1; Plu. *An seni* 793d; Poll. 9,44) ja muutamissa piirtokirjoituksissa (Dow 1939, 13–14; López-Rabatel 2019, 51), mutta vasta Dow (1937, 198–202; 1939, 1–10) selitti, mitä sana todella merkitsee (ks. myös Thompson & Wycherley 1972, 53–54; *pl.* 39 b; Staveley 1982, 62–69; López-Rabatel & Sintomer 2019, 23; López-Rabatel 2019, 48–71). Pollux (9,44) näyttäisi kuvittelevan, että kyse on arvontapaikasta (ks. myös *LSJ*, s. v. κληρωτήριον; Ehrenberg 1927, 1487). Glotz (1918, 1412; ks. myös Ehrenberg 1927, 1489) olettaa, että κληρωτήριον tarkoittaa arvonnassa käytettyä urnaa. Aiemmin Ateenassa käytettiin arvontaan mustia ja valkoisia papuja (Amandry 1939, 197; Lang 1959, 84–85; Staveley 1982, 61–62; Demont 2003, 43–44), niinpä ’pavusta’ (κύαμος) johdettu verbi κυαμεύω merkitsee ’valita arvalla’ (*LSJ*, s. v. κυαμεύω).

³⁹² Erään laskelman (Balme 1984, 150) mukaan Ateenassa valittiin arvalla vuosittain 738 viranhaltijaa (ks. Arist. *Ath.* 43,2–; Glotz 1918, 1403–1409). Lisäksi oikeudenkäyntien sadat, joskus jopa tuhannet, valamiehet (δικαστής) valittiin arvalla (Dow 1939, 1; ks. myös Glotz 1918, 1411–1412; Manin 1997, 18–19; López-Rabatel 2019, 66–67; David 2021, 10). Carawan (2016) tarjoaa esityksen siitä, kuinka tämä arvonta käytännössä toimi. Ks. myös Manin 1997, 11–12; Mirhady & Schwarz 2011.

Arpomalla valittiin myös joidenkin uskonnollisten virkojen haltijat,³⁹³ kuten Delfoin Apollonin temppelin papit (E. *Ion* 416),³⁹⁴ Herakleen pappi (D. 57,46–48; 62)³⁹⁵ ja Athena Niken papitar Ateenassa (*SEG* 12,80),³⁹⁶ Didyman Apollonin oraakkelitempelin ylipappi, eli ”profeetta”³⁹⁷ ja Zeuksen pappi Syrakusassa (Cic. *Verr.* II 2,127),³⁹⁸ joten ainakaan tässä suhteessa platonilainen valtio (Pl. *Lg.* 759b–c)³⁹⁹ ei tarjoa mitään uutta ja yllättävää, eikä tosimaailmassakaan aivan kuka hyvänsä ollut kelvollinen näihin virkoihin, vaan arvontaan osallistumiselle oli olemassa tietyt kriteerit (Aeschin. 1,188; D. 57,46).

Roomassa arpomalla valittiin ainakin vestaalit (Gell. 1,12,11; Suet. *Aug.* 31,3; Sen. *Contr.* 1,2,3; 7; D. C. 55,22,5)⁴⁰⁰ ja augustaalit (Tac. *Ann.* 1,54; Suet. *Claud.* 6,2),⁴⁰¹ mutta useimpien uskonnollisten virkojen haltijat valittiin äänestämällä.⁴⁰²

Arvontaan on turvauduttu usein myös viljelymaan ja perinnön jaossa (esim. *Od.* 14,209–210; Plu. *De frat.* 483d)⁴⁰³ – kreikan κληροσ tarkoittaakin ’arvan’ lisäksi myös esim. ’arpaosuutta’, ’maatilaa’ ja ’perintöä’.⁴⁰⁴ Roomassa valtion

³⁹³ Gataker 1619, 50; Glotz 1918, 1409; 1415. Ainakin Ateenassa arvonta oli tavallinen valintamenetelmä (Martha 1881, 30), joskin jotkut virat olivat perinnöllisiä (*ibid.*, 33–35). Arkaaisella ajalla kaikki Ateenan pappisvirat olivat jonkun tietyn suvun tai klaanin (γένος) hallussa (Garland 1984, 77), ja uusi pappi valittiin sen jäsenten joukosta tavallisesti arpomalla, mutta toisinaan myös äänestämällä (*ibid.*, 83–84; 86; 89; 92; 94; 99; 100; 101; 103; 105; 106; 110; Blok & Lambert 2009, 96–102). Kaikille avoin arvonta oli tietysti demokraattisempi vaihtoehto, ja ilmeisesti Perikleen ajoista lähtien kaikki uudet pappisvirat täytettiin näin (Blok 2009, 162–169; Lambert 2010; ks. myös Bundrick 2014, 678). Ks. myös Fustel de Coulanges 1878, 632–633; 635–636; Lampinen 2013, 69; Laughy 2018, 419.

³⁹⁴ Ks. myös Amandry 1939, 215–216; Pouilloux 1952, 508; McLeod 1961, 320.

³⁹⁵ Ks. myös Martha 1881, 31.

³⁹⁶ Ks. myös Lewis 1955, 2, *fig.* 1; *Bulletin épigraphique* 1953, 49; Lewis 1955, 1; Garland 1984, 84; 90–91; Laughy 2018, 418–419. Arvontaan viitataan ilmeisesti myös eräässä toisessa aiheeseen liittyvässä piirtokirjoituksessa (*JG* I² 24 = *SEG* 10,30; Καββαδίασ 1897, πίν. 11), joskin teksti on niin fragmentaarinen, että sen rekonstruointi on joiltain osin melko epävarmaa – ks. Schlaifer 1940, 257–260; Meritt 1941, 307–315; Meritt & Wade-Gery 1963, 109–110; Meiggs & Lewis 1988, 107–111; ks. myös Mattingly 1961, 169–171; 1982, 382; 385.

³⁹⁷ Delamarre 1895, 131–132; Glotz 1918, 1405; 1415; ks. myös Lampinen 2013, 63; 73–74.

³⁹⁸ Ks. myös Martha 1881, 31; Glotz 1918, 1415; Bothorel 2019, 161–162.

³⁹⁹ Ks. myös Lacey 1968, 193.

⁴⁰⁰ Ks. myös Gataker 1619, 51; Ehrenberg 1927, 1494–1495; Balsdon 1964, 233–234; Rosenstein 1995, 50; Schwartz 2006, 26; Bothorel 2019, 159.

⁴⁰¹ Ks. myös Ehrenberg 1927, 1495.

⁴⁰² Taylor 1942; 1966, 82; Linderski 1972, 191–192.

⁴⁰³ Ks. myös Glotz 1918, 1413; Levy 1956, 42–43; Hasofer 1967, 320; Hallo 1983a, 20.

⁴⁰⁴ *LSJ*, s. v. κληροσ. Vastaavia merkityksiä on myös muiden kielten ’arpa’ merkitsevillä sanoilla (ks. Koivulehto 1976, 249–251; 1984, 11; Beeri & Ben-Yosef 2010, 423–424), ja monet sanan κληροσ johdokset viittaavat myös tähän suuntaan, kuten κληρονόμοσ

viljanjakelussa arvonnalla (*subsortitio*) oli osuutensa (Suet. *Iul.* 41,3).⁴⁰⁵ Dionysian näytelmäkilpailuissakin lopputulos perustui osittain arvontaan.⁴⁰⁶

Arvonta ei tietenkään aina ollut pelkästään vakavaa – juomingeissa saatettiin arpoa vieraille annettavat lahjat (Petron. 56; Mart. 14,1,5–6; Suet. *Aug.* 75; *Hist. Aug. Heliog.* 22)⁴⁰⁷ ja juhlakisoihin kuului varsinaisen ohjelman lisäksi eräänlaiset arpajaiset: yleisölle heitettiin lahjoja ja arpalippuja (*sparsio, missilia*), joilla saattoi ”voittaa” mitä erilaisimpia asioita ruoasta ja vaatteista orjiin, maataloihin ja laivoihin (CIL IX 1655; Stat. *Silv.* 1,6,65–69; Mart. 8,78,7–12; Suet. *Aug.* 98,3; *Nero* 11,2; *Dom.* 4,5; D. C. 62,18; 66,25,5; 69,8,2).⁴⁰⁸

Antiikin ihmisten sanotaan⁴⁰⁹ uskoneen, että arvannon lopputulos riippui pohjimmiltaan jumalten tahdosta eikä sattumasta, ja kaiken antiikin Kreikan arvannon sanotaan⁴¹⁰ olleen pohjimmiltaan uskonnollista toimintaa. Platon, joka suhtautui ilmeisen kriittisesti poliittisten virkojen arvontaan, esittää kyllä toisaalla (*Lg.* 759c) arvannon jonkinlaisena jumalaisen johdatuksen ilmentäjänä, ja homeerisissa eepoksissa arvontaa edeltää aina harras rukoileminen, minkä voidaan nähdä viittaavan siihen, ettei arvannon tulosta pidetty sattumana, vaan jumalten valintana.⁴¹¹ Roomassa virallinen arvonta tuli suorittaa pyhitetyssä paikassa

’perijä’, ἐπίκληρος ’perijätär’, κληροῦχος ’maapalstan omistaja’, ἄκληρος ’osaton; köyhä’, πολύκληρος ’runsaasti maata omistava; rikas’ (Létoublon 2014, 39; ks. myös Struck 1954, 104).

⁴⁰⁵ Samaa käytäntöä noudatettiin myöhemmin ainakin Oksyrhynkhoksessa (*P. Oxy.* XL 2892–2896; ks. myös Rea 1972, 8–9; 11; Carrié 1975, 998; 1010–1013; 1021).

⁴⁰⁶ Glotz 1918, 1414; Werner 1978–1981, 121; Kaimio 1982, 38; Laaksonen & Tuhkanen 1999, 74; Kivimäki & Korhonen 2012, 60.

⁴⁰⁷ Ks. myös Gataker 1619, 122–125; Henzen 1848, 285; Schwartz 2006, 27; Blake 2011, 358; 361–362; Lambrugo 2015, 81; Biville 2019, 143.

⁴⁰⁸ Ks. myös Adam 1819, 438; Henzen 1848, 284; Guhl & Koner 1872, 643; Blanchet 1889, 251; Carcopino 1939, 255; Matyszak 2008, 77; Toner 2009, 113–114; Lambrugo 2015, 82.

⁴⁰⁹ Fustel de Coulanges 1864, 231–232; 1878, 631–639; Bennett 1998, 27; ks. myös Martha 1881, 30–31; Wade-Gery 1931, 88; Champeaux 1982, 61–62; Thalmann 1982, 386, n. 5; Nollé 1987, 42; Rosenstein 1995, 44–45; Lanni 1997, 188–189; Vespa 2021, 130 – yhden esimerkin tästä tarjoaa Livius (27,11,9–11; ks. myös Champeaux 1987, 26–27).

⁴¹⁰ Bergk 1872, 334, n. 52 – vrt. Ehrenberg 1927, 1461–1466.

⁴¹¹ Bouché-Leclercq 1879, 190; Glotz 1918, 1401–1402; Létoublon 2014, 38; ks. myös Champeaux 1982, 62, n. 262; López-Rabatel 2019, 41–42. Täysin vastaava on Mattiaan valinta apostoliksi (*Ap. t.* 1:23–26; ks. myös Aug. *Serm.* 12,4; Ambr. *Tob.* 20,73; Helander 1904, 7; Klostergaard Petersen 2003, 11; Klingshirn 2005a, 115; Kamimura 2013, 306–307) – tässä näyttäisi tekstin perusteella olevan kyse aivan konkreettisesta arvonnasta, mutta taustalla voi olla arvan ja arvannon metaforinen käyttö merkitsemässä ’jumalan päätöstä’ (Beardslee 1960; ks. myös Ehrenberg 1927, 1466), kuten pseudo-Dionysios Areopagilainen (*De ecclesiastica hierarchica* 5,7,3,5) näyttäisi ajattelevan (ks. myös Ball 1958, 184).

(*templum*).⁴¹² Mikään ei kuitenkaan puhu sen puolesta, että arvannon olisi ajateltu ilmentävän jumalten tahtoa Ateenan poliittisten virkojen arvonnassa⁴¹³ tai silloin kuin Roomassa haettiin ratkaisua arpomalla.⁴¹⁴ Eiköhän kyse ollut vain tasapuolisesta ratkaisusta tilanteessa, jossa ei ollut tarpeellista tai mahdollista tehdä ratkaisua millään muulla perusteella⁴¹⁵ – Augustinuskin (*Doctr. christ.* 1,61–62) suosittelee arvannon käyttöä tällaisissa tilanteissa mainitsematta mitään Jumalan mahdollisesta osuudesta arvannon tulokseen.

Kanoniset evankeliumit eivät ole läheskään kaikissa asioissa yhtäpitäviä, mutta yksi asia, josta niissä vallitsee selkeä yksimielisyys on se, että roomalaiset sotilaat ”heittivät arpaa” Jeesuksen vaatteista (*Mark.* 15:24; *Matt.* 27:35; *Luuk.* 23:34; *Joh.* 19:24). Kovin selvää ei kuitenkaan ole, mitä tällä ”arvan heittämisellä” oikeastaan tarkoitetaan. Antiikin Roomasta ei tunneta mitään arvontamenetelmää, joka olisi perustunut arvan heittämiseen,⁴¹⁶ mutta arpapeleissä taas ”arpaa” yleensä nimenomaan heitetään, niinpä monet ovat tulkinneet, että roomalaiset sotilaat pelasivat noppaa Jeesuksen vaatteista.⁴¹⁷ Markuksen ja Matteuksen käyttämä ilmaus

⁴¹² Valeton 1895, 42–43; Linderski 1986, 2173–2175 – pääasiallisena lähteenä on Liv. 41,18,7–8; ks. myös Linderski 1986, 2193–2194, n. 173; Vaahtera 2000, 128; Loriol 2019, 188–189 – vrt. Ehrenberg 1927, 1465–1466.

⁴¹³ Mulgan 1984, 543–545; Manin 1997, 25–27; López-Rabatel 2019, 43–44; 48; David 2021, 12. Arvontaan liittyi kyllä tiettyä seremoniallisuutta, ja vielä klassisella kaudella sillä oli myös jonkinlainen uskonnollinen arvo (Demont 2003, 47–48; ks. myös Demont 2019, 100–101; 106–112; Vespa 2021, 131).

⁴¹⁴ Rosenstein 1995. Ks. myös López-Rabatel & Sintomer 2019, 14–15 – vrt. Johnston 2003, 150–153; Hollard 2019, 124; Loriol 2019, 180; 192.

⁴¹⁵ Ks. Bennett 1998, 12–13. Khryssippos (Plu. *De Stoic.* 1045e–f) tunnustaa myös tällaisen mahdollisuuden – sattumalla sinällään ei ole sijaa stoalaisessa äärideterministisessä maailmassa (ks. esim. Sihvola 2004, 16; Perälä 2004, 44), mutta Khryssipoksen mukaan ihminen on vapaa tekemään erilaisia valintoja (*ibid.*, 46), jopa arpomalla, ja tokihan voidaan ajatella, että arvannon tulos on jotenkin ennalta määrätty eikä satunnainen.

⁴¹⁶ Nykyisen Lähi-idän alueella taas näyttäisi muinaisina aikoina olleen tapana nimenomaan heittää arpaa (Hallo 1983a, 20–22; Susnow ym. 2021, 78) tai ainakin kutsua arvontaa ”arvan heittämiseksi”, joten ehkä tätä ilmausta ei pitäisi tulkita aivan sananmukaisesti.

⁴¹⁷ Näin asian esittää Arnoul Gréban (*Le Mystère de la Passion* 25 622–25 873), samoin moni myöhäiskeskiaikainen näytelmä (ks. Wright 1859, 77; 1862, 217; Fiske 1905, 278–279; Nykl 1941; Klemettilä 2003, 264–265; Daskas 2013, 120), Guido Casoni kuvarunosikermässä *La passione di Christo* (Casoni 1626, 238) ja Oscar Wilde teoksessa *De profundis* (Wilde 1999, 71). Kuvallisissa esityksissä roomalaiset sotilaat esitetään pelaamassa noppaa palestiinalaisessa ikonissa 700-luvulta (Weitzmann 1974, 40–41; *fig.* 19), keskiaikaisissa evankeliumikirjan kuvituksissa (Daskas 2013, 118–119), freskoissa (esim. San Giorgio in Leminen kirkossa, Notre-Dame-des-Fontainesin kappelissa La Briguessa ja Ambrosius Ganderin maalaamana St. Jakob in Kastelazin kirkossa), alttaritauluissa (esim. St Jean-Baptisten kirkossa Buhllissä, Dortmundin Marienkirchessä ja Propsteikirchessä Derick Baegertin maalaamana) ja ainakin parissa

on βάλλοντες κλῆρον, Luukkaan ja Johanneksen ἔβαλον κλῆρον,⁴¹⁸ eli ne poikkeavat toisistaan ainoastaan verbistä βάλλω 'heittää' käytetyn muodon perusteella. Jos näissä teksteissä halutaan nähdä viittaus noppapeliin, niin voidaan huomauttaa, että kreikka on ollut niiden kirjoittajille vieras kieli ja niissä kuvataan roomalaista toimintaa, mutta olisi sangen vaikeaa uskotella itselleen, etteivät kirjoittajat olisi tunteneet noppaa ja sen kreikkalaista nimitystä κύβος, joten sanavalinta vaikuttaisi olevan täysin tietoinen ja tarkoittavan jotain muuta kuin nopan heittoa.⁴¹⁹ Ainoastaan Johannes viittaa *expressis verbis Psalmin* (22:19) sanoihin ”jakavat vaatteeni keskenään / ja heittävät puvustani arpaa”, mutta tämä voi hyvinkin olla koko kohtauksen, tai ainakin sanavalinnan, taustalla.⁴²⁰ Mikään muu kuin verbi βάλλω ei tue käsitystä, että tässä olisi kyse noppapelistä, ja näkemystä, että tämä kohtausta kertoisi roomalaisten ylettömästä pelihimosta,⁴²¹ täytyy pitää sangen kyseenalaisena.

lasimaalauksessa (Walbourgin Sainte-Walburgen kirkossa ja eräässä nykyään Kölnin Museum Schnütgenistä löytyvässä ristiinnaulitsemiskuvassa 1400-luvun lopulta), monissa 1400- ja 1500-luvun maalauksissa, tekijöinä esim. Antonio Vivarini, Hans Memling, Andrea Solario, Albrecht Altdorfer, Peter Gertner, Tintoretto ja Andrea Mantegna, Thannin Saint-Thiébaud'n kirkon julkisivun reliefissä (Dillange 1993, 137) ja eräässä gobeliinissa 1500-luvun alusta (*ibid.*). Myöhemmin tätä perinnettä ovat jatkaneet esim. Estêvão Gonçalves Neto, Ἰωάννης Μόσκος, William Blake, James Tissot ja Pablo Picasso. Purcell (1995, 19, n. 70) kertoo, että aihe esiintyi myös jossain erään Rooman katakombin seinämaalauksessa. Hermann tom Ringin maalauksessa *Kalvarienberg* (n. 1550) ei näytetä itse noppapeliä, vaan kori, jossa muiden tavaroiden ohella on ilmeisesti noppapelissä voitettua Jeesuksen vaatteet, joiden päällä on kaksi noppaa. Paolo Naldini taas on kuvannut eräässä Pons Aeliuksen (Ponte Sant'Angelo) veistoksessa enkelin pitelemässä (ilmeisesti Jeesuksen) vaatteita, joiden päällä on kolme noppaa. Ks. myös Fowke 1881; Zdekauer 1886, 66; Bergengren 1975, 8; Pruss 1984, 8; Endrei & Zolnay 1988, 32; 166; Mehl 1995, 26; Fittà 2000, 33; Norberg 2000, 116; Hrnčiarik 2002, 140; Rieche 2004, 25; Nikulina & Schmölcke 2008, 43; Daskas 2013, 119–121; Niemelä 2013, 14; Gostenčnik & Grömer 2019, 25.

⁴¹⁸ Joissain *Luukkaan evankeliumin* käsikirjoituksissa esiintyy myös monikko κλήρου.

⁴¹⁹ Kuten Gataker (1619, 71) toteaa, käytetty arvontamenetelmä jää hämärän peittoon – nopan heitto on hänen mukaansa paavinuskoisten keksintöä. Ainakin Bernardo Daddi (ks. Daskas 2013, 121–123) ja Benvenuto di Giovanni ovat kuvanneet ”roomalaiset sotilaat” vetämässä pitkää tikkua, Nonnos (*Paraphrasis S. Evangelii Ioannei* 19,122–126; ks. myös Daskas 2013, 112) tulkitsee, että kyse oli sormiarvonnasta (ks. 3.5.1), joka esiintyy myös erään syyrialaisen evankeliumikirjan kuvituksessa 500-luvulla (Weitzmann 1974, *fig.* 21; Daskas 2013, 112; 113, *fig.* 1 – Weitzmannin [1974, 41] mukaan roomalaiset sotilaat pelaavat tässä noppaa, mutta kuvassa ei näy noppia ja sotilaiden asennot tuntuisivat viittaavan pikemminkin sormiarvontaan), joissain kuvauksissa arvontavälineenä esiintyy jopa em. *urna versatilis* (Daskas 2013, 117; 118, *fig.* 3) – arvan *heittäminen* ei kuitenkaan tuntuisi sopivan erityisen hyvin mihinkään näistä arvontamenetelmistä.

⁴²⁰ Samasta *Psalmistista* (22:2) ovat peräisin myös sanat ”Jumalani, Jumalani, / miksi hylkäsit minut?” (vrt. *Mark.* 15:34; *Matt.* 27:46). Ks. myös Hallo 1983a, 21.

⁴²¹ Alho 1981, 112; Schädler 1994, 50; Horsfall 2003, 77; 114.

Oli roomalaisten sotilaiden käyttämä arvontamenetelmä mikä hyvänsä, tukee tämä kohtausta ainoastaan käsitystä, että arvontaa on aina pidetty tasapuolisena vaihtoehtona, kun ratkaisua ei ole mahdollista tehdä millään järkiperusteella.⁴²²

3.3 Kleromantia (arpaennustus)

Arvontaa käytettiin myös suoranaisesti jumalten tahdon tai tulevien asioiden selvittämisessä. Ennustamista on aiemmin pidetty ainoastaan marginaalisena ilmiönä antiikin Kreikan uskonnossa, vaikka (ainakin joidenkin⁴²³ mielestä) sen voidaan nähdä olleen hyvinkin keskeistä.

Ennustamisessa ja enteiden tarkkailussa pyritään löytämään yliluonnollisten merkkien avulla vastauksia ja saamaan tietoa – nämä merkit voivat olla melkein mitä hyvänsä, mutta ne täytyy voida ymmärtää yliluonnollisiksi ja pystyä tulkitsemaan.⁴²⁴ Ennustamista voidaan pitää merkkijärjestelmänä,⁴²⁵ jossa merkit ovat ”objektiivisia”, eivät ihmisen vaikutuksen synnyttämiä⁴²⁶ – näin ollen sattuman elementti liittyy olennaisesti ennustamiseen.⁴²⁷ Melkein mitä hyvänsä välineitä voidaan käyttää ennustamiseen, ja sangen monia erilaisia ennustustapoja tunnetaan eri ajoilta ja eri puolilta maailmaa.⁴²⁸ Artemidoros (2,69) luettelee 17 erilaista

⁴²² Ks. Glotz 1918, 1402. Rooman armeijassa oli sellainen käytäntö, että jos huomattava määrä sotilaita olisi ansainnut rangaistuksen, saatettiin heidän joukostaan valita arvalla joka kymmenes tuomittaviksi (Liv. 2,59,11; Suet. Aug. 24,2; Cal. 48,1; Galba 12,2; Tac. Hist. 1,37; Hist. Aug. Opil. 12,2; ks. myös Sherman 1944, 38).

⁴²³ Johnston 2008, 29. Ks. myös Flint 1991, 88; Greaves 2013, 532; 534.

⁴²⁴ Beerden 2013, 19–20; ks. myös Bouché-Leclercq 1879, 7.

⁴²⁵ Poccetti 1998, 75–76; ks. myös Schofield 1986, 62–63.

⁴²⁶ Maurizio 1995, 83; Beerden 2013, 21.

⁴²⁷ Cic. Div. 1,15–23; ks. myös Maurizio 1995, 80–81; Johnston 2001, 109–111; Graf 2005, 60–61; Beerden 2013, 21 – vrt. Nissinen 2015.

⁴²⁸ Esim. nuolista ennustaminen (belomantia) mainitaan *Raamatussakin*: Hes. 21:26 (ja epäsuorasti Job 34:6 – ks. Eitan 1923, 41–42; Iwry 1961, 30–31; ks. myös Bouché-Leclercq 1879, 197; Iwry 1961; Gaster 1969, 620–621), samoin vedestä (hydromantia) tai juomamaljasta ennustaminen (lekanomantia): I. Moos. 44:5, jotka, toisin kuin belomantia (Gasterin [1969, 620] väite, että myös roomalaiset ja etruskit olisivat käyttäneet tätä ennustusmenetelmää, on hänen tarjoamansa todistusaineiston [Liv. 27,16,15 – ks. myös Vaahtera 2000, 112, n. 79; Macr. Sat. 3,5,1] valossa katastrofaalisen erheellinen), olivat myös kreikkalaisten ja roomalaisten tuntemia ennustusmenetelmiä (ks. Str. 16,2,39; Paus. 7,21,13; Man. 4,212–213; Artem. 2,69; ps-Callisth. 1,1; Cat. Cod. Astr. 8,2,143–165; Aug. Civ. 7,35; Isid. Orig. 8,9,12–13; ks. myös Bouché-Leclercq 1879, 184–188; 339–341; 1880b, 354; Halliday 1913, 145–162; Krohn 1914, 22; Robbins 1916, 282; Cumont 1937, 161; Reiner 1960, 24; Svensson 1966, 156–157; Lebrun 1990, 193; Johnston 2008, 98–99). Nopan heittäminen maljaan (PGM LXII,47–51) ei tarkoita, että kyse olisi lekanomantiasta, kuten jotkut (Johnston 2008, 169) olettavat, eikä ”pyhän” lähdeveden juominen ole hydromantiaa, toisin kuin jotkut (Farnell 1907, 222; Scheinberg 1979, 16) olettavat. Bouché-Leclercqin (1882,

ennustusmenetelmää, joista monet, mukaan lukien kaikista ilmeisimmät arpaennustusmenetelmät, ovat hänen mukaansa täysin valheellisia (*ψευδομάντεις*) – uskottavia ovat ”sitä vastoin uhripappien, lintuenteiden, ihmeiden ja tähtien tutkijoiden, unienselittäjien ja maksankatsojien sanomat asiat.”⁴²⁹ Jo antiikissa tehtiin ero luonnollisen ja teknisen ennustamisen välille (Pl. *Phdr.* 244d; *ps. Plu. Vit. Hom.* 2,212; Cic. *Div.* 1,11–12; 34; 72; 109–110; 2,26–27).⁴³⁰ Luonnollisen ennustamisen ajateltiin perustuvan jumalaiseen inspiraatioon, kuten hurmostilassa tai unessa saadut enteet, tekninen ennustaminen taas perustui jonkinlaiseen taitoon, joka saattoi olla melkein mitä hyvänsä lintujen tarkkailusta arvan heittoon.⁴³¹ Taitoon perustuvilta ennustuksilta voisi ehkä odottaa yksiselitteisempiä vastauksia kuin hurmostilassa lausutuilta sanoilta⁴³² tai unessa nähdyiltä asioilta,⁴³³ mutta

156–158) esittämät todisteet antiikin Rooman hydromantiasta ovat vähintäänkin kyseenalaisia. Seula oli myös suosittu ennustusväline (koskinomantia): Philippid. *fr.* 37 *CAF* 3 = *fr.* 38 *PCG* 7 = *fr.* 37 Edmonds < Poll. 7,188; Theoc. 3,31; Choerob. *in Theod.* 1,200; 330 (*Grammatici Graeci* 4,1); ks. myös Krohn 1914, 22.

⁴²⁹ Hirvonen 1970, 141. Kristillisestä näkökulmasta nämäkin ennustusmenetelmät tarjoavat vain ”diabolisia profetioita”, jotka saattavat joskus osua sattumalta oikeaan, mutta ovat yleensä väärässä (*Suda* π 2923; ks. myös Johnston 2008, 8). Myös Quintus Tullius Cicero, joka suhtautuu veljeään suopeammin ennustamiseen, laskee unienselittäjät ”humpuukimaakareihin” (Cic. *Div.* 1,132) – hän on kyllä aiemmin (1,39–63) puolustellut enneunia, joten kyse ei ole unen itsensä valheellisyydestä, vaan nimenomaan unienselittäjien (ks. myös Klingshirn 2006, 148–149).

⁴³⁰ Ks. myös Schurtz 1900, 591; Halliday 1913, 54–55; Maurizio 1995, 79–80; Krostenko 2000, 370; Vaahtera 2000, 94; Grottanelli 2005, 129; Klingshirn 2005a, 116; 2006, 147–148; Johnston 2008, 9; Kajava 2009, 546; 548; Beerden 2013, 22; Kajava 2015, 6–7.

⁴³¹ Johnston (2008, 28) pitää tätä antiikista periytyvää jaottelua keinotekoisena ja tekee itseron institutionaalisten oraakkeliin ja itsenäisten ennustajien välille – monissa institutionaalisissa oraakkeleissa esiintyi sekä luonnollista että teknistä ennustamista, ja vaikka unessa saadut enteet kuuluvat luonnollisten enteiden luokkaan, niin niiden selittäminen vaatii usein melkoisesti taitoa. Ks. myös Lorient 2019, 180.

⁴³² Tunnettu esimerkki on vastaus, jonka Kroisos sai pohtiessaan, pitäisikö hänen hyökätä Persiaa vastaan: oraakkeliin mukaan hän tulisi hyökätessään tuhoamaan suuren valtakunnan (Hdt. 1,53; 91; Arist. *Rh.* 1407a; Cic. *Div.* 2,115) – tuo suuri valtakunta ei kuitenkaan ollut Persia, vaan hänen omansa.

⁴³³ Artemidoros esittää unien tulkinnan vakavasti otettavana tieteenä, jossa on kyllä omat haasteensa, sillä kaikki unet eivät ensinnäkään ole ennusunia (1,1), ja ennusuniakin on monenlaisia (1,2) – tulkittava uni pitää tuntea mahdollisimman tarkasti, sillä pienetkin yksityiskohdat voivat vaikuttaa ratkaisevasti tulkintaan (1,9; 4,4; 46). Unien tulkitsijalta vaaditaan ”synnynnäistä kykyä ja tervettä järkeä” (1,12 – suom. Hirvonen 1970, 48), minkä lisäksi hänen on tunnettava paikalliset tavat (4,4) ja unen näkijä (1,9; 4,59), sillä yksi ja sama asia voi merkitä eri ihmisille eri asioita (esim. 4,21; 66–67), eivätkä kaikki säännötkään ole aina yleispäteviä (4,2). Ciceron (*Div.* 2,144) mukaan unien tulkinnassa on kuitenkin kyse enemmän tulkitsijan kekseliäisyydestä kuin mistään luonnonlaeista.

monitulkintaisuus on kaikkiin oraakkelivastauksiin kuuluva piirre,⁴³⁴ josta tarjoaa osuvan esimerkin Apuleiuksen (*Met.* 9,8) kertomus huijaripappien kehittämästä oraakkelivastauksesta, joka sopii moniin tilanteisiin (*sors unica pro casibus pluribus enotata*) ja jota voidaan tulkita monin tavoin: *ideo coniuncti terram proscindunt boves, ut in futurum laeta germinent sata* ("Iestä härkäs, kynnä, kylvä peltos myös, / niin nousee laiho, kasvaa sato kultainen").⁴³⁵

Roomassa suosittiin teknistä ennustamista, ja toisin kuin Kreikassa, lähes kaikki Rooman oraakkelit olivat arpaoraakkeleita.⁴³⁶ Latinan 'arpaa' merkitsevä sana *sors* tarkoittaakin myös 'oraakkelia, oraakkelivastausta'.⁴³⁷ Pythian hurmostilassa esittämiä ennustuksia kirjattiin ylös jo muinoin, mutta ennustukset olivat pohjimmiltaan suullisia, kun taas arpaoraakkelit ovat kirjallisia.⁴³⁸

Arpaennustus tunnettiin toki Kreikassakin (– ks. Pi. P. 4,190 / 338 a). Joitain Knossoksen palatsista löydettyjä esineitä on esitetty mahdollisesti käytetyn arpaennustuksessa,⁴³⁹ mutta kyse on vain arvauksesta. Didyman arkaaisen ajan oraakkelista on sangen vähän todistusaineistoa, mutta toisin kuin jotkut⁴⁴⁰ uskovat, oikeastaan mikään ei puhu sen puolesta, että kyseessä olisi ollut arpaoraakkeli –

⁴³⁴ Norrman & Haarberg 1980, 107; Graf 2005, 53; 78. Herakleitoksen (*DK 22 B 93 = fr. XXXIII Kahn = fr. 14 Marcovich = fr. D 41 Laks & Most < Plu. De Pyth. 404d*) mukaan: "Herra jonka oraakkeli on Delfoissa ei puhu eikä salaa vaan antaa vihjeen" [οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει] (suom. Saarikoski 1971, 37). Ks. myös Guthrie 1962, 418.

⁴³⁵ Hollo 1957, 178; "Iestetyt härät kyntävät maata, jotta se tuottaisi hyvän sadon" (Kajava 2009, 559). Ks. myös Grottanelli 2005, 133–137; Kajava 2009, 559–560; Cuvigny 2010, 269, n. 35.

⁴³⁶ Champeaux 1990a, 103; 108; 1990b, 271; 273; 1990c, 822–828; Poccetti 1998, 91; ks. myös Bouché-Leclercq 1882, 158–159; Kajava 2009, 558.

⁴³⁷ Lewis & Short, s. v. *sors* C; Gataker 1619, 288; Fustel de Coulanges 1878, 631; Bouché-Leclercq 1882, 159; Ehrenberg 1927, 1454; Flacelière 1950, 320, n. 2; Champeaux 1990a, 104; 1990b, 271–273; Poccetti 1998, 92 – esim.: Cic. *Div.* 1,42; 1,76; 2,115; Verg. *Aen.* 4,346; 4,377; Sidon. *Carm.* 9,190; Ov. *Met.* 1,368; 3,130; 11,412; 15,436; Curt. 3,1,16; 5,4,11; 6,9,18; Val. Max. 1,6,3; Liv. 1,56,6.

⁴³⁸ Bouché-Leclercq 1882, 145; Poccetti 1998, 75–76. Ks. myös Björck 1939, 87; McLeod 1961; Graf 2005, 51–52.

⁴³⁹ Castleden 1997, 139.

⁴⁴⁰ Nollé 1987, 42; Eidinow 2007, 54–55; Greaves 2012; Ashton 2019, 119 – vrt. Parke 1985, 31–32; Fontenrose 1988, 77–78; Kajava 2009, 550–553; Lampinen 2013, 85 – Kajava (2009, 553) tosin toteaa, että "Didymassa voitiin heittää myös noppaa". Ashton (2019, 119; ks. myös Talloen 2018, 123) väittää, että jokin julkaisematon piirtokirjoitusfragmentti todistaisi, että samoin kuin Didymassa myös Klaroksella arpaennustus olisi ollut osa oraakkelin toimintaa, mutta tähän lienee syytä suhtautua varauksella.

oraakkeli vastaus Herodotoksen (1,157–159) kertomuksessa tuntuisi myös puhuvan tätä vastaan.⁴⁴¹

Dodonan Zeuksen oraakkelin yhteydessä mainitaan arvat ainakin yhdessä Kallistheneen kertomuksessa (*FGrH* 124 F 22 a < Cic. *Div.* 1,76; ks. myös *ibid.* 2,69), joten arvonta näyttäisi kuuluneen tämän oraakkelin repertuaariin.⁴⁴²

Kreikassa oli useita ’peliluolaa’ merkitseviä sanoja, joista monet oli johdettu sanasta κύβος ’noppa’, mutta eivät kaikki – yksi ’peliluolaa’ merkitsevistä sanoista oli σκυραφεῖον.⁴⁴³ Sanan selitettiin tulevan siitä, että uhkapelureilla oli tapana kokoontua pelaamaan Skironissa (Attikassa) sijaitsevaan Athene Skiraksen pyhäkköön⁴⁴⁴ – joidenkin (*Harp.*, s. v. σκυράφια; *Suda* σ 620) mukaan tämä selitys

⁴⁴¹ Vaikka kertomuksen loppu, jossa jumala itse puhuu, jätetään huomioimatta ja myönnetään, että arpaoraakkelit voivat tarjota monimutkaisempiakin vastauksia kuin ”kyllä” tai ”ei”, niin oraakkelin antama vastaus (*Hdt.* 1,158,1; 159,2) ei tunnu mitenkään luonteelta arpaoraakkelin vastauksena.

⁴⁴² Ks. myös Bouché-Leclercq 1879, 194; 1880a, 304–305; Halliday 1913, 212; Weniger 1917, 306; Eidinow 2007, 69–70; Johnston 2008, 61–62; Greaves 2012, 190; Loriol 2019, 187 – vrt. Ehrenberg 1927, 1453–1454. Eräässä kysymyksessä esiintyvä sana κλάρον (= κλήρον) ei välttämättä viittaa arpaoraakkeliin – kontekstin perusteella tuntuisi luontevammalta olettaa, että sanalla tarkoitetaan tässä maatilaa (Eidinow 2007, 95–96). Oraakkelille esitetyt kysymykset kirjoitettiin lyijylevyille, ja useimmat on laadittu niin, että niihin voi vastata ”kyllä” tai ”ei” (Johnston 2008, 68–72; ks. myös Stewart 1985, 68–69; Beerden 2013, 204–205; 211–215). Joidenkin papyrusten perusteella tunnetaan yksinkertainen tapa etsiä korkeampaa johdatusta esittämällä sama kysymys sekä positiivisessa että negatiivisessa muodossa ja antamalla oraakkelin valita toinen näistä vastaukseksi (Papaconstantinou 1994; Parker 2015, 111; 2016, 88; ks. myös Aly 1987; Messeri Savorelli & Pintaudi 1996 – vrt. Litinas 1997, 211–212), ja ilmeisesti Dodonassa toimittiin samoin lyijylevyjen suhteen (Parker 2015, 112–114; 2016, 88; Chaniotis 2017, 55–56; 59–63). Tällainen binäärinen arpaoraakkeli on nopea ja kustannustehokas tapa ratkaista kysymyksiä, joihin voi vastata ”kyllä” tai ”ei”. Kysymyksen esittäjän kannalta olennaista on luottaa oraakkelin arvovaltaan – jos asialla ei olisi sen suurempaa merkitystä, niin arvonnasta voisi yhtä hyvin antaa vaikka naapurin tehtäväksi tai heittää kolikkoa. Dodonasta tunnetaan myös sellaisia kysymyksiä, joihin ei ole riittänyt vastaukseksi pelkkä ”kyllä” tai ”ei”, joten oraakkeli on tarvittaessa pystynyt tarjoamaan monimutkaisempiakin vastauksia (Carbon 2015, 84; Parker 2015, 113; 2016, 88–89; Chaniotis 2017, 56–57).

⁴⁴³ *Isoc.* 7,48; 15,287; *Theopomp. Hist. fr.* 254 *FHG* 1 = *fr.* 221 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 228 < *Harp.*, s. v. σκυράφια; *Luc. Lex.* 10; *Poll.* 7,203.

⁴⁴⁴ *Poll.* 9,96; *St. Byz.*, s. v. Σκίρος; *Hdn. Gr.* 2,581,26–28; *Hsch.* σ 885 Schmidt = σ 885 Hansen; *Phot.* σ 337; *Eust.* 1397 (*Od.* 1,107). *Etymologicum Magnum* (s. v. Σκειρά) tarjoaa vaihtoehtoisina selityksinä, että sanan taustalla voisi myös olla jotain uhkapelissä käytettyä välinettä, ὄργανον κυβευτικόν – ehkä ’noppakuppia’ (*LSJ*, s. v. σκυραφος; Ignatiadou 2019, 146; ks. myös Bologna 2016, 29), tai jos ei sitä, niin ’pelilautaa’ (Robert 1885, 359–360, n. 2; Lamer 1927, 1961–1962) – tarkoittava sana σκυραφος tai joku uhkapeluri Σκίραφος. Ailios Herodianos (1,225,13–14; 2,581,27–28) tarjoaa sanan σκυραφος merkitykseksi ἀκόλαστος ’hillitön’ ja κυβευτής ’uhkapeluri’ (1,225,14; 2,581,28). Kuvaannollisesti sana σκυραφος tarkoittaa ’petkutusta, huijausta’

on peräisin historioitsija Theopompokselta. Mitä tekemistä tällä on sitten arpaoraakkelin kanssa? Luultavasti ei mitään,⁴⁴⁵ mutta jotkut tutkijat⁴⁴⁶ ovat olettaneet, että Athene Skiraksen pyhäkössä olisi harjoitettu jonkinlaista arpaennustusta.

Delfoi tunnetaan erityisesti Pythian hurmostilassa esittämistä ennustuksista, mutta monet⁴⁴⁷ uskovat, että Delfoissa harjoitettiin myös kleromantiaa – tärkeimpinä todistusaineina pidetään *Sudassa* (π 3137) mainittuja Delfoissa käytettyjä

(Hippon. *fr.* 86 *PLG* 2 = *fr.* 129a *GIP* < Eust. 1397 [*Od.* 1,107]). Sana σκίραφευτής esiintyy Polluxin (7,203) mukaan Amfislin näytelmässä *Κυβευταί* (*fr.* 25 *CAF* 2 = *fr.* 25 *PCG* 2 = *fr.* 25 Edmonds) – sanan merkitys on oletettavasti 'uhkapeluri'. Ks. myös Lafaye 1892a, 126; Frisk 1970, s. v. σκίραφος. Oletan, kuten Thomas Magistros (*p.* 213 Ritschl), että Ailios Herodianoksen (2,581,28) käyttämä sana κυβιστής = κυβευτής 'uhkapeluri', ja samoin monikossa (2,581,27) κυβισταί = κυβευταί (ks. myös Panofka 1832, 71–72). Christie (1801, 117, *n.*) olettaa, että Athene Skiraksen pyhäkössä pelattiin lautapeliä, jolla oli symbolinen merkitys tässä yhteydessä.

⁴⁴⁵ Ks. Welcker 1851, 15–16; Robert 1885, 358–360; Halliday 1913, 209; ks. myös Gerhard 1866, 243–244; Alvar Nuño 2006, 27–28. Bachofen (1858, 150–152) yhdistää tämän anekdootin omaan sangen kyseenalaiseen teoriaansa, jonka olisi tarkoitus selittää haudoista löydettyjen noppien symbolista merkitystä.

⁴⁴⁶ Hermann 1846, 192, *n.* 16; Roulez 1867, 145–146; Becker 1877, 379; Bouché-Leclercq 1879, 193–194; Lenormant 1879, 89; Gardner 1882a, 277 = Gardner 1882b, 77; Frazer 1898, 173; Nilsson 1913; Weniger 1917, 310; Picard 1929, 128–130; 1930, 275; Riemschneider 1959, 326; Blanco García 2004, 137. Ilmeisesti juuri tämän Athene Skiraksen pyhäkköä koskevan tiedoksiannon perusteella on oletettu (Dasen 2018a, 32), että antiikin Kreikan peliluolat olivat yleensä pyhäköissä tai niiden välittömässä läheisyydessä, mikä olisi kai, jos asiaa ajattelee, melko erikoista.

⁴⁴⁷ Varro *Ling.* 7,48; Lobeck 1829, 815; Hermann 1846, 189; Roulez 1867, 147–148; Bergk 1872, 333–334; Bouché-Leclercq 1879, 194; Diels 1890, 56–57, *n.* 4; Halliday 1913, 211–212; Robbins 1916, 285–290; Weniger 1917, 305–307; 1916–1924, 868; Rohde 1921, 57; Ehrenberg 1927, 1452–1453; Corssen 1928, 220; Amandry 1939, 196–200; 205; 215; Latte 1940, 18, *n.* 9; Flacelière 1950, 313; 318–321; La Coste-Meselière 1950, 146; 151–155; Pouilloux 1952, 496–497; 508; de Vries 1956, 433–434, *n.* 5; Amandry 1972a, 266; Scheinberg 1979, 9; 11; Guarducci 1983b, 125; Parke 1985, 32; Champeaux 1990b, 289; Larson 1995, 351; Amandry 1997, 201–204; Johnston 2008, 52–55; Kajava 2009, 548; Greaves 2012, 189–190. Lukuisten paikalta löydettyjen telaluiden perusteella on pidetty mahdollisena, että lähellä Delfoita sijaitsevassa Korykoksen luolassa, Parnassoksen rinteellä, olisi harjoitettu arpaennustusta (Amandry 1984b, 411; Greaves 2012, 190; 2013, 516; Papaikononou 2017, 125), mutta mitään todellisia todisteita tästä ei ole. Efesoksen Artemiin temppelistä löydetty telaluut on tietenkin yhdistetty arpaennustukseen (Hogarth 1908, 190–191; Halliday 1913, 207; Picard 1922, 129; Greaves 2013, 511; 519; 526; 529–531; ks. myös Ehrenberg 1927, 1460; Nollé 1987, 42; Ashton 2019, 122; 124), ja Afrodite Uranian alttarilta Ateenasta löytyneiden telaluiden on ajateltu kertovan, että paikalla olisi harjoitettu arpaennustusta (Reese 1989, 64), mutta näissäkin tapauksissa kyse on vain arvauksista. Ks. myös Mosso 1912, 32; Picard 1935, 126, *n.* 3; Bundrick 2014, 681–682.

”ennustuskiviä” (αἱ μαντικαὶ ψῆφοι),⁴⁴⁸ joiden tarkempi olemus ja käyttö jää täysin hämäräksi, ja verbiä ἀναίρειω (’nostaa’), joka esiintyy joissain oraakkelivastauksissa ja merkitsee tässä yhteydessä ’määrätä, käskää’.⁴⁴⁹ Delfoin mahdollisesta arpaoraakkelista ei kuitenkaan ole mitään todellista todistusaineistoa.⁴⁵⁰ Thessalialaisten kuninkaan arvonnassa Pythia toimii vain onnettarena (Plu. *De frat.* 492a–b) – arvonnassa käytetään papuja,⁴⁵¹ jotka mainitaan samassa yhteydessä myös eräässä piirtokirjoituksessa.⁴⁵² Hesykhios (φ 934 Schmidt ≈ φ 934 Hansen & Cunningham) kertoo arpaennustuksessa käytetyn papuja, mutta ainakin näissä tunnetuissa esimerkeissä kyse on pelkästään arvonnasta, johon Pythian olisi kai tarkoitus tuoda normaalia suurempi ripaus ”pyhyttä”. Piirtokirjoituksen⁴⁵³ perusteella tunnetaan myös tapaus, jossa päätös tietyn jumalille pyhitetyn maa-alueen käytöstä annetaan Pythian arvottavaksi.⁴⁵⁴ On ymmärrettävää, että tärkeiksi koetuissa asioissa haluttiin varmistaa tasapuolisuuden lisäksi myös arvannon arvovaltaisuus ja hurskaus, vaikka arvannon sinänsä olisi voinut suorittaa kuka tahansa missä tahansa.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Apollodoros (3,10,2) mainitsee ”ennustuskivet” Hermeen yhteydessä, ja muissa lähteissä (Zen. 5,75; Hsch. θ 743 Schmidt = θ 743 Latte; St. Byz., s. v. Θρία; Phot. θ 221; *Suda* θ 490; π 1932; *EM*, s. v. θρία; θρία; ks. myös Scheinberg 1979, 8) niille annetaan nimi θριαί – ne on yhdistetty erääseen ennustamiseen liittyvään jumalkolmikkoon (*H. Merc.* 552–566), mutta tässä on itse asiassa kyse jostain aivan muusta (Scheinberg 1979, 8; 26; Larson 1995, 341–342 – vrt. Weniger 1916–1924, 867–869) eikä näitä kolmea sisarta tai Hermestä edes yhdistetä kleromantiaan tässä hymnissä (Robbins 1916, 288; Scheinberg 1979, 11–12). Sanasta θριαί johdettiin θριοβόλος ’ennustuskivien heittäjä’ (*Suda* θ 501), joka tunnetaan erityisesti sanonnan πολλοὶ θριοβόλοι, παῦροι δὲ τε μάντιες ἄνδρες ’monia ennustuskivien heittäjiä, mutta harvoja ennustajia’ (Zen. 5,75; St. Byz., s. v. Θρία; *Suda* θ 490; π 1932) perusteella, ja verbi θριάζω (= μαντεύομαι) ’ennustaa’ (Zen. 5,75; *Suda* π 1932; *EM*, s. v. θρία; vrt. Hsch. θ 742 Schmidt = θ 742 Latte; *EM*, s. v. θρία).

⁴⁴⁹ *LSJ*, s. v. ἀναίρειω A. III. ”Nostamisen” selitetään viittaavan arpaoraakkeleihin (Lobeck 1829, 814, n. 1; Roulez 1867, 148; Amandry 1939, 199; Struck 1954, 62; Scheinberg 1979, 9; Larson 1995, 351; Eidinow 2007, 36), mutta Maurizion (1995, 80, n. 70) mukaan tämä verbi ei ole erityisen yleinen oraakkelivastauksissa eikä todista mitään.

⁴⁵⁰ Maurizio 1995, 80, n. 70; Eidinow 2007, 36. Arkeologisen todistusaineiston suhteen tämän myöntää myös Johnston (2008, 54).

⁴⁵¹ Ks. *LSJ*, s. v. φρυκτός II. 2.

⁴⁵² Amandry 1939, 184; 195–200; Pouilloux 1952, 499–501. Eidinow (2007, 37) huomauttaa, että tämä piirtokirjoitus on fragmentaarinen eikä ole mitenkään varmaa, että φρυκτός tarkoittaa siinä arvontaan käytettyä papua.

⁴⁵³ Filios 1888, 25–28; 31–34; Foucart 1889, 434–435.

⁴⁵⁴ Ks. Filios 1888, 45; Foucart 1889, 444–454; 464–466; Amandry 1939, 196; La Coste-Meselière 1950, 152; Stewart 1985, 67–68; Amandry 1997, 202–203; Eidinow 2007, 36–37; Johnston 2008, 53; Parker 2015, 111.

⁴⁵⁵ Johnston 2008, 72.

Arpaoraakkeleissa voidaan erottaa kaksi päätyyppiä: vastaus (oraakkeliteksti) voi joko sisältyä itse arpaan tai vaatia jonkin välittäjän käyttöä.⁴⁵⁶ Rooman arpaoraakkelit olivat pääsääntöisesti ensimmäistä tyyppiä, mutta esim. Praenestessa arvannon suoritti poika, jonka kättä Fortunan uskottiin ohjaavan.⁴⁵⁷

Fortuna Primigenian temppelissä Praenestessa toiminut oraakkeli on luultavasti Rooman tunnetuin⁴⁵⁸ ja sen arvovalta perustui (ainakin osittain) sen muinaisuuteen.⁴⁵⁹ Itse temppelin arpoihin liittyi oma legendansa, joka Ciceron mielestä on pelkkää humpuukia.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Graf 2005, 61. Akhaijien valitessa arvalla, kuka kohtaa Hektorin kaksintaistelussa (*Il.* 7,175–189), toimii Nestor välittäjänä, mutta jos ehdokkaita olisi ollut kuusi, olisi välittäjänä voinut käyttää noppaa – arvonta voi tuntua yhtä satunnaiselta kummassakin tapauksessa, mutta jos olisi käytetty noppaa, olisi pitänyt myös päättää mikä luku vastaa ketäkin ehdokasta, joten arvontaan olisi sisältynyt itse nopanheiton lisäksi toinenkin satunnainen tekijä.

⁴⁵⁷ Cic. *Div.* 2,86; ks. myös Bouché-Leclercq 1882, 149; Thulin 1905, 259–260; Champeaux 1982, 63; 78; Beard ym. 1998, 97; Graf 2005, 61; Beerden 2013, 216. Myös Tibullus (1,3,11–12) mainitsee pojan ”pyhiin arpojen” yhteydessä, ja Ostiasta Hercules Invictukselle omistetun temppelin rauniosta on löydetty reliefi, jossa Hercules antaa pojalle tekstillä [s]ort(es) *H(erculis)* varustetun arpa (= oraakkelivastausta) muistuttavan levyn (Meiggs 1960, 347–348; *pl.* XXX a; Berchem 1967, 331–332; *pl.* XV, 2; Cèbeillac 1971, 66–69; Champeaux 1982, 63–64; Chevallier 1986, 192; 225–226; *pl.* XXXI; Champeaux 1990a, 105–106; 1990b, 275–276; 281; Bagnasco Gianni 2001, 216, *fig.* 14; Klingshirn 2006, 144–145; Loriol 2019, 184–185; 190). Eräässä denaarissa on kuvattu lapsi pitelemässä levyä, jossa lukee *sors* (Grueber 1910a, 436, nro 3525–3532; 1910b, *pl.* XLIV, 23–24; Wissowa 1912, 260, *n.* 4; Ehrenberg 1927, 1455; Brendel 1960, 46, *n.* 24; *pl.* 8, *fig.* 5; Latte 1960, 177–178, *n.* 6; Champeaux 1982, 64–66; *pl.* VI, 3; Crawford 1983, 415, nro 405,2; Champeaux 1990b, 280; Klingshirn 2006, 144; Bothorel 2019, 171) ja erään *cistan* kannessa on mahdollisesti kuvattu Praenesten arvontaan liittyvä kohta, jossa esiintyy arpa pitelevä lapsi (Brendel 1960, 45–46; *pl.* 8, *fig.* 4; Bonfante 1986b, 247; Champeaux 1990b, 281–282, *n.* 22). Ks. myös Courcelle 1951, 217; 1953, 199–204; Champeaux 1982, 63; Johnston 2001; Neils 2003, 158; Affanni 2008, 85.

⁴⁵⁸ ”*L’oracle italique par excellence*” (Champeaux 1990a, 103) – vrt. Cic. *Div.* 2,85; Str. 5,3,11.

⁴⁵⁹ Vanhin tunnettu maininta sijoittuu vuodelle 241 eaa., jolloin senaatti kielsi Q. Lutatius Cerco konsultoimasta tätä ulkomaalaisena pidettyä oraakkeliä, sillä valtakuntaa koskevissa asioissa pitäisi luottaa kansallisiin enteisiin (Val. Max. 1,3,2; ks. myös Bouché-Leclercq 1882, 148–150; Vaglieri 1909, 225; Ehrenberg 1927, 1456–1457; Latte 1960, 177; Champeaux 1982, 21, *n.* 71; 78; 452–453; 1987, 24; 1990b, 273; Kajava 2009, 558).

⁴⁶⁰ Cic. *Div.* 2,85–86; ks. myös Gataker 1619, 290–291; Bouché-Leclercq 1882, 147–148; 151; Vaglieri 1909, 225; Brendel 1960, 45; Champeaux 1982, 100–107; 181.

Italiassa oli monia muitakin oraakkeleita,⁴⁶¹ joista useimmista on vain joitain satunnaisia tietoja. Livius (21,62,5; 8) mainitsee muiden enteiden joukossa Caeren ennustusarpojen kutistumisen tai hapertumisen (*extenuo, adtenuo*) – Faleriissa tapahtui samoin, minkä lisäksi arpa, jossa luki *Mavors telum suum concutit* (Mars heiluttaa keihästään) ponnahti esiin kuin itsestään (Liv. 22,1,11).⁴⁶² Paljon muuta ei Caeren ja Faleriin arpaoraakkeleista tiedetä.⁴⁶³ Kovin tarkkaan ei tiedetä millainen tapahtuma arpaoraakkelin konsultointi oli,⁴⁶⁴ mutta tärkein ja olennaisin elementti oli varmasti itse arpa. Praenesten legendaariset arvat olivat tammisia (Cic. *Div.* 2,85), mutta meidän aikoihimme säilyneet arvat ovat pronssia, lyijyä tai kiveä,⁴⁶⁵ kuten vanhin, useimpien tutkijoiden kolmannelle vuosisadalle eaa. ajoittama, Italiasta löydetty arpa.⁴⁶⁶

Arpojen tekstit eivät ole varsinaisia oraakkelivastauksia, vaan pikemminkin neuvoja, käskyjä ja varoituksia.⁴⁶⁷ Nämä tekstit ovat väistämättä melko lyhyitä ja niiden täytyy sopia moniin eri tilanteisiin, joten mitään erityisen syvällisiä totuuksia niiltä ei kannata odottaa.⁴⁶⁸ Osa teksteistä tuntuisi jopa moittivan kysyjää,⁴⁶⁹ mikä tuntuu hieman erikoiselta, jos oletetaan, että ihmiset ovat odottaneet näiltä oraakkeleilta vastauksia todellisiin ongelmiin. Gelliuksen (3,3,7–8) Plautuksen näytelmästä *Fretum* löytämä oraakkeli, jonka aitoutta lienee syytä epäillä, tuntuisi olevan jonkinlainen kärjistys tällaisista teksteistä: *Peribo, si non fecero, si faxo,*

⁴⁶¹ Ks. Champeaux 1990a, 107–108; 1990b, 273; 274, *fig.* 1; 300–301; 1990a, 106–108. Joissain etruskilaisissa reliefeissä on myös tulkittu kuvattavan arpaennustusta – ks. Körte 1896, 219–224; *tav.* XCVIII–XCIX.

⁴⁶² Ks. myös Plu. *Fab.* 2,2–3; Kisch 1970, 325–327; Rawson 1971, 160; Dumézil 1987, 42; Champeaux 1989; 1990b, 299; Klingshirn 2006, 141–142; Loriol 2019, 186–187.

⁴⁶³ Bouché-Leclercq 1882, 146–147; Champeaux 1982, 74–75, *n.* 329. Ks. myös Beard ym. 1998, 172–173.

⁴⁶⁴ Champeaux 1990b, 273; Grottanelli 2005, 139. Cicero (*Div.* 2,86) kertoo kyllä jotain Praenesten arpaoraakkelin toiminnasta, mutta muista oraakkeleista ei tiedetä käytännössä mitään.

⁴⁶⁵ Ks. Champeaux 1990a, 108–109; 1990b, 287–299; 1990c, 801. Mitenkään varmaa ei kuitenkaan ole, että kaikkien arvoiksi tai arvanmuotoisiksi votiivilahjoiksi tulkittujen esineiden identifikaatio on osunut oikeaan (Klingshirn 2006, 140–141).

⁴⁶⁶ Grottanelli 2005, 140–141; ks. myös Guarducci 1983b; 1983c; Champeaux 1990b, 285–287; Klingshirn 2006, 141.

⁴⁶⁷ Grottanelli 2005, 140; ks. myös Guarducci 1983b, 125; Kajava 2009, 559; Beerden 2013, 221; Kajava 2015, 9.

⁴⁶⁸ Ks. esim. *CIL* I 1438–1454 = *CIL* I² 2173–2189; *ILSAC* 2485; *AE* 1953, 35; *EL* 105 = *CIL* XI 1129; Fabretti 1702, 669, nro 530; Montfaucon 1722, 335; *pl.* CLXXXVI; Bouché-Leclercq 1882, 155, *n.* 1; Cagnat 1914, *pl.* XXIV, 4; Weniger 1917, 314; Champeaux 1982, 75; 1989, *Taf.* 1; Grottanelli 2005, 138–141; Klingshirn 2006, 155–156; Kajava 2009, 559; 2015, 9–10.

⁴⁶⁹ Grottanelli 2005, 141; Kajava 2009, 559; 2015, 10.

vapulabo (hukka perii jos en tee, ja jos teen, tulee piiskaa).⁴⁷⁰ Säilyneiden tekstien määrä kuitenkin todistaa, että tällaiset arpaoraakkelit olivat melko suosittuja (ainakin) tasavallan loppuaikoina ja varhaisella keisariajalla.⁴⁷¹ Samoina aikoina on sanottu myös tapahtuneen muutos aiemmasta pyhätön ympärillä toimivasta, sen pyhyyteen ja arpojen jumalalliseen alkuperään perustuneesta rituaalista itse ennustajaan (*sortilegus*) perustuvaan rituaaliin, jossa kirjoitettujen ennustusten pyhyys ja ennustajan taito tulkita niitä oli olennaista.⁴⁷²

Ciceron kertomus Praenesten arpojen legendaarisesta alkuperästä teki kyllä vaikutuksen, muttei positiivista. Ciceron (*Div.* 2,85–87) mielestä nimittäin arpaennustuksessa on kyse pelkästään sattumasta kuten arpapeleissä, eikä kukaan voi suhtautua siihen vakavissaan⁴⁷³ – Praenesten ja sen arpojen maine on hänen mukaansa säilynyt kansan parissa vain Fortunan temppelin iän ja komeuden takia,⁴⁷⁴ mutta kaikkialla muualla arpaennustuksesta on jo luovuttu.⁴⁷⁵

De divinatione on kirjoitettu dialogimuotoon: ensimmäisessä kirjassa Quintus Tullius Cicero puolustelee ennustamista lähinnä stoalaisesta näkökulmasta ja toisessa kirjassa hänen veljensä Marcus esittää skeptisemmän, lähinnä Platonin koulukunnan ajatteluun nojaavan, näkemyksen. Cicero (*Div.* 2,148–149) ei vastusta uskontoa, vaan taikauskkoa.⁴⁷⁶ Teos on suunnattu kirjallisille piireille, ja monet⁴⁷⁷ uskovat, että Cicero esittää teoksen toisessa kirjassa oman näkemyksensä aiheesta – toiset⁴⁷⁸ taas ovat sitä mieltä, että Marcus ja Quintus ovat vain nimiä, joita Cicero käyttää erilaisten näkemysten esittelemiseen ottamatta selvästi kantaa puoleen tai toiseen.

⁴⁷⁰ Ks. myös Champeaux 1990b, 292–293; Grottanelli 2005, 141–142; Kajava 2009, 560.

⁴⁷¹ Grottanelli 2005, 141. Ks. myös Wissowa 1912, 260, n. 4; Latte 1960, 177.

⁴⁷² Klingshirn 2006, 137.

⁴⁷³ Ciceron on sanottu pitäneen arpaennustusta jo itsessään absurdin toiminnan (ennustus) erityisen absurdina muotona (Grottanelli 2005, 138) – joitain ennustusmenetelmiä voitiin Ciceron mukaan perustella niiden välinearvolla esim. politiikassa, mutta arpaennustusta ei voida tälläkään perusteella puolustella, sillä se on paitsi kansanomaista myös yksityistä toimintaa.

⁴⁷⁴ Ks. esim. Guhl & Koner 1872, 399, *Fig.* 347.

⁴⁷⁵ Samoin kuin Gelliuksen ja Apuleiuksen vitsailuissa, myös Ciceron esityksessä voidaan nähdä arpaoraakkelien halveksunnan kumpuavan pohjimmiltaan siitä, että arpaennustus oli näiden intellektuellien muutenkin ylenkatsoman taikauskaisen rahvaan suosima ennustusmenetelmä (Grottanelli 2005, 143–144 – vrt. Klingshirn 2006, 149–150).

⁴⁷⁶ Ks. myös Goar 1968, 245–248; Linderski 1982, 14; 37–38.

⁴⁷⁷ Bouché-Leclercq 1879, 70–72; Goar 1968, 247; Kajava 2015, 6; Ciafardone 2018, 79, n. 43. Koska Cicero olettaa vain harvojen tulevan lukemaan teoksen, on hän vapaa ilmaisemaan oman, poliittisesti hieman riskaabelin, mielipiteensä ennustamisesta (Linderski 1982, 15). Ks. myös *ibid.*, 22–24.

⁴⁷⁸ Beard 1986; Schofield 1986, 56–61; 63; Krostenko 2000, 354. Ks. myös Halliday 1913, 217, n. 4; Schultz 2013, 199–200.

Cicero (fiktiivinen tai todellinen) yhdisti arpaennustuksen arpapeleihin tehdäkseen sen jopa naurettavammaksi kuin muut ennustusmenetelmät.⁴⁷⁹ Cicero ei kehittele ajatusta tämän pidemmälle, mutta myöhemmin monet⁴⁸⁰ ovat olettaneet, että arpaennustuksen ja arpapelien välillä olisi itse asiassa perustavanlaatuisen yhtäläisyys, sillä arpapelien alkuperän oletetaan olevan ennustamisessa: arpapelit olivat aluksi jonkinlaista leikillistä ennustamista, josta ne kehittyivät itsenäisiksi peleiksi. Tiettyä yhtäläisyyttä arpaennustuksen ja arpapelien välillä⁴⁸¹ ei voi olla huomaamatta, mutta mitä se käytännössä merkitsee ja kumpi tuli ensin⁴⁸² ovat kysymyksiä, joilla voidaan kyllä spekuloida, mutta joihin on mahdotonta tarjota mitään yksiselitteisiä vastauksia. Jotain näyttöä on kyllä siitä, että arpapelit ovat yleisesti ottaen yhteydessä uskonnollisiin aktiviteetteihin, erityisesti jumalten tai henkien hyväntahtoisuuteen ja auliuteen puuttua ihmisten asioihin.⁴⁸³

Edellä esitetyt arpaoraakkelit ovat yhteydessä arpapeleihin lähinnä käsitteellisellä tasolla, mutta kun otetaan huomioon, että joitain samoja esineitä käytettiin sekä ennustuksessa että arpapeleissä, niin näiden toimintojen välillä on kieltämättä nähtävissä ainakin jonkinlainen konkreettinen yhteys.

⁴⁷⁹ Ciceron (*Div.* 2,86) viittausta siihen, että Praenestessa arvonnän suoritti poika, on tulkittu niin, että hänen mukaansa tämä arvonta ei ole ainoastaan peliä, vaan leikkiä – *not only play, but child's play* (Grottanelli 2005, 132).

⁴⁸⁰ Tylor 1883, 78; 80–83; Groos 1899, 261–263; Saint-Michel 1951, 108; Graves 1960, 303; Eyman 1965, 39; Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 47; 49; Custer 1984, 35; Freeman-Witthoft 1988, 54; 60; Botermans ym. 1990, 10; 39; Oliver Foix 1996, 300; Holmgren 2004, 212; 214; Schwartz 2006, 6–7; ks. myös Halliday 1913, 208; Auboyer 1955, 24; And 1979, 59; Yonnet 1985, 28; Schädler 1997a, 22; De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 330–331; 2012, 214; vrt. Huizinga 1947, 81–82; Moskovszky 1973, 242–243; Freeman & González Echegaray 2005, 167–168. Murray (1952, 234) ei näe arpapelien ja ennustuksen välillä mitään yhteyttä. Pohjois-Amerikan intiaanien pelien selitetään perustuvan vanhoihin seremonioihin ja rituaaleihin (Culin 1903, 60–61; Stevenson 1903, 468; Eyman 1965, 39; 43–45; Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 47–49; 52; Freeman-Witthoft 1988, 54; 60; Laughlin 1993, 95–96; ks. myös de Vries 1937, 154). Chatto (1848, 9–10) uskoo, että koska uhkapeli on ihmiselle luontaista, on ihmiskunnan ensimmäisten pelien täytynyt olla yksinkertaisia arpapelejä (vrt. Barry & Roberts 1972, 296). Ks. myös Dewez 1974, 341.

⁴⁸¹ Ks. esim. Tylor 1879b, 741–742; Culin 1895a, xvii–xxxvi; Stevenson 1903, 468; Effenterre 1955, 546; Roberts ym. 1959, 599; Dewez 1974, 341; Freeman-Witthoft 1988, 53; Laughlin 1993, 85; 96; Holmgren 2004, 214; Holbraad 2010, 75–81; Beerden 2013, 37; 39–40; Talloen 2018, 121. Huizinga (1947, 106–113) näkee selkeän yhteyden ennustamisen, arpapelien ja oikeuden välillä, ja ”leikki” ylipäänsä on Huizingan mielestä kaiken arkisen vastakohta, johon yhdistyy piirteitä, jotka usein liitetään pyhyyteen (Di Filippo 2014, 292).

⁴⁸² David (1962, 13) toteaa, että kyseessä on ”muna vai kana” -ongelma, johon ei ole ratkaisua.

⁴⁸³ Roberts ym. 1959, 599–603; ks. myös Sutton-Smith & Roberts 1970, 102; Chick 1998, 191–192; 195.

3.3.1 Aakkosoraakkeli

Meidän aikoihimme on säilynyt muutamia piirtokirjoituksia, jotka koostuvat jokaisella kreikan 24 kirjaimella alkavasta säkeestä⁴⁸⁴ aakkosjärjestyksessä.⁴⁸⁵ Säkeet ovat pääosin oraakkelivastauksiksi hyvin sopivia gnoomillisia lausahduksia, mutta ei ole mitenkään selvää miten tämä oraakkeli käytännössä toimi. Lienee kohtuullista olettaa, että kyseessä oli arpaoraakkeli: oraakkelin konsultoija arpoi jotenkin kysymykseensä vastauksen tarjoavan säkeen, mutta mitään tietoa ei ole siitä, miten tämä säkeen arvonta oli tarkoitettu suorittaa. Helppoa ja yksinkertaista olisi tietysti ollut valmistaa 24 eri kirjaimella varustettua arpaa ja käyttää niitä arvontaan.⁴⁸⁶ Antiikin ajoilta tunnetaan muutamia 12- ja 20-sivuisia noppia, joiden jokaiselle sivulle on merkitty yksi kirjain,⁴⁸⁷ mutta niiden käyttö oraakkelilauseen arvontaan olisi tarkoittanut, etteivät tietyt ennustukset olisi voineet koskaan osua kenenkään kohdalle. Säännölliset monitahokkaat (eli Platonin kappaleet) eivät siis näyttäisi tarjoavan ratkaisua, mutta tunnetaan myös ainakin yksi 24-sivuinen noppa,⁴⁸⁸ jonka sivuilla esiintyvät kaikki kreikan 24 kirjainta – se näyttäisi olevan kuin luotu tätä oraakkeliä varten.⁴⁸⁹ Yksittäiskappaleen perusteella ei kuitenkaan voida tehdä yleistyksiä, ja voi hyvinkin olla, että oraakkelilauseen arvonta oli jätetty asiakkaan vastuulle.

⁴⁸⁴ Mitta on yleensä jambinen trimetri (*SEG* 57,2158).

⁴⁸⁵ Tekstejä tunnetaan ainakin 12 (*SEG* 57,2158) – monista ei tosin ole jäljellä kuin jokunen säe (ks. esim. *Bulletin épigraphique* 1939, 525 [ks. myös Chapouthier 1942; *Bulletin épigraphique* 1942, 182]; *SEG* 18,592; 35,1387; 38,1328; 1338), mutta pari tekstiä on säilynyt käytännössä kokonaisina (*CIG* III 4310 = *Epigr. Gr.* 1039 = Walpole 1820, 539, IV = Graefe 1817–1818, 706–707 = Welcker 1828, 234–235, nro 184 = Le Bas 1853, 343, nro 1339 = Heinevetter 1912, 35; *CIG* III 4379 o = *Epigr. Gr.* 1040 = Sterrett 1888b, 311–314, nro 437 = Heinevetter 1912, 34; Heberdey & Kalinka 1896, 35–36, nro 46; *SEG* 39,1377 bis). Ks. myös Kaibel 1876, 196–197; Halliday 1913, 215; Weniger 1917, 312–313; Deubner 1920–1921, 158; Dornseiff 1925, 151; Björck 1939, 88–90; Nollé 1987, 47–48; Lebrun 1990, 187; 189; Poccetti 1998, 90; 94.

⁴⁸⁶ Kaibel 1876, 197; Sterrett 1888b, 314; Björck 1939, 89, n. 1; Cuvigny 2010, 267; Alexandrescu 2011, 71. Ajatus, että oraakkelin konsultoija olisi vain valinnut jonkun säkeen (Kaibel 1888, 540) ei tunnu uskottavalta (Heinevetter 1912, 35). Heinevetterin (1912, 36; ks. myös Hopfner 1924, 55; Bolte 1925, 193) esittämä arvonta telaluilla tuntuu puolestaan turhan monimutkaiselta ja kömpelöltä.

⁴⁸⁷ Ks. esim. Heinevetter 1912, 48–51; Dornseiff 1925, 151–152; Lamer 1927, 2025.

⁴⁸⁸ Empereur 1981, 562; *SEG* 31,1634.

⁴⁸⁹ Nollé 1987, 47.

3.3.2 Telaluuoraakkeli (ἄστραγαλομαντεία)

Ainoa telaluuoraakkelista kertova kirjallinen lähde on Pausaniaan (7,25,10) kertomus Buran Herakleen tempelissä toimineesta oraakkelista.⁴⁹⁰ Pausaniaan kertomusta ei liene syytä varsinaisesti kyseenalaistaa, mutta arkeologinen aineisto tarjoaa hieman toisenlaisen kuvan. Telaluuoraakkelin toimintaperiaate on kuitenkin sama: oraakkelin konsulttoija heittää telaluita ja etsii heittoa vastaavan ennustuksen tekstistä. Tekstejä tunnetaan 21⁴⁹¹ – useimmat näistä edustavat käytännössä samaa tekstiä ja poikkeavat toisistaan ainoastaan joidenkin yksityiskohtien osalta.⁴⁹²

Tavallisimmin ennustus arvottiin heittämällä viittä telaluuta⁴⁹³ – erilaisia heittoyhdistelmiä oli näin ollen 56, ja jokaista näistä vastasi kivipaateen kaiverrettu ennustus.⁴⁹⁴ Toisin kuin jotkut⁴⁹⁵ kuvittelevat, telaluuoraakkeli ei ollut antiikissa mitenkään yleinen arpaennustusmuoto, vaan näyttäisi olleen, samoin kuin

⁴⁹⁰ Se, että Pausanias selittää kuinka tämä oraakkeli toimi, viittaa siihen, etteivät telaluuoraakkelit olleet Kreikassa yleisesti tunnettuja (Graf 2005, 62). Pausaniaan teksti on saattanut myös toimia erästä Pindaroksen (*P.* 4,190 / 338 a) säettä selittämään pyrkivien *skholionien* lähteenä (ks. myös Halliday 1913, 206; Graf 2005, 62, *n.* 44). Suetoniuksen (*Tib.* 14,3) kertomukseen Pataviumin Geryonin oraakkelista liittyy kyllä telaluiden heitto, mutta se ei ole osa tämän oraakkelin normaalia toimintaa – eikä itse oraakkelista tiedetä oikeastaan mitään (Bouché-Leclercq 1882, 156). Artemidoros (2,69) on tuntenut ainakin jonkinlaisen telaluihin perustuneen ennustusmenetelmän, sillä hän mainitsee telaluista ennustajat (ἄστραγαλομάντις) muiden ”vale-ennustajien” joukossa.

⁴⁹¹ *SEG* 57,2158; Cuvigny 2010, 267. Graf (2005, 58; 82–84) tunsi 17 tekstiä, mutta uusia on löydetty sittemmin. Ks. esim. Sterrett 1888b, 208–214 = Kaibel 1888, 533–536 = Labarre ym. 2007, 132; 134; 133, *fig.* 46; 134, *fig.* 49 (ks. myös *SEG* 57,2158); *Epigr. Gr.* 1038 = Barth 1850, 251 = Hirschfeld 1874, *zu S.* 716 = Kaibel 1876, 198–199 = Woodward 1910, 260–262; Nollé 1982, 275; 279–281 = *SEG* 32,1313; Cousin 1884, 497–504 = Sterrett 1888a, 79–90 + *SEG* 31,1285; Ormerod 1912, 271–276; Lanckoroński 1892, 221–222; *CIG* III 3956 c = *Epigr. Gr.* 1041 = Smith & Ramsay 1887, 260–263 = Heinevetter 1912, 27; Petersen & Luschan 1889, 174–175, *Nr.* 224. Ks. myös Heinevetter 1912, 4–26.

⁴⁹² Petersen & Luschan 1889, 175; Heinevetter 1912, 27; Halliday 1913, 213; Nollé 1982, 275; 1987, 43; *SEG* 37,1829; Graf 2005, 57–58; 63, *n.* 45.

⁴⁹³ Tunnetaan myös versio, jossa käytettiin seitsemää telaluuta (Lanckoroński 1892, 222–223; Heinevetter 1912, 28–29; Halliday 1913, 213; Hopfner 1924, 53; Heberdey 1932, 83; Björck 1939, 88; Graf 2005, 58; 84; Eidinow 2007, 35; Cuvigny 2010, 268) ja Pausaniaan kuvaamassa oraakkelissa käytettiin vain neljää.

⁴⁹⁴ Cousin 1884, 504–505; 507; Kaibel 1888, 533; Petersen & Luschan 1889, 175; Heinevetter 1912, 30; Halliday 1913, 213–215; Weniger 1917, 311; Hopfner 1924, 51–52; Weidner 1956, 177; Nollé 1987, 45; Klingshirn 2002, 96–97; Graf 2005, 59–60; 62–63; Johnston 2008, 99; Kajava 2009, 553; Toner 2009, 44; Cuvigny 2010, 267; Kajava 2015, 7; Talloen 2018, 124.

⁴⁹⁵ David 1962, 15; Hasofer 1967, 317; Holloway 1994, 82; Johnston 2008, 99; Toner 2009, 44; Scarpellini 2010, 76–77; Carè 2012, 407; Tahberer 2012, 12.

aakkosoraakkeli, rajoittunut Vähän-Aasian lounaisosaan⁴⁹⁶ ja kaikki piirtokirjoitukset ajoittuvat toiselle vuosisadalle jaa.⁴⁹⁷

Telaluuoraakkeliin tekstit eivät ole sen yksiselitteisempiä kuin muutkaan oraakkeliavastaukset, sillä niiden on tarkoitus vastata kaikkiin mahdollisiin kysymyksiin,⁴⁹⁸ mutta hieman yllättävänä voidaan pitää sitä, kuinka korostuneesti kauppa (ja siihen liittyvä matkustus) sekä terveyteen liittyvät kysymykset ovat edustettuina.⁴⁹⁹ Ainoastaan yksi piirtokirjoituksista on löytynyt enemmän tai vähemmän *in situ* – se oli melko keskeisellä paikalla Kremnan *agoralla*,⁵⁰⁰ ja kun muutama muukin piirtokirjoituksista voidaan yhdistää vastaaviin julkisiin paikkoihin, näyttäisi siltä, että näiden oraakkeliin pääasiallisia konsulttoijia olivat liikemiehet ja kauppiaat, jotka hoitivat asioitaan *agoralla* ja joille matkustus oli myös tavallista – näiden aktiviteettien myötä on myös selvää, miksi juuri Hermes on näiden oraakkeliin suojeleja.⁵⁰¹

Näiden telaluuoraakkeliin konsultoimiseen ei siis vaadittu muuta kuin vähintään yksi telaluu, kunhan vain oli ensin hankkiutunut paikalle, jossa oraakkeliin teksti oli tarjolla. Koska mitään välittäjää ei vaadittu,⁵⁰² niin Artemidoroksen (2,69) mainitsemat telaluista ennustajat tuntuu viittaavan johonkin toiseen telaluihin perustuneeseen ennustusmenetelmään, mutta mistään tällaisesta ei ole säilynyt tietoja – ajan ja paikan puolesta voisi kuvitella, että nämä Vähän-Aasian telaluuoraakkeliin ainakin olivat Artemidorokselle tuttuja.

⁴⁹⁶ Heinevetter 1912, 28; Ormerod 1912, 271; Björck 1939, 88; Nollé 1987, 43, *Abb.* 4; Larson 1995, 350, *n.* 31; Graf 2005, 54; Kajava 2009, 553; Cuvigny 2010, 267; Duval 2015, 137; Kajava 2015, 7; Talloen 2018, 123; 126. Jos Pausaniaan kuvaama oraakkeli jätetään laskuista, tunnetaan ainoastaan kaksi sangen fragmentaarista telaluuoraakkeliä tämän alueen ulkopuolelta – molemmat tulevat Traakiasta ja edustavat sangen erilaista oraakkeliä (Graf 2005, 58, *n.* 34; Cuvigny 2010, 268 – ks. Kalinka 1905, 146–147; *SEG* 3,544; ks. myös Heinevetter 1912, 28; Hopfner 1924, 53). Yksi aakkosoraakkeliin fragmentti (*SEG* 18,592) on tosin löydetty Kyprokselta, joten sekään ei näyttäisi olleen mikään aivan paikallinen ilmiö.

⁴⁹⁷ Hopfner 1924, 51; Nollé 1987, 43; 48; Larson 1995, 350, *n.* 31; Graf 2005, 54; Talloen 2018, 124. Toisten (Labarre ym. 2007, 142, *n.* 55) mukaan toiselta tai kolmannelta vuosisadalta jaa.

⁴⁹⁸ Tonerin (2009, 45) laskelmien mukaan telaluuoraakkeliin teksteistä 68 % (38/56) tarjoaa suotuisan ja 18 % (10/56) epäsuotuisan enteen, ja 14 % (8/56) kehottaa maltillisuuteen.

⁴⁹⁹ Graf 2005, 70; ks. myös Hopfner 1924, 52; Labarre ym. 2007, 142; Morgan 2007, 321, *n.* 79; Talloen 2018, 126.

⁵⁰⁰ Graf 2005, 71; Labarre ym. 2007, 141; Toner 2009, 44.

⁵⁰¹ Graf 2005, 71–77; ks. myös Kajava 2009, 557; Toner 2009, 44–45; Ashton 2019, 115.

⁵⁰² Talloen 2018, 125.

3.3.3 Bibliomantia

Ilmeisistä eroistaan huolimatta Rooman arpaoraakkeleja, aakkosoraakkelia ja telaluojaakkelia yhdistää se, että ne perustuvat kirjallisiin teksteihin. Kirjallisia tekstejä voidaan tietysti käyttää ennustamiseen ilman mitään arvontavälinettä avaamalla kirja jostain satunnaisesta kohdasta ja tulkitsemalla eteen sattuva tekstikohta ennustukseksi. Homeerisia eepoksia oletetaan käytetyn tällaiseen ennustamiseen,⁵⁰³ mutta mitään todisteita ei ole.⁵⁰⁴ Kun Roomassa oraakkelit alkoivat jossain vaiheessa lausua Vergiliuksen säkeitä,⁵⁰⁵ oli melko ilmeistä, ettei mitään välittäjää tarvita, jos vastaus löytyy Vergiliukselta. Vergiliuksen säkeiden käytöstä ennustamiseen (*sortes Vergilianae*) antiikissa kertoo tosin ainoastaan yleisesti melko epäluotettavana historiallisena lähteenä pidettävä *Historia Augusta*:⁵⁰⁶ *Hadr.* 2,8 (ennustus: *Verg. Aen.* 6,808–812); *Alb.* 5,4 (ennustus: *Verg. Aen.* 6,857–858); *Alex.* 14,5 (ennustus: *Verg. Aen.* 6,847–853).⁵⁰⁷

Kristityt vaihtoivat Vergiliuksen *Raamattuun* (*sortes Biblicae*),⁵⁰⁸ mutta itse ennustusmenetelmä oli sama. Augustinuksen lopullinen kääntymys kristinuskoon tapahtui tällaisen oraakkelin perusteella, kuten hän itse (*Conf.* 8,12,29) kertoo.⁵⁰⁹

⁵⁰³ Gataker 1619, 292; Bouché-Leclercq 1882, 159.

⁵⁰⁴ Pseudo-Plutarkhos (*Vit. Hom.* 2,218) saattaa tosin viitata yhtä hyvin tähän kuin *Homeromanteioniin*. Vaikka tekstin kirjoittaja olisi itse Plutarkhos (Hartman 1916a, 650–659; Ludwich 1917–18, 537; 539; 553–565; Nikolaidis 1986, 232, n. 15; ks. myös Allen 1912, 258–259), niin ei ole mitenkään mahdotonta, että *Homeromanteion* olisi ollut jo tällöin olemassa, sillä vanhimmat todisteet siitä ovat toiselta tai kolmannelta vuosisadalta jaa. (ks. n. 522). Klostergaard Petersen (2003, 13–14) on löytävinään todisteita homeeristen eeposten käytöstä ennustamiseen jo klassiselta ajalta, mutta Aristofaneen (*Pax* 1088–1098) tekstiä on vaikea pitää todellisena todisteena.

⁵⁰⁵ *Hist. Aug. Alex.* 4,6; *Claud.* 10,4–6 – eikä ainoastaan Roomassa, vaan, *mirabile dictu*, Kreikassakin, ja kreikaksi (*Pesc.* 8,6). Ks. myös Bouché-Leclercq 1882, 153; 157; Syme 1968, 127.

⁵⁰⁶ Loane 1928, 186; Kisch 1970, 324; Champeaux 1982, 77; Hengst 2010, 162; Karanika 2011, 265, n. 31.

⁵⁰⁷ Ks. myös Gataker 1619, 292–293; Dessau 1892, 582–583; Loane 1928, 185–186; Kisch 1970; Champeaux 1982, 76–77; Klostergaard Petersen 2003, 15–16; Hengst 2010, 163–165.

⁵⁰⁸ Termin *sortes Biblicae* on oletettu tarkoittavan samaa kuin *Sortes sanctorum* ja *Sortes apostolorum*, mutta jälkimmäiset termit viittaavat tiettyihin teksteihin – *sortes Biblicae* tarkoittaa nimenomaan ennustamista avaamalla *Raamattu* jostain satunnaisesta kohdasta (Klingshirn 2002, 79–81; ks. myös Kajava 2009, 557 – vrt. Du Cange 1938b, s. v. 2. sors).

⁵⁰⁹ Kuten Erasmus Rotterdamilainen toteaa reunamerkinnsään tähän kohtaan, on kyse hyvin samanlaisesta käytännöstä kuin *sortes Vergilianae*: ”*hoc non multum aberat a sortibus Vergilianis*” (Klostergaard Petersen 2003, 20). Lisäksi on syytä huomata, että tässä *Tunnustusten* epäilemättä tunnetuimmassa kohtauksessa (Bénatouil 2005) esiintyy myös kledonomantia, satunnaisen äänen tulkinta ennustuksena (Klostergaard

Myöhemmin Augustinus (*Epist.* 55,37) suhtautui sängen kriittisesti tällaiseen *Raamatun* käyttöön, joskin pitää sitä ”demonien konsultointia” (*daemonia consulenda*) parempana vaihtoehtona.⁵¹⁰ Hartaista rukouksista ja kirjan ”pyhydestä” huolimatta tällaisen ennustuksen ilmeinen heikkous on se, ettei mitään takeita ennustuksen mielekkyydestä ole – vaikka vain mielikuvitus asettaa jonkinlaiset rajat Vergiliuksen säkeiden ja *Raamatun* tulkinnalle, niin ehkä on parempi, että vastausten määrä on rajatumpi ja ne on valikoitu tarkoitusta varten, kuten Rooman arpaoraakkeliin, aakkosoraakkeliin ja telaluuoraakkeliin teksteissä.

Antiikin oraakkelikirjat voidaan jakaa karkeasti kahteen päätyyppiin: joko teksti sisältää joukon valmiita kysymyksiä, joihin kysyjä saa satunnaisen vastauksen, tai teksti koostuu pelkästään vastauksista, joista kysyjä arpoo yhden vastaukseksi itse miettimäänsä kysymykseen.⁵¹¹ Ensimmäistä tyyppiä edustavat *sortes Astrampsychi* ja *sortes Sangallenses*, toista tyyppiä taas *Homeromanteion*, *Sortes sanctorum* ja *Sortes apostolorum*.

Sortes Astrampsychi toimi (hieman yksinkertaistaen) niin, että oraakkelin konsultoiija valitsi yhden numeroiduista kysymyksistä ja jonkun luvun yhden ja kymmenen väliltä, mikä lisättiin kysymyksen numeroon – tämä yhteenlaskettu numero taas oli yksi kymmenestä mahdollisesta vastauksesta juuri tähän kysymykseen.⁵¹² Lapsellisuudestaan⁵¹³ huolimatta tälle tekstille näyttäisi olleen jonkinlaista tilausta, sillä siitä on säilynyt käsikirjoitusten lisäksi melkoisesti papyrusfragmentteja kolmannelta vuosisadalta jaa. alkaen.⁵¹⁴ Itse *Astrampsykhos* ei

Petersen 2003, 17–19; Johnston 2008, 131; Sintomer 2019, 493), ja bibliomantiaankin on viitattu jo aiemmin (*Conf.* 4,3,5). Ks. myös Salazar-Ferrer 1997, 34–35.

⁵¹⁰ Ks. myös Geffcken 1934b; Courcelle 1951; 1952, 37–46; 1953; Kisch 1970, 361; Klingshirn 2002, 126; 2005a, 135–137; Kamimura 2013, 307–309; 312. Helander (1904, 8) on kriittisempi: ”Vääränä myöskin täytyy pitää sellaista vielä näinä päivinä toisinaan käytettyä tapaa, että epätietoisissa tapauksissa raamatun annetaan sattuman varassa aucta ja ensimmäistä silmänpistävää kohtaa pidetään Jumalan määrättyyn kysymykseen antamana vastauksena.”

⁵¹¹ Wilkinson 2015, 100; ks. myös Cuvigny 2010, 271, n. 37.

⁵¹² Tannery 1898, 101–102; Heinevetter 1912, 52; Bolte 1925, 193; Björck 1939, 94–95, n. 3; Browne 1970; Stewart 1995, 138–139; Morgan 2007, 270–271. Ks. myös Toner 2009, 46–47.

⁵¹³ Tannery 1898, 101.

⁵¹⁴ Esim. *P. Gent* inv. 85 (Clarysse & Stewart 1988); *P. Oxy.* XII 1477 = *Select Papyri* I,195 (ks. myös Björck 1939, 97); *P. Oxy.* XXXVIII 2832–2833; XLVII 3330; ks. myös Lenaerts 1983, 191–199; Stewart 1987. Tekstistä on kaksi hieman erilaista versiota ja joitain kysymyksiä on muutettu jossain vaiheessa kristillisemmiksi (Stewart 1995, 139–147; ks. myös Tannery 1898, 103–105; Lenaerts 1983, 187–190; Stewart 1987, 237–238; Clarysse & Stewart 1988, 310; Toner 2009, 46).

ole tätä oraakkelitekstiä laatinut⁵¹⁵ eikä sen alkuperästä ja tarkemmasta ajoituksesta ole mitään varmaa tietoa.⁵¹⁶

Sortes Sangallenses näyttäisi olleen pohjimmiltaan samanlainen oraakkelikirja kuin *sortes Astrampsychi*,⁵¹⁷ joskin yksinkertaisempi – teksti tunnetaan tosin vain yhden fragmentaarisen palimpsestin pohjalta, joten siihen liittyy monia avoimia kysymyksiä. Käsikirjoitus on vuoden 600 jaa. tietämiltä⁵¹⁸ eikä meidän aikoihimme säilynyt osuus tekstistä sisällä esim. kysymyksiä.⁵¹⁹ Kirjan käyttö ei edellytä vastauksen arvontaa,⁵²⁰ joten valinta on voinut tässäkin olla konsulttoijan itsensä varassa.

Toista oraakkelikirjan tyyppiä edustaa *Homeromanteion* (Ομηρομαντείον). Teksti on yksinkertaisesti valikoima homeerisia säkeitä, jotka on numeroitu 1, 1, 1; 1, 1, 2 jne. aina säkeeseen 6, 6, 6 asti – säkeitä on yhteensä 216 (6³),⁵²¹ mikä vastaa mahdollisia nopanheiton tuloksia, kun käytetään kolmea tavallista kuusitahoista noppaa (tai heitetään yhtä noppaa kolme kertaa): heitot 1, 2, 3; 1, 3, 2; 2, 1, 3 jne. johtavat siis eri ennustuksiin. Teksti tunnetaan kolmen Egyptistä löydetyn fragmentaarisen papyruksen pohjalta.⁵²² Vaikka jotkut säkeet voivat tuntua hieman

⁵¹⁵ Browne 1976, 53; Stewart 1995, 135–136; ks. myös *Suda* α 4251.

⁵¹⁶ Browne (1976, 55–58) oletti, että tekstin alkuperä olisi kolmannen vuosisadan jaa. Egyptissä (samoin esim. Björck [1939, 98] ja Lenaerts [1983, 187]), mutta ajatus tekstin egyptiläisestä alkuperästä on syytä hylätä, ja vaikka papyrusten perusteella saadaan jonkinlainen ajoitus tekstille (*terminus ante quem* n. 236 jaa.), niin sen taustalla näyttäisi olevan vanhempi versio oraakkelista, joten ainakin jossain muodossa tämä oraakkelikirja voi olla selvästi vanhempaa perua (Stewart 1995, 136–138).

⁵¹⁷ Teksti on suurelta osin *sortes Astrampsychin* käännoistä, mukailua ja vapaata imitointia (Klingshirn 2005b, 107; ks. myös Björck 1939, 95; Stewart 1995, 137; Graf 2005, 79; 82; Kajava 2009, 557).

⁵¹⁸ Klingshirn 2005b, 102. Itse teksti on vanhempi, mutta ei 300-lukua aikaisempi (*ibid.*, 105), ja vaikka tekstin alkuperämaaksi on yleensä oletettu Galliaa, voi se olla peräisin myös Pohjois-Italiasta tai Hispaniasta (*ibid.*, 106).

⁵¹⁹ Björck 1939, 95; Klingshirn 2005b, 103.

⁵²⁰ Toisin kuin Flint (1991, 220–221) esittää. Koska vastauksia yhteen kysymykseen on tässä oraakkelikirjassa aina 12, on dodekaedrin (12-tahoisen nopan) käyttöä vastauksen arvontaan pidetty mahdollisena (Heinevetter 1912, 52; Klingshirn 2005b, 108; Chaniotis 2006, 208).

⁵²¹ Maltominin (1995) ja Martín Hernándezin (2014) työn tuloksena *Homeromanteionin* 216 säkeestä vain kymmenen on jäänyt tunnistamatta ja yhden säkeen (1, 5, 3) suhteen ollaan kahden vaiheilla. Kolme säettä (5, 2, 2 = 1, 1, 1; 5, 6, 4 = 5, 2, 5; 6, 1, 4 = 3, 1, 2) esiintyy tekstissä kahdesti. Aiemmat editiot (Kenyon 1893, 84–88; Wessely 1893, 16–24; *PGM* VII; ks. myös Preisendanz 1913) on syytä unohtaa.

⁵²² *P. Bon.* 3 on fragmentaarinen koodeksi toiselta tai kolmannelta vuosisadalta jaa. (Montevecchi 1953, 6; Maltomini 1991, 239, n. 1; 1995, 108; ks. myös Vogliano 1952, 394), jonka kolmella viimeisellä sivulla on *Homeromanteionin* alku (Montevecchi & Pighi 1947, 183–184; Vogliano 1948, 227–228; 1952, 405–407; Montevecchi 1953, 6–8; Maltomini 1991, *Taf.* III–V). Oksyrhynkhoksesta on löydetty yksittäinen koodeksin

oudoilta ennustuksilta, niin säkeet on epäilemättä valikoitu tätä tarkoitusta varten⁵²³ ja niitä on toisinaan jopa hieman muokattu, jotta ne palvelisivat entistä paremmin ennustuksina. Kun kyseessä on käyttökirjallisuus, niin edes ”parhaan ja jumalaisimman runoilijan” (Pl. *Ion* 530b) tekstin peukaloimista ei ole ehkä syytä paheksua – oraakkelikirjan laatijalle ja käyttäjälle kyse on aivan muusta tekstistä kuin Aleksandrian filologeille.⁵²⁴

Kristilliseen makuun *Homeromanteion* saattoi olla liian ”pakanallinen”, joten samoin kuin joissain ennustuskäytännöissä *Raamattu* korvasi Vergiliuksen, korvattiin *Homeromanteion* aikanaan kristillisillä oraakkelikirjoilla. Kreikkalaisesta kristillisestä oraakkelikirjasta on säilynyt ainoastaan yksittäinen papyrusarkki,⁵²⁵ joka on kuitenkin riittävästi todistamaan, että latinalainen *Sortes sanctorum* perustuu aiempaan kreikkalaiseen tekstiin.⁵²⁶

Sortes sanctorum mainitaan ensimmäisen kerran Vannesin kirkolliskokouksen (462–468) säädöksissä, jotka kieltävät papistolta tällaisen uskontoa loukkaavan ennustamisen ekskommunikaation uhalla.⁵²⁷ Vastaava kielto, laajennettuna koskemaan muitakin kuin papistoa, esiintyy tämän jälkeen muutamissa muissakin säädöksissä, joista erään pohjalta Isidorus (*Orig.* 8,9,28) on myös laatinut ennustajan (*sortilegus*) määritelmänsä.⁵²⁸ Itse teksti on tietysti erilainen, mutta ennustaminen tapahtuu samoin kuin *Homeromanteionissa*, paitsi että vastausten määrää on

sivu kolmannelta tai neljänneltä vuosisadalta jaa. (Maltomini 1995, 108), jonka toisella puolella on *Homeromanteionin* alku ja toisella esipuhe, johon sisältyy myös tämän oraakkelin käyttöohje (ks. Salvatore 2022, 434–435). *P. Lond.* 121 (= *PGM* VII) on kirjakäärö neljänneltä tai viidenneltä vuosisadalta jaa. (Maltomini 1995, 107 – vrt. Martín Hernández 2017, 120), joka sisältää sekalaista maagista aineistoa – käärön alku, joka sisältää *Homeromanteionin*, on hyvin katkelmallinen, mutta se voidaan suurelta osin rekonstruoida muiden tekstien perusteella, sillä kaikkien pohjalla on yksi ja sama versio tekstistä (Maltomini 1995, 110; Martín Hernández 2017, 123), toisin kuin jotkut (Montevecchi & Pighi 1947, 183; Vogliano 1948, 227; Montevecchi 1953, 6; Addey 2014, 72–73; Zago 2017, 200, n. 38; 201; Salvatore 2022, 433–434) kuvittelevat.

⁵²³ Kenyon (1893, 83) ajatteli, että *Homeromanteionin* säkeet on valittu lähinnä sattumalta kiinnittämättä huomiota niiden merkitykseen – tämän näkemyksen puolustukseksi voidaan sanoa, että teksti tunnettiin tuolloin nykyistä huonommin: monet säkeet olivat jääneet tunnistamatta tai ne oli tunnistettu väärin, mutta sille, että Klostergaard Petersen (2003, 15) esittää vastaavaa, ei ole mitään puolustusta. Ks. myös Karanika 2011, 256–257; 266–274; Zografou 2013; Addey 2014, 72–74; Zago 2017, 200–201; Meerson 2019.

⁵²⁴ Ks. myös Lenaerts 1983, 188–189; Klingshirn 2002, 94.

⁵²⁵ Wilkinson 2015, 96–97.

⁵²⁶ Wilkinson 2015, 99; ks. myös Klingshirn 2002, 94; 97–98; 2005b, 101.

⁵²⁷ Klingshirn 2002, 84–85.

⁵²⁸ Klingshirn 2002, 86–89. Ks. myös Rocquain 1880, 458–459; Flint 1991, 223–225; Klingshirn 2002, 104–108; Klostergaard Petersen 2003, 19–20; Klingshirn 2005b, 100; López-Rabatel & Sintomer 2019, 16–17.

vähennetty radikaalisti 216:sta 56:een: heitot 1, 2, 3; 1, 3, 2; 2, 1, 3 jne. johtavat samaan ennustukseen. Oraakkelikirjoille näyttäisi olleen myöhäisantiikissa ja keskiajalla tilausta, sillä kielloista huolimatta uusia teoksia syntyi: *Sortes apostolorum*,⁵²⁹ *Sortes monacenses*,⁵³⁰ *Sortes patriarcharum*,⁵³¹ ja mukaelmia tehtiin myös kansankielillä.⁵³²

Telaluoraakkelin ja oraakkelikirjan välillä on helppoa nähdä selvää yhtäläisyyttä:⁵³³ kummassakin arvotaan ennustus käyttämällä tiettyä arvontavälinettä, telaluuta tai noppaa, joista varsinkin jälkimmäinen yhdistyy ensisijaisesti arpapeleihin. Ovatko arpaoraakkelit siis (vain) peliä, tai enemmän peliä kuin ”luonnollinen ennustaminen”, eivätkä näin ollen yhtä vakavasti otettavia? Näinhän Cicero (*Div.* 2,85) esittää, ehkä tahallisen kärjistetysti. Ciceron mukaan arpaoraakkelit olivat katoavaa kansanperinnettä, mutta vaikka Rooman arpaoraakkelit ajan myötä jäivätkin unholaan, niin uusia arvontaan perustuvia ennustusmenetelmiä tuli tilalle ja jonkinlaista arpaennustusta harjoitettiin ilmeisesti melko yleisesti läpi myöhäisantiikin ja keskiajan. Ciceron näkemyksen vastapainoksi kuulisi mielellään toistakin osapuolta, mutta mitään arpaoraakkeliin puolustusta tai käyttäjäkokenemuksia ei antiikin ajalta tunneta, niinpä voidaan vain arvailla, pidettiinkö arpaoraakkeleita todellisina neuvonantajina vai enemmänkin viihteenä niin kuin nykyisin iltapäivälehtien horoskooppeja ja onnenkeksejä.

3.4 Vedonlyönti

Oraakkeleita voidaan pitää pohjimmiltaan arvoituksina,⁵³⁴ ja vaikei mitään todisteita ole, niin voidaan olettaa, että ”[a]rvoitusten arvuuttelua ovat luolaihmiset varmasti harrastaneet ajankulukseen nuotiotulilla”.⁵³⁵ Olivatko arvoitukset etäisiin

⁵²⁹ Tämäkin teos pääsi kiellettyjen kirjojen listalle (*Decret. Gelas.* 5,6 l. 305), joka on laadittu luultavasti joskus 500-luvun alkupuolella ja laitettu erheellisesti paavi Gelasiuksen nimiin (Klingshirn 2002, 90 – vrt. esim. Rocquain 1880, 463; Bolte 1925, 193). Onko kyse alun perin samasta tekstistä kuin *Sortes sanctorum* vai jostain muusta tekstistä vai yleistemistä, jää hämäräksi – keskiajalla nimet ainakin esiintyvät synonyymeinä (Klingshirn 2002, 100–102).

⁵³⁰ Klingshirn 2002, 97–98; Graf 2005, 79; Klingshirn 2005b, 101.

⁵³¹ Tämä on oraakkelikirja keskiajalta, muuten samantyyppinen kuin *sortes Sangallenses*, mutta vastaus arvotaan heittämällä kahta noppaa (Skeat 1954; ks. myös Boutemy 1937, 284, n. 30; Klingshirn 2002, 111–112) – teksti: Boutemy 1937, 300–303.

⁵³² Klingshirn 2002, 127. Esim. provensaaliksi – ks. Rocquain 1880, 460–474.

⁵³³ Ks. esim. Hopfner 1924, 54–55; Bolte 1925, 194; Björck 1939, 92–94; Klingshirn 2002, 97; Graf 2005, 79–82; Kajava 2009, 557.

⁵³⁴ Johnston 2008, 51–52; ks. myös Addey 2014, 64–66.

⁵³⁵ Grunfeld 1976, 10.

analogioihin perustuvaa primitiivistä tiedettä, ja oliko arvuuttelussa kyse yrityksestä ratkaista elämän mysteerit,⁵³⁶ vai oliko kyse ehkä vain kielellisestä leikistä ilman mitään yleisiä päämääriä?⁵³⁷ Jonkinlainen vakava tai sakraali toiminta ei ole välttämättä edeltänyt pelillistä tai leikillistä toimintaa. Arvuuttelua voidaan epäilemättä pitää jonkinlaisena pelinä tai leikkinä, mutta ehkei kuitenkaan arpapelinä, sillä arvoitusten ratkaisut tупpaavat olemaan sangen abstrakteja, kun taas arpapelin tulos on yksiselitteinen: kolikonheiton tulos on joko kruuna tai klaava ja nopanheiton tulos on joku luku väliltä 1–6. Jonkinlaisena uhkapelinä arvuuttelua sen sijaan voitaisiin ehkä pitää, vaikka pelin panos on kai arvuuttelussa yleensä immateriaalinen. Vedonlyöntiä voidaan kai ainakin pitää eräänlaisena arvuutteluna. Edellä on jo viitattu siihen, etteivät kaikki halua pitää vedonlyöntiä uhkapelinä, mutta voidaanko vedonlyöntiä pitää arpapelinä? Juuri vedonlyönti arpapelinä on se, mikä halutaan kiistää, kun sanotaan, ettei se ole uhkapeliä. Arpapelissä voitto perustuu sattumaan, kun taas vedonlyönnissä tulevaa tapahtumaa koskevaan arvaukseen, joka voi olla järkisyin perusteltavissa tai täysin ”hatusta heitetty” – voitto ei siis perustu suoranaisesti sattumaan, mutta on joka tapauksessa pelaajasta riippumaton.

Kaikkeen urheiluun on luultavasti liittynyt jossain vaiheessa vedonlyöntiä, joka on joillekin olennainen osa urheilua, eräänlainen metapeli – fanaattiselle uhkapelurille on yhdentekevää, onko vedon kohteena jalkapallon maailmanmestaruus vai se, kuinka paljon papuja ruukussa on.⁵³⁸

Näkemykseen, että antiikin Rooman vedonlyönti on laiminlyöty tutkimuskohde,⁵³⁹ on helppo yhtyä. Vedonlyönnin oletetaan yleensä olleen yleistä kilpa-ajoissa, mutta vaikka kilpa-ajoihin viitataan lukuisia kertoja Rooman kirjallisuudessa, löytyy vedonlyöntiin vain pari satunnaista viitettä, joiden perusteella ei pitäisi tehdä yleistyksiä. Käytössä olevan todistusaineiston valossa näyttää siltä, ettei vedonlyönti välttämättä ollut se, mikä sai roomalaiset innostumaan kilpa-ajoista eikä kisoja varmasti ainakaan järjestetty erityisesti vedonlyöntiä varten.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Kaplan 1960, 105. Ks. myös Huizinga 1947, 145–149.

⁵³⁷ Ks. Whitman 1970, 179. Ks. myös Huizinga 1947, 152–154.

⁵³⁸ Guttman 1986, 179–180. Ks. myös Arnold 1977, 235.

⁵³⁹ Horsfall 2003, 153, *n.* 16.

⁵⁴⁰ Nykyään on tietysti toisin, ja se, ”kuinka pelikeskeisiä [television] raviohjelmat ovat” (Merikallio 2009, 135), lienee suoraa seurausta siitä, että näitä kilpailuja järjestetään ensisijaisesti vedonlyöntiä varten (Arnold 1977, 50).

3.4.1 Kreikka

Eräissä arkaaisissa kreikkalaisissa reliefissä⁵⁴¹ on kuvattu nuorukaisia, jotka näyttäisivät järjestäneen jonkinlaisen kissan ja koiran välisen taistelun, ja kohtausta seuraavat henkilöt ”ovat epäilemättä eri puolia kannattavia vedonlyöjiä.”⁵⁴² Kuvan tulkinta on toki täysin mahdollinen, mutta ehkä sana ”epäilemättä” ei pitäisi kuitenkaan käyttää tässä yhteydessä. Ei ole tietenkään mitään syytä epäillä, etteikö antiikin Kreikassa olisi esiintynyt vedonlyöntiä, mutta sitä voisi yleisesti ottaen pitää toimintana, josta löytyy todennäköisemmin kirjallista kuin arkeologista todistusaineistoa.

Sanan ῥήτρα tavallisin merkitys on ’sopimus’,⁵⁴³ mutta ainakin Aelianus (*NA* 15,24) viittaa sanalla vedonlyöntiin. Aelianus kertoo Intiassa järjestettävistä härkien juoksukilpailuista, joissa kuningas ja monet ylimystön edustajat lyövät kilpailun lopputuloksesta vetoa valtavista määristä kultaa ja hopeaa (ποιοῦνται ῥήτρας ἐπὶ χρυσίῳ παμπόλλῳ καὶ ἀργυρίῳ). Tällaisia kilpailuja ei Kreikassa järjestetty, mutta vedonlyönti oli kreikkalaisille tuttua – Aelianus viittaaakin tässä yhteydessä Idomeneuksen ja Aias Oileuksen pojan vedonlyöntiin (*Il.* 23,485–487).⁵⁴⁴ *Iliassa* (23,485) vedonlyöntiin viitataan verbillä περιδίδομαι, joka tarkoittaa nimenomaisesti ’panokseksi laittamista’ ja ’vedonlyöntiä’,⁵⁴⁵ esim. *Odysseiassa* (23,78) Eurykleia vakuuttelee Penelopelle ”pistämällä itsensä (= henkensä) peliin” (ἐμέθεν περιδώσομαι αὐτῆς),⁵⁴⁶ että Odysseus on paitsi hengissä, myös saapunut valeasuisena palatsiinsa. Aristofaneelta (*Eq.* 791) löytyy vastaavanlainen ilmaus: ”pistaa päänsä pantiksi” (περὶ τῆς κεφαλῆς περιδόσθαι). Nomini περιδοσις esiintyy Hesykhoksen sanakirjassa (π 1632 Schmidt = π 1632 Hansen), muttei ilmeisesti muualla⁵⁴⁷ – Hesykhoksen mukaan sana merkitsee samaa kuin συνθήκη, eli jonkinlaista sopimusta. Fotios (π 664) taas yhdistää verbin περιδίδομαι verbiin

⁵⁴¹ Ks. esim. Philadelphus 1922, 3, *fig.* 2; 5; 14–17; *pl.* III; Okkonen 1936, 97, kuva 29 = Okkonen 1960, 103, kuva 39; Werner 1978–1981, 81.

⁵⁴² Flacelière 2004, 174; ks. myös Philadelphus 1922, 16.

⁵⁴³ *LSJ*, s. v. ῥήτρα.

⁵⁴⁴ δεῦρό νυν ἢ τρίποδος περιδόμεθον ἠὲ λέβητος, / ἴστορα δ’ Ἀτρεΐδην Ἀγαμέμνονα θείομεν ἄμφο, / ὀπότεραι πρόσθ’ ἵπποι, ἵνα γνώης ἀποτίτων (”Kattila jalkoineen pane veikkaa tai iso malja! / Veikan ratkaiskoon Agamemnon, Atreun poika, / kell’ etumaiset on juoksijat, niin älyn tappios antaa!” suom. Manninen 1997, 447). Vedonlyönnin kohteena ei tässä siis ole kilpa-ajojen voitto, vaan se, näkikö Idomeneus oikein kuka on kilpailun johdossa.

⁵⁴⁵ *LSJ*, s. v. περιδίδομαι. Ks. *Ar. Ach.* 772–773; 1115–1116; *Nu.* 644–645; *Diph. fr.* 130 *CAF* 2 = *fr.* 131 *PCG* 5 = *fr.* 130 Edmonds < Phot. π 664.

⁵⁴⁶ ”Takeheksi ma henkeni tarjoan siitä” (Manninen 1948, 402).

⁵⁴⁷ *LSJ*, s. v. περιδοσις.

συντίθημι, joka kaiken muun ohella merkitsee myös 'vedonlyöntiä'.⁵⁴⁸ Vedonlyönnin kohteina esiintyy myrkyin juomista ilman että sillä olisi mitään vaikutusta (Thphr. *HP* 9,17,2), kunnioitetun ja vaikutusvaltaisen miehen pieksemistä ilman syytä (Plu. *Alc.* 8) ja paimenten laulukilpailu (Theoc. 8,11–20), mutta mitään mainintoja ei ole siitä, että esim. urheilukisoissa olisi lyöty vetoa.⁵⁴⁹

3.4.2 Rooma

Latinassa sana *pignus* merkitsee 'pantin' ja 'takuun' ohella myös 'vetoa' tai 'vedon panosta'.⁵⁵⁰ Vedonlyönnin aiheena saattoi olla gladiaattoritaistelu (Ov. *Ars* 1,168), kukkotappelu (Colum. 8,2,5), paimenten laulukilpailu (Verg. *Ecl.* 3,31; Calp. *Ecl.* 2,6–8), se, onnistuuko hetaira Fryne viettelemään ikääntyneen ja runsaasti viiniä nauttineen filosofi Ksenokrateen (Val. Max. 4,3, *ext.* 3)⁵⁵¹ tai jotain aivan muuta.⁵⁵²

Sanalla *sponsio* tarkoitettiin klassisessa latinassa '(valtionvirkamiehen omalla vastuullaan antamaa) juhlallista lupausta tai suostumusta' ja '(riita-asioissa) asianosaisten antamaa lupausta, sitoumusta tai keskinäistä sopimusta (että asiansa menettäjä maksaisi määräsunnan voittajalle)⁵⁵³ – näistä jälkimmäinen on melko selvästi eräänlaista vedonlyöntiä,⁵⁵⁴ niinpä ei liene yllättävää, että myöhemmin *sponsio* tarkoittaa myös 'vedonlyöntiä'.⁵⁵⁵ Vetoa lyötiin tietysti kilpa-ajojen voittajasta (Petron. 70,13; Mart. 11,1,15–16; Iuv. 11,201–202; Tert. *Spect.* 16 p. 17,24) ja Kleopatra löi Marcus Antoniuksen kanssa vedon, että pystyisi kuluttamaan 10 miljoonaa sestertiusta yhteen juhla-ateriaan (Plin. *Nat.* 9,119–122; Macr. *Sat.*

⁵⁴⁸ *LSJ*, s. v. συντίθημι B. II. 3. Ks. Thphr. *HP* 9,17,2; Plu. *Alc.* 8 ja Men. *Epit.* 288 Körte = 329 Edmonds = 505 Arnott, jossa tosin merkitystä 'lyödä vetoa' ei voida pitää täysin varmana.

⁵⁴⁹ Esim. Schwartz (2006, 25) olettaa, että kaikkiin kreikkalaisiin urheilukisoihin olisi sisällynyt vedonlyöntiä, mutta mistään tällaisesta ei ole mitään todisteita.

⁵⁵⁰ *ThLL*, s. v. pignus I B 2; Streng 1933, s. v. pignus; Lewis & Short, s. v. pignus; *OLD*, s. v. pignus. Ks. myös Kuryłowicz 1985, 189–191; Wacke 2013, 214–216.

⁵⁵¹ Ks. myös Licht 1932, 350–351. Toisessa versiossa (D. L. 4,7) tähän kohtaamiseen ei liity mitään vedonlyöntiä.

⁵⁵² Ks. Plaut. *Epid.* 699; 701; *Bacch.* 1056; *Cas.* 75–76; Catull. 44,1–4; Gell. 5,4,2; Phaedr. 4,22,3–5.

⁵⁵³ Streng 1933, s. v. spōnsiō; ks. myös Lewis & Short, s. v. sponsiō; *OLD*, s. v. sponsiō; Varro *Ling.* 6,69–72; Jolowicz & Nicholas 1972, 280–281; Kuryłowicz 1985, 189–192; Tamm 1996, 117; 123–124; 352; Wacke 2013, 216.

⁵⁵⁴ Ks. myös Huizinga 1947, 114–115.

⁵⁵⁵ Lewis & Short, s. v. sponsiō II. 2; *OLD*, s. v. sponsiō 2 b. *OLD* esittää, että Plin. *Nat.* 35,117 liittyisi jotenkin vedonlyöntiin, mutta tekstikohta on pahoin turmeltunut eikä ole mitenkään varmaa, että sana *sponsione* edes esiintyy siinä, ja vaikka esiintyisikin, niin se ei välttämättä tarkoita vedonlyöntiä – ks. Sillig 1827, 246; Ling 1977, 3.

3,17,15–17).⁵⁵⁶ Myös julkinen ristiinpukeutuminen saattoi olla vedon kohteena (Sen. *Exc.* 5,6) ja legendojen mukaan vedonlyöntiä esiintyi jo Romuluksen ja Remuksen aikoihin (*ps.* Aur. *Vict. Orig.* 22,2–3). Diminutiivi *sponsiuncula* näyttäisi esiintyvän vain kerran (Petron. 58,8) eikä verbi *spondeo* näyttäisi koskaan merkitsevän ’lyödä vetoa’.⁵⁵⁷

Kilpa-ajoissa lyötiin siis vetoa, eikä kilpa-ajojen suosioista antiikin Roomassa ole epäilystäkään,⁵⁵⁸ mutta jos esitetään, että tämä suosio oli suoraa seurasta kisoihin liittyvästä vedonlyönnistä,⁵⁵⁹ niin silloin kyse on vain oletuksesta. Ainakin Plinius nuorempi (*Epist.* 9,6), Ammianus Marcellinus (28,4,29–31) ja Lactantius (*Inst.* 6,20,32) kuvaavat kilpa-ajoihin liittyvää innostusta mainitsematta mitään vedonlyönnistä.⁵⁶⁰ Vedonlyönnin yleisyydestä kilpa-ajoissa (tai muutenkaan antiikissa) ei ole mitään tietoa, mutta silti jostain syystä oletetaan, että vedonlyönti oli yleistä kilpa-ajoissa,⁵⁶¹ jopa kiinteä osa niitä.⁵⁶² Myöskään vedonlyönnin panoksista ei ole mitään tietoa, mutta silti jostain syystä oletetaan, että ne ”saattoivat

⁵⁵⁶ Ks. myös Klynne & Klynne 2005, 169–170. Ajatus helmen luottamisesta etikkaan ei tainnut olla Kleopatran omaa keksintöä, sillä se tunnettiin muutenkin (ks. Hor. *Sat.* 2,3,239–241) eikä kertomuksen uskottavuutta myöskään lisää se, etteivät helmet oikeasti liukene etikkaan (Klynne & Klynne 2005, 169).

⁵⁵⁷ Streng 1933, s. v. *spondeō*; Lewis & Short, s. v. *spondeō*; *OLD*, s. v. *spondeō*.

⁵⁵⁸ Ks. esim. Guttman 1986, 28–29; Thuillier 2012, 173–175.

⁵⁵⁹ Toner 1995, 43; ks. myös Toner 2009, 30–31.

⁵⁶⁰ Ks. myös Matz 1991, 9. Ovidiuksen sanat (*Ars* 1,146) *quisquis erit, cui favet illa, fave* (kannata ketä hyvänsä hän [= nainen, jota on tarkoitus viettelä] kannattaa) eivät välttämättä viittaa vedonlyöntiin, kuten Carcopino (1939, 254) esittää, vaan ainoastaan tietyn ohjastajan kannattamiseen. Myös Tertullianuksen (*Carn.* 7,10) fraasia *aurigis contendens* on tulkittu niin, että kyse olisi vedonlyönnistä, mutta tässä on luultavasti loputtomista spekulatioista, jotka niin suuresti ärsyttivät Umberto Ecoa – esim. Martialis (10,48,23) esittää kilpa-ajoista sanailun osana leppoisaa illanviettoa, mutta tähän voi liittyä ajatus, että kaikki läsnäolijat kannattavat samaa ohjastajaa ja joukkuetta. Se, että joukkueiden kannatus (= vedonlyönti) olisi perustunut poliittisiin tekijöihin (Dupont 1992, 209), on hyvin kyseenalaista (Guttman 1986, 32–33; ks. myös Kahlos 2004, 332–333) – Bysantissa näin saattoi olla (ks. esim. Guhl & Koner 1872, 712), mutta mikään ei viittaa siihen, että näin olisi ollut Roomassa.

⁵⁶¹ Lugli 1967; Neppi Modona 1967, 164; 166; Dilke 1987, 54; Toner 1995, 92; Matyszak 2008, 82; Bell 2020, 224, n. 176; ks. myös Richter 1887, 167; Mehl 1995, 14; Koski ym. 2004, 143; Schwartz 2006, 29; Thuillier 2012, 174.

⁵⁶² Carcopino 1939, 254; Wahlström 1989, 40; ks. myös Toner 1995, 94; Reid 1997, 76.

olla huikeitakin”.⁵⁶³ Mistään vedonlyönnin järjestämisestä,⁵⁶⁴ vedonvälittäjistä ja kertoimista⁵⁶⁵ ei myöskään ole mitään tietoa – jos toiminta olisi ollut näin organisoitua, niin eiköhän siitä olisi jäänyt jotain todisteita. Uhkapeli, mukaan lukien vedonlyönti, oli kiellettyäkin – ”taitopelejä”, kuten keihäänheittoa, juoksua, hyppylajeja, painia ja nyrkkeilyä sai harjoittaa rahaa vastaan, *in pecuniam ludere* (Dig. 11,5,2,1), ja näistä lajeista sai myös lyödä vetoa, *etiam sponsionem facere licet*, mutta ei muista, *sed ex aliis, ubi pro virtute certamen non fit, non licet* (Dig. 11,5,3).⁵⁶⁶ Kilpa-ajot täytyy kyllä laskea ”taitopeleihin”, mutta jos tämä kielto tarkoittaa, että vain erikseen mainituissa lajeissa vedonlyönti oli sallittua, niin silloin se on täytynyt kilpa-ajoissa suorittaa kaikessa hiljaisuudessa, vaikka tuskinpa vedonlyönti on ollut viranomaisten suurimpia huolenaiheita.⁵⁶⁷

Kilpa-ajojen lisäksi vetoa voitiin lyödä, ja lyötiinkin, myös muista urheilukilpailuista – vedonlyönnistä gladiaattoritaisteluissa kertoo tosin ainoastaan yksi lähde (Ov. *Ars* 1,164–170),⁵⁶⁸ jonka perusteella vedonvälittäjistä ja kertoimista⁵⁶⁹ tai siitä, maksettiinko gladiaattorien palkkiot (ainakin osittain) vedonlyöntituloilla,⁵⁷⁰ on mahdotonta sanoa mitään.

3.4.3 Kukkotappelu

Vedonlyönti ei siis välttämättä ollut niin kiinteä osa kilpa-ajoja ja gladiaattoritaisteluita kuin usein oletetaan, mutta voiko kukkotappeluiden järjestämiselle olla muuta syytä kuin vedonlyönti?

⁵⁶³ Kallela & Palmén 2004, 100–101; ks. myös Carcopino 1939, 254–255; Lugli 1967; Neppi Modona 1967, 166. Bysantin kilpa-ajojen suosiota ei ole syytä epäillä (ks. esim. Huizinga 1947, 243; Teja 1995), mutta väite vedonlyönnistä, joka tuotti huomattavia voittoja ja tappioita (Yonnet 1985, 25), kaipaisi todisteita tuekseen – ainakaan tavallisen kansan parissa vedonlyönti ei näyttäisi olleen kilpailujen suosion syynä (Rambaud 1871, 764–765).

⁵⁶⁴ Koski ym. 2004, 144–145 – vrt. Wacke 2013, 216–217.

⁵⁶⁵ Koski ym. 2004, 145 – vrt. Toner 1995, 92–93; 95.

⁵⁶⁶ Ks. myös Mommsen 1889, 860; Rotondi 1912, 363; 479–480; Rayment 1950; Kuryłowicz 1985, 187; 192–200; Quintana Orive 2009, 21–32; Wacke 2013, 207; 213–214; 216; 217; Gamauf 2014, 298.

⁵⁶⁷ Matyszakin (2008, 74) mukaan: ”[v]iranomaiset vastustavat vedonlyöntiä, mutta se käy kuitenkin kiivaana.”

⁵⁶⁸ Vrt. esim. Carcopino 1939, 278; Neppi Modona 1967, 171; Fagan 2006, 375; Schwartz 2006, 29.

⁵⁶⁹ Koski ym. 2004, 141; ks. myös Angela 2011, 364–365 – vrt. Toner 1995, 92.

⁵⁷⁰ Koski ym. 2004, 139.

Varsinkin antiikin Kreikasta löytyy paljon kukkotappeluista kertovaa kuvallista todistusaineistoa⁵⁷¹ arkaaiselta kaudelta alkaen⁵⁷² eikä aihe ollut kirjailijoillekaan vieras.⁵⁷³ Kukko oli luonteensa ansiosta taisteluhengen symboli,⁵⁷⁴ mutta kukkojen ohella muidenkin kanalintujen (*Galliformes*) taisteluja järjestettiin, erityisesti viiriäisten,⁵⁷⁵ mutta myös peltopyiden.⁵⁷⁶ Ehkä nämä lintutaistelut olivat jonkinlaisia heroisten kaksintaisteluiden korvikkeita,⁵⁷⁷ mutta silti: katsojan näkökulmasta

⁵⁷¹ Ks. esim. Beulé 1862, 350; *pl.* XX; de Witte 1868, 377–380; Guhl & Koner 1872, 329; Becq de Fouquières 1873, 148–152; Saglio 1877; Richter 1887, 10; Perdrizet 1893, 158–161; 163; Hartwig 1894, 280; Perdrizet 1898b; Furtwängler 1900a, *Taf.* XLV, 48; 1900b, 220; Rostovtsew & Prou 1900, 257, nro 678; *pl.* III, 7; Keller 1913, 132–133; 136–137; Thompson 1934, 356; Robinson 1951, 164–165; 167; *pl.* XXXVIII, 36; 40; 41; Edwards 1956, 97, nro 32; *pl.* 40; *pl.* 51; Robinson 1956, 8; *pl.* 5, *fig.* 26; Ure 1958, 393; *pl.* 107, *fig.* 27–29; Karageorghis 1961, 299–300; Rolley 1963, 478; 479, *fig.* 23; Palmer 1964, 173, nro 141–5; *frontis-piece*; Bruneau 1965; Robert 1971, 105; Waywell 1979, 301–302, nro 41; *pl.* 50, *fig.* 37; Werner 1978–1981, 81; Dumont 1988, 33; Carpenter 1991, *fig.* 215; Richer 1998, 28–31; Neils & Oakley 2003b, 282.

⁵⁷² Kanalinnut ovat Kreikassa vieraslajeja, jotka on tunnettu vasta 700-luvulta eaa. lähtien, mutta jo klassiseen aikaan mennessä ne olivat sangen yleisiä (Foxhall ym. 2007, 107; ks. myös Perdrizet 1893, 161–167; Dumont 1988, 34–35; vrt. Graves 1960, 288).

⁵⁷³ Ks. esim. Ar. *Av.* 70; X. *Smp.* 4,9; Pl. *Th.* 164c; *Lg.* 789b–d; Theoc. 22,72–74; Artem. 3,5; Plu. *Ant.* 33,3.

⁵⁷⁴ Becq de Fouquières 1873, 148; Parmentier 1912, 15, *n.* 1; Magaldi 1929, 471; Deubner 1932, 251; Bieber 1944, 125; Bruneau 1965, 106–108; Dumont 1988, 36–38; Tammisto 1997, 30 – ks. esim. A. *Eu.* 861–863; Ion *Trag. fr.* 53 $TGF^2 = fr.$ 746 *GL* 4 < Ph. 6,38 (*Quod omnis probus liber sit* 134); Men. *Epit.* 167–168 Körte = 208–209 Edmonds = 384–385 Arnott; *AP* 6,155,3 (Theodorid.); D. L. 2,30; Ael. *VH* 2,12; Luc. *Anach.* 37; Plu. *De Stoic.* 1049a (lainaus Khrysippokselta). Erään tulkinnan (Schädler & Vespa 2019/20, 32) mukaan kukkoon liitetty ominaisuus ei ollut urheus tai rohkeus, vaan aggressiivisuus. Kuvataiteissa kukkotappelu esiintyy myös voiton allegoriana (Bruneau 1965, 110–115), ja toisinaan sillä näyttäisi olevan jonkinlainen uskonnollinen merkitys, jonka tarkempi luonne jää kuitenkin hämäräksi (*ibid.*, 108; 110) – myöhemmin aihe esiintyy myös hautamonumenteissa (*ibid.*, 110–118; ks. myös Tammisto 1997, 30; 233, *n.* 208; Fittà 2000, 29). Kukko oli myös tavallinen poikarakastetulle (ἐρώμενος) annettu lahja (de Witte 1868, 380–381; Heuzey 1876, 15–16; Bruneau 1965, 97; Dumont 1988, 37; Neils & Oakley 2003b, 282; ks. myös Souli 1997, 62), ja viittaa tietyissä yhteyksissä poikarakkaussuhteeseen (Dasen 2018b, 122). Glaukos (*AP* 12,44) mainitsee myös viiriäisen poikarakastetulle annettujen lahjojen joukossa. Ks. myös Pl. *Ly.* 211e.

⁵⁷⁵ Aeschin. 1,59; Ar. *Av.* 1297–1299 (ks. myös *sch. ad loc.*); Artem. 3,5; Plu. *Adolescens* 34d; *De fort. Rom.* 319f; Poll. 9,108; Luc. *Anach.* 37; Hdn. 3,10,3; Harp., *s. v.* διεκωδώνισε; ks. myös Saglio 1877, 181; Keller 1913, 163–164; Magaldi 1929, 484–485; Robert 1971, 104.

⁵⁷⁶ *Hist. Aug. Alex.* 41,5; ks. myös de Witte 1868, 377; Saglio 1877, 181; Morgan 1975, 117; Werner 1978–1981, 81.

⁵⁷⁷ Dumont 1988, 39–40. Ehkä jonkinlaisen kuvan siitä, mitä kukkotappelu voi merkitä ja miksi se voi saada ihmiset valtoihinsa, saa lukemalla Geertzin (1972, 5–29) esityksen kukkotappeluiden merkityksestä ja järjestämisestä Balilla, unohtamatta niihin kiinteästi liittyvää vedonlyöntiä. Raha on vedonlyönnissä toissijainen asia (*ibid.*, 21), sillä pelin

(penkkiurheiluna) kukkotappelu ei ole sen kiinnostavampaa kuin kroketti tai vinttikoirakilpailut.⁵⁷⁸

Vaikka on perusteltua olettaa, että lintutaisteluiden lopputuloksista lyötiin vetoa,⁵⁷⁹ ja jopa, että näitä taisteluita järjestettiin vedonlyönnin takia, niin ainoastaan yhdessä lähteessä (Aeschin. 1,53)⁵⁸⁰ yhdistetään kukkotappelu selkeästi vedonlyöntiin ja toisessa (Poll. 9,108) viiriäistaistelu. Mitään todisteita siitä, että vedonlyönnin panokset saattoivat olla huimia,⁵⁸¹ ei ole. Kuvataiteessa kukkotappelu esitetään usein lasten huvituksena, mutta tämä voi kertoa enemmän taiteessa vallitsevista konventioista kuin tosielämästä.⁵⁸²

Antiikin kreikkalaiset, nuoret ja vanhat, järjestivät siis lintutaisteluja – jos ei (ainakaan pelkästään) vedonlyönnin takia, niin omaksi huvikseen – tästä voisi helposti tehdä sen johtopäätöksen, että näin on täytynyt olla Roomassakin, mutta oliko?⁵⁸³ Kukkotappelu ei ollut roomalaisille mitenkään tuntematon ilmiö,⁵⁸⁴ mutta kuten käytössä oleva kirjallinen todistusaineisto osoittaa, sitä pidettiin ilmiönä, josta vain lapset ja kreikkalaiset saattoivat innostua.⁵⁸⁵ Kukkotappelu on kuvattu joissain Pompejin seinämaalauksissa⁵⁸⁶ ja mosaiikeissa,⁵⁸⁷ mutta niiden voidaan sanoa ilmentävän ennen kaikkea hellenistisiä vaikutteita.⁵⁸⁸ Petroniuksen (86,1–3) esitys poikarakastetulle tietyistä palveluista lahjaksi annetuista taistelulukukoista on myös selkeästi kreikkalaisvaikutteinen, tapahtumapaikkakin on Pergamon.⁵⁸⁹ Keisari Severus Alexander järjesti pidoissa peltopyiden taisteluja (*Hist. Aug. Alex.* 41,5),

varsinaisena panoksena on jotain tärkeämpää: arvostus, kunnia, arvokkuus, kunnioitus (*ibid.*, 16). Sulawesin (Celebes) kukkotappeluista kertoo Kaudern (1929, 337–348).

578

Geertz 1972, 28.

579

Richter 1887, 11; Werner 1978–1981, 81; Flacelière 2004, 174.

580

Ks. myös Dumont 1988, 39.

581

Guhl & Koner 1872, 329; Saglio 1877, 181; Groos 1899, 261; Werner 1978–1981, 81; Schädler & Vespa 2019/20, 32.

582

Bruneau 1965, 106.

583

Morgan 1975, 117 – vrt. esim. Fittà 2000, 29–30.

584

Varro *Rust.* 3,9,6; Plin. *Nat.* 10,48; 50; 22,65; Colum. 8,2,4–5; 11.

585

Morgan 1975; ks. myös Schädler & Vespa 2019/20, 32. Toner (1995, 91) uskoo, että vedonlyönti oli osa lasten järjestämiä lintutaisteluja, mutta mitään todisteita tästä ei ole, ja tuskinpa ainakaan mitkään huomattavat omaisuudet ovat vaihtaneet omistajaa, vaikka lapset olisivat lyöneet keskenään vetoa.

586

Ks. esim. Sogliano 1898, 266; 263–264, *fig.* 12; Magaldi 1929, 478–481; Bruneau 1965, 109, *fig.* 18; 110; Tammisto 1997, 30–31; 233–234, *n.* 215. Myös viiriäistaistelua kuvattiin (Magaldi 1929, 483–485).

587

Ks. esim. Braun 1836, 8; Fiorelli 1862, 316–317; de Witte 1868, 378–379; Saglio 1877; Richter 1887, 10, *Fig.* 3; Reinach 1922, 259, *fig.* 2–3; Magaldi 1929, 473–478; Bruneau 1965, 110–111; Tammisto 1997, 27; 30; 86; 158; 176; 346–347; *pl.* 5; Fittà 2000, 30.

588

Morgan 1975, 121; Tammisto 1997, 31.

589

Morgan 1975, 120.

mutta vedonlyönnistä ei mainita mitään.⁵⁹⁰ Marcus Antonius ja Augustus järjestivät kukkotappeluiden ohella myös viiriäisten taisteluja (Plu. *De fort. Rom.* 319f; *Ant.* 33,3),⁵⁹¹ ja vaikkei vedonlyönnistä mainita mitään, niin sen olettaisi kuuluneen asiaan – Plutarkhos kertoo, että samoin kuin muissakin peleissä, Augustus yleensä voitti, mikä ennakoiki myös Aktionin taistelun voittoa.

Todistusaineiston vähäisyys tuntuisi viittaavan siihen, ettei kukkotappelu syystä tai toisesta kiinnostanut roomalaisia samassa määrin kuin kreikkalaisia,⁵⁹² mutta kyse on myös toiminnasta, josta ei ehkä odottaisikaan paljon enempiä todisteita. Kukkotappelu ei ehkä tarjoa samanlaista speaktaakkelia kuin kilpa-ajot ja gladiaattoritaistelut, mutta näitä speaktaakkeleja oli tarjolla vain suuremmissa kaupungeissa, kun taas kukkotappelu on voitu järjestää sangen vähällä vaivalla millä hyvänsä maatilalla ilman sen suurempaa torventoitotusta. Lisäksi, jos vedonlyönti, jonka voi olettaa kuuluneen asiaan, ei ollut sallittua, niin ehkä oli parempi pitää matalaa profiilia. Itse kukkotappelu ei paheksuttu eikä kukkotappeluiden järjestämiselle ollut mitään esteitä myöhemminkään – ne olivat suosittuja ja täysin hyväksytyjä speaktaakkeleita vielä uuden ajan alussa.⁵⁹³ Vasta 1600-luvun lopulla ja 1700-luvulla alkoivat ajatukset kukkotappelun julmuudesta yleistyä.⁵⁹⁴

3.5 Arpapelien arvontamenetelmät

Kuten edellä todettiin, pelivälineisiin perustuva luokittelu ei välttämättä kerro pelin luonteesta paljoakaan: korttipeli tai lautapeli voi perustua vaihtelevissa määrissä sattumaan ja strategiaan eikä videopeli täytä välttämättä kaikkia pelin kriteereitä. Arpapeleissa pelin lopputulos perustuu sattumaan, mutta mitään erillisiä pelivälineitä ei välttämättä tarvita, sillä joidenkin pelien pelaamiseen tarvitaan vain sormet ja ääntöelimet.

⁵⁹⁰ Ks. myös Morgan 1975, 121.

⁵⁹¹ Ks. myös Morgan 1975, 120–121.

⁵⁹² Morgan (1975) pyrki osoittamaan, etteivät lintutaistelut kuuluneet roomalaisten, varsinkaan aikuisten, huvituksiin.

⁵⁹³ Guttmann 1986, 55–58; 61–62. Ks. myös Groos 1899, 261; Neveux 1967, 550.

⁵⁹⁴ Guttmann 1986, 55; 57–58; 61–62. Souter (1622, 219–220) ennakoiki tätä ilmapiiriä pitämällä näitä ”julmia ja verisiä” näytöksiä epäinhimillisinä ja tuomittavina. Esim. Englannissa kukkotappelut kiellettiin kuitenkin virallisesti vasta vuonna 1849 (Guttmann 1986, 59) – Becq de Fouquières (1873, 157) esittää, että juuri Englannissa esiintyy (edelleen) vastaavaa innostusta lintutaisteluihin kuin klassisen ajan Ateenassa. Ainakin jotkut kukkotappelusta juontuvat termit ja idiomit ovat päätyneet yleisempäänkin käyttöön englannissa (Brook 1981, 64). Kiellot ovat tehneet kukkotappelusta salavihkaista, lähinnä maaseudulla harjoitettua alemman luokan toimintaa, mutta eivät ole (tietenkään) koskaan estäneet sitä (Guttmann 1986, 61–62).

3.5.1 Sormiarvonta

Peli toimii yksinkertaisesti niin, että kaksi pelaajaa paljastaa oikeasta kädestään samanaikaisesti jonkun määrän sormia ja yrittää arvata niiden yhteenlasketun lukumäärän.⁵⁹⁵ Jos ajatellaan, että lukusanat perustuvat sormien laskemiseen, ja että ne on joskus opittu erilaisten sormilla pelattavien pelien välityksellä,⁵⁹⁶ niin pelille voidaan esittää ainakin potentiaalisesti sangen jalo ja hyväksyttävä alkuperä. Jotkut⁵⁹⁷ uskovat, että tämä peli tunnettiin jo muinaisessa Egyptissä, mutta mitään varmuutta tästä ei ole.⁵⁹⁸ Antiikin Kreikassa peli sen sijaan tunnettiin. Erään legendan (Ptol. Chenn. < Phot. *Bibl.* 149a⁵⁹⁹) mukaan pelin olisi keksinyt Helene. Fotios viittaa peliin nimellä διὰ δακτύλων κλήρος (sormilla arvonta).⁶⁰⁰ Nonnos (*D.* 33,77–81) kuvaa Erosta ja Hymenaiosta pelaamassa tätä peliä – tässä sitä käytetään tosin ainoastaan *kottabos*-pelin aloitusvuoron arvontaan. Kreikasta ei löydy juurikaan kirjallista todistusaineistoa tästä pelistä, mutta sitä kuvattiin

⁵⁹⁵ Souter 1622, 223; Boulenger 1627, 16–17; Caro 1978b, 11–12; Dezobry 1846, 333; Becker 1863, 341; Jahn 1866, 326; Heydemann 1871, 152; Becq de Fouquières 1873, 291; Becker 1877, 377; 1882, 479; Tylor 1883, 75; Marquardt 1886, 836; Richter 1887, 104; Falkener 1892, 109–110; Groos 1899, 266; Hoorn 1909, 80; Cagnat & Chapot 1920, 490; Carcopino 1939, 291; Béart 1967, 221; Väterlein 1976, 60; Rieche 1986, 40, n. 2; Dilke 1987, 54; Beaumont 1994, 33; Toner 1995, 98; Bennett 1998, 22; Neils & Oakley 2003b, 262; Whiter 2005, 13; Castrén 2006, 254; Angela 2011, 158; Dasen 2016, 79.

⁵⁹⁶ Tylor 1883, 74.

⁵⁹⁷ Heydemann 1871, 152; Becq de Fouquières 1873, 290; Wilkinson 1878, 54–55; Tylor 1879b, 737; 1880, 24; Falkener 1892, 33; 103–108; Ashton 1898, 4; Groos 1899, 266; Hoorn 1909, 80; Parmentier 1912, 97–98; Béart 1967, 221; Pinon 1967, 293; Bennett 1998, 22. Ilmeisesti myös Arnold (1977, 8) kuvittelee näin esittäessään jossain egyptiläisessä seinämaalauksessa kuvatun pelin baaripelin Spoof (= Matches tai Tsai Mui – ks. n. 671) esimuodoksi. Tylor (1883, 75) sanoo sormiarvonnan olevan suosittua Kiinassa ja olettaa, ettei näin erikoista peliä olisi voitu keksiä toisistaan riippumatta sekä Kiinassa että Euroopassa, joskin sitä, kummassa peli alun perin keksittiin, voi vain arvailla. Aiemmin Tylor (1879b, 737) oli taipuvainen olettamaan, että peli olisi lainattu Euroopasta Kiinaan.

⁵⁹⁸ Ainoina todisteina pidetään joitain reliefejä, joissa on kuitenkin kyse aivan muusta pelistä – ks. Ranke 1920, 10, n. 2; 15, *Abb.* 9; Kendall 2007, 43; Pusch 2007, 73–82.

⁵⁹⁹ Fotios käyttää nimeä Ptolemaios Hefaistion, mutta luultavasti kyse on samasta Ptolemaioksesta, joka *Sudan* (π 3037) mukaan oli Hefaistionin poika ja kirjoitti tällaisia ihmeellisiä kertomuksia (περί παραδόξων ιστορίας) sisältävän teoksen.

⁶⁰⁰ Jotkut (esim. Guhl & Koner 1872, 329; Becker 1877, 377) ovat olettaneet, että Aristoteleen (*Metaph.* 1011a; *Insomn.* 460b; *Pr.* 958b; 959a; 965a) mainitsema δακτύλων ἐπάλλαξις (sormien ristiminen) tarkoittaisi tätä peliä, mutta näin ei ole (Heydemann 1871, 152, n. 2).

vaasimaalauksissa 400-luvulta eaa. lähtien⁶⁰¹ ja myös ainakin yhdessä kultasormuksessa.⁶⁰²

Roomassa peli tunnettiin nimellä (*digitis*) *micare*.⁶⁰³ Tämän pelin pohjalta on syntynyt sanonta *dignus est, quicum in tenebris mices*, jolla viitataan erityisen luotettavaan henkilöön (Cic. *Off.* 3,77⁶⁰⁴ [ks. myös Non. *p.* 347,27–29]; Cic. *Fin.* 2,52; Petron. 44,7;⁶⁰⁵ Fronto *p.* 13,4).⁶⁰⁶ Ciceron (*Off.* 3,77; *Fin.* 2,52) mukaan tämä sanonta on vanhuudestaan johtuen jo melko kulunut, joten ilmeisesti itse pelikin oli tunnettu Roomassa jo pitkään. Juuri se, ettei pelaamiseen tarvittu mitään erillisiä pelivälineitä,⁶⁰⁷ tarkoitti, että tähän peliin oli sängen kätevä turvautua, kun jokin asia piti ratkaista arpomalla, kuten aloitusvuoro paimenten laulukilpailussa (Calp. *Ecl.* 2,25–27) tai se, pitäisikö säästää isän vai pojan henki (Suet. *Aug.* 13,2).

Kreikkalaisissa vaasimaalauksissa sormiarvonta näyttäisi olevan ensisijaisesti huviksi ja ajanvietteeksi harjoitettua toimintaa, peliä pelin vuoksi, mutta

⁶⁰¹ Dasen 2016, 79; ks. myös Jahn 1866, 326; 329; Heydemann 1871, 152–153; Hermann 1882, 296, *n.* 4; Heydemann 1872, 339, nro 2574 B; Falkener 1892, 108–109; Dasen 2016, 79–81; Heydemann 1871, *Taf.* 56, 2 = Guhl & Koner 1872, 329, *Fig.* 308 = Falkener 1892, *s. n.* ≈ Dasen 2016, 89, *fig.* 10; *ibid.*, 89, *fig.* 11; Heydemann 1871, *Taf.* 56, 1 ≈ Dasen 2016, 90, *fig.* 12; Jahn 1866, *tav. d'agg.* U = Heydemann 1871, *Taf.* 56, 3 = Richter 1887, 104, *Fig.* 50; Falkener 1892, *s. n.* = Perdrizet 1898a, 130, *fig.* 2 = Dasen 2016, 90, *fig.* 13 (ks. myös Daskas 2013, 113–114); Dasen & Schädler 2013, 6 ≈ Dasen 2016, 91, *fig.* 14; *ibid.*, 91, *fig.* 15; Daskas 2013, 114; 115, *fig.* 2.

⁶⁰² Perdrizet 1898a, 129–130; Daskas 2013, 114.

⁶⁰³ Dasen (2016, 79) esittää, että verbi *micare* 'sykähdellä, vavahdella, värähdellä' (Streng 1933, *s. v.* micō) viittaisi pelin ennustukselliseen ulottuvuuteen. Cicero (*Div.* 2,85) yhdistää sormiarvonnan muiden arpapelien ohella arpaennustukseen alleviivatakseen sitä, että samoin kuin arpapelit, arpaennustus perustuu pelkästään sattumaan. On vaikea nähdä, miten sormiarvonta olisi voinut toimia ennustusmenetelmänä eikä mikään viittaa siihen, että sitä olisi koskaan käytetty ennustamiseen.

⁶⁰⁴ *Cum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, "quicum in tenebris mices"*. "[K]ehuessaan jonkun rehellisyyttä ja rehtiyttä he näet sanovat, että hänen kanssaan voisi vaikka pelata pimeässä sormien arvuuttelua." (Itkonen-Kaila 1967, 251).

⁶⁰⁵ *Sed rectus, sed certus, amicus amico, cum quo audacter posses in tenebris micare.* "Mutta suoraselkäinen hän oli ja luotettava, ystävä ystävälleen; hänen kanssaan uskalsi vaikka pelata pimeässä morraa." (Tuomisto 2003, 58). *Morra* on pelin italialainen nimi.

⁶⁰⁶ Ks. myös Souter 1622, 224–225; Boulenger 1627, 17; Hyde 1694, 273; Jahn 1866, 327; Heydemann 1871, 152; Becq de Fouquières 1873, 292; Otto 1890, 221–222; Falkener 1892, 110; Carcopino 1939, 291; Väterlein 1976, 60–61.

⁶⁰⁷ Kreikkalaisissa kuvauksissa pelaajat pitelevät jonkinlaista sauvaa vasemmilla käsillään, ja vaikka pelissä on tärkeää, etteivät nämä pelin kannalta turhat kädet häiritse pelin kulkua, niin tähän riittäisi kyllä käsien pitäminen selän takana, mikä on ollut uudella ajalla yleensä tapana (Richter 1887, 104; Perdrizet 1898a, 130), niinpä tuntuisi täysin mahdolliselta, ettei tämä ollut välttämättä tuon sauvan ainoa funktio – sitä on saatettu hyvinkin käyttää pisteiden laskemiseen, kun peliä on pelattu useampi erä (Falkener 1892, 108; Hoorn 1909, 80; Beaumont 1994, 33–34).

roomalaisille kyse näyttäisi olleen pikemminkin arvonnasta.⁶⁰⁸ Kukaan Rooman kirjailijoista ei itse asiassa esitä sormiarvontaa edes varsinaisena pelinä eikä myöskään yhdistä sitä lapsiin – eräässä sarkofagissa on kuitenkin kuvattu poikia pelaamassa tätä peliä,⁶⁰⁹ joten ilmeisesti lapset todellakin pelasivat sitä.

Jos kyse olisi ollut vain pelistä, niin kaupunginprefektillä tuskin olisi ollut mitään syytä kieltää sormiarvontaa (*ILSAC* 3166 = *CIL* VI 1770), kuten tapahtui vuonna 363 tai 364 jaa.⁶¹⁰ Koska tuotteiden tarkka paino ja todellinen arvo saattoi olla melko epävarma, saatettiin kauppojen solmiminen ratkaista sormiarvonnalla.⁶¹¹

Peli ei jäänyt antiikin jälkeen unholaan – keskiajan Italiassa se tunnettiin ainakin nimillä *ludus dattilorum*⁶¹² ja *ludus morre*,⁶¹³ ja monet vakuuttelevat pelin sinitelleen hengissä uudella ajallakin.⁶¹⁴

Vaikka voitto sinällään perustuu sattumaan, täytyy pelaajan yrittää samaan aikaan, kun arvaa kuinka monta sormeaa vastustaja paljastaa, paljastaa itse sellainen määrä sormia, jota vastustaja ei odottaisi, ja ainakin myöhemmin peliä on ollut tapana pelata niin nopeaan tahtiin, ettei laskelmia ehdi tehdä, vaan kaikki tapahtuu

⁶⁰⁸ Kuryłowicz 1985, 189, *n.* 18. Edellä mainittujen kohtien lisäksi Cicero viittaa vielä kertaalleen (*Off.* 3,90) tähän peliin, mutta yleiskuva ei muutu tästä mihinkään. Jotkut (esim. Västerlein 1976, 61, ja jopa *ThLL*, *s. v. mico* I 2) ovat olettaneet, että myös Augustinus (*Trin.* 8,5,8) viittaisi tähän peliin, mutta vaikka hänellä on saattanut olla tämä peli mielessään tätä tekstiä kirjoittaessaan, niin itse tekstissä ei kyllä ole mitään viittausta mihinkään peliin tai edes arvontaan.

⁶⁰⁹ Matz 1881, 314, nro 3056. Perdrizet (1898a, 131) tulkitsee, että eräässä roomalaisessa pronssiveistoksessa olisi kuvattu Eros pelaamassa tätä peliä, mutta tästä on vaikea vakuuttua.

⁶¹⁰ Stöckle 1911, 102.

⁶¹¹ Becq de Fouquières 1873, 294; ks. myös Boulenger 1627, 17; Rijssen 1660, 22–23; Becker 1863, 341–342; Heydemann 1871, 152; Becker 1882, 479–480; Marquardt 1886, 836, *n.* 4. Noniuksen (*p.* 347,30–32) lainaamassa Varron fragmentissa saattaa myös olla kyse kauppojen hieromisesta, vaikka ilman kontekstia on vaikea sanoa mitään varmaa – Nonius ei ainakaan esitä, että *micare* olisi peli, vaan sanoo, että kyseessä on sormiarvonta (*sortiri digitis*).

⁶¹² Sella 1929–1930, 203.

⁶¹³ Sella 1929–1930, 206.

⁶¹⁴ Gataker 1619, 122; Souter 1622, 224; Boulenger 1627, 16; Rijssen 1660, 22; de' Ficoroni 1734, 75; Adam 1819, 438; Dezobry 1846, 492; Jahn 1866, 326; Heydemann 1871, 151–152; Becq de Fouquières 1873, 291; Becker 1877, 377; Wilkinson 1878, 55; Hermann 1882, 296; Marquardt 1886, 836; Richter 1887, 104; Falkener 1892, 109; Perdrizet 1898a, 130; Groos 1899, 266; Boehm 1916, 156; Cagnat & Chapot 1920, 490; Dilke 1975, 158; Rieche 1986, 40, *n.* 2; Bennett 1998, 22. Vaikka myöhäisimmät kirjoittajat saattavat vain toistella edeltäjiensä sanoja, niin ainakin Jean Vigon lyhytelokuva *À propos de Nice* (Ranska 1930) sisältää kuvamateriaalia, jossa tätä peliä pelataan. Euroopan lisäksi peli on tunnettu ainakin Etiopiassa (Hyde 1694, 273).

lähinnä vaistonvaraisesti, joten sormiarvonnan voidaan sanoa olevan pelinä sekä yksinkertainen että monimutkainen.⁶¹⁵

3.5.2 Binäärinen arvonta

Yksinkertaisimpiin arvontamenetelmiin sisältyy vain kaksi vaihtoehtoa. Tällainen binäärinen arvonta on sellaisenaan melko köykäinen varsinaiseksi peliksi – monissa peleissä arvontaa käytetäänkin ainoastaan aloitusvuoron tai otteluparien arvontaan eikä se ole osa itse peliä,⁶¹⁶ esim. jalkapallossa ensimmäisen puoliajan hyökkäyssuunta ja alkupotkun suorittaja arvotaan kolikonheitolla, mutta jalkapalloa ei kai kuitenkaan ole tämän perusteella syytä pitää arpapelinä.

Pohjois-Amerikan intiaanien kerrotaan käyttäneen ”kaksitahoisina noppina” mitä erilaisimpia esineitä siemenistä majavan hampaisiin ja pähkinän kuorista variksen kynsiin,⁶¹⁷ Meksikossa käytettiin papuja,⁶¹⁸ Intiassa taas kaurikotilon kuoria⁶¹⁹ ja muualla on käytetty muita välineitä vastaaviin tarkoituksiin.⁶²⁰ Vaikka nämä arvontavälineet ovat binäärisiä, käytettiin peleissä aina useampia välineitä kerrallaan, joten arvonta ei ollut binääristä. Yhdistämällä kaksi binääristä arvontavälinettä saadaan neljä vaihtoehtoa, kolmella kahdeksan jne.

Mesopotamiassa käytettiin arvontaan nelitahoisia noppia (tetraedri). Urin kuninkaallisista haudoista löydettiin useiden pelilautojen kappaleita ja kolme kokonaista pelilautaa,⁶²¹ joiden yhteydessä oli vaihtelevia määriä pelinappuloita ja nelitahoisia noppia, joita säilytettiin lokerossa pelilaudan sisällä.⁶²² Nopissa on kaksi

⁶¹⁵ Heydemann 1871, 152; Becq de Fouquières 1873, 291–292; Falkener 1892, 110; ks. myös Castrén 2006, 254.

⁶¹⁶ Gataker 1619, 117–119; 121.

⁶¹⁷ Tylor 1879a, 126–128; 1896, 12–13; Culin 1907, 45; Csikszentmihalyi & Bennett 1971, 48; Gwynne 1982, 17–18; Freeman-Witthoft 1988, 55; 57, *fig.* 5; 58, *fig.* 6; Bennett 1998, 26–27. Ks. myös Botermans ym. 1990, 39; 50–51.

⁶¹⁸ Tylor 1879a, 121–125; 1879b, 744; 1896, 7–9; Caso 1924–1927, 204–205; 208; Craig 2002, 143.

⁶¹⁹ Himly 1879b, 679; Tylor 1879a, 118; 1879b, 743; Falkener 1892, 260–261; 263; Tylor 1896, 4; 6; Lüders 1907, 19; Brown 1964, 33–35; Grunfeld 1976, 27; Bennett 1998, 26; Green 2008, 87; Schmidt-Madsen 2021, 33; 57–62; ks. myös Bell 1980, 14–15; Botermans ym. 1990, 33; 34. Schädler (2019, 164; 170–172) tulkitsee etruskien haudoista löytyneet kaurikotilon kuoret potentiaalisiksi pelinappuloiksi, vaikka myöntää (*ibid.*, 164), ettei niillä välttämättä ole mitään tekemistä pelaamisen kanssa. Ks. myös Pomadère 2018, 69–70.

⁶²⁰ Ks. esim. Ó Riordáin 1939–1940, 155–156; 176; 154, *fig.* 38; Stead 1967, 19; 18, *fig.* 10; Woodburn 1982, 443; Bennett 1998, 22; Craig 2002, 28–29; 35; Hoerth 2007, 64.

⁶²¹ Woolley 1934, 274–278; Becker 2007, 11. Pelilaudat ovat suunnilleen vuodelta 2600 eaa. tai hieman myöhemmältä ajalta (Nemet-Nejat 1998, 166; Finkel 2004, 210; Green 2008, 87).

⁶²² Woolley 1934, 275; 1946, 35.

merkittyä ja kaksi merkitsemätöntä kulmaa,⁶²³ joten ilmeisesti niitä käytettiin binäärisinä arvontavälineinä.⁶²⁴ Urin kuninkaallinen peli oli jonkinlainen kilpajuoksupeli, jossa ilmeisesti käytettiin seitsemää pelinappulaa ja kolmea noppaa pelaajaa kohden.⁶²⁵

Muinaisessa Egyptissä käytettiin arvontaan arpatikkuja, jotka ovat yksinkertaisimmillaan puuliuskoja, joiden toinen puoli on tasainen ja toinen kupera, puolet erotettiin lisäksi värittämällä ne erivärisiksi.⁶²⁶ Arpatikkujen sanotaan olleen Egyptissä käytössä esidynastiselta ajalta (n. 3500–3100 eaa.) uuden valtakunnan aikaan (n. 1500–1069 eaa.).⁶²⁷ Arkeologista todistusaineistoa löytyy ainakin varhaisdynastiselta kaudelta alkaen,⁶²⁸ ja tietenkin arpatikkuja löydettiin myös Tutankhamonin haudasta.⁶²⁹ Hautakuvissa arpatikkuja esiintyy jo vanhan valtakunnan (2686–2160 eaa.) aikana.⁶³⁰ Samoin kuin monia muitakin binäärisiä arvontavälineitä, käytettiin arpatikkujakin kerralla useampia – neljästä kuuteen näyttäisi olleen tavallinen lukumäärä.⁶³¹ On sanottu, ettei arpatikkuja ole löydetty

⁶²³ Ks. Woolley 1934, *pl.* 95; 1946, *pl.* 11; Murray 1952, 8; 20; Grunfeld 1976, 56; Bell 1980, 6; Romain 2000, 17, *fig.* 3a; Dunn-Vaturi & Schädlér 2006, 7; Finkel 2007b, 17; Green 2008, 87; Hall 2019, 203, *fig.* 2; Saastamoinen 2022, 15.

⁶²⁴ Vastaavia esineitä ilman merkittyjä kulmia on löydetty muualtakin. Albright (1930, 6; 9; 1936–1937, 48; 117, *pl.* 21 b) tulkitsee Israelista (Tell Beit Mirsim) löydetty tetraedrit pelinappuloiksi, mikä vaikuttaa löytökontekstin perusteella uskottavalta (vrt. Murray 1952, 20; 22). Myös Mohenjo-darosta löydettyjen tetraedrien oletetaan olleen pelinappuloita (Rogersdotter 2011, 130–132), samoin Kyprokselta löydettyjen (Laser 1987, 126, *n.* 631; *Taf.* I b). Harappasta taas löydettiin eräästä ruukusta sadoittain tetraedreja, joiden ”jokaisessa kulmassa on reikä” – näitä on verrattu Mesopotamian tetraedreihin (Rogersdotter 2011, 52) eikä liene syytä suoralta kädeltä kyseenalaistaa niiden mahdollista käyttöä arvontavälineinä. Tetraedri ei ollut Mesopotamiassa mitenkään tavallinen arvontaväline, ja tällä perusteella Urin kuninkaallista peliä on pidetty mahdollisesti itäisenä lainana (Finkel 2004, 210; Rogersdotter 2011, 56), samoin olisi tietysti itse tetraedrin suhteen, ainakin arvontavälineenä. Se, ettei vastaavia arvontavälineitä tunneta aiemmalta tai myöhemmältä ajalta voi toisaalta kertoa myös siitä, että kyseessä oli innovaatio, joka ei osoittautunut erityisen kestäväksi – parempia arvontavälineitä löytyy helposti.

⁶²⁵ Woolley 1934, 278–279; 1946, 35; Murray 1952, 20.

⁶²⁶ Piccione 2007, 56. Ks. myös esim. Devéria 1897, 94; Hall & Newberry 1922, 112; Scott 1973, 162, *fig.* 36; Bell 1980, 7; Depaulis 1989; Romain 2000, 18.

⁶²⁷ Dunn-Vaturi 2019, 76. Ks. myös esim. Petrie & Quibell 1896, 14; 35; *pl.* VII, 2.

⁶²⁸ Bennett 1998, 21; ks. myös Murray 1952, 14.

⁶²⁹ Anon. 1929; Murray 1952, 8; 18.

⁶³⁰ Needler 1953, 66. Erään korkea-arvoisen virkamiehen, Hesy-Ran, haudan seinämaalauksessa kolmannen dynastian ajalta on kuvattu kolme pelilautaa ja näiden vierellä muita pelivälineitä: erään lautapelin viereen on kuvattu neljä arpatikkuja (Quibell 1913, 18–21; *pl.* XI; XVI; ks. myös Needler 1953, 62–63; Bennett 1998, 21; Kendall 2007, 33; 34, *fig.* 4.1).

⁶³¹ Ks. Piccione 2007, 56.

muualta kuin Egyptistä ja Ugaritista,⁶³² mutta jotkut Intiasta löytyneet esineet saattavat olla arpatikkuja,⁶³³ ja Euroopastakin on löydetty ainakin parista kohteesta täysin egyptiläisiä arpatikkuja vastaavia esineitä, jotka ovat La Tènen kulttuurin aikaisia tai hieman myöhäisempiä.⁶³⁴ Myöhempinä aikoina arpatikkuja on käytetty Egyptin,⁶³⁵ Palestiinan⁶³⁶ ja Etiopian⁶³⁷ lisäksi myös Kaukoidässä⁶³⁸ ja Uudella mantereella.⁶³⁹

Antiikin Kreikassa ja Roomassa ei tiettävästi käytetty arpatikkuja, vaan muita binäärisiä arvontamenetelmiä.

3.5.2.1 ὄστρακίνδα⁶⁴⁰

Pelin nimi tulee tietyksi ruukunsirpaleesta tai simpukan kuoresta (ὄστρακον),⁶⁴¹ jota käytettiin arvontavälineenä – tummaa ja vaaleaa puolta kutsuttiin nimillä *ῥύξ* 'yö' ja *ἡμέρα* 'päivä'. Itse ὄστρακίνδα oli yksinkertainen jahtausleikki, jossa osanottajat jakautuivat kahteen ryhmään ja arvonnalla ratkaistiin kummat jahtaavat kumpia.⁶⁴²

⁶³² Ks. Pomadère 2018, 73, n. 65.

⁶³³ Rogersdotter 2011, 141, n. 135; 144. Ainakin myöhemmin arpatikkuja on käytetty Intiassa erään lautapelin yhteydessä – ks. Bell 1960, 87; 1980, 61.

⁶³⁴ Gostenčnik & Grömer 2019, 35–36; 38–39.

⁶³⁵ Christie 1801, 40, n.; Lane 1860, 346–349; Tylor 1879a, 126; Petrie & Quibell 1896, 35; Devéria 1897, 91–92; 94; Evans 1921, 477; Needler 1953, 66. Lanen (1860, 346) mainitsemat ”muut idän maat” tarkoittaa ilmeisesti Sudania (ks. Piccione 2007, 56), jossa tunnetaan myös arpatikkujen käyttö – ks. esim. de Voogt ym. 2017, 100.

⁶³⁶ Hyde 1694, 217–218; Tylor 1879a, 117–118. Arpatikut yhdistetään erityisesti tiettyyn lautapeliin, joka on tunnettu laajemminkin Lähi-idässä (Hyde 1694, 217; Tylor 1879b, 743; 1896, 5; Needler 1953, 66; de Voogt ym. 2017, 97–98).

⁶³⁷ Cohen 1911, 485–486.

⁶³⁸ Culin 1895a, 66–68; 70; Tylor 1896, 5; Bell 1960, 123; Eyman 1965, 45; Bell 1980, 13; Depaulis 1989; Schmidt-Madsen 2021, 55.

⁶³⁹ Tylor 1879a, 125–126; 1896, 11; Stevenson 1903, 480–482; 495; Caso 1924–1927, 204; 207; 205, *fig.* 5; Murray 1952, 232; Bell 1960, 123; Eyman 1965, 42–45; 47; Craig 2002, 143–144.

⁶⁴⁰ A. D. *Adv.* 152; Poll. 9,110; Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 165) – näissä lähteissä mainitaan vain pelin nimi.

⁶⁴¹ Hsch. o 1465 Schmidt = o 1459 Latte; Phot. o 570; *EM*, s. v. ἑφετίνδα; ks. myös *LSJ*, s. v. ὄστρακίνδα.

⁶⁴² Pl. *Com. fr.* 153 *CAF* 1 = *fr.* 168 *PCG* 7 = *fr.* 153 Edmonds = *fr.* 168 *FOC* 3 < Herm. *in Phdr.* p. 90; Poll. 9,111–112; Eust. 1161 (*Il.* 18,543); *sch.* Pl. *Phdr.* 241b; ks. myös Meurs 1625, 46–47; Boulenger 1627, 28; Becq de Fouquières 1873, 81; 289; Becker 1877, 39; Richter 1887, 14–15; Boehm 1916, 149–150; Beaumont 1994, 34; Neils & Oakley 2003b, 262; Costanza 2019b, 232. Taillardat (1956, 191) selittää, että pelin alkukantainen versio olisi ollut yksinkertainen heittopeli, mitä Flacelière (2004, 173; 273, n. 31) ei ota huomioon, vaan kuvittelee, että tämä oletettu alkukantainen peli olisi sama peli, johon klassisen ja myöhemmän ajan kirjailijat viittaavat, mutta koko ajatus jostain alkukantaisesta versiosta on pelkkää perusteetonta oletusta. Kreikkalaisilla,

Vaikka tässä pelissä tai leikissä arvonta oli vain pieni osa toimintaa, niin tämä yksinkertainen arvonta ratkaisi, oliko jahdattu vai jahtaaja: yö tai päivä, joko tai. Kaikki binäärinen arvonta on tietysti yhtä äärimmäistä, mutta juuri tämä näyttäisi olleen klassisen ajan Ateenassa jonkinlainen binäärisen arvannon perustyyppi: se, kuinka osat voivat hetkessä vaihtua ja jahdatusta tulla jahtaaja, näyttäisi olevan Aristofaneen (*Eq.* 847–857) viittauksen taustalla⁶⁴³ – Platonin (*R.* 521c; *Phdr.* 241b) viittauksissa tämä on vielä selvempää. Platonin käyttämät ilmaukset ”ostrakonin kääntyminen” (ὄστράκου περιστροφή) ja ”ostrakonin putoaminen toisin päin” (ὄστράκου μεταπεσόντος)⁶⁴⁴ tunnettiin myös jonkinlaisina sananlaskuina tai lentävinä lauseina,⁶⁴⁵ ainakin sen jälkeen kun Platon oli käyttänyt niitä. Epiktetos (*Arr. Epict.* 4,7,5) saattaa viitata tähän peliin tai leikkiin verratessaan siinä käytettyä pelivälinettä (ruukunsirpale tai simpukan kuori) elämän materiaaliseen puoleen, jolla ei ole merkitystä.

3.5.2.2 Kolikonheitto

Pelinä kolikonheitto on yhtä yksinkertainen (ja näin ollen yhtä kiinnostava pelinä sinällään) kuin kaikki muukin binäärinen arvonta – se on kuitenkin ollut melko suosittu arvontamenetelmä ja kuuluu edelleen esim. jalkapallon alkuritualeihin. Kolikoissa on yleensä aina ollut kaksi erilaista puolta ja ne ovat muuten melko symmetrisiä, joten ne ovat hyviä ja tasapuolisia arvontavälineitä.⁶⁴⁶ Suomessa

kuten muillakin, oli omat heittopelinsä – ὄστρακίδια ei lukeutunut niihin eikä tunnu mitenkään todennäköiseltä tai uskottavalta, että peli olisi voinut kehittyä jonkun yksinkertaisen heittopelin pohjalta. Kreikkalaista vastaava peli tunnetaan Suomessa nimellä mustaa ja valkoista (ks. Okkola 1928, 21) ja vastaavia pelejä pelataan toki muuallakin (ks. esim. Opie & Opie 1969, 100–101; And 1979, 51–52).

⁶⁴³ *Skholioneissa* (ad *Ar. Eq.* 855 – samoin *EM*, s. v. ἐφετίδια, jos tässä viitataan samaan kohtaukseen eikä johonkin toiseen Aristofaneen teokseen, joka ei ole säilynyt meidän aikoihimme; ks. myös *LSJ*, s. v. ὄστρακίδια; Becq de Fouquières 1873, 80–81) selitetään, että Aristofanes viittaisi tässä *ostrakismokseen*, mikä vaikuttaa kontekstin perusteella melko kyseenalaiselta ja saattaa olla ylitulkintaa tai pelkkää arvailua – ainakin helpompaa on tulkita Aristofaneen tarkoittavan peliä ὄστρακίδια silloin kun hän kirjoittaa ὄστρακίδια.

⁶⁴⁴ Fraasilla viitataan osien vaihtumiseen: φυγὰς δὴ γίγνεται ἐκ τούτων, καὶ ἀπεστερηκὼς ὑπ’ ἀνάγκης ὁ πρὶν ἐραστής, ὄστράκου μεταπεσόντος, ἔεται φυγῆ μεταβαλῶν (*Phdr.* 241b) – suomeksi (Saarikoski 1999, 161): ”Hänelle ei jää muuta vaihtoehtoa kuin pako, äskeisen rakastajan on nyt vetäydyttävä, osat ovat vaihtuneet ja hänestä on tullut takaa-ajettu.” Ks. myös *LSJ*, s. v. μεταπίπτω A. 2.

⁶⁴⁵ Diogenian. 6,95; Apostol. 13,3; *Suda* o 719; *sch. Pl. Phdr.* 241b; ks. myös Becq de Fouquières 1873, 82; Boehm 1916, 150; Costanza 2019b, 231–233.

⁶⁴⁶ Ks. Ylikoski 2015, 13–14.

kolikon kahta puolta on totuttu kutsumaan kruunaksi ja klaavaksi vanhan ruotsalaisen kolikon mukaan.⁶⁴⁷

Kolikko oli kyllä kreikkalaistenkin tuntema peliväline,⁶⁴⁸ mutta sikäli kuin tiedämme, ei antiikin Kreikassa käytetty kolikkoa binäärisenä arvontavälineenä.⁶⁴⁹ Nykynäkökulmasta Kreikan kolikot eivät ehkä olleet erityisen symmetrisiä, mutta eivätköhän ne olisi olleet yhtä tasapuolisia arvontavälineitä kuin ruukunsirpaleet tai simpukan kuoret. Koska eri kaupunkivaltioiden kolikoissa oli erilaisia symboleita, olisivat sivujen nimet oletettavasti vaihdelleet paikasta toiseen, mutta tuskinpa sekään mikään varsinainen ongelma olisi ollut. Roomassa kolikon sivut nimettiin erään pronssirahan (*as*) mukaan, jonka toisella puolella oli kuvattu kaksikasvoinen Janus ja toisella laivan keula,⁶⁵⁰ niinpä sivujen nimet olivat ”pää” (*capita*) ja ”laiva” (*navia* = *navis*),⁶⁵¹ ja pelissä oli tarkoitus arvata kumpi näistä jää kolikkoa heitetessä päällimmäiseksi: *capita aut navia*?

Kolikonheitosta pelinä ei ole paljoa sanottavaa – heitto voidaan toki suorittaa useammalla hieman erilaisella tavalla, minkä ei kuitenkaan pitäisi vaikuttaa siihen, että kyse on puhtaaseen sattumaan perustuvasta binäärisestä arvonnasta.⁶⁵² Ainoastaan yksi antiikin lähde (*ps. Aur. Vict. Orig.* 3,5) kertoo jotain kolikonheiton teknisestä puolesta: tämän lähteen mukaan, kun kolikko oli laskeutunut (alas) ja peitetty (*posito nummo apertoque*), kysyttiin onko päällimmäisenä ”pää” vai ”laiva” (tässä: *caput aut navem*).

Peleinä kolikonheitto ja ὀσπρακίβδα poikkeavat toisistaan oikeastaan ainoastaan niissä käytettyjen pelivälineiden osalta – pelivälineet olivat konventionaalisia eikä niiden korvaaminen jollain vastaavalla välineellä olisi varmastikaan ollut mikään suuri ongelma. Antiikissa tunnettiin myös binääriseen arvontaan perustuva peli, jossa pelivälineellä itsellään ei ollut merkitystä.

⁶⁴⁷ Kolikon toisella puolella oli kuvattu kruunu (*krona*) ja toisella ristikkäin asetetut nuolet, joihin jostain syystä viitattiin vanhalla germaanisella sanalla *klave*, joka on johdos yhteen painamista merkitsevästä verbistä (*SKES*, s. v. kruunu; Häkkinen 2004, s. v. klaava; s. v. kruuna; Latvanen 2016).

⁶⁴⁸ Ks. n. 182.

⁶⁴⁹ Becq de Fouquières 1873, 289.

⁶⁵⁰ *Ov. Fast.* 1,229–234; *Plin. Nat.* 33,45; *Lact. Inst.* 1,13,6–7; *Serv. Aen.* 8,357; *Plu. Quaes. Rom.* 274e; *Ath.* 692e; ks. myös Boulenger 1627, 14; Becker 1863, 341; Becq de Fouquières 1873, 289–290; Richter 1887, 16; Becker 1882, 478–479; Lanciani 1892, 102; Beigel 1904, 33; Cagnat & Chapot 1920, 268; 269, *fig.* 500; 484; Zschietzschmann 1959, XLVII; 202; Alessandri 1990, 31–32; Howgego 1995, 166; *pl.* 84; *pl.* 85.

⁶⁵¹ *Aug. Anim.* 4,14,20 p. 400,24; *Macr. Sat.* 1,7,22; *ps. Aur. Vict. Orig.* 3,4–5; *ps. Paul. Nol. Carm.* 32,73–77.

⁶⁵² Ks. Ylikoski 2015, 16.

3.5.2.3 Parillinen ja pariton

Peli koostui kaikessa yksinkertaisuudessaan siitä, että toinen pelaajista yritti arvata, onko toisen nyrkissä parillinen vai pariton lukumäärä esineitä (Poll. 9,101).⁶⁵³ Vaikka kyseessä on sangen yksinkertainen peli, niin ajatusta parillisista ja parittomista numeroista ei tavata ”aivan primitiivisten kansojen” parista, joten pelin taustalla on itse asiassa enemmän sivistystä kuin ensisilmäyksellä odottaisi.⁶⁵⁴ Pelin on oletettu olleen tunnettu Egyptissä ennen kuin siitä tavataan jälkiä Kreikasta ja Roomasta,⁶⁵⁵ mutta mitään todisteita tästä ei ole. Eräs hieman vastaava peli Egyptissä kyllä tunnettiin – siinä toinen pelaaja pudotti jonkun määrän kuulia kädestä toiseen ja toisen piti arvata niiden lukumäärä.⁶⁵⁶

Intian varhaisimmassa kirjallisuudessa mainitaan pelivälineinä erään Ketapanien sukuun kuuluvan puun (*Terminalia bellirica*) pähkinät.⁶⁵⁷ Nämä pähkinät ovat pyöreähköjä, mutta niissä on viisi tasaisempaa sivua.⁶⁵⁸ Se, että näitä pähkinöitä kutsutaan ”nopiksi”⁶⁵⁹ on sangen harhaanjohtavaa – tämä nimitys taitaa periytyä jo tekstien intialaisilta kommentaattoreilta,⁶⁶⁰ mutta näitä pähkinöitä ei käytetty noppina, vaikka niillä jonkinlaista arpapeliä pelattiin. Itse pelin luonne jää melko

⁶⁵³ Ks. myös *sch. Pl. Ly.* 206e; *sch. Ar. Pl.* 816; Calcagnini 1544, 293–294; Meurs 1625, 5–6; Boulenger 1627, 15–16; de’ Ficoroni 1734, 74–75; Becker 1838, 233; Vömel 1858, 303; Becker 1863, 340; Becq de Fouquières 1873, 284; Becker 1877, 40; Heydemann 1877, 8; Becker 1882, 477–478; Bolle 1886, 5; Richter 1887, 21–22; 73; Boehm 1916, 156; Kretschmer 1927, 88; Hübner 1992, 55–56; Schädler 1996, 62; 1997a, 20; Carè 2009–2010, 34; Kidd 2017b, 122. Kyseessä on luonnollisesti aivan eri peli kuin kolikonheitto, toisin kuin Parmentier (1912, 97) kuvittelee.

⁶⁵⁴ Tylor 1879b, 737. Näin ollen oletus, että tämä olisi lukeutunut ihmiskunnan ensimmäisiin peleihin (Becq de Fouquières 1873, 284; ks. myös Kretschmer 1927, 88), on melko kyseenalainen. Peli ei kadonnut mihinkään keskiajalla (ks. Sella 1929–1930, 207; Endrei & Zolnay 1988, 30) ja uudella ajallakin sitä on pelattu monin paikoin (Souter 1622, 216; Boulenger 1627, 15; Rijssen 1660, 23; Hyde 1694, 261; Gomme 1894, 187; 1898, 14; Boehm 1916, 156), mm. Voltaire (1767, 340) mainitsee tämän pelin (*pair ou non*), ja Pohjois-Amerikan intiaanit tunsivat sen ilmeisesti jo ennen eurooppalaisten saapumista (Bennett 1998, 27).

⁶⁵⁵ Wilkinson 1878, 54–55; Bennett 1998, 23.

⁶⁵⁶ Pusch 2007, 73–82.

⁶⁵⁷ Lüders 1907, 17–18. Ks. myös Brown 1964, 34.

⁶⁵⁸ Roth 1848, 123; Lüders 1907, 18; Auboyer 1955, 21; Bennett 1998, 24. Murray (1952, 7) kuvittelee, että tällainen pähkinä olisi voinut toimia binäärisenä arvontavälineenä – Lüders (1907, 18) ei pidä todennäköisenä mainitsemaansa selitystä (joka lienee toiminut Murrayn lähteenä), jonka mukaan tällaisesta pähkinästä olisi valmistettu binäärisen arvontaan käytettävä arpahyrrä (ks. myös Grierson 1904, 357). Ks. myös Roth 1848, 123–124.

⁶⁵⁹ Esim. Muir 1866, 28–31. Ks. myös Nikulina & Schmölcke 2008, 43.

⁶⁶⁰ Ks. Roth 1848, 123–124; Lüders 1907, 18.

hämäräksi,⁶⁶¹ mutta näyttäisi siltä, että siinä käytettiin huomattavaa määrää pähkinöitä⁶⁶² – laskutaito yhdistetään tähän peliin,⁶⁶³ ja ainakin eräässä tekstikohdassa viitataan pähkinöiden parilliseen (*γυγ*) ja parittomaan (*αγυγ*) lukumäärään,⁶⁶⁴ mikä ei kuitenkaan tarkoita, että näillä pähkinöillä olisi pelattu juuri parillista ja paritonta.⁶⁶⁵

Kreikassa peli parillinen ja pariton tunnettiin viimeistään klassisella ajalla: Aristofanes (*Pl.* 816–817), Platon (*Ly.* 206e) ja Aristoteles (*Div. somn.* 463b) viittaavat tämän pelin pelaamiseen verbillä ἄρτιάζω,⁶⁶⁶ jonka taustalla on ”täyttä” tai ”täydellistä” eli ’parillista’ lukua merkitsevä sana ἄρτιος. Aristoteles (*Rh.* 1407b) käyttää pelistä myös nimeä ἀρτιασμός ja toteaa, että esineiden tarkkaa lukumäärää helpompaa on arvata onko niitä parillinen vai pariton (ἄρτια ἢ περισσά)⁶⁶⁷ määrä. *Suda* (α 4036) esittää, että peli tunnettiin nimellä ἄρτια ἢ περιττά. Aristoteles ei mainitse mitään pelivälineistä, Platonilla pelivälineinä toimivat telaluut ja Aristofaneen komediassa rikkaan talon orjat pelaavat kultakolikoilla. Pollux (9,101) mainitsee telaluiden ohella käytetyn pelivälineinä myös papuja, pähkinöitä ja manteleita. Toisaalla Pollux (7,105) mainitsee, että verbillä χαλκίζειν tarkoitetaan kolikoilla pelattua versiota tästä pelistä (ἐν ἧ νομίσματι ἡρτίαζον), ja tämän perusteella χαλκίζειν olisi eri peli kuin χαλκισμός ja χαλκίνδα.⁶⁶⁸

Antiikin Roomassa tämä peli tunnettiin nimellä *par inpar* (’parillinen [ja/tai] pariton’). Horatius (*Sat.* 2,3,248) esittää pelin täysin lapsellisena ajanvietteenä ja toisaalla (*Nux* 79–80)⁶⁶⁹ se mainitaan yhtenä niistä peleistä, joita pojat pelaavat

⁶⁶¹ Lüders 1907, 56; Brown 1964, 34 – vrt. Auboyer 1955, 22; Depaulis 2000, 103; 104; Schmidt-Madsen 2021, 49–50.

⁶⁶² Lüders 1907, 55–57.

⁶⁶³ Roth 1848, 125; Lüders 1907, 57–60.

⁶⁶⁴ Lüders 1907, 57. Ks. myös Tylor 1879b, 737.

⁶⁶⁵ Grierson 1904, 356; Lüders 1907, 58, *n.* 1; ks. myös Keith 1908, 824, *n.* 4. Kretschmer (1927, 89) tulkitsee, että vaikkei kyseessä olisi aivan tarkalleen parillinen ja pariton, niin peliä voidaan pitää jonkinlaisena versiona siitä. Bennett (1998, 24–25) taas esittää, että peli oli käytännössä sama kuin parillinen ja pariton. Ks. myös Depaulis 2000, 104. Samoin pseudo-Platon (*Sis.* 387e) ja Dion Khrysostomos (26,2).

⁶⁶⁶ Joidenkin (*sch.* Ar. *Pl.* 816) mukaan tavanomaisempi ilmaus on ζυγά ἢ ἄζυγα ’parillinen vai pariton’ (ks. myös Becq de Fouquières 1873, 284; Tylor 1879b, 737). Peli tunnettiin myös ainakin (samaa merkitsevillä) nimillä μὸνὰ ἢ ζυγά ja ζυγά μὸνὰ (*sch.* Ar. *Pl.* 816; ks. myös Becker 1854, 305; Costanza 2019b, 211).

⁶⁶⁷ Ks. myös Boulenger 1627, 16; Hermann 1882, 296; Boehm 1916, 158, *n.* 1; Nelson 2020, 5. Becq de Fouquières (1873, 298) on sitä mieltä, ettei Polluxin sanoja pitäisi tässä kohtaa tulkita aivan kirjaimellisesti, vaan viittauksena siihen, että kyseessä on binääriseen arvontaan perustuva peli, samoin kuin parillinen ja pariton.

⁶⁶⁸ Rosen (1954, 338) mukaan jotkut ovat pitäneet runoelmaa *Nux* mahdollisesti Ovidiuksen nuoruudessaan laatimana, mutta hän pitää todennäköisempänä, että kyseessä on jonkun jäljittelijän teos. Beck (1965) esittää, että runoelman aiheen ja sen allegorisen tulkinnan perusteella kirjoittaja on joko Ovidius itse tai joku, joka on

pähkinöillä. Ainakin joidenkin mielestä pelissä oli kuitenkin ainesta kunnan uhkapeliksikin: Suetonius (*Aug.* 71,4) siteeraa Augustuksen tyttärelleen Julialle lähettämää kirjettä, jossa Augustus kertoo jakaneensa kutsuissa vierailleen 250 denaaria henkilöä kohden, jotta he voisivat halutessaan pelata erilaisia uhkapelejä, kuten *par inpar*.

Nimellä *ποσίνδα*⁶⁷⁰ tunnettua peliä on toisinaan erehdytty pitämään samana pelinä kuin parillinen ja pariton,⁶⁷¹ mutta kyse on eri pelistä.⁶⁷² Peli *ποσίνδα* oli muuten samanlainen peli kuin parillinen ja pariton, mutta siinä arvuuteltiin esineiden tarkkaa lukumäärää (*sch. Ar. Pl.* 1057), mihin pelin nimikin viittaa: se näyttäisi olevan johdettu sanasta *πόσοσ*, joka tarkoittaa ’kuinka monta?’. Ksenofon (*Eq. mag.* 5,10) viittaa tähän peliin melko ohimennen ja Aristofaneen (*Pl.* 1055–1059) näytelmässä arvuutellaan vanhan naisen hampaiden lukumäärää – ehkä tekstissä mainitut pähkinät olivat kuitenkin tavallisempia arvuuttelun kohteita.⁶⁷³ Pelissä *ποσίνδα* ei tietenkään ole kyse binäärisestä arvonnasta – vaikka potentiaalisesti esineiden arvattava lukumäärä voi olla mitä tahansa, niin aktuaalisesti se on varmasti pysynyt melko maltillisena, sillä nyrkkiin mahtuu melko rajallisesti telaluita, pähkinöitä tai muita vastaavia pelivälineitä.

Pähkinät mainitaan pelivälineinä useissa teksteissä,⁶⁷⁴ mutta pähkinöillä pelaaminen ei tarkoita mitään tiettyä peliä eikä edes tietyyntyyppistä peliä, sillä

tuntenut hyvin hänen elämänvaiheensa. Ks. myös Hadas 1952, 225; Lee 1958; Korzeniewski & Rupprecht 1975, 340–341; Bury 1991, 36–38; Bohm 2006, 27–29.

⁶⁷⁰ Hdn. Gr. 1,495; Theognost. *Can.* 999 (Cramer 1835, 164) – näissä lähteissä mainitaan vain pelin nimi.

⁶⁷¹ *Schol. Hor. Sat.* 2,3,248; Becker 1854, 305; 1877, 40; Costanza 2019b, 210–211. *LSJ* (s. v. *ποσίνδα*) esittää sen lisäksi, että ”*ποσίνδα παίζειν* = *ἀρτιάζειν*” myös, että kyseinen peli olisi sama kuin sormiarvonta (lat. *micare*), mikä on tietysti vielä erheellisempää. On kyllä olemassa nimellä Matches tai Tsai Mui tunnettu baaripeli, jota voidaan pitää eräänlaisena yhdistelmänä sormiarvontaa ja parillista ja paritonta: pelaajat (kaksi tai useampi – peliä pelataan pudotuspelinä: kierroksen voittaja pääsee ulos ja viimeinen tarjoaa seuraavan kierroksen) kätkevät nyrkkiin 0–3 esinettä, esim. tulitikkua, ja yrittävät arvata niiden yhteenlasketun määrän (Baudo 1986; ks. myös Grunfeld 1976, 17) – tämä tai joku vastaava peli voisi ehkä selittää tämän *LSJ*:n sekaannuksen, mutta ehkä syynä ovat olleet muut baarin antimet. Muissa lähteissä (Culin 1895a, 46; Opie & Opie 1969, 28) tosin esitetään, että Tsai Mui tarkoittaisi sormiarvontaa.

⁶⁷² Becq de Fouquières 1873, 287; Kidd 2017b, 124, n. 31; ks. myös de’ Ficoroni 1734, 75.

⁶⁷³ Aivan kelvolliset pelivälineet saa tietysti vaikkapa hauen selkäruodosta (Piironen 2004, 416). Ks. myös Deonna 1938, 331; *pl.* XCIII, 818–819; Davidson 1952, 218; Chavane 1975, 189–190.

⁶⁷⁴ Esim. *Luc. Sat.* 17; *Catull.* 61,125–126; *Phaedr.* 3,14,1–2; *Mart.* 5,30,8; 13,1,7; 14,1,12; 14,19; *Suet. Aug.* 83; *Aug. Conf.* 1,19,30; ks. myös Souter 1622, 214–215; Gerhard 1830, *Taf.* LXV; 1844, 309–310.

pähkinöillä pelattiin arpapelien lisäksi ainakin erilaisia heittopelejä.⁶⁷⁵ Pähkinöillä pelaaminen liitettiin lähinnä lapsuuteen, mistä kertoo myös roomalainen sanonta *nuces relinquere*,⁶⁷⁶ jolla tarkoitettiin lapsuuden taakse jättämistä.

Binäärisen arvannon rajat tulevat nopeasti vastaan – käyttämällä kerralla useampia binäärisiä arvontavälineitä saadaan tietysti kasvatettua arvontatulosten määrää ja tehtyä pelistä kiinnostavampi ja monipuolisempi, mutta tämä ei ehkä kumoa sitä, että todellista tarvetta on aina ollut myös arvontavälineelle, joka tarjoaa useampia tuloksia.

3.5.3 Telaluu

3.5.3.1 Anatomia

Telaluu on yksi nilkan luista. Aristoteles (*HA* 499b) ja Plinius vanhempi (*Nat.* 11,254–255) kuvittelivat, että ainoastaan tietyillä eläimillä, lähinnä sorkkaeläimillä, olisi telaluu, ja kumpikin tekee suuren numeron siitä, ettei ihmisellä ole telaluuta, mutta tässä asiassa kannattaa uskoa Galenosta (2,775–777; 3,195)⁶⁷⁷ ja Rufos Efesoslaista (Περὶ ὀστέων 38).⁶⁷⁸ Vaikka telaluun sijainti⁶⁷⁹ ja funktio ovat aina samat, vaihtelee sen muoto eri eläinlajeilla huomattavasti.⁶⁸⁰ Lampaan ja vuohen telaluut⁶⁸¹ olivat varmasti Aristoteleelle ja Pliniukselle esineinä tuttuja, sillä niitä

⁶⁷⁵ Esim. *AP* 12,212,6 (Straton); *Ph.* 1,12; *Nux* 73–78; 81–86; ks. myös Boulenger 1627, 17–19; 21; Marquardt 1886, 839–840; Parmentier 1912, 18–19; Rieche 1986, 46; 47, *Abb.* 7; Fittà 2000, 14–15.

⁶⁷⁶ *Mart.* 5,84,1; *Pers.* 1,10 (ks. myös *schol. ad loc.*; Souter 1622, 216; Marquardt 1886, 839; Otto 1890, 248; Parmentier 1912, 19; Fittà 2000, 14; Rieche 2004, 26).

⁶⁷⁷ Toisin kuin Calcagnini (1544, 288–289), joka ei ilmeisesti suostu uskomaan, että Aristoteles on erehtyväinen. Myös Erasmus Rotterdamilainen (1529, 793–794; 796) perustaa esityksensä telaluusta Aristoteleen ja Pliniuksen teksteihin, mutta hän ei ilmeisesti ollut tietoinen Galenoksen näkemyksestä – siitä ei ainakaan mainita mitään. Souter (1622, 82) perustaa esityksensä Erasmuksen tekstiin, johon ei hänen mukaansa ole juurikaan lisättävää (*ibid.*, 81), ja näin näiden antiikin erheellisten käsitysten toistelu vain jatkuu ja jatkuu (ks. myös esim. Hyde 1694, 132) – vrt. esim. Dandoy 1996, 52, *fig.* 3.

⁶⁷⁸ Ks. myös Cels. 8,7,5; 8,8,2a; 8,11,1; Hoorn 1909, 64; Corsetti 1982, 233–235; Marganne 1987, 24; 26–31; Dandoy 1996, 51; 52, *fig.* 3.

⁶⁷⁹ Ks. esim. Reese 1989, 65, *fig.* 1; Dandoy 1996, 52, *fig.* 3; Kogálniceanu ym. 2014, 288, *fig.* 5.

⁶⁸⁰ Poplin 1984, 388. Ks. myös David 1955, 2; 1962, 3, *fig.* 1; Dandoy 1996, 52, *fig.* 3.

⁶⁸¹ Vaikka lampaan ja vuohen telaluissa on eroja (Boessneck 1969, 350–352; ks. myös Foster 1984, 73; 79; Hesse 1984, 253–254), niin arkeologisissa kaivauksissa löydettyjä antiikin aikaisia lampaan ja vuohen luita ei ole aina helppoa erottaa toisistaan (Boessneck 1969, 358) eikä mikään viittaa siihen, että antiikissa olisi kiinnitetty huomiota näihin eroihin. Myös eläimen ikä ja sukupuoli vaikuttaa luun muotoon (*ibid.*,

käytettiin antiikissa yleisesti ainakin peli- ja arvontavälineinä, ja saattoipa niillä olla joitain muitakin käyttötarkoituksia – näin ollen tuntuisi luonnolliselta olettaa, että juuri nämä ovat toimineet heille telaluun arkkityyppinä, niinpä he tulkitsevat telaluiksi vain niitä selkeästi muistuttavat luut. Siinä missä ihmisen telaluu on sangen epämääräisen muotoinen, on lampaan, vuohen ja joidenkin muidenkin sorkkaeläinten telaluu muodoltaan lähempänä suorakulmaista särmiötä, jossa on neljä suhteellisen tasaista ja kaksi vähemmän tasaista tahkoa – heitettäessä tällainen luu pysähtyy yhdelle tasaisemmista sivuista, ja kun nämä ovat kaikki selvästi erilaisia,⁶⁸² voidaan tällaista luuta käyttää nelitahoisena arvontavälineenä.

Telaluuta käytettiin pelivälineenä myös monissa heittopeleissä – tässä tarkoituksessa muut ominaisuudet ovat ratkaisevia eikä luun sivuilla ole juurikaan merkitystä, mutta kun tätä luuta käytetään arvontavälineenä, on sivujen erilaisuus olennaista. Aristoteles (*HA* 499b) tarjoaa edelleen kelvollisen perusesityksen telaluusta: Aristoteleen mukaan kyseessä on yksi takajalan nilkka- ja lisä- Aristoteles kuvailee missä asennossa telaluu on eläimen nilkassa ja mainitsee, että oikea ja vasen telaluu ovat kuin toistensa peilikuvia. Aristoteles käyttää luun neljästä tasaisemmasta sivusta nimityksiä: $\chi\iota\omicron\varsigma$ (ulkosivu), $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ (selkäpuoli), $\pi\rho\alpha\nu\epsilon\varsigma$

350–352; ks. myös Foster 1984, 73–75; 79; 80; Affanni 2008, 80–82), mutta tälläkään seikalla ei liene ollut merkitystä pelivälineiden valinnassa (Poplin 1984, 388–389).

⁶⁸² Ks. esim. Hyde 1694, 143; Ulrichs 1840, 137; Becq de Fouquières 1873, 329; Marquardt 1886, 850; Culin 1895b, 535, *fig.* 30; Lemke 1906, 48, *Abb.* 1; Ried 1915, 33, *Abb.* 12; Smith 1920, 204, *fig.* 243; Deubner 1929, 273–274; Skallsjö 1952, 17, *fig.* 1; David 1955, *pl.* 2a; 1962, *pl.* 3; Rohlf 1964, *fig.* 6; Taube 1967, 57, *Fig.* 1; Boessneck 1969, 351; Amandry 1984a, 349, *fig.* 2; Foster 1984, 75, *fig.* 1; Poplin 1984, 391, *fig.* 2; Kuryłowicz 1985, 218, *Abb.* I; Knol 1987, 285, *fig.* 2; Laser 1987, 120, *Abb.* 43; Nollé 1987, 42, *Abb.* 2; Queyrel 1987, 208, *fig.* 1; Dandoy 1996, 52, *fig.* 2; Schädler 1996, 61, *Abb.* 1; 63; 1997a, 24, *Abb.* 2; 1997b, 42, *Abb.* 1; Bennett 1998, 20, *fig.* 3; Koerper & Whitney-Desautels 1999, 70, *fig.* 1; Shaw & Shaw 2000b, *pl.* 5.57; Bar-Oz 2001, 215; Elia & Carè 2004, 81, *fig.* 5; Miller 2004, 170, *fig.* 253; Graf 2005, 60; Schwartz 2006, 7; Piccione 2007, 56, *fig.* 6.1; Affanni 2008, 88; Kajava 2009, 555; Carè 2009–2010, 33, *fig.* 1; Choyke 2010, 201, *fig.* 18.4; Greaves 2012, 184, *fig.* 2; Sidéra 2012, 269, *fig.* VII.155; Tahberer 2012, 8, *fig.* 4; Pisani 2013, 83, *fig.* 7; Doria 2014, 90, *fig.* 1; Kogălniceanu ym. 2014, 288, *fig.* 5; Duval 2015, 128; Sidéra & Vornicu 2016, 379, *fig.* 1; Depaulis 2019, 101, *fig.* 1b; Dasen & Pace 2021, 43, *fig.* 7. Vaikka yleisesti ottaen on totta, ettei telaluun sivuille merkitty antiikissa koskaan niiden arvoja (Boulenger 1627, 47; Montfaucon 1722, 333–334; Becq de Fouquières 1873, 330; Hoorn 1909, 65; Tahberer 2012, 8 – vrt. esim. Becker 1838, 221; 1863, 326), niin tunnetaan ainakin yksi minolainen ja useampi Iranista löydetty telaluu (7.–6. vuosisadalta eaa.), joiden sivuille on merkitty luvut 1, 2, 3 ja 4 (Depaulis 2019, 101, *n.* 4; ks. myös Pomadère 2018, 70, *n.* 51). Myös Schädler (1997b, 36) mainitsee eräästä toisen vuosituhannen puolivälillä eaa. sijoittuvasta haudasta Kreetalta löytyneen telaluun, jonka sivuille on porattu 1, 2, 3 ja 4 reikää.

(etupuoli) ja κῶος (sisäsivu),⁶⁸³ kahdesta muusta sivusta sanotaan ainoastaan, että ”sarviksi” (τὰς κεραίας) kutsuttu puoli on ylöspäin. Nimitykset ὕπτιον ja πρᾶνές (joonialaisittain πρηνής) vaikuttavat lähinnä kuvailevilta termeiltä: ὕπτιον on telaluun taaksepäin osoittava sivu, siis selkäpuoli ja πρᾶνές vastaavasti eteenpäin osoittava sivu, eli etupuoli,⁶⁸⁴ mutta nimitykset χῖος ja κῶος eivät ole mitenkään ilmeisiä. Adjektiivivi χῖος tarkoittaa ’khioslaista’ ja κῶος ’koslaista’, mutta mitä tekemistä niillä on telaluun sivujen kanssa? Simplikios (*in Cael.* 292a) selittää, että Khiosin ja Kosin saarilta saatiin suuria telaluita, mikä ei millään tavoin selitä näitä nimityksiä ja tuntuisi viittaavan lähinnä siihen, ettei Simplikioksella ollut mitään käsitystä näiden termien merkityksestä arpapelin yhteydessä.⁶⁸⁵ Toisen selityksen mukaan antiikin kreikkalaiset olisivat olleet sitä mieltä, että nämä telaluun sivut olisivat jotenkin muistuttaneet Khiosin ja Kosin saaria.⁶⁸⁶ Didymos Khalkenterokselta on peräisin ajatus (*sch. Ar. Ra.* 970), että nimityksillä viitattaisiin näiden saarten asukkaisiin: samoin kuin arpapelissä χῖος oli huonoin heitto, olivat khioslaiset halveksittuja, koslaiset taas olivat arvostettuja, niinpä κῶος oli paras heitto.⁶⁸⁷ Oli nimien χῖος ja κῶος selitys mikä hyvänsä, niin niitä käytettiin arpapelin yhteydessä jo ennen Aristoteleen aikoja.

Telaluun sivuista ὕπτιον ja πρᾶνές ovat leveämpiä kuin χῖος ja κῶος – Plutarkhos (*Quaes. conv.* 680a) näyttäisi viittaavaan kapeampiin sivuihin termillä ὀρθοί, ”pystysivut” ja leveämpiin sivuihin termillä πρηνεῖς, jonka voidaan tässä ymmärtää tarkoittavan vastaavasti ”vaakasivuja”. Termit χῖος ja κῶος esiintyvät teksteissä useammin. Aristofanes (*Ra.* 968–970) huvittelee näiden sivujen vastakohtaisuudella, muuttaen tosin Kosin Keokseksi,⁶⁸⁸ ja ainakin kirjallisten lähteiden mukaan χῖος

⁶⁸³ Käsikirjoituksissa ja *Historia animaliumin* ensipainoksessa (Venezia 1497) esiintyy sanan χῖος tilalla sana ἰσχίον ’lonkkanivel’ ja sanan κῶος tilalla sana κῶλον ’raaja, ruumiinjäsen’ – nämä on kaikissa myöhemmissä painoksissa korjattu, mutta esim. Erasmus Rotterdamlainen (1529, 799; 800) käyttää niitä ja myös Calcagnini (1544, 289) esittää nämä termit Aristoteleen tekstin yhteydessä, mutta ehdottaa Polluxin (9,100) tekstin perusteella, että ne pitäisi ehkä korjata muotoon χῖος ja κῶος. Ks. myös Souter 1622, 84; 103; Hyde 1694, 142; Ignatiadou ym. 2022, 323.

⁶⁸⁴ Deubner 1929, 274–275.

⁶⁸⁵ Ks. myös Deubner 1929, 279–280.

⁶⁸⁶ Ks. Deubner 1929, 275–276. Schädler (1996, 64) on sitä mieltä, että vaikei tämä selitys ole täysin vakuuttava, niin mitään uskottavampaakaan selitystä näille nimityksille ei ole tarjottu. Ks. myös Rohlf 1964, 6, n. 19; Carè 2009–2010, 36, n. 20.

⁶⁸⁷ Ks. myös Souter 1622, 109; Hyde 1694, 141; de’ Ficoroni 1734, 43; Becq de Fouquières 1873, 331; Benuzzi 2021, 182–183. Strabonin (10,5,1) mukaan fraasilla sifnoslainen telaluu (σίφνον ἄστράγαλον) viitataan arvottomiin asioihin – Strabon ei valitettavasti selitä tätä fraasia sen tarkemmin, joten sen alkuperä jää täysin hämäräksi. Sifnos on saattanut olla (ainakin Strabonin aikoihin) köyhä ja mitäänsanomaton saari, mutta miksi juuri telaluu?

⁶⁸⁸ Ks. myös Welcker 1844, 459–460, n. 184; Bauck 1880, 67–69.

saattoi hautakivessä viitata pelkästään Khiosin saareen (*AP* 7,427 [Antip. Sid.]), mutta myös khioslaiseen viiniin (*AP* 7,422 [Leon.])⁶⁸⁹ – tähän näyttäisi viittaavan toinenkin epigrammi (*AP* 7,428 [Mel.]), joskaan tässä ei sanota asiaa aivan suoraan. Käsikirjoituksissa ei ole yksimielisyyttä kumpaan näistä sivuista, ellei sitten kumpaankin, Aristoteles (*Cael.* 292a) viittaa⁶⁹⁰ – argumentin kannalta sillä ei ole merkitystä, sillä Aristoteles toteaa vain, että vaikka telaluulla on sangen helppoa heittää sama tulos kerran tai pari, niin saman heiton toistaminen 10 000 kertaa olisi toivottoman vaikeaa, melkein mahdotonta. Kuten todettu, $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ olivat telaluun kapeammat sivut, joten hieman todennäköisempi tulos olisi heittää 10 000 kertaa $\acute{\upsilon}\pi\tau\iota\omicron\nu$ tai $\pi\rho\nu\nu\acute{\epsilon}\varsigma$. Nimet $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ ovat kuitenkin parhaiten tunnettuja luultavasti siksi, että Kreikassa oli eräs niihin liittyvä sananlasku: $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ $\pi\rho\alpha\rho\sigma\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\kappa\tilde{\omega}\omicron\nu$ $\omicron\upsilon\kappa$ $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\sigma\omega$ (*sch.* Pl. *Ly.* 206e; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]; 1397 [*Od.* 1,107]), jonka tulkinta tai kääntäminen ei ole mitenkään yksiselitteistä, mutta ehkä käänнос ”khioslaisen esiintyessä en salli koslaista” vastaa jotenkuten sananlaskun alkuperäistä ajatusta. Strattis (*fr.* 23 *CAF* 1 = *fr.* 24 *PCG* 7 = *fr.* 23 Edmonds = *fr.* 24 *FOC* 3 < *sch.* Pl. *Ly.* 206e; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]; 1397 [*Od.* 1,107])⁶⁹¹ esittää sananlaskun muodossa $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ $\pi\rho\alpha\rho\sigma\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\kappa\tilde{\omega}\omicron\nu$ $\omicron\upsilon\kappa$ $\acute{\epsilon}\tilde{\alpha}$ $\lambda\acute{\epsilon}\gamma\epsilon\iota\nu$ (khioslaisen esiintyessä ei sallita puhua koslaisesta), ja toiset lyhyesti vain $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ $\pi\rho\delta\varsigma$ $\kappa\tilde{\omega}\omicron\nu$ (*Zen.* 4,74) tai $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ $\pi\rho\delta\varsigma$ $\chi\acute{\iota}\omicron\nu$ (*Diogenian.* 5,70; *Suda* κ 2290) – sanan $\pi\rho\delta\varsigma$ voidaan olettaa tässä yhteydessä merkitsevän ’vastaan’. Hesykhios (κ 4861 Schmidt = κ 4861 Latte) esittää sananlaskun vielä tiiviimmässä muodossa: $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ $\chi\acute{\iota}\omicron\nu$. Zenobios, Hesykhios ja *Suda* selittävät ainoastaan, että termit $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ tarkoittavat telaluun sivuja, mutta eivät kerro, mitä tämä sananlasku oikeastaan tarkoittaa. Kyseiset sivut ovat telaluun vastakkaisilla puolilla, ja kuten todettu, arpapelissä $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ oli huonoin ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ paras heitto, niinpä sananlaskua on pyritty yhdistämään jonkun arpapelin oletettuihin sääntöihin,⁶⁹² mutta ehkä tämä sananlasku voidaan ymmärtää turvautumatta

⁶⁸⁹ Ks. myös Kurtz & Boardman 1971, 263.

⁶⁹⁰ Ks. myös Souter 1622, 102–103; Bolle 1886, 12; Marquardt 1886, 850, *n.* 4; Deubner 1929, 278.

⁶⁹¹ Ks. myös Leutsch & Schneidewin 1839, 463 (*App.* 5,28).

⁶⁹² Calcagnini (1544, 290; ks. myös *ibid.*, 293) huomauttaa aivan oikein, että paras ja huonoin heitto yhdessä tarkoittaa keskinkertaista tulosta eikä sananlaskun tarvitse tämän syvämietteisempi tietenkään olla. Bauck (1880, 68) tulkitsee jostain syystä, ettei tämä yhdistelmä ollut minkään arvoinen (*nihil valeret*). Sauppe (1856, 39) puolestaan haluaa ”korjata” tuon sananlaskun muotoon $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ $\pi\rho\alpha\rho\sigma\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\kappa\tilde{\omega}\omicron\nu$ $\omicron\upsilon\kappa$ $\acute{\epsilon}\tilde{\alpha}$ $\sigma\acute{\omega}\zeta\epsilon\iota\nu$ (”khioslaisen esiintyminen ei salli pelastaa koslaista”?) ja kuvittelee, että termeillä $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ tarkoitettaisiin heittoyhdistelmiä useammalla telaluulla (*ibid.*, 40): hänen selityksensä mukaan parhaan heiton seurauksena pelaaja sai uuden heiton, ja jos tämä sitten olikin huonoin, menetti pelaaja tuon parhaankin heiton tuloksen – tällainen peli ei vaikuttaisi erityisen mielekkäältä eikä ole oikeasti johdettavissa antiikin todistusaineistosta. Vömel (1858, 303, *n.* 1) hyväksyy tämän Sauppen ”korjauksen”, mutta huomauttaa aivan oikein (*ibid.*, 307), että $\chi\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ tarkoittavat telaluun sivuja,

spekulaatioihin jonkun hypoteettisen pelin oletetuista säännöistä. Diogen(e)ianos (5,70) selittää, että sananlaskun merkitys on yksinkertaisesti näiden heittojen vastakohtaisuudessa: paras ja huonoin eivät ole verrattavissa toisiinsa.⁶⁹³ Aristofanes (Ra. 970) viittaa oletettavasti juuri tähän sananlaskuun, ja edustaa, samoin kuin Strattis, vanhaa komediaa, joten sananlasku tunnettiin jo klassisella ajalla.

Muihin Aristoteleen (HA 499b) mainitsemiin telaluun sivuihin ei löydy juurikaan viitteitä antiikin kirjallisuudesta. Polluxin (7,204) hyvien heittojen listaan lukeutuu kyllä βόλος πρᾶνής,⁶⁹⁴ joka näyttäisi vastaavan nimitystä πρᾶνές. Isidorus (Orig. 18,65) kertoo, että *nopanheiton* tuloksia nimettiin ennen vanhaan ainoastaan numeron mukaan, mutta sittemmin on otettu käyttöön muitakin termejä, niinpä kolmesta (*trinio*) kutsutaan nimellä *suppus* (= *supinus* 'selkäpuoli')⁶⁹⁵ ja nelosta (*quaternio*) nimellä *planus* 'tasainen; selvä'. *Suppus* vastaa Aristoteleen nimitystä ὕπτιον, jonka vastakohtana on Aristoteleellä πρᾶνές, jonka latinalainen nimitys olisi *pronus*,⁶⁹⁶ mutta Isidorus esittää tämän sivun nimeksi *planus*, jonka merkitys ei ole tässä yhteydessä mitenkään ilmeinen. Mitään järkevää syytä nimittää nopan sivuja muuten kuin silmäluvun mukaan ei tietenkään ole, mutta jos näitä nimityksiä on joskus käytetty muualla kuin Isidoruksen kuvitelmissa, näyttäisi siltä, että ne on lainattu telaluun sivujen nimityksistä.⁶⁹⁷

Aristoteles (HA 499b) ei kerro telaluusta peliväliseenä, joten hän ei kerro, mikä minkäkin telaluun sivun arvo arpapelissä oli. Telaluun sivuille annettiin jostain systä arvot 1, 3, 4, ja 6,⁶⁹⁸ ja näistä 1 ja 6 sekä 3 ja 4 olivat vastakkaisilla sivuilla

eivät heittoyhdistelmiä – hänen mukaansa sananlaskussa viitataan siihen, että jos samaan heittoon sisältyi sekä χῖος että κῶος, seurasi tästä jonkinlainen rangaistus (*ibid.*, 308; ks. myös Vömel 1847, 6–7; 1858, 311–312; Mau 1896, 1794), mikä on aivan yhtä spekulatiivista kuin Sauppen kuvitteleva peli. Myös Bolle (1886, 18–19; 35–36) hyväksyy Sauppen ”korjauksen”, muttei onnistu valaisemaan tuota sananlaskua, tai useampaa merkitykseltään erilaista sananlaskua, mitenkään mielekkäästi (ks. *ibid.*, 35–37). Schädler (1995, 82; 1996, 68; 1997b, 37) kuvittelee, että sananlasku viittaisi kahdella telaluulla pelatun arpapelin sääntöön, jonka mukaan heittoa χῖος + κῶος ei noteerattu pelissä, koska se sattuu olemaan arvoltaan sama kuin eräs toinen heitto (1+6 = 3+4), toisin kuin kaikki muut heittoyhdistelmät kahdella telaluulla – mitään todisteita tällaisesta pelistä ei ole, joten kyse on tässäkin tapauksessa täysin spekulatiivisesta selityksestä. Ks. myös Lamer 1927, 1951–1953.

⁶⁹³ Ks. myös Calcagnini 1544, 290; Souter 1622, 102; 109–110; 125–126; Hyde 1694, 141; de' Ficoroni 1734, 43; Becq de Fouquières 1873, 330.

⁶⁹⁴ Ks. myös Schädler 1996, 65, n. 24.

⁶⁹⁵ Fest. p. 290; Paul. Fest. p. 291; ks. myös Lewis & Short, s. v. *suppus*.

⁶⁹⁶ Ks. myös Erasmus Rotterdamilaisen (1529, 797) selitys termeille *pronus* ja *supinus*.

⁶⁹⁷ Ks. myös Boulenger 1627, 46–47; Marquardt 1886, 852, n. 1; Tibaldini 2021, 95.

⁶⁹⁸ Kaikki harvat aiheita käsittelevät lähteet (Poll. 9,100; *sch.* Pl. Ly. 206e; Eust. 1397 [*Od.* 1,107]) mainitsevat, ettei telaluussa ollut sivuja 2 ja 5 kuten arpakuutiassa, mutta kukaan ei selitä, miksi juuri nämä sivut jätettiin pois. Schwartz (2006, 8) väittää, että tämä sivujen numerointi olisi peräisin Mesopotamiasta, mutta kyse taitaa olla vain

(*sch. Pl. Ly.* 206e; *Eust.* 1289 [*Il.* 23,88]; 1397 [*Od.* 1,107]).⁶⁹⁹ Vaikka telalu voi arvontavälineenä olla noppaa vanhempi, niin toisella vuosisadalla jaa. elänyt Julius Pollux on aikaisin lähde, joka mainitsee, että sivut numeroitiin 1, 3, 4, 6, joten tämä numerointi voi hyvinkin perustua arpakuution esimerkkiin, samoin kuin ajatus, että vastakkaisten sivujen summan täytyy olla 7.⁷⁰⁰ On esitetty,⁷⁰¹ ettei telaluun sivujen numeroinnissa otettu huomioon niiden suhteellista esiintymistiheyttä arpapelissä, sillä kapeammille sivuille olisi tällöin pitänyt antaa arvot 4 ja 6 ja leveämmille sivuille arvot 1 ja 3, mutta kun otetaan huomioon, ettei pelkäästään korkeimpaan heiton arvoon perustuva peli (πλειστοβολίνδα) ollut ainoa telaluilla pelattu arpapeli, tuntuisi tämä sivujen numerointi itse asiassa vastaavan parhaiten telaluun epäsäännöllistä muotoa: keskimääräiset arvot annettiin leveämmille sivuille, jotka esiintyvät yleisimmin, ja korkein ja matalin arvo annettiin harvemmin esiintyville kapeille sivuille.⁷⁰² Tämä numerointi tuntuisi viittaavan jonkinlaiseen tietouteen eri sivujen esiintymistiheydestä telaluuta heitettäessä.⁷⁰³ Edellä esitetyn perusteella on

vähemmän valistuneesta arvauksesta. Ainakin jossain yhteydessä annettiin Babyloniassa telaluun sivuille mahdollisesti arvot 1, 2, 3 ja 5 (Finkel 2007b, 22). Pitkän nopan (ks. 3.5.4) sivuille puolestaan on annettu eri yhteyksissä erilaisia arvoja, ainakin 1, 2, 3, 4; 1, 2, 4, 6; 1, 3, 4, 6; 1, 2, 5, 6; 2, 3, 4, 6 ja 3, 4, 5, 6 (Murray 1952, 8; Brown 1964, 34; Depaulis 2000, 103–104; 2019, 102–103; 106–110; Lambrugo & Bianchi 2016, 68–72; ks. myös Falkener 1892, 264; Lüders 1907, 69; Brown 1964, 34; Bell 1980, 22; Soar 2007, 177, n. 4; Lambrugo & Bianchi 2016, 67).

⁶⁹⁹ Ks. myös Souter 1622, 98; Cardano 1663, 276; Kajava 2009, 553; 555.

⁷⁰⁰ Depaulis 2000, 104; 2019, 101; ks. myös Deubner 1929, 277; Rohlf 1964, 1; De Nardi 1991, 78.

⁷⁰¹ Sambursky 1956, 45.

⁷⁰² de' Ficononi 1734, 39–40; ks. myös Deubner 1929, 277; Schädler 1996, 63; 1997b, 40 – vrt. De Nardi 1991, 79; Dasen & Pace 2021, 42.

⁷⁰³ Todennäköisyyslaskentaa ei antiikissa tunnettu (Sambursky 1956), mutta kaikille on varmasti ollut selvää, että kolikonheitossa on kaksi kaiken järjen mukaan yhtä todennäköistä tulosta ja nopanheitossa taas kuusi – ja yhtä selvää lienee ollut, ettei sama päde telaluuhun. Olisiko antiikin ihmisten ollut mahdotonta käsittää, millä todennäköisyydellä mikäkin telaluun sivu arpapelissä esiintyy, kuten Bennett (1998, 47) esittää? Tuntuisi melkein pätevä todennäköiseltä, että ainakin paatuneimmilla uhkapelureilla on ollut jonkinlainen käsitys asiasta (ks. myös David 1962, 59; Pachel 2006, 1–2) – tuhansien ja tuhansien heittojen jälkeen lienee ollut ilmeistä, että leveämmät sivut esiintyvät useammin kuin kapeat sivut eikä ole mitenkään mahdotonta, että tarkempaakin tietoa todennäköisyyksistä olisi ollut. Tätä voi verrata siihen, kuinka 1600-luvulla noppapelureille oli selvää, että kolmella nopalla on todennäköisempää heittää tulos 10 tai 11 kuin tulos 9 tai 12, vaikka jokaista näistä tuloksista vastaa kuusi erilaista heittoyhdistelmää – Galileo Galilei selitti kyllä sittemmin, että ero johtuu permutaatioista, joita tuloksille 10 ja 11 on 27 ja tuloksille 9 ja 12 vain 25 (David 1955, 12; 1962, 65–66; Hacking 1975, 51–52; Arnold 1977, 35–36; Bennett 1998, 62; Pagès 2007, 78–79; Gorroochurn 2012, 16–17; ks. myös Huygens 1657, 529; Kendall 1956, 9; 10; Béart 1967, 209; Brakel 1976, 129–130; Kokko 1994, 607–608), mutta pelurit olivat havainneet tämän alle prosentin eron (27/216 vs 25/216) käytännössä. Cardano

selvää, että $\chi\iota\omicron\varsigma = 1$ ja $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma = 6$, ja Isidoruksen esityksen perusteella $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu = 3$ ja $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma = 4$.⁷⁰⁴ Pollux (9,100) kertoo, että ykköstä ($\tau\omicron\ \mu\omicron\nu\acute{\alpha}\delta\alpha$) kutsutaan ”koiraksi” ($\kappa\acute{\upsilon}\omega\nu$) ja siitä käytetään myös nimityksiä $\chi\iota\acute{\alpha}\varsigma$ ja $\chi\iota\omicron\varsigma$.⁷⁰⁵ Nämä ovat siis kaikki saman

(1663, 265), joka oli sekä matemaatikko että uhkapeluri, oli tietoinen näistä permutaatioista jo 1500-luvulla (ks. n. 235), mutta ne tunnettiin jo aiemminkin, sillä ne on selitetty eräässä 1200-luvun runossa nimeltä *De vetula* (ks. Kendall 1956, 4–5; pl. 1–2; David 1962, 33–34; 32, fig. 5; pl. 6–7; Bennett 1998, 57–59; Bellhouse 2000, 124–126; 2005, 197–199). Ei tuntuisi mitenkään mahdottomalta, että antiikin uhkapelurit olisivat havainneet, että telaluuta heitettäessä todennäköisyys kapealle sivulle on karkeasti ottaen n. 10 % ja leveälle sivulle n. 40 %, kuten David (1955, 3; 1962, 7; ks. myös Bennett 1998, 47) nämä todennäköisyydet esittää. Erasmus (1529, 803; ks. myös Souter 1622, 86) sanoo, että yleisimmin esiintyvä sivu on $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$, seuraavaksi yleisin $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$, ja muut (kapeat sivut) harvinaisempia. Muut asiaa empiirisesti tutkineet tahot esittävät samansuuntaisia, joskaan eivät täysin yhteneväisiä tuloksia. Ulrichs (1840, 137) sanoo, että sivut esiintyvät jokseensakin yhtä usein, mutta yleisin on $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$, seuraavaksi yleisin $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$, sitten $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$, ja harvinaisin on $\chi\iota\omicron\varsigma$ (*ibid.*, 137–138; ks. myös Marquardt 1886, 854). Marquardt (1886, 850) sanoo, että yleisimpiä ovat leveät sivut ja $\chi\iota\omicron\varsigma$, harvinaisin taas on $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$, mikä selittää sen, että sille annettiin suurin arvo. Erään tutkimuksen (ks. Rohlf 1964, 5, n. 17; Queyrel 1987, 209, n. 10; Schädler 1996, 63–64, n. 13) mukaan harvinaisin sivu on $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ (7 %), seuraavaksi harvinaisin $\chi\iota\omicron\varsigma$ (10 %), sitten $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ (35 %) ja tavallisin $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ (48 %). Bollen (1886, 11; ks. myös Hoorn 1909, 66, n. 1; Deubner 1929, 276; Schädler 1996, 63–64, n. 13) tutkimuksen mukaan $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ (16 %) ja $\chi\iota\omicron\varsigma$ (15 %) ovat melkein yhtä yleisiä, samoin $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ (33 %) ja $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ (36 %). Deubner (1929, 276–277; ks. myös Schädler 1996, 63–64, n. 13; Greaves 2012, 185–187) sai nautan telaluulla seuraavat tulokset: $\chi\iota\omicron\varsigma$ 4 %, $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ 7 %, $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ 39 % ja $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ 50 %. Schädler (1996, 63–64, n. 13) esittää seuraavat tulokset: $\chi\iota\omicron\varsigma$ 13 %, $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ 11 %, $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ 41 % ja $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ 36 %. Greaves (2012, 185–187) vertailee eri eläinlajien telaluun heittoja: lampaan ($\chi\iota\omicron\varsigma$ 14 %, $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ 12 %, $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ 38 %, $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ 37 %) ja vuohen ($\chi\iota\omicron\varsigma$ 15 %, $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ 10 %, $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ 37 %, $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ 39 %) telaluilla ei ole suurtakaan eroa, minkä lisäksi sian ja lehmän telaluut tarjoavat hyvin samanlaisia tuloksia. Leveät sivut ovat aina selvästi yleisempiä, joten ei liene yllättävää, että sivujen todennäköisyyksiä on pyritty tasoittamaan erilaisin keinoin – Greaves (2012, 186–187) sai seuraavat tulokset antiikin aikaisella lampaan telaluulla, jonka kapeampia sivuja on hiottu: $\chi\iota\omicron\varsigma$ 22 %, $\kappa\tilde{\omega}\omicron\varsigma$ 17 %, $\upsilon\pi\tau\iota\omicron\nu$ 30 % ja $\pi\rho\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ 29 % – leveät sivut ovat edelleen yleisempiä, mutta eivät läheskään yhtä selvästi kuin luonnollisia telaluita heitettäessä. Ks. myös Toner 1995, 164–165, n. 22; Nikulina & Schmölcke 2008, 42; Duval 2015, 132, table 4; Küchelmann 2017/2018, 117, n. 28. Parhaan todistuksen siitä, että antiikissa oli ainakin jonkinlainen käsitys, millä todennäköisyydellä telaluun eri sivut esiintyvät, tarjoavat telaluoraakkeliin tekstit, joissa positiivisten ja negatiivisten ennustusten harmoninen järjestys perustuu niiden todennäköisyyteen – ks. Duval 2015, 131–141.

⁷⁰⁴ Ks. myös Calcagnini 1544, 288; Hyde 1694, 143; de’ Ficoroni 1734, 43; Becq de Fouquières 1873, 331; Amandry 1984a, 349; Laser 1987, 120–121; Nollé 1987, 42; Graf 2005, 60.

⁷⁰⁵ Polluxin käyttämä sana $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\epsilon\nu\nu$ (– ks. *LSJ*, s. v. $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$) on aiheuttanut jonkin verran sekaannusta – jotkut (Calcagnini 1544, 289; Hyde 1694, 140–141; de’ Ficoroni 1734, 42; Becq de Fouquières 1873, 330; Bolle 1886, 24; Schädler 1996, 64) ovat ymmärtäneet, että Pollux viittaisi sillä telaluun vastakkaiseen sivuun, mutta mitä

sivun tai heiton (ὁ βόλος) nimityksiä. Hesykhios (κ 4763 Schmidt = κ 4763 Latte) kertoo, että uhkapelurit käyttävät nimeä κύων heitosta χῖος. Polluxin mukaan useimmat käyttävät kuutosesta (ἐξίτης) nimitystä κῶος ja ”koirasta” nimitystä χῖος.⁷⁰⁶ Kahdesta muusta sivusta Pollux ei sano mitään. Aiemmin Pollux (7,204) on maininnut, että heittoa χῖος kutsutaan myös nimillä κεινός (= κενός) ’tyhjä’ ja οἶνη,⁷⁰⁷ joka tarkoittaa Joonian murteella ’ykköstä’. Hesykhios (o 320 Schmidt = o 318 Latte) mainitsee, että οἶνη tarkoittaa arpapelin heittoa ὁ κενός, joka on kuutosen vastakohta. Muissa lähteissä (*sch. Pl. Ly.* 206e; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]; 1397 [*Od.* 1,107]) esitetään heitolle 6 nimitykset κῶος ja ἐξίτης ja heitolle 1 nimitykset χῖος ja κύων. Kahdesta muusta sivusta ei näissäkään lähteissä sanota mitään. Sillä ei muuten olisi juurikaan merkitystä, että sivuja kutsutaan heitoiksi, mutta kun arpapelissä käytettiin useampia telaluita, oli tietyillä heittoyhdistelmillä omat nimityksensä, joten sekaantumisen vaara on olemassa, kun sekä näitä heittoyhdistelmiä että yksittäisiä telaluun sivuja kutsutaan heitoiksi.⁷⁰⁸

Nimitystä κύων ei tavata Kreikan klassisen kauden kirjallisuudesta telaluun sivun tai heiton merkityksessä, mutta roomalaisissa lähteissä *canis* ’koira’ esiintyy sekä nopan että telaluun heiton tuloksena, ja samoin kuin Kreikassa, se oli huonoin heitto, eli ykkönen. Latinalaisissa lähteissä monikollinen muoto näyttäisi viittaavan heittoon, johon sisältyi useampi telaluu (*Prop.* 4,8,46; *Ov. Ars* 2,206; *Trist.* 2,474)⁷⁰⁹ ja yksikkö taas yksittäisen telaluun heittoon, eli käytännössä telaluun sivuun (*Suet. Aug.* 71,2),⁷¹⁰ mutta kreikassa κύων esiintyy telaluun sivun tai heiton merkityksessä ainoastaan yksikössä. Plautus (*Curc.* 357) viittaa johonkin heittoon nimityksellä

ilmeisimmin Pollux tarkoittaa, että nimitykset χιάς ja χῖος vastaavat nimitystä κύων sivun 1 nimityksinä. Ks. myös Lamer 1927, 1957.

⁷⁰⁶ Pitäisikö tämä ymmärtää niin, että termit ἐξίτης ja κύων ovat hänen aikanaan käytettyjä epäklassisia termejä?

⁷⁰⁷ Jotkut (Hyde 1694, 156–157; de’ Ficoroni 1734, 49) ovat sitä mieltä, että οἶνη tarkoittaa vain nopanheiton tulosta, mutta Pollux itse ei sano, että kyse olisi juuri nopanheittojen, vaan ainoastaan heittojen nimistä (βόλων δὲ ὀνόματα), ja kun χῖος ei liity mitenkään noppaan, niin luontevammin nimitys tuntuisi yhdistyvän telaluuhun, joskin termien lainautumista telaluupelistä noppapeliin ja päinvastoin on voinut myös tapahtua. Ks. myös Souter 1622, 114–115; Boulenger 1627, 56.

⁷⁰⁸ Esim. Vömel (1847, 6–7; 1858, 307–310) kehittelee aivan uuden pelin sekoittamalla keskenään telaluun sivujen ja heittoyhdistelmien nimet. Ks. myös Bolle 1886, 22–23; 26.

⁷⁰⁹ Vaikka Isidoruksen (*Orig.* 18,65) aiheena on ”noppapeli”, niin viittaus siihen, että heittoa *canis* pidetään turmiollisena, *damnosus* (*Orig.* 18,66) näyttäisi olevan lainattu Propertiukselta ja/tai Ovidiukselta, joiden teksteissä on selvästi kyse telaluupelistä.

⁷¹⁰ Ks. myös de’ Ficoroni 1734, 45–46; Carè 2009–2010, 37, n. 25. Boulenger (1627, 47; 60; ks. myös Hyde 1694, 153; de’ Ficoroni 1734, 54; Adam 1819, 437) käsittää, että yksittäistä telaluuta heitettäessä *canis* tarkoittaa ykköstä, mutta useammalla telaluulla pelattaessa mitä tahansa heittoa, jossa kaikki telaluut näyttävät samaa tulosta – antiikin lähteistä ei kuitenkaan löydy tukea tälle tulkinnalle.

volturii quattuor (neljä korppikotkaa) – se on yleensä⁷¹¹ tulkittu samaksi heitoksi kuin *canes* (ykköset), mutta kontekstin perusteella voidaan sanoa ainoastaan, että ilmeisesti se oli huonompi heitto kuin ”kuninkaallinen heitto”, *basilicus* (*Curc.* 359), jonka tarkka merkitys jää myöskin arvailujen varaan.⁷¹² Muista telaluun sivuista tavataan roomalaisissa lähteissä nimitys ainoastaan kuutoselle, *senio* (*Suet. Aug.* 71,2). Persius käyttää termejä *senio* (3,48) ja *canicula* (3,49) esittämättä selvästi, tarkoittavatko nämä nopan vai telaluun sivuja tai heittoja. Myös eräässä Martialiksen epigrammissa (13,1,6) jää hämäräksi viittaavatko termit *senio* ja *canis* nopan vai telaluun sivuihin tai heittoihin.

3.5.3.2 Etymologia

3.5.3.2.1 Kreikka

Itse telaluu on kreikaksi ἀστράγαλος – tämä ei ole sanan ainoa merkitys, vaan sana merkitsee myös esim. ’nikamaa’, ’rannetta’, yhtä tai useampaa kurjenherneiden (*Astragalus*) sukuun kuuluvaa kasvia ja arkkitehtuurissa tietynlaista listaa.⁷¹³ Jos näillä sanan eri merkityksillä on jotain yhteistä, niin joidenkin ”kreikkalaisten grammatikkojen” selitykset, että sanan taustalla olisi joko verbi στρέφω ’kääntyä’, johon on liitetty privatiivinen affiksi α tai, että sanan alkuperäinen muoto olisi

⁷¹¹ Souter 1622, 97; 111; Boulenger 1627, 49; 56; 60; 62; de’ Ficoroni 1734, 45; Adam 1819, 437; Barbé 1878, 302; Becker 1882, 462; Mau 1896, 1794; Owen 1924, 252; ks. myös Heydemann 1877, 10, n. 46; Bolle 1886, 28, n. 52. Calcagnini (1544, 293) kuvittelee, että Plautus tarkoittaisi korppikotkilla itse telaluita. Schädler (1996, 65; 1997b, 36) on sitä mieltä, että nimityksen taustalla on se, että sivu χῖος muistuttaa korppikotkan pään profiilia. Mongoliassa telaluun sivuille on annettu nimet kameli, hevonen, lammas ja vuohi (Skallsjö 1952, 17, fig. 1; Hartwig 1966, 169–170; *Taf.* LVI, *Abb.* 159; Taube 1967, 57; Kabzińska-Stawarz 1985, 243, n. 11; 244; 247; 249; 250; 252–254; 255, n. 39; 258–259; 261; Choyke 2010, 201), luultavasti jonkinlaisen (ainakin oletetun) yhdennäköisyyden perusteella, ja muualla taas sivuista on käytetty aivan erilaisia nimityksiä (ks. esim. Hyde 1694, 144–150; Ulrichs 1840, 137–138; 144, n. 13; Petermann 1860, 157; Marquardt 1886, 854; Richter 1887, 76–77; Culin 1895b, 534; Groos 1899, 265; Lovett 1901, 282; Lemke 1906, 60; 65; Müller 1918, 29–30; Broneer 1947, 241; Aitken 1951; Rohlf 1964, 5–10; Brewster 1965, 267; Caro 1978a, 188–190; And 1979, 59; Amandry 1984a, 349, n. 5; Knol 1987, 285; Dandoy 1996, 54–55; Oliver Foix 1996, 300; Schädler 1997b, 37; Carè 2009–2010, 39; Küchelmann 2017/2018, 115), joten vaikka on toki mahdollista, että Plautus tai joku muu on saattanut nähdä tässä telaluun sivussa yhtäläisyyden korppikotkaan, niin nimityksen selitys voi olla jotain aivan muutakin.

⁷¹² Ks. Cardano 1663, 276; Marquardt 1886, 852–853, n. 2.

⁷¹³ *Vitr.* 3,5,7; 4,1,11; 4,6,2–3; ks. myös *LSJ*, s. v. ἀστράγαλος; *DELG*, s. v. ἀστράγαλος; Calcagnini 1544, 293; Mau 1896, 1795; Castrén & Pietilä-Castrén 2000, s. v. astragaali 2).

ἀστράγαλος (ilmeisesti muodon taustalla on sana ἀσταγής 'ei valuva'), johon on jostain syystä lisätty ρ,⁷¹⁴ eivät mitenkään merkittävästi selvennä tätä yhteyttä. Sanalla on myös oletettu olevan joku yhteys adjektiivisiin στρογγύλος 'pyöreä, pallomainen',⁷¹⁵ ja vaikka eräästä tekstistä⁷¹⁶ tavataan muoto στράγαλος,⁷¹⁷ niin merkityksen puolesta tämä yhteys ei vaikuta erityisen järkevältä oletukselta. Sittemmin suosituin hypoteesi on ollut, että sanan täytyy liittyä jotenkin luuhun (ὀστέον), niinpä sen alkuperäiseksi muodoksi on kuviteltu *ὀστράγαλος,⁷¹⁸ mutta äänteelliset tosiasiat eivät tue näitä kuvitelmia eikä sana näyttäisi olevan indoeurooppalainen, vaan substraattisana.⁷¹⁹

Sanasta tunnetaan myös feminiininen muoto ἀστραγάλη (Anacr. fr. 46 PLG 3 = fr. 398 GL 2 < sch. Il. 23,88; Herod. 3,7; Ael. Dion. fr. 359 < Eust. 1289 [Il. 23,88]), jota sanotaan (sch. Il. 23,88; Eust. 1289 [Il. 23,88]) sanan joonialaiseksi muodoksi. Kallimakhos (fr. 676 Pfeiffer = fr. 676 Trypanis; Hec. fr. 107 Hollis = fr. 276 Pfeiffer = fr. 276 Trypanis) käyttää telaluun nimityksenä sanaa ἄστρις,⁷²⁰ josta on johdettu verbi ἀστρίζω (Poll. 9,99; Eust. 1289 [Il. 23,88]), samoin kuin sanasta ἀστράγαλος johdettiin verbi ἀστραγαλίζω (Pl. Ly. 206e; Alc. 1,110b; Cratin. fr. 165 CAF 1 = fr. 176 PCG 4 = fr. 160 Edmonds = fr. 176 FOC 1 < Ath. 267e; Telecl. fr. 1,14 CAF 1 = fr. 1,14 PCG 7 = fr. 1,14 Edmonds = fr. 1,14 FOC 3 < Ath. 268d; D. L. 9,3).

⁷¹⁴ Erasmus 1529, 795.

⁷¹⁵ Ks. Boisacq 1916, s. v. ἀστράγαλος.

⁷¹⁶ Kyseessä on yksi versio Aisopoksen elämäkerrasta (*Vita Aesopi*) – ks. *LSJ suppl.*, s. v. στράγαλος; Beekes 1969, 285; 2010, s. v. ἀστράγαλος.

⁷¹⁷ Tämä sanan muoto ei välttämättä ole mitenkään vanha, ja jos olisi, niin se todistaisi, ettei sana ole indoeurooppalaista alkuperää (Beekes 1969, 285).

⁷¹⁸ Boisacq 1916, s. v. ἀστράγαλος; *DELG*, s. v. ἀστράγαλος; Hofmann 1949, s. v. ἀστράγαλος; Walde 1954, s. v. os; Laser 1987, 117, n. 578. Ks. myös Ashton 2019, 118; Tibaldini 2021, 76–77. Eräässä *ostrakonissa* (Haensch 2019, 177, fig. 1) esiintyvän sanan ὀστάρια (< ὀστάριον) on kuviteltu tarkoittavan telaluita (Bogensperger 2019, 49; 59, Tab. 2; Haensch 2019, 178), mikä olisi kyllä teoriassa mahdollista, sillä sana ὀστάριον merkitsee 'pientä luuta' tai 'luunkappaletta' (*LSJ*, s. v. ὀστάριον), mutta tuntuisi hieman yllättävältä, ettei kirjoittaja (tai viestin vastaanottaja, sillä tämä on ilmeisesti vastaus johonkin aikaisempaan viestiin, jossa on kysely näiden luunkappaleiden perään) olisi tuntenut sanaa ἀστράγαλος, jos pyrkimyksenä oli viitata nimenomaan telaluihin.

⁷¹⁹ Beekes 2010, s. v. ἀστράγαλος; ks. myös Beekes 1969, 51.

⁷²⁰ Kallimakhos käyttää tästä feminiinisestä sanasta monikon akkusatiivisia ἄστριας, jonka *Suda* (α 4255) esittää muodossa ἄστρια, mikä voi olla yksinkertainen kirjoitusvirhekin, mutta ainakin Erasmus (1529, 795–796; ks. myös Souter 1622, 81) tulkitsee tämän ilmeisesti neutrin monikoksi ja olettaa, että sana olisi yksikössä ἄστριον. Aivan selvää ei näyttäisi myöskään olleen, pitäisikö sana lukea ἄστριας vai ἀστρίας (ks. Poll. 9,99; Eust. 1289 [Il. 23,88]; Souter 1622, 124), ja toisaalla Eustathioskin (1397 [Od. 1,107]) käyttää muotoa ἄστριες.

Antifanes⁷²¹ (*fr.* 92 *CAF* 2 = *fr.* 92 *PCG* 2 = *fr.* 92 Edmonds; ks. myös Poll. 9,99; Eust. 1397 [*Od.* 1,107]) puolestaan käyttää telaluun nimityksenä sanaa ἄστριχος.

Verbin ἀστραγαλίζω ohella sanasta ἀστράγαλος johdettiin muutamia muitakin sanoja, kuten ἀστραγάλις ’telaluilla pelaaminen’ (Arist. *Rh.* 1371a), ἀστραγαλιστής ’telaluilla pelaaja’,⁷²² ἀστραγαλώδης ’telaluun muotoinen’ (Tz. *H.* 10,231), adjektiivi ἀστραγαλιστικός esiintyy yhdistelmässä βόλος ἀστραγαλιστικός ’telaluuheitto’ (Eust. 1397 [*Od.* 1,107]), ἀστραγαλωτός taas yhdistelmissä ἀστραγαλωτή μάστιξ (Crates Com. *fr.* 35 *CAF* 1 = *fr.* 40 *PCG* 4 = *fr.* 35 Edmonds < Poll. 10,54; Plu. *Adv. Col.* 1127c; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]) ja ἰμάς ἀστραγαλωτός (Posidon. *fr.* 8 *FHG* 3 = *FGrH* 87 F 5 < Ath. 152f), joilla viitataan ruoskaan, johon on kiinnitetty telaluita.⁷²³ Prefiksillä λιπο muodostettu λιπαστραγάλη (*AP* 6,276,6 [*Antip. Sid.*]) saattaa olla jonkinlainen *ad hoc* -kehitemä, jolla viitataan ilmeisesti telaluiden hylkäämiseen osana lapsuuden taakse jättämistä.⁷²⁴ Tunnetaan myös diminutiivi ἀστραγαλίσκος (Poll. 6,99)⁷²⁵ sekä joitain muita sanoja, joiden suhde telaluuhun ei ole mitenkään selvä, kuten ἀστραγαλῖνος ’tikli’ ja ἀστραγαλίτις ’joku kurjenmiekkoihin (*Iris*) lukeutuva kasvi’.⁷²⁶ Varsinkin vanhemmassa tutkimuskirjallisuudessa esiintyvä sana ἀστραγαλισμός⁷²⁷ ei ole ”antiikissa käytetty arpapelin nimi”,⁷²⁸ vaan myöhempää perua, jos ei Erasmus Rotterdamilaisen itsensä muodostama, niin hänen jostain myöhemmästä lähteestä löytämänsä sana, jota ei tavata antiikin lähteistä.

⁷²¹ Ei Aristofanes, kuten Calcagnini (1544, 293) väittää.

⁷²² Ks. *n.* 278.

⁷²³ Tämä tuntuisi ainakin todennäköisemmältä kuin ’telaluista valmistettu ruoska’ (*LSJ*, *s. v.* ἀστραγαλωτός; *DELG*, *s. v.* ἀστράγαλος). Ks. myös Luc. *Asin.* 38; Apul. *Met.* 8,30.

⁷²⁴ Ilmeisesti lukutapa λιπαστραγάλη ei kuitenkaan ole yleisesti hyväksytty. Toisten mukaan sana on (tai sen pitäisi olla) φυγαστραγάλη ja toisten mukaan taas φιλαστραγάλη (Robert 1971, 89, *n.* 3; ks. myös *Bulletin épigraphique* 1971, 725). Sana φυγαστραγάλη tuntuisi viittaavan telaluiden aktiiviseen välttelyyn, λιπαστραγάλη taas siihen, että Hippe luopuu telaluista, koska ne kuuluvat lapsuuteen ja hän on nyt menossa naimisiin, eli ainakin jossain mielessä aikuinen. Jos *Sudan* (t 425) lisäksi myös käsikirjoitustraditio tukee, kuten Robert esittää, sanaa φιλαστραγάλη (’telaluita rakastava’), niin ei liene mitään syytä kyseenalaistaa sitä.

⁷²⁵ Ks. myös *LSJ*, *s. v.* ἀστραγαλίσκος; Courby 1913, 427–428; Deonna 1938, 332, *n.* 14. Eräessä piirtokirjoituksessa (*IG* II 766,32) esiintyy myös sanan ἀστράγαλος diminutiivilta näyttävä ἀστραγάλιον. Pääte -ιον voi kyllä ilmaista jotain muutakin (Prêtre 1997, 673–677).

⁷²⁶ Ks. myös *LSJ*, *s. v.* ἀστραγαλίτις; Ἴρις A. II. 4; *DELG*, *s. v.* ἀστράγαλος.

⁷²⁷ Erasmus 1529; Souter 1622, 81; Meurs 1625, 7; Boulenger 1627, 60; Hyde 1694, 130; 156; 158; Becker 1854, 305; Vömel 1858, 303; Heydemann 1877, 9; Perdrizet 1900, 359; Hübner 1992, 43, *n.* 1; Carè 2006, 144, *n.* 17; Doria 2014, 82; 84; ks. myös Zdekauer 1886, 32, *n.* 1.

⁷²⁸ Becq de Fouquières 1873, 325; 327. Ks. myös Carè 2009–2010, 34.

Hesykhios tuntee telaluulle muutamia muitakin nimityksiä. Sanojen κωνοῦραι (κ 4614 Schmidt = κ 4616 Latte),⁷²⁹ δορυγελοί (δ 2260 Schmidt = δ 2246 Latte) ja γλάματα (γ 586 Schmidt = γ 586 Latte) Hesykhios vain toteaa merkitsevän samaa kuin ἀστράγαλοι, eivätkä sanat itsessään tarjoa ainesta sen enempään spekulatioihin. Kuten edellä todettiin, oli κῶος ’koslainen’ yhden telaluun sivun nimitys – Hesykhios (κ 4792 Schmidt ≈ κ 4793 Latte) esittää kuitenkin sanan myös itse telaluun synonyyminä. Sana κόνδοι tarkoittaa Hesykhiosin (κ 3496 Schmidt = κ 3494 Latte) mukaan joko ’sarvia’ tai ’telaluita’,⁷³⁰ sana βουβάλεις (β 875 Schmidt) tai βουβάλιες (β 869 Latte) joko ’antilooppeja’ (οἱ βούβαλοι < βούβαλος = βούβαλις) tai ’telaluita’⁷³¹ ja sana κίλλαι (κ 2682 Schmidt = κ 2682 Latte) puolestaan joko ’aaseja’ tai ’telaluita’.⁷³² Sanan λίγδοι (λ 969 Schmidt = λ 964 Latte) selitys ei ole aivan yksiselitteinen, mutta Hesykhios saattaa tarkoittaa tällä termillä hiottuja tai muuten muokattuja telaluita.⁷³³ Sanan λωγάλιοι Hesykhios (λ 1501 Schmidt = λ 1494 Latte) sanoo tarkoittavan ἀστράγαλοι ἢ πόρνοι, ’telaluita’ tai ”katamiitteja”.⁷³⁴ Hesykhiosin tarjoamien tietojen todenperäisyyttä ei tarvitse kyseenalaistaa, mutta ehkä nämä telaluun nimitykset eivät ole olleet mitenkään yleisesti käytössä, sillä niistä ei löydy jälkiä muualta.

3.5.3.2.2 *Latina*

Latinaksi telaluu on *talus*. Sana *talus* tarkoittaa toisaalta myös ’nilkkaa’, varsinkin ihmisestä puhuttaessa,⁷³⁵ ja joissain teksteissä se näyttäisi tarkoittavan jotain muuta,

⁷²⁹ Becq de Fouquières (1873, 327) esittää sanan muodossa κωνοῦμαι.

⁷³⁰ Ks. myös *LSJ*, s. v. κόνδοι; Lamer 1927, 1950.

⁷³¹ Ks. myös Lamer 1927, 1933.

⁷³² Ei ”aasin luusta tehtyjä ennustusnoppia”, kuten Graves (1960, 277–278) esittää.

⁷³³ Hyde 1694, 136; Becq de Fouquières 1873, 328. Kyseessä näyttäisi kuitenkin olevan eri asia kuin ystävyysliiton merkinä käytetyt halkaistut telaluut, λίσπαι (Pl. *Smp.* 193a; ks. myös *sch. ad loc.*; Phot. λ 348), jotka Hesykhios mainitsee erikseen, nimellä λίσπαι (λ 1125 Schmidt = λ 1119 Latte), samoin *Suda* (λ 604); ks. myös *Suda* λ 603; *sch. E. Med.* 613; Frisk 1970, s. v. λίσπος; Luschi 2008, 154–156; Carè 2019, 162.

⁷³⁴ *LSJ*, s. v. πόρνος. Hesykhios esittää sanan nimenomaan maskuliinissa, joten sanan taustalla ei taida olla mikään aktuaalinen tai potentiaalinen yhteys ”noppien” ja (nais)prostituutujen välillä, kuten Licht (1932, 331) esittää. Licht esittää sanan lisäksi muodossa λωγάνιος, joka on lähempänä sanaa λωγάνιον (ks. Hsch. λ 1500 Schmidt = λ 1493 Latte), joka tarkoittaa jotain aivan muuta – sanan λωγάς (λ 1502 Schmidt = λ 1495 Latte) Hesykhios kyllä sanoo merkitsevän ’prostituutua’ (πόρνη), joten jonkinlainen yhteys sanalla voi prostituutioonkin olla, vaikka tämän sanaryppään keskinäiset suhteet jäävätkin sangen hämäräksi – ks. myös *LSJ*, s. v. λωγάλιοι; Frisk 1970, s. v. λωγάνιον.

⁷³⁵ Corsetti 1982, 233; ks. myös Lewis & Short, s. v. talus. Esim. *Ov. Met.* 4,343; 8,808; *Mart.* 8,75,3; *Iuv.* 7,16; *Sen. Benef.* 5,24,1; *Cels.* 8,1,27; 8,22,1–2. Merkitys ’nilkka’

ilmeisesti 'vuohista', jota on usein erehdytty pitämään eläimen nilkkana.⁷³⁶ Merkityksen 'nilkka' on oletettu⁷³⁷ perustuvan merkitykseen 'telaluu', mutta tuntuisi järkevämmältä olettaa, että asia on päinvastoin.⁷³⁸

Isidorus (*Orig.* 11,1,111) esittää, että sanan *talus* taustalla olisi sana *tolus*, mikä vaikuttaa entistä vähemmän uskottavalta, kun otetaan huomioon, että sana olisi ensinnäkin syytä kirjoittaa *tholus* (< kr. θόλος) ja toisekseen, että se tarkoittaa, kuten Isidoruskin toteaa, jonkinlaista kupolia sekä pyöreää temppeleä, joiden yhteys telaluuhun on Isidoruksen mielestä ilmeisesti niin selvä, ettei sitä tarvitse sen tarkemmin selitellä. Eräs italian sanasta *taglia* 'päiväpulkka, taksvärkkikapula' alkanut spekulatio johti siihen, että sanalla *talus* huomattiin olevan kiinteä yhteys sanaan *talea* 'seiväs, tanko' ja pronominiin *talis* 'sellainen',⁷³⁹ mutta vaikka palaset joiltain osin tuntuisivat loksahdavan kohdilleen, on skeptikon helppoa pysyä skeptisenä, ja kun mitkään muutkaan sanaan *talus* liittyvät spekulatiot⁷⁴⁰ eivät ole erityisen vakuuttavia, voidaan todeta, että: "*étymologie incertaine*".⁷⁴¹

Cicero (*Orat.* 153) uskoo, että sanan *talus* alkuperäinen muoto olisi ollut *taxillus*, joka lyhentyi jossain vaiheessa eufonisista syistä. Samoin kuin muut Ciceron esimerkkisanat (*maxilla* < *mala* 'leukaluu', *vexillum* < *velum* 'purje', *paucillus* < *paucus* 'vähän'), *taxillus* on diminutiivi, joka on epäilemättä muodostettu myöhemmin, tässä tapauksessa sanan *talus* pohjalta, kuten Priscianus (*Gramm.* II 110,6) ja Isidorus (*Orig.* 11,1,45) toteavat.⁷⁴² Vitruvius (10,8,2) käyttää sanaa *taxillus* jostain vesiurkujen osasta, mutta Pomponiuksen fragmentissa (*Atell.* 190 < *Prisc. Gramm.* II 110,8) saattaa kyseessä olla telaluu pelivälineenä.

Adjektiivi *talaris* on johdettu sanasta *talus*, mutta ei merkityksessä 'telaluu', vaan 'nilkka'.⁷⁴³ Adjektiivin *talaris* taas on oletettu liittyvän erityisesti

näyttäisi olevan myös kreikan sanalla ἀστράγαλος joissain papyruksissa: *P. Lips.* 4,12; 5,7–8; *P. Meyer* 4,21; *P. Flor.* 30,3–4; *P. Ryl.* 160 (b),10.

⁷³⁶ Ks. Corsetti 1982, 235–239.

⁷³⁷ Ernout & Meillet 1979, s. v. *tālus*; Tibaldini 2021, 82.

⁷³⁸ Corsetti 1982, 239, n. 31.

⁷³⁹ Alinei 1960, 195–198; 1961.

⁷⁴⁰ Ks. esim. Lewis & Short, s. v. *tālus*; Walde 1954, s. v. *tālus*; Ernout & Meillet 1979, s. v. *tālus*; Vaan 2008, s. v. *tālus*.

⁷⁴¹ Ernout & Meillet 1979, s. v. *tālus*. Sanan on myös esitetty (Finkel 2007b, 29; Tibaldini 2021, 74–75; 88–92) olevan mahdollisesti lainattu akkadista.

⁷⁴² Ks. myös Papias 1485, s. v. *talus*; Hyde 1694, 129–130; Kleinpaul 1890, 63.

⁷⁴³ Streng 1933, s. v. *tālāris*; *OLD*, s. v. *tālāris*; Struck 1954, 94. Lewis & Short (s. v. *tālāris*) olettavat, että Quintilianus (*Inst.* 11,3,58) viittaisi sanalla "noppapeliin", mutta vaikka joissain käsikirjoituksissa sana esiintyy muodossa *talarium*, niin parempi lukutapa on varmastikin *talariorum*. *LSJ* (s. v. ἀστράγαλιος) esittää sanan *talaris* kreikkalaiseksi vastineeksi sanan ἀστράγαλιος, jota ei kai tavata muualta kuin Origeneen *Heksaplasta* tunnetussa Aquila Sinopelaisen käännöksessä (ks. Rist 1972, 77–78), jossa Joosefin "pitkäliepeinen, hihallinen ihokas" (*I. Moos.* 37:3) on kreikaksi χιτών ἀστράγαλιος.

”noppapeliin”,⁷⁴⁴ mutta *ludus talarius* (Cic. *Att.* 1,16,3; *Off.* 1,150)⁷⁴⁵ tarkoittaa itse asiassa jonkinlaista kansanomaista viihde-esitystä,⁷⁴⁶ ja tämänkin sanan taustalla näyttäisi olevan merkitys ’nilkka’, jos sanalla *talarius* tarkoitetaan nilkkoihin ulottuvaa vaatetta – erilaiset näytelmätyypithän oli nimetty vaatteiden mukaan: *fabula togata* (< *toga*), *fabula palliata* (< *pallium*) ja *fabula praetexta* (< *toga praetexta*)⁷⁴⁷ – mikään ei ainakaan todista sen puolesta, että *ludus talarius* tarkoittaisi telaluupeliä.

3.5.3.3 Arkeologia

Vaikka arkeologisissa kaivauksissa löydettyjen telaluiden dokumentaatio on epäilemättä rajallista ja osittaista,⁷⁴⁸ niin erityisesti lampaan ja vuohen telaluita on löydetty kaivauksissa melko usein, ja vaikka yksittäinen telaluu voi aivan hyvin olla pelkästään luu,⁷⁴⁹ niin toisinaan telaluita on löydetty sangen suuriakin määriä kerralla, joten jostain syystä näitä luita on otettu talteen. Voiko kyse siis olla pelkästään peli- ja arvontavälineestä? Arvontavälineinä telaluita käytettiin pelien lisäksi ennustuksessa, ja pelivälineinä telaluita käytettiin arpapelien lisäksi erityisesti erilaisissa heittopeleissä. Telaluiden muista käyttötarkoituksista on vähemmän todisteita, mutta, kuten edellä todettiin, niitä saatettiin kiinnittää ruoskaan, ja tämän

⁷⁴⁴ Lewis & Short, *s. v.* *tālārius*; Streng 1933, *s. v.* *tālārius*. Ks. myös esim. de’ Ficoroni 1734, 91. Calcagnini (1544, 289; 291; 293; 294; 296) käyttää sanaa sentään merkityksessä ’telaluupeli’, mikä on vähemmän väärin.

⁷⁴⁵ Plautuksen (*Mil.* 164) tekstissä *legi ... aleariae* on suositumpi ja ymmärrettävämpi lukutapa kuin *legi ... talariae*, jonka Lewis & Short (*s. v.* *tālārius*) mainitsevat epäilyttävänä tapauksena, joskin heidän tulkintansa mukaan merkitys olisi joka tapauksessa sama, ”noppapeliä” koskeva lainsäädäntö.

⁷⁴⁶ *OLD*, *s. v.* *tālārius*.

⁷⁴⁷ Ks. esim. Thesleff 1963, 149; Kahlos 2004, 335–336.

⁷⁴⁸ Affanni 2008, 77. Ks. myös Grabundžija ym. 2016, 291; Dasen 2018a, 32; Janković 2018, 239, *n.* 1. Young (1962, 154; ks. myös Dandoy 1996, 53) kertoo, että Gordionin kaivauksissa telaluita löytyi runsaasti kaikista kerrostumista, mutta tavallinen käytäntö oli se, että ne löytäneet paikalliset työmiehet pistivät ne taskuihinsa antaakseen lapsilleen, ja tämän voidaan olettaa olleen yleisenä käytäntönä muissakin kohteissa ainakin näihin aikoihin saakka, joten on täysin mahdotonta arvioida kuinka paljon telaluita näissä kaivauksissa on oikeasti löydetty.

⁷⁴⁹ Hübner 1992, 51; ks. myös David 1955, 1–2; Foster 1984, 79; Dandoy 1996, 53; Hardin 2010, 134; 142–143 – vrt. Susnow ym. 2021, 74.

lisäksi niitä oletetaan käytetyn koruina⁷⁵⁰ ja amuletteina,⁷⁵¹ työkaluina keramiikan ja nahan työstössä,⁷⁵² ja niiden oletetaan myös toimineen primitiivisenä vaihdon välineenä.⁷⁵³ Nämäkään käyttötarkoitukset eivät kuitenkaan tuntuisi täysin tyydyttävästi selittävän, miksi joistain haudoista on löydetty useita satoja telaluuta ja miksi eräästä luolasta Parnassoksen juurella löydettiin 22 771 telaluuta. Arkeologisen todistusaineiston perusteella on ilmeistä, että telaluilla oli jonkinlainen merkitys uhrilahjoina, mutta ei ole mitenkään varmaa, mihin tämä merkitys oikeastaan perustui.⁷⁵⁴ Telaluu erottuu helposti muista luista, minkä lisäksi se on

- ⁷⁵⁰ Heydemann 1877, 7; Lamer 1927, 2021; Dandoy 1996, 53; Voinea 1997, 75; Elia & Carè 2004, 79; Riedel & Tecchiati 2005, 124; Pau 2007, 25; Carè 2013, 96, *n.* 42; Kogălniceanu ym. 2014, 294; 299; Manniez 2019, 189; Susnow ym. 2021, 72. Anakreon (*fr.* 21,2 *PLG* 3 = *fr.* 388,2 *GL* 2 < Ath. 533f) mainitsee korvakoruina käytetyt puiset telaluut (ξυλίνοὺς ἀστραγάλους ἐν ὤσιν) köyhyyden merkkinä (ks. myös Bruce 2011). Eräästä haudasta Thasokselta löydetty hopeinen kaulaketju, jossa oli riipuksena meripihkasta valmistettu telaluu (Sgourou 2001, 343; 344, *fig.* 29; 345, *fig.* 31; 354 – vrt. Greaves 2013, 517) ei puolestaan tuntuisi viittaavaan mihinkään erityiseen köyhyyteen. On myös esitetty (Kurtz & Boardman 1971, 208), että telaluista olisi voitu valmistaa eräänlaisia maallisia versioita rukousnauhoista (κομπολόι), mutta antiikin ajalta ei löydy mitään viitteitä siihen, että tämä ajanviete olisi tunnettu jo silloin (Amandry 1984a, 354–355; Elia & Carè 2004, 86, *n.* 95).
- ⁷⁵¹ de' Ficoroni 1734, 87; Hoorn 1909, 65; Orsi 1911, 25, *n.* 1; Deonna 1938, 332; Lamon & Shipton 1939, 148; Lapp 1967a, 23; 1969, 46–47; Bruck 1970, 126; Amandry 1984a, 377; Hübner 1992, 58–59; Oliver Foix 1996, 300; Gilmour 1997, 172; García Cano ym. 1999, 208; Elia & Carè 2004, 86–87; Holmgren 2004, 213; Affanni 2008, 84; Carè 2010, 462; Perego 2010, 78; Prummel 2011, 20; 21; Prummel ym. 2011, 84; Carè 2012, 411; Tahberer 2012, 18; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 218; Greaves 2012, 188; Carè 2013, 93; De Grossi Mazzorin & Minniti 2013, 379; De Grossi Mazzorin 2014, 85; Manniez 2019, 189; 192; Susnow ym. 2021, 72. Myöhemmin ainakin Mongoliassa telaluuta on käytetty amulettina (Kabzińska-Stawarz 1985, 241–243; Choyke 2010, 204) ja muualta tunnetaan myös rusakon (*ibid.*, 199) ja majavan telaluun (*ibid.*, 205) käyttö amulettina.
- ⁷⁵² Choyke & Bartosiewicz 2009, 363; Perego 2010, 78. Ks. myös Moore 1993, 219–220; 227, *fig.* 4; Voinea 1997, 75; 77; Voinea & Neagu 2009, 13; Vitezović 2011, 129–130; Kogălniceanu ym. 2014, 285; 292–293; 296; 299; Carè 2019, 160, *n.* 27. Meier (2013) on osoittanut kokeellisesti, että toisin kuin keramiikan työstöön, ei (lampaan tai) vuohen telaluu sovellu erityisen hyvin nahan työstöön.
- ⁷⁵³ Oliver Foix 1996, 300; Elia & Carè 2004, 89; Holmgren 2004; Rísquez & García Luque 2007, 162; Perego 2010, 79; Carè 2019, 166–167. Ks. myös Young 1957, 327, *n.* 17; García Cano ym. 1999, 208; Sasson 2007, 174; 179; Affanni 2008, 85; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 219; 2013, 378; Minunno 2017, 78; Carè 2019, 158–159; Susnow ym. 2021, 75; Ignatiadou ym. 2022, 323.
- ⁷⁵⁴ Carè 2012, 413; ks. myös Pottier & Reinach 1887, 216; Kurtz & Boardman 1971, 208–209; Zidarov 2005, 129–130; Carè 2006, 144, *n.* 12; 150; Luschi 2008, 163.

kätevä, kestävä ja helposti työstettävä,⁷⁵⁵ ja muinoin käytetty nykkemismetodi on saattanut myös vaikuttaa telaluun merkitykseen.⁷⁵⁶

Arkeologisissa kaivauksissa löydettyjen telaluiden konteksti ei välttämättä kerro mitään niiden käytöstä. Telaluita on toki löydetty usein lasten haudoista, mikä tuntuisi viittaavan ensisijaisesti niiden käyttöön pelivälineinä, mutta löydöt eivät rajoitu lasten hautoihin.⁷⁵⁷ Egyptistä on löydetty telaluita toisinaan lautapeliin yhteydestä,⁷⁵⁸ mikä sijoittaa ne selkeästi pelin kontekstiin, mutta Kreikassa ja Roomassa ei tiettävästi käytetty telaluita lautapeliin yhteydessä eikä mitään vastaavia löytöjä tunneta muualta.⁷⁵⁹

Koska telaluu on luonnon itsensä tarjoama peliväline, ei ole mitään estettä sille, että telaluilla pelatut pelit olisivat ”Aatamin aikaisia” tai ”yhtä vanhoja kuin itse maailma”.⁷⁶⁰ Arkeologista todistusaineistoa löytyy kuitenkin vasta hieman myöhemmältä ajalta. Belgiasta Remouchampsin luolasta on löydetty telaluu, joka on radiohiiliajoituksen perusteella n. vuodelta 8430 eaa. – sitä oletetaan käytetyn arvontavälineenä,⁷⁶¹ mutta mitään varmuutta tästä ei ole. Telaluita on löydetty myös

⁷⁵⁵ Gilmour 1997, 172; Affanni 2008, 85. Ks. myös Holmgren 2004, 213.

⁷⁵⁶ Foster 1984, 80; Gilmour 1997, 171–172; Affanni 2008, 86.

⁷⁵⁷ Carè & Scilabra 2013, 98–101. Ks. myös Pottier 1886, 211; Elia & Carè 2004, 79–80; Carè 2006, 143, n. 6; 10; 146; 147; 149, *fig.* 7; 150; 2010, 460–461; De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 96.

⁷⁵⁸ Lythgoe ym. 1917, 26; *Anon.* 1929; Murray 1952, 18; Needler 1953, 65; Bell 1960, 26; Scott 1973, 164–166; Desroches-Noblecourt 1976, 80 (suomennoksen ”luunystyrät” tarkoittaa oletettavasti telaluita); Bennett 1998, 21; Craig 2002, 34–35; Piccione 2007, 56; Pusch 2007, 73; ks. myös David 1962, 4–5; *pl.* 2; 4; Dunn-Vaturi 2019, 76; Saastamoinen 2022, 17. Arpatikkuja käytettiin Egyptissä lautapeliin yhteydessä jo sangen muinaisina aikoina, mutta telaluita ei tavata ennen 18. dynastiaa (Needler 1953, 66) tai 17. dynastian loppua – jonkin aikaa käytettiin kumpaakin arvontamenetelmää, kunnes 19. dynastian aikana (n. 1291 eaa.) telaluut syrjäyttivät arpatikut lopullisesti tässä yhteydessä (Piccione 2007, 56). Gilmour (1997, 170) huomauttaa, että Egyptissä telaluut näyttäisivät olevan harvinaisempia kuin muilla Lähi-idän ja Välimeren alueilla, ja jos telaluita löydetään, on niitä vähän ja ne ovat useammin keinotekoisia jäljitelmiä kuin aitoja telaluita (– ks. esim. Carnarvon & Carter 1912, 76; *pl.* LXVI).

⁷⁵⁹ Kirjallisten lähteiden perusteella tiedetään tosin, että eräässä myöhemmässä versiossa Urin kuninkaallisesta pelistä käytettiin telaluita (Finkel 2007b, 19–22; ks. myös Weidner 1956, 177–178; Nemet-Nejat 1998, 165; Green 2008, 87).

⁷⁶⁰ Hyde 1694, 172; ks. myös de’ Ficoroni 1734, 33. Vaikka tieto telaluiden käytöstä (ei välttämättä arvonta- ja/tai pelivälineinä) on voinut levitä varsinkin myöhempinä aikoina kauppayhteyksien ja muiden kontaktien välityksellä (– esim. Uluburunin pronssikautisesta kauppa-alueen hyllystä löytyi kaksi telaluuta [Bass 1986, 292]), niin yhtä hyvin telaluiden käyttö, mikä se sitten missäkin oli, on voitu keksiä eri paikoissa toisistaan riippumatta. Pohjois-Amerikasta löytyy todisteita telaluiden käytöstä ”yli 4000 vuotta sitten” (Koerper & Whitney-Desautels 1999, 72) eikä liene syytä olettaa, että pronssikautiset kauppareitit olisivat ulottuneet Kaliforniaan asti. Ks. myös Rohlf 1964, 1; Kuryłowicz 1985, 185, n. 2; Gilmour 1997, 171.

⁷⁶¹ Dewez 1974, 337; 341. Ks. myös Gilmour 1997, 170–171.

Anatolian neoliittisista asutuskeskuksista, kuten Çatalhöyük,⁷⁶² Hacılar⁷⁶³ ja Alişar Höyük⁷⁶⁴ sekä joistain pronssikautisista kohteista samalla alueella,⁷⁶⁵ joista eräs on saattanut toimia aikoinaan baarina.⁷⁶⁶ Gordionista on löydetty paljon telaluita kaikista kerrostumista pronssikaudelta lähtien.⁷⁶⁷ Hautalöytöinä telaluita tavataan myös jamnakulttuurin⁷⁶⁸ ja hypoteettisen kurgaanikulttuurin⁷⁶⁹ piiristä. Nykyisen Unkarin alueelta telaluita on löydetty pronssikaudelta alkaen.⁷⁷⁰ Lähi-idästä on

⁷⁶² Mellaart 1964, 103; Daly 2006, 155; Özbaşaran & Duru 2006, 121; Russell ym. 2006, 142; 144; 148; 149; 151; Russell 2007, 173–174; Twiss ym. 2007, 149; 151; 152; Russell ym. 2009, 111; 117, *fig.* 19; Russell & Griffiths 2013, 278, *table* 16.1; 279, *table* 16.2; 292, *fig.* 16.26; 295–296; 303; 305; 306; Barański ym. 2015, 253; ks. myös Depaulis 2000, 104; Mulville ym. 2015, 102.

⁷⁶³ Mellaart 1961, 46; *pl.* 1 (b); ks. myös Depaulis 2000, 104.

⁷⁶⁴ Schmidt 1932, 30, *n.* 3; 71; 172; 179; 190; 274–275; 1933, 73; 82; 83, *fig.* 129; Osten 1937a, 91; 101; 193; 194, *fig.* 194; 1937b, 85; 243; 250, *fig.* 276; 427; 433, *fig.* 488; 441; 1937c, 101; 105, *fig.* 101; 174; 175, *fig.* 196; ks. myös Gilmour 1997, 169; Depaulis 2000, 104.

⁷⁶⁵ Orthmann 1967, 18; 36; 75; Bartosiewicz 1997–98, 37; Minniti & Peyronel 2005, 15; Popkin 2013, 102 (ks. myös *ibid.*, 104).

⁷⁶⁶ Lloyd & Mellaart 1955, 46; Macqueen 1975, 69–71. Ks. myös David 1962, 5; Holmgren 2004, 218.

⁷⁶⁷ Young 1957, 321; 327; 1960, 266; 1962, 154; Roller 1987, 113; 114; 119; 121; 125; 126; 128; *pl.* XXIV, b; Dandoy 1996, 53–55. Ks. myös Gilmour 1997, 169.

⁷⁶⁸ Mallory 1989, 215. Ks. myös Valchak ym. 2020, 368 – tässä (*ibid.*, 365–367) raportoituja pronssikautisesta tai esiskyytialaisesta lapsen haudasta löytyneitä naudan telaluita voidaan kontekstin perusteella pitää pelivälineinä, muttei välttämättä arpapelivälineinä.

⁷⁶⁹ Mallory 1989, 240. Yhtenä esimerkkinä voidaan mainita eräästä ruukusta löytyneet Tripoljen kulttuuriin liitetyt 16 lampaan tai vuohen telaluuta (Marckevich 1981, 20, *рис.* 13, 1–2; 171).

⁷⁷⁰ Bartosiewicz 1997–98, 38–40; ks. myös Choyke 2005, 137; 144; Choyke & Bartosiewicz 2009, 363; *pl.* III; Meier 2013, 166–168. Naudan, ml. alkuhärkä, telaluita (Gál 2016, 123; 125) ei kuitenkaan ole välttämättä käytetty pelivälineinä.

löydetty telaluita useista pronssi- ja rautakautisista kohteista⁷⁷¹ ja ainakin yksi telaluu on näiltä ajoilta löydetty myös eräästä haudasta Kaukasiassa.⁷⁷²

Kreikan kulttuuripiiristä telaluita tavataan jo neoliittiselta ajalta. Laureionista (Attika) löydettyä yksittäistä saksanhirven (*Cervus elaphus*) telaluita⁷⁷³ ei voida pitää todisteena mistään, ei myöskään paria Korykoksen luolasta Parnassos-vuoren rinteestä löydettyä sangen muinaista lampaan tai vuohen telaluita,⁷⁷⁴ mutta Faistoksen myöhäisneoliittiselta tai varhaisminolaiselta kaudelta peräisin olevat lukuisat naudan ja lampaan telalut⁷⁷⁵ viittaavat siihen, että näitä luita on otettu aivan tarkoituksella talteen, joskin syytä tähän voidaan vain arvailla.

Kyprokselta on löydetty telaluita myöhäispronssikautisesta talosta⁷⁷⁶ ja muista kohteista⁷⁷⁷ – ajoittaminen on usein vaikeaa, mutta yksittäinen telaluu löydettiin esim. pimeillä vuosisadoilla eläneen naisen haudasta.⁷⁷⁸ Arkaaiselta ajalta telaluita

⁷⁷¹ Guy 1938, 59; 177; *pl.* 115:11; Lamon & Shipton 1939, 148; *pl.* 77:10; Frankfort ym. 1940, 213; 243; Loud 1948, 162; *pl.* 285:5; Schaeffer 1962, 82, *fig.* 65; 105; Lapp 1964, 28; 35; 1967a, 19; 21; 23; 1967b, 26; 37; Kelso 1968, 83–86; 88; 90; 118; 119; Lapp 1969, 28; 45; Amandry 1972a, 266; Seger 1972, 29–30; Muscarella 1974, 80; Stager & Wolff 1981, 98; Amandry 1984a, 376, *n.* 59; Laser 1987, 122; Hübner 1992, 48–50; Gilmour 1997, 167–168; 170; Last 2000; Minniti & Peyronel 2005, 8–16; Minniti 2006, 324–325; Venturi 2006; Sasson 2007; Affanni 2008, 78–83; 87; 89; 90; Panitz-Cohen ym. 2009, 761; Doumet-Serhal & Shahud 2013, 35; 36; Perry-Gal 2014, 108; Minunno 2017, 73–80; Dagan ym. 2018, 31; Susnow ym. 2021, 59; 60–73; 73–75. Megiddosta ja Ti'inikistä (*Vanhan testamentin* Taanak) löydettyjä telaluita kuviteltiin aluksi sian telaluiksi (ks. Lapp 1964, 35, *n.* 48; Amandry 1984a, 376, *n.* 57; Poplin 1984, 388; Hübner 1992, 43), mutta myöhemmin on todettu, että kyse on pääosin lampaan ja/tai vuohen telaluista (Stager & Wolff 1981, 100, *n.* 7; Hesse 1990, 214–215; Gilmour 1997, 168; Affanni 2008, 78; Minunno 2017, 76; Susnow ym. 2021, 70–71).

⁷⁷² Chantre 1886, 25.

⁷⁷³ Jullien 1973, 436.

⁷⁷⁴ Tranier 1973, 528; 530. Ks. myös Bartosiewicz 1997–98, 38.

⁷⁷⁵ Mosso 1908, 148–149; 149–150, *fig.* 5; 1912, 32; ks. myös Reese 2000, 398; Cucuzza 2010, 137; Pomadère 2018, 70; 72, *n.* 61. Knossokselta on löydetty naudan telaluita neoliittiselta ajalta – eri tavoin muokatuilla telaluilla on voinut olla omat käyttötarkoituksensa (ks. Evans 1964, 182; 228, *fig.* 61,14; *pl.* 60,4, nro 1; 236; *pl.* 60,4, nrot 2 ja 3), mutta peli- ja arvontavälineenä naudan telaluu on ollut neoliittisella ajalla yhtä kömpelö ja epäkäytännöllinen kuin myöhemminkin, joten niiden käyttöä pelivälineinä (*ibid.*, 164; 236; *pl.* 59, nro 2) sopii epäillä.

⁷⁷⁶ Cornwall 1952.

⁷⁷⁷ Laser 1987, 122; 121, *Abb.* 44; Gilmour 1997, 169; Minniti & Peyronel 2005, 16–18; Bundrick 2014, 681; Carè 2019, 166.

⁷⁷⁸ Chavane 1975, 188; ks. myös Yon 1971, 22; *pl.* 16; Chavane 1975, 188–189; *pl.* 51–52.

on löydetty Efesoksesta,⁷⁷⁹ Kommoksesta,⁷⁸⁰ huomattavia määriä Spartasta,⁷⁸¹ ja Sardesista löydettiin eräästä haudasta 100 kokonaista ja 56 fragmentaarista lampaan telaluuta.⁷⁸² Attikassa esim. Kerameikokselta on tehty huomattavia telaluulöytöjä arkaaiselta ja klassiselta ajalta,⁷⁸³ Eleusiksessa telaluita on löydetty lapsen haudasta,⁷⁸⁴ ja Ateenassa useammista kohteista.⁷⁸⁵ Teebasta on löydetty 1047 telaluuta, joista osa on klassiselta ajalta, mutta suurin osa hellenistiseltä ja roomalaiselta ajalta.⁷⁸⁶ Muina antiikinaikaisina löytöpaikkoina voidaan mainita esim. Korintti,⁷⁸⁷ Delfoi,⁷⁸⁸ Larissa (Thessalia),⁷⁸⁹ Olynthos,⁷⁹⁰ Argos,⁷⁹¹ Thasos,⁷⁹² Myrina,⁷⁹³ Abdera Traakiassa⁷⁹⁴ ja Düzen Tepe (Sagalassoksen lähistöllä, Lounais-Turkissa),⁷⁹⁵ mutta telaluita on löytynyt monista muistakin kohteista.⁷⁹⁶

⁷⁷⁹ Hogarth 1908, 190; 192; *pl.* XXXVI. Ks. myös Picard 1922, 129; Nollé 1987, 42; Reese 2000, 401; Greaves 2012, 191; Erlich 2017, 51.

⁷⁸⁰ Reese 2000, 398; 399, *table* 5.9; ks. myös Shaw & Shaw 2000b, *pl.* 5.58. Telaluita on löydetty Kreetalta muistakin kohteista (*ibid.*, 398–399; ks. myös Platon 1958, 466; Stampolidis 1990, 377; Gilmour 1997, 169–170).

⁷⁸¹ Dawkins 1905–1906, 327. Ks. myös Hogarth 1908, 192; Reese 2000, 401.

⁷⁸² Greenewalt 1972, 125. Ks. myös Schaeffer 1962, 82, *fig.* 65; 105.

⁷⁸³ Bruneau 1970, 527; Garland 1982, 147; Houby-Nielsen 1995, 149–150; 169, *table* 16; 170; 172; 180; 183; Oakley 2003, 174–175.

⁷⁸⁴ Courbin 1954, 111.

⁷⁸⁵ Lamer 1927, 2021; Broneer 1933, 335; Corbett 1949, 340; *pl.* 99; Boulter 1963, 127; 128; *pl.* 46; Foster 1984, 78, *table* 4; 79; *pl.* 20; Reese 1989, 64; Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 400; Carè 2012, 407, *n.* 28; Bundrick 2014, 681; Chidiroglou 2022, 354.

⁷⁸⁶ Reese 2000, 400; ks. myös Luschi 2008, 160.

⁷⁸⁷ Broneer 1947, 241; *pl.* LXI, 20; Davidson 1952, 218; 222; Broneer 1954, 64; *pl.* 15,2. Ks. myös Reese 2000, 400.

⁷⁸⁸ Perdrizet 1908, 212; Amandry 1984a, 354, *n.* 13.

⁷⁸⁹ Ignatiadou 2019, 156.

⁷⁹⁰ Robert 1968, 290; ks. myös Bruneau 1970, 527.

⁷⁹¹ Bruneau 1970, 526–527.

⁷⁹² Ghali-Kahil 1954, 242; 243, *fig.* 28; Sgourou 2001, 341; 354. Ks. myös Lamer 1927, 2020; Papaikonomou 2008, 697; Koželj & Wurch-Koželj 2013, 27, *fig.* 1; Lambrothanassi & Touloumtzidou 2016, 86.

⁷⁹³ Pottier & Reinach 1882, 409; 410; 422; 425; 429; 431; Pottier 1886; Pottier & Reinach 1886, 262–264; 1887, 215–217; ks. myös Bruneau 1970, 527.

⁷⁹⁴ Καλλιντζή 1990, 564; Papaikonomou 2006, 239; 2008, 696.

⁷⁹⁵ Talloen 2018, 122.

⁷⁹⁶ Ks. esim. Groos 1899, 264; Hogarth 1908, 192; Valmin 1933–1934, 22; Picard 1935, 126; Deonna 1938, 333–334; *pl.* XCIII; XCIV; Schaeffer 1962, 82, *fig.* 65; 105; Bovon 1970, 233; *pl.* 38; Bruneau 1970, 527; Coulson 1975, 89; Garland 1982, 171; Amandry 1984a, 376, *n.* 60; Shaw 1984, 281; Reese 1989, 64, *n.* 6; Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 400–401; Colombini ym. 2004, 839; Elia & Carè 2004, 77, *n.* 4; 78, *n.* 10–11; 79, *n.* 23; Minniti & Peyronel 2005, 16–18; Luschi 2008, 151; 160; Chatzidimitriou 2009, 220; Bruce 2011, 307, *n.* 11; Höpken 2011, 147; 151; *Taf.* 31, 7; Carè 2012, 405; 410, *n.* 38; Greaves 2012, 190; 191; 2013, 518; Bundrick 2014, 682; Lambrothanassi

Ehkä kiinnostavin ja arvoituksellisin löytö tehtiin eräästä luolasta Parnassoksen juurella – luolasta löydettiin peräti 22 771 telaluuta.⁷⁹⁷ Luola oli omistettu Panille ja nymfeille, joten näitä telaluita voidaan kai pitää jonkinlaisina uhrilahjoina, vaikka niiden tarkempi merkitys ja yhteys tähän kulttiin jääkin hämäräksi.⁷⁹⁸

Magna Graecian alueella⁷⁹⁹ huomattavia löytöjä on tehty Sisiliasta,⁸⁰⁰ ehkä kiinnostavimpana Demeter Maloforoksen kulttipaikalta Selinuntesta löydetty 2620 telaluuta.⁸⁰¹ Calabriassa taas erään kahdeksannelta kolmannelle vuosisadalle eaa. käytössä olleen Lokroi Epizefyrioin nekropolioksen haudoista on löydetty vähintään 8800 telaluuta ja n. 12 % haudoista sisälsi vähintään yhden telaluun⁸⁰² – enimmillään yksittäisistä haudoista löydettiin 1002⁸⁰³ ja n. 1400 telaluuta.⁸⁰⁴ Myös muista alueen nekropoleista⁸⁰⁵ ja haudoista⁸⁰⁶ on löytynyt telaluita, ja jostain syystä tämä ”astragalomania”⁸⁰⁷ näyttäisi olevan rajoittunut hautoihin, sillä muista kohteista ei ole löytynyt telaluita.⁸⁰⁸

- & Touloumtzidou 2016, 71–73; 80–82; 85; 86; Erlich 2017, 51–53; Ashton 2019, 119; Carè 2019, 165, n. 66; Ignatiadou 2019, 154; Alevizou 2020, 27; Tibaldini 2021, 76.
- ⁷⁹⁷ Amandry 1984a, 347–348; ks. myös Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1972a, 257; 264–266; 1972b, 909; Tranier 1973, 528; Amandry 1981, 79; 82; 86, *fig.* 10; 87; 90; 1984b, 397; 410–411; Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 400–401; Elia & Carè 2004, 77, n. 2; De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 330.
- ⁷⁹⁸ Kirjallisista esityksistä tunnetaan lapsuuden leikkikalujen, mukaan lukien telaluiden, uhraaminen joko Hermekselle (*AP* 6,309 [Leon.]) tai Artemikselle (*AP* 6,276 [Antip. Sid.] – vrt. n. 724) jonkinlaisena siirtymäriittinä, jossa telaluut edustavat taakse jäävää lapsuutta (ks. myös Amandry 1972a, 266; 1984a, 377; Hübner 1992, 59; Miller 2004, 169), mutta Pan ja nymfit tuntuivat viittaavan johonkin muuhun.
- ⁷⁹⁹ Minervinin (1853, 192) mainitsemat Cumaen roomalaisesta haudasta löytyneet esineet (*dadi da giuoco*) lienevät olleet noppia, vaikka hän käyttää niistä (myös nimitystä *tali*. Tarentumista (ks. Lambrugo 2015, 83; Erlich 2017, 53) ja muutamista muista kohteista (ks. Carè 2006, 146–147, n. 40; 148, *fig.* 6) sen sijaan on löydetty telaluita.
- ⁸⁰⁰ Mosso 1907, 646–647; 649–650, *fig.* 37; 652; Orsi 1915, 233; 1925, 189; Neils 1992, 234, *fig.* 14; Reese 2000, 401; Pau 2007, 25; ks. myös Carè 2006, 146–147, n. 40; 147, n. 45; 148, *fig.* 5; Anzalone 2009, 180.
- ⁸⁰¹ Gabrici 1928, 160. Ks. myös Amandry 1984a, 376, n. 57.
- ⁸⁰² Elia & Carè 2004, 77; ks. myös Orsi 1911, 16; 21; 1912, 6; 11; 13; 16; 1913, 8; 9; 10, *fig.* 10; Elia & Carè 2004, 77–84; Carè 2009–2010, 33, *fig.* 2; 2010; 2012, 404–406; 409–412; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 215; 218; Carè 2013; De Grossi Mazzorin & Minniti 2013, 375–376; De Grossi Mazzorin 2014, 83–85.
- ⁸⁰³ Orsi 1917, 103–104; ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 330.
- ⁸⁰⁴ Orsi 1912, 11–12; ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 96.
- ⁸⁰⁵ Arslan 1986, 1044; Elia & Carè 2004, 84, n. 74.
- ⁸⁰⁶ Lambrugo 2014, 65; 66, *fig.* 36; 68.
- ⁸⁰⁷ Rohlf 1964, 13; Elia & Carè 2004, 77; Carè 2009–2010, 40; 2010, 459; 2012, 404; 2013, 87; De Grossi Mazzorin 2014, 83, n. 19.
- ⁸⁰⁸ Elia & Carè 2004, 84. Ks. myös D’Errico & Moigne 1985, 734.

Italiassa vanhimmat todisteet telaluiden käytöstä tulevat Alppien alueelta ja ajoittuvat pronssikauden loppupuolelle tai rautakauden alkuun.⁸⁰⁹ Itse Rooman kaupungissa *lapis nigerin* alta löydettiin huomattava määrä telaluita – alun perin määräksi ilmoitettiin 164,⁸¹⁰ mutta tuo arvio oli ilmeisesti ennenaikainen, sillä myöhemmin niiden lukumääräksi on ilmoitettu 230,⁸¹¹ mikä on puolestaan joko epätarkka lukema tai osa näistä telaluista on sittemmin kadonnut, sillä nykyään niitä löytyy Antiquarium Forensen kokoelmista 221 kappaletta, joista 16 on tunnistettu vuohen, 139 lampaan, 64 joko vuohen tai lampaan ja 2 naudan telaluiksi.⁸¹² Vaikka *lapis nigerin* alkuperä oli jo antiikissa hämärän peitossa, oli paikka ehdottomasti pyhä ja sen uskottiin olevan kuningasajalta. Telaluut saattavat liittyä jollain tavoin ”primitiiviseen itaaliseen uskontoon”,⁸¹³ mutta jos *lapis nigerin* telaluut löytyivät itse asiassa muualta paikalle tuodusta täyttömaasta, niin ne eivät välttämättä ole erityisen arkaaisia.⁸¹⁴ Telaluita on löydetty joistain muistakin antiikin Rooman kohteista, esim. Cremonasta⁸¹⁵ ja Cingulumista.⁸¹⁶

Eteläisessä Italiassa on varmasti ollut helppo omaksua vaikutteita kreikkalaisilta, mikä voisi selittää esim. Brundisiumista⁸¹⁷ ja Vastesta⁸¹⁸ löydetyt telaluut. Pompejista on tietysti löydetty kaiken muun ohella myös telaluita – erään laskelman mukaan vuonna 1905 Napolin kansallismuseosta löytyi 49 Pompejista löydettyä telaluuta,⁸¹⁹ mutta eiköhän niitä ole tämän jälkeen löytynyt lisää.⁸²⁰

⁸⁰⁹ De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 95; 2012, 213–214. Ks. myös Tibaldini 2021, 80–81.

⁸¹⁰ Ks. myös Holloway 1994, 82.

⁸¹¹ Mosso 1907, 652.

⁸¹² De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 215; ks. myös Pisani Sartorio 1977, 57, *fig.* 18; De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 96; 2013, 376–377.

⁸¹³ Mosso 1908, 149; 1912, 32.

⁸¹⁴ Ks. Holloway 1994, 82–83; ks. myös Zilliacus 1982, 40–43.

⁸¹⁵ Bianchi 2018, 430; *tav.* IV, 24.

⁸¹⁶ Ks. Lambrugo 2015, 83; 84, *fig.* 3, i; l.

⁸¹⁷ Gostenčnik 2019, 173; Gostenčnik & Grömer 2019, 25.

⁸¹⁸ De Grossi Mazzorin & Solinas 2010, 186; 188; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 215–216; De Grossi Mazzorin 2014, 83; ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 96. Ainakin useimmat messapien haudoista löytyneistä telaluista näyttäisivät tosin kuvien perusteella (Mastronuzzi & Melissano 2015, 27–28; 32; 33) olevan luultavasti naudan telaluita, joten niiden käyttöä peli- ja/tai arvontavälineinä ei voida pitää mitenkään itsestäänselvänä.

⁸¹⁹ Lemke 1906, 49 – vrt. Lamer 1927, 2021; ks. myös Paul 1971, 51.

⁸²⁰ Esim. Della Corte (1912, 286) mainitsee kaksi vuonna 1912 löytynyttä telaluuta.

Telaluu ei ollut vieras etruskeillekaan: eräästä Populonian nekropoliksen haudasta löydettiin 99 telaluuta.⁸²¹ Myös pikeenien alueelta on löydetty telaluuta, eräästäkin haudasta 111 kappaletta.⁸²²

Pohjois-Italiassa telaluuta on löydetty myöhäispronssikaudelta Vådenasta (Etelä-Tirolista)⁸²³ ja Venetosta rautakaudelta alkaen.⁸²⁴ Monte-Ozolilta on löydetty yli 600 telaluuta, joissa on raetialaisia kirjoituksia.⁸²⁵

Eteläisen Gallian esiroomalaisten nekropolien haudoissa telaluiden sanotaan olevan harvinaisia⁸²⁶ – muutamista haudoista niitä on kuitenkin löydetty,⁸²⁷ samoin joistain alueen myöhempien nekropolien haudoista.⁸²⁸

Hispaniasta on tehty joitain huomattavia telaluulöytöjä. Alicanten karthagolaisen nekropoliksen haudoista vain muutamista löydettiin telaluuta, mutta niitä olikin sitten suurempi määrä, jopa satoja.⁸²⁹ El Cigarralejon nekropoliksen kuninkaallisesta haudasta löytyi n. 300 telaluuta.⁸³⁰ Muualla telaluuta sanotaan löytyvän melko

⁸²¹ De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 321–323; 2011, 96–97; 2012, 216–217; 2013, 373; De Grossi Mazzorin 2014, 84. Telaluuta sanotaan löytyvän usein etruskien haudoista (ks. Orsi 1911, 25, *n.* 1). Lamer (1927, 2021) mainitsee havainneensa Volterrann museossa telaluuta, joiden alkuperästä hän ei kuitenkaan kerro mitään, joten niitä ei tämän tiedoksiannon perusteella voida yhdistää etruskeihin. Joistain Spinan nekropolin haudoista on ainakin löytynyt telaluuta (ks. Schädler 2019, 164; 170), samoin erään Pyrgin temppelin läheisyydestä (Luschi 2008, 144, *n.* 28; De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 96; Tibaldini 2021, 81) ja Viterbosta (Bagnasco Gianni 2001, 199, *n.* 4), ja Castiglione Fiorentinon etruskilaisesta pyhäköstä on löydetty naudan telaluuta (Scarpellini 2010, 76; 85, *fig.* 13).

⁸²² De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 217; 2013, 373; De Grossi Mazzorin 2014, 81–82; 84; ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2011, 97.

⁸²³ Riedel & Tecchiati 2005, 123–127. Ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 214; 2013, 374; De Grossi Mazzorin 2014, 82. Myös Itävallan puoleisesta Tirolista on löydetty useiden eläinlajien telaluuta pronssi- ja rautakaudelta (Tecchiati 2012, 27; 33; 39, *Abb.* 1; 51, *Abb.* 6; 52; 70, *Tab.* 26; 75, *Tab.* 46; 77, *Tab.* 62; 78, *Tab.* 71).

⁸²⁴ Riedel & Tecchiati 2001; 2005, 125; Perego 2010, 77–78; 80; 81, *fig.* 4; 90; 96; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 214; 2013, 374; De Grossi Mazzorin 2014, 82–83.

⁸²⁵ Chaix 1984. Ks. myös Affanni 2008, 87, *n.* 56.

⁸²⁶ Manniez 2019, 189.

⁸²⁷ Manniez 2019, 189; 192; 194, *fig.* 11.

⁸²⁸ Bérard 1980, 22–24; 34; 38; 37, *fig.* 10; 41; 42, *fig.* 13.

⁸²⁹ Figueras Pacheco 1952, 191; 193.

⁸³⁰ Rísquez & García Luque 2007, 154–155; 162. Ks. myös García Cano ym. 1999, 208.

yleisesti haudoista, ja rikkaammissa haudoissa niitä voi olla moniakkin.⁸³¹ Hautojen ohella telaluita sanotaan löytyvän usein myös asuinrakennuksista.⁸³²

Germaanitkin tunsivat telaluun. Joistain Germanian myöhäispronssikautisista urnahautoista on löydetty huomattavia määriä lampaan telaluita: yhdestä 70 ja toisesta 68.⁸³³ Roomalaisajalta tunnetaan vähäisempiä löytöjä Pohjois-Saksasta⁸³⁴ ja Alankomaista.⁸³⁵

Nesactiumista (Histria) eräästä rautakautisesta haudasta löydetyt telaluut voivat kertoa joko paikallisista pelitottumuksista tai muualta Välimeren alueelta omaksutuista peleistä.⁸³⁶

Arkeologisissa kaivauksissa löydetyt telaluut ovat useimmiten lampaan ja/tai vuohen telaluita, ja silloin kuin nämä on mahdollista erottaa toisistaan, on enemmistö yleensä lampaan telaluita. Korykoksen luolasta löydettyistä telaluista yli 95 % oli lampaan ja/tai vuohen telaluita.⁸³⁷ Joistain kohteista⁸³⁸ löytyneitä naudan telaluita on vaikea pitää potentiaalisina peli- tai arvontavälineinä,⁸³⁹ joten ainakin tässä suhteessa näyttäisi siltä, että eri eläinten telaluilla oli omat erityiset käyttötarkoituksensa.⁸⁴⁰ Myöskään hevosen telaluu ei vaikuttaisi erityisen hyvältä korvikkeelta lampaan tai

⁸³¹ García Cano ym. 1999, 207–209. Ks. myös Blanco Freijeiro 1959, 117; Corzo Sánchez 1992, 273; Oliver Foix 1996, 283; 286; 289; 300; Izquierdo Peraile 1999, 110; 111, *foto* 9; Chapa Brunet 2003, 127; 129; Jiménez Higuera 2005, 15; 21, *lám.* 5; 23, *lám.* 14; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 215, *n.* 7; 2013, 378, *n.* 7; Bernáldez-Sánchez ym. 2013, 324–325; 330–334; 337; De Grossi Mazzorin 2014, 83, *n.* 17.

⁸³² Chapa Brunet 2003, 129; ks. myös Oliver Foix 1996, 300; Blanco García 2004, 136; Guàrdia i Llorens 2017, 189; 188, *fig.* 8, 1–2.

⁸³³ Ried 1915, 31–33.

⁸³⁴ Kühl 1984, 211; 218; 214, *fig.* 4,5–7. Samoilta alueilta telaluita on löydetty myös viikinkiajalta (*ibid.*, 218–219; 217, *fig.* 6,1–8).

⁸³⁵ Kramer ym. 2000, 144; Prummel 2011, 20; 21; Prummel ym. 2011, 68, 70; 72–74; 84; 93. Telaluita on löydetty myös useista varhaiskeskiaikaisista hautauurnista Friisinmaalla (Knol 1987; Prummel ym. 2011, 94; 99).

⁸³⁶ Buršić-Matijašić 2013, 19, *sl.* 5; 24.

⁸³⁷ Poplin 1984, 386.

⁸³⁸ Korykoksen luolastakin löytyi jonkin verran naudan telaluita, mutta ne edustavat alle promillea kokonaismäärästä (Poplin 1984, 385–386).

⁸³⁹ Edellä (*n.* 759) mainitussa myöhemmässä versiossa Urin kuninkaallisesta pelissä tosin oli tarkoitus käyttää arvontavälineinä yhtä lampaan ja yhtä naudan telaluuta (Finkel 2007b, 21; ks. myös Weidner 1956, 177–178; Green 2008, 87; Tibaldini 2021, 75), mutta tämä on outo ja selittämätön yksittäistapaus – itse pelin sisältö jää melko hämäräksi, mutta se näyttäisi olevan pikemminkin jonkinlaista ennustusta kuin peliä (ks. Bottéro 1956, 17–25; 30–35), ja se, että nämä säännöt on joskus ylipäänsä kirjoitettu muistiin, tuntuisi puhuvan sen puolesta, ettei tämä ollut mikään tavallinen ja yleisesti tunnettu versio pelistä.

⁸⁴⁰ Lapp 1969, 47.

vuohen telaluulle peli- ja/tai arvontavälineenä.⁸⁴¹ Sian telaluita on löydetty satunnaisesti lampaan ja/tai vuohen telaluiden joukosta.⁸⁴² Kesysian telaluu ei poikkea kokonsa ja muotonsa puolesta kovinkaan radikaalisti lampaan ja vuohen telaluista, joten se on voinut hyvinkin palvella samassa tarkoituksessa.⁸⁴³ Melko satunnaisesti on löydetty myös kuusipeuran telaluita,⁸⁴⁴ jotka ovat myös melko samanlaisia kuin lampaan ja vuohen telaluut. Myös besoaarivuohen (= villivuohi, *Capra aegagrus*) telaluita kerrotaan löydetyn.⁸⁴⁵ Mahdollisina, joskin epävarmana, voidaan taas pitää sitä, että antiikin telaluiden joukossa olisi myös gemssin (*Rupicapra rupicapra*)⁸⁴⁶ ja kri-krin (= kreetalainen villivuohi, *Capra aegagrus creticus*) tai alppivuohen (*Capra ibex*)⁸⁴⁷ telaluita.

Oletettavasti antiikin teksteissä tarkoitetaan telaluilla nimenomaan lampaan tai vuohen telaluita. Parissa tekstissä tosin mainitaan jotkut erikoisemmat telaluut, ἀστραγάλους δορκαδείους (Thphr. *Char.* 5,9,⁸⁴⁸ Plb. 26,1,8 < Ath. 194a).

⁸⁴¹ Ks. Greaves 2012, 185. Alişar Höyük (ks. Osten 1937c, 174; 175, *fig.* 196, nro e 556) ei ehkä ole ainoa kohde, josta on löydetty hevosen telaluita, mutta antiikin Kreikasta ja Roomasta niitä ei tiettävästi ole löydetty. Ainakin Tirolista on myös löydetty yksi luultavasti pronssikautinen hevosen telaluu (Tecchiati 2012, 59, *Abb.* 9; 78, *Tab.* 67).

⁸⁴² Korykoksen luolasta löytyi ainoastaan neljä sian telaluuta (Poplin 1984, 387), mutta Populonian etruskihaudan telaluista melkein puolet (43/99) oli sian telaluita, ja näistä kaksi mahdollisesti villisian (De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 321–322; 2012, 214; 216; 2013, 373; De Grossi Mazzorin 2014, 84). Ks myös Bartosiewicz 1997–98, 37, *n.* 2; Reese 2000, 398–400; Minniti & Peyronel 2005, 14, *table* 3; Russell ym. 2006, 148; Sidéra & Vornicu 2016, 381; 382, *tab.* 1.

⁸⁴³ Ks. Greaves 2012, 185; De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 323, *fig.* 3; 4. Ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 213.

⁸⁴⁴ Poplin 1984, 385; Hübner 1992, 43; Gilmour 1997, 168; Reese 2000, 400; 401; Minniti & Peyronel 2005, 12; 14; 16–18; Russell ym. 2006, 148; Affanni 2008, 78; Sidéra 2012, 269; 270, *fig.* VII.156; 274; Doumet-Serhal & Shahud 2013, 35; Popkin 2013, 102; Sidéra & Vornicu 2016, 381; 382, *tab.* 1; 383, *fig.* 4; Minunno 2017, 76; Susnow ym. 2021, 64; 70.

⁸⁴⁵ Ks. Minniti & Peyronel 2005, 17.

⁸⁴⁶ Poplin (1984, 387) pitää mahdollisena, että Korykoksen luolasta löydettyjen telaluiden joukossa olisi myös gemssin telaluita, mutta niitä, kuten useimpia muitakin gemssin luita, on hyvin vaikea erottaa lampaan luista. Ks. myös Minniti & Peyronel 2005, 18.

⁸⁴⁷ Poplin 1984, 386. Ks. myös Minniti & Peyronel 2005, 18.

⁸⁴⁸ Theofrastoksen teksti on mitä ilmeisimmin korruptoitunut, sillä ainoastaan tämän kappaleen alku sopii otsikon ”miellyttämishalu” (ἀρέσκεια) alle, loppu kuvaa aivan erilaista luonnetta, sellaista joka ei pyri miellyttämään, vaan pikemminkin tekemään vaikutuksen (ainakin omasta mielestään) hienostuneella maullaan, joka tosiasiallisesti perustuu kuitenkin lähinnä erikoisuuden tavoitteluun – näin ollen tavalliset telaluut olisivat aivan liian arkisia tällaiselle henkilölle. Jos kyseessä ei ole fragmentti jostain sellaisesta ”luonteesta”, jonka otsikko ei ole säilynyt meille, niin parhaiten tämä teksti sopisi kai kappaleeseen ”turhamaisuus” (μικροφιλοτιμία). Ks. myös Lane Fox 1996, 128; 158, *n.* 10.

Hero(n)daksen (3,19) sanotaan viittaavan samoihin esineisiin termillä $\delta\omicron\rho\kappa\alpha\lambda\acute{\iota}\delta\epsilon\varsigma$.⁸⁴⁹ Adjektiivin $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\omicron\varsigma$ merkitykseksi tarjotaan 'antiloopin' tai 'gasellin'.⁸⁵⁰ Adjektiivi on johdettu sanasta $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\varsigma$, jonka sanotaan tarkoittavan jotain hirvieläintä (*Cervidae*), kreikkalaisessa kontekstissa metsäkaurista (*Capreolus capreolus*),⁸⁵¹ mutta Syyrian ja Afrikan kontekstissa (esim. Hdt. 4,192) taas gasellia ja ehkä tarkalleen ottaen aavikkogasellia (*Gazella dorcas*).⁸⁵² Polybioksen fragmentissa voi hyvinkin olla kyse gasellin telaluista, sillä tekstissä kerrotaan, että hieman erikoisella, ellei suorastaan hullulla, Syyrian hallitsijalla Antiokhos IV Epifaneella oli tapana lahjoitella joillekin ihmisille taateleita, joillekin kultakolikoita ja joillekin näitä telaluita.⁸⁵³ Eräässä Egyptin Hermopolis Mikrassa kirjoitetussa papyruksessa (*PSI IV 444,2 = P. Cair. Zen. 59069,18–19 = Select Papyri I,181,7, 18–19 = SB 6775,18–19*) mainitut telaluut ovat myös todennäköisemmin gasellin kuin metsäkauriin. Gasellin telaluihin viitataan eräässä toisessakin papyruksessa (*P. Cair. Zen. 59019,2*), jos pelkkä adjektiivi $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\delta\epsilon(\iota)\omicron\varsigma$ voi tarkoittaa telaluuta, kuten yleisesti oletetaan. Theofrastoksen tekstissä tavallisesta poikkeavat telaluut edustavat erikoisuuden tavoittelua, ja gasellin telaluut olisivat epäilemättä olleet melkoinen erikoisuus Kreikassa, mutta ehkä metsäkauriin telaluutkin olisivat ajaneeet saman asian. Hero(n)daksen (3,19; 63) konteksti on myös ilmeisen kreikkalainen, joten ehkä tässäkin viitataan metsäkauriin eikä gasellin telaluihin. Eräässä ateenalaisessa piirtokirjoituksessa (*IG II 766,23*) luetellaan Asklepiokselle jätettyjä uhrilahjoja, joiden joukossa on myös telaluita ($\acute{\alpha}\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\gamma\alpha\lambda\omicron\iota \delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\delta\epsilon\omicron\iota$) – ehkä tässäkin tapauksessa metsäkaurista voidaan pitää hieman todennäköisempänä kuin gasellia. Kallimakhoksen (*fr. 676 Pfeiffer = fr. 676 Trypanis*) fragmentille ei ole mitään kontekstia, joten sen suhteen kaikki on mahdollista. Lukianos tai pseudo-Lukianos⁸⁵⁴ (*Am. 16*) taas tekee selväksi, että kyseessä on jotain metsäkaurista eksoottisempaa: $\acute{\alpha}\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\gamma\alpha\lambda\omicron\upsilon\varsigma \Lambda\iota\beta\upsilon\kappa\eta\varsigma \delta\omicron\rho\kappa\acute{\omicron}\varsigma$, libyalaisen gasellin telaluut – tapahtumapaikkana on Afroditen temppeli Knidoksella, eli kreikkalaisessa maailmassa tässäkin kyllä ollaan, mutta Vähän-Aasian puolella ja näin ollen selvästi lähempänä gasellien esiintymisalueetta kuin Ateena. Sanalla $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\varsigma$ on voitu toisaalta viitata moniin enemmän tai vähemmän toisiaan muistuttaviin eläimiin – ehkä se ei

⁸⁴⁹ *LSJ*, s. v. $\delta\omicron\rho\kappa\alpha\lambda\acute{\iota}\varsigma$.

⁸⁵⁰ *LSJ*, s. v. $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\omicron\varsigma$.

⁸⁵¹ Esimerkkeinä *E. Ba. 699* ja *X. Cyr. 1,4,7*, jonka tapahtumapaikka on kylläkin Meedia.

⁸⁵² *LSJ*, s. v. $\delta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\varsigma$. Ainakin tässä kohdassa Herodotos esittää sanan muodossa $\zeta\omicron\rho\kappa\acute{\alpha}\varsigma$ (–vrt. 7,69,1).

⁸⁵³ Ainakin Boulenger (1627, 52) ja de' Ficoroni (1734, 93) onnistuvat tulkitsemaan tekstin niin, että kyseessä olisi taatelista valmistetut telaluut, mikä olisi kieltämättä melko erikoista.

⁸⁵⁴ Ks. Kidd 2017a, 114, n. 17. Jope (2011, 111–116) esittää kyllä joitain todisteita tekstin aitouden puolesta.

merkitse pelkästään joko metsäkaurista tai gasellia, vaan epämääräisemmin mitä milloinkin. Nykyaikaisessa luokittelussa metsäkauris kuuluu kyllä samaan lahkoon gasellien kanssa, muttei samaan heimoon, eli kyse ei oikeastaan ole edes mistään erityisen läheisistä lajeista. Arkeologisessa aineistossa metsäkauriin telaluita kerrotaan löytyneen Kreikasta Korykoksen luolasta⁸⁵⁵ ja Teeban Kabeireionista,⁸⁵⁶ gasellin telaluita taas Megiddosta, Lähi-idästä⁸⁵⁷ sekä Efesoksesta.⁸⁵⁸

Eräässä Eupolioksen (*fr.* 47 *PCG* 5) näytelmässä esiintyneellä sanalla ἐλάφεια tarkoitetaan Fotioksen (ε 563) mukaan 'saksanhirven telaluita' (τὰς ἐλαφείους ἀστραγάλους), Hesykhios (ε 1916 Schmidt = ε 1909 Latte) esittää sanan muodossa ἐλαφίαι, mutta merkitys on sama (οἱ τῶν ἐλάφων ἀστράγαλοι). Saksanhirven telaluista löytyy toki myös arkeologista todistusaineistoa.⁸⁵⁹

Normaalien käytön jälkien lisäksi arkeologisissa kaivauksissa löydettyissä telaluissa on usein havaittu muitakin merkkejä ihmisen toiminnasta. Suurin osa Korykoksen luolan telaluista oli säästynyt modifikaatioilta,⁸⁶⁰ mutta joissain oli polton jälkiä,⁸⁶¹ joihinkin oli porattu reikiä,⁸⁶² joidenkin sivuja oli hiottu,⁸⁶³ osa oli sekä porattuja että hiottuja,⁸⁶⁴ pari kullattuakin telaluuta löytyi⁸⁶⁵ sekä useampia lyijyllä painotettuja,⁸⁶⁶ ja joihinkin oli raapustettu erilaisia merkintöjä, kuten yksittäisiä kirjaimia, mutta

⁸⁵⁵ Poplin 1984, 385. Ks. myös Minniti & Peyronel 2005, 18.

⁸⁵⁶ Reese 2000, 400. Yksittäinen piirtokirjoituksella varustettu metsäkauriin telaluu on löydetty muiden, lähinnä lampaan, telaluiden joukosta myös eräältä myöhäisantiikin aikaiselta hautausmaalta Britanniaasta (Pennick 1988, 32; 224), useampia taas ainakin kalkoliittisen kauden Bulgariasta (Sidéra & Vornicu 2016, 381; 382, *tab.* 1; 383, *fig.* 3).

⁸⁵⁷ Hübner 1992, 43; Minniti & Peyronel 2005, 16; Minunno 2017, 80.

⁸⁵⁸ Ks. Reese 2000, 401.

⁸⁵⁹ Gabrici 1928, 161; Poplin 1984, 383–385; 389; Bartosiewicz 1997–98, 37, *n.* 1; Reese 2000, 400; Choyke 2005, 137; 144; *pl.* I: 10; *pl.* III: 17–19; Minniti & Peyronel 2005, 14; Riedel & Tecchiati 2005, 123; 126; Russell ym. 2006, 148; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 214; Bernáldez-Sánchez ym. 2013, 326, *fig.* 3; 329–332; De Grossi Mazzorin & Minniti 2013, 374; Sidéra & Vornicu 2016, 381; 382, *tab.* 1; 383, *fig.* 4. Neoliittiselta ajalta saksanhirven telaluita on löydetty joistain Vinčan kulttuuriin kuuluvista kohteista naudan telaluiden ohesta (Blažić & Radmanović 2011; Grabundžija ym. 2016, 288; 290; 293).

⁸⁶⁰ Amandry 1984a, 348–349.

⁸⁶¹ Poplin 1984, 390. Myös esim. Noricumista on löydetty täysin mustaksi poltettu telaluu (Gostenčnik 2014, 635).

⁸⁶² Amandry 1984a, 349–356.

⁸⁶³ Amandry 1984a, 356–359. Ks. myös Poplin 1984, 392.

⁸⁶⁴ Amandry 1984a, 359–362.

⁸⁶⁵ Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1984a, 347; 363; ks. myös Poplin 1984, 385, *n.* 8; 389.

⁸⁶⁶ Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1984a, 363–370.

myös kokonaisia sanoja, lähinnä jumalten ja heerosten nimiä.⁸⁶⁷ Vastaavia modifikaatioita on tavattu monissa muissakin kohteissa – esim. em. Lokroi Epizefyrioin nekropoliksen telaluista 65 % oli joutunut jonkinlaisen käsittelyn kohteeksi,⁸⁶⁸ joista tavallisim oli sivujen hiominen,⁸⁶⁹ mutta myös rei'itettyjä,⁸⁷⁰ sekä porattuja että hiottuja⁸⁷¹ ja lyijyllä painotettuja⁸⁷² telaluita tavattiin. Muualta on löydetty myös maalattuja tai värjättyjä telaluita.⁸⁷³ Voidaan olettaa, ettei näillä modifikaatioilla ollut ainoastaan esteettistä merkitystä.⁸⁷⁴ Telaluiden värjäämiselle tai kultaamiselle ei tosin ole helppo keksiä mitään muuta selitystä.

Telaluihin porattujen reikien on ehdotettu liittyvän niiden kuljettamisen helpottamiseen: joissain peleissä voidaan käyttää huomattavaa määrää telaluita, ja jos niihin porataan reikiä ja ne pujotetaan naruun, on niitä helpompi kuljettaa

⁸⁶⁷ Amandry 1972a, 264; 1984a, 370–375.

⁸⁶⁸ Elia & Carè 2004, 80; Carè 2010, 461; 2013, 88.

⁸⁶⁹ Elia & Carè 2004, 81; 82, *fig.* 7; ks. myös Carè 2010, 461; 469, *fig.* 31.4; 2013, 89; 90, *fig.* 5.

⁸⁷⁰ Elia & Carè 2004, 81; 83, *fig.* 8–9; Carè 2010, 461; 469, *fig.* 31.4; 2013, 88; 90, *fig.* 5.

⁸⁷¹ Elia & Carè 2004, 81; 84, *fig.* 10; 85, *fig.* 11; Carè 2010, 461; 469, *fig.* 31.4; 2013, 89; 90, *fig.* 5.

⁸⁷² Elia & Carè 2004, 82; 86, *fig.* 12; 87, *fig.* 13; Carè 2010, 461; 469, *fig.* 31.5; 2013, 89; 91, *fig.* 6; 92, *fig.* 8.

⁸⁷³ Dandoy 1996, 53; Colombini ym. 2004, 839; 840; 848. Ks. myös Poplin 1984, 390; Sidéra & Vornicu 2016, 382.

⁸⁷⁴ Hübner 1992, 43–45.

mukanaan⁸⁷⁵ – tämä selitys ei kuitenkaan ole erityisen vakuuttava.⁸⁷⁶ Vaikeaa olisi myös uskoa, että kaikki rei’itetyt telaluut olisi tarkoitettu ruoskaan kiinnitettäväksi.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Pottier 1886, 215, n. 2; Deonna 1938, 334. Ks. myös Amandry 1984a, 354. Platon (*Ly.* 206e) mainitsee telaluiden säilytysastiana pienen korin, φορμίσκος (diminutiivi sanasta φορμός). Hatzivassiliou (2001, 113) tulkitsee, että φορμίσκος tarkoittaisi pientä pussukkaa, vaikkei esim. *LSJ* (s. v. φορμός) anna olettaa, että sanalla olisi tällainen merkitys eikä kirjallinen aineistokaan (esim. Poll. 7,173; *sch.* Pl. *Ly.* 206e; Paus. *Gr. fr.* 319 < Eust. 1452 [*Od.* 2,409]; *Suda* φ 607) tue näkemystä, että termillä olisi tarkoitettu muun ohella myös punottua laukkaa tai säkkiä (Hatzivassiliou 2001, 114) saati sitten ’noppakuppia’ (Heuzey 1876, 16), vaan nimenomaan juuri koria. Hatzivassiliou (2001, 119) esittää myös, että telaluut olisivat toimineet antiikin Kreikassa rakkaudentunnustuksena annettuina lahjoina, mutta ainakaan hänen esittämänsä kirjallinen todistusaineisto ei tue tätä näkemystä. Lukianoksen dialogissa (*D. deor.* 4,3) Zeus ei oikeastaan yritä vietellä Ganymedesta telaluilla, vaan toteaa, että niitä on kyllä Olympoksellakin tarjolla. *Kreikkalaisen antologian* runoissa (12,46 [Asclep.]; 12,47 [Mel.]) taas telaluut ovat vain lasten pelivälineitä – se antologian runo (12,44 [Glauc.]), joka olisi tukenut väitettä, jää mainitsematta. Filostratoksen (*Im.* 8 – oletan, että mystisestä luvusta ”872,17” huolimatta tarkoitus on viitata tähän) kuvaamassa maalauksessa telaluut ovat myöskin vain pelivälineitä. Varsin hämäräksi jää, mihin Anakreonin fragmenttiin ”*Fr.* 53,1” pyrkii viittaamaan – ainakin yhdessä fragmentissa (46 *PLG* 3 = *fr.* 398 *GL* 2 < *sch.* *Il.* 23,88) mainitaan kyllä Eroksen telaluut, mutta mistään rakkaudentunnustuksena annetuista lahjoista ei tässäkään ole kyse. Glaukos (*AP* 12,44) toteaa, että joskus muinoin pojan sydämen saattoi voittaa puolelleen yksinkertaisella lahjalla kuten viiriäinen, pallo tai telaluut, mutta nykyään vaaditaan ylellisyyesineitä tai rahaa. Vaasimaalusten kosiskelukohtauksissa suosionvaottelijat lähestyvät kyllä toisinaan mielenkiintonsa kohdetta jonkinlaisen pussukan kanssa, jossa epäilemättä on jotain lahjaksi tarkoitettua, mutta on mahdotonta sanoa mitä. On varmasti totta, ettei ainakaan kaikissa tapauksissa ole kyse rahapussukoista, mutta ajatusta, että kaikissa, tai ainakin useimmissa, tapauksissa nämä pussukat sisältäisivät telaluita (Wolters 1913, 90, *Abb.* 8; 91–92; Pinney 1986; Neils 1992, 232; Hatzivassiliou 2001, 114–123; Kefalidou 2004, 23–26; ks. myös Heuzey 1876, 14–16; Perdrizet 1900, 359; Neils & Oakley 2003b, 246–247; 277; 278; 290; 299–300; 305; 306; Oakley 2003, 173; Kefalidou 2004, 29–36), ei ole syytä hyväksyä ilman jotain konkreettisempaa todistusaineistoa. Nimeä *formiskos* on tullut tavaksi käyttää myös tietynlaisista vaaseista, jotka muistuttavat muodoltaan näitä kuvissa esiintyviä pussukoita (Kurtz & Boardman 1971, 76–77; Touchefeu-Meynier 1972; Neils 1992; Hatzivassiliou 2001, 113; 123–139; 142–143; Kefalidou 2001, 195–198; 2004, 26; 29; 37–41) – niiden käyttötarkoituksesta ei ole mitään varmuutta, mutta kun parin tällaisen vaasin koristuksena on reliefinä esitettyjä telaluita (Touchefeu-Meynier 1972, 97; 102, *fig.* 14; Neils 1992, 232; Hatzivassiliou 2001, 136, *fig.* 4; Kefalidou 2001, 195–196; 2004, 26; 27; ks. myös Kurtz & Boardman 1971, 77; Queyrel 1987, 210, n. 11; 1997, 116), niin ainakaan Hatzivassilioun (2001, 136–137) mielestä ei ole epäilystäkään, etteivätkö nämä vaasit olisi telaluiden kuljetukseen tarkoitettujen pussukoiden keraamisia jäljitelmiä, ja onpa niitä ajateltu myös käytetyn samaan tarkoitukseen (Houby-Nielsen 1995, 180; 183). Jos on kyseenalaista tarkoittaako φορμίσκος telaluiden kuljetukseen tarkoitettua pussukkaa, niin toisin kuin Hatzivassiliou (2001, 114) väittää, sanat φμός ja κημός eivät ainakaan merkitse mitään tällaista, vaan ’noppakuppia’ (ks. 3.5.6). Kreikassa valmistettiin myös telaluun muotoisia vaaseja (ks.

Joissain tapauksissa reikä voi liittyä telaluun käyttöön koruna tai amulettina, mutta tämäkään käyttötarkoitus ei selitä kaikkia rei'itetyjä telaluita. Reikiä on monesti myös useampia, jopa viisi,⁸⁷⁸ mikä tuntuisi viittaavan johonkin muuhun käyttötarkoitukseen. Aineias Taktikos (31,17–20) kuvailee sellaisen salakirjoitusmenetelmän, jossa telaluuhun porataan 24 reikää (kuusi jokaiselle neljälle sivulle), jotka vastaavat kreikan aakkosia: viesti kirjoitetaan pujottamalla lanka kirjaimia vastaavista rei'istä järjestyksessä ja luetaan lopusta alkuun purkamalla lanka.⁸⁷⁹ Jos tätä salakirjoitusmenetelmää on joskus käytetty, niin ainakaan arkeologista todistusaineistoa siitä ei ole. Ainakin joissain tapauksissa on mahdollista, että rei'itetty telaluut oli tarkoitus täyttää lyijyllä.⁸⁸⁰ Pseudo-Aristoteles (*Pr.* 913a; 915b) mainitsee lyijyllä painotetun telaluun, joka, toisin kuin jotkut⁸⁸¹

esim. Stackelberg 1837, 18–19; *Taf.* XXIII; Six 1892–1893, 134–136; Buschor 1919–1920, 18; 25, *Abb.* 38; Richter 1941; Boardman 1975, 114; *fig.* 204; Robertson 1975, 264; *pl.* 91; Cook 1976, 76, *fig.* 63; Vermeule 1979, 156; 157, *fig.* 10; Boardman 1989, 39–40; *fig.* 105; Neils 1992, 233; Schnapp 1997, 48; *fig.* 37; Tahberer 2012, 20, *fig.* 23; Pisani 2013, 56–57; 79–81, *fig.* 1–4; ks. myös Rochette 1837, 638; Hartwig 1893, 677–680; Ashton 1898, 6; Steiner 2011, 317). Tämä ei luultavasti ollut mikään kovin tavallinen vaasin muoto – ainakin meidän päiviimme tällaisia vaaseja on säilynyt ainoastaan neljä (Pisani 2013, 73, *n.* 48; ks. myös Richter 1941, 122). Jotkut (esim. Wolters 1913, 92; Richter 1941; Robertson 1975, 264; Cook 1976, 77; Neils 1992, 233) ovat tulkinneet, että nämä telaluun muotoiset vaasit oli tarkoitettu telaluiden säilyttämiseen, mutta on niillä ajateltu olleen joku ylevämpi tarkoituskin (ks. Tahberer 2012, 18). Telaluiden säilyttäminen ja kuljettaminen ei varmaankaan ollut antiikin ihmisille mikään ongelma – mitään esinettä tuskin suunniteltiin pelkästään näitä tarkoituksia varten. Horatius (*Sat.* 2,3,171–172) mainitsee telaluiden kuljettamisen ”huolimattomasti povella” (Castrén 2013, 156) – *ferre sinu laxo* (kuljettaa vaatteen höllässä laskoksessa) viittaa kuvaannollisena ilmauksena yleisesti huolimattomuuteen (Streng 1933, *s. v.* sinus 3. a), mutta vaikkei tässä tekstissä olisikaan kyse mistään konkreettisesta telaluiden kuljetustavasta, niin antiikissa käytetyt vaatteet ovat kieltämättä tarjonneet tällaisen mahdollisuuden. Ja vaikka yksi ratkaisu telaluiden kuljettamiseen olisi ollut porata niihin reikiä ja pujottaa ne naruun, niin voisi kuvitella, että jonkinlainen pussukka tai pieni kori olisi myös helposti ollut saatavilla tätä tarkoitusta varten, ja juuri pieni kori on ainoa antiikin lähteissä mainittu telaluiden säilytykseen käytetty esine.

⁸⁷⁶ Amandry 1984a, 354, *n.* 13; Elia & Carè 2004, 86; Carè 2013, 91.

⁸⁷⁷ Amandry 1984a, 355; Elia & Carè 2004, 87.

⁸⁷⁸ Elia & Carè 2004, 81; Susnow ym. 2021, 66; 68; 69, *fig.* 10.1.

⁸⁷⁹ *LSJ* (*s. v.* ἀστράγαλος) esittää, että sana ἀστράγαλος merkitsisi tässä ’puukapulaa’, mutta vaikka puukapula tuntuisi esineenä sopivan paremmin tähän tarkoitukseen, niin melko yllättävää ja selittämätöntä olisi kai, että sitä kutsuttaisiin telaluuksi.

⁸⁸⁰ Broneer 1947, 241; Amandry 1972a, 264; 1984a, 355–356; 368; Gilmour 1997, 171; Elia & Carè 2004, 87–88; Carè 2013, 93; Susnow ym. 2021, 72. Ks. myös Gilmour 1997, 167–168.

⁸⁸¹ Becker 1838, 228; 1863, 334; Becq de Fouquières 1873, 328–329; Heydemann 1877, 10; Becker 1882, 467; Pottier & Reinach 1887, 220; Lamer 1927, 1934; Deonna 1938,

kuvittelevat, tuskin liittyy uhkapeliin – lyijyllä painotettuja noppia on käytetty huijaustarkoituksessa jo antiikissa, mutta telaluissa painottamista ei ole yritetty mitenkään kätkeä, joten niitä ei olisi voinut käyttää huijaamiseen eikä painottamiselle muuten olisi tässä yhteydessä mitään järkevää syytä.⁸⁸² Joissain heittopeleissä sen sijaan on käytetty painotettuja telaluita vielä uudella ajalla,⁸⁸³ joten painotetut telaluut on luultavasti tarkoitettu jotain heittopeliä varten.

Telaluun sivujen hiominen voisi olla yhteydessä telaluun käyttöön arvontavälineenä.⁸⁸⁴ Kuten edellä todettiin, on selvästi todennäköisempää, että telaluu heitettäessä putoaa toiselle leveämmistä kuin toiselle kapeammista sivuista. Kapeampien sivujen todennäköisyyttä voidaan kasvattaa hiomalla niitä, mutta arkeologisessa aineistossa yleisimmin hiottuja ovat leveät sivut,⁸⁸⁵ mikä tarkoittaa, ettei tämä ilmeisestikään ollut, ainakaan yleensä, sivujen hiomisen syy. Telaluiden käyttö keramiikan työstössä sen sijaan voisi ehkä selittää sivujen hiomisen tai hioutumisen⁸⁸⁶ – koska tällaisia telaluita on löydetty sangen huomattavia määriä, pitäisi olettaa, että tämä oli hyvin tavallinen käyttötarkoitus niille, mikä tuntuu kuitenkin melko epäilyttävältä.

334; Arnold 1977, 8; Hübner 1992, 45; Kidd 2017b, 124; 127, *n.* 53. Ks. myös Miller 2004, 170.

⁸⁸² Amandry 1984a, 369–370; Elia & Carè 2004, 88; Carè 2013, 93.

⁸⁸³ Hyde 1694, 136; de' Ficoroni 1734, 130; Brückner 1920, 7; Schaeffer 1962, 103; And 1979, 59; Amandry 1984a, 370; Dandoy 1996, 52–53; Gilmour 1997, 171; Elia & Carè 2004, 88–89; Venturi 2006, 27; Affanni 2008, 83; Pomadère 2018, 70. Ks. myös Ikonen 1941, 107; 1948, 446.

⁸⁸⁴ Hübner 1992, 44; Gilmour 1997, 171; Sasson 2007, 177; Greaves 2013, 515; 519. Ks. myös Zidarov 2005, 128; 129; 187, *pl.* 28:3–5; Susnow ym. 2021, 71.

⁸⁸⁵ Elia & Carè 2004, 81; 82, *fig.* 7. Ks. myös De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 218–219; Carè 2013, 89.

⁸⁸⁶ Ks. Meier 2013; Susnow ym. 2021, 71 – vrt. Sidéra & Vornicu 2016, 382–385. On myös esitetty (Susnow ym. 2021, 71–72; 74), että hiottuja (ja rei'itettyjä) telaluita olisi voitu käyttää kudonnassa kangaspuiden loimipainoina sekä sukkuloina, mutta tämä on hieman kyseenalaista – kokeellisesti on kyllä osoitettu, että telaluut soveltuvat näihin tarkoituksiin (Grabundžija ym. 2016), mutta kokeessa käytettiin käsittelemättömiä naudan ja saksanhirven telaluita, joita on löytökontekstienkin perusteella saatettu käyttää tekstiililyössä ainakin paikoitellen neoliittisella ajalla. (Ks. myös Blažić & Radmanović 2011, 131; Vitezović 2011, 130.) Saksanhirven telaluut eivät poikkea muotonsa puolesta juurikaan lampaan ja/tai vuohen telaluista, mutta varsinkin alkuhärän telaluut ovat selvästi suurempia ja painavampia – se, kuinka hyvin lampaan ja/tai vuohen telaluut soveltuisivat näihin tarkoituksiin, vaatisi oman kokeensa.

Telaluihin raapustettuja merkintöjä on yritetty yhdistää sekä pelaamiseen⁸⁸⁷ että ennustamiseen,⁸⁸⁸ mutta kumpikaan näistä käyttötarkoituksista ei oikeastaan selitä mitään, vaan johtaa entistä syvemmälle hedelmättömien ja perusteettomien spekulatioiden hetteikköön. Eräässä antiikin arpapelissä telaluiden heittojen nimien kerrotaan olleen nimetty mm. jumalten ja heerosten mukaan, ja useimmat telaluihin kaiverretut sanat ovat jumalten ja heerosten nimiä. Yksittäisistä kirjaimista alfa⁸⁸⁹ ja epsilon⁸⁹⁰ näyttäisivät olleen suosittuja – niiden merkitystä voidaan vain arvailla. Myös monille kirjainyhdistelmille tai tavuille, kuten EK, NE ja ΠΕ⁸⁹¹ voi olla monia mahdollisia selityksiä. Kovin selvää ei myöskään ole, miksi joku on joskus päättänyt raapustaa telaluuhun sanan ἐορτή 'juhla'.⁸⁹² Jumalista esim. voiton jumalatar Niken nimi esiintyy useammassa telaluissa,⁸⁹³ mutta edustettuina ovat myös monet muut jumalat, kuten Zeus,⁸⁹⁴ Hera,⁸⁹⁵ Eros,⁸⁹⁶ Nyks,⁸⁹⁷ Thetis,⁸⁹⁸ Herakles⁸⁹⁹ ja Hermes,⁹⁰⁰ joka on arpaennustuksen lisäksi yhdistetty arpapeleihin, sangen vähäisen todistusaineiston perusteella tosin. Heerosten nimistä ainakin Akhilleus ja Hektor⁹⁰¹ sekä Aias⁹⁰² esiintyvät telaluissa. Kovinkaan montaa näistä nimistä ei itse asiassa voida yhdistää arpapelien heittoihin,⁹⁰³ eikä heittoyhdistelmän nimen raapustamiselle

⁸⁸⁷ Pottier 1886, 212–215; Pottier & Reinach 1887, 217–219; Deonna 1938, 334; Elia & Carè 2004, 88. Ks. myös Amandry 1984a, 375; Gilmour 1997, 172.

⁸⁸⁸ Elia & Carè 2004, 88. Ks. myös Amandry 1984a, 377, *n.* 64; Gilmour 1997, 172–173; Carè 2013, 93.

⁸⁸⁹ Korykoksen luolasta löytyi 12 telaluuta, joihin on kaiverrettu A (Amandry 1984a, 371). Ks. myös *ibid.*, 375; Roller 1987, 113, *n.* 42; Reese 2000, 400.

⁸⁹⁰ Amandry 1984a, 371; Foster 1984, 79; *pl.* 20:f; Roller 1987, 113, *n.* 42; Elia & Carè 2004, 84, *n.* 74. Ks. myös Reese 1989, 64; Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 400.

⁸⁹¹ Amandry 1972a, 265; 1984a, 370.

⁸⁹² Pottier 1886, 213; 214; Pottier & Reinach 1886, 262; 1887, 217, *fig.* 24; 219. Ks. myös Lamer 1927, 2021; Amandry 1972a, 265; 1984a, 374–375.

⁸⁹³ Myös lyhennettynä muotoihin Nik ja Ni – ks. Young 1957, 327, *n.* 17; 1962, 154; Bovon 1970, 233; *pl.* 38; Amandry 1972a, 265; 1984a, 370; 371; 375; 374, *fig.* 42 b; Roller 1987, 113; 114; *pl.* XXIV, b; Dandoy 1996, 54; 54, *fig.* 6. Ks. myös Gilmour 1997, 169; Bar-Oz 2001, 216.

⁸⁹⁴ Deonna 1938, 334; Amandry 1984a, 375; 374, *fig.* 42 a. Ks. myös Heinevetter 1912, 45–46; Lamer 1927, 2021.

⁸⁹⁵ Dandoy 1996, 54; 55, *fig.* 8b.

⁸⁹⁶ Stephani 1868, 122; Pottier 1886, 213; Deonna 1938, 334; 333, *fig.* 420. Ks. myös Heinevetter 1912, 45; Amandry 1972a, 265; 1984a, 374; 375; Gilmour 1997, 170.

⁸⁹⁷ Amandry & Michaud 1971, 773; 774, *fig.* 5; Amandry 1972a, 265; 1984a, 370; 371.

⁸⁹⁸ Amandry & Michaud 1971, 773; 774, *fig.* 5; Amandry 1972a, 265; 1984a, 370; 371.

⁸⁹⁹ Amandry & Michaud 1971, 773; 774, *fig.* 5; Amandry 1972a, 265; 1984a, 370.

⁹⁰⁰ Roller 1987, 119; Last 2000; Bar-Oz 2001, 215.

⁹⁰¹ Young 1962, 154; Roller 1987, 125; Dandoy 1996, 54; 55, *fig.* 8a. Ks. myös Amandry 1984a, 370; 374; Bar-Oz 2001, 216.

⁹⁰² Stephani 1868, 122; Heinevetter 1912, 45; Amandry 1972a, 265; 1984a, 370; 374.

⁹⁰³ Amandry 1984a, 375; ks. myös Carè 2013, 92.

yksittäisen telaluun sivulle olisi mitään järkevää selitystä pelin kannalta.⁹⁰⁴ Monet nimistä ovat tietysti samoja, joiden mukaan telaluuoraakkelin heittoyhdistelmät oli nimetty, mutta tässäkin tapauksessa heittoyhdistelmän nimen raapustamiselle yksittäisen telaluun sivulle ei olisi mitään järkevää selitystä. Ateenan *agoralta* kerrotaan löytyneen kaksi telaluuta, joihin oli kaiverrettu nimet Sarapis ja ilmeisesti Kybele (*la Mère des Dieux*) datiiivissa, mikä tuntuisi viittaavan jonkinlaiseen votiivilahjaan.⁹⁰⁵ Hermeen nimikin esiintyy eräässä telaluussa muodossa EPMH, joka voidaan tulkita joko vokatiiviksi (Ἐρμῆ) tai datiiiviksi (Ἐρμῆς),⁹⁰⁶ joista jälkimmäinen tuntuisi todennäköisemmältä ja ymmärrettävämmältä, ellei sitten tarkoitus ole alun perin ollut kirjoittaa Ἐρμῆς, mutta tila on vain loppunut kesken. Telaluihin kaiverretut jumalten ja heerosten nimet tuntuisivat joka tapauksessa selittyvän paremmin sillä, että kyse oli votiivilahjoista kuin sillä, että kyse oli peli- tai ennustusvälineistä.

Telaluun jäljitelmiä valmistettiin monista materiaaleista. Jäljitelmät ovat yleensä hyvin uskollisia (lampaan tai vuohen) telaluun luonnolliselle muodolle, joskin toisinaan muotoa on hieman yksinkertaistettu.⁹⁰⁷ Luusta valmistettuja jäljitelmiä on selitetty sillä, että telaluille oli enemmän kysyntää kuin tarjontaa,⁹⁰⁸ mikä voi olla osa totuutta, mutta ei varmastikaan koko totuus eikä selitä miksi jäljitelmiä tehtiin myös arvokkaista ja huonosti pelaamiseen soveltuvista materiaaleista.

Luusta valmistettuja telaluun jäljitelmiä on löytynyt muutamista antiikin kohteista⁹⁰⁹ eikä niille ole kai muuta selitystä kuin se, ettei tarjonta vastannut kysyntää. Norsunluu oli hieman hienompi ja arvokkaampi valmistusaine. Norsunluiset telaluut (*Tali eborei*) on yhden Martialiksen lahjarunon (14,14) aihe ja Propertiuskin (2,24a,13) mainitsee ne (*talos ... eburnos*) eräässä elegiassaan. Arkeologista todistusaineistoa norsunluisista telaluista on löydetty esim.

⁹⁰⁴ Stephani 1868, 122–123.

⁹⁰⁵ Amandry 1984a, 376, n. 61. Ks. myös Gilmour 1997, 172.

⁹⁰⁶ Last 2000.

⁹⁰⁷ Becq de Fouquières 1873, 329.

⁹⁰⁸ Ainakin yhdessä hispanialaisessa kohteessa tämä näyttäisi olleen toisinaan tilanne (ks. García Cano ym. 1999, 208–209).

⁹⁰⁹ Bass 1986, 292 (ks. myös Tahberer 2012, 10, *fig.* 5); García Cano ym. 1999, 207–208; Yahalom-Mack & Mazar 2006, 497–498; ks. myös de' Ficoroni 1734, 87; Heydemann 1877, 6, n. 14. Joidenkin raporttien (Ghali-Kahil 1954, 242; 243, *fig.* 28; Åström 1967, 76; Corzo Sánchez 1992, 273) perusteella ei ole selvää, tarkoitetaanko ”luisilla telaluilla” luonnollisia vai luusta valmistettuja telaluuta.

Tutankhamonin haudasta,⁹¹⁰ Efesoksen Artemiin tempelistä,⁹¹¹ Delokselta⁹¹² ja Roomasta.⁹¹³ Egyptistä on löydetty myös pari norsunluusta valmistettua apinan muotoon kaiverrettua telaluuta.⁹¹⁴ Kuten edellä todettiin, mainitsee Anakreon (*fr.* 21,2 *PLG* 3 = *fr.* 388,2 *GL* 2 < *Ath.* 533f) puiset telaluut, mutta näistä ei ole muita mainintoja antiikin kirjallisuudessa. Egyptistä on löydetty erään pelilaudan ja nappuloiden yhteydestä myös kaksi puista telaluuta.⁹¹⁵ Puu on myöhemmin ollut hyvin tavallinen arpakuutioiden valmistusmateriaali, joten sen soveltumista peli- ja/tai arvontavälineiden materiaaliksi ei ole syytä epäillä – jotkut muut materiaalit taas tuntuisivat soveltuvan melko huonosti näihin tarkoituksiin, kuten terrakotta,⁹¹⁶ fajanssi⁹¹⁷ ja lasi.⁹¹⁸ Ehkä vieläkin eksoottisempia telaluiden valmistusmateriaaleja edustavat helmiäinen⁹¹⁹ ja meripihka.⁹²⁰ Enemmän korulta kuin pelivälineeltä

⁹¹⁰ Schaeffer 1962, 103; Hübner 1992, 46, *n.* 20; Gilmour 1997, 170; Bennett 1998, 21; Tahberer 2012, 10; Carè 2019, 157, *n.* 2.

⁹¹¹ Hogarth 1908, 190–192; *pl.* XXXVI; Greaves 2013, 510–518; 540, *fig.* 2; 541, *table* 1. Ks. myös Halliday 1913, 207.

⁹¹² Deonna 1938, 333–334; Gilmour 1997, 170.

⁹¹³ Caylus 1759, 311; *pl.* LXXXIV.

⁹¹⁴ Scott 1973, 164, *fig.* 41; 165, *fig.* 43. Toisaalla (*Anon.* 1848, 49–50; ks. myös Heydemann 1877, 6) mainitaan kyyristyneen miehen ja sekä hevosen että joko naudan tai vuohen jalan muotoiset telaluut, joista ensimmäinen on kuitenkin luultavasti noppa, sillä vastaavia roomalaisia noppia tunnetaan muitakin (Wright 1859, 77; 1862, 217; Smith 1920, 205; 204, *fig.* 243; David 1955, 3; Bell 1960, 124; David 1962, 11; Lillo Redonet 2007, 4; ks. myös Lambrugo 2015, 82, *fig.* 1), ja jälkimmäisistä taas ei tämän kuvauksen perusteella voi sanoa oikeastaan mitään. Ihmishahmoisia noppia on valmistettu myöhemminkin – ks. esim. Grunfeld 1976, 135; Botermans ym. 1990, 42.

⁹¹⁵ Quibell 1909, 114; *pl.* LVIII, 1.

⁹¹⁶ Stillwell 1952, 237; *pl.* 54; Michałowski 1962, 212; 213, *fig.* 243; Reese 2000, 400. Ks. myös Frankfort & Pendlebury 1933, 25; *pl.* XXIX, 2; Deonna 1938, 332; Amandry 1984a, 348, *n.* 3.

⁹¹⁷ Guy 1938, 177; *pl.* 115:24. Ks. myös Gilmour 1997, 170; Minniti & Peyronel 2005, 14.

⁹¹⁸ Reisner ym. 1924, 332; Deonna 1938, 334; Davidson 1952, 218; 222; *pl.* 100; Ghali-Kahil 1954, 242; 243, *fig.* 28; Bovon 1970, 236; *pl.* 39; Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1972a, 264; 1984a, 348; Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 400; 401; Neils & Oakley 2003b, 279; Chatzidimitriou 2009, 220; Lambrothanassi & Touloumtzidou 2016, 82; 85; 86; Erlich 2017, 42; 44–46; Ignatiadou 2019, 156. Ks. myös Culin 1895b, 536, *fig.* 31; Deonna 1938, 332; Schaeffer 1962, 105; Laser 1987, 117, *n.* 580; Hübner 1992, 46, *n.* 23; Carè 2010, 465, *n.* 28; Erlich 2017, 55; Gostenčnik & Grömer 2019, 36.

⁹¹⁹ *Anon.* 1848, 49; Heydemann 1877, 6, *n.* 14. Ehkä tätä tarkoittaa myöskin Neils (1992, 233) termillä ”shell”.

⁹²⁰ Giovannini 2006, 326; 339; 340, *n.* 227. Eräissä tapauksessa meripihkasta valmistettua telaluun jäljitelmää ei ilmeisesti oltu koskaan tarkoitettu peli- tai arvontavälineeksi, vaan kaulakorun riipukseksi (Sgourou 2001, 343; 344, *fig.* 29; 345, *fig.* 31; 354). Ks. myös Reese 2000, 400. Hübner (1992, 46; ks. myös Carè 2019, 157, *n.* 2) mainitsee telaluun valmistusmateriaalina myös tavallisen pihkan.

vaikuttaa myös granaatista valmistettu reiällä sekä kotkan kuvalla ja mystisellä (etruskilaisella?) tekstillä KAKY varustettu telaluu.⁹²¹ Tarkemmin määrittelemättömän kiven⁹²² lisäksi telaluun jäljitelmiä valmistettiin myös vuolukivestä⁹²³ ja marmorista,⁹²⁴ ja eksoottisempina valmistusmateriaaleina mainitaan akaatti,⁹²⁵ vuorikristalli⁹²⁶ ja onyksi.⁹²⁷

Hopealla päällystetyn telaluun⁹²⁸ lisäksi tunnetaan myös joitain kokonaan hopeasta valmistettuja jäljitelmiä.⁹²⁹ Edellä mainitussa piirtokirjoituksessa taas mainitaan ilmeisesti Asklepiokselle uhrilahjana tarjotut kullatut telaluut (*IG II 766,32*).⁹³⁰ Kultaiset telaluut mainitaan muutamissa antiikin teksteissäkin. Jumalien ei tietenkään voisi kuvitella pelaavan tavallisilla telaluilla, niinpä Eros ja Ganymedes käyttävät kultaisia telaluita (A. R. 3,117–118). Parthialaisten vangiksi jäänyt Demetrios II Nikator sai epäonnistuneen pakoyrityksensä jälkeen lahjaksi kultaiset telaluut, joiden oli kai tarkoitus kertoa, että jos hän kaipaa yhtä lapsellista ajanvietettä kuin pakoyritys, niin pelatkoon telaluilla (*Iust.* 38,9,9). Geryonin oraakkeli kehottaa Tiberiusta etsimään vastausta heittämällä kultaiset telaluut Aponuksen lähteeseen, kuten tapahtuukin, sillä tokihan Tiberiuksella on tällaiset telaluut käden ulottuvilla – itse heitto on paras mahdollinen (*Suet. Tib.* 14,3), eli ilmeisen suotuisa enne, ja jos joku epäilee tämän kertomuksen todenperäisyyttä, niin noita lähteeseen heitettyjä telaluita voi käydä omin silmin ihmettelemässä, tai

⁹²¹ Helbig 1874a, 87; La Direzione 1874, 204; *tav. d'agg.* S. Ks. myös Pottier 1886, 213; Heinevetter 1912, 46.

⁹²² Deonna 1938, 334; Davidson 1952, 218; Kurtz & Boardman 1971, 263; Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1972a, 264; 1984a, 348; Moore 1993, 220; Reese 2000, 400. Ks. myös Deonna 1938, 332; David 1955, 3; *pl.* 2b; 1962, 11; *pl.* 4; Laser 1987, 117, *n.* 580; Hübner 1992, 46, *n.* 24; Carè 2019, 157, *n.* 2.

⁹²³ Gilmour 1997, 170.

⁹²⁴ Amandry 1984a, 348; Neils 1992, 233; Reese 2000, 400; ks. myös Meier 2013, 167. Olympiasta on löydetty suurehko (korkeus 62 cm, leveys 79 cm [Curtius ym. 1879, 12 – vrt. Curtius & Adler 1894, 212]) telaluun muotoinen marmorinen patsaan jalusta (Curtius ym. 1879, 12; *Taf.* XVI B. 2; Curtius & Adler 1894, 212; *Taf.* LV 4–5; ks. myös Lamer 1927, 2020; Miller 2004, 170).

⁹²⁵ de' Ficoroni 1734, 88; 91; Caylus 1759, 311; Richter 1887, 81; Amandry 1984a, 348, *n.* 3; Neils 1992, 233; ks. myös Lovett 1901, 281.

⁹²⁶ de' Ficoroni 1734, 88; Richter 1887, 81; Amandry 1984a, 348, *n.* 3; ks. myös Lovett 1901, 281.

⁹²⁷ Amandry 1984a, 348, *n.* 3. Eräässä Qatnasta (Syyria) löydetyissä pronssikautisissa inventaariossa mainitaan myös *lapis lazulista* valmistettu telaluu (Susnow ym. 2021, 75 – vrt. Bottéro 1949, 156–157).

⁹²⁸ Gilmour 1997, 170; Reese 2000, 399; Chaniotis 2006, 213, *n.* 51.

⁹²⁹ Chaniotis 2006, 210. Ks. myös Amandry 1984a, 348; Carè 2010, 465, *n.* 28.

⁹³⁰ Ilmeisesti ἀστραγάλιον ἐπίχρυ pitäisi täydentää ἐπίχρυ(σον). Sana ἀστραγάλιον näyttäisi olevan diminutiivi sanasta ἀστράγαλος, ja sana ἐπίχρυσος tarkoittaa 'kullalla päällystettyä' (*LSJ*, *s. v.* ἐπίχρυσος). Ks. myös Girard 1881, 118.

ainakin vielä Suetoniuksen aikoihin olisi voinut käydä. Joitain kultaisia telaluita tunnetaan arkeologisten löytöjenkin perusteella. Varnan nekropolista Bulgariasta on löydetty kullasta valmistettu telaluu, joka ajoittuu viidennelle vuosituhannelle eaa.⁹³¹ ja pari kultaista telaluuta tunnetaan antiikin ajaltakin.⁹³² Jumalille ja kuninkaille kultaiset telaluut saattoivat olla pelivälineitä, mutta tavallisille kuolevaisille ne näyttäisivät olleen pikemminkin koruja tai amuletteja.⁹³³

Lyijyllä ei ainoastaan painotettu telaluita, vaan siitä valmistettiin myös täysimittaisia telaluun jäljitelmiä.⁹³⁴ Pronssi näyttäisi olleen melko suosittu telaluiden valmistusmateriaali.⁹³⁵ Diodoros Sisilialainen (5,22,2) kertoo, että Britanniassa myyntiin tarkoitettu tina työstetään telaluun muotoon (εις ἀστραγάλων ῥυθμούς) – mitään selitystä tälle käytännölle tai muodolle ei tarjota, ja voi olla, että kyse on vain jossain määrin telaluuta muistuttavista tinaharkoista. Ei kuitenkaan tuntuisi oletettavalta, että lyijystä ja pronssista valmistetut telaluut olisivat olleet ainoastaan vastaavia metalliharkkoja. Lyijystä ja pronssista valmistettiin antiikissa yleensä myös punnuksia. Oli luonnollisesti toivottavaa, etteivät kaikki torikauppiat punninneet tavaroita omilla punnuksillaan, joten valmistettiin virallisia valtion tunnuksella varustettuja punnuksia, ja jo arkaaisella ajalla eri painoyskiköihin liitettiin myös tietyt symbolit. Ateenassa telaluu oli yksi punnuksissa käytetyistä

⁹³¹ Gilmour 1997, 170; Schädler 1997a, 19; Slavchev 2010, 194; 196, *fig.* 9-5; ks. myös Zidarov 2005, 129; Carè 2019, 157, *n.* 2; 161, *n.* 30; Manniez 2019, 188.

⁹³² Hoffmann & von Claer 1968, 71; Carè 2010, 465, *n.* 28; 2012, 413; 2019, 159, *n.* 21.

⁹³³ Ks. myös Depaulis 2000, 106, *n.* 5; Bruce 2011, 307, *n.* 13; Carè 2019, 164, *n.* 58. Joissakin tapauksissa kyse on lähinnä oletuksesta, mutta Kreikasta on löydetty pari sormusta, joiden koristeena on kultainen telaluu (Malamidou & Papaikonomou 2013, 34; Papaikonomou 2017, 124, *fig.* 4) ja Tarantosta niin ikään kultainen sormus, jonka koristeena on akaatista valmistettu telaluu (*ibid.*, 35).

⁹³⁴ Schaeffer 1962, 82, *fig.* 65; 105; Arslan 1986, 1044; Carè 2019, 159; 160, *fig.* 4; 161, *n.* 31; 167; ks. myös Heydemann 1877, 6, *n.* 14; Carè 2010, 465, *n.* 28; Malamidou & Papaikonomou 2013, 35. Didyman arkaaisen Apollonin temppelin alttarilta kerrotaan löytyneen lyijystä valmistettuja (ellei sitten kyseessä ole vain lyijyllä painotettuja) telaluita (Wiegand 1911, 42), jotka ovat sittemmin kadonneet (Greaves 2012, 193; 195; Carè 2019, 166) – muissakin lähteissä (Fontenrose 1988, 41; Eidinow 2007, 54) mainitaan paikalta löytyneen telaluita, mutta lyijystä ei puhuta mitään.

⁹³⁵ Ks. Montfaucon 1722, 333; *pl.* CLXXXVI (tässä mainitaan valmistusmateriaalina oikeastaan kupari [*cuirve*], mutta ehkä sen voidaan olettaa tarkoittavan pronssia); de' Ficoroni 1734, 91; Caylus 1759, 311; Cagnat & Chapot 1920, 490; Valmin 1933–1934, 22; Picard 1935, 126; Deonna 1938, 334; Goldman 1940, 418, *fig.* 61, 10; 502; Davidson 1952, 218; 222; *pl.* 100; Young 1957, 327, *n.* 17; 1960, 266; Schaeffer 1962, 82, *fig.* 65; 105; Robert 1968, 290; Amandry & Michaud 1971, 773; Amandry 1972a, 264; 1984a, 348; Hübner 1992, 46, *n.* 22; Reese 2000, 400; 401; Neils & Oakley 2003b, 279; Carè 2006, 147, *n.* 45; Krasniewicz 2008, 9; Carè 2019, 159; 160, *fig.* 2–3; 161, *n.* 30; 32; 166; 167; Gostenčnik & Grömer 2019, 36. Ks. myös Heydemann 1877, 6, *n.* 14; Lovett 1901, 281; 289; Heinevetter 1912, 45; Deonna 1938, 332; Choyke 2010, 204; 208; Doria 2014, 86.

symboleista, delfiinin, amforan, kilven ja muutamien muiden ohella.⁹³⁶ Telaluu edusti järjestelmän perusyksikköä, stateeria (στατήρ), jonka aktuaalinen paino kuitenkin vaihteli.⁹³⁷ Muualla kuin Ateenassa telaluu saattoi esiintyä muissakin punnuksissa,⁹³⁸ ja itse punnuksset saattoivat olla telaluun muotoisia – tällaisia punnuksia on löydetty Olympian pyhäkköalueelta,⁹³⁹ Sisiliasta (Gela, Himera),⁹⁴⁰ Napolista,⁹⁴¹ Tyroksesta,⁹⁴² Nîmesistä⁹⁴³ ja muutamista muistakin paikoista.⁹⁴⁴ Iranin Susasta puolestaan on löydetty suuri pronssinen telaluu (paino yli 93 kg), joka on alun perin omistettu Didyman Apollonille, mutta päätyi Miletoksen hävityksen (494 eaa. – ks. Hdt. 6, 18–19) seurauksena Susaan.⁹⁴⁵ Didyman telaluuta tuskin oli koskaan tarkoitus käyttää punnuksena,⁹⁴⁶ ja monet muutkin punnuksiksi tulkitut metalliset telaluut vaikuttaisivat löytökontekstin perusteella olevan pikemminkin votiiviesineitä,⁹⁴⁷ joskaan näitä käyttötarkoituksia ei ehkä ole välttämättä pidettävä toisensa poissulkevinä. Ilman arkeologista todistusaineistoa sanojen *talus* ja *τάλαντον* (talentti, lat. *talentum*) mahdollinen yhteys tuskin vakuuttaisi ketään siitä,

⁹³⁶ Ks. Pernice 1894, 16; Smith 1920, 159; Lang & Crosby 1964, 6–7.

⁹³⁷ Lang & Crosby (1964, 5) antavat stateerille seuraavat painot kolmessa eri järjestelmässä: 915,6; 1203,36 ja 1308 grammaa. Ks. myös *ibid.*, 13–16; 19; 24; 25; 27; *pl.* 1–3; Pernice 1894, 33; 83–84.

⁹³⁸ Lang & Crosby 1964, 7, *n.* 14; ks. myös Bérard 1893, 4, *n.* 2; Pernice 1894, 85; 178; Kubitschek 1907, 132–133.

⁹³⁹ Carè 2019, 163.

⁹⁴⁰ Gela: Kubitschek 1907, 127–128; *Taf.* VI; Laser 1987, *Taf.* I a; Luschi 2008, 162, *fig.* 26. Himera: Anzalone 2009, 175–176; Tibaldini 2021, 90–91. Ks. myös Anzalone 2009, 180–182.

⁹⁴¹ Pernice 1891, 631–632. Ks. myös Lamer 1927, 2020.

⁹⁴² Bordreuil & Gubel 1990, 508; 509, *fig.* 26.

⁹⁴³ Carè 2019, 162, *n.* 44.

⁹⁴⁴ Ks. de' Ficoroni 1734, 86–87; Pernice 1894, 7, *n.* 2; Kubitschek 1907, 134–135; La Regina 1972, 264; 266; *tav.* LXVIII, 24; *tav.* LXIX; Manganaro 1995, *fig.* 35–38; 105–106; Tahberer 2012, 18; 20, *fig.* 22; Tibaldini 2021, 90; 91.

⁹⁴⁵ Haussoullier 1902, 97; 1905; Keil 1905, 334; Perdrizet 1921, 64–65; Picard 1929, 132–136; André-Salvini & Descamps-Lequime 2005, 15–17. Ks. myös Pézard & Pottier 1913, 116; Nollé 1987, 42; Villing 2005, 237; 247; Eidinow 2007, 54; 269, *n.* 46; Greaves 2012, 194–195; Moretti ym. 2014, 49, *n.* 64; Küchelmann 2017/2018, 114, *fig.* 6 a; Carè 2019, 158.

⁹⁴⁶ Haussoullier 1905, 161 – vrt. Pézard & Pottier 1913, 116; André-Salvini & Descamps-Lequime 2005, 20–25; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 214; 2013, 372; Tibaldini 2021, 90. Ks. myös Picard 1929, 134–135; Carè 2019, 162, *n.* 44.

⁹⁴⁷ Carè 2019, 163–164; 166–167. Ks. myös Greaves 2012, 188, *n.* 66. Didyman telaluun on nähty olevan jotenkin yhteydessä myös ennustamiseen (ks. Robert 1959, 661; *Bulletin épigraphique* 1961, 559). Klaroksen Apollonin temppelein kivijalan koristeluun käytettyjen pronssisten telaluiden (ks. Moretti & Laroche 2010, 4; Moretti ym. 2014, 35, *fig.* 2) on puolestaan ajateltu kertovan paikalla harjoitetusta oraakkeli toiminnasta (La Genière 1990, 106–107; Moretti & Laroche 2010, 3; Moretti ym. 2014, 34; 36; 49; Ashton 2019, 119).

että telaluulla olisi voinut joskus olla jotain tekemistä punnitsemisen kanssa,⁹⁴⁸ mutta antiikin punnusten valossa pitävät ainakin jotkut⁹⁴⁹ näiden sanojen yhteyttä jopa selkeänä. Myös lyijyllä painotettujen telaluiden on ehdotettu voineen toimia punnuksina.⁹⁵⁰ Ugaritista (Syyria) on löydetty lyijyllä painotettu naudan telalu,⁹⁵¹ jonka on sanottu sopivan painonsa puolesta sikäläiseen järjestelmään (280 g ≈ 30 sekeliä).⁹⁵² Yleisesti ottaen lyijyllä painotettuja telaluita ei kuitenkaan voida pitää punnuksina.⁹⁵³ Kuten edellä todettiin, on telaluita oletettu joskus käytetyn myös jonkinlaisina vaihdon välineinä. Antiikissa raha oli vielä jollain tavoin yhteydessä metallin painoon, joten punnuksilla ja kolikoilla on helppoa nähdä olevan jonkinlainen yhteys. Telalu esiintyykin melko usein myös antiikin kolikoissa⁹⁵⁴ – erityisen suosittu aihe se näyttäisi olleen Vähässä-Aasiassa, ja koska juuri tämä oli alue, jolla esiintyi myös telaluuoraakkeleita, on näiden asioiden välillä oletettu olevan jonkinlainen yhteys.⁹⁵⁵ Sen lisäksi, että telalu esiintyy monien muidenkin alueiden kolikoissa, on se usein vain yksi symboli muiden joukossa, ja vaikka se esiintyy toisinaan myös yksistään, ei sen merkitys ole mitenkään ilmeinen eikä useimmissa tapauksissa minkäänlaista todellista yhteyttä ennustamiseen ole havaittavissa.⁹⁵⁶ Jos jotain yhteyttä Vähän-Aasian kolikoissa esiintyvillä telaluilla ja

⁹⁴⁸ Alinei 1961, 67.

⁹⁴⁹ Minniti & Peyronel 2005, 19; De Grossi Mazzorin & Minniti 2009, 332; 2012, 214; 2013, 372 – vrt. Tibaldini 2021, 92.

⁹⁵⁰ Ks. Elia & Carè 2004, 89.

⁹⁵¹ Schaeffer 1962, 80, *fig.* 64; 103; Amandry 1984a, 364, *fig.* 30; 365.

⁹⁵² Schaeffer 1962, 105; Minniti & Peyronel 2005, 14; De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 214.

⁹⁵³ Amandry 1984a, 369; Carè 2013, 93.

⁹⁵⁴ Cavedoni 1844; Poole 1873, 30; 46; 60; 138; 139; Poole ym. 1876, 78; Imhoof-Blumer 1878, 133–136; *Taf.* VI, 1–3; 7; Head 1888, 113; 1889, 22; *pl.* IX, 4; Imhoof-Blumer 1890, 113; *Taf.* XIII, 20; Head 1892, 54–56; *pl.* X, 1; 2; 6; Gabrici 1894, 36; *tav.* III, 14; 15; Wroth 1894, 178; *pl.* XXXV, 9; Head 1897, 230; Hill 1897, cxv–cxvi; 32; 93; 256; 257; 259; 260; 262; *pl.* VIII, 4; XIX, 2; XXXIX, 7–9; XL, 1–4; Imhoof-Blumer 1901, 50–51; 1902, 400; 402; 513; *Taf.* XIV, 22; XV, 1; Hill 1904, 8; 26–28; 35; 44; *pl.* II, 7; V, 9–10; 12; 14–16; VII, 1–3; VIII, 9; Larson 1995, 347, *n.* 19; Carè 2006, 146, *n.* 34; Tahberer 2012, 10, *fig.* 6–7; 12, *fig.* 8–10; 14; 16; 20, *n.* 9; 56, *n.* 15; Ashton 2019; ks. myös Pernice 1894, 16; 17, *n.* 2; Kubitschek 1907, 135–136; Halliday 1913, 207, *n.* 2–3; Anzalone 2009, 183; Talloen 2018, 122; Carè 2019, 164, *n.* 60; 167, *n.* 82.

⁹⁵⁵ Moretti ym. 2014, 34; 36; Talloen 2018, 122–123; Ashton 2019. Ks. myös Cavedoni 1844; Hill 1897, cxv; Ehrenberg 1927, 1459–1461.

⁹⁵⁶ Kuva-aiheen, jossa lapset pelaavat telaluilla kulttipatsaan edessä (Gardner 1882a, 276 = 1882b, 76; 1882a, *pl.* XII,8 [ks. myös Gardner 1882a, 277 = 1882b, 77]; Head 1892, 87–88; 396; *pl.* XXXVII, 18; Imhoof-Blumer 1897, 83; *Taf.* IV, 13; Hogarth 1908, 190–191; Imhoof-Blumer 1911, 4–7; *Taf.* I, 8–16; Halliday 1913, 207, *n.* 3; Picard 1922, 129, *n.* 4–5; Robert 1976, 39; *pl.* II, 5; Carè 2006, 144, *n.* 16; Tahberer 2012, 18; Ashton 2019, 120, *fig.* 41–42; 122–123), on usein tulkittu viittaavan telaluuoraakkeleihin (Gardner 1882a, 277–278 = 1882b, 77–78; Hogarth 1908, 190–191; Imhoof-Blumer

telaluoraakkeilla halutaan nähdä, niin voidaan olettaa, että sekä telaluun käyttö ennustamisessa että sen kuvaus kolikoissa kumpuavat siitä, että telaluulla oli jotain erityistä merkitystä (juuri tämän alueen asukkaille), ja kaikista telaluun aktuaalisista ja potentiaalisista käyttötarkoituksista huolimatta pohjimmiltaan se tuntuisi aina olleen peliväline. Ja jos telaluun esiintyminen kolikoissa ennustusvälineenä on kyseenalaista, niin pelivälineenä se esiintyy selvästi monissa kolikoissa.⁹⁵⁷

3.5.4 Pitkä noppa

Pitkällä nopalla tarkoitetaan venytettyä arpakuutiota muistuttavaa noppaa, jossa on neljä suorakaiteen ja kaksi neliön muotoista sivua, joista jälkimmäisille nopan ei olisi tarkoitus voida heiton jälkeen pysähtyä – silmäluvut on yleensä merkitty ainoastaan neljälle pidemmälle sivulle. Tällainen noppa vaikuttaisi loogiselta väliastelelta telaluun ja arpakuution välillä, joskin joskus nopat ovat niin pitkiä, että ne muistuttavat jossain määrin myös arpatikkuja.

Indus-kulttuurin ajalta pitkiä noppia kerrotaan löydetyn sängen vähän Intian ulkopuolelta.⁹⁵⁸ Urin kuninkaallisista haudoista löydettiin muiden pelivälineiden ohella myös kymmenen pitkää noppaa⁹⁵⁹ ja eräästä Jiroftin kulttuuriin liitetystä haudasta löydettiin pelilautaa, pelinappuloita ja neljä pitkää noppaa.⁹⁶⁰ Vaikka arpakuutiokin tunnettiin, näyttäisi pitkä noppa olleen Intiassa sitä tavallisempi ensimmäisen vuosituhannen eaa. alusta ensimmäisille vuosisadoille jaa.⁹⁶¹ Luusta ja norsunluusta valmistettuja pitkiä noppia on löydetty useammista Intian

1911, 6–7; Halliday 1913, 207; Picard 1922, 129; 1929, 130; Robert 1976, 39; Nollé 1987, 42; Ashton 2019, 118, *n.* 54; 124; Dasen 2020a, 118, *n.* 113), mutta mitään kunnollisia perusteita tällaiselle tulkinnalle ei ole, ja toisinaan kyse on täysin selvästi pelistä (Carè 2012, 406, *n.* 24). Ks. myös Welcker 1851, 6; Marquardt 1886, 849, *n.* 4; Kubitschek 1907, 136; Ehrenberg 1927, 1459; Papaoikonomou 1981, 259, *n.* 14.

⁹⁵⁷ Ks. esim. Bompois 1876, 11–15; *pl.*, 2–6; Gardner 1883, 15; *pl.* II, 9–10; Carè 2012, 408, *fig.* 5; Tahberer 2012, 6, *fig.* 1B; 8; 16; 18; Carè 2006, 146, *fig.* 3; Carè & Scilabra 2013, 98, *fig.* 3; Ashton 2019, 115; 116, *fig.* 6–8; 120, *fig.* 43; 123.

⁹⁵⁸ Brown 1964, 34.

⁹⁵⁹ Finkel 2007b, 17. Ks. myös Romain 2000, 17, 30; Dunn-Vaturi & Schädler 2006, 7; Rogersdotter 2011, 50.

⁹⁶⁰ Hallo 1996, 112; Dunn-Vaturi & Schädler 2006, 8; 9, *fig.* 4; Rogersdotter 2011, 51. Ks. myös Depaulis 2019, 102. Myös Altyn Tepe (Turkmenistan) mainitaan (*ibid.*) kolmannen vuosituhannen eaa. pitkien noppien löytöpaikkana. Ks. myös Lambrugo & Bianchi 2016, 68.

⁹⁶¹ Rogersdotter 2011, 46; Soar 2007, 177. Mohenjo-daron arkeologisen aineiston osalta ks. myös Rogersdotter 2011, 137; 140–141 (vrt. Marshall 1931, 39; 551).

kulttuuripiiriin kuuluvista kohteista varhaishistorialliselta ajalta (n. 600–300 eaa.)⁹⁶² – näiden noppien sivujen kerrotaan olevan merkitty pisteillä 1–4, mutta Mohenjodarosta löydettyissä pitkissä nopissa esiintyy myös muita merkintöjä eivätkä kaikki pitkät nopat ole edes nelitahoisia, vaan osa niistä on kolmitahoisia.⁹⁶³ Sanskritissa *akṣa* on noppaa merkitsevä yleistermi, pitkälle nopalle on oma terminsä, josta on muutamia variantteja: *pāsa*, *pāsa*, *pāsaka*, *prāsa*, ja juuri pitkää noppaa käytettiin myös arpaennustuksessa (*Pāsaka-kevalī*).⁹⁶⁴ Pitkä noppa esiintyy kohtalaisen usein muinaisen Intian kuvataiteessa,⁹⁶⁵ ja pelivälineenä se on säilynyt käytössä aina uudelle ajalle asti.⁹⁶⁶

Keski-Aasian vanhimmat tunnetut nopat (ensimmäiseltä tai toiselta vuosisadalta jaa.) ovat pitkiä noppia,⁹⁶⁷ ja niitä käytettiin edelleen ainakin muutamien seuraavien vuosisatojen ajan.⁹⁶⁸ Egyptissä pitkä noppa oli ilmeisesti käytössä roomalaisella ajalla ja tämän jälkeenkin.⁹⁶⁹ Joidenkin egyptiläisten noppien sivujen merkinnät ovat niin epäselviä, etteivät ne vaikuta erityisen käyttökelpoisilta pelivälineiltä – niiden käyttötarkoitusta ei tunneta, mutta ehkä niitä käytettiin joko magian harjoittamiseen tai ennustamiseen.⁹⁷⁰

Rautakauden Euroopassa pitkää noppaa käyttivät ainakin keltit ja germaanit.⁹⁷¹ La Tène kulttuurin aikaisesta Stradonicen *oppidumista* kerrotaan löytyneen

⁹⁶² Rogersdotter 2011, 46–47. Ks. myös Marshall 1951, *pl.* 200; Soar 2007, 177, *n.* 4; Dotson 2015, 150, *fig.* 3c; Depaulis 2019, 102; 106; 109–110.

⁹⁶³ Rogersdotter 2011, 138–139. Ks. myös Brown 1964, 34.

⁹⁶⁴ Brown 1964, 34. Ks. myös Lüders 1907, 6; 16–17; 20–22; 28–42; Keith 1908, 823–825; Murray 1952, 8; Auboyer 1955, 22–23; Róna Tas 1956, 171; de Vries 1956, 436; Soar 2007, 177, *n.* 4. Vastaava ennustusmenetelmä tunnetaan myös Tiibetistä (ks. Dotson 2015, 147–154; 2019, 2–5).

⁹⁶⁵ Ks. Soar 2007, 182–185; 187; 188; 191; 193–195.

⁹⁶⁶ Soar 2007, 177, *n.* 3. Ks. myös Hyde 1694, 19; 68–70; Tylor 1879b, 742; 746; Falkener 1892, 264; Culin 1895a, 76; 1895b, 533; 532, *fig.* 24; Lüders 1907, 17; Marshall 1931, 39; Murray 1952, 8; 231; Brown 1964, 34; Grunfeld 1976, 27; 29; Botermans ym. 1990, 35; 39; Bennett 1998, 26; Michaelsen 2003, 14; Manniez 2010, 19; Depaulis 2019, 100; 102; 106; Schmidt-Madsen 2021, 33; 44; 57; Lambrugo & Bianchi 2016, 69. Ks. myös *n.* 698.

⁹⁶⁷ Semenov 2007, 173. Pitkiä noppia tavataan kyllä alueelta jo pronssikaudelta (Kaniuth 2010, 6), ja vaikka ne saattavat olla tuontitavaraa (*ibid.*, 7), niin itse esine tunnettiin joka tapauksessa jo tällöin.

⁹⁶⁸ Semenov 2007, 173–174. Ks. myös Róna Tas 1956, 171; 179, *tab.* II, *fig.* 3–4.

⁹⁶⁹ Depaulis 2019, 103–104; 107–109. Ks. myös Depaulis 2000, 103–104; Manniez 2010, 19; Lambrugo & Bianchi 2016, 69; 70; 72.

⁹⁷⁰ Depaulis 2019, 104–105; 108–109.

⁹⁷¹ Depaulis 2000, 103; 104; 2019, 102; Gostenčnik & Grömer 2019, 22; 25; 32; 33; 40. Ks. myös Hermsen 2000, 138–140; Michaelsen 2003, 14; Stäuble 2005; Lambrugo & Bianchi 2016, 67; 68; Küchelmann 2017/2018, 125–129.

sadoittain pitkiä noppia⁹⁷² – tavallisimmat valmistusmateriaalit olivat luu ja hirvensarvi, mutta pari hiekkakivistäkin valmistettua noppaa tunnetaan.⁹⁷³ Ehkä yllättävintä on se, etteivät kaikkien noppien sivut ole tasaisen levyisiä, vaan joissain on kaksi leveää ja kaksi kapeaa sivua, ja joskus nämä kapeat sivut ovat niin kapeita, ettei noppa missään normaaleissa olosuhteissa voi pysähtyä niille, eli ne ovat käytännössä kaksisivuisia, vaikka silmäluvut on usein merkitty myös näille kapeille sivuille.⁹⁷⁴ Pitkiä noppia on löydetty monista rautakauden kelttiläisistä kohteista.⁹⁷⁵ Kelttien pitkien noppien on vihjattu saattavan olla yhteydessä arpaennustukseen,⁹⁷⁶ mikä ei tietenkään tarkoita, etteivätkö ne olisi voineet olla myös pelivälineitä, ja siinä missä niiden käyttö ennustukseen on pelkkien spekulatioiden varassa, tuntuisi se, että niitä on toisinaan löydetty pelinappuloiden yhteydestä, puhuvan sen puolesta, että pelaamiseen niitä ainakin käytettiin.

Germaanit ovat saattaneet omaksua pitkän nopan kelteiltä.⁹⁷⁷ Germaanien parissa pitkä noppa säilyi käytössä aina viikinkiajalle asti.⁹⁷⁸ Ja samoin kuin kelttien

⁹⁷² Ks. Groos 1899, 265; Gostenčnik & Grömer 2019, 31. Muutamia on löydetty myös Daakiasta (Mihăilescu-Bîrliaba 2016, 35; 45; *pl.* I.8; Ciucălău 2017, 46–47; 49, *photo* 1–2; 50, *fig.* 2–3).

⁹⁷³ Gostenčnik & Grömer 2019, 32; ks. myös *ibid.*, 27, *Abb.* 3; 28.

⁹⁷⁴ Ks. esim. Chavagnac 2019, 110; 111, *fig.* 3–4; ks. myös Sterckx 1970, 597–598.

⁹⁷⁵ Ks. esim. Traill 1890, 345; 355–356; 364; Graeme 1913–14, 42; 43, *fig.* 10; 44; Kossinna 1922, 129; Beveridge & Callander 1930–31, 313; 1931–32, 59, *fig.* 15, 9; 60; Hencken 1942, 54, *fig.* 22; 55; 60; 61, *fig.* 26, W147; Ó Riordáin 1948–1950, 99–100; Hencken 1950–1951, 11; 195, *fig.* 106; 196; Young 1955–56, 317, *fig.* 13, 5–10; 319–320; *pl.* XX, 6–10; Clarke 1970; Sterckx 1970, 597–598; Eogan 1974, 74, *fig.* 30; 76; 77, *fig.* 31; Hallén 1994, 192, *table* 1; 194–195, *table* 2; 225–226; Schädler 2007, 370; Manniez 2010, 18–19; Diliberto & Lejars 2013, 440, *fig.* 1, 8; 9; 441; 447; 449; 450; 451, *fig.* 7, 3306; Feugère & Picod 2014, 38; 40; Chavagnac 2019; ks. myös Ciucălău 2017, 46; 50, *fig.* 1; Daniaux 2020, 39; 42. Pelkän kuvauksen perusteella (Fields 2003, 55) jää valitettavan hämäräksi, tarkoitetaanko Bannan (Britannia) sotilasleiristä löytyneillä ”nelitahoisilla hirvieläimen sarvesta valmistetuilla nopilla” pitkiä noppia vai telaluita.

⁹⁷⁶ Diliberto & Lejars 2013, 454; Chavagnac 2019, 111. Ks. myös Manniez 2010, 19.

⁹⁷⁷ Stenberger 1955b, 1104; Much 1967, 322–323; Stäuble 2005; Solberg 2007, 266.

⁹⁷⁸ Ks. esim. Engelhardt 1865, 53; 1867, 28; 1869, 11; *pl.* 3, 7–8; Klein 1891, 23; Montelius 1895, 179; 182, *fig.* 262; Willers 1901, 27; Kossinna 1922, 123; 124; 125; Almgren & Nerman 1923, 80–81; *Taf.* 30, *Fig.* 442–443; Buttel-Reepen 1927, 282; 286; *Taf.* 1, *Abb.* 8; Arne 1931, 293; Nerman 1931, 66; 80, *fig.* 34; Grieg 1933, 262; 263, *fig.* 241; Nerman 1935, 18; 54–55; 86; *Taf.* 20, *fig.* 256; *Taf.* 54, *fig.* 576–577; Much 1937, 228; *Taf.* X, *Abb.* 20 (ks. myös Pekkanen 1988, 23); Brøndsted 1940, 211; 213, *fig.* 212 d; Curman ym. 1945, 146, *fig.* 149; Biörnstad 1955, 929, *fig.* 374, 8; 929–930; Stenberger 1955b, 1065; 1079, *fig.* 457, 3–4; 1104–1105; Stjernquist 1955, 110; 124; 168; *pl.* XL: 12; Much 1967, 322–324; *Taf.* XVI, *Abb.* 18; Vilhjálmsson 1992. Ks. myös Fiske 1905, 312; Buttel-Reepen 1927, 286–288; Brøndsted 1977, 232; Talamo 1997, 162, nro 449; 163; Gostenčnik 2001, 385; Diliberto & Lejars 2013, 452; Eerkens & de Voogt 2017, 165. Vaikka paria eräästä friisinmaalaisesta kansainvaellusajan

kohdalla, on pitkiä noppia löydetty usein samasta yhteydestä pelinappuloiden kanssa.⁹⁷⁹

Aikanaan germaanit tulivat tuntemaan myös arpakuution – sen oletetaan olevan kulttuurilainaa roomalaisilta.⁹⁸⁰ Ehkä jonkinlaista välimuotoa pitkän nopan ja arpakuution välillä edustavat näennäisesti kuusitahoiset nopat, joissa silmäluvut on kyllä merkitty kaikille sivuille, mutta ainoastaan kaksi sivuista on neliön muotoisia,⁹⁸¹ ja vaikka noppa voi varmasti näillekin sivuille pysähtyä, täytyy niiden olla selvästi pitkiä sivuja epätodennäköisempiä. Monet etruskilaiset nopat edustavat tätä tyyppiä.⁹⁸² Kuudennen vuosisadan eaa. jälkipuoliskolta alkaen toimi Pohjois-Italia kelttien ja etruskien kulttuurien kohtauspaikkana – useista alueen haudoista on löydetty pelinappuloita ja/tai noppia. Vaikka silmäluvut on näissä nopissa yleensä merkitty kaikille kuudelle sivulle, eivät läheskään kaikki nopat ole varsinaisesti kuution muotoisia, vaan osassa on neljä selvästi suurempaa suorakaiteen muotoista sivua, ja joissain kaksi näistä sivuista on muita leveämpiä,⁹⁸³ jolloin noppa muistuttaa melkein dominopalikkaa.⁹⁸⁴ Vastavia noppia on löydetty muualtakin, esim. Marzabotton⁹⁸⁵ ja Certosa di Bolognan⁹⁸⁶ etruskilaisista nekropoleista,

hautakummusta löytynyttä esinettä nimetään ainoastaan nopiksi (Prummel ym. 2011, 68, *table* 1; 72, *table* 4; 74, *table* 6; 84), niin ainakin toinen niistä näyttäisi kuvan (*ibid.*, 85, *fig.* 20) perusteella olevan pitkä noppa. Tästä ei ehkä tarvitse tehdä kovin pitkälle meneviä johtopäätöksiä, mutta tuskinpa kyse aivan yksittäistapauksestakaan on.

⁹⁷⁹ Kossinna 1922, 123; 124; 125; Stjernquist 1955, 110; 124; 168; *pl.* XL: 12; Much 1967, 322; Solberg 2007, 266. Myös saamelaiset ovat käyttäneet pitkä, tai ainakin nelitahoista, noppaa erään lautapelin yhteydessä (Itkonen 1941, 112–113; 114, *Abb.* 34, f; 115, *Abb.* 35, b; 1948, 446; 447, kuva 438, f; Borvo 2001, 33, *fig.* 1; 35–37; 40, *fig.* 7; 42; Michaelsen 2001, 23; 24, *fig.* 4; 2003, 9). Ks. myös Michaelsen 2003, 10–11.

⁹⁸⁰ Stenberger 1955b, 1104; Solberg 2007, 266. Ks. myös Buttel-Reepen 1927, 285; Kretschmer 1927, 89, *n.* 2; Clarke 1970, 218; Manniez 2010, 18; Diliberto & Lejars 2013, 449; 452–454; Eerkens & de Voogt 2017, 163; Küchelmann 2017/2018, 119.

⁹⁸¹ Ks. esim. Sehested 1878, 161; *pl.* XXXIV, 54 k; Montelius 1895, 266, *fig.* 371; Willers 1901, 9–10; 22; du Chatellier & le Pontois 1908, 181–182; 206; 219 (ks. myös Bjørn & Shetelig 1940, 112; Müller-Wille 1978, 53; 56, *Abb.* 6, 11; Vallet & Roesdahl 1992); Buttel-Reepen 1927, 287; Nerman 1931, 66; 80, *fig.* 35; Grieg 1933, 262; 263, *fig.* 241; Arbman 1940, *Taf.* 148: 2; 1943, 223, *Abb.* 183, 34; 225; Arwidsson 1977, 79; *Taf.* 27. Ks. myös Engelhardt 1863, 22–23; *pl.* 4, *fig.* 27; 1867, 28; Kramer ym. 2000, 144. Erään esityksen (Schädler & Vespa 2019/20, 31) mukaan roomalaisissa pitkissä nopissa pidemmille sivuille merkittiin tavallisesti silmäluvut 1, 2, 5 ja 6.

⁹⁸² Ks. esim. Artioli ym. 2011, 1033–1034; Lovergne 2020, 31.

⁹⁸³ Schädler 2019, 162, *fig.* 1–2; 164–165; 170–173. (Ks. myös Kendrick 1927, 66–67.)

⁹⁸⁴ Gozzadini 1870, 40; Schädler 2019, 164; ks. myös Diliberto & Lejars 2013, *fig.* 6, 1–2. Schädlerin (2019, 164) mukaan tällaisia ovat ”tyypilliset etruskilaiset nopat”.

⁹⁸⁵ Gozzadini 1870, 40–41; *tav.* 14, 2.

⁹⁸⁶ Zannoni (1871, 15–16; 19–20) mainitsee aluksi vain, että paikalta on löytynyt noppia, ja tarkentaa ainoastaan sen verran, että nämä ovat sekä arpakuutioita että pitkiä noppia (*ibid.*, 48) – hänen Fabretille (1874–75, 291, *n.* 3) tarjoamansa selostuksen pohjalta

Galliasta⁹⁸⁷ ja roomalaisajan Korintista.⁹⁸⁸ Ja vaikka yleisesti ottaen voidaan sanoa, etteivät antiikin aikaiset nopat ole läheskään aina erityisen symmetrisiä,⁹⁸⁹ niin näin selkeästi kuution muodosta poikkeaville nopille kaipaisi jotain muuta selitystä kuin niiden valmistajien kyvyttömyys. Huijaukseen tällaisia noppia on tuskin voinut käyttää, sillä niiden epäsymmetrisyys on täysin ilmeistä. Minkään antiikin pelin ei myöskään tiedetä vaatineen tällaisia noppia eikä niistä mainita mitään antiikin kirjallisuudessa. Tällä muodolla voidaan tietysti nähdä jonkinlainen yhteys telaluuhun, mutta onko tämä tarkoituksellista vai sattumaa, on arvailujen varassa. Ulkonäkö voi toki myös pettää: jotkut Kairon Egyptiläisen museon (luultavasti roomalaisaikaisista) nopista näyttävät sangen epäsymmetrisiltä, mutta niiden heittojen tulokset vastaavat kuitenkin yllättävän hyvin normaalia todennäköisyyttä, mikä viittaa siihen, että niitä on osattu hioa oikeista kulmista juuri sopivasti.⁹⁹⁰ Selkeimmin kuution muodosta poikkeavat nopat tuntuisivat kuitenkin olevan täysin tarkoituksella juuri sellaisiksi valmistettuja, vaikkei syytä tähän tiedetä.

3.5.5 Arpakuutio

Telaluulla oli antiikissa monia potentiaalisia käyttötarkoituksia eikä sen käyttö pelivälineenkään ollut rajoittunut arpapeleihin. Pitkän nopan ja arpakuution ensisijainen (ja ainoa) käyttötarkoitus sen sijaan näyttäisi aina olleen arvontaväline. Arvontavälineenä telaluuta on helppo sanoa ”nopaksi primitiivisessä muodossaan”,⁹⁹¹ ”alkuperäiseksi nopaksi”,⁹⁹² ”epäilemättä nopan alkuperäksi”⁹⁹³ ja nopan ”suoraksi edeltäjäksi”,⁹⁹⁴ mutta nopan ja telaluun suhde ei ole niin

näyttäisi siltä, että muutama näistä nopista on näitä dominopalikan muotoisia. Ks. myös Deecke 1877, 265; Brizio 1886–87, 490; Feugère & Picod 2014, 40.

⁹⁸⁷ Ks. Carrara & Maza 2009, 9; Daniaux 2020, 37; 39; 46.

⁹⁸⁸ Davidson 1952, 218; 222, nro 1749–1752; *pl.* 100, 1749–1752.

⁹⁸⁹ Esim. Alankomaista löydetyt roomalaisajan arpakuutiot ovat selvästi useammin epäsymmetrisiä kuin myöhemmät nopat (Eerkens & de Voogt 2017, 169; 171; 170, *table* 3; ks. myös 165, *fig.* 2 A) eikä yksikään Vindonissasta löydetyistä 38 arpakuutiosta myöskään ole erityisen symmetrinen (Schmid 1978, 59, *Table* 3). Ks. myös Klein 1891, 23.

⁹⁹⁰ Hacking 1975, 4 – vrt. Brakel 1976, 128, *n.* 2. Ks. myös Macalister 1912b, 303; David 1955, 6–7. Antiikin ajalta tunnetaan tosin myös tapauksia, joissa hionnan tuloksena tietyt sivut esiintyvät räikeästi toisia useammin (ks. Daniaux 2020, 38; 39–40).

⁹⁹¹ Barbé 1878, 301. Ks. myös Zdekauer 1886, 32; Conway 1916, 229; Rohlf 1964, 1; De Nardi 1991, 76, *n.* 2.

⁹⁹² Barbé 1878, 302.

⁹⁹³ Lovett 1901, 281. Ks. myös David 1955, 4; 1962, 9.

⁹⁹⁴ Lovett 1901, 282. Ks. myös Culin 1895b, 533–534; Kretschmer 1927, 88; Neveux 1967, 493; Endrei & Zolnay 1988, 26; 31; Schwartz 2006, 8.

yksiselitteinen etteivätkö tällaiset väitteet vaatisi joitain konkreettisia todisteita tuekseen.⁹⁹⁵

Varhaisimmat todisteet arpakuutiosta ovat kolmannelta vuosituhannelta eaa. Indus-kulttuurin piiristä.⁹⁹⁶ Myös pitkiä noppia on löydetty samoista kohteista,⁹⁹⁷ mutta telaluu näyttäisi olleen Indus-kulttuurille tuntematon.⁹⁹⁸ Arkeologisten löytöjen on nähty viittaavan siihen, että arpakuution alkuperä olisi Indusjoen itäpuolella.⁹⁹⁹ Arpakuutio oli sängen nerokas keksintö, joten ei ole mikään ihme, että se levisi nopeasti muidenkin kulttuurien pariin – Mesopotamian vanhimmat nopat ovat vain vähän Indus-kulttuurin noppia nuorempia.¹⁰⁰⁰ Arpakuution voidaan helposti kuvitella levinneen vähitellen yhä kauemmas länteen, Mesopotamian jälkeen, toisen vuosituhannen eaa. alussa, oli siis vuorossa Palestiina.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁵ Ks. myös Groos 1899, 265; Bennett 1998, 21.

⁹⁹⁶ Ghosh 1959, 52; *pl.* LXII; Wheeler 1960, 74; Brown 1964, 34; Dales 1968, 18–19; Hallo 1983a, 22; Depaulis 1989; Hallo 1996, 111–112; Soar 2007, 177; Rogersdotter 2011, 54–56; de Voogt ym. 2015, 152; Eerkens & de Voogt 2017, 163; de Voogt & Eerkens 2018, 99. Murray (1952, 8) saattaa olla oikeassa siinä, ettei arpakuutio ole koskaan korvannut pitkää noppaa Intiassa, mutta siinä, että arpakuutio olisi tunnettu Intiassa vasta kuudennelta vuosisadalta jaa. alkaen hän on täysin väärässä.

⁹⁹⁷ Esim. Mohenjo-darosta on löydetty sekä pitkiä noppia että arpakuutioita – kaivausraporteissa ei ole eritelty kumpaa milloinkin tarkoitetaan, mutta ilmeisesti suurin osa 35 raportoidusta nopasta oli pitkiä noppia (Rogersdotter 2011, 140–141).

⁹⁹⁸ Ks. Rogersdotter 2011, 54.

⁹⁹⁹ Ks. Rogersdotter 2011, 139–140.

¹⁰⁰⁰ Dales 1968, 18; Hallo 1983a, 22; 1996, 111–113; Rogersdotter 2011, 55–56; de Voogt ym. 2015, 152. Schwartz (2006, 8) väittää kyllä, että vanhin tunnettu kuusitahoinen noppa tulisi Mesopotamiasta ja ajoittuisi vuoden 3000 eaa. paikkeille, mutta ei esitä mitään todisteita tai lähdettä tälle väitteelle, joten siihen ei liene syytä suhtautua erityisen vakavissaan. Ehkä Schwartz pyrki viittaamaan Tepe Gawrasta löytyneeseen noppaan (Speiser 1935, 82; *pl.* XXXVII a; David 1962, 10; Brown 1964, 34; Hallo 1983a, 22; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416), joka toisten mukaan (Walter 1931; ks. myös Bennett 1998, 18) voidaan ajoittaa vuoden 2750 eaa. tietämille. Speiser (1935, 19; 149; 163) ajoittaa kerrostuman, josta noppa löytyi, kolmannen vuosituhannen eaa. alkupuoliskolle ja pitää vuosituhannen puoliväliä myöhäisimpänä mahdollisena ajoituksena tälle kerrostumalle (*ibid.*, 180). Wheeler (1960, 74) esittää kerrostuman myöhäisimmän ajoituksen pari vuosisataa myöhäisemmäksi, n. 2300 eaa. Dales (1968, 14 ja häntä seuraten Hallo 1996, 112–113) erehtyy pitämään kerrostumaa Akkadin valtakunnan aikaisena (n. 2350–2150 eaa.). Yleisesti ottaen voidaan sanoa, että tiedot varhaisimmista nopista ja niiden tarkka ajoitus jättää toivomisen varaa (de Voogt ym. 2015, 152). Joka tapauksessa Speiser (1935, 164) pitää todennäköisenä, että arpakuution alkuperä olisi Intiassa. Tepe Gawran lisäksi muutamista muistakin kohteista kolmannen vuosituhannen eaa. Mesopotamiassa on löydetty arpakuutioita – ks. Frankfort 1933, 48; Crawford 1972, 18; Hallo 1996, 112–113.

¹⁰⁰¹ Hallo 1983a, 22; 1996, 113. Halloa ei häiritse lainkaan, että hänen esityksessään arpakuution leviämisestä se muuttuu ensin Jiroftin kulttuurin piirissä pitkäksi nopaksi, Mesopotamiassa takaisin arpakuutioksi, Palestiinassa taas tyydytetyn pyramidin muotoiseksi ”nopaksi”, johon on merkitty silmäluvut ainoastaan neljälle sivulle (ks.

Epäluotettavat lähteet¹⁰⁰² kertovat Egyptistä löydetyn vuoden 2000 eaa. paikkeille ajoittuvia arpakuutioita, mutta luotettavampien lähteiden mukaan yksittäisiä arpakuutioita tavataan aikaisintaan uuden valtakunnan ajalta,¹⁰⁰³ ja yleisempiä ne ovat vasta hellenistisellä ja roomalaisella ajalla.¹⁰⁰⁴ Herodotoksen (2,122) kertomusta ennen Kheopsia hallinneen Rhampsinitoksen visiitistä Haadekseen, jossa hän pelasi ”noppaa” Demeterin (= Isis) kanssa, on pidetty todisteena siitä, että arpakuutio olisi tunnettu Egyptissä jo ennen kolmannen vuosituhannen puoliväliä eaa.,¹⁰⁰⁵ mutta sen lisäksi, että kertomuksen lisäksi myös itse Rhampsinitos taitaa olla pelkkää fiktiota,¹⁰⁰⁶ voi kertomus tietenkin olla paljon myöhempää perua, eikä verbi συγκοβεύω välttämättä edes viittaa noppapeliin, vaan se voi tarkoittaa mitä tahansa muutakin uhkapeliä.¹⁰⁰⁷

Kreikkalaisilla oli useampiakin kertomuksia arpakuution alkuperästä, mutta oletettavasti se saapui Kreikkaan Mesopotamiasta.¹⁰⁰⁸ Arpakuutio tunnettiin

Albright 1930, 6; 9; 1936–1937, 48; 117, *pl.* 21 b; Hallo 1983a, 23) ja sitten takaisin arpakuutioksi. Jiroftin kulttuurin pitkä noppa ei välttämättä ole vanhempi kuin Mesopotamian vanhimmat arpakuutiot, ja vaikka olisikin, niin kyse on kuitenkin erilaisesta esineestä, joka voi hyvinkin olla Indus-kulttuurista lainattu, mutta sillä tuskin on mitään tekemistä Mesopotamian arpakuutioiden kanssa. Palestiinan ”nopat” taas vaikuttaisivat muotonsa puolesta olevan arpahyrriä (Albright 1936–1937, 48; ks. myös Hallo 1983a, 22; 1996, 113), ja vaikka ainakin yksi vastaava esine on löydetty myös Nippurista (McCown & Haines 1967, *pl.* 153, 11), niin kyse tuntuisi olevan paikallisesta innovaatiosta (vrt. Hallo 1983a, 22; 1996, 113). Varsinaisia arpakuutioita Palestiinasta tavataan vasta paljon myöhemmältä ajalta – ks. esim. Macalister 1912a, 317; 1912c, *pl.* LXXVIII 26; 1912b, 303–304; Biran 1986, 179; 181, *fig.* 10; *pl.* 21:C; ks. myös *ibid.*, 179, *n.* 19; Hübner 1992, 61.

¹⁰⁰² Kavanagh 2005, 39–40; ks. myös Pennick 1988, 34; Packel 2006, 3; Küchelmann 2017/2018, 116.

¹⁰⁰³ Carnarvon & Carter 1912, 58, *n.* 1; Dales 1968, 18, *n.* 29; Hallo 1996, 113; ks. myös David 1955, 4; 1962, 10; Bennett 1998, 19.

¹⁰⁰⁴ Dales 1968, 18, *n.* 29; Hallo 1996, 113; ks. myös Wilkinson 1878, 61–62, *n.* 3; 62; Ashton 1898, 4; Murray 1952, 8; David 1955, 4–5; 1962, 18; Scott 1973, 164; Ходжаш 2003, 90; 88; 89, *рис.* 3, 10–17; Bogensperger 2019, 49, *Abb.* 3.

¹⁰⁰⁵ Wilkinson 1878, 61. Toisin kuin Wilkinson (1878, 62) esittää, Plutarkhos (*De Iside* 355d–e) ei pyri uskottelemaan meille, että noppa olisi tunnettu Egyptissä jo sangen muinaisina aikoina, sillä ”Hermes” ja ”kuu” (σελήνη) eivät pelaa noppaa, vaan jotain lautapeliä (παίξαντα πετρία), ja oletettavasti vieläpä sellaista, jonka yhteydessä ei käytetty noppiä tai muita arvontavälineitä. Birch (1865, 57; 1870, 257–258) taas tulkitsee, että koska arkeologisen todistusaineiston valossa noppaa ei tunnettu Egyptissä ennen roomalaisaikaa, täytyy Herodotoksen tarkoittaa lautapeliä.

¹⁰⁰⁶ Herodotos (2,123) suhtautuu itsekkin sangen skeptisesti näihin egyptiläisten kertomuksiin. Ks. myös Drews 1992, 33, *n.* 68.

¹⁰⁰⁷ Ks. myös Bachofen 1858, 143–146; Russo & Simon 2017, 133–134; 136–138; 158, *n.* 6.

¹⁰⁰⁸ Depaulis 1989.

Kreetalla jo pronssikaudella¹⁰⁰⁹ ja Kreikan mannermaan vanhimpien tunnettujen noppien sanotaan olevan seitsemännen vuosisadan eaa. tietämiltä.¹⁰¹⁰ Kreikkalaisten uskotaan myös joskus kahdeksannen vuosisadan eaa. tietämällä keksineen merkitä silmäluvut arpakuutioon niin, että vastakkaisten sivujen summa on seitsemän (1–6, 2–5, 3–4)¹⁰¹¹ – tämä merkintätapa on kyllä tavattu ainakin yhdestä Indus-kulttuurin nopasta,¹⁰¹² mutta tavallisesti silmäluvut merkittiin konsekutiivisesti (1–2, 3–4, 5–6).¹⁰¹³ Edelleen yleisesti käytetty silmälukujen merkintä (1–6, 2–5, 3–4) oli antiikin Kreikassa ja Roomassa selkeästi yleisin, vaikka joitain satunnaisia poikkeuksiaakin tavataan.¹⁰¹⁴ Telaluun sivujen numerointi tuntuisi myös perustuvan tähän

¹⁰⁰⁹ Laser 1987, 122; Pomadère 2018, 70. Phillips (1957, 275) esittää, että pelilautojen ohella myös nopat olisivat hyvin edustettuina minolaisen ja mykeneläisen kulttuurin arkeologisissa jäänteissä ja Evansin löytäneen Knossoksesta noppia – Evans (1921, 475–477; 1930, 395) olettaa kyllä, että lautapeliin yhteydessä käytettiin jonkinlaista arvontavälinettä, mutta arpakuutioita tai muita arvontavälineiksi tunnistettavia esineitä ei näissä kaivauksissa löytynyt. Hyde (1694, 112–113) järkeilee, että koska Homeros ei mainitse noppia (toisin kuin lautapelin ja telaluut), ei niitä tunnettu hänen aikanaan, joten niiden on täytynyt tulla tunnetuiksi Kreikassa joskus Homeroksen ja Aristofaneen välisellä ajalla – Christie (1801, 32–33, *n.*) ajoittaa tämän perusteella arpakuutioon keksimisen vuoden 600 eaa. paikkeille.

¹⁰¹⁰ Schwartz 2006, 24. Ks. myös Ignatiadou 2019, 146.

¹⁰¹¹ Depaulis 1989. David (1962, 10) olettaa, että tämä olisi tapahtunut huomattavasti aiemmin.

¹⁰¹² Dales 1968, 19; Hallo 1996, 111.

¹⁰¹³ Marshall 1931, 39; 552; Wheeler 1960, 74; Hallo 1996, 111; Rogersdotter 2011, 138; ks. myös Küchelmann 2017/2018, 125. Tunnetaan myös noppia, joihin silmäluvut on merkitty 1–2, 3–5, 4–6; 1–3, 2–4, 5–6; 1–2, 3–6, 4–5; 1–3, 2–5, 4–[tyhjä] ja 1–6, 2–5, 3–4 (Dales 1968, 19; Hallo 1996, 111; ks. myös Rogersdotter 2011, 54, *n.* 66). Myös Mesopotamiasta on tavattu ainakin yksi arpakuutio, jonka vastakkaisten sivujen summan olisi tarkoitus olla seitsemän (Hallo 1996, 112), mutta varhaisissa nopissa merkinnät 1–2, 3–6, 4–5 ja 1–6, 2–3, 4–5 (Speiser 1935, 82; *pl.* XXXVII a; David 1955, 4; 1962, 10; Dales 1968, 18; Hallo 1996, 113; ks. myös Walter 1931; Schwartz 2006, 8–9; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416; 417) näyttäisivät olleen tavallisimpia. Näyttäisi siis siltä, ettei Mesopotamiassa omaksuttu silmälukujen konsekutiivista merkintätapaa muutta mutkitta arpakuutioon kuuluvana ominaisuutena. Väite, että silmäluvut olisi merkitty Tepe Gawran noppaan konsekutiivisesti (Wheeler 1960, 74), on erheellinen – ks. Speiser 1935, *pl.* XXXVII a. Eikä Nemet-Nejat (1998, 165–166) esitä mitään todisteita väitteelle, että konsekutiivinen silmälukujen merkintä olisi ollut Mesopotamiassa tavallisinta. Ks. myös de Voogt ym. 2015, 153. Antiikin aineistossa konsekutiivinen merkintä esiintyy esim. eräässä Heran pyhäköstä Samokselta löydetyssä arkaaisen ajan savinopassa (Sabetai & Nikita 2022, 171, *n.* 22).

¹⁰¹⁴ Nykyaikana tästä ”klassisesta” (Poplin 2004–2005, 51; ks. myös Feugère & Picod 2014, 40) merkinnästä poikkeavat lähinnä vain tiibetiläisten munkkien ennustuksessa käyttämät nopat, joissa vastakkaisten sivujen summaksi merkitään, silloin kuin mahdollista (3–6, 4–5), yhdeksän, koska sitä pidetään erityisen suotuisana lukuna (de Voogt & Eerkens 2018, 103–104), joihinkin noppiin on ilmeisesti tästä syystä joskus merkitty jopa yhdelle sivulle silmäluku yhdeksän (Róna Tas 1956, 172, *n.* 50; de Voogt

arpakuution esimerkkiin,¹⁰¹⁵ vaikka telaluu voi tietysti olla pelivälineenä paljon noppaa vanhempi.

Joidenkin mukaan roomalaiset saavat kiittää arpakuutiosta sekä kreikkalaisia että etruskeja ja germaanit puolestaan roomalaisia.¹⁰¹⁶ Rooman läheltä kerrotaan löytyneen n. 900 eaa. valmistettu etruskilainen noppa,¹⁰¹⁷ joten ilmeisesti noppaa on heitetty Italian niemimaalla jo ennen Rooman perustamista. Pohjois-Italiassa etruskit ja muut Italian asukkaat, kreikkalaiset ja keltit joutuivat tekemisiin toistensa kanssa kuudennen vuosisadan eaa. jälkipuoliskolta alkaen, ja hautalöytöjen perusteella vaikuttaisi siltä, että keltit ottivat etruskien pelit (tai ainakin pelivälineet) omikseen.¹⁰¹⁸ Samaan aikaan kuin arpakuutio levisi lännessä, levisi se myös idässä – Kiinasta kerrotaan löydetyn todisteita arpakuutiosta suunnilleen vuodelta 600 eaa.¹⁰¹⁹

Arkeologisissa kaivausraporteissa nopat mainitaan yleensä melko ohimennen, minkä seurauksena tiedot nopissa esiintyvistä paikallisista ja ajallisista vaihteluista ovat jääneet vähäisiksi.¹⁰²⁰ Esim. Alankomaista löydettyjen noppien tarkempi tutkimus on paljastanut, että ajan myötä noppien muodossa, silmälukujen merkinnässä nopan sivuille ja silmälukujen merkintätavassa on tapahtunut huomattavia muutoksia.¹⁰²¹ Ainoastaan muoto vaikuttaa nopan käyttöön arvontavälineenä, muuten kyse on lähinnä tyyliseikoista. Antiikin nopat ovat

& Eerkens 2018, 104). Korintin kreikkalaisaikaisten noppien kerrotaan poikkeavan myöhemmistä kahdessa suhteessa: silmälukujen merkinnässä ei ole noudatettu ”klassista” merkitsemistapaa, minkä lisäksi sivulla, jolla olettaisi olevan kuusi pistettä, onkin yhdeksän (Davidson 1952, 218; *pl.* 100, 1737–1738; ks. myös Sabetai & Nikita 2022, 164). Yhdeksällä pisteellä merkittyjä noppia on löydetty myös Makedoniasta (Ignatiadou 2019, 147) ja Germaniasta (Daniaux 2020, 40; 41, *fig.* 4a; 46). Boiotiasta taas on löydetty eräästä arkaaisen ajan haudasta noppa, jossa on kuutosen tilalla 25 pistettä (Sabetai & Nikita 2022, 161; 162, *fig.* 1–2; ks. myös *ibid.* 162, *fig.* 3; 163).

¹⁰¹⁵ Depaulis 2000, 104; Poplin 2004–2005, 63.

¹⁰¹⁶ Kretschmer 1927, 89, *n.* 2. Rooman armeijan mukana roomalaiset pelivälineet levisivät myös esim. Moesian provinssiin (Janković 2018, 239–240; 247).

¹⁰¹⁷ Bell 1960, 123. Ks. myös Culin 1895b, 535, *fig.* 29; Arnold 1977, 8.

¹⁰¹⁸ Schädler 2019, 166.

¹⁰¹⁹ Kavanagh 2005, 39. Ks. myös Culin 1895b, 533–535. Kiinalaisissa nopissa on perinteisesti silmäluvut yksi ja neljä merkitty punaisella (ks. *ibid.*, 492–493; de Voogt & Eerkens 2018, 105) ja tämän lisäksi ne poikkeavat länsimaisista nopista siinä, että jos länsimaisen nopan asettaa niin, että päällimmäisenä on sivu 1 ja sen lisäksi näkyvissä sivut 2 ja 3, on sivujen järjestys pienimmästä suurimpaan vastapäivään, kun taas kiinalaisessa nopassa silmälukujen järjestys on myötäpäivään (Culin 1895b, 534, *n.* 1; ks. myös Pennick 1988, 34; Potter 1992, 91; Poplin 2004–2005, 51–52; de Voogt ym. 2015, 152).

¹⁰²⁰ Eerkens & de Voogt 2017, 163–164. Ks. myös esim. Garau & Zagari 1997, 385; Janković 2008–2009, 66.

¹⁰²¹ Eerkens & de Voogt 2017.

pääsääntöisesti melko teräväkulmaisia, reunoja ja kulmia on pyöristetty vain hieman, mutta Makedoniassa valmistettiin noppia, joiden kulmat ja reunat ovat huomattavan pyöreitä,¹⁰²² ja eteläisessä Galliassa taas valmistettiin jostain syystä normaalia selvästi pienempiä noppia.¹⁰²³ Antiikin ja Indus-kulttuurin arpakuutiot kelpaisivat kyllä sinällään nykypäivän peleihinkin, mutta jos nopanheittoon sisältyisi jokin panos, niin moni ei ehkä luottaisi näihin karuihin ja vähemmän symmetrisiin noppiin yhtä mielellään kuin nykyaikaisiin tarkkuushiottuihin kasinonoppiin.¹⁰²⁴

Silmäluvut voidaan merkitä nopan sivuille monin tavoin. Varhaisimmissa nopissa silmäluvut on merkitty yleensä pisteillä, antiikin aikana usein myös renkailla.¹⁰²⁵ Pisteiden tai renkaiden asettelu vastaa myös yleensä nykyistä käytäntöä, vaikka esim. kolmonen on toisinaan merkitty, ei diagonaalisesti, vaan kolmion muotoon, asetelluilla pisteillä¹⁰²⁶ ja kakkosen pisteet ovat toisinaan suorassa linjassa¹⁰²⁷ eivätkä diagonaalisesti.¹⁰²⁸ Ja vaikka silmäluvut olisi merkitty nykikäytännön mukaisesti, voi silmälukujen asettelussa olla vaihtelua: 1, 4 ja 5 ovat aina samanlaisia, mutta 2, 3 ja 6 voidaan asettaa eri tavoin.¹⁰²⁹

Indus-kulttuurin¹⁰³⁰ ja Mesopotamian¹⁰³¹ vanhimmat nopat on valmistettu terrakotasta. Savesta ei varmasti ole ollut pulaa ja sitä on helppo työstää, joten tässä suhteessa valmistusmateriaalin valinta on aivan ymmärrettävä, ja vaikka terrakotta ei tuntuisi erityisen kestävältä materiaalilta, niin nämä nopat ovat kuitenkin säilyneet

¹⁰²² Ignatiadou 2019, 146–147; 149.

¹⁰²³ Manniez 2010, 19–20.

¹⁰²⁴ Ks. Atkinson 2012a.

¹⁰²⁵ Esim. Alankomaissa tyyli näyttäisi yleisesti ottaen ajan myötä yksinkertaistuneen roomalaisajan kahden renkaan ympäröimästä pisteestä yhden renkaan ympäröimään pisteeseen ja lopulta pelkkään pisteeseen (Eerkens & de Voogt 2017, 167–169; ks. myös *ibid.*, 165, *fig.* 2; de Voogt & Eerkens 2018, 101–102).

¹⁰²⁶ Ks. esim. Marshall 1931, *pl.* CLIII, 7–8; Speiser 1935, *pl.* XXXVII a; Hallo 1983a, 22; Bieliński 2001, 318, *fig.* 2; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416, *fig.* III:2b; 3a; 6; 422, *fig.* V:4; Rogersdotter 2011, 138, *fig.* 5.19; Sabetai & Nikita 2022, 162, *fig.* 2; 163.

¹⁰²⁷ Ks. esim. Marshall 1931, *pl.* CLIII, 7; 10; Biran 1986, 181, *fig.* 10; Bieliński 2001, 318, *fig.* 2; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416, *fig.* III:3b; 6; 422, *fig.* V:4; 8; Sabetai & Nikita 2022, 162, *fig.* 1–2. Kakkonen on merkitty näin aina Kiinassa (– ks. esim. Culin 1895b, 492, *fig.* 1; 534, *fig.* 27; de Voogt & Eerkens 2018, 105) ja tätä merkintäpää tavataan myös esim. Mongoliasta (– ks. esim. *ibid.*, *fig.* 4).

¹⁰²⁸ Ks. myös de Voogt ym. 2015, 152–154; Schädler 2019, 164.

¹⁰²⁹ Poplin (2004–2005, 52; 54, *fig.* 2; samoin Potter 1992, 90, *fig.* 6; 91; ks. myös Egan 1997, 419, *fig.* 9) esittää 16 mahdollista varianttia ”klassisen” nopan silmälukujen asettelulle – näistä puolet on toistensa peilikuvia, kuten kiinalainen ja länsimainen noppa ovat toistensa peilikuvia. Ks. myös Redknep 2005, 138; 137, *fig.* 3.29.

¹⁰³⁰ Marshall 1931, 551; *pl.* CLIII, 7–10; Ghosh 1959, 52; *pl.* LXII; Wheeler 1960, 74; Rogersdotter 2011, 52; 54; 137; 138; ks. myös Dales 1968, 18–19.

¹⁰³¹ Walter 1931; Frankfort 1933, 48; Speiser 1935, 82; *pl.* XXXVII a; Wheeler 1960, 74; Dales 1968, 18; Hallo 1996, 112.

aina näihin aikoihin saakka – mitään varmuutta ei tosin ole siitä, onko niitä koskaan käytetty pelaamiseen tai arvontaan. Antiikin ajalta tunnetaan myös joitain terrakotasta valmistettuja noppia, joista monet ovat löytyneet haudoista¹⁰³² eikä niitä välttämättä ole koskaan edes tarkoitettu käytettävän pelaamiseen, vaan ne ovat saattaneet olla pelkästään hauta-antimia.¹⁰³³ Samoin Panille ja nymfeille omistetusta luolasta löytyneet nopat¹⁰³⁴ eivät välttämättä ole koskaan toimineet pelivälineinä, vaan saattavat olla alun perinkin tarkoitettu uhrilahjoiksi. Muina noppien

¹⁰³² Rochette 1837, 638; Gozzadini 1865, 39; *tav.* 19, 15 (ks. myös Gozzadini 1870, 41; Fabretti 1874–75, 291, *n.* 3); Fabretti 1874–75, 289; Dölger 1911, 27; Καλλιπολίτης 1960, 124; πίν. 55, β–ε (ks. myös Daux 1963, 715); Stampolidis 1990, 388; 390, *fig.* 19; Oakley 2003, 176, *cat.* 118; Neils & Oakley 2003b, 302–303; Ignatiadou 2019, 146; Paleothodoros 2022, 132–133; Sabetai & Nikita 2022, 161–163; 169, *fig.* 10; 187. Kaikkien löytöpaikkaa ei ole kerrottu (esim. Wuilleumier 1934, 14; 15, *fig.* 1 [ks. myös Lamer 1927, 2022]; Deonna 1938, 331–332; Davidson 1952, 218; 221, nro 1738; *pl.* 100, 1738; Schmid 1978, 55; Nuṭu & Boṭan 2009, 150; 155, *pl.* 1, 1; 5; Koželj & Wurch-Koželj 2013, 27–28; 27, *fig.* 1d; Mihăilescu-Bîrliba 2016, 35; 45–46; *pl.* III.1; 5; Eerkens & de Voogt 2017, 165; 166, *table* 2), ja poikkeuksia ovat ainakin Ateenan Akropoliilta löydetty nopat (Blinkenberg 1898, 14, *n.* 1), Artemiin pyhäköstä Brauronista löydetty nopat (Daux 1960, 669, *fig.* 12; 671), Heran pyhäköstä Samokselta löydetty noppa (ks. Sabetai & Nikita 2022, 171), Makedonian Methonesta jonkin julkisen rakennuksen yhteydestä löydetty kaksi savesta valmistettua noppaa (Ignatiadou 2019, 147), Castiglion Fiorentinon etruskilaisesta pyhäköstä löydetty noppa (Scarpellini 2010, 76; 85, *fig.* 12) ja Ficanasta (Latium) jätekuopasta löydetty noppa (Pavolini & Rathje 1980, 75; Brandt 1980, 121; *plansje* XXXVI). Ks. myös Nogara 1931, 217; Kurtz & Boardman 1971, 77–78; Laser 1987, 122–123, *n.* 609; 123, *n.* 611; Paleothodoros 2022, 132, *n.* 8. Savimineraaleista ainakin kaoliniitti voidaan mainita muinaisten noppien valmistusmateriaalina (Beeri & Ben-Yosef 2010, 421; 422, *fig.* V:4). Myös jonkinlaista laastia käytettiin nähtävästi noppien valmistukseen – ks. Artioli ym. 2011, 1032–1033; 1035.

¹⁰³³ Gozzadini 1865, 39; ks. myös Gozzadini 1870, 41. Arkaaisen ajan Kreikasta tunnetaan muutamia savesta valmistettuja noppia, joiden sivuilla on silmälukujen ohella erilaisia yksinkertaisia kuvia (Graef & Langlotz 1925, 259; Paleothodoros 2022, 133–135; 139; 140; ks. myös Vermeule 1979, 80; Küchelmann 2017/2018, 125; Chidiroglou 2022, 352; 353, *fig.* 10; Sabetai & Nikita 2022, 171, *n.* 23) – niitä on tuskin tarkoitettu pelivälineiksi, mutta niihin on kuitenkin koettu aiheelliseksi merkitä silmäluvut, yleensä poraamalla, ja joskus jopa kuvan päälle, mitä joissain tapauksissa taas on pyritty välttämään (ks. Paleothodoros 2022, 134, *fig.* 3; *fig.* 2). Alankomaista on löydetty terrakotasta valmistettu noppa, jonka tarkempaa löytöpaikkaa Janssen (1846, 34) ei kerro, mutta pelkästään sen koko, ”7¼ Alankomaiden tuumaa” (mitä tämä sitten tarkalleen ottaen tarkoittaakaan), puhuu sen puolesta, ettei sitä ole tarkoitettu pelivälineeksi.

¹⁰³⁴ Amandry & Michaud 1971, 773; 774, *fig.* 4; Jacquemin 1984, 169–171; Amandry 1984b, 410.

valmistusmateriaaleina tavataan Mohenjo-darosta myös kivi¹⁰³⁵ ja norsunluu,¹⁰³⁶ ja Mesopotamiasta puolestaan luu¹⁰³⁷ ja lasi.¹⁰³⁸

Trimalchiolle eivät tietenkään kelpaa lautapelin pelaamiseen mitkään tavalliset pelivälineet, niinpä hänen pelilautansa on valmistettu tärpättipistaasista,¹⁰³⁹ pelinappuloina toimivat kulta- ja hopeakolikot, ja nopat ovat kristallia (Petron. 33,2).¹⁰⁴⁰ Petronius on siis ilmeisesti pitänyt kristallia ainakin mahdollisena noppien valmistusmateriaalina.¹⁰⁴¹ Antiikin ajalta tunnetaan monista materiaaleista valmistettuja arpakuutioita: tarkemmin määrittelemättömän kiven¹⁰⁴² ohella valmistusmateriaalina voidaan mainita marmori,¹⁰⁴³ liuskekivi,¹⁰⁴⁴ kalkkikivi,¹⁰⁴⁵ ”serpentiiniä muistuttava vihreä kivi”,¹⁰⁴⁶ itse serpentiini,¹⁰⁴⁷ basaltti¹⁰⁴⁸ ja

¹⁰³⁵ Tarkemmin sanottuna akaatti, kalkkikivi ja ilmeisesti harmaakivi (*grey stone*), mitä se sitten tarkalleen ottaen tarkoittaakaan (Dales 1968, 19; Rogersdotter 2011, 138). Harappasta löydettyjen arpakuutioiden joukossa oli myös pari kivistä ja yksi fajanssista valmistettu (Dales 1968, 19; ks. myös Rogersdotter 2011, 52).

¹⁰³⁶ Rogersdotter 2011, 138.

¹⁰³⁷ Dales 1968, 18; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416, *fig.* III:2a; 417.

¹⁰³⁸ Hallo 1983a, 20; 1996, 113.

¹⁰³⁹ Ilmeisen arvostettu puulaji – ks. Plin. *Nat.* 16,205.

¹⁰⁴⁰ Marmorale (1970, 19) on sitä mieltä, ettei kristalli tarkoita tässä ’vuorikristallia’, vaan ’lasia’.

¹⁰⁴¹ Cardano (1663, 275) mainitsee omalta ajaltaan (1500-luku) kristalliset nopat, joihin on merkitty silmäluvut kullalla – Richter (1887, 82) esittää vastaavat nopat antiikin Rooman ylellisyystuotteina. Ks. myös Pottier & Reinach 1887, 220, *n.* 3; Buttel-Reepen 1927, 288; Nogara 1931, 217; Garau & Zagari 1997, 386.

¹⁰⁴² Culin 1895b, 534; Brulard 1906–1910, *fig.* 30; 207 (ks. myös Kossinna 1922, 129); Osten 1937c, 99, *fig.* 96; 101; Amandry 1984b, 410 (vrt. Jacquemin 1984, 170). Ks. myös Deonna 1938, 331–332; Laser 1987, 122, *n.* 608; Hübner 1992, 61, *n.* 3; Bieliński 2001, 318 (ks. myös Beeri & Ben-Yosef 2010, 417); Blanco García 2004, 137; Lambrothanassi & Touloumtzidou 2016, 87.

¹⁰⁴³ Deonna 1938, 332; Beeri & Ben-Yosef 2010, 420; 422, *fig.* V:6; Mihăilescu-Bîrliiba 2016, 35; 45. Sloty (1937, 383) mainitsee marmorin ohella myös alabasterin etruskilaisten noppien valmistusmateriaalina (ks. myös Della Seta 1918, 436).

¹⁰⁴⁴ Wuilleumier 1934, 17; ks. myös Lamer 1927, 2022.

¹⁰⁴⁵ Pottier & Reinach 1887, 220, *n.* 3; Macalister 1912b, 304; 303, *fig.* 443, 8; Davidson 1952, 218, 221; *pl.* 100, 1737; David 1962, 18; *pl.* 4; Artioli ym. 2011, 1034; Paleothodoros 2022, 131.

¹⁰⁴⁶ Macalister 1912a, 317; 1912c, *pl.* LXXVIII, 26. van Vleuten (1876, 192) ja Klein (1891, 22) mainitsevat myös tarkemmin määrittelemättömän ”vihreän kiven” nopan valmistusmateriaalina.

¹⁰⁴⁷ Schmidt 1933, 77; 78, *fig.* 119.

¹⁰⁴⁸ Hassall & Tomlin 2001, 397; *pl.* XIX; ks. myös Allason-Jones 2011, 235.

dioriitti¹⁰⁴⁹ sekä muista valmistusaineista ainakin fajanssi,¹⁰⁵⁰ meripihka,¹⁰⁵¹ pronssi,¹⁰⁵² lyijy,¹⁰⁵³ ja ainakin joidenkin mukaan myös lasi,¹⁰⁵⁴ rauta¹⁰⁵⁵ ja jopa kulta.¹⁰⁵⁶

Osa edellä esitetyistä materiaaleista (esim. terrakotta ja meripihka) ei tuntuisi kestävyytensä puolesta soveltuvan erityisen hyvin pelivälineiden valmistukseen ja jotkut kestävämmät materiaalit, kuten hopea ja jalokivet, taas ovat kalliimman puoleisia. Kovemmat eläinperäiset raaka-aineet tarjoavatkin hyvän kompromissin – hinta ja saatavuus eivät varmastikaan olleet ongelmia, minkä lisäksi näitä aineita on

¹⁰⁴⁹ Osten 1937c, 168; 171, *fig.* 193.

¹⁰⁵⁰ Biran 1986, 179; 181, *fig.* 10; *pl.* 21:C; Ходжаш 2003, 88; 90; 89, *рис.* 3, 10; Beeri & Ben-Yosef 2010, 420; 422, *fig.* V:8.

¹⁰⁵¹ Pottier & Reinach 1887, 220, *n.* 3; Buttel-Reepen 1927, 288; Nogara 1931, 217; Giovannini 2006, 339; 340, *n.* 227. Kaivausraportin mukaan eräältä goottilaiselta hautausmaalta Puolasta olisi löytynyt meripihkasta valmistettu arpakuutio, mutta itse esine näyttäisi sittemmin kadonneen (Adamczyk 2009, 162) – viikinkiajalta tunnetaan kyllä joitain meripihkasta valmistettuja noppia (*ibid.*, 166; ks. myös Engelhardt 1867, 28; Garau & Zagari 1997, 386).

¹⁰⁵² Kossinna 1922, 127; Empereur 1981, 562; Rieche 1986, 43, *Abb.* 2; Wamser ym. 2000, 432; Chanotis 2006, 207, *n.* 9; Janković 2007, 30; Höpken 2011, 146; 150–151; *Taf.* 31, 5; Diliberto & Lejars 2013, 450; Pace 2015, 46; 45, *fig.* 2, 3; Lambrothanassi & Touloumtzidou 2016, 85; Mihăilescu-Bîrlița 2016, 43; Eerkens & de Voogt 2017, 165; 166, *table* 2; Gostenčnik & Grömer 2019, 29, *Tab.* 2; *Abb.* 4; 39; 30, *Tab.* 3; *Abb.* 5; 40. Ks. myös Nogara 1931, 217; Deonna 1938, 331–332; Laser 1987, 122, *n.* 608; Höpken 2011, 146, *n.* 33; Melchart 2017, 109, *n.* 1; Daniaux 2019, 88; Paleothodoros 2022, 132, *n.* 10.

¹⁰⁵³ Wamser ym. 2000, 432; ks. myös Pottier & Reinach 1887, 220, *n.* 3; Nogara 1931, 217; Fittà 2000, 31; Daniaux 2019, 88. Eerkens & de Voogt (2017, 165) kertovat Alankomaista löytyneen yhden lyijystä valmistetun nopan, mutta taulukossa (*ibid.*, 166, *table* 2) neljästä metallisesta nopasta (kolme muuta ovat pronssia) yksi on ajalta vuoden 1450 jälkeen, joten jos se sattuisi olemaan juuri tämä lyijystä valmistettu, niin se ei kuulu tähän yhteyteen – tämän aineiston perusteella täytynee tyytyä sanomaan, että 75 % todennäköisyydellä Alankomaissa käytettiin lyijyä nopan valmistukseen jo roomalaisajalla.

¹⁰⁵⁴ Pottier & Reinach 1887, 220, *n.* 3; Melchart 2017, 109, *n.* 1.

¹⁰⁵⁵ Melchart 2017, 109, *n.* 1.

¹⁰⁵⁶ Fittà 2000, 31. Telaluiden lisäksi Roomassa *lapis nigerin* alta löydettiin kaksi noppaa, joista toisessa oli jälkiä kultauksesta (Holloway 1994, 82). Eräästä haudasta Sindoksesta on löytynyt lehtikullalla päällystetty puinen noppa – itse puusta on tosin jäljellä vain vähäisiä jäänteitä (Alevizou 2020, 26–27; ks. myös Ignatiadou 2019, 147; Sabetai & Nikita 2022, 164). Pari vastaavaa noppaa on löydetty myös Makedoniasta (ks. Lambrothanassi & Touloumtzidou 2016, 87; Alevizou 2020, 27). Puuta voisi tietysti olettaa käytetyn antiikissa noppien valmistukseen, vaikkei yhtään puista noppaa ole antiikista säilynyt (– vai onko? – ks. David 1955, 7; *pl.* 2c; Blanco Garcia 2004, 137) eivätkä kirjalliset lähteetkään mainitse niitä. Keskiajalta tunnetaan joitain puisia noppia, esim. pari Ranskasta löydettyä saarnesta valmistettua noppaa (Colardelle & Colardelle 1980, 197; 256, *fig.* 52,2; Lundstrom-Baudais 1980, 213). Ks. myös Garau & Zagari 1997, 386.

helppoa työstää, mutta niistä saadaan kuitenkin tässä käyttötarkoituksessa kestäviä välineitä.¹⁰⁵⁷ Hirvieläinten sarvea on käytetty noppien valmistukseen jo antiikin ajalla,¹⁰⁵⁸ mutta ainakin Kreikassa ja Roomassa valmistettiin nopat yleensä norsunluusta tai luusta.¹⁰⁵⁹ Vaikka nopat mainitaan antiikin kirjallisuudessa silloin tällöin, ei niiden tarkempi kuvaus ole juurikaan kiinnostanut kirjailijoita, ja luu on ollut varmastikin niin arkinen noppien valmistusmateriaali,¹⁰⁶⁰ ettei sitä olla pidetty mitenkään mainitsemisen arvoisena yksityiskohtana. Antiikin nopanpelaajille ei varmaan merkinnyt paljoakaan, mistä luista tarkalleen ottaen nopat oli valmistettu,

¹⁰⁵⁷ Feugère & Picod 2014, 38. Ks. myös Eerkens & de Voogt 2017, 169; 170, *table* 4; 171, *fig.* 5.

¹⁰⁵⁸ Rautenberg 1886, 153; *Taf.* 1, 9; Schmidt & York 1983, 192; *Taf.* 30, a–b; Gostenčnik 2001, 384; 391, *fig.* 4,19; ks. myös Fields 2003, 55. Eräästä roomalaisesta *villasta* Sveitsistä löydetty yksittäinen noppa voi olla joko sarvea tai luuta (Deschler-Erb 2006, 562). Yleisemmin tämä materiaali oli tässä tarkoituksessa käytössä keskiajalla (Feugère & Picod 2014, 38). Ks. myös Arbman 1940, *Taf.* 147: 3; 1943, 190; Hensel 1965, 226; Garau & Zagari 1997, 386; Eerkens & de Voogt 2017, 165.

¹⁰⁵⁹ de' Ficoroni 1734, 93–94; Cagnat & Chapot 1920, 484; Nogara 1931, 217. Nämä olivat myös etruskien tavallisimmat noppien valmistusmateriaalit (Eldridge 1918, 286).

¹⁰⁶⁰ Ks. esim. Janssen 1846, 33–34; Conze 1866, 184; Gozzadini 1870, 40; Fabretti 1874–75, 289; Pottier & Reinach 1882, 410; 429; Carattoli 1886, 223; Schaaffhausen 1886, 196–197; Pottier & Reinach 1887, 219–220; Higgins 1888, 387; Jacobi 1897, 538; *Taf.* LXXII, 9; 10; Brizio 1899, 682; *tav.* V, 10; 699; *tav.* XI, 4; Curle 1911, 339; *pl.* XCIII, *fig.* 3; Della Corte 1912, 286–287; Kossinna 1922, 124; 127; 129; Minto 1925, 354; Wheeler 1926, 119; Kersten 1951, 76; *Taf.* X, f; Davidson 1952, 218, 221–222; *pl.* 100, 1739–1748; Amandry & Michaud 1971, 773; Schmid 1978; Holliger & Holliger 1983, 12; 13, *Abb.* 6; 14; Amandry 1984b, 407; 410; Jacquemin 1984, 169–170; Rieche 1986, 43, *Abb.* 2; Steiner 1997, 100; 99, *Abb.* 12; Talamo 1997, 163; 164, nro 462–468; 165; García Cano ym. 1999, 208; Gostenčnik 2001, 384; 391, *fig.* 4,16; 17; 20; Hrnčiarik 2002, 138–139; Fields 2003, 55; Ходжаш 2003, 88; 90; 89, *рис.* 3, 11–17; Giovannini 2006, 337; 338; 339; Sedlmayer & Tiefengraber 2006, 31; 183; *Taf.* 2, 147/11; Janković 2007, 30; 2008–2009, 64; Nuțu & Boțan 2009, 146; 149; 150; 155, *pl.* 1, 2–4; Deschler-Erb 2010, 52; *Taf.* 6, 72–73; Gostenčnik & Lang 2010, 200; 209, *Abb.* 2, O17; Manniez 2010; Artioli ym. 2011, 1033–1034; Höpken 2011, 146; 150; *Taf.* 31, 6; Kovač 2011, 79, *sl.* 8; 94; 96; 97; Prummel ym. 2011, 68, *table* 1; 72, *table* 4; 74, *table* 6; 84; 85, *fig.* 20; 98; 99; Gostenčnik 2014, 634; 635; Bundrick 2015, 318; 328; Giacobello 2015, 40; Pace 2015, 46; 45, *fig.* 2, 3; Cool 2016, 169; 168, *fig.* 5.1; Lambrothanas & Touloumtzidou 2016, 85; Mihăilescu-Bîrliba 2016, 35; 43; 45–46; *pl.* II.1; III.2–4; Nuțu & Stanc 2016, *pl.* 6, 40–41; 234; Melchart 2017, 111; Janković 2018, 240–241; 244–245; 246, *fig.* 11-6; 253–259; Gostenčnik & Grömer 2019, 30, *Tab.* 3; *Abb.* 5; 40; 36; 37, *Abb.* 10, 1–2; Hall 2019, 206; Ignatiadou 2019, 146–147; 153–155; Manniez 2019, 188; 190; 194, *fig.* 11; Schädler 2019, 171; Daniaux 2020, 36; 38; 40; 46; Dasen 2020b, 310, *fig.* 4; Lovergne 2020; Arslan Pitcher & Bianchi 2022, 209; 210–211; Paleothodoros 2022, 131. Ks. myös Laser 1987, 123, *n.* 610; Hübner 1992, 61, *n.* 2; Deschler-Erb 2006, 561, *Abb.* 27/5/2; Greaves 2012, 195; Diliberto & Lejars 2013, 444; 446; 447; 454, *n.* 70; Melchart 2017, 109, *n.* 1; 110; Daniaux 2019, 88; Sabetai & Nikita 2022, 181.

mutta luissa on eroja, ja vain melko harvoista luista saadaan käyttökelpoista ainesta noppien valmistukseen.¹⁰⁶¹ Jos noppa valmistettiin yhdestä luunkappaleesta, oli materiaalin homogeenisuus tärkeää,¹⁰⁶² mikä taas rajoitti nopan mahdollista kokoa.¹⁰⁶³ Isompia noppia voitiin valmistaa yhdistämällä useampia kappaleita. Etruriassa keksittiin liittää ohuita levyjä (epäilemättä puisen) kuution sivuille – tällaisen nopan valmistus on työlästä ja vaativaa työtä, ja vaikka tuloksena on isompi noppa, ei tällainen noppa ole erityisen kestävä.¹⁰⁶⁴ Parempi vaihtoehto oli käyttää jotain pitkää luuta, josta valmistettiin kuutio, jonka läpi kulkeva reikä täytettiin sopivalla luunkappaleella¹⁰⁶⁵ tai parilla luukiekolla.¹⁰⁶⁶ Ovidius (*Ars* 2,203) mainitsee norsunluiset nopat (*numeros ... eburnos*) ja niistä on toki arkeologistakin todistusaineistoa.¹⁰⁶⁷ Monet eivät ole vaivautuneet mainitsemaan mitään noppien

¹⁰⁶¹ Ks. Feugère & Picod 2014, 38.

¹⁰⁶² Feugère & Picod 2014, 40.

¹⁰⁶³ Chandevau 2002, 68; Feugère & Picod 2014, 38. Ks. myös Schmid 1978, 58–59; Bianchi 2018, 429.

¹⁰⁶⁴ Feugère & Picod 2014, 40.

¹⁰⁶⁵ Feugère & Picod 2014, 40; 41, *fig.* 10. Ks. myös Rochette 1837, 638–639, *n.* 5; Bozzi 2017, 202, *n.* 3; Melchart 2017, 110.

¹⁰⁶⁶ Schmid 1978, 54; 60–64; 66–67; 69–72; 74–75; 78–79; 81; Steiner 1997, 100; 99, *Abb.* 12; Hrnčiarik 2002, 137; Daniaux 2020, 37; 38, *fig.* 3a; 40; 45, *n.* 4; 46. Tällainen rakenne tekee toki noppien painottamisesta helpompaa (Fittà 2000, 33), mutta se ei ollut tämän rakenteen tarkoitus (Schmid 1978, 62–64; ks. myös Montfaucon 1722, 334; Lamer 1927, 2023 – vrt. Giovannini 2006, 337; Giacobello 2015, 40). Kuvauksen perusteella jää hämäräksi, onko eräs Myrinasta löydetty noppa ollut todellakin tarkoitus painottaa, kuten Pottier & Reinach (1887, 220; ks. myös Pottier & Reinach 1886, 261; Lafaye 1892a, 127) olettavat, vai onko se vain tavallinen pitkästä luusta valmistettu noppa. Noppien painottamisen epäjaljo taito tunnettiin kyllä jo antiikissa (ks. Richter 1887, 84; Lamer 1927, 2023; Scullard 1979, 86) – joistain roomalaisista kohteista kerrotaan löytyneen paljonkin painotettuja noppia (Rahmani 1967, 90; Linfert-Reich 1974, 163), ja ainakin yksi on löydetty Pompejistakin (Lillo Redonet 2007; ks. myös Ashton 1898, 6; Puzo 1977, 104; Giacobello 2015, 40, *n.* 20). Ks. myös Berg 2008, 124. Tunnetaan myös raudalla painotettu roomalainen kolikko, joka putoaa aina samoin päin (Lanciani 1892, 102).

¹⁰⁶⁷ Ks. esim. Pasquini 1829, 181; Sozzi 1831, 100; Bonci Casuccini & Bonci Casuccini 1862, 22; Holt 1868; Helbig 1874b, 206; 1878, 299; *tav. d'agg.* R, 9; 10; Brizio 1886–87, 475; Falchi 1895, 291; Eldridge 1918, 286; 287, *fig.* 17; Minto 1921, 320; Kossinna 1922, 129; Bell 1960, 29; Thomson de Grummond 1986, 21; Gostenčnik 2001, 384; 391, *fig.* 4,18; Ayalon 2006, 667, *fig.* 23.1:14; 672–673; Giovannini 2006, 340; Beeri & Ben-Yosef 2010, 420; 422, *fig.* V:5; Gostenčnik & Lang 2010, 200; 209, *Abb.* 2, M19; Artioli ym. 2011, 1033–1034; 1040–1041; Giacobello 2015, 40; Lambrothanasii & Touloumtzidou 2016, 86; Melchart 2017, 111–114; Bianchi 2018, 429; *tav.* IV, 18–19; Manniez 2019, 188; 190; 194, *fig.* 11; Pomadère 2018, 70; Schädler 2019, 170; 173; Arslan Pitcher & Bianchi 2022, 200; 201, *fig.* 4. Ks. myös Rochette 1837, 638; Murray 1952, 30; Chavane 1975, 199; Horn 1989, 149; Hübner 1992, 61, *n.* 4; Schädler 1995, 80; Nuțu & Boțan 2009, 148; Ciucălău 2017, 47; Daniaux 2019, 88; de Voogt 2019, 95; Lovregne 2020, 30; 31.

valmistusmateriaalista tai muista ominaisuuksista,¹⁰⁶⁸ joista ainakin osalla voi kuitenkin olla enemmän merkitystä kuin ensisilmäyksellä tulisi ajatelleeksi.¹⁰⁶⁹

Jos silmälukujen asetteleun ei kiinnitetä huomiota, voidaan silmäluvut merkitä arpakuution sivuille 30 erilaisella tavalla, joista puolet on toisten peilikuvia.¹⁰⁷⁰ Kun sivujen merkinnällä ei ole mitään käytännön merkitystä ja nopat valmistettiin käsityönä, voisi olettaa, että sivujen merkintä olisi sangen vaihtelevaa ennen uutta aikaa, mutta vaikka joitain satunnaisia esimerkkejä useimmista, ellei kaikista, mahdollisista merkinnöistä varmasti löytyykin, niin kautta historian suosituimpia näyttäisivät olleen tapa merkitä silmäluvut niin, että vastakkaisten sivujen summa on seitsemän (1–6, 2–5, 3–4) ja konsekutiivinen merkintä (1–2, 3–4, 5–6).¹⁰⁷¹ Antiikissa hallitsi seitsemään perustuva merkintä, johon eräs *Kreikkalaisen antologian* (14,8) anonyymi runokin tuntuisi viittaavan: "Ἐξ, ἕν, πέντε, δύο, τρία, τέσσαρα κύβος ἐλάυνει (kuusi, yksi, viisi, kaksi, kolme [ja] neljä ovat nopan silmäluvut).¹⁰⁷² Keskiajalla suosittiin jostain syystä konsekutiivista merkintää,¹⁰⁷³ kunnes uudella ajalla palattiin takaisin antiikin malliin.¹⁰⁷⁴ Näiden kahden päätyypin ohella maailmanlaajuisessa katsannossa vanhojen noppien kolmanneksi suosituimmaksi merkintätavaksi on osoittautunut 1–3, 2–4, 5–6, joka selittyy sillä, että tämä järjestys syntyy, kun nopan silmälukujen merkintä aloitetaan ykkösestä, käännetään seuraava

¹⁰⁶⁸ Ks. esim. Fossati 1829, 131; Zannoni 1871, 15–16; 19–20; 48; Presuhn 1882, *Abtheilung* VII, 3; Kossinna 1922, 122–123; 124; 127–128; Holloway 1994, 82; Tzocher 2016, 780.

¹⁰⁶⁹ Sekä silmälukujen että itse noppien muodossa ja koossa on havaittu tapahtuneen samanaikaisesti samanlaisia muutoksia eri kohteissa Luoteis-Euroopassa, joten ainakin tällä alueella näitä ominaisuuksia voidaan hyödyntää ajoituksessa (Eerkens & de Voogt 2017, 167–171; de Voogt & Eerkens 2018, 101–102).

¹⁰⁷⁰ Artioli ym. 2011, 1037; 1038, *table 2*. Ks. myös de Voogt ym. 2015, 152; Eerkens & de Voogt 2017, 165; de Voogt & Eerkens 2018, 100.

¹⁰⁷¹ de Voogt ym. 2015, 153; Eerkens & de Voogt 2017, 167; 169; 170, *table 5*; de Voogt & Eerkens 2018, 103.

¹⁰⁷² Ks. myös Eust. 1397 (*Od.* 1,107); Calcagnini 1544, 295. On kaksi tapaa merkitä silmäluvut arpakuution sivuille niin, että vastakkaisten sivujen summa on 7 (ks. *n.* 1019), mutta ainakin Vindonissan noppien perusteella näyttäisi siltä, ettei tähän luultavasti kiinnitetty mitään erityistä huomiota: tässä aineistossa ”kiinalainen” merkintätapa näyttäisi olevan suosituimpi kuin ”länsimainen” (ks. Schmid 1978, 55; 66–71), muttei mitenkään merkittävästi. Ks. myös Poplin 2004–2005, 62–63.

¹⁰⁷³ Colardelle & Colardelle 1980, 197; 257, *fig.* 53,1; Falk 1983, 106; Dillange 1993, 137; Poplin 2004–2005, 53–55; Chandevau 2002, 69; Adamczyk 2009, 167; Eerkens & de Voogt 2017, 167; 168, *fig.* 3. Ks. myös Arwidsson 1977, 79; Rijkelijhuizen 2008, 22; de Voogt ym. 2015, 153.

¹⁰⁷⁴ Toulousen nopanvalmistajien (*déiciers*) säännöissä vuodelta 1297 määrätään, että nopan vastakkaisten sivujen summan tulee olla seitsemän (Chandevau 2002, 67). Esim. Lontoossa kerrotaan muiden kuin ”klassista” merkintää noudattavien noppien katoavan käytännössä kokonaan arkeologisesta aineistosta 1500-luvulla tai 1600-luvun alussa (Egan 1997, 419–420).

sivu esiin ja merkitään sille kakkonen, sitä seuraaville vastaavasti kolmonen ja nelonen, ja lopuksi jäljelle jääneille sivuille viitonen ja kuutonen.¹⁰⁷⁵ Konventionaalisten merkintätapojen ohella on kuitenkin aina esiintynyt myös poikkeuksia. Useimmissa tapauksissa tuntuisi järkevältä olettaa, ettei nopan silmälukujen merkitsijä ole vain tuntenut konventiota, mutta on tietysti täysin mahdollista, että poikkeavan merkintätavan taustalla on ainakin joissain tapauksissa jotain muutakin – jo Indus-kulttuurin nopista tavattu merkintä 1–2, 3–6, 4–5 ei tuntuisi täysin satunnaiselta, vaan perustuvan joihinkin numerologisiin seikkoihin, erityisesti luvun 9 merkitykseen, mikä se sitten milloinkin on ollut.¹⁰⁷⁶

Kreikasta on löydetty noppa, jossa silmäluvut on ilmaistu pisteiden lisäksi myös numeroin: A = 1, B = 2, Γ = 3 ja E = 5, mutta nelosen sivulle on merkitty F (6) ja kuutosen sivulle Δ (4)¹⁰⁷⁷ – tässä on luultavasti kyse vain inhimillisestä erehdyksestä, mutta jotkut poikkeavasti merkityt nopat saattavat olla tarkoituksella huijaamista varten valmistettuja. Vindonissan muuten konventionaalisten noppien joukossa on (pari fragmentaarista ja tulkinnaltaan epävarmaa pois lukien) vain yksi räikeän poikkeava, johon on merkitty silmäluvut [5?]-6, 2–2, 3–3.¹⁰⁷⁸ Roomalaisesta sotilasleiristä Englannista on löydetty noppa, jossa esiintyvät silmäluvut [tyhjä]-6, 2–2, 3–4.¹⁰⁷⁹ Silmäluvuin 4–4, 5–5, 6–6 merkittyjä noppia voisi olettaa valmistetun

¹⁰⁷⁵ de Voogt ym. 2015, 153; 155–157; Eerkens & de Voogt 2017, 165; de Voogt & Eerkens 2018, 105–106; ks. myös Poplin 2004–2005, 55; vrt. Küchelmann 2017/2018, 119, n. 35.

¹⁰⁷⁶ Kuten edellä (n. 1014) todettiin, Tiibetissä tätä merkintää käytetään lukuun 9 liitettyjen uskomusten takia, ja jonkinlaista ”maagis-uskonnollista” merkitystä tälle merkinnälle on esitetty myös erään etruskilaisesta pyhäköstä löydetyn nopan yhteydessä (Scarpellini 2010, 76). Tämä merkintä esiintyy myös eräässä Thasokselta löydetyssä nopassa (Koželj & Wurch-Koželj 2013, 27–28) sekä joissain keskiaikaisissa nopissa (Chandevau 2002, 68–69; ks. myös Poplin 2004–2005, 57).

¹⁰⁷⁷ Amandry & Michaud 1971, 773; 774, *fig.* 4; Jacquemin 1984, 170–171; *SEG* 34,449. Sinällään looginen ja harmoninen silmälukujen järjestys 4–1, 5–2, 6–3, jossa vastakkaisten sivujen erotus on kolme (Cristofani 1973, 91) ei kuitenkaan koskaan ole ollut yleisesti käytössä. Eräässä toisessa Korykoksen luolasta löydetyssä nopassa sivulle 2 on kaiverrettu myös kirjain K (Jacquemin 1984, 171; *SEG* 34,450), jonka merkitys jää täysin hämäräksi. Numerona κ merkitsisi ’20’, mutta sen on ajateltu saattavan olla myös nopan uhraajan nimen alkukirjain tai viittaavan Korykoksen nymfeihin (Jacquemin 1984, 171, n. 18) – mihinkään peliin sitä ei voida yhdistää. Eräässä toisessa kreikkalaisessa arpakuutiossa sivut on myös merkitty kirjaimilla, mutta digamman tilalla on Z (7) eikä sivuille kirjainten lisäksi kaiverretuilla pisteillä tuntuisi olevan mitään yhteyttä kirjaimiin: A: 5, B: 6, Γ: 2, Δ: 1, E: 4, Z: 3 (ks. Perdrizet 1931, 4; *pl.* II, 15).

¹⁰⁷⁸ Schmid 1978, 67; 76, *Taf.* 3, V. 11.

¹⁰⁷⁹ Wheeler 1926, 119. Piirroskuvan perusteella tämä noppa ei näyttäisi muutenkaan erityisen symmetriseltä, mutta kaipa se on ajanut asiansa. Vastaavasti merkittyjä (1–6, 2–2, 3–4) noppia on löydetty muualtakin (*ibid.*, 119–120; Daniaux 2020, 42; 43, *fig.* 5a; 46), joten kyse näyttäisi olevan täysin tarkoituksellisesta merkinnästä, joskaan ei

huijaustarkoitukseen.¹⁰⁸⁰ Etruskilaisten noppien joukosta on myös tavattu pari poikkeavasti merkittyä: 1–6, 2–5, 5–3 ja 1–6, 3–4, 5–5.¹⁰⁸¹ Alişar Höyükistä on löytynyt kolme noppaa, joihin on merkitty silmäluvut kahdesta seitsemään: 2–3, 4–5, 6–7¹⁰⁸² ja 2–3, 4–6, 5–7.¹⁰⁸³ Tällaiset nopat tarjoaisivat kieltämättä etulyöntiaseman tavallisesti numeroituja noppia vastaan, mutta ehkä tällainen huijausyritys olisi ollut niin räikeän ilmeinen jopa pronssikaudella, että näille nopille on luultavasti olemassa joku muu selitys.

Vuodelle 354 jaa. laaditussa Filocaluksen kalenterissa on jokaisen kuukauden kuvituksena jonkinlainen kuukauden personifikaatio ja erilaisia kuukauteen liittyviä enemmän tai vähemmän symbolisia esineitä, niinpä joulukuun kuvituksessa esiintyy pöytä, jolla on *turricula*¹⁰⁸⁴ ja kaksi noppaa, joista kummastakin näkyy kolme sivua – toinen nopista voi edustaa yhtä hyvin ”klassista” kuin konsekutiivista merkintää, mutta toinen taas ei kumpaakaan näistä.¹⁰⁸⁵ Vaikka kalenterin myöhemmissä kopioissa säilynyt kuvitus varmasti vastaa hyvin pitkälti alkuperäisen kalenterin kuvitusta, niin kaikkia yksityiskohtia ei ehkä ole kopioitu aivan tarkasti,¹⁰⁸⁶ ja vaikka nopat olisivat olleet täsmälleen samoin kuvattuja jo alkuperäisessä kalenterissa, niin Filocalus ei välttämättä ole piirtänyt niitä mallista, joten tämän kuvan perusteella ei ehkä kannata tehdä mitään päätelmiä antiikin nopista.

Knossokselta löydettyä pronssista kuutiota, jonka sivuista ainoastaan kolmelle on merkitty mitään: kahdelle yksi ja yhdelle 10 pistettä,¹⁰⁸⁷ on vaikea pitää mihinkään peliin tarkoitettuna, vaikka antiikin peleistä kertovien lähteiden fragmentaarisuus ja rajallisuus jättää toki tilaa kaikenlaisille spekulatioille. Paul Canellopoulosin kokoelmista löytyvässä pronssisessa kuutiossa taas sivut on merkitty: 6 + 2, 17, 15, 12, 9 ja 11 pisteellä¹⁰⁸⁸ – tämäkään ei vaikuttaisi olevan

tiedetä, mitä tällä merkinnällä on pyritty saavuttamaan. Keskiajalta on tavattu myös esim. noppa, jossa ovat silmäluvut 1–3, 3–5, 4–6 (Chandevau 2002, 68) ja Eerkens & de Voogt (2017, 167), mainitsevat nopan, josta puuttuu silmäluku viisi, mutta kolmonen on merkitty kahdelle sivulle.

¹⁰⁸⁰ Daniaux 2020, 40–42.

¹⁰⁸¹ Artioli ym. 2011, 1033; 1034, *n.*

¹⁰⁸² Schmidt 1933, 77; 78, *fig.* 119.

¹⁰⁸³ Osten (1937c, 101) sanoo, että noppia löytyi kaksi, mutta tarjoaa kuvan vain toisesta (*ibid.*, 99, *fig.* 96).

¹⁰⁸⁴ Ks. 3.5.6.

¹⁰⁸⁵ Ks. Saglio 1896, 1342, *fig.* 3298; Strzygowski 1888, 80–81; *Taf.* XXXII; Levi 1941, *fig.* 1; 273; Horn 1989, 148; 151, *Abb.* 15; Salzman 1990, 74–76; *fig.* 23 (vrt. *fig.* 43; 52); Beard ym. 1998, 125; Cobbett 2008, 228; 229, *fig.* 7b.

¹⁰⁸⁶ Lamer (1927, 2023) on sitä mieltä, että kyseessä täytyy olla kuvan kopioijan erehdys – vrt. Salzman 1990, 65–73.

¹⁰⁸⁷ Chaniotis 2006, 207, *n.* 9.

¹⁰⁸⁸ Empereur 1981, 562, nro 1. Millä perusteella sivu 1 = 6 + 2, sivu 2 = 17 jne. jää hämäräksi – ainoa kuvassa näkyvä sivu (6 + 2) vaikuttaisi melko kelvolliselta kakkosen

välttämättä mitään peliä varten tarkoitettu, joskin mitään muutakaan käyttöä tällaiselle kuutiolle on vaikea keksiä.

Delfoista on löydetty pari terrakotasta valmistettua kuutioita, joista toisen sivuille on kaiverrettu mahdollisesti kirjaimet Δ , Θ ja X sekä muille sivuille erilaisia symboleita ja toisen sivuille taas kirjaimia, joista ainoastaan yksi, Σ tai M, on luettavissa.¹⁰⁸⁹ Ptolemaiosten ajan Egyptistä puolestaan on löydetty kalkkikivestä valmistettu kuutio, jonka jokaiselle sivulle on kaiverrettu jonkun egyptiläisen jumalan nimi hieroglyfein.¹⁰⁹⁰ Ateenan Akropolikselta on löydetty terrakotasta valmistettu kuutio, jonka sivuilla on tavallisten pisteiden sijasta viivoja,¹⁰⁹¹ joista neljä ja kuusi viivaa voivat hyvinkin merkitä nelosta ja kuutosta, mutta aivan yhtä selvää ei ole, mitä yksittäisen diagonaalisen viivan, kahdelle sivulle merkittyjen ristikkäisten diagonaalisten viivojen ja yhdellä pysty- tai vaakaviivalla varustettujen ristikkäisten diagonaalisten viivojen olisi tarkoitus merkitä. Hispaniasta (Calagurris ja Numantia) on löydetty pari hiekkakivestä valmistettua kuutiota, joiden sivuille on kaiverrettu erilaisia selittämättömiä yksinkertaisia merkkejä,¹⁰⁹² ja hieman vastaava keraaminen kuutio, jonka sivuille on kaiverrettu yhtä selittämättömiä mutta monimutkaisempia kuvioita.¹⁰⁹³ Hellenistisen ajan Edessasta tunnetaan terrakotasta valmistettu kuutio, jossa on kaksi tyhjää sivua ja muille sivuille on raapustettu muratin lehti, jonkin hirvieläimen pää, pentagrammi ja kirjain M.¹⁰⁹⁴ Kaikkia näitä kuutioita on tietenkin voitu käyttää jonkinlaisessa arvonnassa, mutta mistään pelistä, jossa olisi käytetty muuten kuin tavalliseen tapaan merkittyjä noppia, ei ole tietoa antiikin ajalta. Hieman erilainen tapaus on assyrialainen savesta valmistettu kuutio, jonka neljällä sivulla on kirjoitusta: tätä kuutiota käytettiin kyllä arvonnassa, mutta sitä ei heitetty nopan tapaan, vaan arvonta oli luultavasti samanlainen toimitus kuin

sivulta, sillä nuo kaksi pistettä esiintyvät sivun keskellä kahden renkaan ympäröimänä, kun taas kuusi muuta pistettä ovat sivun reunoilla ja niiden funktio voi olla puhtaan dekoratiivinen (ks. *ibid.*, 562, *fig.* 41), mutta muista sivuista on ilmoitettu vain pisteiden määrä.

¹⁰⁸⁹ Perdrizet 1908, 200.

¹⁰⁹⁰ Minas-Nerpel 2007, 144; ks. myös David 1955, 5; 1962, 18; *pl.* 4.

¹⁰⁹¹ Graef & Langlotz 1925, 259.

¹⁰⁹² Ballester Gómez & Cinca Martínez 1998; Ballester 1999; 2001, 258; 260, *fig.* 4; 261, *fig.* 5; 2008, 196–198; Beltrán Lloris ym. 2009, 636; 663, *fig.* 7;

¹⁰⁹³ Blanco García 2004; ks. myös Ballester 2008, 197–198; 211, *fig.* 1. Palestiinasta on löydetty hieman vastaava myöhäiselle pronssikaudelle tai rautakauden alkuun ajoittuva kalkkikivestä valmistettu esine, joka on kyllä kuusitahoinen, mutta sivut ovat hyvin epäsäännöllisen muotoisia (Brandl 1986–1987, 167, *fig.* 1:3; 170–171 Beeri & Ben-Yosef 2010, 411–415): Brandl tulkitsee esineen sinetiksi, Beeri & Ben-Yosef taas nopaksi – sivujen epämääräiset merkinnät ja esineen epäsäännöllinen muoto tarkoittavat kyllä, että arvontavälineenä esine olisi ollut melko ala-arvoinen.

¹⁰⁹⁴ Alevizou 2020, 27–29.

homeerisissa eepoksissa – kirjoituksen tarkoitus oli ainoastaan merkitä arpa,¹⁰⁹⁵ ja kuutio vain sattui ilmeisesti olemaan sopiva muoto tähän tarkoitukseen. Pelkkä muoto ei tietenkään aina viittaa arvontaan, kuten todistaa vaikkapa Kreetalta löydetty norsunluinen kuutio, jonka jokaisella sivulla on erilainen sinetti.¹⁰⁹⁶

Silmäluvut on merkitty nopan sivuille aina ensisijaisesti pisteillä, ja antiikissa usein yhden tai kahden renkaan ympäröimillä pisteillä. Ehkä kyse oli vain konventiosta, mutta pisteet ovat selvempiä ja (ainakin antiikissa myös) universaalimpia kuin numerot. Joitain esimerkkejä muistakin merkinnöistä kyllä löytyy. Joissain antiikin nopissa kerrotaan käytetyn roomalaisia numeroita,¹⁰⁹⁷ ja joissain taas kreikkalaisia.¹⁰⁹⁸ Erään Ateenasta löydetyn terrakotasta valmistetun nopan sivuilla esiintyvät attikalaiset numerot 10, 100, 500, 1000, 10 000 ja luultavasti 5.¹⁰⁹⁹ Ja vaikka jotkut¹¹⁰⁰ ovat sitä mieltä, ettei antiikin ajalta tunneta ainoatakaan noppaa, jossa silmäluvut olisi ilmaistu sanoin, niin Tarantosta on löydetty arkaaisen kauden loppupuolelle ajoittuva noppa, jonka sivuille on kaiverrettu sanat: $\kappa\upsilon$ (= $\kappa\acute{\upsilon}\beta\omicron\varsigma$) '1', $\delta\upsilon\omicron$ '2', $\tau\rho\acute{\iota}\alpha$ '3', $\tau\epsilon\tau\omicron$ (= $\tau\acute{\epsilon}\tau\omicron\rho\alpha$) '4', $\pi\epsilon\nu$ (= $\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$) '5' ja $\text{F}\xi$ (= $\xi\xi$) '6'.¹¹⁰¹ Näiden sanojen merkitys on täysin ilmeinen. Samaa ei voi sanoa niistä muutamista roomalaisista nopista, joiden sivuilla on pisteiden tilalla kirjaimia, joista muodostuu osittain ymmärrettäviä sanoja: I / VA / EST / ORTI / CAIVS / VOLOTE,¹¹⁰² I / VA / EST / ORTI / VRBIS / ITALIA, + / VA / EST / ORTI / VRBIS / ITALIA, + / VA / EST / ORTI / VALLA / VIANNA¹¹⁰³ ja P / VA / EST / ORTI / VRBIS / ITALIA.¹¹⁰⁴ Mitenkään selvää ei ole, missä

¹⁰⁹⁵ Hallo 1983a, 19–21; 1983b; Millard 1994, 7–8; *frontispiece*; Beer & Ben-Yosef 2010, 416, *fig.* III:5; 421; 424.

¹⁰⁹⁶ Halbherr 1905, 394–395.

¹⁰⁹⁷ Corssen 1874, 804. Tietolähteenä on ollut A. S. Murray, jonka mukaan British Museumin kokoelmista löytyy kaksi tällaista noppaa.

¹⁰⁹⁸ Wuilleumier 1934, 17.

¹⁰⁹⁹ Blinkenberg 1898, 14.

¹¹⁰⁰ Corssen 1874, 804; 1875, 641.

¹¹⁰¹ Wuilleumier 1934, 14–17.

¹¹⁰² *CIL* XIII 10 035,24; ks. myös Lafaye 1892a, 127; Lamer 1927, 2022; Nogara 1931, 217; Wuilleumier 1934, 17–18; Mayani 1961, 59–60; Wilkins 1962, 57, *n.* 1; Hassall & Tomlin 2001, 397, *n.* 57. Yleensä tekstiä pidetään jonkin sortin latinana, vaikka sen merkitys jääkin hämäräksi, mutta Mayani (1961, 76–77) onnistuu tulkitsemaan tekstin ainakin omasta mielestään täysin tyydyttävästi albanian sukuisena etruskina.

¹¹⁰³ Hassall & Tomlin 2001, 397, *n.* 57; Hrnčiarik 2002, 138.

¹¹⁰⁴ Hassall & Tomlin 2001, 397; *pl.* XIX; ks. myös Allason-Jones 2011, 235. Holt (1868) kertoo omista kokoelmistaan löytyvän roomalaisen norsunluisen nopan, jossa on teksti O / VA / EST / ORTI / GAIIE / ALIAOR – ainakin sivun viisi tulkinta on tosin hieman epävarma, joten G saattaa olla myös C (kuten luultavasti on) ja toinen I voi olla jokin muukin kirjain. Tew (1868a) oli (ainakin aluksi) sitä mieltä, että jos näillä nopan sanoilla on joku merkitys, niin sen on luultavasti tuntenut vain nopan valmistaja. King (1868) onnistuu kuitenkin ilmeisen vaivattomasti tulkitsemaan nopan viestin – täytyy

järjestyksessä sanat olisi tarkoitus lukea – ainakin useimmissa näistä nopista on noudatettu ”klassista” merkintätapaa, mutta vaikka sanoja yrittäisi lukea missä järjestyksessä hyvänsä, ei mitään ymmärrettävää kokonaisuutta tuntuisi syntyvän, joten ehkä kyse on vain yksittäisistä sanoista. Huomionarvoista on tietysti se, että sanat VA, EST ja ORTI toistuvat kaikissa näissä nopissa, eli sanoja ei ilmeisesti ole valittu aivan sattumalta, vaan ainakin osittain jonkinlaisen mallin tai esikuvan mukaan.

Vaikka antiikin noppien tarkempi tutkimus voi olla hyödyllistä muutenkin kuin pelkästään pelien näkökulmasta, niin ehkä noppien vertaaminen Rosettan kiveen,¹¹⁰⁵ jopa yhdessä yksittäisessä tapauksessa, on kuitenkin liioittelua. Vuonna 1848 tuotiin julkisuuteen kaksi arpakuutiota, joissa normaalin silmälukujen merkinnän sijasta on jokaiselle sivulle kaiverrettu yksi sana etruskilaisin kirjaimin.¹¹⁰⁶ Sanojen *θu, zal, ci, śa, maχ* ja *huθ* uskottiin yleisesti alusta alkaen olevan etruskin lukusanat yhdestä kuuteen,¹¹⁰⁷ mutta mikä sana tarkoittaa mitään lukua? Vertailu muihin kieliin ei

vain ottaa huomioon, että VA = A[lma] V[enus], ORTI = OPTI, CAIIE = CAPE ja ALIAOR = *aleator*, niin kaikki on selvää: ”*Alma Venus est opti! Cape, Aleator!*”, joka Kingin mukaan merkitsee ”*The highest throw is my wish! Take it, Dicer!*”, sillä ”Alma Venus oli korkeinta numeroa merkitsevä slangitermi”. Tew (1868b) ”parantelee” tekstin muotoon ”*Venus alma est optima, Cave aleator*”, mutta tämä ei pelasta sitä, että koko tulkinta on pelkkää arvailua, joka perustuu sanojen vääntelyyn ja faktoideihin.

¹¹⁰⁵ de Voogt & Eerkens 2018, 102. Ks. myös Taylor 1874, 157; 1876, 4; de Voogt ym. 2015, 152.

¹¹⁰⁶ Ensimmäisenä näistä nopista raportoi Campanari (18148a), jonka selostus on kuitenkin monessa suhteessa epätydyttävä – edes noppien löytöpaikkaa ei ole kerrottu, joten sitä on täytynyt myöhemmin arvailla: Tuscania on useimmin esiintyvä oletus (esim. Migliarini 1860, 4; Fabretti 1867, ccxxi, 2552; Müller 1874a; Taylor 1874, 157 [vrt. Taylor 1876, 4]; Deecke 1875, 4; 1877, 257 [vrt. *ibid.*, 273]; Fabretti 1878, 106; Brown 1889, 390; Brinton 1889, 523; Sloty 1937, 379 [vrt. *ibid.*, 385–386]; Wilkins 1962, 56, n. 1; 57; Cristofani 1973, 90; Richardson 1986, 229), mutta sittemmin uskottavampana on pidetty Vulcia, jonka esittää noppien löytöpaikaksi jo Lepsius (1848, 375; ks. myös Taylor 1876, 4; Deecke 1877, 273; Sloty 1937, 385–386; Krogmann 1958, 150; Agostiniani 1995, 21, n. 3; Kaimio 2003b, 21; Benelli 2007, 255; Van Heems 2009, 293, n. 23). Fabretti (1874–75, 285–286) huomautti aikoinaan, ettei kukaan ole nähnyt näitä noppia vuoden 1848 jälkeen, mutta ilmeisesti ne ovat jo näihin aikoihin päätyneet Ranskan kansalliskirjaston mitalikabinettiin (Cabinet des Médailles) Pariisiin (Taylor 1876, 4), jossa ne edelleen ovat. Campanari (1848a, 60) ei myöskään ollut varma, oliko noppien valmistusmateriaali luu vai norsunluu, mutta myöhemmin materiaaliksi on varmistunut norsunluu (Taylor 1876, 4; Deecke 1877, 257; Sloty 1937, 386; Krogmann 1958, 150; Wilkins 1962, 56; 72, n. 1; Cristofani 1973, 90; Benelli 2007, 255; Artioli ym. 2011, 1034). Noppien koosta Campanari (1848) ei mainitse mitään, vaikka juuri niiden normaalia suurempi koko on kirjoituksen ohella se, mikä tekee niistä poikkeuksellisia: sivun pituus 23 (Deecke 1877, 257; Wilkins 1962, 56; 72, n. 1) tai 24 mm (Sloty 1937, 386).

¹¹⁰⁷ Müllerin (1874b, 374) huomio, että vaikka oletus sinällään on täysin järkevä, niin mitään varmuutta ei ole siitä, että kyse on lukusanoista, oli tuolloin aivan oikea –

tuottanut mitään tyydyttäviä tuloksia sanojen ratkaisemiseksi.¹¹⁰⁸ Muita vääriä johtolankoja tarjosi sanojen asetteleminen näissä nopissa: sanat on kaiverrettu noppien sivuille diagonaalisesti, mutta kirjoitussuunta vaihtelee – ainoastaan silloin kuin nopat asetetaan niin, että sivu *max* on päällimmäisenä ja kirjoitus samoin päin, vastaavat noppien sivut toisiaan,¹¹⁰⁹ mitä jotkut¹¹¹⁰ ovat pitäneet todisteena siitä, että tämä sana kaiverrettiin noppiin ensimmäisenä ja merkitsee näin ollen ’ykköstä’, toisten mukaan taas ’kuutosta’.¹¹¹¹ Kaiken järjen mukaan kyse on kuitenkin vain sattumasta, joka ei todista mitään.¹¹¹² Sarkofageista tavattuja veistoksia on myös yritetty yhdistää vainajan ikään ja käyttää apuna lukusanon tulkinnaissa,¹¹¹³ mutta kun ei tiedetä, onko kyse edes muotokuvista,¹¹¹⁴ niin aineistoa on syytä pitää epäluotettavana.¹¹¹⁵ Vertailu muihin etruskilaisiin teksteihin¹¹¹⁶ on varmistanut, että

muutamaa vuosikymmentä myöhemmin (Nogara 1931, 217) taas aivan väärä. Myös Corssen (1874, 803–804; 1875, 641) oli sitä mieltä, ettei kyse ole lukusanoista – näkemys perustui ilmeisesti ennen kaikkea siihen, etteivät nämä etruskin sanat sopineet Corssenin tulkintaan etruskista itaalisenä kielenä. Corssen käyttää perusteluna myös sitä, ettei missään antiikin nopissa ole silmälujuja ilmaistu lukusanoin – tuolloin ei ehkä tunnettu ainoatakaan tällaista noppaa, mutta kuten edellä esitettiin, on Tarantosta löydetty noppa, jossa silmäluvut on ilmaistu kreikan lukusanoin. Mitään järkevää selitystä sille, miksi silmäluvut on näissä nopissa merkitty lukusanoin ei ole – pelaamisen kannalta tästä merkinnästä on ehdottomasti haittaa (Fabretti 1874–75, 285–286; Lattes 1899, 1366; Agostiniani 1995, 23), mutta kleromantia (Lejeune 1981b, 74–75; Agostiniani 1995, 24) ei ole yhtään vahvempi oletus noppien käyttötarkoitukseksi, sillä niin siinä kuin muussakin arvonnassa pätee sama, eli merkintätavasta on pelkkää haittaa. Jos jotain syytä tälle merkintätavalle etsitään, niin jotenkin varteenotettavana oletuksena voitaneen pitää sitä, ettei sillä ole mitään tarkoitusta, vaan kyse on vain valmistajan kekseliäisyydestä (*ibid.*), mutta ehkä jonkinlainen pedagoginen tarkoitus voisi myös olla mahdollinen.

¹¹⁰⁸ Campanari (1848a; 1848b) yritti tulkita sanoja vertailemalla niitä latinan ja kreikan lukusanoihin.

¹¹⁰⁹ Deecke 1877, 265–266; ks. myös Nogara 1931, 218.

¹¹¹⁰ Skutsch 1895, 263; 1907, 802; Krogmann 1958, 153; ks. myös Hempl 1932, 65. Migliarini (1860, 5) sanoo, että *max* on ”sillä nopan sivulla, jolle on aina merkitty ykkönen”, minkä on vaikeaa nähdä tarkoittavan käytännössä mitään ja se, mitä tämän lausunnon olisi tarkoitus tarkoittaa, jää hämäräksi.

¹¹¹¹ Sloty (1937, 386–387) uskoi pystyvänsä rekonstruoimaan järjestyksen, jossa lukusanat kaiverrettiin noppien sivuille sen perusteella, miten myöhemmin on toimittu ja esitti tältä pohjalta oletuksen, että kuutonen kaiverrettiin ensiksi ja näin ollen *max* = ’6’ (*ibid.*, 389; ks. myös Wilkins 1962, 74; Woudhuizen 1988–89, 113–114, n. 11). Mayani (1961, 62) uskoi, että tuon ”hallitsevan aseman” takia *max* ei voi olla muuta kuin joko 1 tai 6.

¹¹¹² Thomsen 1899, 388–389; Cortsen 1905–1906, 21; Wilkins 1962, 73–74.

¹¹¹³ Deecke 1877, 272; Pauli 1882, 141; Skutsch 1895, 259; Sloty 1937, 394–395.

¹¹¹⁴ Torp 1902, 77.

¹¹¹⁵ Cortsen 1939, 273, n. 1; Stoltenberg 1943, 241–242.

¹¹¹⁶ Ks. Wilkins 1962, 58–63.

kyse on lukusanoista.¹¹¹⁷ Sen perusteella, mitkä lukusanat esiintyvät monikollisten sanojen kanssa, voitiin päätellä, etteivät ne tarkoita ’ykköstä’,¹¹¹⁸ mutta mysteerin ratkaisemiseksi kaivattiin muutakin todistusaineistoa.¹¹¹⁹ Se, mitä lukusanojen muodostamisesta voitiin päätellä ja eräistä teksteistä (erityisesti *Liber linteus*¹¹²⁰) löytyvät päivämäärät tarjosivat joitain luotettavan oloisia tuloksia. Kymmenluvut muodostetaan peruslukuista suffiksilla *-alχ* ja ykköset joko lisätään niihin tai vähennetään seuraavasta kymmenluvusta, jolloin niihin liitetään suffiksi *-em* – vähennyksessä käytetään ainoastaan lukuja 1–3. Yhdistämällä nämä tiedot päivämäärien esiintymisjärjestykseen *Liber linteuksen* tekstissä, pystyttiin tunnistamaan kolme ensimmäistä lukusanaa: *θu*, *zal*, *ci*.¹¹²¹ Todistusaineisto ei ehkä ollut täysin aukotonta¹¹²² eikä tätä esitystä aikoinaan edes noteerattu sen erityisemmin, vaan monet jatkoivat omien spekulatiivisten esitystensä kyhäilyä.¹¹²³ Sittenkin tämä esitys on pyritty kyseenalaistamaan lähinnä silloin, kun on haluttu esittää oletuksia etruskin kielisukulaisuudesta.¹¹²⁴ Lukujen 4–6 osalta jouduttiin

¹¹¹⁷ Deeckelle (1875, 4–13) voidaan antaa kunnia järkevän perustan luomisesta etruskin lukusanojen tutkimukselle (Van Heems 2009, 293–294, n. 26)

¹¹¹⁸ Esim. Deecke 1877, 269–270; Skutsch 1895, 260–263; Thomsen 1899, 388. Torp (1902, 65; 68; 70) päätyi siihen, että ’1’ on joko *θu* tai *ša*, Slotty (1937, 381), ja ennen häntä Devoto (1932, 519), taas siihen, että ’1’ on joko *θu* tai *maχ*. Torp (1902, 69–70) ei pidä muotoa *tivrs šas* riittävänä todisteena siitä, että *ša* ≠ 1, toisin kuin Slotty, joka puolestaan ei ilmeisesti pidä sanasta *maχ* muodostettua kymmenlukua *muvalχl* riittävänä todisteena siitä, että *maχ* ≠ 1 – myöhemmin on tuotu esiin muutakin todistusaineistoa, jonka perusteella näin on (esim. *hušur maχ* ’x *Jungen*’ [Pfiffig 1969, 123, n. 128a; Lejeune 1981b, 72]).

¹¹¹⁹ Perusian *cippus* tarjosi jotain pohjaa spekulatioille, sillä siinä esiintyy ensin ilmaus *naper XII* ja myöhemmin ilmaukset *naper zl*, *hut naper* ja *naper ci*, mistä on päätelty, että $12 = zl + hut + ci$ (Deecke 1877, 271; Pauli 1882, 138–140; Skutsch 1895, 264–265; Hempl 1932, 66) – yhtälö on kuitenkin täysin kuvitteellinen: vaikka lukutavat *zl* = *zal* ja *hut* = *huθ* hyväksyttäisiin, tekstin sisältö on pääosin hämärä ja *naper zl* pelkkä oletus: tekstissä lukee *naper šran czlθii falsti* (ks. myös Brown 1889, 391; Thomsen 1899, 389; Cortsen 1905–1906, 20; Krogmann 1958, 158).

¹¹²⁰ Ks. Olzscha 1959, 340–341; ks. myös Facchetti 2005, 360.

¹¹²¹ Torp 1902, 70–74. Ks. myös Lejeune 1981a, 242–245; Agostiniani 1995, 45–47.

¹¹²² Wilkins 1962, 69–71.

¹¹²³ Esim. Cortsen 1905–1906, 20–33; Skutsch 1907, 800–802; Herbig 1913, 181–182, n. 3; 185–186; Slotty 1937. Slotty ei kritiikistä (Cortsen 1939, 273, n. 1; Vetter 1940, 189–190) huolimatta ollut valmis muuttamaan näkemyksiään (ks. Slotty 1952, 119, n. 20; 128–129; 140), joskin hän välttää myöhemmin yhdistämästä mitään tiettyä merkitystä tiettyyn lukusanaan, Cortsen taas on myöhemmin hyväksynyt Torpin esityksen (ks. Vetter 1929, 299).

¹¹²⁴ Esim. Woudhuizen 1988–89, 112–115. Pisani (1959, 170–171; 1986, 309) piti vaihtoehtoista selitystä (Krogmann 1958, 153–157) todennäköisenä, koska siinä etruskin ja indoeurooppalaisten lukusanojen välillä oli selkeä yhteys – Pisani (1959, 171) tarkensi, ettei tarkoita, että etruski olisi indoeurooppalainen kieli, vaan että etruskin lukusanat voisivat olla lainasanoja. Yleensä peruslukusanoja pidetään yhtenä

tyytymään siihen, mitä itse nopista voitiin päätellä.¹¹²⁵ Juuri näiden etruskilaisten noppien takia alettiinkin kiinnittää huomiota siihen, miten nopan sivut on numeroitu ja havaittiin, että etruskit käyttivät ”klassisen” (1–6, 2–5, 3–4) ohella myös konsekutiivista (1–2, 3–4, 5–6) merkintätapaa.¹¹²⁶ Monet olettivat, että kyseessä olisi maantieteellinen ero,¹¹²⁷ mutta myöhemmin on varmistunut, että ero on ajallinen: vanhimmat nopat on numeroitu konsekutiivisesti, jossain vaiheessa sen ohella alkaa esiintyä myös ”klassista” merkintää, joka syrjäyttää konsekutiivisen merkinnän lopulta kokonaan.¹¹²⁸ Edustavatko nämä etruskilaisin sanoin merkityt arpakuutiot siis väistämättä jompaakumpaa näistä tyypeistä? Jostain yksittäisestä poikkeuksesta huolimatta tätä voisi pitää todennäköisenä,¹¹²⁹ muttei tietenkään aivan varmana. Jos

vahvimista vihjeistä kielisukulaisuuden osoittamiseksi, koska ne eivät ole helposti lainautuvaa ainesta (– vrt. Décsy 1990, 93). Ks. myös Woudhuizen 1988–89, 109; Bonfante 1990, 22; Kaimio 2003b, 21. Sloty (1952, 119) saattoi vielä kyseenalaistaa sanan *ci* merkityksen, mutta kun etruskin fraasin *ci avil* vastineena Pyrgin kultalevyissä esiintyy foinikian (puunin) *šnt šlš III* (Bonfante 1990, 13, *fig.* 5; Belfiore 2015–2016, 132, *fig.* 1; Xella & Zamora López 2019, 115–116), voidaan pitää täysin varmana, että *ci* = ’3’ (Olzscha 1966, 61; 65; Pfiffig 1969, 123, *n.* 128a; Cristofani 1979, 405; Lejeune 1981b, 71; Richardson 1986, 229; Woudhuizen 1988–89, 112; Bonfante 1990, 28; Agostiniani 1995, 26; Pittau 1996, 1664; Bonfante & Bonfante 2002, 94–96).

¹¹²⁵ Torp 1902, 74–75.

¹¹²⁶ Deecke 1877, 267; Pauli 1882, 10–11; 1894, 219; Skutsch 1895, 256; 256–257, *n.* 2; Lattes 1899, 1365; Thomsen 1899, 388; Skutsch 1901; Torp 1902, 74; Skutsch 1907, 801; Herbig 1913, 181–182, *n.* 3; Eldridge 1918, 286; ks. myös Devoto 1932, 519. Deecke (1877, 268) pitää konsekutiivista merkintää vanhempana, etruskeille ominaisena, ja sitä, että vain näitä kahta merkintätapaa käytettiin, todisteena siitä, ettei Campanarin tulkinta, joka johtaa järjestykseen 1–3, 2–4, 5–6, ole mahdollinen (Deecke 1877, 267–268; Pauli 1882, 11). Campanarin tulkinta perustui sanojen vertailuun klassillisten kielten kanssa – väite, että hän olisi vertaillut näitä noppia tämän tulkinnan valossa muihin antiikin noppiin (Campanari 1848b, 74) on vähintäänkin kyseenalainen, jonka vain tuon tulkinnan kannattaja, kuten Lattes (1899, 1366, *n.* 21; ks. myös Hempl 1932, 65), pystyy jotenkuten hyväksymään. Se, että Campanarin esittämä sivujen numerointi on itse asiassa kolmanneksi yleisin globaalissa mittakaavassa (de Voogt ym. 2015, 153; 156, *fig.* 5; ks. myös Poplin 2004–2005, 55; Eerkens & de Voogt 2017, 165; de Voogt & Eerkens 2018, 105–106) lienee pelkkää sattumaa.

¹¹²⁷ Konsekutiivinen merkintä esitettiin tavallisemmaksi joko Lounais-Etruriassa (Pauli 1882, 11; Cortsen 1905–1906, 19) tai Etelä-Etruriassa (Torp 1902, 64; 74). Brinton (1889, 523) taas mainitsee, että konsekutiivista merkintää on tavattu muutamista Pohjois-Etrurian nopista.

¹¹²⁸ Artioli ym. 2011, 1038–1039.

¹¹²⁹ Skutsch (1907, 801) oli sitä mieltä, että yhdestä poikkeuksesta (1–6, 2–4, 3–5) huolimatta nämä nopat edustavat mitä luultavimmin jompaakumpaa perustyypeistä. Jotkut (Krogmann 1958, 153; Mayani 1961, 59; ks. myös Agostiniani 1995, 27–28) olivat kuitenkin valmiita näkemään tuon yhden poikkeuksen perusteella kolmannen tyyppin. Tyyppiä 1–4, 2–5, 3–6, jossa vastakkaisten sivujen erotus = 3, on myös esitetty kolmanneksi perustyyppiksi (Stoltenberg 1943, 240; Lejeune 1981b, 71; ks. myös Rix 1969, 848), vaikkei mitään todistusaineistoa näkemyksen tueksi ole (Lejeune 1981b,

taas poikkeuksia esiintyy yleisemmin, niin kaikki on mahdollista.¹¹³⁰ Näissä nopissa esiintyy kuusi erilaista sanaa kuudella sivulla, joten sellaiset nopat, joissa yksi tai useampi luku toistuu eri sivuilla, kuten 1–1, 5–5, 6–6; 2–2, 3–3, 4–4; 1–3, 2–5, 5–6; 1–2, 4–5, 1–6 ja 4–4, 5–5, 6–6, voidaan tässä yhteydessä jättää huomioimatta, mutta joitain poikkeuksia esiintyy silti.¹¹³¹ Jos siis etruskin lukusanat 1–3 tunnetaan, riittääkö lukusanojen 4–6 arvoituksen ratkaisuun noppien itsensä todistus? Riittääkö se, ettei sivuja ole näissä nopissa numeroitu konseptiivisesti todistamaan, että niissä on noudatettu ”klassista” merkintää?¹¹³² Jos ainoastaan todella esiintyvät variantit otetaan huomioon, voisivat näiden noppien silmäluvut olla merkitty myös 1–5, 2–6, 3–4¹¹³³ tai 1–5, 2–4, 3–6. Todennäköisyys puoltaa toki ”klassista” merkintää, mutta ainakin jotkut ovat sitä mieltä, että koska kyse on joka tapauksessa poikkeuksellisista esineistä, voi myös silmälukujen järjestys näissä nopissa olla poikkeuksellinen.¹¹³⁴ Noppien lisäksi myös muita todisteita lukusanojen 4–6 identifioimiseksi on toki

74; Agostiniani 1995, 27–28) eikä tuo sinällään harmoninen ja looginen tyyppi esiinny todellisessa aineistossa mitenkään yleisesti (de Voogt ym. 2015, 153, *fig. 2*).

¹¹³⁰ Brinton (1889, 523) esittelee Stewart Culinin näkemyksen, jonka mukaan British Museumin etruskilaisista nopista yli 10 %:ssa on poikkeuksellinen järjestys (alaviitteessä puhutaan yli tusinasta muinaisia noppia) – tieto levisi Paulin (1894, 219) ja Torpin (1902, 74) välityksellä, mutta Culinin näkemys on sangen kyseenalainen, sillä H. B. Waltersin mukaan yhtäkään British Museumin nopista ei voida pitää varmasti etruskilaisena (Skutsch 1895, 265–266, *n. 2*; ks. myös Cortsen 1905–1906, 19). Vielä vuosikymmenten päästä Paulin lausunnon pohjalta saatettiin uskoa, että British Museumin olisi lukuisia etruskilaisia noppia (Vetter 1940, 188; ks. myös Murray 1952, 8). Wilkins (1962, 71–72) tutki British Museumin 94 noppaa ja löysi 10 (= 10,6 %), jotka oli merkitty ”klassisesta” merkintätavasta poikkeavasti: muutaman konseptiivisesti merkityn nopan lisäksi löytyi kolme, joiden vastakkaiset sivut on merkitty 1–3, 2–4, 5–6 ja yksi kappale merkintätapoja 1–2, 3–5, 4–6; 1–5, 2–6, 3–4 sekä 1–3, 2–5, 4–6 – mutta, kuten todettu, yhtäkään näistä nopista ei voida pitää mitenkään varmasti etruskilaisena.

¹¹³¹ Slottyn (1937, 382–383) aineistona oli 46 etruskilaista noppaa, joista 35:ssä vastakkaisten sivujen summa = 7 ja kahdessa konseptiivinen, niiden joissa yksi tai useampi luku on toistettu useammalla sivuilla, lisäksi löytyi vain yksi noppa, jonka sivut on merkitty jollain muulla tavoin: 1–5, 2–4, 3–6. Agostiniani (1995, 28) yhdisti Slottyn ja Wilkinsin aineistoon Savellin aineiston (43 noppaa Bolognan arkeologisen museon [Museo Civico Archeologico] kokoelmassa), saaden näin yhteensä 183 noppaa, joista 125 edustaa ”klassista” ja 37 konseptiivista numerointia, 14 on sellaisia, joista puuttuu yksi tai useampi luku tai joku luku esiintyy useammin (ks. myös Della Seta 1918, 437), ja 7 edustaa jotain muuta tyyppiä – Agostiniani mainitsee näistä vain kuusi, jotka ovat Wilkinsin British Museumista löytämät, joten seitsemäs on ilmeisesti Slottyn aineistossa esiintyvä 1–5, 2–4, 3–6, jonka lähteenä on ilmeisesti Della Seta (1918, 437).

¹¹³² Ratkaistuaan kolme ensimmäistä lukusanaa, ja todettuaan, ettei konseptiivinen järjestys niiden perusteella tullut kyseeseen, määritteli Torp (1902, 74–75) lukusanat 4–6 sen oletuksen perusteella, että näissä nopissa vastakkaisten sivujen summa on 7.

¹¹³³ Agostiniani 1995, 29.

¹¹³⁴ Lattes 1899, 1366; Wilkins 1962, 72–73; Lejeune 1981b, 74–75.

pyrityt löytämään,¹¹³⁵ mutta turhaan. Joistain satunnaisista väitteistä¹¹³⁶ huolimatta esityksen $\theta u = 1$, $zal = 2$, $ci = 3$, $sa = 4$, $max = 5$, $hu\theta = 6$ ¹¹³⁷ ei voida sanoa olleen

¹¹³⁵ Esim. se, että numeron 5 symbolina käytetty Λ esiintyy Pohjois-Etrurian myöhemmissä aakkosissa kirjaimen m merkkinä, joka sattuu olemaan lukusanan max '5' alkukirjain (Rix 1969, 845–848; Cristofani 1973, 92; 1979, 408; Woudhuizen 1988–89, 112) ei todista mistään mitään (Agostiniani 1995, 30, *n.* 28). Agostiniani (1995, 29–30) on pyrkinyt osoittamaan, että $sa = 4$ sen perusteella, että jostain piirtokirjoituksesta tavatut termit *zelarvenas* ja *sarvenas* ovat lukusanoista zal '2' ja sa '4' johdettuja ja viittaavat haudan koon kaksin- tai nelinkertaistamiseen, mutta todistusaineisto ei ole mitenkään yksiselitteistä. Mitään kunnollisia perusteita Torpin esityksen (sa '4', $hu\theta$ '6') kyseenalaistamiselle ei ole, mutta kun Oštir (1921, 34) toi esiin Stefanos Byzantionlaisen (s. v. Τετράπολις) maininnan siitä, että Attikan Τετράπολις oli esikreikkalaiselta nimeltään Ὑτηνία, viitaten tämän nimen samankaltaisuuteen etruskin lukusanan $hu\theta$ kanssa, jonka merkitys siis olisi tämän pohjalta '4', niin monet alkoivat epäillä Torpin esitystä. Kretschmer (1921, 277–278; 1929) kannatti Oštirin esitystä sumeilematta, mikä edesauttoi sen leviämistä ja hyväksymistä, niinpä monet (esim. Devoto 1932, 519; Slotty 1937, 398; Stoltenberg 1943, 242; Krahe 1954, 155; Olzscha 1957, 45–46; Krogmann 1958, 155–157; Mayani 1961, 69–71; Olzscha 1968, 150; Cristofani 1973, 91; Woudhuizen 1988–89, 117; Staccioli 1994, 88) pitävät sitä vähintään vakavasti otettavana hypoteesina. Vetter (1929, 299) toteaa, että jos hypoteesissa on jotain perää, on kyseessä etruskien alkuperän kannalta merkittävä tieto, ja ettei mitään yksiselitteisen pitäviä vasta-argumentteja ole esitetty (Vetter 1930, 306). Lejeune (1981b, 75) esittää hypoteesin toisaalta melko kyseenalaisena, mutta näyttäisi kuitenkin hyväksyneen sen (ks. Van Heems 2009, 292; 311). Vain harvat (Meyer 1928, 556–557, *n.* 2; Cortsen 1929, 103; Rix 1963, 131) olivat valmiita tyrmäämään hypoteesin, vaikka Wilkins (1962, 77–78) totesi aivan oikein, ettei hypoteesin saama huomio ole mitenkään suhteessa sen todistusvoimaan (ks. myös Hester 1965, 339; Beekes 2003, 37). Wilkinsin artikkeli jäi ilmeisesti samana vuonna julkaistun hautalöydön varjoon: vuonna 1960 löydettiin Tarquiniasta (*Necropoli dei Monterozzi*) hauta (*Tomba dei Caronti*), jonka seinille on kuvattu kaksi ovea, joiden molemmilla puolilla on jonkinlainen demoni portinvartijana – kuviin liittyvien tekstien perusteella kyse näyttäisi olevan Kharunin erilaisista ilmenemismuodoista (Sacchetti 2000, 134–138). Lukusanojen kannalta kiinnostavaa on, että yhden demonin nimi näytti olevan $\chi arun hu\theta s$ (Sacchetti 2000, 139, *fig.* 10; *Tav.* III – 1). Rix (1963, 131) tulkitsi, että koska kolmas ovi, ja näin ollen kaksi muuta demonia, jäi maalaamatta, on kyseessä kuudes Kharun (ja lisätodiste Torpin esitykselle, että $hu\theta = 6$), mutta useimmat ovat pitäneet tuota nimeä todisteena siitä, että $hu\theta = 4$ (esim. Olzscha 1968, 150–151; Lejeune 1981b, 76; ks. myös Van Heems 2009, 311) – edes ne, jotka ovat vastustaneet Torpin esityksen kyseenalaistamista (Agostiniani 1995, 30, *n.* 27; Van Heems 2009, 291, *n.* 17) eivät ole kyseenalaistaneet sanan $hu\theta s$ tulkintaa, vaikka kuvistakin näkee, että yhdessä teksteistä ei lue $\chi arun u[e]$, vaan $\alpha\chi rumune$ (Sacchetti 2000, 137, *fig.* 7), joten ainakin ajatus neljästä Kharunista voidaan kuopata. Se, että lukusanelle sa on pyritty antamaan merkitys '6' on perustunut toisaalta siihen, että siinä on nähty yhteys vastaavaan indoeurooppalaiseen lukusanaan ja toisaalta siihen, että em. perusteluja sille, että $hu\theta$ merkitsisi '4' on pidetty riittävän vakuuttavina, jotta Torpin esitys voitaisiin kyseenalaistaa. Ainoa todiste, jolla näkemystä on pyritty perustelemaan, on eräästä kuusi sarkofagia sisältävästä hautakammioista löydetty piirtokirjoitus, johon sisältyvän fraasin *sam šuθi* on tulkittu viittaavan kuuteen hautaan (Olzscha 1968, 151),

koskaan yleisesti hyväksytty. Ajan myötä monet ovat sen kyllä hyväksyneet,¹¹³⁸ mutta numeroiden 6 ja 4 osalta monet ovat kahden vaiheilla¹¹³⁹ eikä etruskien noppien voida sanoa mitenkään yksiselitteisesti todistavan esityksen puolesta,¹¹⁴⁰ joten lienee liioittelua verrata näitä noppia Rosettan kiveen.

Useimmat etruskilaiset ja monet roomalaiset nopat ovat löytyneet haudoista, ja niillä on ajateltu tässä yhteydessä olleen jonkinlainen symbolinen merkitys,¹¹⁴¹ ehkä niillä tahdottiin viitata elämän epävarmuuteen.¹¹⁴² Monesti haudoissa on kuitenkin ollut noppien lisäksi myös muita pelivälineitä, pelinappuloita ja pelilautoja.¹¹⁴³ Symbolinen merkitys olisi varmasti ollut ilmeinen yhdenkin nopan perusteella, mutta etruskien haudoissa noppia on yleensä useampia – toisten mukaan kolme¹¹⁴⁴

mikä ei kuitenkaan ole mitenkään perusteltua (Lejeune 1981b, 75–76). Myös kuolleisuustilastoista on yritetty löytää vihjeitä lukusanojen tulkintaan (Sloty 1937, 395–396; Stoltenberg 1943, 235–236; 238–239; Olzscha 1957, 45), mutta käytössä olevan aineiston perusteella ei voida oikeastaan sanoa mitään (Wilkins 1962, 75–77). Sanojen esiintymistajuus (Sloty 1937, 387; Krogmann 1958, 153; Mańczak 1983; Woudhuizen 1988–89, 114) ei myöskään ole tarjonnut mitään tuloksia, jotka voitaisiin yleisesti hyväksyä (Wilkins 1962, 55, n. 4; Agostiniani 1995, 30, n. 27).

¹¹³⁶ Mayani 1961, 61–62; Olzscha 1968, 150.

¹¹³⁷ Torp 1902, 75.

¹¹³⁸ Esim. Stolz & Debrunner 1966, 61–62; Pfiffig 1969, 123; Mallory 1989, 89, *fig.* 60; Bonfante 1990, 22; Agostiniani 1995, 22; Kaimio 2003b, 21; Benelli 2007, 255; ks. myös Rigobianco 2013, 46, n. 173.

¹¹³⁹ Esim. Linkomies 1953, 208; Pallottino 1955, 265; Rix 1963, 130–131; 1969, 854–855; Cristofani 1973, 91 (myöhemmin Cristofani [1979, 407–408] pitää Torpin esitystä melkein varmasti oikeana); Lejeune 1981a, 242; 1981b, 73–76 (ks. myös Van Heems 2009, 313); Woudhuizen 1988–89, 113–114; Bonfante & Bonfante 2002, 96.

¹¹⁴⁰ Artioli kumppaneineen (2011, 1031) pyrki todistamaan lopullisesti, että koska etruskeilla oli käytössä vain kaksi tapaa numeroita nopan sivut, niin Torpin identifikaatio oli oikea, mutta vaikkei yhtään aktuaalista poikkeusta näistä kahdesta tavasta tunnettaisi, olisi epäilykselle silti sijaa. Ainoat Artiolin ja kumppaneiden (2011, 1033; 1034, n.) aineistossa esiintyvät poikkeukset olivat nopat, joiden vastakkaiset sivut on merkitty 1–6, 2–5, 5–3 ja 1–6, 3–4, 5–5.

¹¹⁴¹ Bachofen 1858; Fabretti 1874–75, 289; Deschler-Erb 2006, 562; 569.

¹¹⁴² Rochette 1837, 634; Eldridge 1918, 286–287; Janković 2008–2009, 67 (vrt. Janković 2018, 248).

¹¹⁴³ Meidän aikoihimme säilyneet antiikin pelilaudat ovat pääasiallisesti kivisiä, joko julkisten rakennusten lattiaan tai portaisiin kaiverrettuja tai muuten vain kivistä valmistettuja. Kivi ei kuitenkaan liene ollut mitenkään tyypillinen tai tavallinen pelilautojen valmistusmateriaali. Kuten edellä mainittiin, Trimalchion pelilauta oli valmistettu tärpättipistaasista (Petron. 33,2), ja tuskinpa Martialiksen (14,17) mainitsema kaksipuolinen pelilauta oli kivistä valmistettu. Ainoat arkeologiset todisteet antiikin aikaisista puisista pelilautoista ovat niiden toisinaan säilyneet metalliosat: kulmavahvikkeet, saranat ja kahvat (Toynbee 1971, 53; Crummy 1992–1993, 2; 4; Schädler 2007, 359–360; 2019, 165–166; ks. myös Beard 2008, 252).

¹¹⁴⁴ Bachofen 1858, 147, n. 3; Brizio 1899, 742.

ja toisten mukaan taas kaksi,¹¹⁴⁵ mikä tuntuisi viittaavan siihen, että kyse on pelivälineistä, sillä noppa- ja lautapeleissä käytetään yleensä useampaa noppaa kerrallaan. Ehkä pelivälineiden, kuten monien muidenkin haudoista löytyneiden esineiden, tarkoitus oli vain saada vainaja tuntemaan olonsa kotoisaksi tuonpuoleisessa.¹¹⁴⁶ Noppia on tietysti löydetty muualtakin kuin haudoista.¹¹⁴⁷

Kuten edellä todettiin, oli antiikin kreikan tavallisin ’noppaa’ merkitsevä sana κύβος, eikä muita sanoja, joilla olisi tämä merkitys juurikaan tunnettu. Sana κόττος, jolla muutamissa teksteissä viitataan erilaisiin eläimiin,¹¹⁴⁸ esiintyy Justinianuksen lainsäädännössä (*Cod. Iust.* 1,4,25) sanan κύβος synonyyminä (τῶν καλουμένων κύβων ἤτοι κόττων), mutta sana ei liene koskaan ollut yleisessä käytössä. Hesykhios (γ 988 Schmidt = γ 992 Latte) esittää sanan γυλλός merkitykseksi κύβος, ἢ τετράγωνος λίθος – tässä κύβος näyttäisi kuitenkin tarkoittavan vain ’kuutiota’, ei ’arpakuutiota’.¹¹⁴⁹ Sana βολίς ’heittoase, heittokeihäs’ voi kyllä tarkoittaa ’nopanheittoa’ (*AP* 9,767,4 [Agath.]) ja jopa ’noppaa’ (*AP* 9,768,2 [Agath.]),¹¹⁵⁰ kuten kontekstin perusteella näyttäisi, mutta tässä lienee kyse runollisesta kielenkäytöstä eikä mistään yleisessä käytössä olleista ilmauksista.¹¹⁵¹ Agathias (*AP*

¹¹⁴⁵ Eldridge 1918, 287.

¹¹⁴⁶ Toynbee 1971, 52–53. Ks. myös Janković 2018, 249–252. Toisin kuin jotkut (Moskovszky 1973, 245; Agostiniani 1995, 24) kuvittelevat, noppien yleisyys etruskien haudoissa tuntuisi viittaavan juuri siihen, että kyse oli ”vain” pelivälineistä.

¹¹⁴⁷ Davidson 1952, 218; Beard 2008, 252; Janković 2008–2009, 66–67; Manniez 2010, 18; Janković 2018, 240–241; 248–249; 253–254.

¹¹⁴⁸ Ks. *LSJ*, s. v. κόττος. Kottos oli myös yksi kreikkalaisen mytologian satakätisistä jättiläisistä (ks. esim. Castrén & Pietilä-Castrén 2000, s. v. hekatonkheires).

¹¹⁴⁹ Riemschneider (1959, 324) esittää sanan merkitsevän ”tetraedrinoppaa”, mutta ehkä on parempi käsittää, että Hesykhios todellakin tarkoittaa sanan merkitsevän ’kuutio, tai nelikulmainen kivi’, vaikka täysin hämäräksi jääkin, mihin kielenulkoisen maailman esineeseen sanan olisi tarkoitus viitata. Ks. myös *LSJ*, s. v. γυλλός.

¹¹⁵⁰ *LSJ*, s. v. βολίς.

¹¹⁵¹ Boulenger (1627, 64) esittää sanan βολίς lisäksi myös sanalle βόλιον merkitystä ’arpakuutio’, ja ainakin Leontios Neapolislainen (Βίος και πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ 165,22 Rydén) käyttää sanaa tässä merkityksessä. Hesykhios (π 2072 Schmidt = π 2027 Hansen; ks. myös π 2071 Schmidt = π 2071 Hansen; π 2074 Schmidt = π 2074 Hansen) näyttäisi pitävän sanaa βόλιον sekä ’pelinappulan’ (πεσσός) että ’nopan’ (κύβος) synonyyminä, mutta muissa lähteissä (*EM*, s. v. πεσσοί; Eust. 1396 [*Od.* 1,107]; ks. myös *LSJ*, s. v. βόλιον) sana yhdistetään pelinappulaan: *Etymologicum Magnum* esittää vain, että βόλια κυβιστῶν (mon. gen. < κυβιστής = κυβευτής ’uhkapeluri’ – ks. n. 444) merkitsee pelinappuloita, mutta Eustathios väittää, että se olisi muinoin käytetty pelinappuloiden nimitys (βόλια κυβιστῶν τοὺς πεσσούς φασιν οἱ παλαιοί). Ks. myös Souter 1622, 80–81. *Suda* (τ 7; samoin Georgios Kedrenos, *Synopsis historion* 125c) tarkoittaa ilmeisesti termillä ψηφοβόλον ’noppaa’ eikä ’noppakuppia’, kuten jotkut (esim. *LSJ*, s. v. ψηφοβόλον; Boulenger 1627, 65; Saglio 1896; Dasen & Gavin 2022, 283; ks. myös Dasen 2020c,

9,482,23) käyttää myös sanaa ψηφίς (diminutiivi sanasta ψηφος, joka tarkoittaa kaiken muun ohella myös 'pelinappulaa') merkityksessä 'arpakuutio'. Nopan pisteisiin viitattiin sanalla τρημα 'reikä' (Amips. *fr.* 20 *CAF* 1 = *fr.* 19 *PCG* 2 = *fr.* 20 Edmonds < Poll. 9,96),¹¹⁵² josta johdettiin myös verbi τρηματίζω (Sophr. *fr.* 129 *CGF* = *fr.* 124 Cunningham < Eust. 1397 [*Od.* 1,107]; Poll. 9,96), joka Polluxin mukaan on doorilaisten käyttämä termi, jolla viitataan tietyn uhkapelin (πλειστοβολίνδα) pelaamiseen, ja tämän pelin pelaajasta puolestaan käytettiin nimitystä τρηματίκτας, jonka Hesykhios (τ 1316 Schmidt ≈ τ 1316 Hansen) kertoo merkitsevän samaa kuin κυβεντάς (= κυβεντής 'uhkapeluri'). Eustathiuksen (1084 [*Il.* 16,742]; 1397 [*Od.* 1,107]) mukaan taas nopanpelaajia kutsuttiin nimellä τρηματίται.¹¹⁵³

Latinassa *tessera* oli tavallisin 'noppaa' merkitsevä sana, joskin myös sanaa *alea* käytettiin tässä merkityksessä. Ovidius (*Ars* 2,203; 3,355) käyttää pari kertaa sanaa *numerus* merkitsemään 'arpakuutiota', mutta sanaa ei tavata tässä merkityksessä muista lähteistä. Isidoruksen (*Orig.* 18,63) mukaan jotkut käyttävät nopasta nimitystä *lepusculus* (diminutiivi sanasta *lepus* 'jänis'), koska (heitetyn) nopan liikettä voidaan verrata jäniksen juoksenteluun loikkimalla. Mistään muusta lähteestä sanaa *lepusculus* ei tiettävästi löydy tässä merkityksessä, joten kyse voi olla Isidoruksen omasta keksinnöstä.¹¹⁵⁴ Samoin Isidoruksen väite, että noppaa olisi muinoin kutsuttu nimellä *iaculum* ('nuoli, heittokeihäs'), koska sitäkin heitetään (*a iaciendo*), olisi helpompi hyväksyä, jos yksikin antiikin lähde tukisi sitä.¹¹⁵⁵ Kuten edellä todettiin, esiintyy sana *taxillus* muutamissa antiikin lähteissä, ja vaikka sana ilmeisesti on diminutiivi sanasta *talus*, niin sen tarkka merkitys ei ole aina kovin selvä. Merkityksessä 'arpakuutio' sanaa *taxillus* alettiin käyttää vasta keskiajalla.¹¹⁵⁶

188) ovat oletaneet, ja termillä κοκκίον (diminutiivi sanasta κόκκος 'jyvä, siemen') 'nopan silmälukua' – teksti on ainakin ymmärrettävämpi, jos antiikin seitsemään planeettaan ei verrata noppakupissa olevia seitsemää noppaa, vaan nopan vastakkaisten sivujen silmälukujen summaa.

¹¹⁵² Pollux (9,95) viittaa näihin pisteisiin myös sanoilla τρύπημα ja κοιλότης, ja sanoo, että niistä käytettiin nimityksiä τὸ σημεῖον, ὁ τύπος 'merkki' ja ἡ γραμμὴ 'viiva' (ks. myös Becq de Fouquières 1873, 310).

¹¹⁵³ Tai τρηματίται (*LSJ*, s. v. τρηματίζω; Kaibel [*CGF*, s. 174]). Ks. myös Becq de Fouquières 1873, 316.

¹¹⁵⁴ Papias (1485, s. v. lepusculi; tesserae) toistaa tässäkin kohden uskollisesti Isidoruksen sanoja.

¹¹⁵⁵ Ks. myös Souter 1622, 80; Boulenger 1627, 64.

¹¹⁵⁶ Zdekauer 1886, 23. Ainakin Italiassa sana näyttäisi olleen melko yleisesti käytössä (ks. Sella 1929–1930, 200–202; 205; 206; 209–214).

Ainoastaan myöhemmässä latinassa esiintyvät ’nopan’ merkityksessä myös sanat *dadus*¹¹⁵⁷ ja *decius*.¹¹⁵⁸

3.5.6 Muut arvontavälineet

Säännölliset monitahokkaat

Säännöllisiä monitahokkaita kutsutaan (myös) Platonin kappaleiksi.¹¹⁵⁹ Edellä on jo tavattu tetraedri ja heksaedri eli kuutio, joita tiedetään käytetyn arvontavälineinä jo muinaisina aikoina. Säännöllisiä monitahokkaita on niiden lisäksi vain kolme muuta: oktaedri, dodekaedri ja ikosaedri. Arvonta- ja pelivälineenä heksaedri näyttäisi

¹¹⁵⁷ Esim. Piacenzasta tavataan 1200-luvulta noppapeliä merkitsemässä ilmaukset *ludus de dadis* ja *ludus ad datos* (Sella 1929–1930, 203). Sana *dadus* on ilmeisesti vääristynyt muoto verbin *do* partisiipista *datus* ’annettu’, merkityksessä ’heitetty’, jonka pohjalta ovat syntyneet italian ja espanjan *dado*, ranskan *dé* ja englannin *die* (Fiske 1905, 70–71; 278; ks. myös Calcagnini 1544, 296; Souter 1622, 80–81; Cardano 1663, 275; Averani 1769, 59; Du Cange 1938a, s. v. *decius*; Battisti & Alessio 1951, s. v. *dado*; Kavanagh 2005, 40). Toisin kuin Caro (1978a, 192; 195) esittää, Ausonius (191,30) ei viittaa sanalla *data* noppaan.

¹¹⁵⁸ Sana esiintyy joissain keskiaikaisissa teksteissä, kuten ranskaa ja latinaa sekoittavassa satiirisessa runossa *Des fames, des dez et de la taverne* (Väänänen 1946, 109–111), Ovidiuksen nimiin pannussa runossa *De vetula* ja joissain *Carmina Buranan* juomalauluissa (195; 203; 215; 219; 222). Sana näyttäisi olevan muodostettu ranskassa kansankielisen sanan *dé* pohjalta (Väänänen 1946, 112; Chandevau 2002, 66). Ks myös Du Cange 1938a, s. v. *decius*.

¹¹⁵⁹ Platonin *Timaioksessa* (54e–55c) Timaios esittelee säännölliset monitahokkaat ja yhdistää jokaisen niistä tiettyyn alkuaineeseen (55d–56c; ks. myös Plu. *De E* 390a; D. L. 3,70; Gomperz 1912a, 490; Almberg 1941, 345–346; Saint-Michel 1951, 101; Pietarinen 2005, 236–237), mikä voi hyvinkin olla Platonin keksintöä (Senechal 1981, 228; ks. myös Darvas 2007, 55; 162; 165; 171). Myöhemmin Eukleides (13,13–18) tarjoaa puhtaan matemaattisen esityksen säännöllisistä monitahokkaista. Itse säännöllisiä monitahokkaita on pidetty Pythagoraan keksintönä Prokloksen (*in Euc.* 65 = *DK* 58 B 1) todistuksen perusteella, Aetios (*Placit.* 2,6,5 < pseudo-Plutarkhos, *Placita Philosophorum* 887b–c + Stobaios 1,21,6^c) taas esittää, että myös alkuaineiden yhdistäminen säännöllisiin monitahokkaisiin olisi Pythagoraan keksintöä. Eräässä *skholionissa* (*Euc.* 13,1 [Heiberg 1888, 654]) kuitenkin sanotaan, että pythagoralaisille kuuluu kunnia vain kolmesta (tetraedri, heksaedri ja dodekaedri), lopuista saadaan kiittää Theaitetosta, ja *Suda* (θ 93) esittää, että Theaitetos kirjoitti ensimmäisenä viidestä säännöllisestä monitahokkaasta – näiden tietojen perusteella näyttäisi siltä, ettei Theaitetokselle kuulu kunnia ainoastaan parin uuden säännöllisen monitahokkaan löytämisestä, vaan niitä koskevan yleisen teorian keksimisestä, jonka perusteella on myös selvää, ettei näiden viiden lisäksi ole muita säännöllisiä monitahokkaita (Waterhouse 1972, 212–218; ks. myös Geffcken 1934a, 146; Artmann 1984, 104 – vrt. Ball 1908, 24). Ks. myös Perdrizet 1931, 14–15; Deonna 1954, 34–36; Guthrie 1962, 266–270; Boyer 1994, 86–87; 135–136.

olleen aina yleisimmin käytetty. Tetraedri on arvontavälineenä hieman kömpelö – sen liikettä tuskin kukaan voisi verrata jäniksen loikkimiseen, minkä lisäksi tetraedristä jää heiton jälkeen päällimmäiseksi yksi sen kärjistä, kun taas muista säännöllisistä monitahokkaista jää päällimmäiseksi yksi tahkoista, mikä helpottaa niiden käyttöä arvontavälineinä. Tahkojen lukumäärän perusteella tetraedri tarjoaisi neljä erilaista tulosta, mutta kuten edellä todettiin, käytettiin sitä muinoin ainoastaan binäärisenä arvontavälineenä, joten tässäkin suhteessa on ymmärrettävää, ettei se ole koskaan saavuttanut suurempaa suosiota arvontavälineenä. Heksaedrin tarjoamat kuusi erilaista heiton tulosta kalpenevat tietysti oktaedrin kahdeksan, dodekaedrin kahdentoista ja ikosaedrin kahdenkymmenen rinnalla, mutta ehkä kuusi oli riittävä määrä, ja ainahan voitiin käyttää useampaa heksaedria kerrallaan. Syynä heksaedrin suosioon pelivälineenä lienee kuitenkin ollut sen muoto, sillä kuutio on huomattavasti helpompi valmistaa kuin oktaedri, dodekaedri tai ikosaedri.

Oktaedri oli kreikkalaisten kertomusten mukaan viimeiseksi keksittyjen säännöllisten monitahokkaiden joukossa¹¹⁶⁰ eikä näyttäisi jostain syystä saavuttaneen antiikissa juurikaan suosiota.¹¹⁶¹ Nabluksesta (*Vanhan testamentin* Sikem, Palestiinassa) on löydetty kahdeksansivuinen norsunluinen noppa,¹¹⁶² jonka sivuille on merkitty silmäluvut, eli sitä on ilmeisesti käytetty arvontavälineenä, mutta se on joku vähemmän säännöllinen monitahokas – oktaedri olisi tietysti ollut parempi arvontaväline, mutta sitä ei ilmeisesti tunnettu vielä näihin aikoihin (9. tai 8. vuosisata eaa.). Väitetään kyllä, että ”Egyptiläisestä museosta” löytyisi yksi norsunluusta valmistettu oktaedri,¹¹⁶³ mutta ainakaan oletus, että vastaavia epäilemättä löytyisi muistakin kokoelmista ei näyttäisi pitäneen paikkaansa.

Dodekaedri oli antiikissa selvästi suosituampi säännöllinen monitahokas kuin oktaedri. Joidenkin mukaan dodekaedri tunnettiin jo mykeneläisajalla,¹¹⁶⁴ mutta varmaa todistusaineistoa löytyy vasta uudemmalta ajalta. Varsinkin roomalaisajan

¹¹⁶⁰ Ks. myös Waterhouse 1972, 213; Artmann 1984, 104.

¹¹⁶¹ Alessandrin (1539, 155) sangen epäselvää esitystä antiikin arpapeleistä voidaan tulkita monin tavoin – yksi mahdollisuus on se, että hän kuvitteli jossain antiikin pelissä käytetyn kahdeksansivuista noppaa, joka ei siis välttämättä tarkoita oktaedria (de’ Ficoroni 1734, 64–65), mutta jos Alessandri jotain tällaista kuvitteli, tulkitsi hän vain antiikin kirjallisia lähteitä väärin.

¹¹⁶² Laser 1987, 122, n. 607; Hübner 1992, 64, n. 31; 221, *Abb.* 21; Beeri & Ben-Yosef 2010, 415; 420–421; 422, *fig.* V:9.

¹¹⁶³ Hugo 1872–1873, 84. Pennick (1988, 35) kertoo, että oktaedreja, joiden sivut on numeroitu 1–8, olisi löydetty egyptiläisistä haudoista, mutta ei tarjoa mitään tarkempia tietoja tai lähdettä tälle väitteelle.

¹¹⁶⁴ Ks. Duval 1964, 380. Erään etruskilaisen dodekaedrin oletetaan olevan jo Pythagoraan ajoilta (Waterhouse 1972, 213), mutta sen ajoitus ei ole mitenkään varmallalla pohjalla (Artmann 1984, 106).

Galliasta tunnetaan lukuisia¹¹⁶⁵ pronssilevyistä koostuvia dodekaedreja, joiden kärjissä on jostain syystä aina jonkinlaiset nupit ja joiden tahkoissa on yleensä erikokoisia pyöreitä aukkoja.¹¹⁶⁶ Mitään varmuutta näiden esineiden käyttötarkoituksesta ei ole¹¹⁶⁷ – peliväline¹¹⁶⁸ on yksi oletus muiden joukossa,¹¹⁶⁹ mutta juuri edellä mainitut ominaisuudet tuntuisivat puhuvan sen puolesta, ettei näitä esineitä ole tarkoitettu käytettäväksi ainakaan arvontavälineinä. Antiikin ajalta tunnetaan toki muitakin dodekaedreja. Monte Loffalta (Veronan maakunta) on löydetty vuolukivestä valmistettu dodekaedri, jonka sivuilla on erilaisia pisteistä ja viivoista koostuvia kuvioita,¹¹⁷⁰ joiden voisi kuvitella olevan tarkoitus merkitä erilaisia lukuja, joskin mitään varmuutta niiden merkityksestä ei ole. Ainakin potentiaalisesti kyse on arvontavälineestä.¹¹⁷¹ Helvetiasta on löydetty hopealla päällystetty lyijystä valmistettu dodekaedri, jonka sivuille on kaiverrettu eläinradan merkkien nimet¹¹⁷² – ehkä kyse on vain koriste-esineestä, mutta kaipa sitä on voitu käyttää myös jonkinlaiseen arvontaan. Erään pronssisen dodekaedrin sivut ovat niin kuluneita, ettei merkinnöistä voi olla täysin varma, mutta ainakin kuutonen näyttäisi

¹¹⁶⁵ Duval (1981, 195) ilmoittaa lukumääräksi kuutisenkymmentä, mutta hieman myöhemmin niitä kerrotaan tunnettavan 77 kappaletta (ks. Hill 1994, 290–291) ja jonkin ajan kuluttua lukumääräksi ilmoitetaan jo satakunta (Guillier & Delage 2008, 284) tai yli sata (Guggenberger 2000, 68–69). Ks. myös Erman 1894, 13–15; Coulon 1909, 233; Deonna 1954, 23–25; Duval 1958, 386; Malleret 1961, 347; Thompson 1970, 93; Artmann 1984, 105.

¹¹⁶⁶ Ks. Amiet 1870, 197; *Taf.* XVIII, 1; Hugo 1872–1873, 83; Caspari 1882; Martin 1890, 21; Erman 1894, 13; Coulon 1909, 229–230; *Anon.* 1924, 273; Saint-Michel 1951, 96–98; Thompson 1970, *pl.* XX; Duval 1981; Hill 1994, 289; 290, *fig.* 1; Guillier & Delage 2008, 283–284; ks. myös Cohausen 1879, 393–394; *Taf.* XI, *fig.* 9; Heinevetter 1912, 51; Lamer 1927, 2023–2024; Saint-Michel 1951, 95, *fig.* 1; Deonna 1954, 22–23; 30; 21, *fig.* 2; Malleret 1961, 344; 347; 346, *fig.* 3; Sterckx 1970, 598; Artmann 1984, 105; Guggenberger 2000, 67; 78–80; Darvas 2007, 139, *fig.* 6.9a.

¹¹⁶⁷ Ks. esim. Hugo 1872–1873, 83; Cohausen 1879, 393; Erman 1894, 15–17; Coulon 1909, 231; 238; 251–256; Heinevetter 1912, 58; *Anon.* 1924, 274; Lamer 1927, 2023–2024; Saint-Michel 1951, 97; 101; 108; 111; 116; Deonna 1954, 25–29; 31–33; 39–48; 67–70; 76–79; 87–89; Duval 1957, 364; Malleret 1961, 347–348; Thompson 1970; Artmann 1984, 106; Cervi-Brunier 1985, 154–155; Balil 1988, 311–312; Hill 1994, 292; Guggenberger 2000, 67; 69; 70; 73–77; Darvas 2007, 139; Guillier & Delage 2008, 284–285.

¹¹⁶⁸ Amiet 1870, 197; Cohausen 1879, 393–394; Martin 1890, 21; Erman 1894, 13; 17; Coulon 1909, 231; Saint-Michel 1951, 97; Deonna 1954, 27; 31; 70; Duval 1957, 364; Guggenberger 2000, 74; Darvas 2007, 139; Guillier & Delage 2008, 284.

¹¹⁶⁹ Sterckx 1970, 598.

¹¹⁷⁰ de’ Stefani 1885–1886, 1441; 1443; 1444; 1447–1448; *tav.* 18.

¹¹⁷¹ de’ Stefani (1885–1886, 1448–1449) olettaa, että kyseessä voisi olla joko noppa tai ”mystinen ennustusväline”, kaikki de’ Stefaniin konsultoimat asiantuntijat taas pitivät esinettä noppana (ks. *ibid.*, 1449–1451; 1458). Paulin yrityksestä (ks. *ibid.*, 1451–1458) huolimatta sivujen merkinnät ovat jääneet selittämättömiksi.

¹¹⁷² Cervi-Brunier 1985; Guillier & Delage 2008, 285; ks. myös Guggenberger 2000, 72.

olevan merkitty kolmelle sivulle, mikä tuntuisi viittaavan jonkinlaiseen huijaukseen,¹¹⁷³ jos tätä esinettä oli tarkoitus käyttää arvontavälineenä. Kreikkalaisin luvuin A–IB (1–12) merkittyä dodekaedria¹¹⁷⁴ taas ei tuntuisi aiheellista epäillä miksikään muuksi kuin arvontavälineeksi. Kreetalta on löydetty vuorikristallista valmistettu dodekaedri, jonka sivuille on merkitty luvut 1–10 (A–I), 15 (IE) ja 20 (K),¹¹⁷⁵ Patraista taas vastaava esine, jonka sivuille on merkitty luvut 1–3 (A–Γ), 6 (F), 7 (Z, joka voi toisaalta olla myös N ’50’), 10 (I), 11 (IA), 15 (IE), 18 (IH), 20 (K), 30 (Λ) ja 40 (M, tuskin Σ ’200’).¹¹⁷⁶ Toiset ovat kuitenkin sitä mieltä, että sivuille merkittiin tavallisesti aakkosten 12 ensimmäistä kirjainta (A–M),¹¹⁷⁷ joten mitään täysin yleisesti hyväksyttyä tapaa sivujen merkitsemiseen ei näyttäisi olleen.

Ikosaedri kuului (ainakin joidenkin lähteiden mukaan) myöhemmin löydettyihin säännöllisiin monitahokkaisiin, mutta se näyttäisi olleen antiikissa melko suosittu, ja oletettavasti juuri arvontavälineenä. Erään laskelman mukaan¹¹⁷⁸ ikosaedreja ja dodekaedreja tunnetaan antiikin ajalta (toiselta vuosisadalta eaa. kolmannelle vuosisadalle jaa.) lähes sata kappaletta, joista noin puolet tulee Egyptistä. Eräästä Tiberiuksen aikaisesta lapsen haudasta Rooman lähistöllä on löydetty kristallinen ikosaedri, jonka sivut ovat tyhjiä,¹¹⁷⁹ mutta tavallisesti ikosaedrien sivut on merkitty. Tavallisimmin ikosaedrien sivuille on merkitty ensimmäiset 20 kreikan aakkosta (A–Y),¹¹⁸⁰ mutta joitain muitakin merkintöjä tavataan. Eräässä esiintyvät kreikkalaiset luvut 1–10, 12–19, 20 ja 30 (A–I, IB–IΘ, K ja Λ).¹¹⁸¹ Erään vuorikristallista valmistetun ikosaedrin sivuilla on sekä roomalaiset numerot I–XX että aakkoset A–V.¹¹⁸² Erään niin ikään vuorikristallista valmistetun ikosaedrin sivuilla taas esiintyy eläinradan 12 merkkiä (niitä vastaavien kahden kirjaimen symbolien kanssa), näistä neljä on jostain syystä merkitty vielä uudemman kerran ja

¹¹⁷³ van Vleuten 1876, 193. Klein (1891, 40) esittää, että luvut 1, 2 ja 3 on merkitty kahdelle sivulle, 4 ja 5 kumpikin yhdelle, ja 6 kolmelle sivulle. Ks. myös Heinevetter 1912, 58; Guggenberger 2000, 72, n. 41.

¹¹⁷⁴ Michon 1906, 158–159; Heinevetter 1912, 51; 58.

¹¹⁷⁵ Chaniotis 2006, 206–207.

¹¹⁷⁶ *Bulletin épigraphique* 1987, 127; *SEG* 35,397; Chaniotis 2006, 208; ks. myös Guggenberger 2000, 72, n. 41.

¹¹⁷⁷ Spadini 2019, 112.

¹¹⁷⁸ Spadini 2019, 112.

¹¹⁷⁹ Deonna 1954, 73, n. 11.

¹¹⁸⁰ Héron de Villefosse 1901, 233; Michon 1904, 327; 1906, 158; Heinevetter 1912, 48–50; 57; Smith 1920, 205; Dornseiff 1925, 151; Lamer 1927, 2025; Perdrizet 1931, 2–4; *pl.* II, 1; 5; 6; 8; 11–13; Cook 1987, 46; 47, *fig.* 37; Balil 1988, 312; Spadini 2019, 112; 113, *fig.* 2–3; ks. myös de’ Stefani 1885–1886, 1450; Smith 1925, 49.

¹¹⁸¹ Perdrizet 1931, 3.

¹¹⁸² Lafaye 1892a, 128; Mowat 1897a, 309–310; Balil 1988, 312; Minas-Nerpel 2007, 145; ks. myös Michon 1904, 327–328; Heinevetter 1912, 50; Lamer 1927, 2025–2026; David 1955, 5; 1962, 12; Haensch 2019, 182.

lopun neljä sivua on jätetty tyhjiksi.¹¹⁸³ Egyptistä on löydetty kalkkikivestä valmistettu ikosaedri, jonka jokaiselle sivulle on kirjoitettu jonkun egyptiläisen jumalan nimi demoottisella kirjoituksella.¹¹⁸⁴ Useimmat antiikin ikosaedrit on valmistettu erilaisista kivilajeista,¹¹⁸⁵ mutta tunnetaan myös ainakin yksi pronssinen ikosaedri,¹¹⁸⁶ joka poikkeaa muista siinäkin, että sen jokaiselle sivulle on merkitty kreikaksi sekä joku luku että sana – kaikki merkinnät eivät ole luettavissa, mutta seuraavat luvut voidaan tunnistaa: 1, [3], 6, 8, 9, 12, 14, 16–18, 22–24, 27–2[9], 35 ja 48 (A, [Γ], F, H, Θ, IB, IΔ, IF–IH, KB–KΔ, KZ–K[Θ], ΛE ja MH), kahdesta muusta sivusta toisessa näyttäisi olevan K sekä joku toinen numero, joten se on ilmeisesti joko 21, 25 tai 26, ja myös toinen puuttuva luku saattaa olla joku näistä luvuista. Osa sanoista on muistakin yhteyksistä tunnettuja nopan ja/tai telaluun heittojen nimiä ja monet ovat yhteydessä Ptolemaiosten ajan Egyptiin,¹¹⁸⁷ minkä lisäksi muutamissa tapauksissa sanalla ja luvulla on jokin konkreettinen yhteys: sivu 6 on ”sapattia edeltävä päivä” (προσάββατον), eli viikon kuudes päivä, sivu 8 ”mustekala” (πώλυψ = πολύπους) lonkeroiden määrän mukaan, sivu 9 ”muusat” (Μοῦσαι), koska muusia oli yleisen uskomuksen mukaan juuri yhdeksän, ja sivu 12 on ”tunnit” (ῥῥαι), koska päivä (samoin kuin yö) koostuu kahdestatoista tunnista.¹¹⁸⁸ Sitä, miksi juuri nämä luvut ja sanat on valittu, voi vain arvailla.¹¹⁸⁹ Pelaamisen¹¹⁹⁰ ohella ikosaedreja ja dodekaedreja oletetaan käytetyn mahdollisesti ennustamiseen¹¹⁹¹ – antiikin ajalta ei tunneta mitään peliä, jossa olisi käytetty kumpaakaan näistä eikä mitään tietoa myöskään ole mistään ennustusmenetelmästä, jossa niitä olisi käytetty. Koska sivut on yleensä merkitty eri kirjaimilla, olisi jonkinlainen arvonta täysin mahdollinen ja ymmärrettävä käyttötarkoitus näille esineille.

¹¹⁸³ Deonna 1954, 75; ks. myös Dornseiff 1925, 151–152; Cervi-Brunier 1985, 155; Chaniotis 2006, 208.

¹¹⁸⁴ Minas-Nerpel 2007, 137–143; 146–147; *pl.* IV; ks. myös Haensch 2019, 182. Tätä ikosaedria oletetaan käytetyn jonkinlaisena arpaennustusvälineenä (Minas-Nerpel 2007, 147–148).

¹¹⁸⁵ Perdrizet 1931, 2; Minas-Nerpel 2007, 145.

¹¹⁸⁶ Tunnetaan myös yksi em. pronssista valmistettuja dodekaedreja vastaava ikosaedri (Artmann 1996; ks. myös Guggenberger 2000, 70).

¹¹⁸⁷ Perdrizet 1931, 1; 4–12; *pl.* I; ks. myös *SEG* 8,811; Wuilleumier 1934, 17; Deonna 1954, 75; Haensch 2019, 182.

¹¹⁸⁸ Perdrizet 1931, 13.

¹¹⁸⁹ Perdrizet (1931, 12–13) kehittää jonkinlaisen yksinkertaisen arpapelin, jossa tätä ikosaedria olisi voitu käyttää, mutta kyse on täysin perusteettomasta oletuksesta.

¹¹⁹⁰ Heinevetter 1912, 51; Artmann 1984, 106; Minas-Nerpel 2007, 147.

¹¹⁹¹ Duval 1957, 364–365; Guggenberger 2000, 72; Spadini 2019, 112. On myös esitetty, että ikosaedreja käytettiin arpapeleissä, mutta dodekaedreja taas saatettiin käyttää ennustuksessa (Heinevetter 1912, 51–52; Chaniotis 2006, 208–213).

Epäsäännölliset monitahokkaat

Arkhimedeen kappaleiksi kutsutaan puolisäännöllisiä monitahokkaita, joiden tahkot ovat säännöllisiä monikulmioita, mutta eivät kaikki samanlaisia. Toisin kuin säännöllinen monitahokas, Arkhimedeen kappale ei siis arvontavälineenä tarjoa tiettyä määrää yhtä todennäköisiä tuloksia, vaan toiset sivuista ovat (enemmän tai vähemmän) todennäköisempiä kuin toiset. Arkhimedeen kappaleista kuboktaedri näyttäisi nauttineen antiikin aikana jonkinlaista suosiota – se voidaan valmistaa hiomalla kuution kärkiä, niin että syntyy kappale, jossa on kahdeksan tasasivuisen kolmion ja kuusi neliön muotoista tahkoa.¹¹⁹² Roomalaisajan Korintista tunnetaan pari pronssista kuboktaedria, joiden sivuilla ei ole mitään merkintöjä,¹¹⁹³ erästä vastaavaa esinettä on oletettu punnukseksi.¹¹⁹⁴ Egyptin Naukratiksessa taas on löydetty ilmeisesti vuorikristallista valmistettu kuboktaedri, jonka sivuilla ei myöskään ole mitään merkintöjä,¹¹⁹⁵ mutta tunnetaan myös kuboktaedri, jonka kaikki sivut on merkitty roomalaisin numeroin,¹¹⁹⁶ kuten myös sellainen savesta valmistettu kuboktaedri, jonka sivuille on merkitty kreikan aakkosten neljätoista ensimmäistä konsonanttia.¹¹⁹⁷ Ehkä siis kuboktaedriakin on käytetty antiikissa arvontavälineenä.

Tunnetaan myös joitain muita monitahokkaita, joita on saatettu käyttää arvontaan. Louvren kokoelmista kerrotaan löytyvän dodekaedri, jonka sivuilla esiintyvät kreikan luvut 1–12 (A–IB)¹¹⁹⁸ – esine on itse asiassa rombiododekaedri, jonka tahkot ovat vinoneliön muotoisia. Monien aktuaalisten tai potentiaalisten pelija/tai arvontavälineiden alkuperästä tai löytöpaikasta ei ole mitään tarkkaa tietoa, niinpä myös joitain 18-tahoisia noppia on kuviteltu antiikin aikaisiksi, vaikka ne ovat ilmeisesti vasta uudelta ajalta.¹¹⁹⁹ Karthagosta on löydetty nopaksi oletettu

¹¹⁹² Ks. esim. Darvas 2007, 141–142; 221, *fig.* 8.6. Ks. myös Boyer 1994, 204.

¹¹⁹³ Davidson 1952, 218; 222; *pl.* 100, 1756–1757.

¹¹⁹⁴ Empereur 1981, 552.

¹¹⁹⁵ Smith 1920, 205; ks. myös Lamer 1927, 2024; Balil 1988, 312.

¹¹⁹⁶ Smith 1920, 205; ks. myös Lamer 1927, 2024; Balil 1988, 312; Lambrugo 2015, 82, *fig.* 1.

¹¹⁹⁷ Heinevetter 1912, 57–58.

¹¹⁹⁸ Perdrizet 1931, 4; *pl.* II, 14.

¹¹⁹⁹ Tällainen monitahokas voidaan valmistaa hiomalla kuution särmiä, jolloin syntyy kappale, jossa on kuusi neliön, kaksitoista nelikulmion ja kahdeksan kolmion muotoista tahkoa – kolmion muotoiset tahkot ovat kuitenkin niin pieniä, ettei esine voi heitettäessä pysähtyä niille, joten käytännössä kyseessä on 18-tahoinen noppa (ks. esim. Mowat 1897a, 308; Balil 1988, 313, *fig.* 2). van Vleuten (1876, 192–193) esittelee kaksi tällaista noppaa, joiden neliön muotoisille sivuille on merkitty kirjainyhdistelmät TA, LS, SZ, NG, ND ja NH ja kahdelletoista nelikulmion muotoiselle sivulle silmäluvut 1–12. Mowat (1897a, 307–309) esittelee vastaavan esineen, ja olettaa kuten van Vleuten, että kyse on antiikin roomalaisista nopista. Onpa yksi tällainen noppa päätynyt latinankielisten piirtokirjoitusten korpukseenkin (*CIL* II 6246,8; ks. myös Mowat

punaisesta kivistä valmistettu epäsäännöllinen monikulmio, jossa on yhteensä 19 sivua, joista yhdeksän on suorakulmion muotoisia ja loput muodostavat kaksi pentagonaalista pyramidia – kaikille sivuille on merkitty jokin luku roomalaisin numeroin yhdestä kymmeneen sekä tämän jälkeen kymmenluvut yhdeksäänkymmeneen asti, paitsi että LXXX puuttuu ja XX esiintyy kaksi kertaa.¹²⁰⁰ Kovin selvää ei ole, millaisessa pelissä tällaista noppaa olisi ollut tarkoitus käyttää, mutta sivujen numerointi tuntuisi kyllä viittaavan jonkinlaiseen arvontaan. Edellä mainitulle 24-sivuiselle nopalle, eli tetrakis-heksaedrille, jonka sivuilla esiintyvät kaikki kreikan 24 kirjainta,¹²⁰¹ olisi potentiaalisesti ollut käyttöä aakkosoraakkelin ennuslauseen arvonnassa, mutta ei tiedetä, mihin sitä aktuaalisesti käytettiin, vai käytettiinkö sitä mihinkään.

Tavallisen kuution lisäksi valmistettiin antiikissa jostain syystä myös sellaisia noppia, joiden sivut ovat vinoneliön muotoisia. Yksi tällainen noppa, jonka sivujen kerrotaan olevan numeroitu ”epäsäännöllisesti”, löydettiin Korykoksen luolasta,¹²⁰² ja muutamia hellenistisellä ajalla valmistettuja on löydetty Pohjois-Kreikasta.¹²⁰³ Roomalaisajan Jerusalemissa on myös löydetty tällainen noppa, jonka sivut on merkitty ”klassiseen” tapaan (kakkosen sivulle on tosin aluksi merkitty kolmonen, mutta yksi silmäluvuista on sittemmin yliviivattu).¹²⁰⁴ Boscorealasta löydetyn nopan sivuista vain kaksi on vinoneliön muotoisia, muut neljä ovat selvästi kapeampia suorakulmioita, ja vaikka silmäluvut on merkitty kaikille sivuille, niin normaaleissa olosuhteissa heiton tulos on varmasti ollut aina toinen vinoneliöistä (1 tai 6),¹²⁰⁵ joten

1897a, 307–308; Balil 1988, 312–313) – se on muuten samanlainen, mutta siinä on LS:n tilalla TG. Ks. myös Lafaye 1892a, 128. Fittà (2000, 31–32) mainitsee Milanon Museo teatrale alla Scalasta löytyvän kuboktaedrin, jonka neliön muotoisilla sivuilla esiintyvät kirjainyhdistelmät ND, NG, NH, LS, SZ ja TA ja kolmion muotoisilla sivuilla luvut 1–8 sekä toisen pienemmän, jonka sivuille on merkitty luvut 1–12 (– tämä numerointi tuntuisi kyllä viittaavan dodekaedriin, kun tyhjästä sivuista ei mainita mitään). Kirjainyhdistelmät LS, SZ, NH, NG, ND ja TA esiintyvät myös eräässä arpakuutiossa (Cohausen 1879, 393), ja Cohausen kertoo myöskin mitä nämä kirjainyhdistelmät tarkoittavat: *lass sitzen, setz zu, nimm halb, nimm ganz, nimm deins ja tritt aus* – Michon (1904, 329; ks. myös Mowat 1897b, 477; Schädler 2021, 89) esittää TA:n tarkoittavan *tritt ab*, mutta kyse on joka tapauksessa saksalaisista uhkapelitermeistä, joita antiikin Roomassa tuskin käytettiin. Ks. myös Wörner 1878; Klein 1891, 22; Heinevetter 1912, 58; Lamer 1927, 2024–2025; Balil 1988, 312–314; Schädler 2021, 86–89.

¹²⁰⁰ Delattre 1902; ks. myös Lafaye 1892a, 128; Lamer 1927, 2025; David 1955, 5–6; 1962, 12; Balil 1988, 312.

¹²⁰¹ Empereur 1981, 562; *SEG* 31,1634.

¹²⁰² Jacquemin 1984, 170.

¹²⁰³ Lambrothanas & Touloumtzidou 2016, 71–73; 82–83; Ignatiadou 2019, 147; 148, *fig.* 4; 153; Alevizou 2020, 27; ks. myös Paleothodoros 2022, 131, *n.* 3; 141, *n.* 44.

¹²⁰⁴ Rahmani 1967, 90; *pl.* 24D.

¹²⁰⁵ Feugère & Picod 2014, 41.

käytännössä tämä on ollut binäärinen arvontaväline, samoin kuin Britanniasta löydetty soikea kiekko, jonka kaareville sivuille on merkitty silmäluvut 3 ja 4, vaikka käytännössä ainoa mahdollinen heiton tulos on 5 tai 6.¹²⁰⁶

Arpahyrrä

Kuten edellä todettiin, muinaisesta Palestiinasta löydetty ty pistetyn pyramidin muotoiset ”nopat” tuntuisi luonnollisimmalta tulkita arpahyrriksi. Vaikka antiikin nopat eivät aina ole kovinkaan tarkalleen kuutioita, niin tämä muoto tuntuisi täysin tarkoitukselliselta – silmäluvut on merkitty ainoastaan neljälle sivulle ja jos merkitsemättömien sivujen (pyramidin pohja ja kärki) läpi pujotetaan jonkinlainen tanko, ei ole epäilystäkään, etteikö kyseessä olisi arpahyrrä.¹²⁰⁷ Arpahyrrä tunnettiin myös muinaisessa Egyptissä, mutta ilmeisesti muut arvontavälineet olivat suositumpia ja tavallisempia, sillä Egyptin arpahyrrä on yksittäistapaus.¹²⁰⁸ Hyrrä oli tavallinen leikkikalua antiikin Kreikassa ja Roomassa, mutta arpahyrrän käytöstä ei ole juurikaan tietoa. Väite, että arpahyrrää olisi käytetty arvontaan yleisesti jo

¹²⁰⁶ Feugère & Picod 2014, 41.

¹²⁰⁷ Hallon (1983a, 22; 1996, 113) mukaan Tell Beit Mirsimistä löydetyn ”nopan” neljän silmäluvun merkityn sivun lisäksi on esineen päällimmäiselle sivulle merkitty toinen ykkönen – tämä viittaa ilmeisesti Albrightin (1930, 9; 1936–1937, 117, *pl.* 21 b; ks. myös Beeri & Ben-Yosef 2010, 418, *fig.* IV:1; 419) julkaisemaan kuvaan, jossa tämä ”noppa” on kuvattu niin, että pyramidin pohja on alimmaisena ja ty pistetty kärki päällimmäisenä (– jos esinettä on käytetty arpahyrränä, niin sen voisi kuvitella toimineen paremmin, jos pyramidin kärki on alimmaisena) – sekä tämän kuvan että Albrightin (1936–1937, 48) kuvauksen perusteella vaikuttaisi kuitenkin siltä, että esineen läpi kulkee reikä, mikä viittaa entistä vahvemmin siihen, että sitä on todellakin käytetty arpahyrränä. Gazasta löytyneet vastaavat esineet (Petrie 1933, 11; *pl.* XXIII,11; 1934, 11; *pl.* XXIV; XXXVI,21–27; ks. myös Hallo 1983a, 23; Beeri & Ben-Yosef 2010, 418, *fig.* IV:2–3; 419) ovat muuten samanlaisia, mutta mitään reikää ei ole havaittavissa, ja sama koskee Nippurista löydettyä ”noppaa” (McCown & Haines 1967, *pl.* 153, 11; Beeri & Ben-Yosef 2010, 416, *fig.* III:4; 417), jossa tosin ilmoitetaan kaikkien sivujen olevan numeroitu (X–2, 3–6, 4–5 – X on merkitty pyramidin kärkeen) – reikästä ei mainita mitään eikä sellaista näyttäisi piirroskuvan perusteella olevan, mutta jos näitä esineitä ei ole tarkoitettu arpahyrriksi, niin tälle ty pistetyn pyramidin muodolle on vaikea löytää mitään selitystä. Ks. myös Murray 1952, 22; Hübner 1992, 63–64. Alişar Höyükistä on löytynyt kivistä valmistettu ty pistetty pyramidi, jonka läpi on porattu reikä ja jonka sivuilla (kärkeä lukuun ottamatta) on epäsäännöllisesti merkittyjä syvennyksiä (Osten & Schmidt 1932, 88; 89, *fig.* 67, 704) – mitään varmuutta tämänkään esineen mahdollisesta käyttötarkoituksesta ei ole, mutta sen yhtäläisyys Palestiinan vastaaviin esineisiin on tietysti huomattava. Paljon myöhemmältä ajalta on peräisin nelisivuinen arpahyrrä *dreidel* (Noy 1972, 1393; Grunfeld 1976, 142; Hallo 1983a, 23; ks. myös Endrei & Zolnay 1988, 36; Botermans ym. 1990, 41; 48), jolla ei siis ilmeisesti ole mitään suoraa yhteyttä näihin muinaisiin arpahyrrisiin.

¹²⁰⁸ Piccione 2007, 56.

antiikin aikana, kun tarvittiin enemmän vaihtoehtoja kuin arpakuution tarjoamat kuusi,¹²⁰⁹ ei todistusaineiston valossa näyttäisi erityisen uskottavalta. Erästä pohjoisesta Galliasta löydettyä arpahyrrää, jonka neljälle sivulle on kaiverrettu kirjaimet A, R, T ja P, oletetaan antiikinaikaiseksi.¹²¹⁰ Oletettavasti antiikin roomalaiseksi oletetaan myös erästä kahdeksansivuista arpahyrrää, jonka sivut on numeroitu 1–7 ja 10.¹²¹¹ Jaspiksesta valmistettu ”epäsäännöllinen dodekaedri”, jonka läpi on porattu reikä, ja jonka sivuilla on erilaisia kuvia, kuuluu Kreikan kulttuuripiiriin, ja se on voinut toimia arpahyrränä.¹²¹²

Spartan arvontavälineet (?)

Spartan Artemis Orthian pyhäköstä on löydetty arkaaiselta ajalta peräisin olevia pitkulaisia pronssisia päistään kapenevia kuusisivuisia esineitä, joita ei muuten ehkä tulisi yhdistäneeksi arvontaan, mutta niiden sivuille on merkitty silmäluvut yhdestä kuuteen.¹²¹³ Vastaavia esineitä on löydetty samoilta seuduilta myös Menelaionista (Menelaoksen ja Helenan pyhäkkö),¹²¹⁴ muttei tiettävästi mistään muualta. Vaikea näille esineille olisi mitään muutakaan selitystä keksiä kuin se, että ne ovat arkaaisia spartalaisia arvontavälineitä. Kreetalta kerrotaan löydetyn jo minolaisen kulttuurin aikaisia särmiöitä, joiden sivuille on merkitty eri määrä renkaita ja pisteitä – pelkän lyhyen kuvauksen perusteella näiden esineiden tarkempi luonne (ja mahdollinen

¹²⁰⁹ Murray 1952, 9; Fittà 2000, 32.

¹²¹⁰ Lafaye 1892b, 541; Cagnat & Chapot 1920, 481.

¹²¹¹ Tämä arpahyrrä löytyy Museo teatrale alla Scalasta Milanosta – Fittà (2000, 31; 32) ei tarjoa mitään tarkempaa tietoa sen ajoituksesta tai alkuperästä, mutta ilmeisesti hän pitää sitä antiikin roomalaisena. Oletettavasti antiikinaikainen on myös Smithin (1920, 205) mainitsema British Museumin kokoelmista löytyvä ”kolminkertainen arpahyrrä” (*triple teetotum*), joskin pelkästään tämän nimityksen perusteella ei ole mitenkään ilmeistä mikä esine tämä oikeastaan on.

¹²¹² Spadini 2019, 112; 113, *fig.* 1. Spadini selittää, että sivujen arvot olisi ilmaistu kuvien aiheiden alkukirjaimen perusteella, niinpä kalastaja (ἀλιεύς) merkitsee A (1), käsityöläinen (βάνασος) B (2), kurki (γέρανος) Γ (3), kala (ἰχθύς) I (10), jänis (λαγῶς) Λ (30), hiiri (μῦς) M (40) ja viiriäinen (ὄρνις) O (70) – nämä tuntuisivat melko mahdollisilta, mutta hieman tulkinnanvaraisempi on kaatunut (tai kääntynyt) mies (καταστρεφόμενος), joka merkitsee K (20), ja entä loput sivut, joista ei mainita mitään? Kiinalaisissa arpahyrrissä kerrotaan esiintyvän toisinaan kalojen ja eläinten kuvia silmälukujen tilalla (Culin 1895b, 496), mutta mitään selitystä tälle käytännölle ei tarjota.

¹²¹³ Droop 1907, 115, *fig.* 5 d; 116; Kilian 1978, 221–222; *Taf.* VI–VIII. Ks. myös Conway 1916, 229; Sabetai & Nikita 2022, 178.

¹²¹⁴ Kilian 1978, 221–222; *Taf.* VII, 1; 4; 6.

yhteys Spartan esineisiin) jää melko hämäräksi, mutta niitä oletetaan käytetyn arvontavälineinä.¹²¹⁵

Tesserae lusoriae

Nimeä *tesserae lusoriae* on tullut tavaksi käyttää eräistä antiikin roomalaisista pienehköistä tavallisesti luusta, joskus myös norsunluusta, valmistetuista liuskoista, joihin on merkitty toiselle puolelle joku sana ja toiselle joku luku roomalaisin numeroin.¹²¹⁶ Näissä liuskoissa esiintyvät luvut I–XXV sekä XXX ja LX,¹²¹⁷ sanat taas ovat yleensä substantiiveja tai adjektiiveja, joiden sijamuoto on joko nominatiivi tai vokatiivi, ja ne voidaan melko selvästi tunnistaa joko positiivisiksi tai negatiivisiksi.¹²¹⁸ Samat luvut eivät aina liity samoihin sanoihin ja sanojen valinnassa näyttäisi olleen vaihtelua, vaikka jotkut sanat toistuvat melko usein.¹²¹⁹ Negatiivisina voidaan pitää sanoja kuten *ebriose* ’juoppo’, *periure* ’valapatto’, *fur* ’varas’, *avidus* ’ahne’, *vappa* ’heittiö, hylkiö’¹²²⁰ ja positiivisina taas esim. sanoja *purus* ’puhdas,

¹²¹⁵ Pendlebury 1939, 167; Murray 1952, 24. Muut vähääkään näitä vastaavat esineet tuntuisivat olevan vasta uudelta ajalta (esim. Feugère & Picod 2014, 41; Michaelsen 2003, 14; Gomme 1894, 326–327), paitsi eräs British Museumista löytyvä ”prismaattinen noppa”, jota sanotaan roomalaiseksi (ks. Küchelmann 2017/2018, 114, fig. 7 b).

¹²¹⁶ *CIL* X 8069,2–4; 8070,8–17; XI 6728,5–25; Henzen 1848, 286; 1867, 37; Carattoli 1887c, 396; Gamurrini 1887; Lafaye 1892a, 128; Falchi 1895, 291; Hülsen 1896, 228–234; Bücheler 1897, 392–394; Smith 1920, 206–207; Zei 1921, 222; 223, fig. 4–5; Lamer 1927, 2026–2027; Deonna 1938, 335–336; Campagna 1995, 282, fig. 25; 283–284; Melissano 2011; 2015, 91; 93; Casagrande 2012, 249, fig. 6; 250–251; Banducci 2015, 199–207; 212; Rodríguez Martín 2016, 208–209; 210, fig. 1; 212, fig. 2; Guàrdia i Llorens 2017, 176; 178, fig. 2; 179, fig. 3; Baratta 2014, 69; 71; 2018a, 255; 257, fig. 4–5; 259; 261; 262, fig. 11; 2018b, 519–536; Arslan Pitcher & Bianchi 2022, 211–212. Ks. myös Cherici 2001, 186; Lambrugo 2015, 82, fig. 1.

¹²¹⁷ Bücheler 1897, 392; Smith 1920, 207; Campagna 1995, 283; Casagrande 2012, 250; Baratta 2014, 69; ks. myös Melissano 2011, 136; 2015, 93. Yhdestä liuskasta on tosin tavattu myös luku XXVII (Guàrdia i Llorens 2017, 176) ja joidenkin (Arslan Pitcher & Bianchi 2022, 212) mukaan myös luvut XXIX ja XXIX esiintyisivät joissain liuskoissa.

¹²¹⁸ Campagna 1995, 283; ks. myös Bücheler 1897, 393–394; Melissano 2011, 136; Casagrande 2012, 251; Melissano 2015, 93. Gamurrini (1887, 398) esitti, että negatiiviset sanat ovat vokatiivissa ja niihin liittyvät pienemmät luvut, positiiviset sanat taas nominatiivissa ja niihin liittyvät suuremmat luvut, mutta sijamuoto ei näyttäisi olevan oikeasti yhteydessä sanojen merkitykseen tai niihin liittyviin lukuihin (Campagna 1995, 283, n. 72).

¹²¹⁹ Ks. Hülsen 1896, 233–234; 237, n. 1; Deonna 1938, 335–336; Campagna 1995, 284; Rodríguez Martín 2016, 213–215, fig. 3; 216–219; Guàrdia i Llorens 2017, 179; 181–184, fig. 5; Baratta 2018a, 254; 256–260.

¹²²⁰ Alaviitteessä voidaan mainita joitain ilmeisesti vielä loukkaavammiksi tarkoitettuja ilmauksia, kuten *ficose* ’peräpukamista kärsivä’, *moic(h)e* ’avionrikkoja’, *unu linga* ja

vilpitiön’, *bonus* ’hyvä, kunnollinen’, *facete* ’hieno; sukkela’ ja luultavasti myös sellaisia sanoja kuin *serius* ’vakava, totinen’ ja *amator* ’rakastaja’. Yleisesti ottaen negatiivisiin sanoihin liittyvät luvut ovat pienempiä ja positiivisiin liittyvät suurempia, mutta absoluuttisesti tämä pätee vain kaikkein pienimpien osalta, jotka eivät koskaan ole positiivisia ja kaikkein suurimpien, joita edustavat useimmiten sanat *felix* ’menestyksellinen; onnellinen’ ja *rex* ’kuningas’.¹²²¹ Monia näistä liuskoista ei ole pystytty ajoittamaan mitenkään tarkasti, mutta ainakin ne, joiden ajoitus on pystytty jotenkin määrittelemään, näyttäisivät olevan Rooman tasavallan ajan loppupuolelta.¹²²² Mikään kirjallinen lähde ei tietävästi valaise näiden liuskojen käyttötarkoitusta, joten oletukset perustuvat ainoastaan esineiden itsensä todistukseen. Yhden oletuksen mukaan näitä liuskoja olisi voitu käyttää jonkinlaiseen ennustamiseen,¹²²³ mutta yleisin oletus on alusta alkaen ollut, että kyse on pelivälineistä.¹²²⁴ Ehkä ne olivat jossain muussa pelissä käytettyjä pelimerkkejä, itsessään eräänlainen arpapeli tai jonkinlainen yksinkertainen tikkipeli (suurempi voittaa kierroksen).¹²²⁵ Näissä oletuksissa liuskojen sanoilla ei olisi käytännössä ollut mitään merkitystä,¹²²⁶ mutta voisi kuvitella, että pelissä sekä sanoilla että luvuilla olisi ollut oma merkityksensä, mikä se sitten lieneekään ollut. Jos oletetaan, että liuskoihin merkityt sanat olivat pelkkä ylimääräinen lisä, niin niitä voidaan verrata lukuisiin antiikin Roomasta löydettyihin pelilautoihin, joiden ruudut on merkitty kirjaimilla, joista muodostuu joku nokkelaksi tarkoitettu sutkautus, vaikka itse pelin

homoseksuaaleihin viittaavat sanat, kuten *pat(h)ice*, *cinaedus* ”irstailija” (Streng 1933, s. v. *cinaedus*) ja *tube*.

¹²²¹ Campagna 1995, 284; Rodríguez Martín 2016, 216–219; Guàrdia i Llorens 2017, 176; 177.

¹²²² Campagna 1995, 285; ks. myös Banducci 2015, 204; 215; Rodríguez Martín 2016, 209; Guàrdia i Llorens 2017, 177; Baratta 2018a, 254; Arslan Pitcher & Bianchi 2022, 212.

¹²²³ Casagrande 2012, 251–252; ks. myös Baratta 2014, 69; Rodríguez Martín 2016, 211; Guàrdia i Llorens 2017, 177; 186; Baratta 2018b, 520.

¹²²⁴ Mitä erheellisimpänä täytyy pitää käsitystä, että nämä liuskat liittyisivät jotenkin roomalaiseen lautapeliin *latrunculi* – Becq de Fouquières (1873, 446–448; ks. myös Lafaye 1892a, 129) kuvitteli, että sanalla *mora* ’viivyke, este’ olisi ollut jokin erityinen merkitys tässä pelissä, ja kun eräessä liuskassa esiintyy sana *moraris* (< *moror* ’vitkastella, hidastella’), niin näillä asioilla oli petollisen helppoa nähdä olevan joku yhteys (Hülse 1896, 236–237; ks. myös Rostovtsew 1899, 54–55; Rostovtsew & Prou 1900, 147; Rostovtzev 1905, 116; Smith 1920, 207; Deonna 1938, 335), mutta sanalla *mora* ei itse asiassa ole pelissä *latrunculi* mitään erityismerkitystä (Austin 1934, 30, n. 3; ks. myös Lamer 1927, 2027), ja kun on täysin selvää, että kyseessä on strateginen lautapeli, niin näitä liuskoja olisi sängen vaikea yhdistää tähän peliin mitenkään mielekkäästi (Campagna 1995, 285–286; ks. myös Guàrdia i Llorens 2017, 177).

¹²²⁵ Gamurrini 1887, 398. Kuten Campagna (1995, 285) toteaa, nämä Gamurrinin esittämät oletukset ovat ne, joita myöhemminkin on pääosin kannatettu. Rodríguez Martín (2016, 211–212) esittelee pari muutakin oletusta.

¹²²⁶ Campagna 1995, 287.

kannalta olisi ollut epäilemättä selvempää merkitä ruutuja pelkästään ruutuina, kuten joissain tapauksissa onkin tehty. Tunnetaan kyllä joitain liuskoja, joissa on säilynyt pelkästään luku ilman sanaa, mutta näissä puoli, jolla sana on ollut, on vain sattunut kulumaan niin, ettei sana ole enää luettavissa¹²²⁷ – jos tunnettaisiin vaikka yksikin useamman liuskan sarja, jossa sanoja ei esiintyisi ollenkaan, olisi jonkinlaiset perusteet olettaa, ettei sanoilla ollut pelissä mitään sen erityisempää merkitystä. Yleisin oletus on joka tapauksessa, että näitä liuskoja käytettiin joko jossain tarkemmin määrittelemättömässä arpapelissä¹²²⁸ tai eräänlaisessa yksinkertaiseen arvontaan perustuvassa pelissä, jossa pelaajat nostivat tällaisen liuskan (tai useamman) jostain astiasta ja suurimman luvun nostanut pelaaja voitti.¹²²⁹ Paljon paremmin ei loppujen lopuksi näitä liuskoissa esiintyviä sanoja selitä oletus, että ne olisivat liittyneet jonkinlaiseen yksinkertaiseen (hanhenjuoksun tyyliin) lautapeliin, jonka ruudut oli numeroitu ja voittaja oli se, joka saavutti ensimmäisenä ruudun LX ja siihen liittyvän liuskan, jossa esiintyy sana *felix* tai *rex*.¹²³⁰ Tässä oletuksessa voidaan kyllä nähdä jotenkin mielekäs progressio negatiivisista ja jopa herjaavista sanoista kohti positiivisia, mutta nämä liuskat tuntuisivat oikeastaan olevan tässä itse pelin kannalta melko turhia. Vaikkei mitään varmuutta näiden liuskojen käyttötarkoituksesta ole, tuntuisi jonkinlainen arpapeli tai arvonta järkevimmältä oletukselta, joskin sen tarkemmasta luonteesta voidaan esittää vain arvailuja. Sen perusteella, ettei tällaisia liuskoja tunnetta myöhäistasavallan aikaa aiemmalla tai myöhemmällä ajalla, näyttäisi siltä, että kyseessä on ollut joku hetkellinen muoti-ilmiö, jonka voisi olettaa säilyneen myös myöhemmälle ajalle, jos se olisi jollain perusteella ansainnut sen.

Noppakuppi

Siinä missä lautapeli vaatii tietynlaisen pelilaudan, joka voi olla paremman puutteessa vaikka piirretty hiekkaan, ja pelinappulat, joiden virkaa voivat toimittaa mitkä hyvänsä saatavilla olevat esineet, ei arpapelin pelaamiseen yleensä tarvita muita välineitä itse arvontavälineen lisäksi. Noppapelissä jonkinlainen tasainen alusta on tietysti suotava, mutta sen ei tarvitse olla pöytää tai lattiaa kummoisempi.

¹²²⁷ Ks. Hülsen 1896, 228; 233; Rodríguez Martín 2016, 210, *fig.* 1; 212, *fig.* 2; Guàrdia i Llorens 2017, 178, *fig.* 2; 181; 182; Baratta 2018a, 262. Poikkeus (joka vahvistaa säännön?) on eräs Hispanian Emporionista löydetty liuska, jonka toisella puolella on luku XXVIII ja toisella ei mitään (*ibid.*, 260; 261, *fig.* 10).

¹²²⁸ Baratta 2018a, 262.

¹²²⁹ Lafaye 1892a, 128; Melissano 2011, 137; 2015, 92; Guàrdia i Llorens 2017, 177; ks. myös Campagna 1995, 286.

¹²³⁰ Campagna 1995, 286; ks. myös Melissano 2011, 137; 2015, 91–92. Campagna myöntää itsekin, ettei tämä oletus selitä kaikkea.

Noppapelissä oli jo antiikissa tapana käyttää myös noppakuppia, jonka ensisijainen funktio lienee aina ollut estää heittojen manipulointi. Ovidius (*Ars* 2,203) mainitsee noppien heittämissä kädestä, viitaten luultavasti juuri heittojen manipulointiin: hän neuvoo miehiä pelaamaan tahallaan huonosti, sillä näin voidaan hänen mielestään edistää rakkaussuhteen kehittymistä. Isidorus (18,66) taas sanoo selvästi, että taitavat uhkapelurit osaavat heittää noppaa niin, että saavat aina toivomansa tuloksen. Eräässä *Anthologia Latinan* (333,2–4) runossa vähemmän taitava peluri Vatanans kuvittelee hallitsevansa noppia (*putat imperio currere puncta suo*), mutta kun heiton tulos ei olekaan toivottu (*sed male dum numeros contraria tessera mittit*), pystyy hän vain huutamaan ja räyhäämään (*clamat et irato pallidus ore fremit*).

Kreikan aktuaalisesti ja/tai potentiaalisesti 'noppakuppia' merkitsevistä sanoista sanalla φμός (Aeschin. 1,59; Diph. fr. 76 CAF 2 = fr. 77 PCG 5 = fr. 76 Edmonds < Harp., s. v. φμοί ≈ Phot. φ 210 = Suda φ 465; Poll. 7,203; 10,150; schol. Iuv. 14,5) näyttäisi ainakin olleen tämä merkitys, ja Horatius (*Sat.* 2,7,17) tuntee sanalle myös latinalaisen muodon *phimus*.¹²³¹ Harpokration (s. v. φμοί; samoin sch. Aeschin. 1,59; Phot. φ 210 = Suda φ 465; Phot. κ 664; Suda κ 1519) esittää sanan φμός synonyymiksi sanan κημός, jonka myös Pollux (7,203; 10,150) mainitsee peleihin liittyvien sanojen luettelossaan selittämättä mitenkään sen merkitystä. Sanoilla φμός ja κημός on useita erilaisia merkityksiä, mutta kumpikin merkitsee myös 'kuonokoppaa',¹²³² joten ilmeisesti antiikin Kreikan noppakupit muistuttivat ainakin jossain suhteessa kuonokoppaa.¹²³³ Polluxin (7,203; 10,150) luettelossa esiintyvän sanan κηθίς ja siitä johdetun diminutiivin κηθίδιον on myös esitetty merkitsevän 'noppakuppia',¹²³⁴ ja vaikka tämä onkin epävarmaa, niin ainakin toisella sanasta κηθίς johdetulla diminutiivilla, sanalla κήθιον (Hermipp. fr. 27 CAF 1 = fr. 27 PCG 5 = fr. 27 Edmonds = fr. 27 FOC 2 < sch. Ar. V. 674; Ath. 477d; Phot. κ 656–657; Eust. 1259 [Il. 22,93]),¹²³⁵ näyttäisi olleen tämä merkitys.

¹²³¹ Zangemeister (1862, 8) esittää, että tämä olisi *ἅπαξ λεγόμενον* Rooman kirjallisuudessa, mutta sana esiintyy kyllä muuallakin (ks. *ThLL*, s. v. *phimus*), joskin aivan toisessa merkityksessä – Horatiuksen tekstissä sanan merkitys on epäilemättä 'noppakuppi' (– vrt. Rieche 1986, 43).

¹²³² *LSJ*, s. v. φμός; κημός.

¹²³³ Saglio 1896, 1341.

¹²³⁴ *LSJ*, s. v. κηθίς. Polluxin luettelon sanoista myös sanan κόσκινον 'seula' on ajateltu (Heuzey 1876, 16) tarkoittavan 'noppakuppia', mutta tämä on pelkkä arvaus.

¹²³⁵ Lukutapa κητίον < κήθιον (*LSJ*, s. v. κηθίς) eräässä Alkifronin kirjeessä (1,39 [4,14]) on sangen epävarma, ja ainakin κητίον (diminutiivi sanasta κήπος 'puutarha') näyttäisi olevan yleisemmin hyväksytty, joskin sen merkitys jää tässä hieman hämäräksi: tässä kirjeen loppupuolella hetaira Megara esittää Bakkhikselle kutsun saapua tulevaan Adoniksen juhlaan mukanaan tämä κητίον tai κητίον tai νηττίον (= νηττάριον 'ankanpoikanen') tai γήτειον (= γήθιον 'sipuli'). Noppakuppi tuntuisi kyllä sopivan tähän asiayhteyteen melko hyvin, mutta ehkä hetairoiden juhlissa oli muuta ohjelmaa kuin noppaheitto.

Roomassa noppakuppi näyttäisi olleen yleisemmin käytössä kuin Kreikassa. Ehkä tavallisin noppakuppia merkitsevä sana latinassa on *fritillus* (Sen. *Apocol.* 12; 14; 15; Mart. 13,1,7; 14,1,3; 4,14,8; 5,84,3; 11,6,2; Iuv. 14,5; Sidon. *Epist.* 2,9,4; *Carm.* 23,491). Sana on ilmeisen onomatopoeettinen,¹²³⁶ ja se on yhdistetty verbiin *fritinnio*,¹²³⁷ jota käytetään pikkulintujen piipityksen ohella viittaamaan myös heinäsiirkojen ääntelyyn. Äänekkyys onkin yksi noppakuppiin kiinteästi liittyvä ominaisuus (Sen. *Apocol.* 15; Mart. 4,14,8; 5,84,3–5; Sidon. *Epist.* 2,9,4; *Carm.* 23,491).¹²³⁸

Sanan *orca* (Pompon. *Atell.* 190 < Prisc. *Gramm.* II 110,8; Pers. 3,50) on ajateltu voivan tarkoittaa tavallisen merkityksensä, 'saviastia, ruukku',¹²³⁹ ohella myös 'noppakuppia' – Pomponiuksen fragmentissa ei ole mitenkään ilmeistä, että *orca* liittyisi mitenkään mihinkään peliin, vaikka se kyllä mainitaan telaluiden (*taxillos*) yhteydessä, Persiuksen tekstiä taas tuntuisi mielekkäämmältä tulkita niin, että kyse on heittopelistä, jossa joitain tarkemmin määrittelemättömiä pelivälineitä (luultavasti telaluita tai pähkinöitä) oli tarkoitus heittää tähän ruukkuun.¹²⁴⁰ Erään Vindonissasta löydetyn kirjoitustaulun teksti tuntuisi kuitenkin puoltavan merkitystä 'noppakuppi' sanalle *orca*: tässä esitetään kutsu seuraavan päivän juominkeihin ja viitataan myös niissä pelattaviin peleihin, joihin liittyvää fraasia "heilutan (preesens) ruukku kuin miekkaa" (*crispo orcam sicut gladium*)¹²⁴¹ tuntuisi melko vaikealta tulkita muuten kuin olettamalla, että *orca* tarkoittaa tässä noppakuppia.

¹²³⁶ Walde 1938, s. v. *fritillus*; *OLD*, s. v. *fritillus*. Ernout & Meillet (1979, s. v. *fritillus*) esittävät tämän kysymysmerkin kanssa eikä myöskään *ThLL* (s. v. *fritillus*) pidä asiaa täysin varmana. Ks. myös Souter 1622, 10.

¹²³⁷ Saglio 1896, 1341; Walde 1938, s. v. *fritillus*; Todd 1943, 106, n. 3; ks. myös *ThLL*, s. v. *fritillus*.

¹²³⁸ Vaikkei sanan *fritillus* merkityksestä ole nykyään epäilystäkään, näyttäisi se jossain vaiheessa hämärtyneen: 400-luvulla elänyt Sidonius Apollinaris käyttää vielä sanaa sen klassisessa merkityksessä, mutta alun perin 1000-luvun puolivälissä julkaistussa Papiaan sanakirjassa sanan *fritillus* selitykseksi tarjotaan *tessera* (ks. Papias 1485, s. v. *fritillus*) ja myöhemmin sitä käytetään merkitsemään 'pelilautaa' (Petrus Martyr ab Angleria 1521, 38; 1530, *fol. lxii r*; *fol. lxxxvi v*; Calcagnini 1544, 296; Cardano 1663, 263; 275 – vrt. Caro 1978a, 196), ja ilmeisesti tätä kautta se saa myös merkityksen 'lautapeli' (Cardano 1663, 262; 265).

¹²³⁹ Streng 1933, s. v. *orca*; ks. myös *ThLL*, s. v. *orca*.

¹²⁴⁰ Ks. myös *ThLL*, s. v. *orca*; Caro 1978a, 171; Cardano 1663, 275; Becker 1863, 327; 1882, 458; Saglio 1896, 1342; Gusman 1899, 251–252, n. 1; Brückner 1920, 6–7 – vrt. esim. Calcagnini 1544, 293; Souter 1622, 12; Cardano 1663, 274–275; Bolle 1886, 14; 14–17, n. 32; Marquardt 1886, 848.

¹²⁴¹ Haensch 2019, 178; ks. myös Dasen & Schädler 2017, 62.

Parissa pompejilaisessa seinämaalauksessa on kuvattu noppakuppi,¹²⁴² ja erään peliluolan kyltissä saattaa olla kuvattu krateeria muistuttava noppakuppi.¹²⁴³ Noppakuppi esiintyy myös eräässä Antiokiasta löydetyssä myöhäisantiikin aikaisessa lattiamosaiikissa.¹²⁴⁴ Ja erään tulkinnan¹²⁴⁵ mukaan eräässä kampanialaisessa seinämaalauksessa Ankhises ei kannan penaatteja, vaan noppakuppia.¹²⁴⁶

Kirjallisen tai edes kuvallisen todistusaineiston valossa ei ole kovinkaan selvää millaisia antiikin noppakupit oikeastaan olivat. Noppakupeiksi joskus oletetut esineet voivat itse asiassa olla vain pieniä kuppeja.¹²⁴⁷ Joissain tapauksissa konteksti voi puhua sen puolesta, että kyse on todellakin noppakupista, kuten Pompejista Marcus Lucretiuksen talosta nopan ohesta löydetyn pienen savikupin kohdalla.¹²⁴⁸ Ainakin yksi noppakuppioletettu on löydetty Roomastakin¹²⁴⁹ ja eräs hieman vastaava, myöskin noppakupiksi oletettu, kuppi on valmistettu pronssista,¹²⁵⁰ joka tuskin lienee ollut mikään kovin tavallinen materiaali tähän tarkoitukseen. Hyvällä syyllä noppakupeiksi oletettuja esineitä on löydetty myös ainakin Britannian

¹²⁴² Kapakassa *Via di Mercuriolla* (Gusman 1899, 254; Maiuri 1953, *title-page*; Toner 1995, *fig.* 3; Beard 2008, *pl.* 6; Giacobello 2015, 38; Saastamoinen 2022, 23) ja Salviuksen kapakassa (Fiorelli 1876, 194; *tav.* VI; 1876–77, 104; Sogliano 1879, 136; Presuhn 1882, *Abtheilung V, Taf.* VII; Gerhard ym. 1884–1897, 146; Ihm 1890, 229; Lafaye 1892a, 127; Mowat 1895, 242; Ashton 1898, 8; Gusman 1899, 251; Cagnat & Chapot 1920, 484; Todd 1939, 6; Maiuri 1953, 145; Botermans ym. 1990, 26; Toner 1995, *fig.* 4; Clarke 1998/1999, 29, *fig.* 2; 33; Castrén 2006, 253; Beard 2008, *pl.* 13; Salmenkivi 2009, 452; Schafplitz 2012, 10, *Abb.* 1; 16; Giacobello 2015, 37; 38, *fig.* 2; Dasen 2020c, 178, *fig.* 4; ks. myös Lanciani 1892, 98; Kuryłowicz 1985, 218, *Abb.* II; Tuomisto 2002, 57; Cool 2016, 158).

¹²⁴³ Della Corte 1954, 73; Étienne 1998, 314 (ks. myös kuvaliite); Giacobello 2015, 39; ks. myös Carpiacci 2000, 71.

¹²⁴⁴ Lassus 1935, 122; *pl.* XIII, *fig.* 4; Downey 1963, *fig.* 45, 54; *fig.* 54, 33; *fig.* 60; Horn 1989, 148; 150, *Abb.* 14. Ks. myös *n.* 1261.

¹²⁴⁵ Price 2012, 4.

¹²⁴⁶ Ks. myös Zanker 1988, 209, *fig.* 162.

¹²⁴⁷ Beard 2008, 252; ks. myös Todd 1943, 106.

¹²⁴⁸ Berg 2008, 111; 123–124. Noppakupeiksi oletettuja esineitä on löydetty Pompejista toki aiemminkin (ks. Della Corte 1922, 462; Giacobello 2015, 40, *n.* 26). Aquileiasta löydetty noppakupiksi oletettu esine löytyi myös samasta yhteydestä muiden pelivälineiden (neljä telaluuta, kaksi noppaa ja pelinappuloita) kanssa (Giovannini 2006, 339), mutta se ei vaikuttaisi muotonsa puolesta (ks. *ibid.* 339, *fig.* 16) olevan erityisen sovelias noppakupiksi.

¹²⁴⁹ Saglio 1896; Cagnat & Chapot 1920, 484; 485, *fig.* 675; ks. myös Bruzza 1886, 774, *Fig.* 458.

¹²⁵⁰ Smith 1920, 205.

Vindolandasta¹²⁵¹ ja roomalaisajan Egyptistä.¹²⁵² Joidenkin Korintista löytyneiden luisten ja norsunluisten lieriömäisten rasioiden (*pyksis*) on ajateltu voineen toimia noppakuppeina.¹²⁵³ Noppakupin virkaa on tietysti voinut paremman puutteessa toimittaa mikä hyvänsä kuppi,¹²⁵⁴ tai vaikka kuivattu pullokurpitsan kuori.¹²⁵⁵ Tällaisista noppakupeista ei tietenkään jää jälkipolville mitään arkeologista todistusaineistoa, mutta tämän on esitetty selittävän, miksi satiiri Claudiuksesta on nimeltään juuri Ἀποκοκοκύντωσις (D. C. 60,35,3), ’kurpitsoituminen’ tai ’kurpitsaksi korottaminen’ – sanojen ἀποθέωσις ’jumalaksi korottaminen’ ja κολοκύνθη ’kurpitsa’ yhdistelmä viittaa Claudiuksen pelihimon innoittamaan rangaistukseen: hän joutuu tuonpuoleisessa pelaamaan noppaa pohjattomalla noppakupilla (Sen. *Apocol.* 14–15).¹²⁵⁶

Turricula

Noppakuppi tekee heittojen manipuloinnin vaikeaksi, mutta jättää huijaukseen taipuvaiselle pelurille kuitenkin jonkinlaiset mahdollisuudet vaikuttaa heiton tulokseen. Jos Martialista (14,16) on uskominen, ei *turricula* (diminutiivi sanasta *turris* ’torni’) jättänyt huijarille mitään mahdollisuuksia vaikuttaa heittoon, kuten esine itse toteaa: *Quae scit compositos manus improba mittere talos, / si per me misit, nil nisi vota facit*¹²⁵⁷ (jos epärehellinen käsi, joka osaa vaikuttaa telaluiden heiton tulokseen, heittää ne minun kauttani, voi se ainoastaan rukoilla [toivottua tulosta]). Nimensä mukaisesti *turricula* on pieni tornin muotoinen ylhäältä avoin rakennelma,

¹²⁵¹ Scullard 1979, 86; ks. myös Pace 2015, 47, *fig.* 3. Pace (2015, 47) kertoo noppakuppeja löytyneen Britanniaasta myös Coriasta.

¹²⁵² Haensch 2019, 180.

¹²⁵³ Davidson 1952, 218; ks. myös *pl.* 70, 964. Rochette (1837, 639) antaa ymmärtää, että Campanian kreikkalaisista ja roomalaisista haudoista olisi löydetty useitakin, tavallisesti norsunluusta valmistettuja, noppakuppeja, mutta pelkästään tämän lausunnon perusteella ei ehkä kannata pitää varmana, että kyse on varmasti juuri noppakupeista. Ks. myös Dasen & Schädler 2017, 63.

¹²⁵⁴ Keskiajalta ei tunneta noppakuppeja, joten joko niitä ei vain käytetty tai niiden virkaa saattoivat toimittaa jotkin satunnaiset esineet (Garau & Zagari 1997, 388).

¹²⁵⁵ Todd 1943, 106.

¹²⁵⁶ Todd 1943, 104–107; ks. myös Martin 1945, 64–65; Russo 1965, 18, *n.* 29; Gil 1971, 125; Norrman & Haarberg 1980, 107; Cortés Tovar 1984, 81. Tämä on kuitenkin vain yksi mahdollinen selitys tälle nimelle, ja tekstiin liittyy monia ongelmia – ks. Liite 2.

¹²⁵⁷ Joissain editioissa toisen säkeen viimeinen sana on *feret*, mutta *facit* on parempi lukutapa (Todd 1943, 106, *n.* 2; Shackleton Bailey 1978, 295) – argumentin kannalta sillä ei ole merkitystä, että sekä Todd että Shackleton Bailey olettavat *turriculan* tarkoittavan noppakuppia. Lukutapa *facit* ei toisaalta ole mitenkään uusi tai yllättävä – ks. esim. Calcagnini 1544, 293; Souter 1622, 6; 10; Boulenger 1627, 65; Cardano 1663, 275; Barbé 1878, 302; Caro 1978a, 181, ja *vota facit* esiintyy pentametrisäkeen lopussa myös Ovidiuksella (*Pont.* 1,6,38).

jonka sisällä olevia portaita pitkin nopat tai telaluut vierivät pöydälle tai pelilaudalle, eikä ”epärehellisellä kädellä” näin ollen ole mitään mahdollisuutta vaikuttaa heiton tulokseen.

Kreikassa esinettä kutsuttiin yksinkertaisesti vain torniksi, πύργος (*AP* 9,482,24 [Agath.]; *Suda* τ 7),¹²⁵⁸ ja ainakin myöhemmässä latinassa (*Anth.* 193,1; 333,7; Sidon. *Epist.* 5,17,6; 8,12,5; Isid. *Orig.* 18,60) sana *pyrgus* näyttäisi olleen esineen tavallinen nimitys. Isidorus (*Orig.* 18,61) selittää sanaa seuraavasti: *Pyrgus dictus quod per eum tesserae pergant, sive quod turris speciem habeat. Nam Graeci turrem πύργον vocant* (sitä kutsutaan nimellä *pyrgus*, koska nopat kulkevat [*pergant*] sen kautta, tai koska se on tornin muotoinen, sillä torni on kreikaksi πύργος). Ausoniuksen (191,26–28) maininnassa ”heitoista (= nopat), jotka sinkoutuvat pyörähdellen onton puksipuun uurrettuja portaita pitkin” (*bolos*, / [...] *praecipitante rotatu / fundunt excisi per cava buxa gradus*) voitaneen tunnistaa kaikessa runollisessa epämääräisyydessään viittaus *turriculaan*.¹²⁵⁹

¹²⁵⁸ Souterin (1622, 34–35; ks. myös *ibid.*, 12) lainaamassa Isaak Komnenoksen (Aleksios Komnenoksen pojan) nimiin luetussa kommentaarissa homeerisiin eepoksiin (käsikirjoitus löytyy Ranskan kansalliskirjastosta: *Grec* 2682) esitetään sanan πύργος synonyymiksi sanaa μόδιος, jonka Ignatiadou (2019, 146) esittää merkitsevän ’noppakuppia’ – on tietysti täysin mahdollista, että *turricula* ja noppakuppi on sekoitettu toisiinsa viimeistään Komnenosten ajalla, ellei jo paljon aikaisemminkin, mutta ainakaan antiikin aikakaudella ei tiedetä sanan μόδιος merkinneen sen enempää ’noppakuppia’ kuin ’*turriculaa*’.

¹²⁵⁹ Barbé (1878, 302) esittää, että *buxum*, samoin kuin *turricula*, tarkoittaisi noppakuppia, mutta vaikka sillä tässä Ausoniuksen runossa on ilmeisesti merkitys ’*turricula*’, niin mitään yleistä ei ole syytä tämän yksittäistapauksen perusteella mennä tekemään – sana voi itse puksipuun lisäksi tarkoittaa mitä hyvänsä puksipuusta valmistettua esinettä. Pelkästään kirjallisen todistusaineiston valossa ero noppakupin ja *turriculan* välillä ei ole mitenkään ilmeinen, sillä *turricula* näyttäisi olevan yksi niistä antiikin keksinnöistä, jotka ovat keskiajan aikana jääneet unohduksiin, niinpä monet tutkijat ovat olettaneet, että sanoilla *turricula* ja *pyrgus* tarkoitetaan noppakuppia – tämä näkemys esiintyy oikean selityksen (*fritillus* = kreikan φριός) ohella jo eräässä oletettavasti vähemmän muinaisessa Juvenalis-*skholionissa* (14,5): *fritillum pyrgum dixit* (ks. myös esim. Erasmus 1529, 803; Calcagnini 1544, 293; 296; Souter 1622, 6–12; Boulenger 1627, 65; Cardano 1663, 274–275; Averani 1769, 56; Adam 1819, 436–437; Rochette 1837, 639; Becker 1838, 222; Heydemann 1877, 10; Bolle 1886, 14; 14–17, n. 32; Bruzza 1886, 774; Marquardt 1886, 848; Gamurrini 1887, 397; Fiske 1905, 74–75, n. 78; Cagnat & Chapot 1920, 484; Nogara 1931, 217; Austin 1935, 76; Bell 1960, 29; 32; Väterlein 1976, 12; Caro 1978a, 180; 196; Bell 1980, 8; Kuryłowicz 1985, 187; Leary 1990, 123, n. 5; Purcell 1995, 6; Cherici 2001, 186–187; Rieche 2007, 89; Koželj & Wurch-Koželj 2013, 27 – vrt. Culin 1895b, 501), ja vaikka jonkinlainen ero erilaisilla ”noppakuppia” tarkoittavilla termeillä on kuviteltu olevan (Zangemeister 1862, 8; Saglio 1896; ks. myös Souter 1622, 10; 37–38; Becker 1863, 327–328), niin oikeastaan vasta arkeologinen todistusaineisto on osoittanut täysin kiistattomasti, että *turricula* on eri asia kuin noppakuppi.

Martialis mainitsee *turriculan* yhteydessä telaluut, mutta kaikissa myöhemmissä lähteissä se yhdistetään lautapeliin, mikä tarkoittaa, että sitä käytettiin noppien yhteydessä. *Turricula* näyttäisi olevan kuvattu juuri lautapelin yhteydessä myös Karthagosta (200-luvun jälkipuoliskolta jaa.)¹²⁶⁰ ja Antiokiasta (n. 450 jaa.)¹²⁶¹ löydettyissä mosaiikeissa, ja, kuten edellä todettiin, Filocaluksen kalenterissa esiintyy joulukuun kuvituksessa pöytä, jolla on *turricula* ja kaksi noppaa.¹²⁶² Myöskin arkeologisen aineiston perusteella voidaan *turricula* yhdistää juuri lautapeliin – Egyptin Qustulista löydetty puinen *turricula* (luultavasti vuoden 360 jaa. paikkeilta) löytyi samasta yhteydestä pelilaudan, pelinappuloiden ja viiden norsunluisen arpakuution kanssa.¹²⁶³ Tämän lisäksi tunnetaan vain yksi kokonaisena säilynyt *turricula* ja joitain kappaleita kolmannelta: Germanian Froitzheimista on löytynyt kuparilevyistä koostettu *turricula* (300-luvulta jaa.)¹²⁶⁴ ja Britannian Richborough’sta löydetty puisen luulevyillä päällystetyn *turriculan* kappaleita (luultavasti 300-luvun jälkipuoliskolta jaa.),¹²⁶⁵ mutta niiden yhteydestä ei löydetty muita pelivälineitä.

¹²⁶⁰ Ks. Darmon 2000, 113; 114, *fig.* 6; Rieche 2004, 27; Dasen 2020c, 180, *fig.* 7; ks. myös Horn 1989, 148; Cobbett 2008, 228; Küchelmann 2017/2018, 114, *fig.* 9 a. Toisten mukaan mosaiikki on 300-luvun alkupuolelta (Dasen 2020c, 180).

¹²⁶¹ Ks. Horn 1989, 148; 150, *Abb.* 14; ks. myös Lassus 1935, 122; *pl.* XIII, *fig.* 4; Downey 1963, *fig.* 45, 54; *fig.* 54, 33; *fig.* 60; Cobbett 2008, 228; 229, *fig.* 7a; Goncalves 2013, 260; Dasen 2020c, 181–182. Tässä mosaiikissa näyttäisi olevan *turriculan* lisäksi kuvattu myös noppakuppi, mutta näitä ei varmastikaan ole koskaan käytetty samanaikaisesti (vrt. Hyde 1694, 28; Lanciani 1892, 100; Culin 1895b, 501), joten jos taustalla näkyvä esine todellakin on *turricula*, on se (ainakin tässä tapauksessa) pelkkää rekvisiittaa. Voidaan toisaalta kysyä riittääkö konteksti tekemään kupista noppakupin? Asioita ei ole tässä mosaiikissa ollut mahdollista esittää erityisen yksityiskohtaisesti, joten täysin varma ei voi olla oikeastaan muusta kuin siitä, että luultavasti tässä mosaiikissa on kuvattu lautapelin pelaamista.

¹²⁶² Strzygowski 1888, 80–81; *Taf.* XXXII; Saglio 1896, 1342, *fig.* 3298; Levi 1941, *fig.* 1; Horn 1989, 148; 151, *Abb.* 15; Salzmann 1990, 74–76; *fig.* 23 (vrt. *fig.* 43; 52); Beard ym. 1998, 125; Cobbett 2008, 228; 229, *fig.* 7b.

¹²⁶³ Horn 1989, 149; 153, *Abb.* 18; ks. myös *ibid.*, 152, *Abb.* 16–17; Murray 1952, 30; Bell 1960, 29; Schädler 1995, 80; Lillo Redonet 2007, 5; Cobbett 2008, 221, *fig.* 2b; 227, *fig.* 6a; 228; 231; de Voogt 2019, 95.

¹²⁶⁴ Horn 1989, 139–148; 154–156; 159–160; ks. myös Rieche 1986, 43, *Abb.* 3; Keppie 1991, 129, *fig.* 79; 130; Schädler 1995, 80; Wamser ym. 2000, *Abb.* 238; 432; Rieche 2004, 24; 25; Cobbett 2008, 227, *fig.* 6b; 228; Körfer 2017, 217–219; Melchart 2017, 110, *Abb.* 2; Dasen 2020c, 179, *fig.* 6.

¹²⁶⁵ Cobbett 2008, 219–227; 231–234.

4 Antiikin arpapelit

Edellä esitetyt yksinkertaiset arpapelit, kuten sormiarvonta, ὄστρακίνα, kolikonheitto, parillinen ja pariton sekä ποσίνα, eivät kaivanne mitään lisäselityksiä, eikä niistä olisi paljoa sanottavaakaan – enemmän tai vähemmän vastaavia pelejä on varmasti pelattu laajalti niin kauan kuin ylipäänsä on pelattu. Useimmat näistä peleistä näyttäisivät olleen lähinnä lasten ajanvietteitä, ja vaikka mitä tahansa arpapeliä voidaan pelata uhkapelinä, niin antiikin peliluoliin on epäilemättä kaivattu muutakin ohjelmaa kuin tällaisia yksinkertaisia pelejä. Vedonlyönti on luultavasti keskittynyt lähinnä urheilukisojen yhteyteen, kukkotappeluita on tosin voitu järjestää peliluolissakin. Kuten edellä todettiin, pitää Pollux parillista ja paritonta uhkapelinä, ja laskee tähän ryhmään muutaman lautapelin lisäksi myös kolikon pyörityksen sekä pelit ἰμαντελιγμός ja πλειστοβολίνα.

4.1 πλειστοβολίνα

Sana πλειστοβολίνα esiintyy useamman kerran Polluxin sanakirjassa (7,206; 9,95; 9,110; 9,117), mutta muualta tämä sana näyttäisi ajan myötä hävinneen, esim. vanhemmassa editiossa Hesykhoksen sanakirjasta (π 2517 Schmidt) lukee πλειστοβολί(να), uudemmassa (π 2517 Hansen) πλειστοβολεῖν, ja samoin Fotioksen kohdalla: uudemmassa editiossa (π 934; π 935 Theodoridis) lukee πλειστοβολεῖν, mutta Naberin editiossa, jossa nämä kaksi erillistä kohtaa ovat yhtyneet, lukee πλειστοβολίνα. Selitys ”noppapeli”¹²⁶⁶ on epätarkka ja harhaanjohtava – Pollux (9,117) sanoo selvästi, ettei tätä peliä pelattu ainoastaan nopilla, vaan myös telaluilla, ja telaluihin sen yhdistää myös Hesykhios (π 2517 Schmidt ≈ π 2517 Hansen). Leonidas Taraslaisen (AP 7,422,3–4) epigrammissa hautakiveen kaiverretun telaluun sivun χῖος (= 1) ajatellaan voivan viitata siihen, ettei kyseessä ollut erityisen onnekas peluri (πλειστοβόλος). Kaikessa yksinkertaisuudessaan πλειστοβολίνα on arpapeli, jossa korkein (πλείστη) heitto (βολή) voittaa. Varsinkin telaluun kohdalla on ilmeistä, että jos pelissä käytetään

¹²⁶⁶ LSJ, s. v. πλειστοβολίνα.

vain yhtä pelivälinettä, on tuloksena usein tasapeli, joten voidaan olettaa, että tavallisesti on käytetty useampia pelivälineitä kerralla.¹²⁶⁷

Kreikasta löytyy joitain viitteitä siihen, että ainakin jossain pelissä käytettiin kolmea noppaa. Aristofaneen (*Ra.* 1400 = *E. fr.* 888 *TGF*² = *fr.* 888 Collard & Cropp) näytelmässä itse Dionysos lainaa erästä Euripideen säettä, jossa viitataan selvästi kolmeen noppaan: βέβληκ' Ἀχιλλεὺς δύο κύβω καὶ τέτταρα (Akhilleus heitti kaksi ykköstä ja nelosen),¹²⁶⁸ Eupolikselta (*fr.* 342 *CAF* 1 = *fr.* 372 *PCG* 5 = *fr.* 342 Edmonds = *fr.* 372 *FOC* 2 < *sch.* *Ar. Ra.* 1400) löytyy versio tästä säkeestä (ilman Akhilleusta): ἀποφθαρεὶς δὲ δύο κύβω καὶ τέτταρα (kaksi ykköstä ja nelonen häviönäsi), ja eräässä ensimmäisen tai toisen vuosisadan jaa. papyruksesta tunnetussa homeerisessa *skholionissa* lainataan Sofokleelta peräisin oleviksi sanottuja säkeitä, joissa saman heiton suorittaja näyttäisi olevan Odysseus: β[έ]βληκ' Ὀδυσσεὺς δύο κύβω καὶ / τέττα]ρα (Odysseus heitti kaksi ykköstä ja nelosen).¹²⁶⁹

Platon (*Lg.* 968e) lainaa sananlaskua ἡ τρις ἕξ ἢ τρεῖς κύβους (joko kolme kuutosta tai kolme ykköstä) kertomatta mitään sen alkuperästä, samoin Pollux (9,95), Eustathios (1083 [*Il.* 16,742]; 1397 [*Od.* 1,107]), Hesykhios (η 958 Schmidt = η 957 Latte) ja *Suda* (η 635; τ 934; τ 1006), mutta Zenobios (4,23 ≈ *sch.* *Pl. Lg.* 968e) kertoo, että sananlasku on peräisin eräästä Ferekrateen (*fr.* 124 *CAF* 1 = *fr.* 129 *PCG* 7 = *fr.* 124 Edmonds = *fr.* 129 *FOC* 2) näytelmästä. Zenobios, samoin kuin *Suda* (οι 106; τ 1005), tarjoaa tästä sananlaskusta myös joonialaisen version: ἡ τρις

¹²⁶⁷ Schädler (1996, 66) uskoo, että antiikissa tätä peliä pelattiin tavallisesti kahdella telaluulla, mistä hänen mukaansa todistavat eräät kuvalliset esitykset, joissa on kuvattu lapsia pelaamassa telaluilla (*ibid.*, 66–68), Apollonios Rodoslaisen (3,119–126) kertomus Eroksen ja Ganymedein pelistä (Schädler 1996, 67–68) sekä, kuten edellä (*n.* 693) todettiin, telaluun sivuihin χίος ja κῶος liittyvä sananlasku. Ks. myös Bolle 1886, 13–14; Schädler 1997b, 37. Kuvallisten esitysten perusteella ei kuitenkaan ole mitenkään selvää, mitä peliä niissä olisi tarkoitus kuvata, Eroksen ja Ganymedein pelistä kerrotaan vain, että heidän pelissään itse telaluut ovat panoksina ja Eros on selvästi voitolla (– Eroksella on kädet täynnä telaluita, kun taas Ganymedeella on jäljellä enää kaksi telaluuta, jotka hän myöskin häviää ja poistuu paikalta), eikä tuon sananlaskun selittäminen jonkun oletetun säännön perusteella ole mitenkään perusteltua. Peliä πλειστοβολίδια on tietysti voitu pelata kahdella telaluulla, mutta mitään todisteita ei ole siitä, että sitä olisi tavallisesti pelattu juuri kahdella telaluulla.

¹²⁶⁸ Zenobios (2,85), Eustathios (1084 [*Il.* 16,742]; 1397 [*Od.* 1,107]) ja Aristofaneen (*Ra.* 1400) säkeeseen liittyvä *skholion* kertovat, että säe on Euripideen näytelmästä *Telefos*. Eustathios ja *skholiasti* ilmoittavat Aristarkhos Samothrakelaisen tämän tiedon lähteeksi, mutta Zenobios sanoo, että tieto on peräisin Aristoksenokselta, *skholiasti* lisää vielä, että toisten mukaan säe on peräisin näytelmästä *Filoktetes* tai *Ifigeneia Auliissa*. Ainakaan nykyisin tunnetussa versiossa näytelmästä *Ifigeneia Auliissa* ei tätä säettä ole, mutta kaikki muu voi olla niin tai näin. Ks. myös Romero Mariscal 2011, 399, *n.* 28.

¹²⁶⁹ Ks. Henrichs 1971, 6; ks. myös *ibid.*, 9–10.

ἕξ ἢ τρεῖς οἶναι. Stobaios (4,22,84) lainaa erästä Epikharmoksen tekstiä,¹²⁷⁰ jossa sanotaan avioliiton olevan samanlainen asia kuin se, heittääkö sattumalta kolme kuutosta vai kolme ykköstä: Ἐπιχάρμου τὸ δὲ γαμεῖν ὁμοίον ἐστὶ τῷ τρις ἕξ ἢ τρεῖς [κύβους] μόνους / ἀπὸ τύχης βαλεῖν.¹²⁷¹ Tähän sananlaskuun liittyvä kommentti, jonka mukaan muinoin pelattiin kolmella nopalla, kun taas nykyään vain kahdella (πάλαι γὰρ τρισὶν ἐχρῶντο πρὸς τὰς παιδιὰς κύβοις, καὶ οὐχ, ὡς νῦν, δύο), löytyy Zenobiokselta (4,23), Hesykhiokselta (η 958 Schmidt = η 957 Latte), Fotiokselta (η 293) ja Eustathiokselta (1397 [*Od.* 1,107]). Se, mitä sanalla ”nykyään” pitäisi ymmärtää, ei tietenkään ole mitenkään selvää, kun kyse on sangen eri aikaisista lähteistä. Fotios (800-luku) ja Eustathios (1100-luku) ovat ajallisesti jo hyvin kaukana Kreikan klassisesta ajasta, Hesykhios (viides tai kuudes vuosisata) kuuluu myöskin selkeästi jo bysanttilaiselle ajalle, mutta Zenobios (toinen vuosisata jaa.) selvästi aikaisemmalle ajalle. Zenobioksen teksti on kuitenkin joutunut myöhemmin suurten muokkausten kohteeksi, ja tämä kommentti näyttäisi itse asiassa olevan bysanttilainen interpolaatio.¹²⁷² Hesykhioksen tekstikään ei ole

¹²⁷⁰ Ahrens 1843, 459 (*fr.* 139) = Lorenz 1864, 265 (*fr.* 35).

¹²⁷¹ Epikharmos lukeutuu Kreikan varhaisimpiin tunnettuihin komediakirjailijoihin, mutta tämän tekstin autenttisuus on kyseenalaistettu (Meineke 1856, viii; Kaibel [*CGF*, s. 133]; Hense 1909, 529). Kidd (2017a, 115, n. 23) väittää, että Stobaios olisi tässä korvannut sanan κύβους sanalla μόνους, mutta käsikirjoituksissa tavataan kumpaakin sanaa, ja joissain käsikirjoituksissa ne esiintyvät jopa yhdessä, joten on vaikea arvioida, mitä Stobaios tarkalleen ottaen kirjoitti – ainakin Ahrens (1843, 459) uskoo, että sanan κύβους täytyy tässä olla glossa ja (joko Stobaioksen tai itse) Epikharmoksen näin ollen kirjoittaneen μόνους. Sanaa μόνους voidaan pitää hieman ongelmallisena – tiedetään, että Joonian murteessa sanalla οἶνη on sama merkitys kuin sanalla κύβος tässä sananlaskussa, siis μόνος (nopan silmäluku) ’ykkönen’ (Poll. 7,204; Zen. 4,23 ≈ *sch.* Pl. *Lg.* 968e; Hsch. o 320 Schmidt = o 318 Latte; Phot. o 122; *Suda* οἶ 106 – sana on siis οἶνη, ei οἶνος ’viini’ [Boulenger 1627, 51] – ei liene mikään ihme, etteivät Guhl & Koner [1872, 328] tarjoa mitään selitystä sille, miksi huonointa heittoa nimetään ”koiraksi” ja ”viiniksi”), mutta μόνους on maskuliini, ja näin ollen, jos ajatellaan sanan μόνος tavallista merkitystä ’yksin; ainoastaan, vain’, tarkoittaisi sananlasku ἢ τρις ἕξ ἢ τρεῖς μόνους ’joko kolme kuutosta tai ainoastaan kolme’ tms., minkä on toki mahdollista ymmärtää viittaavan kolmella nopalla pelatun arpapelin pienimpään ja suurimpaan mahdolliseen heittoon, mutta jotenkin kulmikkaalta tuo sananlasku tässä muodossa kyllä tuntuu. Syynä muuttaa sana κύβους sanaksi μόνους voisi olla se, ettei sanan κύβος merkitys ’μόνος’ ollut enää yleisesti tunnettu, mihin Polluxin (9,95) selityskin näyttäisi viittaavan.

¹²⁷² Jostain Athoksen luostarin kirjastosta löydettiin vuonna 1864 mitä ilmeisimmin paremmin Zenobioksen alkuperäistä tekstiä vastaava käsikirjoitus (Benaissa 2009, 72–73; ks. myös Kidd 2017a, 116, n. 33), jossa tähän sananlaskuun ei liity selitystä, että muinoin oli tapana käyttää kolmea noppaa toisin kuin nykyään – ks. Miller 1868, 361. Kuten edellä todettiin, uskovat jotkut, että Eustathioksen pelejä koskevat selitykset perustuisivat Suetoniuksen kadonneeseen teokseen, mutta tälle uskomukselle ei ole mitään kunnollisia perusteita (– ks. n. 277). Myöhäisistä lähteistä (Macar. 1,38) tavataan myös versio edellä mainitusta (n. 290), joskus Sofokleen nimiin luetusta,

säästynyt myöhemmiltä muokkauksilta,¹²⁷³ ja kun Hesykhioksen kommentti on osittain sanasta sanaan sama kuin Zenobioksen teksti, niin näyttäisi siltä, että ne kumpuavat samasta lähteestä, joten näiden tietojen perusteella muutos kolmesta kahteen noppaan olisi tapahtunut vasta vuoden 900 paikkeilla,¹²⁷⁴ tai ainakaan mitään tietoa tällaisesta muutoksesta ei ole ennen tätä aikaa.¹²⁷⁵ Peli πλειστοβολίνδα ei ole mitenkään sidoksissa noppien lukumäärään, joten sitä on aivan hyvin voitu pelata sekä antiikissa että myöhemmin kahdella tai kolmella nopalla, miksei yhdellä tai neljälläkin, ja vaikka tuo sananlasku tuntuisi liittyvän juuri tähän peliin, niin siihen myöhemmin liitetty kommentti voi itse asiassa liittyä johonkin muuhunkin peliin. Hesykhioksen ja Zenobioksen teksteistä löytyvässä bysanttilaisessa interpolaatiossa käytetään itse asiassa monikkoa: muinoin käytettiin kolmea noppaa peleissä (τὰς παιδιὰς), minkä voidaan ajatella tarkoittavan, että aina tai yleensä, kun pelissä käytettiin noppia, käytettiin juuri kolmea noppaa. Fotios puolestaan käyttää yksikköä (τὴν παιδιάν), minkä voisi ajatella viittaavan yhteen ja tiettyyn peliin, jonka mitä luultavimmin täytyisi tässä yhteydessä olla πλειστοβολίνδα. Eustathios taas toteaa vain, että muinoin käytettiin kolmea noppaa: ἐχρῶντο οἱ παλαιοὶ τρισὶ κύβοις.¹²⁷⁶ Tähän sananlaskuun Aiskhyloskin (*Ag.* 33) ilmeisesti viittaa: τρις ἔξ

sanalaskusta: αἰὲ τρις ἔξ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι (Zeuksen nopanheitto on aina kolme kuutosta).

¹²⁷³ Ks. Fiske 1905, 81; Kidd 2017a, 116, *n.* 33.

¹²⁷⁴ Kidd 2017a, 116, *n.* 33.

¹²⁷⁵ Se, ettei Pollux (9,95) mainitse tällaista muutosta, ei todista, että silloin kun teksti on kirjoitettu, toisella vuosisadalla jaa., olisi kolme noppaa ollut edelleen tavallinen lukumäärä, kuten Kidd (2017a, 115) olettaa – Pollux mainitsee tämän sananlaskun esimerkkinä siitä, että sanalla κύβος on aiemmin tarkoitettu myös ’ykköstä’ eikä tässä yhteydessä ole mitään syytä kertoa mitään itse pelistä, ja vaikkei Pollux ehkä ajatellut klassisen kauden ja oman aikansa välillä olevan mitään suurta juopaa (Kidd 2017a, 115, *n.* 23), niin ainakin pelien osalta voidaan sanoa, että Pollux pyrki selittämään vain ja ainoastaan klassisen kauden pelejä, ja se, että nämä selitykset ovat usein epäselviä ja haparoivia, tuntuisi viittaavan siihen, ettei Polluxilla ollut niistä mitään ensikäden tietoa.

¹²⁷⁶ Backgammonin antiikkisessa edeltäjässä tiedetään käytetyn kolmea noppaa (ks. *Ov. Ars* 3,355–356; *AP* 9,482,23–25 [Agath.]; *Isid. Orig.* 18,64), kun taas nykyaikaisessa backgammonissa käytetään kahta noppaa – samaa pelilautaa voidaan kyllä käyttää useiden erilaisten pelien pelaamiseen, ja keskiajalla sekä uuden ajan alussa on joissain peleissä käytetty kolmea noppaa (ks. esim. Calcagnini 1544, 295; Cardano 1663, 275; Hyde 1694, 40; Zdekauer 1886, 26–27; Fiske 1905, 79; 88, *n.* 104; 160, *fig.* 14; 161; 161–165, *n.* 148; 166; 167; 171; 182; 195; 205–207; 209–210; 214–216; 220; 222–223; 225; 252; 270; 278; 320; 354; Murray 1952, 118; 120; 122; Bell 1960, 41; Endrei & Zolnay 1988, 47–48; Watkins 2007, 239; 240). *Martialis* (14,17,1) näyttäisi kuvailevan jotain kahdella nopalla pelattua lautapeliä viitatessaan kaksipuolisen pelilaudan toiseen puoleen, jolla nopan silmäluvut lasketaan kaksi kertaa kuusi (*Hac mihi bis seno numeratur tessera puncto*), joten ainakin Roomassa on pelattu myös kahdella nopalla (ks. myös *n.* 336). Huomattakoon myös, että Kaukoidässä joidenkin paikallisten

βαλόυσης τῆσδέ μοι φρυκτωρίας (”kun kolme kertaa kuutosen heitti tämä tuli”¹²⁷⁷), ja parissa tekstissä (kuudennelta ja seitsemänneltä vuosisadalta jaa.) esiintyy jopa kolmeen kuutoseen viittaava erityinen termi τριεκτα.¹²⁷⁸ Lukianoksen dialogissa

backgammonin tyylisten pelien (esim. Japanin *sugoroku*) nimet merkitsevät ”kaksi kertaa kuusi -peliä” (Culin 1895a, 79–81; 1895b, 499; 502–503; ks. myös Himly 1879a, 672; 1879b, 679; Macdonell 1898, 122, n. 5; Murray 1952, 115). Alfonso X Viisaan tilauksesta vuonna 1283 valmistuneessa kirjassa *Libro de los juegos* on kuvailtu noppapeliä nimeltä *azar*, jota pelattiin kolmella nopalla, mutta pelin myöhemmissä versioissa (*hazard* ja *craps*) käytetään vain kahta noppaa (ks. Basulto ym. 2006; Schädler 2012, 37; 39, n. 49). Kolmea noppaa käytettiin myös italialaisessa pelissä nimeltä *zara* (Zdekauer 1886, 24–26; Fiske 1905, 82, n. 96; Bozzi 2017, 202–203; ks. myös Sella 1929–1930, 213–214) sekä monissa muissa keskiajan peleissä (Endrei & Zolnay 1988, 34; 35; ks. myös Tronzo 1977, 22, *fig.* 9; 23, *fig.* 10; 24, *fig.* 11; Carpenter 1998, 340, *fig.* 3; 344; Kavanagh 2005, 39; 42–45; Gorroochurn 2012, 16; Schädler 2012, 39–40, n. 50). Antiikin Kreikasta ei tunneta mitään peliä, jossa olisi käytetty kahta noppaa, mutta tiedot antiikin arpapeleistä ovat niin vähäisiä, ettei tämä todista mitään. Kovinkaan uskottavalta ei tunnu, että antiikin Kreikassa olisi tunnettu ainoastaan yksi noppapeli, ja vaikka joitain todisteita löytyy peleistä, joissa on aiemmin käytetty kolmea ja myöhemmin kahta noppaa, niin tuntuisi hieman erikoiselta, että kolme noppaa olisi korvattu säännönmukaisesti kahdella kaikissa peleissä – yksi mahdollisuus on se, että tämän selityksen laatijalla on ollut mielessään vain yksi tietty peli, ja juuri Agathiaan (*AP* 9,482) kuvailema τάρβη tuntuisi uskottavimmalta ehdokkaalta. Kilpajuoksupelejä kutsuttiin antiikissa ”noppapeleiksi”, ja enemmän tai vähemmän backgammonia muistuttavat pelit ovat olleet suosittuja (viimeistään) antiikista lähtien, ja kuten käytössä olevat lähteet osoittavat, myöhäisantiikissa pelattiin kolmella nopalla, mutta myöhemmin vain kahdella. Pelistä on tietenkin voinut olla jo antiikissa useita versioita, joten tämä muutos on voinut koskea vain tunnetuinta tai suosituinta versiota pelistä. Sananlasku ἡ τρις ἐξ ἧ τρεῖς κύβους tuntuisi luontevammalta yhdistää peliin πλειστοβολίνδα kuin tähän lautapeliin, jossa, tilanteesta riippuen, kolme ykköstä voi joskus olla parempi ja toivotumpi heitto kuin kolme kuutosta, mutta Aristofaneen lainaama Euripideen säe, Eupoliksien versio tästä säkeestä ja homeerisessa *skholionissa* lainatut Sofokleen nimiin laitettut säkeet voivat aivan hyvin liittyä myös tähän lautapeliin – heitto 1, 1, 4 olisi pelissä πλειστοβολίνδα jokseensakin huono heitto, mutta jossain backgammonin tyyliässä lautapelissä se voisi, tilanteesta riippuen, olla hyvä tai huono, joskin yleisesti ottaen tämän tyyliäiset heitot ovat sangen käyttökelpoisia. Mikään näistä lähteistä ei oikeastaan tarjoa mitään kontekstia tälle heitolle, joskin Eupoliksien fragmentissa se esitetään sangen epäsuotuisana. Agathiaan epigrammissa (*AP* 9,482,25) heitto 2, 5, 6 koituu keisari Zenonin kohtaloksi, vaikka sitä voidaan pitää yleisesti ottaen melko hyvänä ja yleensä käyttökelpoisena heittona, joten 1, 1, 4 voi olla vastaava, tiettyssä tilanteessa mitä epätoivottavin, heitto, mutta kuten sanottu, ilman kunnollista kontekstia on mahdotonta sanoa, mihin peliin tämän nopanheiton olisi tarkoitus liittyä.

¹²⁷⁷ Simonsuuri 2003, 8.

¹²⁷⁸ Kidd 2017a, 115–116; ks. myös Efthymiadis 2012, 167; 171. Ainakin Leontios Neapolislainen (Βίος και πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ 165,19; 166,1; 166,2 Rydén) käyttää sanaa ilmeisesti lautapelin (ταβλίζοντα) yhteydessä. Kolme kuutosta esiintyy lähinnä kreikkalaisissa lähteissä – ajatus näyttäisi kuitenkin olleen tunnettu (ainakin joissain piireissä) Roomassakin, sillä Calixtuksen

Saturnalia (1,4) Kronos toteaa, että vaikei hänen vallassaan ole vastata kaikkiin ihmisten rukouksiin, niin ainakin hän voi vaikuttaa noppapelin voittoon: kuka heittää ykkösen (μόνας) ja kuka kuutosen (έξάς), mitä ei ole syytä vähätellä, kun noppapelin panoksena voi olla jotain sangen haluttavaa. Kirjaimellisesti tulkittuna tässä tekstissä voitaisiin kai nähdä viittaus peliin *πλειστοβολίνδα*, jota pelataan yhdellä nopalla, mutta ehkä tekstiä ei ole syytä tulkita aivan kirjaimellisesti, vaan nähdä näiden ääripäiden viittaavan vain voittoon ja tappioon, kuten sananlaskussa *η τρις έξ η τρεϊς κόβους*, joka tietysti edellyttää kolmen nopan käyttöä, mutta käytännössä merkitsee vain parasta ja huonointa mahdollista heittoa.

4.2 Augustuksen peli

Suetonius (*Aug.* 71,1) kertoo, että Augustus pystyi helposti kumoamaan useimmat hänen moraalisuuttaan vastaan esitetyt syytteet tai moitteet, mutta syytteet himokkuudesta pysyivät tiukassa ja syytteitä, että hän oli uhkapeluri, hän ei edes yrittänyt kieltää. Suetonius (*Aug.* 71,2–4) siteeraa useampia Augustuksen kirjeitä, jotka todistavat hänen pelihimostaan.¹²⁷⁹ Eräässä Tiberiukselle osoitetussa kirjeessä

katakombista kerrotaan (Fabretti 1702, 574; ks. myös Marquardt 1886, 848–849, *n.* 9) löytyneen eräästä lapsen haudasta kolme kalkkikiveen kiinnitettyä noppaa, joissa kaikissa oli päällimmäisenä kuutonen. Eräästä toisesta katakombista on löytynyt myös pari laastiin kiinnitettyä noppaa, joista tosin kuvan perusteella (Fink & Asamer 1997, 9, *Abb.* 9) asetettiin näkyviin sivut kuusi ja yksi. (Ks. myös Boldetti 1720, 510; Schädler 2022, 382.) Ateenasta on löydetty terrakotasta valmistettu miniatyyripelilauta, jolle on asetettu kaksi noppaa, joissa kummassakin on sivu kuusi päällimmäisenä (Ussing 1884, *Tab.* I; Blinkenberg 1898, 8, *Fig.* 9; Schädler 2009, 180, *fig.* 5; Dasen & Gavin 2022, 259, *fig.* 7) – pelilaudan keskellä on lisäksi ollut ilmeisesti kolmas noppa, jossa voisi kuvitella myöskin olleen saman sivun päällimmäisenä (Ussing 1884, 149; Blinkenberg 1898, 8–9; Paleothonoros 2022, 136–137). Schädler (2009, 187–188) kieltäytyy uskomasta, että pelilaudan keskellä olisi ollut kolmas noppa, sillä hän olettaa, että pelilauta on tarkoitettu *πέντε γραμμαί* -peliä varten ja hänen oletuksessaan tässä pelissä käytettiin joko yhtä tai kahta noppaa.

¹²⁷⁹ Vuonna 8 jaa. Augustus karkotti Ovidiuksen Tomisiin (nyk. Constanța Romaniassa) Mustanmeren rannalle – syynä oli Ovidiuksen (*Trist.* 2,207) mukaan runo ja erehdys, *carmen et error*. Runo tarkoittaa epäilemättä teosta *Ars amatoria*, jota voidaan pitää moraalisesti kyseenalaisena, mutta sitä ei tiedetä, mikä oli tämä Ovidiuksen erehdys. *Tristian* toinen kirja on eräänlainen Ovidiuksen puolustuspuhe, joka on osoitettu Augustukselle siinä toivossa, että tuomiota voitaisiin vähintään karkotuspaikan osalta muuttaa hieman inhimillisemmäksi (*Trist.* 2,575–579). Yksi Ovidiuksen (*Trist.* 2,471–472) teoksen *Ars amatoria* puolustukseksi esittämistä argumenteista on se, että kyllähän muutkin ovat kirjoittaneet triviaaleista aiheista kuten peleistä, ja vieläpä uhkapelistä, jota on aiemmin pidetty vakavana rikoksena. Tässä on helppo nähdä viittaus Augustukseen itseensä, joka ei ilmeisestikään pitänyt uhkapeliä vakavana rikoksena (Owen 1924, 57), mutta kovinkaan selvää ei ole, mitä Ovidius kuvitteli tällä viittauksella saavuttavansa. Scott (1931) ajatteli, että kyseessä oli vain huonosti

(Suet. Aug. 71,2) on kuvattu eräissä pidoissa pelattua uhkapeliä: *Inter cenam lusimus geronticos et heri et hodie; talis enim iactatis, ut quisque canem aut senionem miserat, in singulos talos singulos denarios in medium conferebat, quos tollebat universos, qui Venerem iecerat.* ("Aterialla pelasimme kuin vanhat miehet sekä eilen että tänään; kun näet joku [telaluuta] heittäessään sai koiran tai kuutosen, hän pani joka [telaluulta pottiin] denaarin, ja se, joka heitti Venuksen, sai kaiken.")¹²⁸⁰ Tämä on melko yksinkertainen arpapeli, muttei ilmeisesti mikään yleisesti tunnettu peli, sillä eihän Augustuksen muuten olisi tarvinnut selittää sen sääntöjä Tiberiukselle.¹²⁸¹ Kyseessä voi olla jopa hetken huumassa keksitty peli, mutta on myös mahdollista, ettei tällä pelillä ehkä vain ollut mitään nimeä, jolla siihen olisi voinut viitata. Antiikin Rooman arpapelien nimistä ei ole säilynyt mitään tietoa – erilaisilla peleillä voisi olettaa olleen omat nimensä, mutta ne ovat voineet olla vain pienen piirin tuntemia ja niissä on voinut olla huomattavaa ajallista ja paikallista vaihtelua.

Kuten edellä todettiin, tarkoitti *canis* ykköstä. *Venus* tai *venereus* (*iactus*) taas tarkoitti eräänlaista suoraa: se oli heitto, jossa kaikki neljä telaluuta näyttivät eri silmälukua. Martialis (14,14) esittää asian norsunluisiin telaluihin liittyvässä lahjarunossaan seuraavasti: *Cum steterit nullus vultu tibi talus eodem, / munera me dices magna dedisse tibi* (Kun mikään telaluista ei näytä samaa silmälukua, tulet sanomaan, että sait minulta suuren lahjan).¹²⁸² Näyttäisi selvältä, ettei Venuksen mukaan nimetty heitto ollut rajoittunut tähän peliin, vaan käytössä muissakin telaluilla pelatuissa arpapeleissä – ainakin Augustus ilmeisesti olettaa, että sen

laskelmoitu viittaus siihen, että vikansa kullakin (ks. myös Wilkinson 1955, 308; 310), mutta onpa tämä nähty myös avoimena hyökkäyksenä Augustusta vastaan (Marache 1958, 416; ks. myös Voulikh 1968, 379; Gómez Pallarès 1993, 377).

¹²⁸⁰ Hollon (1960, 114) käännöstä on tässä hieman muokattu vastaamaan paremmin lähtötekstin merkitystä (vrt. Caro 1978a, 185). Mitenkään yksiselitteistä ei ole, mitä Augustus tarkoittaa sanoessaan, että he pelasivat "kuin vanhat miehet" (*geronticos*). Tuskinpa Augustuksella oli mielessään Ciceron dialogi (*Cato* 58), jossa Cato vanhempi sanoo, että siinä missä urheilu sopii nuorille, sopivat telaluilla ja nopilla pelatut pelit vanhuksille (ks. myös Schädler 1996, 71, n. 54). Erasmus (1529, 802) voi olla oikeassa olettaessaan, että ehkä tämä peli oli vanhuksille sopiva yksinkertaisuutensa vuoksi. Hyde (1694, 47) tulkitsee, että sana *geronticos* merkitsee tässä 'vakavissaan' (*graviter*).

¹²⁸¹ Erasmus 1529, 802; Souter 1622, 86; Bolle 1886, 26, n. 47; Schädler 1996, 71; ks. myös Vömel 1858, 311; Marquardt 1886, 853, n. 4; Schädler 1997b, 39.

¹²⁸² Se, että Venus oli paras heitto, ei perustunut todennäköisyyteen – toisin kuin Rohlf (1964, 2) esittää, se ei ollut harvinaisin ja vaikeimmin saavutettava yhdistelmä. Jos ajatellaan 35:ttä erilaista heittoyhdistelmää neljällä telaluulla, ovat heitot 6, 6, 6, 6 ja 1, 3, 4, 6 yhtä todennäköisiä (1:35), mutta Venuksen voi itse asiassa heittää useammalla tavalla, myös 1, 4, 3, 6; 1, 4, 6, 3 jne., joten todellinen todennäköisyys heitolle, jossa on neljä samaa numeroa on 1:256 ja Venukselle taas 24:256 (Cardano 1663, 276; ks. myös Sambursky 1956, 45; Schädler 1997b, 39; vrt. Nikulina & Schmöcke 2008, 42) – ja vielä todellisempi todennäköisyys saadaan, kun otetaan huomioon se, että telaluun kapeammat sivut esiintyvät selvästi harvemmin kuin leveämmät sivut (ks. n. 703).

merkitys on ilmeinen Tiberiukselle, eikä Suetoniuskaan katso tarpeelliseksi selittää, mitä se tarkoittaa. Sanomatta selvää on myöskin, että tätä Augustuksen kuvailemaa peliä pelattiin neljällä telaluulla. Telaluilla pelatuissa arpapeleissä heittojen nimet saattoivat olla olennainen osa peliä – uuden ajan noppapeleissä, erityisesti *crapsissä* tietyille heitoille on kyllä annettu erilaisia nimiä,¹²⁸³ mutta näillä nimillä ei ole mitään merkitystä itse pelissä, vaan kyse on ainoastaan pelureiden jargonista. *Rakastamisen taidon* kolmas kirja on suunnattu naisille, ja Ovidiuksen (*Ars* 3,367–368) mielestä naisten olisi hyvä tietää muiden asioiden (kuten kauneudenhoidon, oikeanlaisen käyttäytymisen, runouden tuntemuksen ym.) ohella jotain peleistäkin, sillä *turpe est nescire puellam / ludere: ludendo saepe paratur amor* (tytölle on häpeäksi, jos hän ei osaa pelata: pelaaminen johtaa usein rakkauteen). Yhtenä peleihin liittyvänä taitona Ovidius (*Ars* 3,353–354) mainitsee, että täytyisi osata nimetä telaluun heitto (*talorum dicere iactus / ut sciat*) – tämä voisi kai tarkoittaa yksinkertaisesti, että olisi hyvä tunnistaa telaluun erilaiset sivut, mutta luultavammin tässä viitataan siihen, että erilaisilla heitoilla todellakin oli omat nimityksensä. Samaan asiaan Ovidius (*Trist.* 2,473) tuntuisi viittaavan myöhemmin mainitessaan, että on olemassa kirjoituksia, joissa kerrotaan, muun ohessa, *quid valeant tali* (mitä telaluut merkitsevät). Venuksen mukaan nimetyt heiton mainitsevat Suetoniuksen lisäksi muutamat muutkin roomalaiset kirjailijat (Plaut. *Asin.* 905; Cic. *Div.* 1,23; 2,48; 2,121; Hor. *Carm.* 2,7,25; Prop. 4,8,45),¹²⁸⁴ mutta muista heittojen nimityksistä on sangen vähän

¹²⁸³ Ks. esim. Neveux 1967, 556–557; Atkinson 2012a, 25.

¹²⁸⁴ Kreikkalaisessa kontekstissa tähän heittoon löytyy ainoastaan pari viittausta (Luc. *Am.* 16; Plu. *Cat. Mi.* 6). Lukianos tai pseudo-Lukianos (ks. n. 854) ei mainitse heittoa nimeltä, vaan viittaa Afroditen mukaan nimettyyn heittoon – mikään kreikkalainen lähde ei kuitenkaan tunne Afrodite-nimistä heittoa, joten näyttäisi siltä, että roomalainen nimitys on tässä vain kreikkalaistettu (Lamer 1927, 1948; ks. myös Bolle 1886, 27–28, n. 51 – vrt. Schädler 1996, 70, n. 38). On myöskin totta, ettei roomalaisissa lähteissä ole pidetty tarpeellisena selittää, mitä tällä heitolla tarkoitetaan, vaan sen on oletettu olevan yleisesti tiedossa, mutta tässä tekstissä viittausta seuraa selitys (Kidd 2017a, 114, n. 17). Plutarkhoksen tekstin konteksti on roomalainen, joten lienee selvää, että Afroditella tarkoitetaan Venusta – itse heittoa ei tässä ole kuitenkaan selitetty, joten Plutarkhos kai olettaa, ettei se kaipaa selittelyjä. Termillä *Venus* on oletettu myös viitattun telaluun yksittäiseen sivuun (κῶπος), jolle annettiin korkein arvo (Boulenger 1627, 47; 60; Barbé 1878, 302; Pottier 1886, 214; Pottier & Reinach 1887, 218; Caro 1978a, 183; 188; ks. myös Erasmus 1529, 800; Calcagnini 1544, 289; 290; de’ Ficoroni 1734, 41; 46–47; 50–51; Bolle 1886, 34), ja jonkinlaisen vääran analogian perusteella jotkut ovat oletaneet, että termiä *Venus* olisi käytetty noppapelin yhteydessä merkitsemään joko yksittäistä kuutosta (Slotty 1937, 388), kahta tai kolmea kuutosta (Gómez Pallarès 1993, 378, n. 18; Janković 2008–2009, 67), kolmea kuutosta (Souter 1622, 99–101; Meurs 1625, 36; de’ Ficoroni 1734, 51; 56; Adam 1819, 437; Bachofen 1858, 147; Buckton 1868, 179; Tew 1868b, 350; Guhl & Koner 1872, 328; Heydemann 1877, 11, n. 48; Fowke 1881; Rule 1881; Gamurrini 1887, 397; Lanciani 1892, 99; Hülsen 1904, 145; Nogara 1931, 217; Bell 1960, 32; Dilke 1975, 155;

tietoa. Kuten edellä todettiin, nimittivät roomalaiset erästä telaluun sivua koiraksi (*canis*) ja monikko *canes* (Prop. 4,8,46; Ov. *Ars* 2,206; *Trist.* 2,474) tarkoittaa näin ollen mitä luultavimmin pelkästään ykkösistä koostuvaa heittoa. Plautuksen (*Curc.* 357) mainitseman heiton *volturii quattuor* (neljä korppikotkaa) oletetaan yleensä tarkoittavan samaa heittoa kuin *canes*, mutta kun sana ei esiinny tässä merkityksessä muualla, voidaan kontekstin perusteella sanoa ainoastaan, että ilmeisesti se oli huonompi heitto kuin ”kuninkaallinen heitto”, *basilicus* (*Curc.* 359),¹²⁸⁵ joka tosin saattaa olla vähemmän tekninen termi ja tarkoittaa ylipäänsä vain hyvää heittoa.

Flacelière 2004, 174; Lillo Redonet 2007, 4; Paleothodoros 2022, 136–137) tai kahta, kolmea tai neljää kuutosta (Angela 2011, 160). Mitään puolustusta näille erheellisille käsityksille ei ole (ks. Calcagnini 1544, 290), mutta huomattakoon, että jo eräässä *skholionissa* Horatiuksen oodiin (2,7,25–26) selitetään, että Venuksen heitto tarkoitti mitä onnekkainta nopanheittoa (*tesserarum iactu*), joka oli arvoltaan kolmekymmentä (*Veneris autem iactus laetissimus dicebatur, qui habebat tricenarium numerum*). Hämäräksi jää, pitäisikö kolmekymmentä ymmärtää 5×6 , vai onko tässä ajateltu jotain muuta laskutapaa – jos tekstin oletetaan korruptoituneen ja viitanneen alun perin kolmeen kuutoseen, *ter senarium* (Souter 1622, 101), olisi teksti ainakin paremmin yhteydessä muuhun antiikin noppapeleistä kertovaan aineistoon. (Calcagnini [1544, 291] olettaa, että tässä *skholionissa* olisi vain sekoitettu telalu ja noppa toisiinsa, mutta tarkoitus olisi viitata siihen, että Venuksen heitto oli yksi 35:stä erilaisesta heittoyhdistelmästä neljällä telaluulla, ja tekstissä olisi tarkoitus lukea *quinarium et tricenarium*.) Tässä oodissa Horatius viittaa pitojen johtajan arvontaan (*quem Venus arbitrum / dicit bibendi*) sanomatta itse arvonnasta mitään, mutta kun Venus on (vain ja ainoastaan) tietyn telaluuheiton tulos, on selvää, että tämä arvonta tapahtui telaluilla, mikä on sanottu suoraan eräässä toisessa oodissa (Hor. *Carm.* 1,4,18): *nec regna vini sortiere talis* – suomennosta ”et voi nopalla päästä viinitahdin määrääjäksi” (Oksala & Palmén 1989, 105) tarkennettakoon siis sen verran, että kyse on telaluilla (*talis*) suoritetusta arvonnasta. Ainoastaan ”fysiologista taka-ajatusta” (Mowat 1898, 41) on tarjottu selitykseksi sille, että paras heitto oli nimetty juuri Venuksen mukaan, ja tähän selitykseen, joka ei selitä mitään ja jonka merkityskään ei itse asiassa ole mitenkään selvä, on kai tyytyminen.

¹²⁸⁵ Gamurrini 1887, 397; ks. myös Becker 1838, 224–225; 1863, 331; Schädler 1996, 70; 1997b, 39. Jotkut (de’ Ficoroni 1734, 44; Bolle 1886, 25, n. 46; 27–28, n. 51; Mau 1896, 1795) pitävät mahdollisena, että *basilicus* tarkoittaisi samaa heittoa kuin Venus, kun taas toiset (esim. Schott 1612, 485; Meurs 1625, 8; Boulenger 1627, 49; 60; Adam 1819, 437; Heydemann 1877, 11, n. 47; Barbé 1878, 302; Lanciani 1892, 99; Perdrizet 1931, 8; Gómez Pallarès 1993, 375, n. 11) esittävät faktana, että kyse olisi samasta heitosta. Plautus (*Asin.* 905) käyttää nimitystä *Venerium* eräässä toisessa näytelmässä, joten kyse ei ole ainakaan siitä, etteikö hän olisi tuntenut tätä nimitystä. Perdrizet (1931, 8) ajattelee, että ”kuninkaallinen heitto” ei viittaa kuninkaaseen, vaan kuningattareen, ja tarkalleen ottaen Berenike II:seen, joka yhdistettiin muita vahvimmin Afroditeen. Perdrizet’n kuvaillessa pronssisessa ikosaedrissa esiintyvät nimet Ἀφροδίσιος (+ luku ΚΓ ’23’) ja Βερενίκη (+ luku ΚΔ ’24’), mutta tämä ei tietenkään todista mitään telaluun heittojen nimistä.

Venuksen heitolla oli ilmeisesti myös jonkinlainen sangen positiivinen symboliarvo,¹²⁸⁶ niinpä se esiintyy eräässä mitalissa¹²⁸⁷ sekä joissain kaiverretuissa korukivissä joidenkin muiden symbolien ohella – eräässä sanan Eros,¹²⁸⁸ eräässä runsaudensarven¹²⁸⁹ ja eräässä pääkallon, leivän, ruukun ja seppeleen kanssa.¹²⁹⁰ Erityisen suosittu aihe Venuksen heitto näyttäisi kuitenkin olleen ankkureissa,¹²⁹¹ ja antiikin ajalta tunnetaan n. 70 ankkuria, joissa se esiintyy¹²⁹² – ehkä sillä nähtiin olevan jonkinlainen suojeleva funktio¹²⁹³ tai sen ajateltiin vain tuovan hyvää onnea.¹²⁹⁴

4.3 ? (kreikkalainen arpapeli, jonka nimeä ei tunneta)

Roomalaisissa lähteissä ei mainita kovinkaan montaa telaluuheiton nimeä. Kreikassa näiden erilaisten heittojen kerrotaan olleen nimetty jumalien, heerosten, kuninkaiden, tunnettujen miesten, hetairoiden ja joidenkin sattumusten mukaan (*sch. Pl. Ly.* 206e; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]; 1397 [*Od.* 1,107]).¹²⁹⁵ Näitä heittojen nimiä tunnetaan kyllä jonkin verran lähinnä sanakirjojen perusteella, mutta useimmissa tapauksissa nimeä on mahdoton yhdistää mihinkään tiettyyn heittoon.

Antipatros Sidonlainen (*AP* 7,427) kertoo hautakivestä, jossa ei ollut mitään kirjoitusta, vaan ainoastaan yhdeksän telaluuta, jotka edustavat erilaisia heittoja.

¹²⁸⁶ Rohlf 1964, 2; Queyrel 1987, 210; Schädler 1996, 70.

¹²⁸⁷ Castan 1870; ks. myös Seguin 1684,14–15; de' Ficoroni 1734, 148–153; Eckhel 1798, 316 = 1828, 316; Vömel 1858, 302; Cohen 1862, *pl.* XX; 541; Becq de Fouquières 1873, 355–356; Heydemann 1877, 9; Bolle 1886, 19–20, *n.* 40; Marquardt 1886, 851, *n.* 3; Cohen 1892, 266; Rostovtsew 1899, 56; Rostovtsew & Prou 1900, 148; Babelon 1901, 707. Zdekauer (1881, 282) esittää, että mitalissa olisi kuvattu kaksi paria arpakuutioita eikä muutenkaan onnistu selittämään tämän mitalin merkitystä mitenkään mielekkäästi.

¹²⁸⁸ Stephani 1868, 123, *n.* 1; Heydemann 1877, 9; Pottier 1886, 213; Heinevetter 1912, 48; Rohlf 1964, 2; *fig.* 3; ks. myös Bolle 1886, 19–20, *n.* 40; Queyrel 1987, 210–211.

¹²⁸⁹ Stephani 1868, 123, *n.* 1; Heydemann 1877, 9; Pottier 1886, 213; Heinevetter 1912, 48.

¹²⁹⁰ Becq de Fouquières 1873, 355; Heydemann 1877, 9; Rohlf 1964, 2; *fig.* 2; ks. myös Bolle 1886, 19–20, *n.* 40; Queyrel 1987, 211.

¹²⁹¹ Ks. Gargallo 1961, 32; 33, *fig.* 6; Boon 1977, 11; 12, *fig.* 2; *pl.* II a; III a; 17; 22; 25–26; Gianfrotta 1980, 108; 111; *fig.* 2; *fig.* 5; Queyrel 1987, 207–209; 1997; Dasen & Schädler 2013, 7.

¹²⁹² Gianfrotta 1980, 108; Queyrel 1987, 207; 1997, 114.

¹²⁹³ De Grossi Mazzorin & Minniti 2012, 217; 2013, 378; De Grossi Mazzorin 2014, 85; ks. myös Boon 1977, 20–21.

¹²⁹⁴ Gianfrotta 1980, 108; Queyrel 1987, 211–212; 1997, 116–117; ks. myös Boon 1977, 20–21.

¹²⁹⁵ Ks. myös Souter 1622, 89; 93–97; Meurs 1625, 35–41; Boulenger 1627, 54–57; Becq de Fouquières 1873, 338; Lamer 1927, 1948–1956.

Yksittäisen sivun χῖος (säe 6) lisäksi hautakiveen oli kaiverrettu heitot Ἀλέξανδρος (säe 4) ja ἔφηβος 'nuorukainen' (säe 5), joista voidaan päätellä, että vainajan nimi oli Aleksandros, hän oli khioslainen ja kuoli nuorena (säkeet 11–12). Tässä voi tietysti olla kyse puhtaasti kirjallisesta luomuksesta, mutta heitot Ἀλέξανδρος ja ἔφηβος tuskin ovat Antipatroksen keksintöä. Sitä taas ei voida tietää, olisiko joku satunnainen ohikulkija tunnistanut nämä heitot. Ainakin Hesykhios (α 2870 Schmidt = α 2869 Latte) tuntee kyllä heiton nimeltä Ἀλέξανδρος, mutta muuten siitä ei ole mitään havaintoja eikä sana ἔφηβος esiinny missään muussa lähteessä heiton nimenä.¹²⁹⁶

Pollux (7,204–205) luettelee joitain heittojen nimiä, jotka hän jaottelee huonoihin, hyviin ja keskinkertaisiin.¹²⁹⁷ Huonoja heittoja ovat Μίδας, Μάνης, πάτριλος, πάτραйна, μάγνης 'magnesialainen', σάγλη, ἄμπλια, ἄβολα,¹²⁹⁸ ἄθετος 'hyödytön', ὑπτιάζων,¹²⁹⁹ κρύψασος,¹³⁰⁰ κάγχασος 'naurettava', τριχίας 'karvainen' ja ἐκδύνων 'riisuttu',¹³⁰¹ joiden lisäksi tähän listaan kuuluu myös χῖος, joka kyllä Polluxin (9,100) selityksenkin perusteella tarkoittaa yksittäisen telaluun yksittäistä sivua eikä heittoa. Parempia heittoja ovat βόλος πρανής,¹³⁰² ἐπακοντιστής 'keihäänheitäjä', καλλιβόλος 'kaunis heitto', φύσκων 'möhömaha', ὄροι 'rajapyykki; pilarit' ja συνωρίς κείος ἢ κῶος 'keoslainen tai koslainen pari'.¹³⁰³ Näistä viimeinen tuntuisi melko tulkinnanvaraiselta: nimeä κῶος käytettiin telaluun sivusta, jolla oli suurin yksittäinen arvo, ja, kuten edellä todettiin, vaihtaa Aristofanes (Ra. 970) eräässä vitsissä koslaisen (κῶος) keoslaiseksi (κείος), mikä ei tietenkään tarkoita, että nämä nimitykset olisivat olleet telaluuhun viitatessa toisensa korvaavia

¹²⁹⁶ Sana esiintyy kyllä em. pronssisen ikosaedrin yhdellä sivulla (ks. Perdrizet 1931, 8).

¹²⁹⁷ Monien Polluxin mainitsemien heittojen nimien tarkka kirjoitusasu on epävarma – ensisijaisena lähteenä käytetään tässä Bethen (1931) toimittamaa laitosta, jonka vastapainoksi tarjotaan Dindorfin (1824) tulkinta alaviitteissä. Ainakin yksi oletettu heiton nimi, nimittäin ὄνος 'aasi' (Calcagnini 1544, 296; Souter 1622, 111; Meurs 1625, 38; Boulenger 1627, 49; Cardano 1663, 275; Vömel 1858, 309; Caro 1978a, 182), perustuu sittemmin hylättyyn vaihtoehtoiseen lukutapaan kohdassa 9,95.

¹²⁹⁸ *LSJ* (s. v. ἄβολος) tarjoaa sanalle ἄβολα (neutrin monikko) merkityksen 'eräonninen nopan heitto' ainoana lähteenään ilmeisesti Pollux, sana ἄβολος taas tarkoittaa 'varsaa, jolta eivät ole vielä pudonneet maitohampaat', ja kun sana näyttäisi olevan yhteydessä sanaan βολή 'heitto', niin ilmeisesti kreikassa ajateltiin, että maitohampaat "heitettiin menemään", ja kun telaluitakin heitetään, niin sana tuntuisi melko ymmärrettävältä nimeltä telaluuheitolle.

¹²⁹⁹ Sana on ilmeisesti yhteydessä telaluun sivuun ὑπτιον (selkäpuoli), partisiippi verbistä ὑπτιάζω, joka tarkoittaa 'vetäytymistä' tai 'takaisin kääntymistä' (*LSJ*, s. v. ὑπτιάζω).

¹³⁰⁰ Sanan taustalla on ilmeisesti verbi κρύπτω 'piilottaa; peittää'.

¹³⁰¹ Dindorf 1824: Μίδας, μάνης, πάτριλος, πάτραйна, μάγνησσα, ἄβολα, ἄπλια, ἄθετος, ὑπτιάζων, κρύψασος, κάγχαδος, τριχίας ja ἐκδύνων.

¹³⁰² Nimi on oletettavasti yhteydessä telaluun sivuun πρανές (etupuoli).

¹³⁰³ Dindorf 1824: βόλος πρανής, ἐπακοντιστής, καλλιβόλος, φύσκων, ὄροι, συνωρίς, συνωρικὸς tai κῶος.

vaihtoehtoja kuten tässä. Ja kuuluuko συνωρίς todellakin yhteen näiden muiden sanojen kanssa? Sana συνωρίς tarkoittaa tarkalleen ottaen 'hevosparia', mutta voi tarkoittaa mitä hyvänsä muutakin paria¹³⁰⁴ ja voisi tietysti viitata heittoon, jossa kaksi telaluista näyttää sivua κῶος, mutta oli myös hetaira nimeltä Synoris (Ath. 247a; 583e), ja ainakin joidenkin lähteiden mukaan jotkut heitot oli nimetty hetairoiden mukaan, joten ehkä tässä voitaisiin nähdä myös kaksi erillistä heittoa, Συνωρίς ja κεῖος ἢ κῶος. Ainoa Polluxin mainitsema keskinkertainen heitto on Μίδας, jota hän vain hieman aiemmin sanoi huonoksi heitoksi. Näiden lisäksi Pollux luettelee joukon Eubuloksen (*fr. 57 CAF 2 = fr. 57 PCG 5 = fr. 57 Edmonds = fr. 57b Hunter < Poll. 7,205*) näytelmästä Κυβευταί löytämiään heittojen nimiä: κεντρωτός 'piikikäs', ιερός 'pyhä', ἄρμ' ὑπερβάλλων πόδας 'jalkoja nopeammat vaunut', κήρυννος, εὐδαίμων 'onnekas', κυνωτός 'koiran korva', ἄρτια 'täydellinen; parillinen', λάκωνες 'lakonialaiset', ἀντίτευχος 'vasta-ase (?)', ἀργεῖος 'argoslainen', δάκνων 'pureva', Τιμόκριτος, ἐλλείπων 'riittämätön', πυαλίτης,¹³⁰⁵ ἐπίθετος 'lisä', σφάλλων 'kaatava; kamppaava', ἀγύρτης 'kulkuri', οἴστρος 'paarma', ἀνακάμπτων 'kupera', δορεὺς 'nylkijä', λάμπων 'säteilevä', κύκλωπες 'kykloopit', ἐπιφέρων 'lisäävä', Σόλων ja Σίμων.¹³⁰⁶ Näistä monet ovat enemmän tai vähemmän tulkinnan varaisia. Joidenkin sanojen merkitystä voi vain arvailla eikä minkään nimen yhteys mihinkään heittoon ole kovinkaan selvä: esim. ”pyhä” ja ”onnekas” ovat varmaankin olleet hyviä heittoja, mutta olivatko nämä jonkun tietyn heiton nimiä vai yleistermejä hyvillä heitoilla? Entä sitten nimitykset kuten ”koiran korva”¹³⁰⁷ ja ”lakonialaiset” – nämä (ja monet muut) vaikuttaisivat aidolta pelijargonilta, mutta niiden tarkemmasta merkityksestä on mahdotonta sanoa mitään. Voisi olettaa, ettei Polluxilla itselläänkään ole ollut mitään käsitystä näiden sanojen tarkemmasta merkityksestä. Useimpia näistä sanoista ei tavata tässä merkityksessä muualta.¹³⁰⁸ Fotios tuntee

¹³⁰⁴ *LSJ*, s. v. συνωρίς.

¹³⁰⁵ Sana näyttäisi olevan johdettu sanasta πυαλῖς (= πυελίς), joka tarkoittaa 'sarkofagia' ja joitain muita enemmän tai vähemmän vastaavia esineitä (*LSJ*, s. v. πυελίς) – päätte -τής on hyvin tavallinen kreikassa (esim. κυβευτής < κυβεύω), mutta se, mitä tämän sanan olisi tarkoitus tarkoittaa, jää hämäräksi.

¹³⁰⁶ Dindorf 1824: κεντρωτός, ιερός, ἄρμα, ὑπερβάλλων, ποδίας, κήρυννος, εὐδαίμων, κυνώτας, ἄρτια, ἄρματῖαι, λάκων, ἀντίτευχος, ἀντίτυπος, ἀργεῖος, δάκνων, τιμόκριτος, ἐλλείπων, πυαλίτης, ἐπίθετος, σφάλλων, ἀγύρτης, οἴστρος, ἀνακάμπτων, δορεὺς, λάμπων, Κύκλωπες, ἐπιφενών, ἐπιφόρων, Σόλων ja Σίμων.

¹³⁰⁷ Sana κυνωτός esiintyy eräässä Ateenasta löydetyssä klassisen ajan kiroustaulussa (Lamont 2015, 159; 161–162), mutta sanan merkitys tässä yhteydessä ja sen mahdollinen yhteys tähän heiton nimeen (ks. *ibid.*, 170) on lähinnä arvailujen varassa – mitään perusteita ei ainakaan ole oletukselle, että tämä olisi ollut huonoin mahdollinen heitto.

¹³⁰⁸ Kidd (2017a, 114, n. 18) pitää todennäköisenä, että Eubulos on itse keksinyt nämä luettelemansa nimet vitsaillakseen pelurien jargonin kustannuksella, mikä on mennyt ohi Polluxilta ja kaikilta muilta hänen jälkeensä – ilman kontekstia tätä on täysin

näistä Eubuloksen luettelemista heitoista heiton κήρυκτος nimellä κάρυκτος (κ 211) sekä heitot λάκωνες (λ 56) ja λάμπων (λ 81), joista ainoastaan viimeisen lähteeksi hän esittää Eubuloksen (*fr.* 57a Hunter) – tämä, samoin kuin λάκωνες, on Fotioksen mukaan ”nopanheiton” nimi, jos ilmausta κυβευτικὸς βόλος tulkitaan sananmukaisesti, mutta kuten edellä on todettu, näyttäisivät sanan κύβος johdokset viittaavan usein yleisemmin arpa- tai uhkapeliin, joten tämä ilmaus voi luultavasti viitata myös telaluuheittoon. Pollux (7,204) puhuu vain heittojen nimistä (βόλων ὀνόματα), joten kaikki hänen mainitsemansa nimet voivat oikeastaan olla myös nopanheittojen nimiä. Hesykhios (α 7018 Schmidt = α 7016 Latte) tuntee Eubuloksen mainitseman ”argoslaisen heiton” sekä heiton nimeltä ἀγύρτης (α 865 Schmidt = α 866 Latte), jonka tuntevat muutkin lähteet (Phot. α 281; *Suda* α 388; α 389; β 369; *EM*, s. v. ἀγύρτης; Eust. 1430 [*Od.* 2,7]). Sanan σφάλλων vaihtoehtoiseksi lukutavaksi on ehdotettu σχαδών,¹³⁰⁹ joka tarkoittaa ainakin ’ampiaisen tai mehiläisen toukkaa’ ja ’hunajakennoa’, mutta on Hesykhios (σ 2950 Schmidt = σ 2950 Hansen) mukaan myös erään ”nopanheiton” nimi. Lisäksi Hesykhioselta (α 7534 Schmidt = α 7531 Latte) löytyy ”eräs heitto” ἄρτος ’leipä’, joka saattaa vastata heittoa ἄρτια, jos oletetaan, että sanan olisi tarkoitus olla ἄρτιος.¹³¹⁰ Polluxin aiemmin mainitsemista nimistä μάνης esiintyy myös Fotioksen (μ 94) sanakirjassa, jossa sen sanotaan myös olevan huono heitto (βόλος φαῦλος), Hesykhios (μ 238 Schmidt = μ 236 Latte) puolestaan esittää tämänkin heiton nimen lähteeksi Eubuloksen (*fr.* 59 *CAF* 2 = *fr.* 59 *PCG* 5 = *fr.* 59 Edmonds = *fr.* 59 Hunter) näytelmän Κυβευταί. Jos kyseessä ei ole erisnimi, niin sana μάνης merkitsee ’kuppia’ tai κότταβος-pelissä (– ainakin yhdessä versiossa) käytettyä alustaa, jolle yritettiin pudottaa eräänlaiselle jalustalle tasapainoon asetettu kiekko (πλάστιγξ) heittämällä sille viinin pohjasakat.¹³¹¹ Erisnimi Μάνης on erityisesti fryygaliaisten orjien nimi, mutta voi tarkoittaa myös muutakin orjaa ja ilmeisesti myös ”tompelia”.¹³¹² Hesykhios (μ 22 Schmidt = μ 22 Latte) tuntee myös

mahdotonta arvioida, mutta jos Pollux ei ole kopioinut tätä listaa jostain toisen käden lähteestä, vaan suoraan Eubuloksen näytelmästä, niin vitsi ei ole ilmeisesti ollut mitenkään ilmeinen, mikä puolestaan vahvistaisi käsitystä, että Polluxin tiedot klassisen kauden peleistä olivat hyvin rajallisia. Kiddin (*ibid.*; ks. myös Tibaldini 2021, 83) väite, ettei mitään näistä sanoista tavattaisi muista lähteistä, ei pidä paikkaansa – on tietysti mahdollista, että Eubulos tai Pollux on toiminut myöhempien kirjailijoiden lähteenä silloinkin kun sitä ei ole mainittu, mutta mitenkään välttämätöntä tämä ei ole.

¹³⁰⁹ Kock (*CAF* 2, s. 184); ks. myös Hunter 1983, 145.

¹³¹⁰ Kock (*CAF* 2, s. 184); Latte (kriittinen apparaatti); ks. myös Hunter 1983, 145. Lamer (1927, 1948) ei pidä tätä oletusta perusteltuna.

¹³¹¹ Sparkes 1960, 205–206; ks. myös Becker 1838, 234; 1863, 342 – vrt. Becker 1854, 296–299; 1877, 367–370; Barnabei 1886, 320–323; Carattoli 1887a, 57; 1887b, 168; Richter 1887, 98; 99; Higgins 1888, 388–389; 393; 396–398.

¹³¹² *LSJ*, s. v. μάνης. Ks. myös Roller 1987, 109.

”magnesiaisen heiton”, joka on hänen mukaansa ”nopanheiton” nimi.¹³¹³ Lisäksi Hesykhioksen (ε 4124 Schmidt = ε 4110 Latte) mainitsema heitto ἐπακοντισμός tuntuisi vastaavan Polluxin heittoa ἐπακοντιστής, ja heitto αἴγλη ’valo; hohto’ (α 1733 Schmidt = α 1732 Latte) taas saattaa olla jossain yhteydessä Polluxin mainitsemaan heittoon σάγλη, joka Polluxin mukaan oli huono heitto, kuten αἴγλη on Hesykhioksen mukaan (βόλος φαῦλος κυβευτικός) – *Suda* (αι 64) tuntee myös ”nopanheiton” αἴγλη ja esittää sanan lähteeksi Kratinoksen (*fr.* 377 *CAF* 1 = *fr.* 405 *PCG* 4 = *fr.* 377 Edmonds), joskin esityksen perusteella jää hämäräksi, käyttikö Kratinos tätä sanaa merkitsemään juuri tiettyä heittoa vai muuten vain. Midas-nimisen heiton tuntevat useammatkin lähteet. Hesykhios (μ 1329 Schmidt = μ 1330 Latte) toteaa vain, että se on ”nopanheiton” nimi, Fotios (μ 445), että se on ”heiton tapa tai muoto” (βόλου εἶδος), mitä tämä sitten tarkoittaakaan, mutta *Suda* (μ 1036) esittää, että kyseessä oli mitä onnekkain nopanheitto, johon viittaa sananlasku Μίδας ὁ ἐν κύβοις εὐβολώτατος (Midas, mitä onnekkain noppapelissä) – ainakin jossain sananlaskukokoelmassa¹³¹⁴ todetaan, että tämäkin nimi olisi esiintynyt Eubuloksen (*fr.* 58 *CAF* 2 = *fr.* 58 *PCG* 5 = *fr.* 58 Edmonds = *fr.* 58 Hunter) näytelmässä Κυβευταί. Vaikka sananlasku viittaisi itse Midakseen eikä tiettyyn heittoon,¹³¹⁵ niin ongelma on siinä, että Polluxin mukaan tämä oli sekä huono että keskinkertainen heitto, mille on vaikeaa keksiä mitään järkevää selitystä, kun taas *Sudan* selitys ja tämä sananlasku tuntuisivat melko helposti ymmärrettäviltä viittauksilta Midaksen ”kultaiseen kosketukseen”. Midas-nimisestä heitosta ei siis lopulta tiedetä sen enempää kuin muistakaan heitoista. Hero(n)daksen (3,24–26) miimissä mainitaan poika, joka on paljon kiinnostuneempi uhkapeleistä kuin opiskelusta, mikä ilmenee siinäkin, että kun pitäisi kirjoittaa Μάρων, kirjoittaa hän Σίμων, joka oli siis Polluxin mukaan yksi Eubuloksen mainitsemista heiton nimistä. Nimiä Σίμων ja Τιμόκριτος ei voida yhdistää kehenkään tiettyyn yksilöön, mutta Solon tarkoittaa epäilemättä arkaaisen ajan ateenalaista valtiomiestä – itse heitosta ei kuitenkaan tiedetä mitään.

¹³¹³ Hesykhioksen selitys sanalle μάγνης on Hunterin (1983, 145–146) mielestä ilmeisen katkelmallinen versio sanan Μάνης selityksestä, ja kun nämä sanat ovat sekaantuneet myös ainakin yhdessä Aristofaneen käsikirjoituksessa (*Ra.* 965) kohdassa, jossa metriikan perusteella Μάνης on oikea muoto, pitää hän todennäköisenä, että μάγνης on vain sanan Μάνης dupletti. Sanan μάγνης selitys on epäilemättä katkelmallinen, joskin sen yhteys sanan Μάνης selitykseen ei tuntuisi olevan yhtään läheisempi kuin mihinkään muuhunkaan heiton nimen selitykseen, mutta vaikka μάγνης olisi Hesykhioksen sanakirjassa dupletti, niin sekä se että Μάνης esiintyvät myös Polluxin listassa. Magnes oli myös erisnimi – yksi vanhan komedian edustajista oli nimeltään Magnes (ks. *Ar. Eq.* 518–525; *Arist. Po.* 1448a; *Suda* μ 20), samoin muuan komeaksi kehuttu smyrnalainen runoilija ja muusikko (*Suda* μ 21).

¹³¹⁴ Leutsch & Schneidewin 1839, 435 (*App.* 3,98).

¹³¹⁵ Lamer 1927, 1954; ks. myös Hunter 1983, 145.

Muita ”nopanheiton” nimiä ovat Hesykhioksen mukaan ἀβραμίας (α 181 Schmidt = α 182 Latte) ja πέρσης ’persialainen’ (π 2002 Schmidt = π 2002 Hansen),¹³¹⁶ pelkästään heittojen nimiä taas ἄνηβος ’ei vielä kypsään ikään ehtinyt’ (α 5034 Schmidt = α 5033 Latte), βόλος ’heitto’ (β 793 Schmidt = β 786 Latte), βούλακα (β 925 Schmidt) tai βούλαχα (β 919 Latte), γυμνασιάρχης¹³¹⁷ (γ 992 Schmidt = γ 996 Latte), κυνορχίας (κ 4605 Schmidt ≈ κ 4607 Latte), ξανθμίας (ξ 8 Schmidt = ξ 8 Latte) ja κίκκασος (κ 2650 Schmidt = κ 2650 Latte), jonka Fotioskin (κ 709) tuntee. ”Joitain heittoja” (βόλος τις) ovat Hesykhioksen mukaan Ἀντιγόنيος (α 5398 Schmidt) tai Ἀντιγόνοιος ’antigonoslainen’ (α 5397 Latte)¹³¹⁸ ja ἀνυπέρβλητον ’ylittämätön’ (α 5564 Schmidt = α 5564 Latte), pelkästään ”heitto” (βόλος) taas φαλός ’valkoinen’ (φ 122 Schmidt ≈ φ 122 Hansen & Cunningham). Telaluuheittojen (βόλος ἀστραγάλων) nimiä ovat Hesykhioksen mukaan Βερενίκης πλόκαμος ’Bereniken hiukset’ (β 532 Schmidt = β 525 Latte),¹³¹⁹ γραῦς ’vanha nainen’ (γ 904 Schmidt = γ 907 Latte), Δαρεῖος (δ 266 Schmidt ≈ δ 266 Latte) ja δικέντρων (δ 1825 Schmidt = δ 1817 Latte). Näiden lisäksi Hesykhiokselta (α 341 Schmidt = α 343 Latte) löytyy sana ἀγάς, jonka hän sanoo olevan telaluun ”putoaminen” (ἢ πτώσις τοῦ ἀστραγάλου), mikä tuntuisi tarkoittavan pikemminkin yksittäisen sivun nimeä kuin heittoa.

Kuten todettu, edellä esitettyjen Polluxin mainitsemien heittojen suhteen ei ole selvää ovatko ne nopanheittoja vai telaluuheittoja, mutta myöhemmin Pollux (9,100; 101) mainitsee telaluun sivujen nimitysten yhteydessä myös kaksi telaluuheiton nimeä: Στησίχορος ja Εὐριππίδης, joista jälkimmäinen on tosin useimmissa lähteissä

¹³¹⁶ Eräästä Alkifronin (3,42) kirjeestä löytyvä termi καλίνδησις ei luultavasti ole ”nopanheiton nimi”, kuten *LSJ* (s. v. καλίνδησις) olettaa, vaan tuntuisi pikemminkin olevan yhteydessä verbin καλινδέομαι ’kieriskellä; keinua’ merkitykseen – kirjeen puhuja valittelee, että hävisi kaikki rahansa nopapelissä vastustajansa ”noppien kierittelyn” (ταῖς καλινδήσεσι τῶν κύβων) takia.

¹³¹⁷ Virkamies, jonka toimenkuva on ollut eri paikoissa ja eri aikoina erilainen, mutta ainakin jotain tekemistä sillä on varmaan aina ollut *gymnasionin* kanssa. Em. pronssisen ikosaedrin yhdellä sivulla esiintyy sana γυμνασιάρχ, joka tässä kontekstissa pitäisi tulkita lyhenteeksi sanan egyptiläisestä muodosta γυμνασιάρχος (Perdrizet 1931, 10) – tässä ikosaedrissa sanaan liittyy yksi korkeimmista luvuista, minkä voi nähdä viittaavan siihen, että virka oli sängen arvostettu – ainakin siitä koitui viranhaltijalle sellaisia kuluja, että ainoastaan rikkaimmat kansalaiset saattoivat toimia tässä virassa (*ibid.*, 10–11).

¹³¹⁸ Agathiaan (*AP* 9,482,17) kertomuksessa keisari Zenonin τάβλη-pelistä eräästä pelilaudan pisteestä käytetään nimitystä Antigonos.

¹³¹⁹ Perdrizet (1931, 8) esittää, että Hesykhioksen sanakirjassa olisi kaksi glossaa tässä sekaantunut eikä heiton nimi olisi Βερενίκης πλόκαμος, vaan yksinkertaisesti Βερενίκη, mutta mihinkään tällaiseen ei ole viitteitä. Ks. myös *n.* 1285.

muuttunut nimeksi Εὐριπίδης.¹³²⁰ Kaikkien edellä esitettyjen heittojen tarkempi luonne jää oikeastaan täysin hämäräksi, mutta näille heitoille Pollux, samoin kuin muutkin lähteet (*sch. Pl. Ly. 206e*; Eust. 1289 [*Il. 23,88*]), esittää myös tietyn arvon, niinpä Stesikhoros on arvoltaan 8 ja Heurippides 40. Stesikhorokseen liittyvä luku selittyy sillä, että luku kahdeksan liitettiin häneen yleisesti hänen hautamonumenttinsa perusteella – *skholiasti* ja Eustathios mainitsevat vain, että tämä rakennus oli kahdeksankulmainen, mutta Pollux kertoo, että kaikki siinä perustui lukuun kahdeksan, ja *Suda* (π 225) mainitsee kahdeksankulmaisuuuden ohella kahdeksan porrasta ja kahdeksan pylvästä. Heurippideen taas kerrotaan olleen yksi neljästäkymmenestä hallitsijasta (προστάτης), jotka hallitsivat Ateenaa kolmenkymmenen tyrannin jälkeen.¹³²¹ Voidaan tietysti kysyä, miksi heitto olisi tässä tapauksessa nimetty juuri hänen mukaansa?¹³²² Jos tuota heiton arvoa ei kyseenalaisteta, niin todennäköisemmältä näyttäisi, että sen taustalla on Heurippideen säätämä neljäskymmenesosan (= 2,5 %) vero (ἡ τεσσαρακοστή [μοῖρα]), josta erään Aristofaneen (*Ec. 823–829*) näytelmän hahmon mukaan odotettiin ensin Ateenan pelastusta, mutta tarkemmin katsoen paljastui, että se olikin yhtä tyhjän kanssa – tämä olisi hyvinkin voinut johtaa nimeämään telaluuheiton, jonka arvo on 40 (τεσσαράκοντα) juuri Heurippideen mukaan. Athenaioksen (247a–b) lainaamassa katkelmassa Difiloksen (*fr. 73 CAF 2 = fr. 74 PCG 5 = fr. 73 Edmonds*) näytelmästä *Synoris* esiintyy tosin nopanheiton tulos nimeltä Euripides¹³²³ – tässä ei voi olla kyse mistään sekaannuksesta, sillä vitsi perustuu siihen, ettei Euripides voisi auttaa naista, kun ottaa huomioon hänen näytelmissään esiintyvän misogynian. Nimityksen Euripides on oletettu perustuvan siihen, että sillä voidaan nähdä olevan jonkinlainen yhteys sanojen εὖ 'hyvin' ja ῥίπτω 'heittää' yhdistelmään,¹³²⁴ mikä on tietysti täysin mahdollista. Heitto Euripides on joka tapauksessa eri heitto kuin Heurippides, elleivät nämä nimitykset sitten ole

¹³²⁰ Ks. Kidd 2017a, 113, n. 6. Nimi Εὐριπίδης tavataan myös Polluxin sanakirjan samoin kuin Aristofaneen näytelmän *Naishallitus* (*Ec. 825–829*) aikaisemmista laitoksista. Muissa lähteissä (*sch. Pl. Ly. 206e*; Eust. 1289 [*Il. 23,88*]) nimi Εὐριπίδης voi olla peräisin heidän käyttämästään yhteisestä lähteestä, joskaan aivan poissuljettuna ei voida pitää sitäkään, että tällainen muutos olisi tapahtunut useampia kertoja itsenäisesti, sillä Euripides on varmasti ollut paljon paremmin tunnettu nimi eikä nimi Heurippides ole välttämättä Aristofaneen aikojen jälkeen sanonut useimmille mitään.

¹³²¹ Euripides oli ollut jo useampia vuosia vainaa, kun tämä uusi hallinto tuli valtaan (Vömel 1858, 307; Bolle 1886, 30).

¹³²² Vömel 1858, 307.

¹³²³ Kidd (2017b, 125) olettaa, että sanan κύβος merkitys olisi tässä 'heitto' tai 'kierros', koska "Euripides" oli vain ja ainoastaan tietty telaluuheitto, ja näin ollen tässäkin katkelmassa täytyy olla kyse telaluupelistä. (Ks. myös Kidd 2017a, 113.)

¹³²⁴ Schneidewin 1847, 77; ks. myös Sauppe 1856, 36; Vömel 1858, 307; Lamer 1927, 1949.

sekaantuneet jo uuden komedian aikoihin. Edellä mainitun Antipatros Sidonlaisen epigrammin perusteella on selvää, että antiikin Kreikassa, samoin kuin Roomassa, käytettiin ainakin jossain pelissä, jossa oli eri tavoin nimettyjä heittoja, neljää telaluuta – Antipatrosen kuvailemassa hautakivessä esiintyy yhteensä yhdeksän telaluuta: yhden telaluun yksittäisen sivun lisäksi kaksi heittoyhdistelmää (*AP* 7,427,3–6), oletettavasti siis 1 + 4 + 4 telaluuta.¹³²⁵ Pollux ei mainitse mitään pelissä käytettyjen telaluiden määrästä, mutta muut lähteet (*sch.* Pl. *Ly.* 206e; Eust. 1289 [*Il.* 23,88]) kertovat, että pelissä käytettiin neljää telaluuta, jolloin erilaisia heittoyhdistelmiä on 35.¹³²⁶ Stesikhoros, jonka arvoksi ilmoitetaan 8, ei näin ollen voi olla mikään muu heitto kuin 1, 1, 3, 3,¹³²⁷ mutta miten Heurippides voi olla arvoltaan 40, jos korkein mahdollinen tulos on 6, 6, 6, 6, siis 24? Yhden selityksen mukaan kyseessä on kreikan lukusanojen ι' (10) ja μ' (40) sekaantuminen, joka voidaan palauttaa yhteen lähteeseen, joten Heurippides onkin arvoltaan vain 10.¹³²⁸ On myös esitetty, että vaikka pelattiin neljällä telaluulla, niin tietyissä tapauksissa pelaaja sai uuden heiton ja heittojen tulokset laskettiin yhteen.¹³²⁹ Tai jospa Stesikhoros tarkoittikin telaluun sivua ja pelissä käytettiin viittä telaluuta – näin ollen $5 \times$ Stesikhoros = Heurippides.¹³³⁰ Ehkä helpointa olisi hyväksyä selitys, ettei

¹³²⁵ Ks. myös Marquardt 1886, 852, n. 1.

¹³²⁶ Ks. myös Cardano 1663, 276; Vömel 1858, 305; Becq de Fouquières 1873, 335–336; Bolle 1886, 29, n. 53; Richter 1887, 78; Schädler 1997b, 38.

¹³²⁷ Cardano 1663, 276; de' Ficoroni 1734, 66; Richter 1887, 78. Hyde (1694, 155) ei jostain syystä tajua tätä, vaan kuvittelee, että Stesikhoros tarkoittaisi telaluilla mahdotonta heittoa 2, 2, 2, 2 (ks. myös Pauw 1726, 146).

¹³²⁸ Sauppe 1856, 38–39. Bolle (1886, 31–32) esittää pääosin tervetullutta kritiikkiä tätä näkemystä kohtaan, joskin oletus, että kyseessä täytyisi olla hyvä heitto, perustuu ennen kaikkea Difiloksen fragmenttiin, jossa ei siis välttämättä ole kyse samasta heitosta, ja oletettuun sanaleikkiin ilmauksen $\epsilon\upsilon \rho\acute{\iota}\pi\tau\omega$ ja nimen Euripides välillä. Jos heiton Heurippides arvo olisikin 10, niin tälle luvulle ei olisi helppoa keksiä mitään järkevää selitystä, kun taas arvo 40 tuntuu melkein itsestään selvältä. Cardano (1663, 276) ajatteli myöskin, että arvon 40 täytyy johtua jonkinlaisesta sekaannuksesta – hänen ehdotuksensa on, että heitto, jota alun perin on tarkoitettu, oli neljä nelosta.

¹³²⁹ Vömel 1858, 307–309. Pauw (1726, 144–145) toteaa myös, ettei yksi heitto riitä tulokseen 40. Ks. myös Bolle 1886, 31.

¹³³⁰ Kidd 2017a, 112–113. Kidd (2017a, 113) väittää, että yleisesti hyväksytyt oletus, että klassisen kauden Kreikassa olisi pelattu neljällä telaluulla, perustuisi ainoastaan yhteen tekstikohtaan, joka tavataan melkein samansisältöisenä parin sangen myöhäisen lähteen, Eustathioksen ja Platonin *skholiastin*, teksteistä. Antipatrosen epigrammi kertoo kuitenkin, että neljän telaluun heittoyhdistelmillä oli omat nimensä (Bolle 1886, 21–22), joten tämän perusteella näyttäisi siltä, että ainakin Antipatrosen aikoihin, toisella vuosisadalla eaa., pelattiin neljällä telaluulla. Kiddin (2017a, 112) väite, että silloin kun klassisen ja hellenistisen kauden lähteet mainitsevat pelaamiseen käytettyjen telaluiden lukumäärän, on se viisi, kumisee ontouttaaan, kun otetaan huomioon, että Kallimakhoksen (*fr.* 676 Pfeiffer = *fr.* 676 Trypanis) tekstissä mainitaan kyllä pojalle lahjaksi annetut viisi telaluuta, mutta pelaamisesta ei sanota mitään, pelin nimi

telaluun yksittäisten sivujen arvoilla ollut pelissä mitään virkaa, vaan erilaisille heittoyhdistelmille oli annettu erilaiset arvot.¹³³¹

πεντέλιθα (’viisi kiveä’ – nimestä huolimatta peliä pelattiin yleensä telaluilla) kertoo toki, että jossain pelissä käytettiin viittä telaluuta, muttei todista mitään muista peleistä, ja vaikka myös telaluuoraakkelissa käytettiin tavallisesti juuri viittä telaluuta, niin se ei tietenkään kerro mitään peleistä. Eikä muita antiikin lähteitä ole. Kallimakhos saattaa viitata lukumäärällä viisi juuri peliin πεντέλιθα. Yleisesti ottaen näyttäisi siltä, että lapset käyttivät telaluita enemmänkin heittopeleissä kuin arpapeleissä – Platon (*Ly.* 206e) tosin esittää pojat pelaamassa parillista ja paritonta suurella määrällä telaluita (ἀστραγάλοις παμπόλλοις). Edellä (*n.* 875) mainitussa Lukianoksen dialogissa (*D. deor.* 4,3) taas Zeus vakuuttelee Ganymedeelle, että Olympoksella on tarjolla sängen runsaasti telaluita (ἀστραγάλους μάλα πολλούς). Joitain tarkempiakin lukumääriä toki tunnetaan kirjallisista lähteistä. Asklepiades (*AP* 6,308,2) mainitsee eräässä epigrammissa Konnaroksen saaneen 80 telaluuta (ὀγδόκοντ’ ἀστραγάλους ἔλαβεν) palkinnoksi kauniin käsialansa ansiosta – määrä tuntuu kieltämättä yllättävän suurelta, ja sen selitykseksi on tarjottu sitä, että kyse oli joko koulussa takavarikoiduista telaluista tai sitä, että kaikki kilpailun osanottajat tarjosivat kontribuution tähän pottiin (ks. Spanoudakis 2005, 153). Epidauroksen Asklepieionista tunnetaan piirtokirjoitus, jossa eräs poika lupaa Asklepiokselle kymmenen telaluuta (δέκ’ ἀστραγάλους), jos hän paranee (Καββαδίας 1883, 203–206, 213–214, rivi 70; Reinach 1884, 78; 1885, 80 – ortografian ja käsialan perusteella teksti ei ole 300-lukua eaa. aikaisempi [*ibid.*, 75]). Ateenan Asklepieionin inventaarissa mainitaan metsäkauriin telaluut sekä kullalla päällystetty telaluu (*IG* II 766,23–24; 32; ks. myös Girard 1881, 118), tunnetaan myös Asklepiokselle lahjoitettu pronssinen telaluu (Robert 1968, 290) ja Lissoksen Asklepieionista Kreetalla on löydetty paljon telaluita (Platon 1958, 466; ks. myös Papaoikonomou 1981, 259). Eräässä toisessa tekstissä Kallimakhos (*Hec. fr.* 107 Hollis = *fr.* 276 Pfeiffer = *fr.* 276 Trypanis) mainitsee kymmenen telaluuta. Kidd (2017a, 112–113) väittää, että Polluxin mukaan Stesikhoros tarkoittaisi yhtä telaluun sivua, kun taas muissa lähteissä telaluun sivut ja heitot ovat sekaantuneet. Pollux (9,100) viittaa sekä Stesikhoros- että Heurippides-heittoon termillä ἀριθμός ’numero; summa’, eikä Kidd (2017a, 114, *n.* 13) tarjoa mitään perustelua väitteelleen, ettei muissa lähteissä Stesikhorokseen liittyvä fraasi ὁ σημαίων τὴν ὀκτάδα (kahdeksaa ilmaiseva tai merkitsevä) voisi tarkoittaa heittoa – Pollux kertoo, että Stesikhoros on numero tai summa, joka merkitsee kahdeksaa (ὅς ἐδήλου τὰ ὀκτώ), mikä on käytännössä sama asia hieman eri sanoin sanottuna, joten mitään kunnollisia perusteita ei ole sille, että Stesikhoros tarkoittaisi telaluun sivua. Myöskään väite, että sivujen arvot 1, 3, 4 ja 8 vastaisivat paremmin todennäköisyyttä, jolla eri sivut oikeasti esiintyvät (Kidd 2017a, 113, *n.* 7) ei ole mitenkään perusteltu (ks. *n.* 703). Kuten edellä todettiin, esittää Pollux, samoin kuin muutkin aiheita käsitelleet lähteet, telaluun sivuista ainoastaan kahdelle numeerisen arvon (χίος = 1 ja κῶος = 6) sekä mainitsee, ettei telaluussa ole sivuja 2 ja 5 kuten arpakuutiossa, joten mitään ristiriitaa ei tässäkään suhteessa ole Polluxin ja muiden lähteiden välillä, vaan kaikki ovat yksimielisiä siitä, että telaluun sivujen arvot olivat 1, 3, 4 ja 6.

¹³³¹ Becq de Fouquières 1873, 349–350; ks. myös Becker 1838, 223; 1863, 329; 1882, 460. Näin on ollut esim. keskiajalla Ranskassa pelatussa noppapelissä *belota*, jossa kolme kuutosta oli arvoltaan 200 pistettä, kolme ykköstä 100 pistettä ja heitto 1, 2, 3 tai 3, 4, 5 oli arvoltaan 20 pistettä (Endrei & Zolnay 1988, 34). Bolle (1886, 32–34) on samoilla jäljillä kuin Becq de Fouquières, mutta olettaa aivan turhaan ja ilman mitään perusteita,

Edellä mainituista kategorioista Μίδας, Δαρείος ja Ἀλέξανδρος voisivat lukeutua kuninkaiden mukaan nimettyihin heittoihin, Στησίχορος, Εὐριπίδης, Εὐριπίδης ja Σόλων (sekä Μάγνης, jos kyse on erisnimestä) taas tunnettujen miesten mukaan nimettyihin heittoihin. Σίμων, Τιμόκριτος ja ehkä jopa Μάνης ovat myös saattaneet olla omana aikanaan tunnettuja miehiä, mutta jos näin on ollut, on heidät sittemmin unohdettu, mutta voi olla, että näille nimille on joku muu selitys. Ainoa mahdollinen hetairan mukaan nimetty heitto on Σνωρίς, ja sekin on täysin epävarma. Jotkut nimet voivat perustua erilaisiin sattumuksiin, mutta mitään heerosten ja jumalien¹³³² mukaan nimettyjä heittoja ei tunneta.

Pelkkien heittojen nimien ja parille heitolle annetun arvon perusteella itse peli jää niin hämäräksi, ettei sen sääntöjen rekonstruomiselle ole mitään perusteita. Kiinnostavaa on kyllä se, ettei missään lähteessä pidetä ongelmallisena sitä, että peliä pelataan neljällä telaluulla, joiden yksittäisen sivun korkein arvo on kuusi, mutta yhden heiton arvo on 40 – ainakaan kukaan ei mainitse, että tämä olisi ongelma.

että ”Euripides” = roomalaisten Venus – samoin myös ainakin Richter (1887, 79–80) ja Parmentier (1912, 98).

¹³³² Pottierin (1886, 214) esittämistä jumalolentojen nimistä Afrodite on kreikkalaistettu tulkinta roomalaisesta Venuksesta – heittoa nimeltä Afrodite ei esiinny kreikkalaisissa lähteissä, kykloopeja voidaan kyllä pitää jonkinlaisina jumalolentoina, muttei varsinaisina jumalina, ja vaikka Πειθώ oli epäilemättä jumala, niin mitään tämän nimistä heittoa ei tunneta – Pottier ilmoittaa nimen lähteeksi Hesykhoksen, jolta löytyy kyllä sana Πειθώ (π 1224 Schmidt = π 1224 Hansen), mutta Hesykhios tarjoaa sanan selitykseksi: ἡ ὀγδοάς, mikä tarkoittaa ’kahdeksikkoa’, ellei se ole jonkun vähemmän tunnetun jumaluuden nimi (ks. *LSJ*, s. v. ὀγδοάς). Caron (1978a, 182) mainitsemaa Hercules-heittoa ei löydy antiikin lähteistä – erheen lähteenä on oletettavasti Plautuksen (*Curc.* 358) näytelmän pelikohtaus, jossa toinen pelureista rukoilee Herculeksen apua ennen heittoa.

5 Loppulause

Arpapelien yhteys arvontaan ja arpaennustukseen näyttäisi olevan melko satunnainen – oletuksia jostain muinaisesta yhteydestä voidaan tietysti esittää, mutta ainakaan antiikissa mitään todellista yhteyttä näiden toimintojen välillä ei ollut eikä ajateltu olevan, vaikka ainakin telaluuta käytettiin sekä pelaamiseen että ennustamiseen.

Pelin ja leikin ero ei kaikilta osin ole yhtä selvä – arpapelejä ja lautapelejä on helppo pitää nimenomaan peleinä, joilla ei ole paljoakaan tekemistä leikin kanssa, mutta jos kielessä ei ole eroa käsitteiden peli ja leikki välillä, niin ehkä koiranpentujen telmimisellä on helpompi nähdä olevan jotain yhteistä vaikkapa shakin tai pokerin pelaamisen kanssa kuin ajatella, että kyse olisi jotenkin merkittävästi erilaisesta toiminnasta. Varsinkaan latina ei poikkea merkittävässä määrin ”useimmista nykyisistä Euroopan kielistä”, vaan yksi ja sama sana (*ludus*) tarkoittaa sekä peliä että leikkiä, kreikassa oli ehkä useampia sanoja, jotka kuuluvat huizingalaisen ”leikin” alueelle, mutta mitään eroa juuri pelin ja leikin välille ei kreikkassakaan tehty. Antiikin teksteissä tosin vain kaikista yksinkertaisimmat arpapelit yhdistetään koskaan lapsiin (ja näin ollen leikkiin), ja varsinkin uhkapeli kuuluu melko selkeästi aikuisten aktiviteetteihin, joten tässäkin suhteessa asiat näyttäisivät olleen antiikissa samoin kuin myöhemminkin. Käytännössä oli siis olemassa jonkinlainen ero erilaisten toimintojen välillä, joihin viitattiin samalla sanalla eikä tämä nähtävästi häirinnyt ketään – joko asiaan ei vain kiinnitetty huomiota tai sitä ei pidetty tärkeänä.

Huizinga ajatteli, että pelissä ja leikissä on kyse pohjimmiltaan samasta toiminnasta, jota ”yleiskäsitteen abstraktio” (yksi sana merkitsee sekä ’peliä’ että ’leikkiä’) ilmaisee parhaiten ja luonnollisimmin. Wittgenstein ei nähnyt mitään kaikkia pelejä ja leikkejä yhdistävää tekijää, vaan epämääräisen joukon erilaisia toimintoja, joilla on joitain satunnaisia yhteyksiä, joihin hän viittaa termillä ”perheyhtäläisyydet” – tämä kieltämättä osuva ja kuvaava termi tuntuisikin kyseenalaistavan koko ajatuksen ”yleiskäsitteen abstraktiosta”. Sen toteaminen, että pelin määrittelyssä on kyse kielirelativismista ei itsessään ratkaise mitään, mutta se olisi syytä ottaa huomioon, kun peliä pyritään määrittelemään tai hyväksyttään jokin aiemmin esitetty määritelmä. Mitään täysin yksiselitteistä ja yleispätevää pelin

määritelmää ei ehkä ole mahdollista esittää. Suomen sanojen *pelejä* ja *leikkiä* osalta luulisi olevan mahdollista selvittää tarkemmin milloin ja miksi nämä sanat on koettu tarpeelliseksi lisätä suomen sanastoon – onko pelkästään ruotsin esimerkki riittänyt vai onko taustalla muitakin tekijöitä? Skandinaavisissa kielissä esiintyvä ero käsitteiden *pelejä* ja *leikkiä* välillä olisi myös tutkimisen arvoinen seikka – ehkä asiaa on tutkittukin, mutta jos sittemmin 'leikkiä' merkitsevän sanan juuret ovat gootissa eikä sanaa tavata muista germaanisista kielistä, on sängen mielenkiintoista, että se on toisaalla koettu hyödylliseksi ja vakiinnuttanut asemansa toisen, muissakin germaanisissa kielissä esiintyvän, 'pelejä' merkitsevän termin rinnalla – voiko taustalla olla jotenkin erilainen käsitys käsitteiden *pelejä* ja *leikkiä* merkityksestä ja/tai yhteydestä vai onko kyseessä vain outo sattuma?

Antiikin peleihin liittyvä sanasto jää joiltain osin harmillisen hämäräksi, sillä monesti mitään selityksiä tai selventävää kontekstia ei ole tarjolla. Tutkimuksen kannalta olisi tietysti toivottavaa, että olisi selvää, milloin tekstissä viitataan arpapeliin, milloin uhkapeliin, milloin lautapeliin ja milloin noppapeliin, mutta toisinaan on mahdotonta sanoa mihin (yhteen tai useampaan) näistä tietyllä sanalla olisi tarkoitus viitata. Tämä ongelma on syytä ainakin tiedostaa, ja ehkä joitain selvennyksiä on onnistuttu edellä tarjoamaan. Jos mitään järkevää erottelua erilaisten pelien ja niihin viittaavien termien välille ei tehdä, on tuloksena järjetöntä sekasotkua, josta voidaan mainita esimerkkinä Purcellin (1995) artikkeli, josta on vaikea sanoa, mitä se oikeastaan käsittelee, sillä Purcell ei missään vaiheessa selvennä, mitä termin *alea* olisi tarkoitus tässä yhteydessä oikeastaan tarkoittaa – tiettyä lautapeliä, arpapeliä vai uhkapeliä? Sen pitäisi ainakin olla selvää kenelle tahansa, joka ryhtyy kirjoittamaan antiikin Rooman peleistä, ettei termillä *alea* tarkoitettu koskaan strategiapeliä. Yleisempi ongelma tutkimuskirjallisuudessa on yksittäistapausten perusteella tehdyt yleistykset. Aineistoa on rajallisesti ja se on monilta osin epäselvää ja katkelmallista, mutta asia ei muutu yhtään selvemmäksi, jos joitain satunnaisia yksittäistapauksia ei mitenkään eroteta useiden lähteiden perusteella tunnetuista seikoista, joiden tulkinta on siis selvästi varmemmalla perustalla. Esim. roomalaiset telaluuheittot *canes* ja *Venus* esiintyvät useissa teksteissä eikä niiden merkityksestä ole epäilystäkään, mutta nimitykset *volturii quattuor* ja *basilicus* esiintyvät ainoastaan yhdessä tekstikohdassa eikä niiden merkityksestä voida olla mitenkään varmoja, mutta tämä on sängen harvoin otettu tutkimuskirjallisuudessa huomioon, ja usein kuvitellaan, että näidenkin termien tarkka merkitys tunnettaisiin. Vastaavia esimerkkejä löytyisi tietysti muitakin, ja vaikka monia antiikin arpapeleihin liittyviä kysymyksiä voidaan pitää triviaaleina, niin itse aihe on kuitenkin jollain tavoin merkittävä ja kiinnostava, ja useimmissa antiikin elämää kuvaavissa yleisesityksissä pyritään sanomaan jotain antiikin peleistäkin, samoin pelien historiaa käsittelevissä teoksissa – tällaisten teosten laatijoiden ei voi olettaa käyvän kriittisesti läpi kaikkea aiheeseen liittyvää antiikin

todistusaineistoa, joten luotettaville esityksille aiheesta olisi varmasti käyttöä. Esim. Mario Puzon teoksen *Inside Las Vegas* historiallisessa osuudessa taitaa olla enemmän täysin perättömiä kuin todenmukaisia väitteitä antiikin peleistä, jotka on luultavasti poimittu joistain uhkapelien historiaa käsittelevistä teoksista. Eräässä antiikin kreikkalaisten elämää kuvaavassa yleisesityksessä taas kerrotaan koviksi nopanpelaajiksi tunnetuista kreikkalaisista, että thessalialaiset kuluttivat suuren osan ajastaan nopanpeluuseen ja ryypiskelyyn ja spartalaisetkin olivat mieltyneet nopan pelaamiseen, Ateenassa taas laadittiin peräti kaksi komediaa aiheesta ja peliluolia oli valtoimenaan tiukasta lainsäädännöstä huolimatta¹³³³ – osalle näistä väitteistä voidaan löytää jonkinlaista tukea antiikin lähteistä, osalle taas ei. Aiheeseen perehtymättömän lukijan on kuitenkin vaikea arvioida, mitkä näistä faktoina esitetyistä väitteistä ovat enemmän ja mitkä vähemmän totta. Muuten kyse on lähinnä aineiston tulkinnasta, mutta väitteessä, että ”noppapeli” (tarkoittaen oletettavasti uhkapeliä) olisi ollut antiikin Ateenassa laitonta, ei ole mitään perää. Hieman erilainen tapaus on Kiddin (2017a) artikkeli, joka pyrkii haastamaan täysin vakiintuneen ja parhaisiin käytössä oleviin lähteisiin perustuvan näkemyksen, että antiikin Kreikan nimettömäksi jääneessä telaluilla pelatussa pelissä olisi käytetty neljää telaluuta, joiden sivuille annettiin arvot 1, 3, 4 ja 6 – vanhojen näkemysten haastamisessa ei tietenkään ole mitään vikaa, mutta silloin kun uuden näkemyksen tueksi ei, väitteistä huolimatta, voida tarjota mitään todisteita, niin ei voi kun ihmetellä, miten tällainen artikkeli on voinut läpäistä vertaisarvioinnin ja tulla julkaistuksi arvovaltaisessa julkaisussa. Ovatko pelit edelleen aihe, josta voi ja saa kirjoittaa mitä hyvänsä?

Arkeologisen aineiston suhteen on sen sijaan tapahtunut selvää kehitystä. Vielä 1920- ja 1930-luvulla kaivausmenetelmien lisäksi myös aineiston ylöskirjaaminen ja käsittely oli niin karua, että paljon olennaista tietoa on menetetty.¹³³⁴ Kuten edellä (n. 748) kerrottiin, vielä 1960-luvun alkupuolella ei kaivauksissa löydettyjä telaluita välttämättä edes kirjattu ylös, joten niidenkin suhteen paljon merkittävää tietoa on iäksi kadonnut. Se, mitä pelkät pelivälineet kertovat peleistä ja pelaamisesta on kuitenkin melko rajallista. Jotain voidaan tietysti päätellä itse pelivälineistä ja niiden löytökonteksteista, mutta tässä tutkimuksessa ei ole ollut mahdollista paneutua tähän aineistoon kovinkaan syvällisesti, vaikka se tietystä mielessä on toki filologisen tutkimuksenkin aineellinen perusta ja tarjoaa ainakin joitain ajallisia ja paikallisia kiinnekohtia sekä vahvistaa joiltain osin kirjallisessa aineistossa esiin nousevia seikkoja. *Turriculan* todellinen luonne ja ero noppakuppiin perustuu ensisijaisesti arkeologisiin löytöihin ja monet (ainakin potentiaalisesti) arvontavälineinä toimineet

¹³³³ Werner 1978–1981, 79.

¹³³⁴ Rogersdotter (2011, 96) kertoo Mohenjo-daron kaivauksista, mutta ehkä ei ole liian uskaliaasta olettaa niiden heijastelevan tämän aikakauden kaivauksia yleisemmin.

esineet tunnetaan pelkästään arkeologisen aineiston perusteella, kuten kaikki enemmän ja vähemmän säännölliset monitahokkaat ja *tesserae lusoriae*. Peleihin liittyvää arkeologista aineistoa on siis tarjolla paljonkin, mutta se on niin hajanaista, että ennen kuin sitä voitaisiin käsitellä kokonaisuutena, jonka perusteella voitaisiin tehdä mielekkäitä yleistyksiä ja yleisen tason päätelmiä, täytyisi tämä aineisto koota yhteen ja analysoida, missä olisi ainesta useampaankin tutkimukseen.¹³³⁵ Jotkut uudemmat tutkimukset¹³³⁶ ovat antaneet viitteitä siitä, että tällainen tutkimus voisi olla hedelmällistä ja hyödyllistä, joten toivottavasti joku tarttuu tähän haasteeseen toisissaan, sillä kirjallisen aineiston tutkimus ei toden sanoaksemme ole tuottanut vähään aikaan mitään oikeasti uusia ja/tai yllättäviä tuloksia – joitain asioita on toisteltu vuosisadasta toiseen ja jotkut uudet tulkinnat taas ovat hyvin spekulatiivisia, elleivät peräti erheellisiä, eivätkä mitenkään yksiselitteisesti johdettavissa antiikin aineistosta, jonka pitäisi olla kaiken perusta.

Yksinkertaiset arpapelit, kuten kolikonheitto ja yksinkertainen nopanheitto, eivät kaipaakaan juurikaan selittelyä. Enemmän huomiota onkin aina kiinnitetty monimutkaisempiin peleihin, mutta niiden tarkempi luonne jää usein melko hämäräksi, sillä myöhemmät kirjailijat, jotka ovat yrittäneet selittää niitä, eivät ilmeisesti ole itse tienneet näistä peleistä paljon enempää kuin sen, mitä ovat voineet vanhempien kirjailijoiden teksteistä päätellä, joten selitykset jäävät melko puolittaisiksi eikä myöhemmillä tutkijoilla ole mitään mahdollisuutta selvittää täysin tyydyttävästi tätä vyyhtiä. Tämä aineisto on kuitenkin syytä käydä huolellisesti läpi, jotta tiedetään, mitä tiedetään ja mitä voidaan tietää. Pelien sääntöjen rekonstruoinnin ei pitäisi olla ainoana motiivina menneisyyden pelien tutkimiselle – erään, jokseensakin uskottavan, näkemyksen mukaan hyviksi havaitut pelit eivät katoa minnekään, joten jotkut edelleen olemassa olevat pelit edustavat, enemmän tai vähemmän muuttuneessa muodossa, antiikin parhaita pelejä.¹³³⁷ Tämä ei kuitenkaan lohduta tutkijaa, jonka tarkoitus on ymmärtää, ei välttämättä pelata, näitä pelejä, ja saattaisihan joku peli ehkä osoittautua oletettua paremmaksi ja kiinnostavammaksi, vaikka on jossain vaiheessa mennyt pois muodista. Meidän aikoihimme säilyneet tiedot antiikin peleistä ja se, mitä antiikin peleistä voidaan niiden pohjalta päätellä, edustaa epäilemättä vain jäävuoren huippua. Joidenkin pelien ja pelivälineiden historiaa voidaan seurata antiikkia edeltäneeseen aikaan, vaikka tiedot näiltä osin jäävät melko vähäisiksi eikä varsinaisesta lainautumisesta ole juurikaan tietoja. Alun perin tutkimuksessa oli tarkoitus ottaa huomioon myös historiallinen jatkumo antiikista keskiajalle, sillä varsinkin kansankulttuurissa raja myöhäisantiikin ja

¹³³⁵ Dasen 2018a, 32.

¹³³⁶ Noppien osalta esim. Artioli ym. 2011 ja de Voogt & Eerkens 2018.

¹³³⁷ Tylor 1879b, 744–745.

varhaiskeskiajan välillä on joka tapauksessa hyvin häilyvä, mutta tämä on niin laaja ja haastava kysymys, että vaatisi oman tutkimuksensa.

Tässä tutkimuksessa on keskitytty arpapeleihin liittyvien peruskysymysten selvittelyyn, sillä muita, ehkä kiinnostavampiakin, peleihin ja pelaamiseen liittyviä kysymyksiä ei olisi mielekästä käsitellä, elleivät nämä perusasiat ole selvillä. Ehkä vertauskuvalliset viittaukset arpapeleihin, kuten Caesarin tunnettu lausahdus ennen kansalaissotaan johtanutta Rubikonin ylittämistä, kertovat jotain pelien asemasta ja merkityksestä antiikissa, mutta tässä tutkimuksessa on keskitytty konkretiaan, joten tällaisia asioita käsitellään vain sikäli kuin ne kertovat jotain olennaista antiikin sanastosta tai itse peleistä. Ehdottomasti tutkimisen arvoisia kysymyksiä ovat esim. antiikin ihmisten suhde peleihin, peleihin liittyvät asenteet ja pelin vaikutus pelinulkoiseen maailmaan. Kun jonkinlainen perusta on olemassa, voidaan näitä ja monia muita arpapeleihin ja uhkapeleihin liittyviä kysymyksiä pyrkiä selvittämään entistä uskottavammin. Monet antiikin uhkapeleihin liittyvät kysymykset kaipaivat selvennystä. Nykyään uhkapeliinkin voidaan suhtautua ilman ylimääräistä paatosta, mutta vielä uuden ajan alussa uhkapeliä käsiteltiin lähinnä moraalisena ja yhteiskunnallisena ongelmana, ja vallan erityisellä hartaudella on pyritty todistelemaan, kuinka kyse on kristinuskon vastaisesta toiminnasta. Tällaisen kirjoittelun aloitti jo pseudo-Cyprianus (*De aleatoribus*), jonka esityksestä ei puutu tulikivenkatkua, mutta todellinen huippu saavutettiin vasta eräässä keskiajan tekstissä, jossa ”todistettiin”, että uhkapeluri rikkoo kaikkia kymmentä käskyä. Vähemmän hysteriset pakanalliset roomalaisetkin pyrkivät rajoittamaan uhkapeliä lainsäädännöllä ja yleisesti rauhallisen tieteellisesti asioihin suhtautuva Aristoteles (*EN 1122a*) pitää uhkapeliä sangen tuomittavana toimintana, mutta kaikista kielloista ja paheksunnasta huolimatta uhkapelejä on aina pelattu ja pelataan edelleen, joten itse ilmiötä lienee syytä tarkastella lähemmin – *audiatur et altera pars*, mutta se on toisen tutkimuksen paikka.

Lyhenteet

Silloin kun antiikin teksteihin viitataan lyhenteillä, käytetään Rooman kirjallisuuden osalta *ThLL*:ssa käytettyjä lyhenteitä ja Kreikan kirjallisuuden osalta taas *LSJ*:ssa käytettyjä lyhenteitä, pois lukien *Suda*, jota ei ole koskaan lyhennetty, *Uuden testamentin* kirjat, joihin viitataan suomenkielisestä *Raamatusta* tutuilla lyhenteillä ja Plutarkhoksen *Moralia*, jonka yksittäisiin teksteihin viitataan, paremman puutteessa, *Perseus Digital Library*ssä käytetyillä lyhenteillä. Kausijulkaisujen lyhenteet ovat *L'Année philologique* -viitetietokannassa (nyt tai aiemmin) käytettyjä lyhenteitä. Näiden lisäksi käytetään seuraavia lyhenteitä:

AE = *L'Année épigraphique*, 1888–.

CAF = Kock, T. (toim.). (1880–1888). *Comicorum Atticorum Fragmenta*. B. G. Teubner.

CGF = Kaibel, G. (toim.). (1899). *Comicorum Graecorum Fragmenta voluminis I fasciculus prior*. (Poetarum Graecorum Fragmenta voluminis VI fasciculus prior). Apud Weidmannos.

CIG = Böckh, A. (toim.). (1828–1877). *Corpus Inscriptionum Graecarum*. G. Reimer.

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*. G. Reimer, 1863–.

DELG = Chantraine, P. (1968–1980). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Éditions Klincksieck.

DK = Diels, H. & Kranz, W. (toim.). (1952). *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch, 6. Auflage*. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung (repr. 1966).

EL = Calabi Limentani, I. (toim.). (1968). *Epigrafia latina*. (Biblioteca storica universitaria, Trattati 3). Istituto Editoriale Cisalpino.

Epigr. Gr. = Kaibel, G. (toim.). (1878). *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*. G. Reimer.

FGrH = Jacoby, F. (toim.). (1926–1930). *Die Fragmente der griechischen Historiker zweiter Teil – Zeitgeschichte B: Spezialgeschichten, Autobiographien und Memoiren. Zeittafeln*. Weidmann (repr. E. J. Brill, 1962).

- FHG* = Müller, K. (toim.). (1841–1870). *Fragmenta Historicorum Græcorum*. Ambrosio Firmin Didot.
- FOC* = Storey, I. C. (toim.). (2011). *Fragments of Old Comedy*. (Loeb Classical Library 513–515). Harvard University Press.
- GIP* = Gerber, D. E. (toim.). (1999). *Greek Iambic Poetry. From the Seventh to the Fifth Centuries BC*. (Loeb Classical Library 259). Harvard University Press.
- GL* = Campbell, D. A. (toim.). (1982; 1988; 1991; 1992; 1993). *Greek Lyric*. (Loeb Classical Library 142; 143; 476; 461; 144). Harvard University Press.
- Gloss. III* = Goetz, G. (toim.). (1892). *Corpus glossariorum latinorum vol. III. Hermeneumata Pseudodositheana*. In aedibus B. G. Teubneri.
- Gloss. V* = Goetz, G. (toim.). (1894). *Corpus glossariorum latinorum vol. V. Placidus liber glossarum. Glossaria reliqua*. In aedibus B. G. Teubneri.
- Gramm.* = Keil, H. (toim.). (1855–1880). *Grammatici latini*. In aedibus B. G. Teubneri.
- Grammatici Graeci 4,1* = Hilgard, A. (toim.). (1889). *Grammatici Graeci recogniti et apparatu critico instructi partis quartae volumen prius. Theodosii Alexandrini Canones et Georgii Choerobosci scholia in canones nominales*. In aedibus B. G. Teubneri.
- IG* = *Inscriptiones Graecae*, 1873–.
- ILS* = Dessau, H. (toim.). (1892–1916). *Inscriptiones Latinae Selectae*. Weidmann.
- ILSAC* = Hagenbuch, J. G. & Orelli, J. K. von (toim.). (1828). *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens*. Typis Orellii, Fuesslini et sociorum.
- LSJ* = Liddell, H. G. & Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon. A New Edition. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of R. McKenzie*. Clarendon Press.
- LSJ suppl.* = Glare, P. G. W. (toim.). (1996). *Greek-English Lexicon. Revised supplement*. Oxford University Press.
- OLD* = Glare, P. G. W. (toim.). (1968–1982). *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon Press.
- P. Bon.* = Montevicchi 1953.
- P. Cair. Zen.* = Edgar, C. C. (toim.). *Zenon Papyri*. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire). Institut français d'archéologie orientale (*repr.* Georg Olms Verlag, 1971).
- P. Flor.* = Vitelli, G. (toim.). (1906). *Papiri Fiorentini. Documenti pubblici e privati dell'età romana e bizantina*. (Papiri Greco-Egizii 1). Ulrico Hoepli.

- P. Lips.* = Mitteis, L. (toim.). (1906). *Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig erster Band*. Druck und Verlag von B. G. Teubner (repr. La Goliardica, 1970).
- P. Lond.* = Kenyon 1893.
- P. Meyer* = Meyer, P. M. (toim.). (1916). *Griechische Texte aus Ägypten*. Weidmannsche Buchhandlung.
- P. Oxy.* = *The Oxyrhynchus Papyri*, 1898–.
- P. Ryl.* = Hunt, A. S., Johnson, J. de M. & Martin, V. (toim.). (1915). *Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester Volume II. Documents of the Ptolemaic and Roman Periods*. The University Press.
- PCG* = Kassel, R. & Austin, C. (toim.). (1983–). *Poetae comici Graeci*. W. de Gruyter.
- PGM* = Preisendanz, K. (toim.). (1974). *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri II, zweite, verbesserte Auflage mit Ergänzungen von Karl Preisendanz und Ernst Heitsch, durchgesehen und herausgegeben von Albert Henrichs*. In aedibus B. G. Teubneri.
- PLG* = Bergk, T. (toim.). (1878–1882). *Poetae Lyrici Graeci, editio quarta*. B. G. Teubner.
- PSI* = *Papiri greci e latini*. (Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto). Tipografia Enrico Aiani, 1912–.
- RG 2* = Spengel, L. (toim.). (1854). *Rhetores Graeci 2*. B. G. Teubner.
- ROL II* = Warmington, E. H. (toim.). (1936). *Remains of Old Latin II*. (Loeb Classical Library 314). Harvard University Press.
- SB* = *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, 1915–.
- SEG* = *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Sijthoff, 1923–.
- Select Papyri* = Hunt, A. S. & Edgar, C. C. (toim.). (1932). *Select Papyri Volume I. Private Documents*. (Loeb Classical Library 266). Harvard University Press (repr. 1952).
- SKES* = Toivonen, Y. H., Itkonen, E., Joki, A. J., Peltola, R., Tanner, S. & Cronstedt, M. (1955–1981). *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. (Tutkimuslaitos ”Suomen suvun” julkaisuja III; Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII). Suomalais-ugrilainen seura.
- SRPF II* = Ribbeck, O. (toim.). (1898). *Scaenicae Romanorum poesis fragmenta volumen II. Comitorum fragmenta, tertiis curis*. In aedibus B. G. Teubneri.
- TGF²* = Nauck, A. (toim.). (1889). *Tragicorum Graecorum Fragmenta, editio secunda*. B. G. Teubner.
- ThLL* = *Thesaurus Linguae Latinae*. De Gruyter, 1900–
- TrGF 4* = Radt, S. (toim.). (1977). *Tragicorum Graecorum fragmenta vol. 4 Sophocles*. Vandenhoeck & Ruprecht.

Bibliografia

- Aaltonen, H., Koskenniemi, H. & Matinoli, E. (toim.). (1963). *Henrici Gabrielis Porthan Opera omnia* 2. Porthan-seura.
- Ackrill, J. L. (1995). Introduction. Teoksessa D. Ross, *Aristotle, Sixth edition* (s. vii–x). Routledge.
- Adam, A. (1819). *Roman antiquities: or, An account of the manners and customs of the Romans, revised, corrected, and illustrated with notes and additions by P. Wilson*. Kirk & Mercein, W. B. Gilley, C. Wiley & Co., John Sayre, Scott & Seguire, John Tiebout, L. & F. Lockwood, E. Bliss, Samuel Campbell & Son, A. T. Goodrich & Co., G. A. Banks, Cushing & Jewett, F. Lucas, jun.
- Adamczyk, P. (2009). Goths, Vikings and Hanseatic Town. Gaming pieces from the Museum of Archeology and History Elbag collection. Teoksessa Silva 2009 (s. 161–168).
- Addey, C. (2014). *Divination and Theurgy in Neoplatonism. Oracles of the Gods*. (Ashgate Studies in Philosophy and Theology in Late Antiquity). Ashgate.
- Adler, A. (toim.). (1928–1938). *Suidae Lexicon*. (Lexicographi Graeci 1). B. G. Teubner.
- Affanni, G. (2008). Astragalus bone in Ancient Near East: Ritual depositions in Iron Age I in Tell Afis. Teoksessa J. Mª Córdoba, M. Molist, Mª C. Pérez, I. Rubio & S. Martínez (toim.), *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Vol. I* (s. 77–92). Universidad Autónoma de Madrid.
- Agostiniani, L. (1995). Sui numerali etruschi e la loro rappresentazione grafica. *AION(ling)* 17, 21–65.
- Ahlsén, E. & Allwood, J. (toim.). (2002). *Språk i Fokus, Andra upplagan*. Studentlitteratur (repr. 2008).
- Ahlsén, E. & Kós-Dienes, D. (2002). Konstgjorda språk. Teoksessa Ahlsén & Allwood 2002 (s. 154–167).
- Ahrens, H. L. (1843). *De Graecae linguae dialectis liber secundus. De dialecto Dorica*. Vandenhoeck et Ruprecht.
- Aissaoui, A (2012). Julius Caesar – suurmies kompastui suuriin luuloihinsa. *Tiede* 1 / 2012, 40–45.
- Aitchison, J. (1976). *The Articulate Mammal. An Introduction to Psycholinguistics*. Hutchinson.
- Aitchison, J. (1989). *The Articulate Mammal. An Introduction to Psycholinguistics, Third edition*. Unwin Hyman.
- Aitchison, J. (1996). *The Seeds of Speech. Language Origin and Evolution*. (Cambridge Approaches to Linguistics). Cambridge University Press.
- Aitchison, J. (1998). On discontinuing the continuity–discontinuity debate. Teoksessa Hurford ym. 1998 (s. 17–29).
- Aitken, B. (1951). The Game of Knucklebones – ”Jugar a las Tabas”. *Folklore* 62, 329.
- Albright, W. F. (1930). The Third Campaign at Tell Beit Mirsim. *BASO* 39, 1–10.
- Albright, W. F. (1936–1937). The Excavation of Tell Beit Mirsim Vol. II: The Bronze Age. *AASO* 17.
- Alessandri, A. (1539). *Genialium dierum libri sex, varia ac recondita eruditione referti. Accuratus quàm antehac excusi*. Officina Eucharii Cervicorni.
- Alessandri, S. (1990). ΕΠΙΣΗΜΟΝ / ΠΡΟΣΩΠΟΠΙ (Contributo per un lessico monetale greco). *Studi di Antichità* 6, 25–33.
- Alevizou, E. (2020). Irregular dice from Northern Greece. *Instrumentum* 52, 26–30.
- Alexander, W. H. (1943). Seneca’s ad Polybium De Consolatione. A Reappraisal. *Transact. of the Royal Soc. of Canada* 37, 33–55.

- Alexander, H. (1970). English: Its Origin and Relation to Other Languages. Teoksessa Anderson & Stageberg 1970 (s. 57–64).
- Alexandrescu, C.-G. (2011). Kommunizieren mit den Göttern. Teoksessa F. Humer & G. Kremer (toim.), *Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Katalog zur Ausstellung im Archäologischen Museum Carnuntinum im Rahmen der Niederösterreichischen Landesausstellung 2011*. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums 498) (s. 62–72). Amt der NÖ Landesregierung, Abt. Kultur und Wissenschaft.
- Alho, O. (1981). Uhkapelit. Teoksessa Laaksonen 1981 (s. 104–116).
- Alinei, M. (1960). Taglia: ricerca storico-etimologica. *VR* 19, 180–199.
- Alinei, M. (1961). Lat. tālus, tālis, tālea – Studio semantico comparativo. *VR* 20, 47–67.
- Alkio, M. (2012). *Rahapelilainsäädäntö ja markkinat*. Talentum.
- Allason-Jones, L. (2011). Recreation. Teoksessa L. Allason-Jones (toim.), *Artefacts in Roman Britain. Their Purpose and Use* (s. 219–242). Cambridge University Press.
- Allen, T. W. (1912). Lives of Homer. *JHS* 32, 250–260.
- Almberg, N. (1941). *Platons världssjäl och Aristoteles' gudsbegrepp. Studier i platonisk naturfilosofi och astralteologi*. C. W. K. Gleerup.
- Almgren, O. & Nerman, B. (1923). *Die ältere Eisenzeit Gotlands Zweites Heft*. (Archäologische Monographien, herausgegeben von der Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien 4). Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Altman, M. (1938). Ruler Cult in Seneca. *CPh* 33, 198–204.
- Alvar Nuño, A. (2006). Ανεπίφθω κύβος. Άyax y Aquiles tiran los dados. *Μήνη* 6, 15–32.
- Aly, A. S. (1987). Eight Greek Oracular Questions in the West Berlin Collection. *ZPE* 68, 99–104.
- Amandry, P. (1939). Convention religieuse conclue entre Delphes et Skiathos. *BCH* 63, 183–219.
- Amandry, P. (1972a). Les fouilles de l'antre corycien près de Delphes. *CRAI* 116, 255–267.
- Amandry, P. (1972b). Antre corycien. Fouille à l'extérieur de la grotte. *BCH* 96, 906–909.
- Amandry, P. (1981). L'exploration archéologique de la grotte. *BCH suppl.* 7, 75–93.
- Amandry, P. (1984a). Os et coquilles. *BCH suppl.* 9, 347–380.
- Amandry, P. (1984b). Le culte des Nymphes et de Pan à l'Antre corycien. *BCH suppl.* 9, 395–425.
- Amandry, P. (1997). Propos sur l'oracle de Delphes. *JS* 1997, 195–209.
- Amandry, P. & Michaud, J.-P. (1971). Phocide. *BCH* 95, 771–777.
- Amiet, J. (1870). Fund römischer Alterthümer in Oensingen. *Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde* 1, 197–198.
- Anchor, R. (1978). History and Play: Johan Huizinga and His Critics. *H&T* 17, 63–93.
- And, M. (1979). Some Notes on Aspects and Functions of Turkish Folk Games. *The Journal of American Folklore* 92, 44–64.
- Andersen, T. (1976). Lexemes and Knowledge. Teoksessa F. Karlsson (toim.), *Papers from the Third Scandinavian Conference of Linguistics, Hanasaari, October 1–3, 1976* (s. 1–8). Text Linguistics Research Group – Academy of Finland.
- Anderson, W. L. & Stageberg, N. C. (1970). *Introductory Readings on Language, Third Edition*. Holt, Rinehart and Winston.
- André-Salvini, B. & Descamps-Lequime, S. (2005). Remarques sur l'astragale en bronze de Suse. *SMEA* 47, 15–25.
- Angela, P. (1973). *L'uomo e la marionetta. Il comportamento quotidiano visto attraverso i condizionamenti biologici, terza edizione*. (Scienza e ricerca). Aldo Garzanti Editore.
- Angela, A. (2011). *Päivä antiikin Roomassa (Una giornata nell'antica Roma – vita quotidiana, segreti e curiosità, suom. T. Havila)*. Art House.
- Anon. (1848). Adunanza dei 4. Febbrajo 1848. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1848, 49–52.
- Anon. (1924). Roman dodecahedron from Wales. *AntJ* 4, 273–274.
- Anon. (1929). News and Views. *Nature* 123:3101, 537–541.
- Anon. (1974). The New Champ. *Newsweek* 84:10, 49.

- Anon. (1980). Are Those Apes Really Talking? *Time* 115:10, 38–39.
- Anon. (2002). Varis vääntää koukun. *Tiede* 7 / 2002, 7.
- Anttila, R. (1973). Linguistik und Philologie (aus dem Englischen übersetzt von T. Vennemann). Teoksessa Bartsch & Vennemann 1973 (s. 177–191).
- Anzalone, R. M. (2009). Un astragalo di bronzo inedito da Himera. Teoksessa F. Camia & S. Privitera (toim.), *Obeloi. Contatti, scambi e valori nel Mediterraneo antico. Studi offerti a Nicola Parise*. (Tekmeria 11) (s. 175–194). Pandemos.
- Arbib, M. A. (2005). From monkey-like action recognition to human language: An evolutionary framework for neurolinguistics. *Behavioral and Brain Sciences* 28, 105–124.
- Arbman, H. (1940). *Birka Untersuchungen und Studien I. Die Gräber. Tafeln*. Almqvist & Wiksells boktryckeri-aktiebolag.
- Arbman, H. (1943). *Birka Untersuchungen und Studien I. Die Gräber. Text*. Almqvist & Wiksells boktryckeri-aktiebolag.
- Ardley, G. (1967). The Role of Play in the Philosophy of Plato. *Philosophy* 42, 226–244.
- Ardrey, R. (1967). *African Genesis. A Personal Investigation into the Animal Origins and Nature of Man*. Dell.
- Arne, T. J. (1931). Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *AArch* 2, 285–302.
- Arnold, P. (1977). *The Encyclopedia of Gambling. The game, the odds, the techniques, the people and places, the myths and history*. Chartwell Books.
- Arnott, W. G. (toim.). (1979). Menander, *Aspis. Georgos. Dis Exapaton. Dyskolos. Encheiridion. Epitrepontes*. (Loeb Classical Library 132). Harvard University Press.
- Arslan, E. A. (1986). Necropoli ”INAM” di Vibo Valentia – Hipponion. *ASNP XVI*, 4, 1029–1058.
- Arslan Pitcher, L. & Bianchi, C. (2022). Roman Game Finds from Cremona (Italy). *Board Game Studies Journal* 16, 197–224.
- Arti, V. (suom.). (2000). Aristofanes, *Pilvet. 5-näytöksinen huvinäytelmä, toinen painos*. (Pieni kirjasto 1). WSOY.
- Artioli, G., Nociti, V. & Angelini, I. (2011). Gambling with Etruscan Dice: a Tale of Numbers and Letters. *Archaeometry* 53, 1031–1043.
- Artmann, B. (1984). Hipposos und das Dodekaeder. *Mitteilungen aus dem Mathematischen Seminar Giessen* 163, 103–121.
- Artmann, B. (1996). A Roman Icosahedron Discovered. *Amer. Mathem. Monthly* 103, 132–133.
- Arwidsson, G. (1977). *Die Gräberfunde von Valsgärde III. Valsgärde 7*. (Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Upsaliensis V). Uppsala Universitets Museum för Nordiska Fornsaker.
- Asheri, D. (1982). Osservazioni storiche sul decreto di Nakone. *ASNP* 12, 1033–1045.
- Ashton, J. (1898). *The History of Gambling in England*. Duckworth & Co.
- Ashton, R. H. J. (2019). Astragaloi on Greek Coins of Asia Minor. *Archimède* 6, 113–126.
- Athanassakis, A. N. (1974). Some Evidence in Defence of the Title *Apocolocyntosis* for Seneca’s Satire. *TAPhA* 104, 11–22.
- Atkinson, M. (2012a). Supersärmä kuutio. *Raymond* 3 / 2012, 24–25.
- Atkinson, M. (2012b). Canal Granden varrella. *Raymond* 3 / 2012, 40–41.
- Auboyer, J. (1955). *La vie publique et privée dans l’Inde ancienne fascicule VI. Les jeux et les jouets*. (Publications du Musée Guimet, Recherches et Documents d’Art et d’Archéologie Tome VI). Presses Universitaires de France.
- Aubret, R. H. (1966). Uma sátira maliciosa de Sêneca. *Alfa* 9, 77–92.
- Austin, R. G. (1934). Roman Board Games I. *G&R* 4, 24–34.
- Austin, R. G. (1935). Roman Board Games II. *G&R* 4, 76–82.
- Austin, R. G. (1940). Greek Board Games. *Antiquity* 14, 257–271.
- Avedon, M. & Sutton-Smith, B. (1971). *The Study of Games*. J. Wiley & Sons.
- Averani, G. (1769). *Monumenta latina postuma*. Aere Venantii Monaldini.

- Ayalon, E. (2006). Bone, Ivory, and Shellobjects. *Teoksessa Mazar 2006* (s. 666–674).
- Babelon, E. (1901). *Traité des monnaies grecques et romaines première partie. Théorie et doctrine tome premier*. Ernest Leroux, éditeur.
- Bachofen, J. J. (1858). Sul significato de' dadi e delle mani nei sepolcri degli antichi. *Annali dell' Istituto di corrispondenza archeologica* 30, 141–163.
- Bagnasco Gianni, G. (2001). Le *sortes* etrusche. Teoksessa F. Cordano & C. Grottanelli (toim.), *Sorteggio Pubblico e Cleromanzia dall' Antichità all' Età Moderna. Atti della Tavola Rotonda* (s. 197–220). Università degli Studi di Milano, Dipartimento di Scienze dell' Antichità.
- Baldwin, B. (1964). Executions under Claudius: Seneca's *Ludus de morte Claudii*. *Phoenix* 18, 39–48.
- Balil, A. (1988). Dados anómalos. *ETF(hist)* 1, 311–315.
- Ball, W. W. R. (1908). *A Short Account of the History of Mathematics, Fourth Edition*. Macmillan and Co.
- Ball, H. (1958). *Byzantinisches Christentum, 2. Auflage*. Benziger Verlag.
- Ballester, X. (1999). Postilla al *dado* calagurritano (y al numantino). *Kalakorikos* 4, 257–266.
- Ballester, X. (2001). Nuevos *letreros* celtibéricos procedentes de Calahorra. *Kalakorikos* 6, 255–261.
- Ballester, X. (2008). Las inscripciones arqueoibéricas sobre cerámica de La Rioja: una revisión de detalle. *Kalakorikos* 13, 195–212.
- Ballester Gómez, X. & Cinca Martínez, J. L. (1998). El *dado* calagurritano. *Kalakorikos* 3, 233–238.
- Balme, M. (1984). Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece. *G&R* 31, 140–152.
- Balsdon, J. P. V. D. (1964). *Nainen antiikin Roomassa (Roman Women – Their History and Habits, suom. A. Wiherheimo)*. WSOY.
- Bambrough, R. (1960–61). Universals and Family Resemblances. *PAS* 61, 207–222.
- Banducci, L. (2015). A *tessera lusoria* from Gabii and the afterlife of Roman gaming. *Herom* 4, 199–221.
- Bannert, H. (1977). Ἀποραφανίδωσις: der Rettich für den Ehebrecher. *Mnemosyne* 30, 293–295.
- Bar-Oz, G. (2001). An Inscribed Astragalus with a Dedication to Hermes. *Near Eastern Archaeology* 64, 215–217.
- Barański, M. Z., Nowak, A., Regulska, K. & Saj, M. (2015). GDN Area: Research on Late Neolithic Architecture. *Çatalhöyük Archive Report 2015*, 248–260.
- Baratta, G. (2014). Le *tesserae lusoriae* delle Isole Baleari. Teoksessa C. Ferrando & B. Costa (toim.), *In amicitia. Miscel·lània d' estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*. (Treballs del Museu Arqueològic d' Eivissa i Formentera 72) (s. 69–74). Museu Arqueològic d' Eivissa i Formentera.
- Baratta, G. (2018a). Le *tesserae lusoriae* di Empúries: novità e riletture. *SEBarc* 16, 253–263.
- Baratta, G. (2018b). Le *tesserae lusoriae* di Siracusa. *Epigraphica* 80, 518–538.
- Barbé, L. (1878). Dice. *Notes and Queries* 9, 301–303.
- Barber, C. L. (1972). *The Story of Language, Revised Edition*. Pan Books.
- Barnabei, F. (1886). Perugia – Bronzi del giuoco del Còttabo, scoperti nella necropoli perugina. *NSA* 1886, 314–326.
- Barry, H. III & Roberts, J. M. (1972). Infant Socialization and Games of Chance. *Ethnology* 11, 296–308.
- Barth, H. (1850). Auf Reisen durch die Küstenlandschaften des Mittelmeeres gesammelte Inschriften. *RhM* 7, 246–270.
- Bartosiewicz, L. (1997–98). A systematic review of astragalus finds from archaeological sites. *Antaeus* 24, 37–44.
- Bartsch, R. & Vennemann, T. (toim.). (1973). *Linguistik und Nachbarwissenschaften*. (Scriptor Taschenbücher S1. Linguistik und Kommunikationswissenschaft). Scriptor.
- Barwick, K. (1943). Senecas Apocolocyntosis. Eine zweite Ausgabe des Verfassers. *RhM* 92, 159–173.
- Bass, G. F. (1986). A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign. *AJA* 90, 269–296.
- Basulto, J., Camúnez, J. A. & Ortega, F. J. (2006). Azar game in the book of the dice of Alfonso X The Learned. Its relation with the hazard games of Montmort, Cotton, Hoyle, De Moivre and Jacob Bernoulli (translated by S. Basulto Pardo). *Mathématiques et sciences humaines* 174, 5–24.

- Battisti, C. & Alessio, G. (1951). *Dizionario Etimologico Italiano II*. G. Barbèra editore.
- Bauchhenß, G. (1978). Brettspiel I. Literarisches § 1: Römische Quellen. Teoksessa H. Beck, H. Jankuhn, K. Ranke & R. Wenskus (toim.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Zweite Auflage Band 3* (s. 450–452). Walter de Gruyter.
- Bauck, L. (1880). *De proverbiis aliisque locutionibus ex usu vitae communis petitis apud Aristophanem comicum*. Typis typographiae Leupoldianae.
- Baudo, L. (1986). Bar Gamesmanship. *Newsweek* 108:17, s. n.
- Beard, M. (1986). Cicero and Divination: The Formation of a Latin Discourse. *JRS* 76, 33–46.
- Beard, M. (2008). *Pompeii. The Life of a Roman Town*. Profile Books.
- Beard, M., North, J. A. & Price, S. R. F. (1998). *Religions of Rome volume 2. A Sourcebook*. Cambridge University Press.
- Beardslee, W. A. (1960). The Casting of Lots at Qumran and in the Book of Acts. *NT* 4, 245–252.
- Béart, C. (1967). Histoire des jeux. Teoksessa Caillois 1967b (s. 181–286).
- Beaumont, L. (1994). Child's Play in Classical Athens. *HT* 44:8, 30–35.
- Beck, R. (1965). Ovid, Augustus, and a Nut Tree. *Phoenix* 19, 146–152.
- Becker, W. A. (1838). *Gallus oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Zur Erläuterung der wesentlichsten Gegenstände aus dem häuslichen Leben der Römer Zweiter Theil*. Friedrich Fleischer.
- Becker, W. A. (1854). *Charikles. Bilder altgriechischer Sitte, zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens, zweiter Auflage berichtigt und mit Zusätzen versehen von Karl Friedrich Hermann zweiter Band*. Friedrich Fleischer.
- Becker, W. A. (1863). *Gallus oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Zur genaueren Kenntniss des römischen Privatlebens, dritte berichtigte und abermals sehr vermehrte Ausgabe von Wilh. Rein dritter Theil*. Friedrich Fleischer.
- Becker, W. A. (1877). *Charikles. Bilder altgriechischer Sitte, zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens, neu bearbeitet von Hermann Göll zweiter Band*. Verlag von S. Calvary & Co.
- Becker, W. A. (1882). *Gallus oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Zur genaueren Kenntniss des römischen Privatlebens, neu bearbeitet von Hermann Göll dritter Teil*. Verlag von S. Calvary & Co.
- Becker, A. (2007). The Royal Game of Ur. Teoksessa Finkel 2007a (s. 11–15).
- Becq de Fouquières, L. (1873). *Les jeux des anciens, deuxième édition*. Didier et Cie.
- Beekes, R. S. P. (1969). *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek*. (Janua linguarum, Series practica 42). Mouton.
- Beekes, R. S. P. (2003). *The Origin of the Etruscans*. (Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 66 no. 1). Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Beekes R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. (Leiden Indo-European etymological dictionary series 10/1–2). Brill.
- Beerden, K. (2013). *Worlds Full of Signs. Ancient Greek Divination in Context*. (Religions in the Graeco-Roman World 176). Brill.
- Beeri, R. & Ben-Yosef, D. (2010). Gaming dice and dice for prognostication in the ancient East in light of the finds from Mount Ebal. *RBi* 117, 410–429.
- Begley, S. (1998). Aping Language. *Newsweek* 131:3, 46–48.
- Begley, S. (2007). Beyond Stones & Bones. *Newsweek* 149:12, 43–48.
- Beigel, R. (1904). *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*. Druck und Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei.
- Beith, M. (2002). Games Without Frontiers. *Newsweek* 139:2, 8.
- Belfiore, V. (2015–2016). Nuovi spunti di riflessione sulle lamine di Pyrgi in etrusco. *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 32–33, 103–134.
- Bell, R. C. (1960). *Board and Table Games from Many Civilizations*. Oxford University Press.

- Bell, R. C. (1980). *Discovering Old Board Games, second edition*. (Discovering series 182). Shire Publications.
- Bell, S. W. (2020). Horse Racing in Imperial Rome: Athletic Competition, Equine Performance, and Urban Spectacle. *The International Journal of the History of Sport* 37, 183–232.
- Bellhouse, D. (1993). The Role of Roguery in the History of Probability. *Statistical Science* 8, 410–420.
- Bellhouse, D. (2000). *De Vetula*: a Medieval Manuscript Containing Probability Calculations. *International Statistical Review* 68, 123–136.
- Bellhouse, D. (2005). Decoding Cardano's *Liber de Ludo Aleae*. *Historia Mathematica* 32, 180–202.
- Beltrán Lloris, F., Jordán Cólera, C. & Simón Cornago, I. (2009). Revisión y balance del *corpvs* de téseras celtibéricas. *Palaeohispanica* 9, 625–668.
- Benaissa, A. (2009). Zenobius, *Epitome of Didymus and Lucillus of Tarrhae*, Book I. Teoksessa D. Obbink & N. Gonis (toim.), *The Oxyrhynchus Papyri Volume LXXIII*. (Graeco-Roman Memoirs 94) (s. 71–80). Egypt Exploration Society.
- Bénatouïl, T. (2005). "Prends, lis !". *Le Magazine littéraire* 439, 37.
- Bendz, G. (1941). Sprachliche Bemerkungen zu Petron. *Eranos* 39, 27–55.
- Benelli, E. (2007). *Iscrizioni etrusche. Leggerle e capirle*. SACI edizioni.
- Bennett, D. J. (1998). *Randomness*. Harvard University Press.
- Benuzzi, F. (2021). The fragments of Didymos Chalkenteros in the scholia to Aristophanes' *Birds* and *Frogs*, Università Ca' Foscari Venezia.
- Bérard, V. (1893). Tégée et la Tégéatide. *BCH* 17, 1–24.
- Bérard, G. (1980). La nécropole de La Guérine à Cabasse (Var). *RAN* 13, 19–63.
- Berchem, D. van (1967). Sanctuaires d'Hercule-Melqart (suite et fin). *Syria* 44, 307–338.
- Berg, L. (2007). *Gryning över Kalahari. Hur människan blev människa*. Ordfront (repr. 2012).
- Berg, R. (2008). Roomalaisen talon huonekalut ja muu esineistö. Teoksessa P. Castrén (toim.), *Domus Pompeiana. Talo Pompejissa* (s. 105–125). Otava.
- Bergengren, U. (1975). *Spelboken*. (När-Var-Hur-serien). Forum.
- Bergk, T. (1872). *Griechische Literaturgeschichte erster Band*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Bergler, E. (1974). *The Psychology of Gambling, Second Printing*. International Universities Press.
- Bernaldez-Sánchez, E., García-Viñas, E., Gamero-Esteban, M., Amores-Carredano, F. & Ocaña-García de Veas, A. (2013). Knucklebones and other animal deposits in the "Cruz del Negro" necropolis: Possible Phoenician funerary rituals in SW Spain? *Anthropozoologica* 48, 323–340.
- Berry, C. J. (1973). Eighteenth-century Approaches to the Origin of Metaphor. *NPhM* 74, 690–713.
- Beschaouch, A. & Nicolet, C. (1991). Nouvelles observations sur la "Mosaïque des chevaux" et son édifice à Carthage. *CRAI* 135, 471–507.
- Bethe, E. (toim.). (1931). *Pollucis Onomasticon fasciculus posterior lib. VI–X continens*. (Lexicographi Graeci volumen IX). B. G. Teubner.
- Beulé, C. E. (1862). Le Siège du prêtre de Bacchus. *RA* 1862:2, 349–350.
- Beveridge, E. & Callander, J. G. (1930–31). Excavation of an Earth-house at Foshigarry, and a Fort, Dun Thomaidh, in North Uist. *PSAS* 65, 299–357.
- Beveridge, E. & Callander, J. G. (1931–32). Earth-houses at Garry Iochdrach and Bac Mhic Connain, in North Uist. *PSAS* 66, 32–66.
- Bianchi, C. (2018). Oggetti in osso, palco e avorio. Teoksessa L. Arslan Pitcher (toim.), *Amoenissimis ... aedificiis. Gli scavi di piazza Marconi a Cremona volume II. I materiali*. (Studi e ricerche di archeologia 5) (s. 419–448). SAP Società Archeologica s. r. l.
- Bickel, E. (1921). Der Schluss der Apokolokyntosis. *Philologus* 77, 219–227.
- Bickerton, D. (1998). Catastrophic evolution: the case for a single step from protolanguage to full human language. Teoksessa Hurford ym. 1998 (s. 341–358).
- Bickerton, D. (2000). How Protolanguage Became Language. Teoksessa Knight ym. 2000 (s. 264–284).
- Bieber, M. (1944). Two Attic Black-Figured Lekythoi in Buffalo. *AJA* 48, 121–129.

- Bieliński, P. (2001). Tell Arbid. Interim Report of the Fifth Season. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 12, 315–326.
- Binde, P. (2007). Gambling and religion: Histories of concord and conflict. *Journal of Gambling Issues* 20, 145–165.
- Binder, G. (1974–1975). Catilina und Kaiser Claudius als ewige Büsser in der Unterwelt. Eine typologische Verbindung zwischen Vergils Aeneis und Senecas Apocolocyntosis. *ACD* 10–11, 75–93.
- Biran, A. (1986). The Dancer from Dan, the Empty Tomb and the Altar Room. *IEJ* 36, 168–187.
- Birch, S. (1865). Le Roi Rhampsinite et le Jeu de Dames. *RA* 1865:2, 56–65.
- Birch, S. (1870). Rhampsinitus and the Game of Draughts. *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom* 9, 256–270.
- Birt, T. (1891). Nachträgliches zur Apocolocyntosis und Apotheosis des Seneca. *RhM* 46, 152–153.
- Bishop, J. D. (1970). The Cleroterium. *JHS* 90, 1–14.
- Biville, F. (2019). *Sors, sortiri, sortitio*. Pratiques et lexique du tirage au sort dans le monde romain. *Participations Hors Série* 2019, 139–156.
- Biörnstad, A. (1955). Previous Investigations of Iron Age Building Remains on Gotland. Teoksessa Stenberger 1955a (s. 863–976).
- Björck, G. (1939). Heidnische und christliche Orakel mit fertigen Antworten. *SO* 19, 86–98.
- Björn, A. & Shetelig, H. (1940). *Viking Antiquities in England. With a Supplement of Viking Antiquities on the Continent of Western Europe*. (Viking Antiquities in Great Britain and Ireland Part 4). H. Aschehoug & co.
- Black, M. (1959). Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf. *PhR* 68, 228–238.
- Blake, S. (2011). Martial's Natural History: The *Xenia* and *Apophoreta* and Pliny's Encyclopedia. *Arethusa* 44, 353–377.
- Blanchet, J.-A. (1889). Tessères antiques, théâtrales et autres (suite et fin). *RA* 1889:2, 243–257.
- Blanco Freijeiro, A. (1959). Excavaciones arqueológicas en la provincia de Jaén. *Boletín del Instituto de Estudios Gienenses* 22, 89–125.
- Blanco García, J. F. (2004). Pieza cúbica Celtibérica de arcilla hallada en Sepúlveda (Segovia). *CPAM* 30, 131–139.
- Blažić, S. & Radmanović, D. (2011). Loom Weights Made of Astragali. Teoksessa M. Jovanović (toim.), *Masters of Clay and Wheat* (s. 131–143). Muzej Vojvodine.
- Blinkenberg, C. (1898). Epidaurische Weihgeschenke. *MDAI(A)* 23, 1–23.
- Blok, J. H. (2009). Perikles' Citizenship Law: A New Perspective. *Historia* 58, 141–170.
- Blok, J. H. & Lambert, S. D. (2009). The Appointment of Priests in Attic *gene*. *ZPE* 169, 95–121.
- Boardman, J. (1975). *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period. A Handbook*. Thames and Hudson.
- Boardman, J. (1989). *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period. A Handbook*. Thames & Hudson (repr. 2001).
- Boccardo, G. (1856). *Sugli spettacoli e giuochi pubblici e privati*. Coi tipi di Giuseppe Bernardoni di Giovanni.
- Bock, P. K. (2003). World View and Language. Teoksessa Frawley 2003 (s. 463–466).
- Boe, G. de & Verhaeghe, F. (toim.). (1997). *Material Culture in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference Volume 7*. (I. A. P. Rapporten 7). Instituut voor het Archeologisch Patrimonium.
- Boegehold, A. L. (1995). *The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia*. (The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens 28). The American School of Classical Studies at Athens.
- Boehm, F. (1916). Antike Kinderspiele. *Z. f. Gesch. d. Erzieh.* 6, 143–161.
- Boesch, C. (1996). The question of culture. *Nature* 379, 207–208.

- Boessneck, J. (1969). Osteological Differences between Sheep (*Ovis aries* Linné) and Goat (*Capra hircus* Linné). Teoksessa D. Brothwell & E. Higgs (toim.), *Science in Archaeology. A Survey of Progress and Research*, 2. ed. revised and enlarged (s. 331–358). Thames and Hudson.
- Bogensperger, I. (2019). *Homo ludens* in der Antike: mit dem besonderen Fallbeispiel des römischen Dorfes Karanis in Ägypten. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 149, 45–61.
- Bohm, A. (2006). Wordsworth's "Nutting" and the Ovidian "Nux". *Studies in Romanticism* 45, 25–48.
- Boisacq, E. (1916). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes*. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung – Librairie C. Klincksieck.
- Boldetti, M. (1720). *Osservazioni sopra i cimiterj de' santi martiri, ed antichi cristiani di Roma Libro II., e III.* Presso Gio: Maria Salvioni.
- Bolinder, G. (1922). *Naturfolkens kultur*. (Natur och Kultur 7). Söderström & C:o.
- Bolle, L. (1886). Das Knöchelspiel der Alten. Teoksessa *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Dienst-Jubiläums des Herrn Gymnasialdirektors Dr. Nölting* (s. 1–42). Leherkollegium der Grossen Stadtschule zu Wismar.
- Bologna, M. P. (2016). Ludonimia, logonimia ed espressività nel linguaggio: su alcuni usi di gr. παίζω. *Acme* 69:1, 27–33.
- Bolte, J. (1925). Zur Geschichte der Punktier- und Losbücher. *Jahrbuch für historische Volkskunde* 1, 185–214.
- Bompois, H.-F. (1876). *Observations sur un didrachme inédit de la ville de Cierium en Thessalie*. A. Detaille.
- Bonci Casuccini, O. & Bonci Casuccini, P. (1862). *Catalogo dei Monumenti Etruschi esistenti nel Museo Casuccini*. Tipografia nell'Istituto dei Sordo-Muti – Luigi Lazzeri.
- Bonenfant, M. (2010). Le jeu comme producteur culturel – Distinction entre la notion et la fonction de jeu. *Ethnologies* 32:1, 51–69.
- Bonfante, L. (toim.). (1986a). *Etruscan Life and Afterlife. A Handbook of Etruscan Studies*. Aris & Phillips.
- Bonfante, L. (1986b). Daily Life and Afterlife. Teoksessa Bonfante 1986a (s. 232–278).
- Bonfante, L. (1990). *Etruscan*. (Reading the Past). British Museum.
- Bonfante, G. & Bonfante, L. (2002). *The Etruscan Language. An Introduction, revised edition*. Manchester University Press.
- Boon, G. C. (1977). A Greco-Roman Anchor-Stock from North Wales. *AntJ* 57, 10–30.
- Bordreuil, P. & Gubel, E. (toim.). (1990). Bulletin d'antiquités archéologiques du Levant inédites ou méconnues VI. *Syria* 67, 483–520.
- Born, P. & van der Genugten, B. (2001). On a relative measure of skill for games with chance elements. *TOP: An Official Journal of the Spanish Society of Statistics and Operations Research* 9, 91–114.
- Boroditsky, L. (2011). How Language Shapes Thought. *Scientific American* 304:2, 43–45.
- Borries, J. von (toim.). (1911). *Phrynici sophistae Praeparatio sophistica*. B. G. Teubner.
- Borvo, A. (2001). *Sähkku*, The "Devil's Game". *Board Games Studies* 4, 33–52.
- Botermans, J., Burrett, T., Delft, P. van & Splunteren, C. van (1990). *Suuri pelikirja (Een wereld vol spelletjes, suom. englanninkielisestä laitoksesta R. Viitanen, asiantuntijana I. Kurki-Suonio)*. Kustannus-Mäkelä.
- Bothorel, J. (2019). Le tirage au sort civique dans la Rome républicaine et impériale : matériels et techniques. *Participations Hors Série* 2019, 157–177.
- Bottéro, J. (1949). Les inventaires de Qatna (suite). *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 43, 137–215.
- Bottéro, J. (1956). Deux curiosités assyriologiques (avec une note de Pierre Hamelin). *Syria* 33, 17–35.
- Bouché-Leclercq, A. (1879). *Histoire de la divination dans l'Antiquité tome premier*. Ernest Leroux, éditeur.
- Bouché-Leclercq, A. (1880a). *Histoire de la divination dans l'Antiquité tome deuxième*. Ernest Leroux, éditeur.

- Bouché-Leclercq, A. (1880b). *Histoire de la divination dans l'Antiquité tome troisième*. Ernest Leroux, éditeur.
- Bouché-Leclercq, A. (1882). *Histoire de la divination dans l'Antiquité tome quatrième*. Ernest Leroux, éditeur.
- Boulenger, J. C. (1627). *De ludis privatis, ac domesticis veterum*. Sumptibus Ludovici Prost.
- Boulter, C. G. (1963). Graves in Lenormant Street, Athens. *Hesperia* 32, 113–137.
- Boutemy, A. (1937). Notice sur le recueil poétique du manuscrit Cotton Vitellius A xii, du British Museum. *Latomus* 1, 278–313.
- Bouvier, D. & Dasen, V. (2020a). Introduction. Teoksessa Bouvier & Dasen 2020b (s. 5–14).
- Bouvier, D. & Dasen, V. (toim.). (2020b). *Héraclite : le temps est un enfant qui joue*. (Collection Jeu / Play / Spiel 1). Presses Universitaires de Liège.
- Bovon, A. (1970). Le mobilier et les petits objets. Teoksessa P. Bruneau, C. Vatin, U. Bezerra de Meneses, G. Donnay, E. Lévy, A. Bovon, G. Siebert, V. R. Grace, M. Savvatanou-Pétropoulakou, E. Lyding Will & T. Hackens, *L'ilôt de la Maison des Comédiens*. (Exploration Archéologique de Délos 27) (s. 219–237). Éditions E. de Boccard.
- Boyer, C. (1994). *Tieteiden kuningatar, Matematiikan historia, osa I (A History of Mathematics, 2nd Edition, Revised by U. C. Merzbach, suom. K. Pietiläinen)*. Art House.
- Bozzi, C. (2017). Dadi e vaghi. Teoksessa G. Bellandi & M. Sannazaro (toim.), *Tor dei Pagà. Protostoria e medioevo di un sito d'alta quota* (s. 201–205). Comune di Vione.
- Bradley, F. H. (1906). On Floating Ideas and the Imaginary. *Mind* 15, 445–472.
- Brakel, J. van (1976). Some Remarks on the Prehistory of the Concept of Statistical Probability. *AHES* 16, 119–136.
- Brandl, B. (1986–1987). Two Scarabs and Trapezoidal Seal from Mount Ebal. *Tel Aviv* 13–14, 166–172.
- Brandt, R. (1980). Dagligliv i Ficana. Teoksessa *Ficana. En milesten på veien til Roma* (s. 112–122). Museum Tusulanum Press.
- Branegan, J. (1989). Roulette? Try a Real Gamble. *Time* 133:20, 40.
- Braun, E. (1836). Scavi di Pompei. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1836, 7–8.
- Bremmer, J. N. (1999). *Greek Religion*. (Greece & Rome: New Surveys in the Classics 24). Oxford University Press (repr. Cambridge University Press, 2006).
- Bremmer, J. N. (2004). Attis: A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome. *Mnemosyne* 57, 534–573.
- Brendel, O. (1960). Two Fortunes, Antium and Praeneste. *AJA* 64, 41–47.
- Brewster, P. G. (1965). The Cheremis game ŠELČEKTENY-MUDONE and the I. c. (ussian) ŠČELČKI. *ZE* 90, 265–267.
- Brieger, A. (1904). Die Grundzuege der Heraklitischen Physik. *Hermes* 39, 182–223.
- Bringmann, K. (1985). Senecas 'Apocolocyntosis': Ein Forschungsbericht 1959–1982. Teoksessa W. Haase (toim.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung II. Principat 32.2 Sprache und Literatur. Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit [Forts.]* (s. 885–914). Walter de Gruyter.
- Brinton, D. G. (1889). The Ethnologic Affinities of the Ancient Etruscans. *PAPhS* 26, 506–527.
- Brizio, E. (1886–87). Tombe e necropoli galliche della provincia di Bologna. *Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna* 5, 457–532.
- Brizio, E. (1899). Il sepolcreto gallico di Montefortino presso Arcevia. *MonAL* 9, 617–808.
- Broneer, O. (1933). Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1931–1932. *Hesperia* 2, 329–417.
- Broneer, O. (1947). Investigations at Corinth, 1946–1947. *Hesperia* 16, 233–247.
- Broneer, O. (1954). *The South Stoa and its Roman Successors*. (Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens Volume I, Part IV). The American School of Classical Studies at Athens.
- Brook, G. L. (1981). *Words in Everyday Life*. Macmillan.

- Brown, R., Jun. (1889). The Etruscan Numerals. *The Archaeological Review* 3, 376–410.
- Brown, W. N. (1964). The Indian Games of Pachisi, Chaupar, and Chausar. *Expedition* 6:3, 32–35.
- Brown, S. L. (1994). Animals at Play. *National Geographic* 186:6, 2–35.
- Brown, R. W. & Lenneberg, E. H. (1961). A Study in Language and Cognition. Teoksessa Saporta 1961 (s. 480–492).
- Browne, G. M. (1970). The Composition of the *Sortes Astrampsychi*. *BICS* 17, 95–100.
- Browne, G. M. (1976). The Origin and Date of the *Sortes Astrampsychi*. *ICS* 1, 53–58.
- Bruce, W. (2011). A Note on Anacreon 388. *CQ* 61, 306–309.
- Bruck, F. E. (1970). *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht. Eine entwicklungsgeschichtliche Untersuchung zum Verhältnis von Recht und Religion mit Beiträgen zur Geschichte des Eigentums und des Erbrechts, zweite durchgesehene Auflage.* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 9). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Brückner, A. (1920). *Polyklets Knöchelwerfer.* (Siebenundsiebzigstes Winckelmannsprogramm der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin). Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co.
- Brulard, R. (1906–1910). Les tumulus de Magny-Lambert. *MCACO* 15, 193–219.
- Bruneau, P. (1965). Le motif des coqs affrontés dans l'imagerie antique. *BCH* 89, 90–121.
- Bruneau, P. (1970). Tombes d'Argos. *BCH* 94, 437–531.
- Bruner, J. S., Goodnow, J. J. & Austin, G. A. (1970). Categories. Teoksessa Anderson & Stageberg 1970 (s. 129–136).
- Bruzza, L. (1877). Tavole Lusorie del Castro Pretorio. *BCAR* 1877, 81–99.
- Bruzza, L. (1886). Spieltische und Würfel. Teoksessa F. X. Kraus (toim.), *Real-encyklopädie der christlichen Alterthümer zweiter Band I–Z* (s. 771–774). Herder'sche Verlagshandlung.
- Brøndsted, J. (1940). *Danmarks Oldtid III. Jernalderen.* Nordisk forlag.
- Brøndsted, J. (1977). *De ældste tider. Danmark indtil år 600.* (Danmarks Historie I). Politikens Forlag.
- Bücheler, F. (1859). Bemerkungen über die varronischen Satiren. *RhM* 14, 419–452.
- Bücheler, F. (1897). Altes Latein. *RhM* 52, 391–398.
- Buckton, T. J. (1868). Dice. *Notes and Queries* 1, 179–180.
- Bulletin épigraphique.* Teoksessa *REG*, 1888–.
- Bulliot, J.-G. (1901). Notice sur une tabvla Ivsoria trouvée à Autun. *Mémoires de la Société Éduenne* 29, 145–153.
- Bundrick, S. D. (2014). Selling Sacrifice on Classical Athenian Vases. *Hesperia* 83, 653–708.
- Bundrick, S. D. (2015). Athenian Eye Cups in Context. *AJA* 119, 295–341.
- Burgess, A. (1983). Our greatest possession. *The UNESCO Courier* 7 / 1983, 4–6.
- Buršić-Matijašić, K. (2013). Tragovi igara u prapovijesti Istre. *Histria antiqua* 22, 13–24.
- Bury, R. G. (1937). Theory of Education in Plato's "Laws". *REG* 50, 304–320.
- Bury, E. (1991). Zum Nachtsch: NUX. Einführung in die Poesie mit der (ovidischen) Elegie. *AU* 34:4, 36–53.
- Buschor, E. (1919–1920). Das Krokodil des Sotades. *MJBK* 11, 1–43.
- Buttel-Reepen, H. von (1927). Ein vorgeschichtlicher Würfel und weitere Forschungsergebnisse aus dem Gräberfeld von Helle, Gemeinde Zwischenahn. Übersicht über Würfelfunde. *Oldenburger Jahrbuch* 31, 281–290.
- Büttner-Wobst, T. (toim.). (1904). *Polybii Historiae vol. IV.* B. G. Teubner.
- Cagnat, R. (1914). *Cours d'épigraphie latine, quatrième édition revue et augmentée.* Fontemoing et c^{ie}.
- Cagnat, R. & Chapot, V. (1920). *Manuel d'archéologie romaine tome second.* Auguste Picard, éditeur.
- Caillois, R. (1955). The Structure and Classification of Games (transl. by E. P. Halperin). *Diogenes* 12, 62–75.
- Caillois, R. (1958). *Les Jeux et les hommes (le masque et le vertige).* Gallimard.
- Caillois, R. (1967a). Jeux des adultes. Définitions. Teoksessa Caillois 1967b (s. 150–180).
- Caillois, R. (toim.). (1967b). *Jeux et sports.* (Encyclopédie de la Pléiade 23). Gallimard.
- Caillois, R. (2012). Pelin määritelmä (suom. T. Kilpeläinen & M. Valkama). *niin & näin* 73, 73–75.

- Calcagnini, C. (1544). De talorum ac tesserarum et calculorum ludis ex more veterum. Teoksessa A. M. Brasavola (toim.), *Caelii Calcagnini Opera Aliquot* (s. 286–300). Froben.
- Campagna, L. (1995). Cisterne e buca di scarico di età repubblicana a Vaste (Le), scavi di Fondo S. Antonio. *Studi di Antichità* 8,2, 215–288.
- Campanari, D. (1848a). La iscrizione di due dadi. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1848, 59–60.
- Campanari, D. (1848b). Alcune indicazioni più esatte intorno quella coppia di dadi con con parole etrusche. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1848, 73–74.
- Campbell, K. (1965). Family Resemblance Predicates. *APhQ* 2, 238–244.
- Carattoli, L. (1886). Perugia. *NSA* 1886, 221–224.
- Carattoli, L. (1887a). Perugia – Nuovi scavi della necropoli nel fondo ”Braccio”. *NSA* 1887, 57–61.
- Carattoli, L. (1887b). Perugia – Scavi nel necropoli nel predio ”Ara” in Monteluca presso Perugia. *NSA* 1887, 167–170.
- Carattoli, L. (1887c). Tombe etrusche scoperte nel Cimitero. *NSA* 1887, 391–397.
- Carawan, E. (2016). Court Reform, *Klērōtēria*, and Comic Testimony. *CJ* 111, 385–416.
- Carbon, J.-M. (2015). Five Answers Prescribing Rituals in the Oracular Tablets from Dodona. *Γραμματεῖον* 4, 73–87.
- Carcopino, J. (1939). *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*. Hachette.
- Cardano, G. (1663). *Liber de ludo Aleae*. Teoksessa C. Sponi (toim.), *Hieronymi Cardani Opera omnia tomus primus* (s. 262–276). Sumptibus Ioannis Antonii Huguetan & Marci Antonii Ravaud.
- Carè, B. (2006). Alcune osservazioni sulle sepolture di defunti in età pre-adulta nelle necropoli greche d'Occidente: la diffusione dell'astragalo. *Orizzonti* 7, 143–151.
- Carè, B. (2009–2010). Il gioco degli astragali: un passatempo tra antico e moderno. *Ludica* 15–16, 32–42.
- Carè, B. (2010). L'astragalo nel sepolcro ’μειρακίων τε και παρθένων παίγνιον’? Riflessioni per la rilettura di un costume funerario: i casi di Locri e Caulonia. Teoksessa L. Lepore & P. Turi (toim.), *Caulonia tra Crotona e Locri tomo 2. Atti del Convegno Internazionale* (s. 459–469). Firenze University Press.
- Carè, B. (2012). L'astragalo in tomba nel mondo greco: un indicatore infantile? Vecchi problemi e nuove osservazioni a proposito di un aspetto del costume funerario. Teoksessa A. Hermay & C. Dubois (toim.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants*. (Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12) (s. 403–416). Éditions Errance.
- Carè, B. (2013). Knucklebones from the Greek Necropolis of Locri Epizefiri, Southern Italy (VIth–IIIth century BC). Typological and Functional Analysis. Teoksessa F. Lang (toim.), *The Sound of Bones. Proceedings of the 8th Meeting of the Worked Bone Research Group in Salzburg 2011* (ArchaeoPlus – Schriften zur Archäologie und Archäometrie an der Paris Lodron-Universität Salzburg 5) (s. 87–99). Universität Salzburg.
- Carè, B. (2019). Bones of bronze: new observations on the astragalus bone metal replicas. *ASAA* 97, 157–170.
- Carè, B. & Scilabra, C. (2013). La bambola e l'astragalo nelle tombe greche: testimonianze del mondo ludico infantile? Teoksessa Lambrugo & Torre 2013 (s. 93–101).
- Carnarvon, G. H. Earl of & Carter, H. (1912). *Five Years' Explorations at Thebes. A Record of Work Done 1907–1911*. Henry Frowde – Oxford University Press.
- Caro, R. (1978a). *Días geniales o lúdicos I* (toim. J.-P. Etievre). (Clásicos castellanos 212). Espasa-Calpe.
- Caro, R. (1978b). *Días geniales o lúdicos II* (toim. J.-P. Etievre). (Clásicos castellanos 213). Espasa-Calpe.
- Carpelan, C. (2009). Arkeologia ja kielten historia. Teoksessa Halinen ym. 2009 (s. 313–324).
- Carpenter, T. H. (1991). *Art and Myth in Ancient Greece. A Handbook*. (World of Art). Thames and Hudson.

- Carpenter, D. E. (1998). 'Alea jacta est': at the gaming table with Alfonso the Learned. *Journal of Medieval History* 24, 333–345.
- Carpiceci, A. C. (2000). *Pompeii. 2000 Years Ago and Today, New Edition*. Bonechi Edizioni.
- Carrara, S. & Maza, G. (2009). Les antécédents de la colonie, du VIe au Ier s. av. J.-C. *Archéothéma* 1, 7–11.
- Carrié, J.-M. (1975). Les distributions alimentaires dans les cités de l'empire romain tardif. *MEFRA* 87, 995–1101.
- Carroll, J. B. (toim.). (1956). *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. M.I.T. Press.
- Carstairs-McCarthy, A. (2000). The Distinction Between Sentences and Noun Phrases: An Impediment to Language Evolution? *Teoksessa Knight ym. 2000* (s. 248–263).
- Cartledge, P. (2000). *Demokritos. "Naurava filosofi" (Democritus; Democritus and Atomistic Politics, suom. M. Kuusela & T. Puolimatka)*. (Suuret filosofit 5). Otava.
- Casagrande, M. (2012). Le sortes di Perugia. *Teoksessa M. Piranomonte & F. M. Simón (toim.), Contesti magici. Contextos mágicos. Atti del Convegno Internazionale* (s. 247–252). De Luca Editori d'Arte.
- Casaubon, I. (toim.). (1610). *C. Suetonii Tranquilli De XII Caesaribus libri VIII. Eiusdem De illustribus grammaticis et De claris rhetoribus, Editio altera ab auctore emendata & locis quamplurimis aucta*. Apud Sebastianum Cramoysi.
- Casevitz, M. (2018). Les noms du jeu et du jouet en grec. *Kentron* 34, 51–59.
- Caso, A. (1924–1927). Un antiguo juego Mexicano: El Patolli. *El México Antiguo* 2, 203–211.
- Casoni, G. (1626). *L'opere del sig. cavalier Guido Casoni, Duodecima impressione*. Presso Tomaso Baglioni.
- Caspari, A. (1882). Lettre de Mr. A. Caspari. *Anzeiger für Schweizerische Geschichte und Altertumskunde* 4, 326.
- Cassirer, E. (1962). *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. Yale University Press (repr. 1979).
- Castan, A. (1870). Un jeton de jeu de l'époque romaine. *RA* 1870:1, 261–262.
- Castleden, R. (1997). *Knossos. Temple of the Goddess*. Efstathiadis Group.
- Castrén, P. (2006). *Pompejilaisia kohtaloita*. Otava.
- Castrén, P. (2013). *Pakinoita antiikin Roomasta. Horatiuksen satiirit*. Otava.
- Castrén, P. & Pietilä-Castrén, L. (2000). *Antiikin käsikirja*. Otava (3. painos 2006).
- Cave, W. (1740). *Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Literaria, a Christo Nato usque ad Saeculum XIV volumen I, editio novissima, ab autore ipsomet ante obitum recognita & auctior facta*. Theatrum Sheldonianum.
- Cavedoni, C. (1844). Giunta alle monete dei Rè di Cipro, da lettera al sig. dott. Braun. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1844, 124.
- Caylus, A. C. P. (1759). *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises, tome troisième*. Desaint & Saillant.
- Cébeillac, M. (1971). Quelques inscriptions inédites d'Ostie : de la République à l'Empire. *MEFRA* 83, 39–125.
- Cervi-Brunier, I. (1985). Le dodécaèdre en argent trouvé à Saint-Pierre de Genève. *RSAA* 42:3, 153–156.
- Chaix, L. (1984). A Rhaetian deposit of goat bones at Monte-Ozol, Trentino, Italy: problems of interpretation. *Teoksessa Grigson & Clutton-Brock 1984* (s. 205–208).
- Champeaux, J. (1982). *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César I. Fortuna dans la religion archaïque*. (Collection de l'École française de Rome 64). École française de Rome.
- Champeaux, J. (1987). *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César II. Les transformations de Fortuna sous la république*. (Collection de l'École française de Rome 64). École française de Rome.

- Champeaux, J. (1989). Sur trois passages de Tite-Live (21, 62, 5 et 8; 22, 1, 11): les "sorts" de Caere et de Faléries. *Philologus* 133, 63–74.
- Champeaux, J. (1990a). Les oracles de l'Italie antique : hellénisme et italicité. *Kernos* 3, 103–111.
- Champeaux, J. (1990b). *Sors oraculi* : les oracles en Italie sous la République et l'Empire. *MEFRA* 102, 271–302.
- Champeaux, J. (1990c). "Sorts" et divination inspirée. Pour une préhistoire des oracles italiques. *MEFRA* 102, 801–828.
- Chandevau, F. (2002). La motte castrale de Boves (Somme). Tablette et petits artefacts (X^e–XVIe siècles). *RAPic* 1–2 / 2002, 25–71.
- Chaniotis, A. (2006). A Dodecahedron of Rock Crystal from the Idaean Cave and Evidence for Divination in the Sacred Cave of Zeus. Teoksessa E. Γαβριλάκη & I. Τζιφόπουλος (toim.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία 3. Αρχαίοι χρόνοι, Ιδαίο Άντρο* (s. 205–216). Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Chaniotis, A. (2017). The historical significance of the Dodona's tablets. Teoksessa K. Soueref (toim.), *Δωδώνη. Οι ερωτήσεις των χρησμών. Νέες Προσεγγίσεις στα Χρηστήρια Ελάσματα. Dodona. The Omen's Questions. New Approaches in the Oracular Tablets* (s. 51–65). Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.
- Chantraine, P. (1933). Note sur les adverbes en -ινδη, -ινδα, -ινδον désignant des jeux. *REG* 46, 277–283.
- Chantre, E. (1886). *Recherches anthropologiques dans le Caucase tome second. Période protohistorique*. Ch. Reinwald, libraire – Henri Georg, libraire.
- Chapa Brunet, T. (2003). La percepción de la infancia en el mundo ibérico. *Trabajos de Prehistoria* 60:1, 115–138.
- Chapouthier, F. (1942). Sentences morales. *REA* 44, 329.
- Charlesworth, M. P. (1937). Flaviana. *JRS* 27, 54–62.
- Château, J. (1967). Jeux de l'enfant. Teoksessa Caillois 1967b (s. 49–149).
- Chatto, W. A. (1848). *Facts and Speculations on the Origin and History of Playing Cards*. J. R. Smith.
- Chatzidimitriou, A. (2009). Νέα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφεία της αρχαίας Καρύστου. Teoksessa A. Μαζαράκης Αινιάν (toim.), *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2, 2006. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 16.3 – 19.3.2006, Τόμος II: Στερεά Ελλάδα* (s. 212–228). Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού.
- Chavagnac, L. de (2019). Dés préromains. Teoksessa Dasen 2019 (s. 110–111).
- Chavane, M.-J. (1975). *Salamine de Chypre VI. Les petits objets*. Diffusion de Boccard.
- Cherici, A. (2001). Tombe con armi e società a Todi con note su simposio, *tesserae lusoriae*, strigili. Teoksessa G. M. Della Fina (toim.), *Gli Umbri del Tevere. Atti del VIII Convegno Internazionale di Studi sulla Storia e l'Archeologia dell'Etruria*. (Annali della Fondazione per il Museo "Claudio Faina" VIII) (s. 179–191). Edizioni Quasar.
- Chevallier, R. (1986). *Ostie antique, ville et port*. (Le monde romain). Société d'Édition *Les Belles Lettres*.
- Chick, G. (1998). Games in Culture Revisited: A Replication and Extension of Roberts, Arth, and Bush (1959). *Cross-Cultural Research* 32, 185–206.
- Chidiroglou, M. (2022). A Playful *Coroplast*? A New Look at the Terracotta Group of the Early Roman Board-Game Players NAM 4200 and Related Finds. *Board Game Studies Journal* 16, 339–368.
- Chilton, C. W. (toim.). (1967). *Diogenis Oenoandensis Fragmenta*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). B. G. Teubner.
- Choyke, A. M. (2005). Bronze Age bone and antler working at the Jászódsza–Kápolnahalom tell. Teoksessa H. Luijk, A. M. Choyke, C. E. Batey & L. Lőugas (toim.), *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group*. (Muinasaja

- teadus 15) (s. 129–156). Ajaloo Instituudi arheoloogiaosakonna ja Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli ühisväljaanne.
- Choyke, A. (2010). The Bone is the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic. Teoksessa D. Campana, P. Crabtree, S. D. deFrance, J. Lev-Tov & A. Choyke (toim.), *Anthropological Approaches to Zooarchaeology* (s. 197–209). Oxbow Books.
- Choyke, A. M. & Bartosiewicz L. (2009). Telltale tools from a tell: Bone and antler manufacturing at Bronze Age Jászdózsá–Kápolnahalom, Hungary. *Tisicum* 19, 357–375.
- Christensen, N. & Launer, I. (1989). *Leikki ja varhaiskasvatus (Über das Spiel der Vorschulkinder, suom. R. Paalanen), 2. tarkistettu painos*. SN-kirjat.
- Christie, J. (1801). *An Inquiry Into the Antient Greek Game, Supposed to Have Been Invented by Palamedes, Antecedent to the Siege of Troy*. T. Becket.
- Ciafardone, G. (2018). Il *De divinatione* ciceroniano e la polemica di Carneade contro la divinazione. *Acme* 71:2, 65–82.
- Citroni, M. (1989). Marziale e la letteratura per i Saturnali (poetica dell'intrattenimento e cronologia della pubblicazione dei libri). *ICS* 14, 201–226.
- Ciucălău, D. (2017). Two Roman Dice from the Moldavian Plain. *Journal of Ancient History and Archeology* 4:2, 46–50.
- Clark, A. C. (toim.). (1907). *Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio*. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis). Typographeus Clarendonianus.
- Clarke, D. V. (1970). Bone Dice and the Scottish Iron Age. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 214–232.
- Clarke, J. R. (1998/1999). Look Who's Laughing: Humor in Tavern Painting as Index of Class and Acculturation. *MAAR* 43/44, 27–48.
- Clarysse, W. & Stewart, R. (1988). P. Gent inv. 85: A New Fragment of the Sortes Astrampsychi. *CE* 63, 309–314.
- Classen, C. J. (1985). Martial. *Gymnasium* 92, 329–349.
- Clodius, H. J. (1761). *Primae Lineae Bibliothecae Lusoriae sive Notitia Scriptorum de Ludis Praecipue Domesticis ac Privatis Ordine Alphabetico Digesta*. Langenhemius.
- Cobbett, R. E. (2008). A Dice Tower from Richborough. *Britannia* 39, 219–235.
- Coffey, M. (1976). *Roman Satire*. Methuen & Co.
- Cohausen, A. v. (1879). Würfel. *Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung* 15, 393–394.
- Cohen, H. (1862). *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appellées médailles impériales tome sixième*. Mm. Rollin et Feuardent, éditeurs.
- Cohen, H. (1892). *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appellées médailles impériales tome huitième*. Rollin & Feuardent, éditeurs.
- Cohen, M. (1911). Jeux abyssins. *JA* 18, 463–497.
- Cohn, H. H. (1971). Gambling. Teoksessa C. Roth & G. Wigoder (toim.), *Encyclopaedia Judaica Volume 7 Fr–Ha* (299–303). Keter Publishing House (repr. 1973).
- Colardelle, R. & Colardelle, M. (1980). L'habitat médiéval immergé de Colletiere, à Charavines (Isère). Premier bilan des fouilles. *Archéologie Médiévale* 10, 167–269.
- Colie, R. (1964). Johan Huizinga and the Task of Cultural History. *AHR* 69, 607–630.
- Colish, M. L. (1976). Seneca's *Apocolocyntosis* as a Possible Source for Erasmus' *Julius Exclusus*. *RenQ* 29, 361–368.
- Collard, C. & Cropp, M. (toim.). (2009). Euripides, *Fragments. Oedipus–Chrysisippus. Other Fragments*. (Loeb Classical Library 506). Harvard University Press.
- Colombini, M. P., Carmignani, A., Modugno, F., Frezzato, F., Olchini, A., Brecolaki, H., Vassilopoulou, V. & Karkanas, P. (2004). Integrated analytical techniques for the study of ancient Greek polychromy. *Talanta* 63, 839–848.
- Conway, R. S. (1916). Some Votive Offerings to the Venetic Goddess Rehtia. *JAIIB* 46, 221–229.
- Conze, A. (1866). Kodrosinschrift und sonstiges aus Athen. *AA* 24, 183–185.

- Cook, B. F. (1976). *Greek and Roman Art in the British Museum*. British Museum Publications.
- Cook, B. F. (1987). *Greek Inscriptions*. (Reading the Past). British Museum Publications.
- Cool, H. E. M. (2016). Recreation or Decoration: What were the Glass Counters from Pompeii Used for? *PBSR* 84, 157–177.
- Corbett, P. E. (1949). Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora. *Hesperia* 18, 298–351.
- Cornwall, I. W. (1952). Animal Bones. Teoksessa J. du Plat Taylor, A Late Bronze Age Settlement at Apliki, Cyprus. *AntJ* 32, 133–167 (s. 167).
- Corsetti, P.-P. (1982). Notes de lexicologie latine. *RPh* 56, 233–248.
- Corsen, W. (1874). *Ueber die Sprache der Etrusker. Erster Band*. Druck und Verlag von B. G. Teubner.
- Corsen, W. (1875). *Ueber die Sprache der Etrusker. Zweiter Band*. Druck und Verlag von B. G. Teubner.
- Corsen, P. (1928). Die ursprüngliche Lage des delphischen Orakels. *AA* 1928, 215–221.
- Cortés Tovar, R. (1984). Apocolocyntosis de Séneca. Estado de la cuestión. *Anuario de estudios filológicos* 7, 75–93.
- Cortsen, S. P. (1905–1906). Talordene i Etruskisk. *NTF* 14, 1–34.
- Cortsen, S. P. (1929). Die lemische Inschrift, ein Deutungsversuch. *Glotta* 18, 101–109.
- Cortsen, S. P. (1939). Der Inhalt der Bleiplatte von Magliano. *Glotta* 27, 271–276.
- Corzo Sánchez, J. R. (1992). Topografía y ritual en la necrópolis de Cádiz. *Spal* 1, 263–292.
- Costanza, S. (2017). Performance e giochi d'iniziazione in Grecia antica: la "tarta-tartaruga" (*chelichelônē*) e il "calderone" (*chytrinda*). *Mantichora* 7, 72–91.
- Costanza, S. (2019a). La finzione del "re" da Ciro il Grande (Erodoto) a Nerone (Svetonio, Tacito). *Mantichora* 9, 95–105.
- Costanza, S. (2019b). *Giulio Polluce, Onomasticon: excerpta de ludis. Materiali per la storia del gioco nel mondo greco-romano*. (Hellenica 81). Edizioni dell'Orso.
- Coulon, R. (1909). Essai de reconstitution des dodécaèdres creux, ajourés & perlés attribués à l'époque Gallo-romaine. Leur origine – leur destination. *Bulletin de la Société Libre d'Emulation du Commerce et de l'Industrie de la Seine-Inférieure* 36, 229–282.
- Coulson, W. D. E. (1975). Area IV North. Teoksessa W. A. McDonald, C. T. Shay, N. Wilkie, R. H. Simpson, W. D. E. Coulson, W. P. Donovan, H. Blitzer, J. Rosser, S. Aschenbrenner, R. J. Howell, O. T. P. K. Dickinson, H. Hughes-Brock, W. D. Wade, D. L. Wolberg, F. V. Grady, R. E. Sloan, J. Shay, G. Rapp Jr., & S. R. B. Cooke, Excavations at Nichoria in Messenia: 1972–1973. *Hesperia* 44, 69–141 (s. 85–93).
- Courbin, P. (1954). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1953. *BCH* 78, 95–224.
- Courby, F. (1913). Vases avec reliefs appliqués du Musée de Délos. *BCH* 37, 418–442.
- Courcelle, P. (1951). L'oracle d'Apis et l'oracle du jardin de Milan (Augustin, "Conf.", VIII, 11, 29). *RHR* 139, 216–231.
- Courcelle, P. (1952). Les "voix" dans les Confessions de saint Augustin. *Hermes* 80, 31–46.
- Courcelle, P. (1953). L'enfant et les "sorts bibliques". *VChr* 7, 194–220.
- Courtney, E. (1962). Parody and Literary Allusion in Menippean Satire. *Philologus* 106, 86–100.
- Courtney, E. (2001). *A Companion to Petronius*. Oxford University Press.
- Cousin, G. (1884). Inscription d'Ornellé de Phrygie. *BCH* 8, 496–508.
- Cousin, G. (1892). Inscriptions d'Oenoanda. *BCH* 16, 1–70.
- Craig, S. (2002). *Sports and Games of the Ancients*. (Sports and Games Through History). Greenwood Press.
- Cram, D., Forgeng, J. L. & Johnston, D. (2003). *Francis Willughby's Book of Games. A Seventeenth-Century Treatise on Sports, Games and Pastimes*. Ashgate Publishing.
- Cramer, J. A. (1835). *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium*. Typographeus academicus.

- Crawford, V. E. (1972). Excavations in the Swamps of Sumer. *Expedition* 14:2, 12–20.
- Crawford, M. H. (1983). *Roman Republican Coinage I, Reprinted with corrections*. Cambridge University Press (repr. 2001).
- Cristofani, M. (1973). *Introduzione allo studio dell'etrusco* (Pocket Library of "Studies" in Art 23). Leo S. Olschki editore (repr. 1986).
- Cristofani, M. (1979). Recent Advances in Etruscan Epigraphy and Language (translated by B. Phillips). Teoksessa D. Ridgway & F. R. Ridgway (toim.), *Italy Before the Romans. The Iron Age, Orientalizing and Etruscan periods* (s. 373–412). Academic Press.
- Crummy, P. (1992–1993). Warrior Burial. *The Colchester Archaeologist* 6, 1–5.
- Csikszentmihályi, M. & Bennett, S. (1971). An Exploratory Model of Play. *American Anthropologist* 73, 45–58.
- Cucuzza, N. (2010). Game Boards or Offering Tables? Some Remarks on the Minoan 'pierres à cupules'. *Kernos* 23, 133–144.
- Culin, S. (1895a). *Korean Games with Notes on the Corresponding Games of China and Japan*. University of Pennsylvania.
- Culin, S. (1895b). *Chinese Games with Dice and Dominoes*. U. S. Government Printing Office.
- Culin, S. (1903). American Indian Games (1902). *American Anthropologist* 5, 58–64.
- Culin, S. (1907). *Games of the North American Indians*. U. S. Government Printing Office.
- Cumont, F. (1937). *L'Égypte des astrologues*. Fondation égyptologique Reine Élisabeth.
- Cunningham, I. C. (toim.). (2003). *Herodas, Mimes; Sophron and Other Mime Fragments*. (Loeb Classical Library 225). Harvard University Press.
- Curle, J. (1911). *A Roman Frontier Post and Its People – the Fort of Newstead in the Parish of Melrose*. James Maclehose and Sons.
- Curman, S., Nerman, B. & Selling, D. (1945). *Tiotusen år i Sverige*. Statens Historiska Museum.
- Currie, H. MacL. (1962a). Apocolocyntosis – A Suggestion. *RhM* 105, 187–188.
- Currie, H. MacL. (1962b). The Purpose of the Apocolocyntosis. *AC* 31, 91–97.
- Curtius, E. & Adler, F. (1894). *Olympia. Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung Textband III. Die Bildwerke in Stein und Thon*. Verlag von A. Asher & Co.
- Curtius, E., Adler, F. & Treu, G. (1879). *Die Ausgrabungen zu Olympia III: Übersicht der Arbeiten und Funde vom Winter und Frühjahr 1877–1878*. Verlag von Ernst Wasmuth.
- Custer, R. L. (1984). Profile of the Pathological Gambler. *Journal of Clinical Psychiatry* 45, 35–38.
- Cuvigny, H. (2010). The Shrine in the *praesidium* of Dios (Eastern Desert of Egypt): Graffiti and Oracles in Context. *Chiron* 40, 245–299.
- Dagan, A., Eniukhina, M. & Maeir, A. M. (2018). Excavations in Area D of the Lower City. Philistine Cultic Remains and Other Finds. *Near Eastern Archaeology* 81, 28–33.
- Dales, G. F. (1968). Of Dice and Men. *JAOS* 88, 14–23.
- Daly, R. (2006). Worked Bone. *Çatalhöyük Archive Report 2006*, 153–156.
- Dandoy, J. (1996). Astragali, the Ubiquitous Gaming Pieces. *Expedition* 38:1, 51–58.
- d'Angelo, C. (1993). La poésie, quelle traduction ? De Saint-John Perse à Tuomas Anhava ou "le casse-tête finnois". Teoksessa *Romanistica Turkuensis. Mélanges d'études romanes offerts à Lauri Lindgren à l'occasion de son 60e anniversaire*. (Annales Universitatis turkuensis Ser. B Tom. 202) (s. 57–73). Turun yliopisto.
- Daniaux, T. (2019). Plateaux et jetons de jeu d'Aventicum (Suisse). Teoksessa *Dasen 2019* (s. 88–89).
- Daniaux, T. (2020). Les dés pleins cubiques et parallélépipédiques en os de Gaule romaine. De leur production à l'art de les manipuler. *Instrumentum* 52, 35–46.
- Daremberg, C. & Saglio, E. (toim.). (1892). *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments tome cinquième (T–Z)*. Librairie Hachette et c^{ie}.
- Darmon, J.-P. (2000). Joueurs de dés et autres énigmes de la mosaïque aux chevaux de Carthage. *BSAF* 2000, 106–118.
- Darrach, B. (1971). A Hairy Mirror. *Time* 95:19, 60; 64.

- Darvas, G. (2007). *Symmetry. Cultural-historical and Ontological Aspects of Science–Arts Relations. The natural and man-made world in an interdisciplinary approach* (translated from the Hungarian by D. R. Evans). Birkhäuser.
- Darwin, C. (1871). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. John Murray.
- Dasen, V. (2010). Archéologie funéraire et histoire de l'enfance dans l'Antiquité : nouveaux enjeux, nouvelles perspectives. Teoksessa A.-M. Guimier-Sorbets & Y. Morizot (toim.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*. (Travaux de la Maison René-Ginouvès 12) (s. 19–44). De Boccard.
- Dasen, V. (2016). Jeux de l'amour et du hasard en Grèce ancienne. *Kernos* 29, 73–100.
- Dasen, V. (2018a). Histoire et archéologie de la culture ludique dans le monde gréco-romain. Questions méthodologiques. *Kentron* 34, 23–50.
- Dasen, V. (2018b). Ganymède ou l'immortalité en jeu. *Kernos* 31, 119–140.
- Dasen, V. (toim.). (2019). *Ludique. Jouer dans l'Antiquité*. Snoeck.
- Dasen, V. (2020a). La royauté de l'enfant. À propos d'Héraclite et de pratiques ludiques enfantines en Grèce ancienne. Teoksessa Bouvier & Dasen 2020b (s. 97–123).
- Dasen, V. (2020b). Play and Games in Ostia. Teoksessa A. Karivieri (toim.), *Life and Death in a Multicultural Harbour City: Ostia Antica from the Republic through Late Antiquity*. (Acta Instituti Romani Finlandiae 47) (s. 305–311). Institutum Romanum Finlandiae.
- Dasen, V. (2020c). Play with Fate. Teoksessa A. Mastrocinque, J. E. Sanzo & M. Scapini (toim.), *Ancient Magic. Then and Now*. (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 74) (s. 173–191). Franz Steiner Verlag.
- Dasen, V. & Gavin, J. (2022). Game Board or Abacus? Greek Counter Culture Revisited. *Board Game Studies Journal* 16, 251–307.
- Dasen, V. & Pace, A. (2021). Los juegos en el mundo griego. Teoksessa R. Graells i Fabregat & M. F. Pérez Blasco (toim.), *El guerrero ibero y el juego. Estrategia, azar y estatus* (s. 42–45). Ayuntamiento de Elche.
- Dasen, V. & Schädler, U. (2013). Jeux et jouets dans l'Antiquité. *Archéothéma* 31, 5–7.
- Dasen, V. & Schädler, U. (2017). Jeu et divination. Un nouveau témoignage de l'époque romaine. *Archéologia* 553, 60–65.
- Dasen, V. & Schädler, U. (2018). Le jeu, révélateur des sociétés. *Textes et Documents pour la Classe* 1119, 28–33.
- Dasen, V. & Vespa, M. (toim.). (2021). *Play and Games in Classical Antiquity. Definition, Transmission, Reception. Jouer dans l'Antiquité classique. Définition, transmission, réception*. (Collection Jeu / Play / Spiel 2). Presses Universitaires de Liège.
- Daskas, B. (2013). La spartizione delle vesti di Cristo nella scena della Crocifissione e suoi sviluppi iconografici tra Oriente e Occidente (VI-XV secolo). Teoksessa Lambrugo & Torre 2013 (s. 111–123).
- Daux, G. (1960). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959. *BCH* 84, 617–868.
- Daux, G. (1963). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1962. *BCH* 87, 689–878.
- David, F. N. (1955). Studies in the History of Probability and Statistics I. Dicing and Gaming (A Note on the History of Probability). *Biometrika* 42, 1–15.
- David, F. N. (1962). *Games, Gods and Gambling. The origins and history of probability and statistical ideas from the earliest times to the Newtonian era*. Hafner Publishing Company.
- David, E. (2021). Selection by Lot and Democracy: New Trend, Ancient Model. *Advances in Historical Studies* 10, 7–20.
- Davidson, G. R. (1952). *The Minor Objects*. (Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens Volume XII). The American School of Classical Studies at Athens.
- Davidson, I. (1991). The archaeology of language origins – a review. *Antiquity* 65, 39–48.

- Davidson, J. N. (1997). *Courtesans & Fishcakes. The Consuming Passions of Classical Athens*. HarperCollins.
- Dawkins, R. M. (1905–1906). Excavations at Sparta, 1906. Remains of the Archaic Greek Period. *ABSA* 12, 318–330.
- Décsy, G. (1990). *The Uralic Protolanguage: A Comprehensive Reconstruction*. (Bibliotheca Nostratica 9). Eurolingua.
- Deà, F. (2020). The Greek suffix *-ιδά* within the Micro-Asiatic multilingual context. Teoksessa M. Leiwo, M. Vierros & S. Dahlgren (toim.), *Papers on Ancient Greek Linguistics. Proceedings of the Ninth International Colloquium on Ancient Greek Linguistics*. (Commentationes Humanarum Litterarum 139) (s. 31–41). Societas Scientiarum Fennica.
- Deecke, W. (1875). *Corssen und die Sprache der Etrusker. Eine Kritik*. Verlag von Albert Heitz.
- Deecke, W. (1877). Die Etruskischen Zahlwörter. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 1, 257–273.
- de' Ficoroni, F. (1734). *I Tali ed altri strumenti lusori degli antichi Romani*. Antonio de' Rossi.
- De Grossi Mazzorin, J. (2011). *Artigiani dell'osso, avorio e palco. Ornamenti, utensili e giochi dalla preistoria al medioevo*. (Quaderni del MUSA 2). UniSalento Press.
- De Grossi Mazzorin, J. (2014). Gli astragali della tomba 101 della necropoli di Varranone (Poggio Picenze – AQ): elementi apotropaici per i vivi o per i morti? Teoksessa S. Bourdin & V. D'Ercole (toim.), *I Vestini e il loro territorio dalla preistoria al medioevo*. (Collection de l'École française de Rome 494) (s. 81–89). École française de Rome.
- De Grossi Mazzorin, J. & Minniti, C. (2009). Esame dei resti faunistici. Teoksessa A. Romualdi & R. Settesoldi (toim.), *Populonia. La necropoli delle Grotte. Lo scavo nell'area della cava 1997–98* (s. 319–334). Edizioni ETS.
- De Grossi Mazzorin, J. & Minniti, C. (2011). Gli astragali nell'antichità tra gioco e divinazione. Teoksessa De Grossi Mazzorin 2011 (s. 95–97).
- De Grossi Mazzorin, J. & Minniti, C. (2012). L'uso degli astragali nell'antichità tra ludo e divinazione. Teoksessa J. De Grossi Mazzorin, D. Sacà & C. Tozzi (toim.), *Atti del 6° Convegno Nazionale di Archeozoologia* (s. 213–220). Associazione Italiana di Archeozoologia (s. 213–220).
- De Grossi Mazzorin, J. & Minniti, C. (2013). Ancient use of the knuckle-bone for rituals and gaming piece. *Anthropozoologica* 48, 371–380.
- De Grossi Mazzorin, J. & Solinas, A. M. (2010). La fauna dei *Bothroi* di Vaste (Lecce) e sue implicazioni culturali. Teoksessa A. Tagliacozzo, I. Fiore, S. Marconi & U. Tecchiati (toim.), *Atti del 5° Convegno Nazionale di Archeozoologia*. (Pubblicazione del Museo Civico di Rovereto) (s. 183–192). Edizioni Osiride.
- Delamarre, J. (1895). Notes épigraphiques : Athènes, Lemnos, Milet. *RPh* 19, 129–135.
- Delattre, R. P. (1902). Un dé à jouer trouvé à Carthage. *BSAF* 1902, 174–175.
- Delattre, A. L. (1910). Tabula lusoria. *Nuovo bullettino di archeologia cristiana* 16, 50–55.
- Delattre, A.-L. (1911). Deux tables de jeu trouvé à Carthage. *RT* 85, 12–19.
- Della Corte, M. (1912). Pompei – Continuazione dello scavo della via dell'Abbondanza e scoperte quivi avvenute durante il mese di agosto 1912. *NSA* 1912, 281–289.
- Della Corte, M. (1922). Pompei. *NSA* 1922, 459–485.
- Della Corte, M. (1954). *Case ed abitanti di Pompei, seconda edizione*. "L'Erma" di Bretschneider.
- Della Seta, A. (1918). *Museo di Villa Giulia I*. Danesi – editore.
- Demianczuk, J. (toim.). (1912). *Supplementum comicum. Comoediae graecae fragmenta post editiones Kockianam et Kaibelianam repta vel indicata*. Nakładem Akademii umiejętności.
- Demont, P. (2000). Lots héroïques : remarques sur le tirage au sort de l'*Iliade* aux Sept contre Thèbes d'Eschyle. *REG* 113, 299–325.
- Demont, P. (2003). Le κληρωτήριον ("machine" à tirer au sort) et la démocratie athénienne. *BAGB* 2003:1, 26–52.
- Demont, P. (2019). Le tirage au sort dans l'Athènes antique : de la religion à la politique. *Participations Hors Série* 2019, 99–115.

- De Nardi, M. (1991). Gli astragali: contributo alla conoscenza di un aspetto della vita quotidiana antica. *Quaderni Friulani di Archeologia* 1, 75–88.
- Deonna, W. (1938). *Le mobilier délien*. (Exploration Archéologique de Délos 18). E. De Boccard.
- Deonna, W. (1954). Les dodécaèdres gallo-romains en bronze, ajourés et bouletés. A propos du dodécaèdre d'Avenches. *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 16, 17–89.
- Depaulis, T. (1989). Les plus vieux dés du monde. *Jeux & Stratégie* 55, 45.
- Depaulis, T. (2000). Les Indo-Européens jouaient-ils aux dés? *Board Games Studies* 3, 103–106.
- Depaulis, T. (2019). Dés coptes ? Dés indiens ? *Archimède* 6, 100–112.
- Depaulis, T. (2020). Board Games Before Ur? *Board Game Studies Journal* 14, 127–144.
- Deroy, L. (1951). Que signifie le titre de l'”Apocoloquintose”? *Latomus* 10, 311–318.
- Deroy, L. (1952). Kubaba, déesse crétoise. *Minos* 2, 34–56.
- Deroy, L. (1994). Sur l'origine du mot ”cube”. *AC* 63, 265–266.
- D'Errico, F. & Moigne, A.-M. (1985). La faune classique-hellénistique de Locres : écologie, élevage, dépeçage. *MEFRA* 97, 719–750.
- Deschler-Erb, S. (2006). Beinartefakte. Teoksessa C. Schucany, *Die römische Villa von Biberist-Spitalhof/ SO (Grabungen 1982, 1983, 1986–1989). Untersuchungen zum Wirtschaftsteil und Überlegungen zum Umland Band II – Funde und Besondere Fundensembles*. (Ausgrabungen und Forschungen 4) (s. 560–571). Verlag Bernhard Albert Greiner.
- Deschler-Erb, E. (2010). Die Kleinfunde aus Schleithem – Iuliomagus. Teoksessa E. Deschler-Erb & K. Wyprächtiger, *Römische Kleinfunde und Münzen aus Schleithem – Iuliomagus*. (Beiträge zur Schaffhauser Archäologie 4) (s. 8–29). Baudepartement des Kantons Schaffhausen, Kantonsarchäologie.
- Desroches-Noblecourt, C. (1976). *Tutankhamon. Faaraon elämä ja kuolema (Toutânkhamon, vie et mort d'un pharaon*, suom. J. Aro). Uusi Kirjakerho.
- Dessau, H. (1892). Über die Scriptorae Historiae Augustae. *Hermes* 27, 561–605.
- de' Stefani, S. (1885–1886). Intorno un dodecaedro quasi regolare di pietra a facce pentagonali scolpite con cifre, scoperto nelle antichissime capanne di pietra del Monte Loffa. *Atti del Reale Istituto veneto di scienze, lettere ed arti* dal novembre 1885 all'ottobre 1886, 1437–1459.
- Deubner, L. (1920–1921). Griechische und römische Religion 1911–1914. *ARW* 20, 135–204.
- Deubner, L. (1929). Zum Astragalspiel. *AA* 44, 272–281.
- Deubner, L. (1932). *Attische Feste*. Verlag Heinrich Keller (*repr.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1959).
- Devéria, T. (1897). Les jeux de dames en Egypte. Teoksessa G. Maspero (toim.), *Mémoires et fragments II*. (Bibliothèque égyptologique tome cinquième) (s. 83–96). Ernest Leroux.
- de Vogel, C. J. (1963). *Greek Philosophy. A Collection of Texts Selected and Supplied with Some Notes and Explanations Volume I Thales to Plato, Third Edition*. E. J. Brill.
- de Voogt, A. (2019). Traces of Appropriation: Roman Board Games in Egypt and Sudan. *Archimède* 6, 89–99.
- de Voogt, A. & Eerkens, J. W. (2018). Cubic Dice: Archaeological Material for Understanding Historical Processes. *Kentron* 34, 99–108.
- de Voogt, A., Eerkens, J. W. & Sherman-Presser, R. (2015). Production bias in cultural evolution: An examination of cubic dice variation in experimental and archaeological contexts. *Journal of Anthropological Archaeology* 40, 151–159.
- de Voogt, A., Hassanat, A. & Alhasanat, M. B. (2017). The History and Distribution of *tāb*: A Survey of Petra's Gaming Boards. *JNES* 76, 93–101.
- Devoto, G. (1932). Etruschi – lingua. Teoksessa *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti XIV Eno-Feo* (s. 516–520). Edizioni Istituto G. Treccani.
- de Vries, J. (1937). *Altgermanische Religionsgeschichte Band II: Religion der Nordgermanen*. (Grundriss der germanischen Philologie 12/2). Walter de Gruyter & Co.
- de Vries, J. (1956). *Altgermanische Religionsgeschichte Band I, Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage*. (Grundriss der germanischen Philologie 12/1). Walter de Gruyter & Co.

- Dewez, M. C. (1974). New hypotheses concerning two engraved bones from La Grotte de Remouchamps, Belgium. *World Archaeology* 5, 337–345.
- de Witte, J. (1868). Le Génie des combats de coqs. *RA* 1868:1, 372–381.
- Dezobry, C. (1846). *Rome au siècle d'Auguste ou Voyage d'un Gaulois à Rome à l'époque du règne d'Auguste et pendant une partie du règne de Tibère tome 1, nouvelle édition, revue, augmentée.*
- Dezobry, E. Magdeleine et Cie.
- Dhammapada. Buddhalainen mietelausekokoelma* (suom. Max Müllerin englanninkielisen tulkinnan mukaan P. Ervast). *Mystica*, 1925 (repr. Aatma, 1989).
- Dhammapada. Totuuden tie* (suom. Sangharakshitan englanninkielisestä käännöksestä L. Porceddu). Like, 2002.
- Dickey, C. (2001). Let the Games Begin. *Newsweek* 138:26, 55–57.
- Dieckmann, W. (1973). Linguistik und Sozialgeschichtsforschung. Teoksessa Bartsch & Vennemann 1973 (s. 141–159).
- Diels, H. (1890). *Sibyllinische Blätter*. Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Diels, H. (toim.). (1903). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Dietrich, G. (1968). *Sprachphilosophische und sprachpsychologische Grundlagen des neusprachlichen Unterrichts unter besonderer Berücksichtigung der Sprachtheorie von Ferdinand de Saussure und ihrer Bedeutung für Methodik und Praxis*. (Wissenschaftliche Bibliothek Band VIII). Julius Groos Verlag.
- Di Filippo, L. (2014). Contextualiser les théories du jeu de Johan Huizinga et Roger Caillois. *Questions de communication* 25, 281–308.
- Diliberto, M. & Lejars, T. (2013). Un cas de mobilité individuelle aux IVe et IIIe s. a.C. : l'exemple des pièces de jeu d'origine italiques trouvées au nord des Alpes. Teoksessa A. Colin & F. Verdin (toim.), *L'âge du Fer en Aquitaine et sur ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer*. (Suppléments Aquitania 30). Fédération Aquitania.
- Dilke, O. A. W. (1975). *The Ancient Romans. How They Lived and Worked*. David & Charles.
- Dilke, O. A. W. (1987). *Mathematics and Measurement*. (Reading The Past 2). British Museum Publications.
- Dillange, M. (1993). A propos du jeu de dés au Moyen Age. *BM* 151, 137–138.
- Di Napoli, M. (2016). In ludo veritas. *Acme* 69:1, 13–25.
- Dindorf, W. (toim.). (1824). *Iulii Pollucis Onomasticon cum annotationibus interpretum vol. II VI–X*. Libraria Kuehniana.
- Dinneen, F. P. (1967). *An Introduction to General Linguistics*. Holt, Rinehart and Winston.
- Dinshaw, C. L. (1980). Dice Games and Other Games in *Le Jeu de saint Nicolas*. *PMLA* 95, 802–811.
- Döderlein, L. (1827). *Lateinische Synonyme und Etymologieen, Zweiter Theil*. Fried. Chr. Wilh. Vogel.
- Dölger, F. J. (1911). Spielmarken in Fischform aus einem Römergrab bei St. Matthias in Trier. *Römisch-germanisches Korrespondenzblatt* 4, 26–29.
- Doria, F. (2014). *Videre in futurum*. Magia e astragalomanzia nel mondo greco. *ArcheoArte* 3, 81–91.
- Dornseiff, F. (1925). *Das Alphabet in Mystik und Magie, zweite Auflage*. (ΣΤΟΙΧΕΙΑ: Studien zur Geschichte des Antiken Weldbildes und der griechischen Wissenschaft 7). B. G. Teubner (repr. 1977).
- Dotson, B. (2015). The Call of the Cuckoo to the Thin Sheep of Spring. Healing and Fortune in Old Tibetan Dice Divination Text. Teoksessa C. Ramble & U. Roesler (toim.), *Tibetan and Himalayan healing. An anthology for Anthony Aris* (s. 147–160). Vajra Books.
- Dotson, B. (2019). Hunting for fortune. Wild animals, goddesses and the play of perspectives in early Tibetan dice divination. *Études Mongoles & Sibériennes, Centrasiatiques & Tibétaines* 50, 1–25.
- Doumet-Serhal, C. & Shahud, J. (2013). A Middle Bronze Age temple in Sidon. Ritual and communal feasting. Teoksessa O. Loretz, S. Ribichini, W. G. E. Watson & J. Á. Zamora (toim.), *Ritual, Religion and Reason. Studies in the Ancient World in Honour of Paolo Xella*. (Alter Orient und Altes Testament Band 404) (s. 33–60). Ugarit-Verlag.

- Dow, S. (1937). *Prytaneis. A Study of the Inscriptions Honoring the Athenian Councillors*. (American Excavations in the Athenian Agora; Hesperia Supplement 1). American School of Classical Studies at Athens.
- Dow, S. (1939). Aristotle, the Kleroteria, and the Courts. *HSPH* 50, 1–34.
- Downey, G. (1963). *Ancient Antioch*. Princeton University Press.
- Dreef, M., Borm, P. & van der Genugten, B. (2004). Measuring skill in games: several approaches discussed. *Mathematical Methods of Operations Research* 59, 375–391.
- Drew, D. (2004). Ball Games & Competitive Sports. Teoksessa Fagan 2004 (s. 205–209).
- Dreus, R. (1992). Herodotus 1.94, the drought ca. 1200 BC, and the origin of the Etruscans. *Historia* 41, 14–39.
- Droop, J. P. (1907). Excavations At Sparta, 1907. § 5. – The Early Bronzes. *ABSA* 13, 109–117.
- du Chatellier, P. & le Pontois, L. (1908). La sépulture scandinave à barque de l’île de Groix. *BSF* 35, 137–232.
- Du Cange, C. (1938a). *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis tomus tertius, nouveau tirage*. Librairie des sciences et des arts.
- Du Cange, C. (1938b). *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis tomus septimus, nouveau tirage*. Librairie des sciences et des arts.
- Duff, A. M. (toim.). (1964). J. W. Duff, *A Literary History of Rome in the Silver Age. From Tiberius to Hadrian, third edition*. Ernest Benn.
- Duff, T. E. (2005). The first five anecdotes of Plutarch’s *Life of Alkibiades*. Teoksessa L. de Blois, J. Bons, T. Kessels & D. M. Schenkeveld (toim.), *The Statesman in Plutarch’s Work Volume II. The Statesman in Plutarch’s Greek and Roman Lives*. (Mnemosyne Supplement 250/2) (s. 157–166). Brill.
- Dumézil, G. (1987). *La religion romaine archaïque, Deuxième édition revue et corrigée*. (Bibliothèque historique). Payot.
- Dumont, J. (1988). Les combats de coqs furent-ils un sport ? *Pallas* 34, 33–44.
- Dunn-Vaturi, A. (2019). Aux sources du ”jeu du chien et du chacal”. *Archimède* 6, 75–88.
- Dunn-Vaturi, A.-E. & Schädler, U. (2006). Nouvelles perspectives sur les jeux à la lumière de plateaux du Kerman. *IA* 41, 1–29.
- Dupont, F. (1992). *Daily Life in Ancient Rome (La vie quotidienne du citoyen romain sous la République*, translated by C. Woodall). Blackwell Publishing (repr. 2008).
- Duval, P.-M. (1957). Chronique gallo-romaine. *REA* 59, 329–376.
- Duval, P.-M. (1958). Chronique gallo-romaine. *REA* 60, 349–391.
- Duval, P.-M. (1964). Chronique gallo-romaine. *REA* 66, 353–389.
- Duval, P.-M. (1981). Comment décrire les dodécaèdres gallo-romains, en vue d’une étude comparée. *Gallia* 39, 195–200.
- Duval, N. (2015). Probability in the Ancient Greek World: New Considerations from Astragalomantic Inscriptions in South Anatolia. *ZPE* 195, 127–141.
- Eales, R. (2007). Changing Cultures. The Reception of Chess into Western Europe in the Middle Ages. Teoksessa Finkel 2007a (s. 162–168).
- Eckhel, J. H. (1798). *Doctrina numorum veterum pars II. De Moneta Romanorum volumen VIII*. Sumptibus Iosephi Comesina et soc.
- Eckhel, J. H. (1828). *Doctrina numorum veterum pars II. De Moneta Romanorum volumen VIII, editio secunda*. Sumptibus Friderici Volke.
- Eckstein, A. M. (1976). T. Quinctius Flamininus and the Campaign against Philip in 198 B. C. *Phoenix* 30, 119–142.
- Eco, U. (1985). MM-kilpailut ja niiden loisto. Teoksessa *Matka arkipäivän epätodellisuuteen (Semiologia quotidiana, suom. A. Buffa)* (s. 209–214). WSOY.
- Eco, U. (1995). Miten käy tietämättömyys futiksesta. Teoksessa *Miten käy. Pakinoita arkipäivän aiheista* (valikoima teoksesta *Il secondo diario minimo*, suom. L. Ryömä) (s. 23–26). WSOY.
- Eden, P. T. (1979). The Manuscript Tradition of Seneca’s Apocolocyntosis. *CQ* 29, 149–161.

- Eden, P. T. (toim.). (1984). Seneca, *Apocolocyntosis*. (Cambridge Greek and Latin classics). Cambridge University Press.
- Edmonds, J. M. (toim.). (1957–1961). *The Fragments of Attic Comedy*. E. J. Brill.
- Edwards, G. R. (1956). Hellenistic Pottery. *Hesperia Suppl.* 10, 79–112.
- Eerkens, J. W. & de Voogt, A. (2017). The Evolution of Cubic Dice from the Roman through Post-Medieval Period in the Netherlands. *Acta Archaeologica* 88, 163–173.
- Effenterre, H. Van (1955). Cupules et naumachie. *BCH* 79, 541–548.
- Efthymiadis, S. (2012). A Game of Dice and a Game of Chess: a Byzantine vs. a Scandinavian Allegory. Teoksessa D. Searby, E. Balicka-Witakowska & J. Heldt (toim.), *Δῶρον ῥοδοποίκιλον. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist*. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 12) (s. 166–174). Uppsala Universitet.
- Egan, G. (1997). Children's Pastimes in Past time – Medieval Toys found in the British Isles (with observations on some excavated dice). Teoksessa Boe & Verhaeghe 1997 (s. 413–421).
- Ehrenberg, V. (1927). Losung. Teoksessa Kroll 1927 (1451–1504).
- Ehrmann, J. (1968). Homo Ludens Revisited (translated by C. & P. Lewis). *Yale French Studies* 41, 31–57.
- Eidinow, E. (2007). *Oracles, Curses, and Risk Among the Ancient Greeks*. Oxford University Press.
- Eisenberger, H. (1978). Bedeutung und Zweck des Titels von Senecas "Apocolocyntosis". *HSPH* 82, 265–270.
- Eisler, R. (1909). Kuba-Kybele. *Philologus* 68, 118–151.
- Eitan, I. (1923). Studies in Hebrew Roots. *JQR* 14, 31–52.
- Eldridge, L. G. (1918). A Third Century Etruscan Tomb. *AJA* 22, 251–294.
- Elffers, E. (1996). The history of thought about language and thought. *Linguistics in the Netherlands* 13, 73–84.
- Elia, D. & Carè, B. (2004). Ancora sull' "astragalomania" a Locri Epizefiri. La documentazione dalla necropoli in contrada Lucifero. *Orizzonti* 5, 77–90.
- Elster, J. (1989). *Solomonic Judgements. Studies in the Limitations of Rationality*. Cambridge University Press – Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Empereur, J.-Y. (1981). Collection Paul Canellooulos (XVII). Petits objets inscrits. *BCH* 105, 537–568.
- Endrei, W. & Zolnay, L. (1988). *Fun and Games in Old Europe (Társasjáték és szórakozás a régi Európában)*, translated by K. Ravasz). Corvina.
- Engelhardt, C. (1863). *Thorsbjerg Mosefund*. G. E. C. Gad.
- Engelhardt, C. (1865). *Nydam Mosefund*. G. E. C. Gad.
- Engelhardt, C. (1867). *Kragehul mosefund*. (Fynske Mosefund I). G. E. C. Gad.
- Engelhardt, C. (1869). *Vimose Fundet*. (Fynske Mosefund II). G. E. C. Gad.
- Englefield, F. R. H. (1977). *Language. Its Origin and its Relation to Thought* (toim. G. A. Wells & D. R. Oppenheimer). Elek / Pemberton.
- Eogan, G. (1974). Report on the excavations of some passage graves, unprotected inhumation burials and a settlement site at Knowth, Co. Meath. *PRIA* 74, 11–112.
- Erasmus Roterodamus, D. (toim.). (1518). *C. Suetonius Tranquillus. Dion Cassius Nicæus. Aelius Spartianus. Iulius Capitolinus. Aelius Lampridius. Vulcatius Gallicanus V. C. Trebellius Pollio. Flavius Vopiscus Syracusius*. Frobenius.
- Erasmus Roterodamus, D. (1529). Ἀστραγαλισμός, sive talorum lusus. Teoksessa *Familiarium Colloquiorum Des. Erasmi Roterodami opus* (s. 792–805). Froben.
- Erdmann, J. (2010). *The Characterization of Chance and Skill in Games*. Friedrich-Schiller-Universität Jena.
- Erlich, A. (2017). Happily Ever After? A Hellenistic Hoard from Tel Kedesh in Israel. *AJA* 121, 39–59.
- Erman, H. (1894). Le dodécaèdre d'Avenches. *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 5, 13–17.

- Ernout, A. & Meillet, A. (1979). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots, quatrième édition, troisième tirage augmenté d'additions et de corrections nouvelles par Jacques André*. Éditions Klincksieck.
- Ervin, S. M. (1965). Language and Thought. *Teoksessa Tax 1965* (s. 81–91).
- Étienne, R. (1998). *La Vie quotidienne à Pompéi, édition revue et corrigée*. Le Grand Livre du Mois.
- Evans, A. (1921). *The Palace of Minos Volume I*. Macmillan and Co.
- Evans, A. (1930). *The Palace of Minos Volume III*. Macmillan and Co.
- Evans, J. D. (1964). Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957–60. Part I. *ABSA* 59, 132–240.
- Eyman, F. (1965). American Indian Gaming Arrows and Stick-Dice. *Expedition* 7:4, 39–47.
- Fabretti, R. (1702). *Gasparis F. Urbinatis Inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asservantur explicatio et additamentum*. Officina Dominici Antonii Herculis.
- Fabretti, A. (1867). *Corpus inscriptionum italicarum antiquioris aevi ordine geographico digestum et Glossarium italicum in quo omnia vocabula continentur ex umbricis, sabinis, oscis, volscis, etruscis aliisque monumentis quae supersunt*. Officina regia.
- Fabretti, A. (1874–75). Terzo supplemento alla raccolta delle antichissime iscrizioni italiane. *Atti della Reale Accademia delle scienze di Torino* 10, 280–302.
- Fabretti, A. (1878). Osservazioni Paleografiche e Grammaticali Intorno alle Antiche Iscrizioni Italiane. *Memorie della Reale accademia delle scienze di Torino – Scienze morali, storiche e filologiche* 29.
- Facchetti, G. M. (2005). The Interpretation of Etruscan Texts and its Limits. *JIES* 33, 359–388.
- Fagan, B. M. (toim.). (2004). *The Seventy Great Inventions of the Ancient World*. Thames & Hudson.
- Fagan, G. G. (2006). Leisure. *Teoksessa D. S. Potter (toim.), A Companion to the Roman Empire*. (Blackwell Companions to the Ancient World 33) (s. 369–384). Wiley-Blackwell.
- Falchi, I. (1895). Vetulonia – Scavi dell'anno 1894. *NSA* 1895, 272–317.
- Falk, A. (1983). Knochengeräte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Bodenfunde aus Lübeck. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 63, 105–128.
- Falkener, E. (1892). *Games Ancient and Oriental and How to Play Them*. Longmans, Green & Co.
- Farnell, L. R. (1907). *The Cults of the Greek States Vol. IV*. Clarendon Press.
- Ferrua, A. (1947a). Antichità cristiane. Tavole da giuoco. *CCatt* 98:1, 134–142.
- Ferrua, A. (1947b). Antichità cristiane. Tavole da giuoco II. *CCatt* 98:1, 495–503.
- Feugère, M. & Picod, C. (2014). Reconstitution de dés en matière dure animale, antiques et médiévaux. *Instrumentum* 39, 37–42.
- Fields, N. (2003). *Hadrian's Wall AD 122–410*. (Fortress). Osprey.
- Figueras Pacheco, F. (1952). Esquema de la necrópolis cartaginesa de Alicante. *APL* 3, 179–194.
- Filius, D. (1888). Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος. *AEph* 1888, 21–58.
- Fink, J. & Asamer, B. (1997). *Die römischen Katakomben*. (Zaberns Bildbände zur Archäologie; Sonderhefte der Antiken Welt). Verlag Philipp von Zabern.
- Finkel, I. (2004). Board Games. *Teoksessa Fagan 2004* (s. 210–211).
- Finkel, I. (toim.). (2007a). *Ancient Board Games in Perspective. Papers from the 1990 British Museum Colloquium, with Additional Contributions*. British Museum Press.
- Finkel, I. (2007b). On the Rules for the Royal Game of Ur. *Teoksessa Finkel 2007a* (s. 16–32).
- Fiorelli, G. (1862). *Pompeianarum Antiquitatum Historia volumen secundus*. Edit. Prid. Non. Martias.
- Fiorelli, G. (1876). Pompei. *NSA* 1876, 192–197.
- Fiorelli, G. (1876–77). Notizie degli scavi di antichità. Novembre. *Atti della Reale Accademia dei Lincei. Memorie della classe di scienze morali, storiche e filologiche* 1, 87–107.
- Fischer-Harriehausen, H. (1994). Das Relativitätsprinzip Wilhelm von Humboldts aus heutiger Sicht. *Anthropos* 89, 224–233.
- Fisher, L. (2002). Enter the Funhouse. *Time* 160:6, 48.
- Fiske, W. (1905). *Chess in Iceland and in Icelandic Literature. With Historical Notes on Other Table-Games*. The Florentine Typographical Society.

- Fitch, W. T. (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge University Press.
- Fittà, M. (2000). *Da Roma per gioco. Giochi e giocattoli nell'antica Roma*. Electa.
- Flacelière, R. (1950). Le délire de la Pythie est-il une légende ? *REA* 52, 306–324.
- Flacelière, R. (2004). *Sellaista oli elämä antiikin Kreikassa (La Vie quotidienne en Grèce au temps de Périclès, suom. M. Itkonen-Kaila), kuudes painos (Laatukirjat)*. WSOY.
- Fletcher, G. B. A. (1983). On Martial. *Latomus* 42, 404–411.
- Flint, V. (1991). *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Clarendon Press.
- Foley, W. A. (1997). *Anthropological Linguistics. An Introduction*. (Language in Society 24). Blackwell Publishing (repr. 2005).
- Fontenrose, J. (1988). *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*. University of California Press.
- Fossati, M. (1829). Rapporto intorno le tombe di Tarquinia e di Vulcia. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1, 120–131.
- Foster, G. V. (1984). The Bones from the Altar West of the Painted Stoa. *Hesperia* 53, 73–82.
- Foucart, P.-F. (1889). Décret athénien de l'année 352 trouvé à Éleusis. *BCH* 13, 433–467.
- Foust, R. E. (1986). The Rules of the Game: A Para-Theory of Literary Theories. *South Central Review* 3:4, 5–14.
- Fowke, F. R. (1881). Dice. *Notes and Queries* 3, 468.
- Foxhall, L., Jones, M. & Forbes, H. (2007). Human Ecology and the Classical Landscape. The Greek and Roman Worlds. Teoksessa S. E. Alcock, & R. Osborne (toim.), *Classical Archaeology*. (Blackwell Studies in Global Archaeology 10) (s. 91–117). Blackwell Publishing.
- Frakes, J. C. (1988). *The Fate of Fortune in the Early Middle Ages. The Boethian Tradition*. (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 23). E. J. Brill.
- France, C. J. (1902). The gambling impulse. *The American Journal of Psychology* 13, 364–407.
- Fränkel, H. (1938). A Thought Pattern in Heraclitus. *AJPh* 59, 309–337.
- Frankfort, H. (1933). *Tell Asmar, Khafaje and Khorsabad: Second Preliminary Report of the Iraq Expedition*. (The Oriental Institute of the University of Chicago, Oriental Institute Communications 16). The University of Chicago Press.
- Frankfort, H. & Pendlebury, J. D. S. (1933). *The City of Akhenaten Part II. The North Suburb and the Desert Altars. The Excavations at Tell El Amarna during the Seasons 1926–1932*. (Fortieth Memoir of The Egypt Exploration Society). Egypt Exploration Society.
- Frankfort, H., Lloyd, S. & Jacobsen, T. (1940). *The Gimilsin Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asmar*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 43). The University of Chicago Press.
- Frazer, J. G. (1898). *Pausanias's Description of Greece vol. IV*. Macmillan and Co.
- Frawley, W. (toim.). (2003). *International Encyclopedia of Linguistics, second edition, volume 2*. Oxford University Press.
- Freeman, L. G. & González Echegaray, J. (2005). Coping with chance: animal bones and the aleatory. *Munibe* 57:2, 159–176.
- Freeman-Witthoft, B. (1988). Formal Games in the Cherokee Ritual Cycle. *Expedition* 30:2, 53–60.
- Friendved Hansen, C. (1991). Leikkimällä aikuisiksi. *Tieteen Kuvalehti* 6 / 1991, 46–49; 80.
- Friedmann, B. (1931). Griechische Lehnwörter im Lateinischen. Ein Beitrag zur Methode ihrer Erforschung. *Arctos* 2, 19–43.
- Friedrich, A. (2002). *Das Symposium der XII sapientes. Kommentar und Verfasserfrage*. (Texte und Kommentare 22). Walter de Gruyter.
- Frisk, H. (1970). *Griechisches etymologisches Wörterbuch Band II: Kρ–Ω*. (Indogermanische Bibliothek. II. Reihe – Wörterbücher). Carl Winter – Universitätsverlag.
- Funaioli, G. (1948). *Studi di letteratura antica. Spiriti e forme, figure e problemi delle letterature classiche volume I*. Nicola Zanichelli Editore.
- Furtwängler, A. (1900a). *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum erster Band: Tafeln*. Giesecke & Devrient.

- Furtwängler, A. (1900b). *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum zweiter Band: Beschreibung und Erklärung der Tafeln*. Giesecke & Devrient.
- Fustel de Coulanges, N. D. (1864). *La Cité antique. Étude sur le culte, droit, les institutions de la Grèce et de Rome*. Durand, Éditeur.
- Fustel de Coulanges, N. D. (1878). Sur le tirage au sort appliqué a la nomination des archontes athéniens. *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 2, 613–643.
- Gabricsi, E. (1894). *Topografia e numismatica dell'antica Imera (e di Terme)*. Tipografia della Regia università.
- Gabricsi, E. (1928). Il santuario della Malophoros a Selinunte. *MonAL* 32.
- Gadamer, H.-G. (1972). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 3., erweiterten Auflage. J. C. B. Mohr.
- Gál, E. (2016). Late Copper Age and Early Bronze Age bone tools from the site of Paks-Gyapa (South-Eastern Transdanubia, Hungary). *Teoksessa Vitezović* 2016 (s. 121–127).
- Gamauf, R. (2014). *Pro virtute certamen: Zur Bedeutung des Sports und von Wettkämpfen im klassischen römischen Recht*. Teoksessa K. Harter-Uibopuu & T. Kruse (toim.), *Sport und Recht in der Antike*. (Wiener Kolloquien zur Antiken Rechtsgeschichte Band II) (s. 275–308). Verlag Holzhausen.
- Gamurrini, G. F. (1887). Nota intorno alle tessere iscritte. *NSA* 1887, 397–398.
- Garau, E. & Zagari, F. (1997). Oggetti per il Gioco nel Lazio medievale. *Teoksessa Boe & Verhaeghe* 1997 (s. 385–403).
- García Cano, J. M., Hernández Carrión, E., Iniesta Sanmartín, A. & Page del Pozo, V. (1999). Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia). Actuaciones de urgencia en 1993. *Memorias de Arqueología* 8, 202–223.
- Gardner, P. (1882a). Samos and Samian Coins. *NC* 2, 201–290.
- Gardner, P. (1882b). *Samos and Samian Coins*. Macmillan & co.
- Gardner, P. (1883). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia*. Order of the Trustees.
- Gargallo, P. N. (1961). Anchors of Antiquity (translated and adapted by E. Prebensen). *Archaeology* 14, 31–35.
- Garland, R. S. J. (1982). A First Catalogue of Attic Peribolos Tombs. *ABSA* 77, 125–176.
- Garland, R. S. J. (1984). Religious Authority in Archaic and Classical Athens. *ABSA* 79, 75–123.
- Garnett, C. B. jr (1942). *The Quest for Wisdom. An Introduction to Philosophy*. Appleton-Century-Crofts.
- Gaster, T. H. (1969). *Myth, Legend, and Custom in the Old Testament*. Harper & Row.
- Gataker, T. (1619). *Of the Nature and Use of Lots; a Treatise Historicall and Theologicall*. Printed by Edward Griffin.
- Geertz, C. (1965). The Transition to Humanity. *Teoksessa Tax* 1965 (s. 37–48).
- Geertz, C. (1972). Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight. *Daedalus* 101:1, 1–37.
- Geffcken, J. (1934a). *Griechische Literaturgeschichte zweiter Band. Von Demokritos bis Aristoteles*. (Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften Band IV). Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Geffcken, J. (1934b). Augustins Tolle-lege-Erlebnis. *ARW* 31, 1–13.
- Gehlen, A. (1940). *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Junker und Dünhaupt Verlag.
- Genovesi, A. (1795). *Della Diceosina o sia della filosofia del giusto e dell'onesto tomo secondo, Terza Edizione Veneta*. M. Fenzo.
- Gera, D. L. (2003). *Ancient Greek Ideas on Speech, Language and Civilization*. Oxford University Press.
- Gerhard, E. (1830). *Antike Bildwerke zum ersten Male Bekannt gemacht I. Centurie, Heft 4*. J. G. Cotta'sche Buchhandlung.

- Gerhard, E. (1844). *Text zu Eduard Gerhard's Antike Bildwerke. In drei Lieferungen. Zweite und dritte Lieferung*. J. G. Cotta'sche Buchhandlung.
- Gerhard, E. (1866). Ueber die Minervenidole Athens. Teoksessa *Gesammelte akademische Abhandlungen und kleine Schriften erster Band* (s. 229–258). Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Gerhard, E., Klügmann, A. & Körte, G. (1884–1897). *Etruskische Spiegel fünfter Band*. Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Geyl, P. (1963). Huizinga as Accuser of His Age. *H&T* 2, 231–262.
- Ghali-Kahil, L. B. (1954). Nécropoles thasiennes. *BCH* 78, 226–251.
- Ghosh, A. (1959). *Indian Archaeology 1958–59 – A Review*. Department of Archaeology, Government of India.
- Giacobello, F. (2015). Giocare a dadi a Pompei tra vino, salsicce e risse: un passatempo da taverna. Teoksessa Lambrugo & Slavazzi 2015 (s. 37–42).
- Gianfrotta, P. A. (1980). Ancora "romane". Nuovi materiali per lo studio dei traffici marittimi. *MAAR* 36, 103–116.
- Giatsis, S. G. (2000). The Organization of Chariot-Racing in the Great Hippodrome of Byzantine Constantinople. *The International Journal of the History of Sport* 17:1, 36–68.
- Gil, J. (1971). Séneca, Apocolocintosis. Introducción, texto, aparato crítico, traducción y notas. *Eclás Suppl. Segunda serie de textos número 4*, 115–203.
- Gilmour, G. (1997). The Nature and Function of Astragalus Bones From Archaeological Contexts In the Levant and Eastern Mediterranean. *OJA* 16, 167–175.
- Giovannini, A. (2006). Spigolature aquileiesi: instrumenta domestica dai depositi del Museo Archeologico Nazionale. Vasellame ceramico miniaturistico, giocattoli, giochi. *Histria Antiqua* 14, 323–358.
- Girard, P. (1881). *L'Asclépeion d'Athènes d'après de récentes découvertes*. (Bibliothèque des Écoles d'Athènes et de Rome 23). Ernest Thorin, Éditeur.
- Girard, D. (1974). *Les langues vivantes*. (Enseignement et pédagogie 2). Librairie Larousse.
- Glassford, R. G. (1970). Organization of Games and Adaptive Strategies of the Canadian Eskimo. Teoksessa Lüschen 1970 (s. 70–84).
- Glotz, G. (1918). Sortitio – Grèce. Teoksessa E. Saglio (toim.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines tome quatrième deuxième partie (R–S)*. Librairie Hachette et cie (s. 1401–1417).
- Goar, R. J. (1968). The Purpose of *De Divinatione*. *TAPhA* 99, 241–248.
- Gold, B. K. (1997). Cross-Dressing in Roman Comedy: The Case of Plautus's *Casina*. Teoksessa S. Jäkel, A. Timonen & V.-M. Rissanen (toim.), *Laughter down the Centuries vol. 3*. (Annales Universitatis Turkuensis ser. B tom. 221) (s. 99–108). Turun Yliopisto.
- Golden, M. (2003). Childhood in Ancient Greece. Teoksessa Neils & Oakley 2003a (s. 13–29).
- Goldman, H. (1940). The Acropolis of Halae. *Hesperia* 9, 381–514.
- Goldsworthy, A. (2006). *Caesar. Life of a Colossus*. Yale University Press.
- Golvin, J.-C. & Fauquet, F. (2007). L'hippodrome de Constantinople. Essai de restitution architecturale du dernier état du monument. *AntTard* 15, 181–214.
- Gómez Pallarès, J. (1993). Sobre Ovidio, *Tristia* II, 471–492. *Latomus* 52, 372–385.
- Gomme, A. B. (1894). *The traditional games of England, Scotland and Ireland Vol. I*. David Nutt.
- Gomme, A. B. (1898). *The traditional games of England, Scotland and Ireland Vol. II*. David Nutt.
- Gomperz, T. (1911). *Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie erster Band, dritte durchgesehene Auflage*. Verlag von Veit & Comp.
- Gomperz, T. (1912a). *Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie zweiter Band, dritte durchgesehene Auflage*. Verlag von Veit & Comp.
- Gomperz, H. (1912b). *Sophistik und Rhetorik. Das Bildungsideal des εὖ λέγειν in seinem Verhältnis zur Philosophie des V. Jahrhunderts*. Verlag von B. G. Teubner.
- Goncalves, V. (2013). *Aleae aut tesseræ ? Les significations d'une opposition ludique dans la Rome d'Ammien Marcellin*. *AntTard* 21, 257–264.

- Goodyear, F. R. D. (1982). Prose satire. Teoksessa E. J. Kenney & W. V. Clausen (toim.), *The Cambridge History of Classical Literature II. Latin Literature* (s. 633–638). Cambridge University Press.
- Goossens, R. (1952). L'invention des jeux (Cratès, fr. 24 Kock). *RBPh* 30, 146–156.
- Gorroochurn, P. (2012). Some Laws and Problems of Classical Probability and How Cardano Anticipated Them. *Chance* 25:4, 13–20.
- Gostenčnik, K. (2001). Pre- and Early Roman Bone and Antler Manufacturing in Kärnten, Austria. Teoksessa A. Choyke & L. Bartosiewicz (toim.), *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd Meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group.* (BAR International Series 937) (s. 383–397). B. A. R.
- Gostenčnik, K. (2014). Nicht nur edles Weiß. Die Farbigkeit antiker Beinfunde an Beispielen vom Magdalensberg. *Carinthia I* 204, 617–638.
- Gostenčnik, K. (2019). Drei *tesserae lusoriae* aus der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums in Wien. Teoksessa M. Nollé, P. M. Rothenhöfer, G. Schmied-Kowarzik, H. Schwarz & H. C. v. Mosch (toim.), *Panegyrikoi Logoi. Festschrift für Johannes Nollé zum 65. Geburtstag* (s. 173–188). Habelt Verlag.
- Gostenčnik, K. & Grömer, K. (2019). Brett- und Würfelspiele bei Kelten und Römern – Ein Dialog mit Funden aus dem Naturhistorischen Museum Wien. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 149, 21–44.
- Gostenčnik, K. & Lang, F. (2010). Beinfunde aus Noricum. Materialien aus Alt-Virunum/Magdalensberg, Iuvavum, Ovilavis und Virunum. Teoksessa M. Meyer & V. Gassner (toim.), *Standortbestimmungen. Akten des 12. Österreichischen Archäologentages* (s. 197–213). Phoibos Verlag.
- Gozzadini, G. (1865). *Di un' antica necropoli a Marzabotto nel Bolognese*. Tipografia Fava e Garagnani.
- Gozzadini, G. (1870). *Di ulteriori scoperte nell'antica necropoli a Marzabotto nel Bolognese*. Tipografia Fava e Garagnani.
- Grabundžija, A., Schoch, C. & Ulanowska, A. (2016). Kostí za tkalački stan. Eksperiment tkanja s astragalima / Bones for the Loom. Weaving Experiment with Astragali Weights. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 3, 287–306.
- Graef, B. & Langlotz, E. (1925). *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen Band I. Text*. Druck und Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- Graefe, F. (1817–1818). Inscriptiones graecae, ex antiquis monumentis et libris editis depromptae, restituuntur et explicantur, Part. II. *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg. 5. série* 8, 664–708.
- Graeme, A. S. (1913–14). An Account of the Excavation of the Broch of Ayre, St Mary's Holm, Orkney. *PSAS* 48, 31–51.
- Graf, F. (2005). Rolling the Dice for an Answer. Teoksessa Johnston & Struck 2005 (s. 51–97).
- Graves, R. (1960). *The Greek Myths Volume Two, Revised Edition*. Penguin Books (repr. 1973).
- Greaves, A. M. (2012). Divination at Archaic Branchidai-Didyma: A Critical Review. *Hesperia* 81, 177–206.
- Greaves, A. M. (2013). Divine Things: The Ivories from the Artemision and the Luwian Identity of Ephesos. Teoksessa A. Mouton, I. Rutherford & I. Yakubovich (toim.), *Luwian Identities. Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* (s. 509–541). Brill.
- Green, W. (2008). Big Game Hunter. *Time* 171:26/27, 86–87.
- Greenberg, J. H. (1961). Concerning Inferences from Linguistic to Nonlinguistic Data. Teoksessa Saporta 1961 (s. 468–480).
- Greene, J. (1975). *Thinking and Language*. (Essential Psychology A7). Methuen (repr. 1977).
- Greenewalt, C. H., Jr. (1972). Two Lydian Graves at Sardis. *CSCA* 5, 113–145.
- Grenfell, B. P. & Hunt, A. S. (toim.). (1909). *Hellenica Oxyrhynchia cum Theopompi et Cratippi Fragmentis*. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis). Typographeus Clarendonianus.

- Grieg, S. (1933). *Middelalderse byfund fra Bergen og Oslo*. A. W. Brøgers boktrykkeri.
- Grierson, G. A. (1904). Guessing the Number of Vibhītaka Seeds. *JAS* 1904, 355–357.
- Griffin, M. T. (1976). *Seneca. A Philosopher in Politics*. Clarendon Press (repr. 1992).
- Grigson, C. & Clutton-Brock, J. (toim.). (1984). *Animals and Archaeology 4. Husbandry in Europe*. (BAR International Series 227). B. A. R.
- Grilli, A. (toim.). (1960). *Diogenis Oenoandensis Fragmenta*. (Testi e documenti per lo studio dell'antichità 2). Istituto Editoriale Cisalpino.
- Grilli, A. (toim.). (1962). *M. Tulli Ciceronis Hortensius*. Cisalpino.
- Groos, K. (1899). *Die Spiele der Menschen*. Verlag von Gustav Fischer.
- Grottanelli, C. (2005). *Sorte unica pro casibus pluribus enotata*. Literary Texts and Lot Inscriptions as Sources for Ancient Kleromancy. Teoksessa Johnston & Struck 2005 (s. 129–146).
- Grueber, H. A. (1910a). *Coins of the Roman Republic in the British Museum Volume I*. Order of the Trustees.
- Grueber, H. A. (1910b). *Coins of the Roman Republic in the British Museum Volume III*. Order of the Trustees.
- Gruner, C. R. (1978). *Understanding Laughter. The Workings of Wit & Humor*. Nelson-Hall.
- Grunfeld, F. V. (toim.). (1976). *Pelien kirja (Games of the world: How to Make Them, How to Play Them, How They Came to Be, suom. K. Jaantila & E. Mänttari)*. Otava.
- Gschnitzer, F. (1981). *Griechische Sozialgeschichte. Von der mykenischen bis zum Ausgang der klassischen Zeit*. (Wissenschaftliche Paperbacks Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 16). Franz Steiner Verlag.
- Guàrdia i Llorens, M. (2017). La tessera lusoria del Puig del Castell de Samalús (Barcelona): ¿más que fichas de juego? *Zephyrus* 80, 175–191.
- Guarducci, M. (1983a). *Scritti scelti sulla religione greca e romana e sul Cristianesimo*. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 98). E. J. Brill.
- Guarducci, M. (1983b). La Fortuna e Servio Tullio in un'antichissima sors. Teoksessa Guarducci 1983a (s. 121–130).
- Guarducci, M. (1983c). Ancora sull'antica sors della Fortuna e di Servio Tullio. Teoksessa Guarducci 1983a (s. 131–137).
- Guénot, J. (1964). *Clefs pour les langues vivantes*. (Collection "Clefs" 15). Seghers (repr. 1974).
- Guggenberger, M. (2000). Etwas Gewisses hievon zu bestimmen waere ein Gewagtes. 260 Jahre Dodekaeder-Forschung. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum* 80, 67–84.
- Guhl, E. & Koner, W. (1872). *Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken, dritte verbesserte und vermehrte Auflage*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Guillier, G. & Delage, R. (2008). Une fouille en bordure des thermes de Jublains (Mayenne) : enfin un dodécaèdre en contexte archéologique ! *Revue archéologique de l'Ouest* 25, 269–289.
- Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (1991). Rethinking Linguistic Relativity. *Current Anthropology* 32, 613–623.
- Gusdorf, G. (1967). L'esprit des jeux. Teoksessa Caillois 1967b (s. 1157–1180).
- Gusman, P. (1899). *Pompei. La ville – les moeurs – les arts*. Société Française d'Éditions d'Art L.-Henry May.
- Guthrie, W. K. C. (1962). *A History of Greek Philosophy Volume I. The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. Cambridge University Press.
- Guthrie, W. K. C. (1971). *The Sophists*. Cambridge University Press.
- Guthrie, W. K. C. (1975). *A History of Greek Philosophy Volume IV. Plato. The Man and His Dialogues: Earlier Period*. Cambridge University Press.
- Guttmann, A. (1986). *Sports spectators*. Columbia University Press.
- Guy, P. L. O. (1938). *Megiddo Tombs*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 33). The University of Chicago Press.

- Gwynne, G. A. (1982). Pipestave Hollow Ideography. Possible Calendrical Notations from the Northeast. *Expedition* 24:3, 14–20.
- Hacking, I. (1975). *The Emergence of Probability. A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference*. Cambridge University Press.
- Hadas, M. (1952). *A History of Latin Literature*. Columbia University Press.
- Haensch, R. (2019). Spiele und Spielen im römischen Ägypten: Die Zeugnisse der verschiedenen Quellenarten. *Archimède* 6, 175–185.
- Hagège, C. (1986). The powers of language. *The UNESCO Courier* 3 / 1986, 18; 23–25.
- Hagège, C. (1987). *Le français et les siècles*. Odile Jacob.
- Hagen, O. (1982). Spill om penger – spill av penger? *Forskningsnytt fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd* 6 / 1982, 35–38.
- Hagström, T. (2002a). När blev språket mänskligt? Teoksessa Ahlsén & Allwood 2002 (s. 24–30).
- Hagström, T. (2002b). Djurens språk. Teoksessa Ahlsén & Allwood 2002 (s. 168–177).
- Hahmo, S.-L. (2010). *pila, pilla ja pilata*. Teoksessa S. Saarinen, K. Siitonen & T. Vaittinen (toim.), *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259) (s. 169–180). Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Hakulinen, L. (1966). Polysemiasta. *Sananjalka* 8, 5–15.
- Halbherr, F. (1905). Lavori eseguiti dalla missione archeologica italiana in Creta. *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche* 14, 365–405.
- Halila, H. (1987a). Onko eduskuntavaaliemme vaalitavalle toteuttamiskelpoisia vaihtoehtoja? – Vaalijärjestelmää sekä poliittista järjestelmää ja kulttuuria koskevia pohdintoja. *Politiikka* 29, 199–215.
- Halila, H. (1987b). Onko eduskuntavaaliemme vaalitavalle toteuttamiskelpoisia vaihtoehtoja? – Osa II: Vaalijärjestelmän muuttamiskeinojen tarkastelua. *Politiikka* 29, 290–304.
- Halila, H. (toim.). (2004). *Urheilu ja oikeus 2004. Urheiluoikeuden yhdistys 10 vuotta*. Urheiluoikeuden yhdistys.
- Halinen, P., Immonen, V., Lavento, M., Mikkola, T., Siiriäinen, A. & Uino, P. (toim.). (2009). *Johdatus arkeologiaan, 2. painos*. Gaudeamus.
- Hall, J. R. C. (1960). *A Concise Anglo-Saxon Dictionary, Fourth Edition*. Cambridge University Press (repr. 1962).
- Hall, J. B. (toim.). (1969). Claudian, *De raptu Proserpinae*. (Cambridge Classical Texts and Commentaries 11). Cambridge University Press.
- Hall, M. A. (2019). Whose Game is it Anyway? Board and Dice Games as an Example of Cultural Transfer and Hybridity. *Archimède* 6, 199–212.
- Hall, H. R. & Newberry, P. E. (1922). *Catalogue of an Exhibition of Ancient Egyptian Art*. Burlington Fine Arts Club.
- Hallén, Y. (1994). The use of bone and antler at Foshigarry and Bac Mhic Connain, two Iron Age sites on North Uist, Western Isles. *PSAS* 124, 189–231.
- Halliday, W. R. (1913). *Greek Divination. A Study of Its Methods and Principles*. Macmillan and Co.
- Hallo, W. W. (1983a). The First Purim. *BiA* 46, 19–26.
- Hallo, W. W. (1983b). The Die of Iahali. *BiA* 46, 27.
- Hallo, W. W. (1996). *Origins. The Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions*. (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 6). E. J. Brill.
- Hansen, P. A. (toim.). (2005). *Hesychii Alexandrini Lexicon volumen III Π–Σ*. (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 11/3). Walter de Gruyter.
- Hansen, P. A. & Cunningham, I. (toim.). (2009). *Hesychii Alexandrini Lexicon volumen IV Τ–Ω*. (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 11/4). Walter de Gruyter.
- Hardin, J. W. (2010). *Lahav II. Households and the Use of Domestic Space at Iron II Tell Halif: An Archaeology of Destruction*. (Reports of the Lahav Research Project Excavations at Tell Halif, Israel Volume II). Eisenbrauns.

- Harnack, A. (1888). *Der pseudocyprianische Tractat De Aleatoribus. Die älteste lateinische christliche Schrift, ein Werk des römischen Bischofs Victor I (Saec. II).* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 5:1). J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Harri, M. (1992). Eläimetkö älykkäitä? Teoksessa K. Turtia, S. Kirkkala & I. Hämäläinen (toim.), *Mitä missä milloin – kansalaisen vuosikirja 1993* (s. 326–331). Otava.
- Harrington, K. P. (1895). Notes on the diction of the *Apocolocyntosis Divi Claudii*. *TAPhA* 26, xv–xvii.
- Harris, R. (2006). Western Linguistic Thought before 1800. Teoksessa K. Brown (toim.), *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, Volume 13* (s. 559–571). Elsevier.
- Hartman, J. J. (1916a). *De Plutarcho scriptore et philosopho*. E. J. Brill.
- Hartman, J. J. (1916b). De Ludo de morte Claudii. *Mnemosyne* 44, 295–314.
- Hartwig, P. (1893). *Die griechischen Meisterschalen der Blüthezeit des strengen rothfigurigen Stiles*. Verlag von Georg Reimer.
- Hartwig, P. (1894). Joueurs d'osselets. *MEFR* 14, 275–284.
- Hartwig, W. (1966). Ethnographica der Chalcha und Burjaten (Mongolische Volksrepublik). *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 22, 112–188.
- Hasofer, A. M. (1967). Studies in the history of probability and statistics. XVI. Random mechanisms in talmudic literature. *Biometrika* 54, 316–321.
- Hassall, M. W. C. & Tomlin, R. S. O. (2001). Roman Britain in 2000 – II. Inscriptions. *Britannia* 32, 386–400.
- Hatzivassiliou, E. (2001). The Attic Phormiskos: Problems of Origin and Function. *BICS* 45, 113–148.
- Haussoullier, B. (1902). Osselet de bronze découvert à Suze. *CRAI* 46, 97.
- Haussoullier, B. (1905). Offrande à Apollon Didyméen. Teoksessa J. de Morgan, G. Jéquier, R. de Mecquenem, B. Haussoullier & D. L. Graadt van Roggen, *Délégation en Perse. Mémoires tome VII. Recherches archéologiques deuxième série* (s. 155–165). Ernest Leroux.
- Hawkes, J. (1963). Prehistory. Teoksessa J. Hawkes & L. Woolley, *Prehistory and the Beginnings of Civilization*. (History of Mankind. Cultural and Scientific Development Volume I) (s. 3–356). George Allen and Unwin Limited.
- Hayakawa, S. I. (1968). *Ajattelun ja toiminnan kieli (Language in Thought and Action, suomeksi toim. J. Toivainen)* (Jokamiehen korkeakoulu 21), toinen painos. Otava.
- Hayakawa, S. I. (1970). Classification. Teoksessa Anderson & Stageberg 1970 (s. 137–146).
- Head, B. V. (1888). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Attica – Megaris – Aegina*. Order of the Trustees.
- Head, B. V. (1889). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Corinth, Colonies of Corinth, etc.* Order of the Trustees.
- Head, B. V. (1892). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Ionia*. Order of the Trustees of the British Museum.
- Head, B. V. (1897). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Caria, Cos, Rhodes, etc.* Order of the Trustees of the British Museum.
- Heberdey, R. (1932). Zu den kleinasiatischen Astragalenorakeln. *WS* 50, 82–95.
- Heberdey, R. & Kalinka, E. (1896). *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien*. (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe Band XLV). Carl Gerold's Sohn.
- Heiberg, I. L. (toim.). (1888). *Euclidis Elementa vol. V continens Elementorum qui feruntur libros XIV–XV et scholia in Elementa cum prologomenis criticis et appendicibus*. (Euclidis Opera omnia vol. V). B. G. Teubner.
- Heiligmann, J. (2000). Die Freizeitgestaltung der römischen Gesellschaft. Teoksessa Wamser ym. 2000 (s. 281–286).
- Heinevetter, F. (1912). *Würfel- und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien*. Graß, Barth & Comp.
- Helander, B. H. (1904). *Apostolein teot I (luvut 1–12)*. A. G. Wäänäsen kustannuksella.
- Helanko, R. (1964). Urheilun syntysijat. *Sociologia* 1, 58–62.

- Helbig, W. (1874a). Una granata lavorata a forma di astragalo. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1874, 87.
- Helbig, W. (1874b). Scavi di Chiusi. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1874, 203–210.
- Helbig, W. (1878). Tomba di Poggio alla Sala. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 50, 296–301.
- Heljakka, K. (2018). Kasuaalista kilpailulliseksi: Tutkijan autoetnografinen reflektio Mõlkyn MM-kilpailuista 2018. *Pelitutkimuksen vuosikirja 2018*, 60–76.
- Heller, J. L. (1985). Notes on the Meaning of Κολοκόντη. *ICS* 10, 67–116.
- Helttula, J. (2015). *Sattuma yhteiskuntaa muokkaavana voimana. Tutkimus sattumien synnystä, olemuksesta ja vaikutuksesta*. (Acta Universitatis Tamperensis 2024). Tampere University Press.
- Hempl, G. (1932). F. Anderson (toim.), *Mediterranean Studies IV. Etruscan V. Venetic*. (Stanford University Publications, University Series, Language and Literature Volume V Number 3). Stanford University Press.
- Hencken, H. (1942). Ballinderry Crannog No. 2. *PRIA* 47, 1–76.
- Hencken, H. (1950–1951). Lagore Crannog: An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries A.D. *PRIA* 53, 1–247.
- Henderson, J. (toim.). (2008). Aristophanes, *Fragments*. (Loeb Classical Library 502). Harvard University Press.
- Hengst, D. den (2010). 'The Plato of Poets'. Vergil in the *Historia Augusta*. Teoksessa D. W. P. Burgersdijk & J. A. van Waarden (toim.), *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*. (Mnemosyne Supplement 319) (s. 160–176). Brill.
- Henrichs, A. (1971). Scholia Minora zu Homer III. *ZPE* 8, 1–12.
- Henriksson, K.-E. (1956). *Griechische Büchertitel in der römischen Literatur*. (Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ Ser. B Tom. 102,1). Suomalainen tiedeakatemia.
- Hense, O. (toim.). (1909). *Ioannis Stobaei Anthologium volumen quartum*. Apud Weidmannos.
- Hensel, W. (1965). *Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur (Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej, saksaksi toim. S. Epperlein, käänt. W. Hein)*. Akademie-Verlag.
- Henzen, G. (1848). Tessere ed altri monumenti in osso, posseduti da s. e. il sig. commend. Kestner, vice-presidente dell' instituto. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 20, 273–290.
- Henzen, G. (1867). Tessere in osso. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1867, 37–38.
- Herbig, G. (1913). Neue etruskische Funde aus Grotte S. Stefano und Montagna. *Glotta* 4, 165–187.
- Herescu, N. I. (toim.). (1958). *Ovidiana. Recherches sur Ovide. Publiées à l' occasion du bimillénaire de la naissance du poète*. Société d' édition "Les Belles Lettres".
- Hermann, K. F. (1846). *Lehrbuch der gottesdienstlichen Alterthümer der Griechen*. J. C. B. Mohr.
- Hermann, K. F. (1882). *Lehrbuch der Griechischen Privatalterthümer, dritte vermehrte und verbesserte Auflage, nach der zweiten, von Karl Bernhard Stark besorgten Auflage umgearbeitet und herausgegeben von Hugo Blümner*. Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr.
- Hermesen, I. (2000). Een opmerkelijke dobbelsteen uit Didam (Gld.). *Westerheem* 49, 138–144.
- Héron de Villefosse, H. (1901). Un dé polyédrique, en stéatite. *BSAF* 1901, 233.
- Herrero de Jáuregui, M. (2021). Early Christian Attitudes towards Child Playing. Teoksessa Dasen & Vespa 2021 (s. 283–299).
- Herrmann, L. (1939). Le problème de l' Apocoloquintose. *RBPh* 18, 267–268.
- Herrmann, L. (1950). *Phèdre et ses fables*. E. J. Brill.
- Herter, H. (1961). Das Leben ein Kinderspiel. *BJ* 161, 73–84.
- Herva, V.-P. (2009). Ihminen kulttuuria luovana olentona. Teoksessa Halinen ym. 2009 (s. 304–307).

- Hesse, B. (1984). These Are Our Goats: The Origins of Herding in West Central Iran. Teoksessa J. Clutton-Brock & C. Grigson (toim.), *Animals and archaeology 3. Early Herders and their Flocks* (BAR International Series 202) (s. 243–264). B. A. R.
- Hesse, B. (1990). Pig Lovers and Pig Haters: Patterns of Palestinian Pork Production. *Journal of Ethnobiology* 10, 195–225.
- Hester, D. A. (1965). "Pelagian" – A New Indo-European Language? *Lingua* 13, 335–384.
- Hetemäki, I., Raento, P., Sariola, H. & Seppä, T. (toim.). (2015). *Kaikkea sattuu*. Gaudeamus.
- Heubeck, A. (1979). *Schrift*. (Archaeologia Homerica. Die Denkmäler und das frühgriechische Epos Band III Kapitel X). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Heuzey, L. (1876). Nouvelles recherches sur les terres cuites grecques. *Monuments grecs publiés par l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 5, 1–24.
- Hewes, G. W. (1973). Primate Communication and the Gestural Origin of Language. *Current Anthropology* 14, 5–24.
- Hewes, G. W. (1976). The Current Status of the Gestural Theory of Language Origin. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280, 482–504.
- Hewes, G. W. (1989). The Upper Palaeolithic expansion of supernaturalism and the advent of fully developed spoken language. Teoksessa Wind ym. 1989 (s. 139–157).
- Hewes, G. W. (1994). The gestural origin of language and new neurological data. Teoksessa J. Wind, A. Jonker, R. Allott & L. Rolfe (toim.), *Studies in Language Origins Volume 3* (s. 293–307). John Benjamins Publishing Company.
- Heydemann, H. (1871). Das Morraspiel. *Archäologische Zeitung* 28, 151–154.
- Heydemann, H. (1872). *Die Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel*. Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Heydemann, H. (1877). *Die Knöchelspielerin im Palazzo Colonna zu Rom*. (Zweites Hallisches Winkelmannsprogramm). Max Niemeyer.
- Heyne, C. G. (1802). *Variae lectiones et observationes in Iliadem voluminis secundi pars prima lib. X–XIV*. Libraria Weidmannia – I. Payne et Mackinlay.
- Higgins, A. (1888). Recent discoveries of the apparatus used in playing the game of Κόρταβος. *Archaeologia: or, Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* 51, 383–398.
- Hight, G. (1954). *Man's Unconquerable Mind*. Columbia University Press (repr. 1955).
- Hilgenfeld, A. (1889). *Libellum De Aleatoribus inter Cypriani scripta conservatum*. Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr.
- Hill, G. F. (1897). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Lycia, Pamphylia, and Pisidia*. Order of the Trustees of the British Museum.
- Hill, G. F. (1904). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Cyprus*. Order of the Trustees of the British Museum.
- Himly, K. (1879a). Das japanische Schachspiel. *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 33, 672–679.
- Himly, K. (1879b). Einige Worte über das persische Brettspiel Nerd. *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 33, 679–681.
- Hirschfeld, G. (1874). Vorläufiger Bericht über eine Reise im südwestlichen Kleinasien. *Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1874, 710–726.
- Hirvonen, K. (suom.). (1970). Artemidoros Daldislainen, *Suuri unikirja (Oneirokritika)*. WSOY.
- Hirvonen, K. (suom.). (1999). Platon, *Protagoras*. Teoksessa *Teokset I, toinen painos*. Otava.
- Ходжаш, С. И. (2003). Фишки и игральные кости для игры в сенет из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина. *ВДИ* 244, 85–90.
- Hoerth, A. J. (2007). The Game of Hounds and Jackals. Teoksessa Finkel 2007a (s. 64–68).
- Hoffmann, H. & Claer, V. von (1968). *Antiker Gold- und Silberschmuck: Katalog mit Untersuchung der Objekte auf technischer Grundlage*. (Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg). Verlag Philipp von Zabern.

- Hofmann, J. B. (1949). *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*. Verlag von R. Oldenburg.
- Hogarth, D. G. (1908). *Excavations at Ephesus. The archaic Artemisia*. British Museum.
- Holbraad, M. (2010). The Whole Beyond Holism. Gambling, Divination, and Ethnography in Cuba. Teoksessa T. Otto & N. Bubandt (toim.), *Experiments in Holism* (s. 67–85). Wiley-Blackwell.
- Holland, L. A. (1937). Herodotus I, 94: A Phocaeen Version of an Etruscan Tale. *AJA* 41, 377–382.
- Holland, T. (2006). *Rubikon. Rooman tasavallan loisto ja rappio (Rubicon – The Triumph and Tragedy of the Roman Republic)*, suom. P. Tuomisto). Karisto.
- Hollard, V. (2019). Tirage au sort et élections dans la Rome antique. Y a-t-il eu une démocratie romaine ? *Participations Hors Série* 2019, 117–137.
- Holliger, C. & Holliger, C. (1983). Römische Spielsteine und Brettspiele. *Pro Vindonissa* 1983, 5–24.
- Hollis, A. S. (toim.). (1990). Callimachus, *Hecale*. Clanrendon Press.
- Hollo, J. A. (suom.). (1957). Apuleius, *Kultainen aasi (Metamorphoses)*. Tammi.
- Hollo, J. A. (suom.). (1960). Suetonius, *Rooman keisarien elämäkertoja (De vita Caesarum)*. (Antiikin klassikot). WSOY.
- Holloway, R. R. (1994). *The Archaeology of Early Rome and Latium*. Routledge (repr. 1996).
- Holmgren, R. (2004). "Money on the hoof" The astragalus bone – religion, gaming and primitive money. Teoksessa B. Santillo Frizell (toim.), *PECUS. Man and Animal in Antiquity*. (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars 1) (s. 212–220). The Swedish Institute in Rome.
- Holopainen, S. (2019). Luontainen tiimipelaaja. *Turkupositi* 1 / 2019, 4–5.
- Holt, H. F. (1868). Dice. *Notes and Queries* 1, 136.
- Honkela, T. (toim.). (1999). *Pelit, tietokone ja ihminen. Games, Computers and People*. (Suomen Tekoälyseuran julkaisuja – Symposiosarja 15). Suomen Tekoälyseura.
- Hoorn, G. van (1909). *De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato*. J. H. de Bussy.
- Hopfner, T. (1924). Astragalomanteia. Teoksessa W. Kroll (toim.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung Supplementband IV Abacus–Ledon* (51–56). Alfred Druckenmüller Verlag.
- Höpfken, C. (2011). Antike Spielbretter, Spielsteine und Würfel vom Dülük Baba Tepesi. Teoksessa E. Winter (toim.), *Von Kummuh nach Telouch. Historische und Archäologische Untersuchungen in Kommagene*. (Asia Minor Studien 64; Dolichener und Kommagenische Forschungen IV) (s. 141–155). Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Horn, H. G. (1989). Si per me misit, nil nisi vota feret. Ein römischer Spielturn aus Froitzheim. *BJ* 189, 139–160.
- Horsfall, N. (2003). *The Culture of the Roman Plebs*. Duckworth.
- Horstkotte, H.-J. (1989). Die 'Mordopfer' in Senecas Apocolocyntosis. *ZPE* 77, 113–143.
- Houby-Nielsen, S. (1995). "Burial language" in Archaic and Classical Kerameikos. *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 1, 129–191.
- Howell, F. C. (1965). The Hominization Process. Teoksessa Tax 1965 (s. 49–59).
- Howgego, C. (1995). *Ancient History from Coins*. (Approaching the Ancient World). Routledge (repr. 1997).
- Hrnčiarik, E. (2002). Alea iacta est. *Anodos* 2, 137–141.
- Hübner, U. (1992). *Spiele und Spielzeug im antiken Palästina*. (Orbis Biblicus et Orientalis 121). Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hübner, R. (2009). Hinweise zum Verständnis des Begriffes αζυξ beim Brettspiel. Teoksessa R. Eberhard, H. Kockelmann, S. Pfeiffer & M. Schentuleit (toim.), "... vor dem Papyrus sind alle gleich!" *Papyrologische Beiträge zu Ehren von Bärbel Kramer (P. Kramer)*. (Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete Beiheft 27) (s. 80–92). Walter de Gruyter.
- Hugo, L. (1872–1873). Sur un dodécaèdre antique, conservé au musée du Louvre. *Bulletin de la Société Mathématique de France* 1, 83–84.
- Huizinga, J. (1947). *Leikkivä ihminen. Yritys kulttuurin leikkiaineiden määrittelemiseksi (Homo Ludens. Versuch einer Bestimmung des Spielelements der Kultur)*, suom. S. Salomaa). WSOY.
- Hülsemann, C. (1896). *Miscellanea Epigraphica XXI: Tessere lusorie*. *MDAI(R)* 11, 227–252.

- Hülsen, C. (1904). Neue Inschriften. *MDAI(R)* 19, 142–153.
- Humboldt, W. von (1963). Ueber den Nationalcharakter der Sprachen. Teoksessa A. Flitner & K. Giel (toim.), Wilhelm von Humboldt, *Werke in fünf Bänden III Schriften zur Sprachphilosophie* (s. 64–81). Wissenschaftliche Buchgesellschaft (repr. 1988).
- Hunt, G. R. (1996). Manufacture and use of hook-tools by New Caledonian crows. *Nature* 379, 249–251.
- Hunt, G. R., Corballis, M. C. & Gray, R. D. (2001). Laterality in tool manufacture by crows. *Nature* 414, 707.
- Hunter, R. L. (toim.). (1983). Eubulus, *The Fragments*. (Cambridge Classical Texts and Commentaries 24). Cambridge University Press.
- Hurford, J. R., Studdert-Kennedy, M. & Knight, C. (toim.). (1998). *Approaches to the Evolution of Language: Social and Cognitive Bases*. Cambridge University Press.
- Huygens, C. (1657). De ratiociniis in ludo aleæ (Van Rekeningh in Spelen van Geluck, latinaksi kääntänyt F. van Schooten). Teoksessa F. van. Schooten, *Exercitationum mathematicarum libri quinque* (s. 521–534). Ex Officina Johannis Elsevirii.
- Hyde, T. (1694). *Historia nerdiludii*. Theatrum Sheldonianum.
- Hyde, G. M. (1993). The Whorf-Sapir Hypothesis and the Translation Muddle. *Translation and Literature* 2, 3–16.
- Häkkinen, K. (1987). *Yleisen kielitieteen peruskurssi kahdeksas, muuttamaton painos*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 11). Turun yliopisto.
- Häkkinen, K. (1994). *Kielitieteen perusteet*. (Tietolipas 133). Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Häkkinen, K. (2004). *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WS Bookwell.
- Hämäläinen, M. (2015). *The Concept of Betterness and Sport Competitions*. (Reports from the Department of Philosophy, University of Turku 31). Department of Behavioural Sciences and Philosophy, University of Turku.
- Hännikäinen, M. (2004). Leikki lasten oppimisympäristönä. Teoksessa Piironen 2004 (s. 360–367).
- Ignatiadou, D. (2019). Luxury Board Games for the Northern Greek Elite. *Archimède* 6, 144–159.
- Ignatiadou, D., Papaikononou, I.-D. & Poupaki, I. (2022). The Knucklebone and the Goose: Playing and Jeopardy for the Boy of Lilaia. *Board Game Studies Journal* 16, 309–337.
- Ihm, M. (1890). Römische Spieltafeln. Teoksessa *Bonner Studien. Aufsätze aus der Altertumswissenschaft, Reinhard Kekulé zur Erinnerung an seine Lehrthätigkeit in Bonn, gewidmet von seinen Schülern* (s. 223–239). W. Spemann.
- Ikola, O. (1983). Porthan kielitutkijana. *Sananjalka* 25, 7–22.
- Imhoof-Blumer, F. (1878). Münzen von Selge und Aspendos. *ZN* 5, 133–142.
- Imhoof-Blumer, F. (1890). *Griechische Münzen. Neue Beiträge und Untersuchungen*. Verlag der k. Akademie.
- Imhoof-Blumer, F. (1897). *Lydische Stadtmünzen. Neue Untersuchungen*. Verlag der Schweizer numismat. Gesellschaft – in Commission bei Otto Harrassowitz.
- Imhoof-Blumer, F. (1901). *Kleinasiatische Münzen Band I*. (Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien Band I). Alfred Hölder.
- Imhoof-Blumer, F. (1902). *Kleinasiatische Münzen Band II*. (Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien Band III). Alfred Hölder.
- Imhoof-Blumer, F. (1911). Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen. Teoksessa H. von Fritze & H. Gaebler (toim.), *Nomisma. Untersuchungen auf dem Gebiete der antiken Münzkunde VI* (s. 1–23). Mayer & Müller.
- Inge, W. R. (1894). Annotations in Lewis and Short's Lexicon. *CR* 8, 25–27.
- Itkonen, T. I. (1941). *Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproben der Lappen*. Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Itkonen, T. I. (1948). *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 toinen osa*. WSOY.
- Itkonen, E. (1969). Semantiikan ja syntaksin suhteesta. *Virittäjä* 73, 217–237.

- Itkonen, E. (1989). Language, Thought, and Culture in 'Post-modernism': Some Implications for General Historiography. Teoksessa C. Kvium (toim.), *Historisk kundskab og fremstilling*. (Studier i historisk metode 20) (s. 109–118). Aarhus Universitetsforlag.
- Itkonen, E. (1991). *Universal History of Linguistics. India, China, Arabia, Europe*. (Studies in the History of the Language Sciences 65). John Benjamins.
- Itkonen, E. (1998). On (Sign) Language, Music, and Anti-Modularity. *SKY* 1998, 93–108.
- Itkonen, E. (2001). *Maailman kielten erilaisuus ja samuus, 2., uudistettu ja laajennettu painos*. (Turun yliopisto, Yleisen kielitieteen julkaisuja 4). Turun yliopisto.
- Itkonen, E. (2005). Määrääkö kieli ajattelun? *Kanava* 6 / 2005, 354–358.
- Itkonen, E. (2008). *Maailman kielten erilaisuus ja samuus, kolmas painos Osa I*. (Turun yliopisto, Yleisen kielitieteen julkaisuja 12). Turun yliopisto.
- Itkonen-Kaila, M. (suom.). (1967). Cicero, *Vanhuudesta, Ystävyydestä, Velvollisuuksista (Cato maior de senectute, Laelius de amicitia, De officiis)*. (Laatukirjat). WSOY.
- Iwry, S. (1961). New Evidence for Belomancy in Ancient Palestine and Phoenicia. *JAOS* 81, 27–34.
- Izquierdo Peraile, I. (1999). Un lote de armamento ibérico procedente de la necrópolis del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel). *Gladius* 19, 97–120.
- Jackson, H. (1877). Aristot. Polit. I. 3: Anthol. IX. 482. *The Journal of Philology* 7, 236–243.
- Jacobi, L. (1897). *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe*. Im selbstverlage des Verfassers.
- Jacoby, O. (1950). The Forms of Gambling. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 269, 39–45.
- Jacquemin, A. (1984). Petits objets divers. *BCH suppl.* 9, 166–175.
- Jahn, O. (1866). Giocatrici a morra. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 38, 326–329.
- Janković, M. A. (2007). Rimске igre na teritoriji Srbije. *Petničke Sveske* 62, 28–33.
- Janković, M. A. (2008–2009). Римске игре на табли у Сингидунуму и околини. *Годишњак града Београда* 55–56, 55–68.
- Janković, M. A. (2018). Archaeology of Taste: Board and Dice Games of Moesia Superior. Teoksessa M. A. Janković & V. D. Mihajlović (toim.), *Reflections of Roman Imperialisms* (s. 236–263). Cambridge Scholars Publishing.
- Janssen, L. J. F. (1846). Die Sammlungen vaterländischer Alterthümer aus der vor-römischen und römischen Periode, im Königreiche der Niederlande (Fortsetzung). *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 9, 17–41.
- Jarva, V. (1998). ”Se vain on niin”. *Kielikello* 4 / 1998, 34–35.
- Jerusalem, W. (1910). *Filosofian alkeet (Einleitung in die Philosophie*, suom. J. W. Trulsson, suomennosta tarkastanut A. Grotenfelt). WSOY.
- Jiménez Higuera, M. A. (2005). Estudio de un ajuar funerario iberorromano excepcional procedente del cerro de la Cabeza del Obispo (Alcaudete, Jaén). *Antiquitas* 17, 13–31.
- Johnston, S. I. (2001). Charming Children: The Use of the Child in Ancient Divination. *Arethusa* 34, 97–117.
- Johnston, S. I. (2003). Lost in the Shuffle: Roman Sortition and its Discontents. *ARG* 5, 146–156.
- Johnston, S. I. (2008). *Ancient Greek Divination*. (Blackwell Ancient Religions). Wiley-Blackwell.
- Johnston, S. I. & Struck, P. T. (toim.). (2005). *Mantikê. Studies in Ancient Divination*. (Religions in the Greco-Roman World 155). Brill.
- Jolowicz, H. F. & Nicholas, B. (1972). *Historical Introduction to the Study of Roman Law, third edition*. Cambridge University Press (repr. 1978).
- Jope, J. (2011). Interpretation and authenticity of the Lucianic *Erotes*. *Helios* 38, 103–120.
- Jullien, R. (1973). La faune : Mammifères, Reptiles et Batraciens. *BCH* 97, 434–443.
- Jussila, R. (1998). *Vanhat sanat. Vanhan kirjallisuuden ensiesiintymiä*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101). SKS.

- Juul, J. (2003). The game, the player, the world: looking for a heart of gameness. Teoksessa M. Copier & J. Raessens (toim.), *Level Up. Digital Games Research Conference* (s. 30–45). Universiteit Utrecht.
- Järvinen-Tassopoulos, J. (2010). Des théories et des pratiques ludiques : l'éthique et la responsabilité en jeu. *Sociétés* 107, 15–27.
- Kaarakainen, T. & Kaukua, J. (toim.). (2004). *Stoalaisuus. Tiedon, tunteiden ja hyvän elämän filosofia*. Gaudeamus.
- Καββαδίας, Π. (1883). Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν. *AEph* 1883, 197–238.
- Καββαδίας, Π. (1897). Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης κατ' ἐπιγραφὴν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως. *AEph* 1897, 173–194.
- Kabzińska-Stawarz, I. (1985). Mongolian Games of Dice. Their Symbolic and Magic Meaning (transl. by S. Wiertelwski). *Ethnologia Polona* 11, 237–263.
- Kahlos, M. (2004). Roomalainen viihde. Teoksessa M.-L. Hänninen & M. Kahlos (toim.), *Roomalaista arkea ja juhlaa*. (Tietolipas 201) (s. 325–359). SKS.
- Kahn, C. H. (1979). *The Art and Thought of Heraclitus. An Edition of the Fragments with Translation and Commentary*. Cambridge University Press.
- Kaibel, G. (1876). Ein Würfelorakel. *Hermes* 10, 193–202.
- Kaibel, G. (1888). Inschriften aus Pisidien. *Hermes* 23, 532–545.
- Kaimio, M. (1982). Draama. Teoksessa M. Kaimio, T. Oksala & H. Riikonen, *Antiikin kirjallisuus ja sen vaikutus, kolmas, uudistettu painos* (s. 34–52). Gaudeamus.
- Kaimio, J. (2003a). Keitä etruskit olivat? Teoksessa Nielsen ym. 2003 (s. 11–17).
- Kaimio, J. (2003b). Kieli ja kirjoitus. Teoksessa Nielsen ym. 2003 (s. 18–24).
- Kajava, M. (2009). Selviytymisstrategioita – ennustajat, oraakkelit ja noidat. Teoksessa Kajava ym. 2009 (s. 545–570).
- Kajava, M. (2015). Oraakkeleita, arvontaa ja napanheittoa. *Tieteessä tapahtuu* 33:6, 6–10.
- Kajava, M., Kivistö, S., Riikonen, H. K., Salmenkivi, E. & Sarasti-Wilenius, R. (toim.). (2009). *Kulttuuri antiikin maailmassa*. Teos.
- Kalinka, E. (1905). *Antike Denkmäler in Bulgarien*. (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften – Schriften der Balkankommission – Antiquarische Abteilung IV). Alfred Hölder.
- Kalinka, E. & Heberdey, R. (1897). Die philosophische Inschrift von Oinoanda. *BCH* 21, 346–443.
- Kallela, M.-L. & Palmén, E. (2004). *Clavis Latina I. Textus & Cultura*. Finn Lectura – Opetushallitus.
- Καλλιντζή, Ν. (1990). Ανασκαφή ταφικού τύμβου στα Άβδηρα. *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4, 561–571.
- Καλλιπολίτης, Β. Γ. (1960). Ανασκαφή τάφων Αναγυρούντος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 18, 115–132.
- Kamimura, N. (2013). The Consultation of Sacred Books and the Mediator: the *Sortes* in Augustine. *Studia Patristica* 70, 305–315.
- Kaniuth, K. (2010). Long distance imports in the Bronze Age of Southern Central Asia: Recent finds and their implications for chronology and trade. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 42, 3–22.
- Kaplan, M. (1960). *Leisure in America: a social inquiry*. John Wiley & Sons.
- Karageorghis, V. (1961). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1960. *BCH* 85, 256–315.
- Karanika, A. (2011). Homer the Prophet: Homeric Verses and Divination in the *Homeromanteion*. Teoksessa A. Lardinois, J. Blok & M. G. M. van der Poel (toim.), *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion*. (Orality and Literacy in the Ancient World 8; Mnemosyne Supplement 332) (s. 255–277). Brill.
- Karhulahti, V.-M. (2015). *Adventures of Ludom: a Videogame Geneontology*. (Annales Universitatis Turkuensis B 399). Turun yliopisto.
- Karkama, P. (1981). Tosileikkiä – tosi ja leikki taiteessa. Teoksessa Laaksonen 1981 (s. 15–26).
- Karlsson, F. (2009). Språk och evolution: Tidig spekulation. *Nya Argus* 9–10 / 2009, 205–207.

- Karma, K. (1984–1985). Millaisin termein musikaalisuudesta tulisi puhua? *Sic: Sibelius-akatemia vuosikirja 2*, 187–198.
- Karsten, R. (1932). *Indian Tribes of the Argentine and Bolivian Chaco. Ethnological Studies.* (Commentationes Humanarum Litterarum IV. 1). Societas Scientiarum Fennica.
- Kaudern, W. (1929). *Games and Dances in Celebes.* (Ethnographical Studies in Celebes: Results of the author's expedition to Celebes 1917–20 IV). Elanders Boktryckeri Aktiebolag.
- Kauppila, K. (2004). Roolipelit. Teoksessa Piironen 2004 (s. 456–459).
- Kavanagh, T. M. (2005). *Dice, Cards, Wheels. A Different History of French Culture.* (Critical Authors and Issues). University of Pennsylvania Press.
- Kefalidou, E. (2001). Late Archaic Polychrome Pottery from Aiani. *Hesperia* 70, 183–219.
- Kefalidou, E. (2004). On *phormiskoi* again. *BICS* 47, 23–44.
- Keil, B. (1905). De Titulo Ionico. *RPh* 29, 334–336.
- Keith, A. B. (1908). The Game of Dice. *JAS* 40, 823–828.
- Keller, O. (1913). *Die Antike Tierwelt zweiter Band.* W. Engelmann.
- Kelso, J. L. (1968). The excavation of Bethel (1934–1960). *AASO* 39.
- Kendall, M. G. (1956). Studies in the History of Probability and Statistics II. The Beginnings of a Probability Calculus. *Biometrika* 43, 1–14.
- Kendall, T. (2007). Mehen: The Ancient Egyptian Game of the Serpent. Teoksessa Finkel 2007a (s. 33–45).
- Kendrick, T. D. (1927). *The Druids. A Study in Celtic Prehistory.* Methuen and Co.
- Kenyon, F. G. (toim.). (1893). *Greek Papyri in the British Museum. Catalogue with Texts vol. I.* British Museum.
- Keppie, L. (1991). *Understanding Roman Inscriptions.* B. T. Batsford.
- Kersten, K. (1951). Ein münzdatiertes Körpergrab aus Heiligenhafen, Kreis Oldenburg (Holstein). *Offa* 9, 74–76.
- Kidd, S. E. (2016). Play in Aristotle. *CPh* 111, 353–371.
- Kidd, S. E. (2017a). Greek Dicing, *Astragaloi* and the 'Euripides' Throw. *JHS* 137, 112–118.
- Kidd, S. E. (2017b). How to Gamble in Greek: The Meaning of *Kubeia*. *JHS* 137, 119–134.
- Kidd, S. (2017c). Pente Grammai and the 'Holy Line'. *Board Game Studies Journal* 11, 83–99.
- Kiessling, A. & Schöll, R. (toim.). (1875). *Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio.* Apud Weidmannos.
- Kilian, I. (1978). Weihungen an Eileithyia und Artemis Orthia. *ZPE* 31, 219–222.
- Kilpatrick, R. (1979). *Apocolocyntosis* and the Vision of Claudius. *CJ* 74, 193–196.
- King, E. (1868). Dice. *Notes and Queries* 1, 256–257.
- Kinnarinen, T. (2010). Mikä enää tekee ihmisen? *Tiede* 12 / 2010, 18–23.
- Kinnunen, E. (2004). Mitä etuliite urheilu merkitsee oikeudessa? Teoksessa Halila 2004 (s. 54–71).
- Kinnunen, J. (2010). Leikkisä raha peleissä. *Pelitutkimuksen vuosikirja* 2010, 42–57.
- Kinnunen, J. (2011). The Social Rewards of Online Gambling. *Suomen Antropologi* 36:1, 85–88.
- Kirn, W. & Ressler, J. (2004). Poker's New Face. *Time* 164:4, 46–47.
- Kisch, Y. de (1970). Les Sortes Vergilianae dans l'Histoire Auguste. *MEFR* 82, 321–362.
- Kivimäki, A. & Korhonen, T. (2012). Tragedia, Ateena ja Aristoteles. Teoksessa T. Heinonen, A. Kivimäki, K. Korhonen, T. Korhonen & H. Reitala (2012), *Aristoteleen Runousoppi. Opas aloittelijoille ja edistyneille* (s. 52–68). Teos.
- Klein, J. (1891). Die kleineren inschriftlichen Denkmäler des Bonner Provinzialmuseums. *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 90, 13–48.
- Kleinpaul, R. (1890). *Die Rätsel der Sprache. Grundlinien der Wortdeutung.* Verlag von Wilhelm Friedrich.
- Klemettilä, H. (2003). *The Executioner in Late Medieval French Culture.* (Turun yliopiston julkaisu, Sarja B, osa 268). Turun yliopisto.
- Klinge, M. (1989). *Mikä mies Porthan oli?* (Tietolipas 116). Suomalaisen kirjallisuuden seura.

- Klingshirn, W. E. (2002). Defining the Sortes Sanctorum: Gibbon, Du Cange, and Early Christian Lot Divination. *JECS* 10, 77–130.
- Klingshirn, W. E. (2005a). Divination and the Disciplines of Knowledge according to Augustine. Teoksessa K. Pollmann & M. Vessey (toim.), *Augustine and the Disciplines. From Cassiciacum to Confessions* (s. 113–140). Oxford University Press.
- Klingshirn, W. E. (2005b). Christian Divination in Late Roman Gaul: The Sortes Sangallenses. Teoksessa Johnston & Struck 2005 (s. 99–128).
- Klingshirn, W. E. (2006). Inventing the sortilegus: lot divination and cultural identity in Italy, Rome, and the provinces. Teoksessa C. E. Schultz & P. B. Harvey (toim.), *Religion in Republican Italy*. (Yale Classical Studies 33) (s. 137–161). Cambridge University Press.
- Klostergaard Petersen, A. (2003). Rhapsodomantik, mannakorn og tommelfingervers. *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 43, 5–24.
- Kluckhohn, C. (1970). The Gift of Tongues. Teoksessa Anderson & Stageberg 1970 (s. 32–48).
- Kluger, J. (2010). Inside the Minds of Animals. *Time* 176:7, 26–33.
- Klynne, A. & Klynne, C. (2005). *Antiikin ennätysiä (Antika rekordboken, suom. L. Paakkanen)*. WSOY.
- Knight, C., Studdert-Kennedy, M. & Hurford, J. (toim.). (2000). *The Evolutionary Emergence of Language. Social Function and the Origins of Linguistic Form*. Cambridge University Press.
- Knobloch, J. (1975). Griech. κίνδυνος m. 'Gefahr' und das Würfelspiel. *Glotta* 53, 78–81.
- Knoche, U. (1957). *Die römische Satire 2, mit einem Nachtrag versehene Auflage*. (Studienhefte zur Altertumswissenschaft 5). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Knol, E. (1987). Knucklebones in urns, playful grave-goods in early medieval Friesland. *Helinium* 27, 280–288.
- Koch, W. A. (1995). Language and Würm Glaciation. Teoksessa U. L. Figge (toim.), *Language in the Würm Glaciation. Acta Colloquii*. (Bochum Publications in Evolutionary Cultural Semiotics 27) (s. 123–157). Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer.
- Koerner, E. F. K. (2000). Towards a 'Full Pedigree' of the 'Sapir-Whorf Hypothesis'. From Locke to Lucy. Teoksessa Pütz & Verspoor 2000 (s. 1–23).
- Koerper, H. C. & Whitney-Desautels, N. A. (1999). Astragalus Bones: Artifacts Or Ecofacts. *Pacific Coast Archaeological Society Quarterly* 35:2–3, 69–80.
- Kogălniceanu, R., Ilie, A., Mărgărit, M., Simalesik, A. & Dumitrașcu, V. (2014). A hoard of astragals discovered in the Copper Age settlement at Iepurești, Giurgiu County, Romania. *Documenta Praehistorica* 41, 283–304.
- Koivulehto, J. (1976). Vanhimmista germaanisista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä. *Virittäjä* 80, 247–290.
- Koivulehto, J. (1984). Germaaninen filologia ja kansalliset tieteet. *Virittäjä* 88, 9–15.
- Kokko, P. (1994). *Pelien parhaat*. WSOY.
- Körfer, A.-L. (2017). *Lector ludens*. Spiel und Rätsel in Optatian Panegyrik. Teoksessa M. Squire & J. Wienand (toim.), *Morphogrammata / The Lettered Art of Optatian. Figuring Cultural Transformations in the Age of Constantine*. (Morphomata 33) (s. 191–225). Wilhelm Fink Verlag.
- Korhonen, M. (1992). Ihmiskielen varhaisvaiheista. Teoksessa O. Aaltonen, P. Korpilähti, H. Lang, A. Salmivalli & J. Tuomainen (toim.), *Kielen vastaanotto ja käsittely aivoissa* (s. 99–122). Kuulon, kognition ja kommunikaation tutkimusyksikkö, Turun yliopisto.
- Korpiola, M. (2015). Rahasta pelaaminen – onnen kauppaa ja sääntelyä. Teoksessa Hetemäki ym. 2015 (s. 163–177).
- Korpiola, M. & Sallila, J. (2012). Uhkapelin oikeudellisilla lähteillä. Teoksessa P. Raento (toim.), *Rahapelaaminen Suomessa* (s. 43–65). Gaudeamus.
- Körte, G. (1896). *I rilievi delle urne etrusche volume secondo parte seconda*. Imperiale Istituto Archeologico Germanico.
- Körte, A. (toim.). (1910). *Menandrea ex papyris et membranibus vetustissimis*. B. G. Teubner.

- Korzeniewski, D. (1982). Senecas Kunst der dramatischen Komposition in seiner *Apocolocyntosis. Mnemosyne* 35, 103–114.
- Korzeniewski, D. & Rupprecht, H. (1975). Die pseudoovidische Elegie Nux, Text & Übersetzung. *Gymnasium* 82, 340–351.
- Koski, S., Rissanen, M. & Tahvanainen, J. (2004). *Antiikin urheilu. Olympian kentiltä Rooman areenoille*. Atena Kustannus.
- Kossinna, G. (1922). Das Reitergrab von Kommerau in Westpreußen und die germanischen Trinkhörner, Spielsteine und goldenen Schlangenkopfarmspiralen der Kaiserzeit. *Mannus* 14, 110–140.
- Koster, S. (1979). Die verlorene Himmelfahrt des Kaisers Claudius. *Hermes* 107, 70–77.
- Kostet, E. (2015). Vilkkuvien valojen kutsu. *Turun ylioppilaslehti* 9 / 2015, 26–27.
- Kovač, M. (2011). Rimski koštani žetoni i kockice za igru iz starog fundusa Muzeja Slavonije Osijek. *Osječki zbornik* 30, 75–98.
- Koželj, T. & Wurch-Koželj, M. (2013). Quelques jeux antiques identifiés a Thasos. *Histria antiqua* 22, 25–37.
- Krahe, H. (1954). *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. Quelle & Meyer.
- Kramer, E., Stoumann, I. & Greg, A. (toim.). (2000). *Kings of the North Sea, AD 250–850*. Tyne and Wear Museums.
- Krasniewicz, L. (2008). Veni, Vidi, Vici – Taking a Chance on Chance. *Expedition* 50:2, 6–13.
- Krauss, S. (1912). *Talmudische Archäologie Band III*. (Schriften herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums). Buchhandlung Gustav Fock.
- Kretschmer, P. (1921). Pelasger und Etrusker. *Glotta* 11, 276–285.
- Kretschmer, P. (1927). Weiteres zur Urgeschichte der Inder. *ZVS* 55, 75–103.
- Kretschmer, P. (1929). Ὑπτηνία. *Glotta* 18, 110–111.
- Krogmann, W. (1958). Die etruskischen Zahlwörter von "eins" bis "sechs". *Glotta* 37, 150–160.
- Krohn, K. (1914). *Suomalaisten runojen uskonto*. (Suomensuvun uskonnot 1; Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 137). SKS.
- Kroll, W. (toim.). (1927). *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung Band XIII, Halbband 26 Lokroi–Lysimachides*. Alfred Druckenmüller Verlag.
- Krostenko, B. A. (2000). Beyond (Dis)belief: Rhetorical Form and Religious Symbol in Cicero's *de Divinatione*. *TAPhA* 130, 353–391.
- Kubitschek, W. (1907). Ein Bronzengewicht aus Gela. *JÖAI* 10, 127–140.
- Küchelmann, H. C. (2017/2018). Why 7? Rules and Exceptions in the Numbering of Dice. *Palaeohistoria* 59/60, 109–133.
- Kühl, I. (1984). Animal remains in cremations from the Bronze Age to the Viking Period in Schleswig-Holstein, North Germany. Teoksessa Grigson & Clutton-Brock 1984 (s. 209–220).
- Kurfess, A. (1924). Zu Senecas Apocolocyntosis. *PhW* 44, 1308–1311.
- Kurke, L. (1999). Ancient Greek Board Games and How to Play Them. *CPh* 94, 247–267.
- Kurkela, K. (1984–1985). Nuotista säveliin. Näköaloja nuottikielen semantiikkaan. *Sic: Sibeliuksen akatemian vuosikirja* 2, 151–186.
- Kurtz, D. C. & Boardman, J. (1971). *Greek Burial Customs*. (Aspects of Greek and Roman Life). Thames and Hudson.
- Kuryłowicz, M. (1985). Das Glücksspiel im römischen Recht. *ZRG* 102, 185–219.
- Kusch, M. (1987). "Language is the Universal Medium..." – Gadamer's Philosophy of Language. (Oulun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1 / 1987). Oulun yliopisto.
- La Coste-Meselière, P. de (1950). L'oracle de Delphes. *JS* 1950, 145–159.
- La Direzione (1874). Giunta. *Annali dell'istituto di corrispondenza archeologica* 1874, 204.
- La Genière, J. de (1990). Le sanctuaire d'Apollon à Claros ; nouvelles découvertes. *REG* 103, 95–110.
- La Regina, A. (1972). Iscrizioni osche della Frentania nel Museo di Chieti. *ArchClass* 24, 263–268.

- Laaksonen, P. (toim.). (1981). *Pelit ja leikit*. (Kalevalaseuran vuosikirja 61). SKS.
- Laaksonen, H. & Tuhkanen, T. (toim.). (1999). *Didaskalia. Antiikin kulttuurihistoria, 4., uudistettu painos*. (Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja). Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskus – kulttuurihistoria.
- Labarre, G., Özsait, M. & Özsait, N. (2007). Sites et inscriptions de la Plaine Cillanienne. *Anatolia Antiqua* 15, 113–146.
- Labhardt, A. (1936). *Contributions à la critique et à l'explication des Gloses de Reichenau*. Faculté des lettres.
- Lacey, W. K. (1968). *The Family in Classical Greece*. (Aspects of Greek and Roman Life). Thames and Hudson.
- Lafaye, G. (1892a). Tessera. Teoksessa Daremberg & Saglio 1892 (s. 125–136).
- Lafaye, G. (1892b). Turben et turbo. Teoksessa Daremberg & Saglio 1892 (s. 541–542).
- Laks, A. & Most, G. W. (toim.). (2016). *Early Greek Philosophy Volume III. Early Ionian Thinkers Part 2*. (Loeb Classical Library 526). Harvard University Press.
- Lambert, S. (2010). A Polis and its Priests: Athenian Priesthoods before and after Pericles' Citizenship Law. *Historia* 59, 143–175.
- Lamprothanas, E. & Touloumtzidou, A. (2016). A Terracotta Figurine of a War Elephant and Other Finds from a Grave at Thessaloniki. *Journal of Hellenistic Pottery and Material Culture* 1, 69–112.
- Lambrugo, C. (2014). *Funus acerbum*. Sepolture infantili in abitato a Jazzo Fornasiello (Gravina in Puglia). Teoksessa M. Castoldi (toim.), *Un abitato peuceta. Scavi a Jazzo Fornasiello (Gravina in Puglia - Bari). Prime indagini*. (Scavi e ricerche 22) (s. 59–74). Edipuglia.
- Lambrugo, C. (2015). Non solo *ludus*: tessere configurate e bibelots. Teoksessa Lambrugo & Slavazzi 2015 (s. 81–92).
- Lambrugo, C. & Bianchi, C. (2016). Dadi particolari: intorno a due dadi parallelepipedi del Civico Museo Archeologico di Milano. *Acme* 69:1, 67–75.
- Lambrugo, C. & Slavazzi, F. (toim.). (2015). *I materiali della Collezione Archeologica "Giulio Sambon" di Milano I. Tra alea e agòn: giochi di abilità e di azzardo*. All'Insegna del Giglio.
- Lambrugo, C. & Torre, C. (toim.). (2013). *Il gioco e i giochi nel mondo antico. Tra cultura materiale e immateriale*. (Dipartimento di scienze dell'antichità e del tardoantico dell'Università di Bari Aldo Moro – sezione storica, Documenti e Studi 55). Edipuglia.
- Lamer, H. (1925). Zwei Zeugnisse über römische Brettspiele. *Hermes* 60, 104–110.
- Lamer, H. (1927). Lusoria tabula. Teoksessa Kroll 1927 (1900–2029).
- Lamon, R. S. & Shipton, G. M. (1939). *Megiddo I. Seasons of 1925–34. Strata I–V*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 42). The University of Chicago Press.
- Lamont, J. L. (2015). A New Commercial Curse Tablet from Classical Athens. *ZPE* 196, 159–174.
- Lampinen, A. (2013). Θεώ μεμελημένε Φοίβω. Oracular Functionaries at Claros and Didyma in the Imperial Period. Teoksessa M. Kajava (toim.), *Studies in Ancient Oracles and Divination* (Acta Instituti Romani Finlandiae 40) (s. 49–88). Institutum Romanum Finlandiae.
- Lanciani, R. (1892). Gambling and Cheating in Ancient Rome. *The North American Review* 155, 97–106.
- Lanckoroński, K. G. (toim.). (1892). G. Niemann & E. Petersen, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II Band. Pisidien*. F. Tempsky.
- Landgraf, G. (1896). Glossographie und Wörterbuch. *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 9, 355–446.
- Lane, E. W. (1860). E. S. Poole (toim.), *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, The Fifth Edition*. John Murray.
- Lane Fox, R. J. (1996). Theophrastus' *Characters* and the Historian. *PCPhS* 42, 127–170.
- Lang, M. (1959). Allotment by Tokens. *Historia* 8, 80–89.

- Lang, M. & Crosby, M. (1964). *Weights, Measures and Tokens*. (The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens X). The American School of Classical Studies at Athens.
- Langacker, R. W. (1970). Language and Thought. Teoksessa Anderson & Stageberg 1970 (s. 50–55).
- Langway, L. (1981). Invasion of the Video Creatures. *Newsweek* 98:20, 56–59.
- Lanni, A. M. (1997). Spectator Sport or Serious Politics? οἱ περιεστηκότες and the Athenian Lawcourts. *JHS* 117, 183–189.
- Lapina, E. (2013). Gambling and Gaming in the Holy Land: Chess, Dice and Other Games in the Sources of the Crusades. *Crusades* 12, 121–132.
- Lapp, P. W. (1964). The 1963 Excavations at Ta’annek. *BASO* 173, 4–44.
- Lapp, P. W. (1967a). Taanach by the waters of Megiddo. *BIA* 30, 2–27.
- Lapp, P. W. (1967b). The 1966 Excavations at Tell Ta’annek. *BASO* 185, 2–39.
- Lapp, P. W. (1969). The 1968 Excavations at Tell Ta’annek. *BASO* 195, 2–49.
- Larsen, J. A. O. (1954). The Judgment of Antiquity on Democracy. *CPh* 49, 1–14.
- Larson, J. (1995). The Corycian Nymphs and the Bee Maidens of the Homeric *Hymn to Hermes*. *GRBS* 36, 341–357.
- Laser, S. (1987). *Sport und Spiel*. (Archaeologia Homerica. Die Denkmäler und das frühgriechische Epos, Kapitel T). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lassus, J. (1935). Dans les rues d’Antioche. *BEO* 5, 121–124.
- Last, R. (2000). Inscribed Astragalus from Sha’ar Ha-‘Amaqim. *ZPE* 130, 248.
- Latte, K. (1940). The Coming of the Pythia. *HThR* 33, 9–18.
- Latte, K. (toim.). (1953). *Hesychii Alexandrini Lexicon volumen I A–A*. Ejnar Munksgaard Editore.
- Latte, K. (1960). *Römische Religionsgeschichte*. (Handbuch der Altertumswissenschaft fünfte Abteilung, vierter Teil). C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung.
- Latte, K. (toim.). (1966). *Hesychii Alexandrini Lexicon volumen II E–O*. Ejnar Munksgaard Editore.
- Lattes, E. (1899). Il numerale etrusco *θv*, le sue alterazioni, i suoi composti e derivati. *Rendiconti – Reale Istituto lombardo di scienze e lettere* 32, 1357–1388.
- Latvanen, K. (2016). Kruuna ja klaava. *Raymond* 4 / 2016, 42.
- Laughlin, C. (1993). Revealing the hidden: the epiphanic dimension of games and sport. *Journal of ritual studies* 7:1, 85–104.
- Laughy, M. (2018). The Origins of the Democratic Priestess of Athena Nike. *Historia* 67, 418–433.
- Lazarus, M. (1883). *Über die Reize des Spiels*. Ferd. Dümmers Verlagsbuchhandlung.
- Le Bas, P. (1853). *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du gouvernement français pendant les années 1843 et 1844 et publié sous les auspices du Ministère de l’instruction publique t. III. Inscriptions*. Firmin Didot frères.
- Leakey, R. (1994). *The Origin of Humankind*. (Science Masters). Weidenfeld & Nicolson.
- Leary, T. J. (1990). Some Roman Board Games. *Akroterion* 35, 123–125.
- Lebas, F. (2010). Magister ludi. *Sociétés* 107, 29–41.
- Lebrun, R. (1990). Quelques aspects de la divination en Anatolie du sud-ouest. *Kernos* 3, 185–195.
- Lee, A. G. (1958). The Authorship of the *Nux*. Teoksessa Herescu 1958 (s. 457–471).
- Lee, P. (2000). When is ‘Linguistic Relativity’ Whorf’s Linguistic Relativity? Teoksessa Pütz & Verspoor 2000 (s. 45–68).
- Lehmuskallio, M. (2007). *Liikuntakultutus kaupunkilaislasten ja -nuorten liikuntasuhteessa*. (Turun yliopiston julkaisuja sarja C osa 263). Turun yliopisto.
- Leikola, A. (2004). Jumalten ja ihmisten leikit. Teoksessa Piironen 2004 (s. 50–53).
- Leino, P. (1987). Kieli ja maailman hahmottaminen. Teoksessa T. Hoikkala (toim.), *Kieli, kertomus, kulttuuri*. (Humaniora-sarja) (s. 26–51). Gaudeamus.
- Lejeune, M. (1981a). Procédés soustractives dans les numérations étrusque et latine. *BSL* 76, 241–248.
- Lejeune, M. (1981b). Les six premiers numéraux étrusques. *REL* 59, 69–77.
- Lemke, E. (1906). Das Fangsteinchenspiel. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 16, 46–66.

- Lemonick, M. D. & Andrea Dorfman, A. (with reporting by M. de la Cal, P. Hawthorne, E. Owen & S. Robinson) (1999). Up From the Apes. *Time* 154:8, 34–42.
- Lenaerts, J. (1983). Deux papyrus des Sortes Astrampsychi: *P. Iand.* 5, 71 et *P. Rain.* I, 33. *CE* 58, 187–199.
- Lenormant, F. (1879). Joueur d'osselets. Figurine de terre-cuite. *Gazette Archéologique* 5, 86–89.
- Leone, F. (1987). *Ricerche di semantica lessicale contrastiva. Applicata allo svedese e all'italiano.* Stockholms Universitet, Romanska institutionen.
- Lepsius, R. (1848). Die Etruskischen Zahlwörter I–VI. *Archäologische Zeitung* 6, 375.
- Lersch, L. (1838). *Die Sprachphilosophie der Alten, dargestellt an dem Streite über Analogie und Anomalie der Sprache.* H. B. König.
- Lesieur, H. R. & Custer, R. L. (1984). Pathological Gambling: Roots, Phases, and Treatment. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 474, 146–156.
- Lestienne, R. (1997). Le hasard & le temps. *Agone: Philosophie, Critique & Littérature* 17, 13–23.
- Létoublon, F. (2014). Vote et tirage au sort: deux cailloux qui ont changé le monde. Ἐπεα Πτερόεντα. *Bulletin du Centre d'études homériques* 22, 35–43.
- Leutsch, E. von & Schneidewin, F. W. (toim.). (1839). *Corpus paroemiographorum Graecorum tomus I.* Vandenhoeck et Ruprecht.
- Levaniouk, O. (2007). The Toys of Dionysos. *HSPh* 103, 165–202.
- Levi, D. (1941). The Allegories of the Months in Classical Art. *ABull* 23, 251–291.
- Levi, M. A. (1973). *Nerone e i suoi tempi. Ristampa con nota di aggiornamento.* (Biblioteca storica universitaria. Monografie 1). Istituto editoriale Cisalpino – La Goliardica.
- Levinson, H. C. (1963). *Chance, Luck and Statistics. The Science of Chance.* Dover Publications.
- Levinson, S. C. (2003). Language and Cognition: Linguistic Relativity in Modern Perspective. *Teoksessa Frawley* 2003 (s. 459–463).
- Levy, H. L. (1956). Property Distribution by Lot in Present-Day Greece. *TAPhA* 87, 42–46.
- Lewis, D. M. (1955). Notes on Attic Inscriptions (II). *ABSA* 50, 1–36.
- Lewis, C. T. & Short, C. (1879). *A Latin Dictionary.* Clarendon Press (repr. 1945).
- Licht, H. (1932). *Sexual Life in Ancient Greece (Sittengeschichte Griechenlands,* translated by J. H. Freese). George Routledge & Sons (repr. AMS Press, 1974).
- Lieberman, P. (1972). *The Speech of Primates.* (Janua Linguarum Series Minor 148). Mouton.
- Lillo Redonet, F. (2007). Locos por los dados. *Saguntina* 3, 4–5.
- Linden, E. (1992). A Curious Kinship: Apes and Humans. *National Geographic* 181:3, 2–45.
- Linden, E. (1993). Can Animals Think? *Time* 141:13, 56–59.
- Linden, E. (1999). Can Animals Think? *Time* 154:12, 62–66.
- Linderski, J. (1972). The Aedileship of Favonius, Curio the Younger and Cicero's Election to the Augurate. *HSPh* 76, 181–200.
- Linderski, J. (1982). Cicero and Roman Divination. *PP* 37, 12–38.
- Linderski, J. (1986). The Augural Law. *Teoksessa W. Haase* (toim.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Principat 16.3 Religion* (s. 2146–2312). Walter de Gruyter.
- Linell, P. (1978). *Människans språk. En orientering om språk, tänkande och kommunikation.* Liber Läromedel.
- Linell, P. (1982). *Människans språk. En orientering om språk, tänkande och kommunikation, 2. uppl.* Gleerups (repr. 2000).
- Linfert-Reich, D. (1974). Mit Mühle fängt es an ... *Kölner Römer-Illustrierte* 1, 163.
- Ling, R. (1977). Studius and the Beginnings of Roman Landscape Painting. *JRS* 67, 1–16.
- Linkomies, E. (1953). *Muinaisuuden näköaloja.* Otava.
- Linkomies, E. (1954). Tieteellisen ajattelun antiikkinen perusta. *Valvoja* 74, 63–69.
- Linkomies, E. (1957). Ovidiuksen 2000-vuotismuisto. *Valvoja* 77, 149–157.
- Litinas, N. (1997). Corrigenda Varia. *ZPE* 117, 210–212.
- Lloyd, S. & Mellaart, J. (1955). Beycesultan Excavations: First Preliminary Report. *AS* 5, 39–92.

- Lloyd-Jones, H. (toim.). (1996). Sophocles, *Fragments*. (Loeb Classical Library 483). Harvard University Press.
- Loane, H. A. (1928). The Sortes Vergilianae. *CW* 21, 185–189.
- Lobeck, C. A. (1829). *Aglaophamus sive de theologiae mysticae graecorum causis*. Sumptibus fratrum Borntraeger.
- Lomia, N. & Djachy, K. (2013). L'interiezione come parte inseparabile del discorso e mezzo dell'espressione dell'emozione. *Settentrione* 25, 109–117.
- López-Rabatel, L. (2019). Mots et outils du tirage au sort en Grèce ancienne. *Participations Hors Série* 2019, 37–80.
- López-Rabatel, L. & Sintomer, Y. (2019). Introduction. L'histoire du tirage au sort en politique : instruments, pratiques, théories. *Participations Hors Série* 2019, 9–34.
- Lorenz, A. O. F. (1864). *Leben und Schriften des Koers Epicharmos. Nebst einer Fragmentensammlung*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Loriol, R. (2019). Tirage au sort et divination dans la Rome antique. Sur le problème de la participation divine. *Participations Hors Série* 2019, 179–194.
- Lotz, J. (1961). Linguistics: Symbols Make Man. *Teoksessa Saporta* 1961 (s. 1–15).
- Loud, G. (1948). *Megiddo II. Seasons of 1935–39*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 62), University of Chicago Press.
- Lovergne, E. (2020). Sur quelques pièces problématiques étrusques en os et en ivoire. *Instrumentum* 52, 30–32.
- Lovett, E. (1901). The Ancient and Modern Game of Astragals. *Folklore* 12, 280–293.
- Lucy, J. A. (1992). *Language diversity and thought. A reformulation of the linguistic relativity hypothesis*. (Studies in the Social and Cultural Foundations of Language 12). Cambridge University Press (repr. 1996).
- Lüders, H. (1907). *Das Würfelspiel im alten Indien*. (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, NF 9,2). Weidmannsche Buchhandlung.
- Ludwich, A. (1917–18). Plutarch über Homer. *RhM* 72, 537–593.
- Lugli, A. (1967). Kilpa-ajot sirkuksessa. *Teoksessa Salvan & Caporali* 1967 (s. 174).
- Lundstrom-Baudais, K. (1980). Étude préliminaire des macrorestes végétaux. *Teoksessa Colardelle & Colardelle* 1980 (s. 211–215).
- Lundström, V. (1901). Ἀποκολοκύνθωσις. *Eranos* 4, 29–32.
- Lüschen, G. (toim.). (1970). *The Cross-Cultural Analysis of Sport and Games*. Stipes Publishing Company.
- Luschi, L. (2008). L'ariete dei *Manlii*. Note su una *tessera hospitalis* dal Fucino. *SCO* 54, 137–186.
- Lythgoe, A. M., Lansing, A. & Garis Davies, N. de (1917). The Egyptian Expedition 1915–16. *BMM suppl.* 12:5.
- Maas, M. (1900). Die neuen Juvenalverse. *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 11, 419–423.
- Mabin, Y. (1998). Avant-propos. *Teoksessa S. Laget* (toim.), *Sport et littérature* (s. 5). Adpf Publications.
- Macalister, R. A. S. (1912a). *The Excavation of Gezer: 1902–1905 and 1907–1909 Vol. I*. Published for the Committee of the Palestine Exploration Fund by John Murray.
- Macalister, R. A. S. (1912b). *The Excavation of Gezer: 1902–1905 and 1907–1909 Vol. II*. Published for the Committee of the Palestine Exploration Fund by John Murray.
- Macalister, R. A. S. (1912c). *The Excavation of Gezer: 1902–1905 and 1907–1909 Vol. III*. Published for the Committee of the Palestine Exploration Fund by John Murray.
- Macdonell, A. A. (1898). The Origin and Early History of Chess. *JAS* 30, 117–141.
- Macé, A. (2019). Platon, le tirage au sort au fondement de la communauté politique. *Participations Hors Série* 2019, 81–97.

- Macé, A. (2020). Platon et Héraclite, le jeu des cinq lignes (*penne grammai*) comme analogie du destin. Teoksessa Bouvier & Dasen 2020b (s. 207–223).
- Macqueen, J. G. (1975). *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*. (Ancient Peoples and Places 83). Thames and Hudson.
- Magaldi, E. (1929). I ludi gallinari a Pompei. *Historia* III, 471–485.
- Maiuri, A. (1953). *Roman painting* (translated by S. Gilbert). (The Great Centuries of Painting). Skira.
- Malamidou, D. & Papaikonou, I.-D. (2013). Femmes enceintes et astragales. Une sépulture à deux urnes cinéraires d'Amphipolis. *Dossiers d'Archéologie* 356, 32–35.
- Malineau, V. (2007). L'iconographie d'un accessoire de mise en scène (IIe-IVe siècles) : problèmes d'interprétation. *AntTard* 15, 113–126.
- Malleret, L. (1961). Les dodécaèdres d'or du site d'Oc-èò. *Artibus Asiae* 24, 343–350.
- Mallory, J. P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. Thames and Hudson.
- Maltby, R. (1991). *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*. (ARCA – Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 25). Francis Cairns.
- Maltomini, F. (1991). P.Bon. 3 + 4: una nota codicologica. *ZPE* 85, 239–243.
- Maltomini, F. (1995). P.Lond. 121 (= PGM VII), 1-221: Homeromanteion. *ZPE* 106, 107–122.
- Mańczak, W. (1983). Das etruskische Numerale *śa*. *Glotta* 61, 103–105.
- Mandelbaum, M. (1965). Family Resemblances and Generalization concerning the Arts. *APhQ* 2, 219–228.
- Mandell, R. D. (1984). *Sport. A Cultural History*. Columbia University Press.
- Manganaro, G. (1995). *Sikelika* I. *QUCC* 49, 93–109.
- Manin, B. (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge University Press (repr. 2002).
- Manniez, Y. (2010). Contribution à l'étude des dés en os d'époque romaine de la cité de Nîmes (F). *Instrumentum* 32, 18–22.
- Manniez, Y. (2019). Jouer dans l'au-delà ? Le mobilier ludique des sépultures de Gaule méridionale et de Corse (Ve siècle av. J.-C. – Ve siècle apr. J.-C.). *Archimède* 6, 186–198.
- Manninen, O. (suom.). (1948). Homeros, *Odysseia*, 3. *painos*. WSOY.
- Manninen, O. (suom.). (1997). Homeros, *Ilias*, 6. *painos*. WSOY.
- Manninen, T. (2012). Emergentti pelaaminen. *Kritiikin uutiset* 2 / 2012, 13–15.
- Manser, A. (1967). Games and Family Resemblances. *Philosophy* 42, 210–225.
- Marache, R. (1958). La révolte d'Ovide exilé contre Auguste. Teoksessa Herescu 1958 (s. 412–419).
- Marckevich, V. I. (1981). *Поздне трипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев "Штиинца".
- Marcovich, M. (1965). Herakleitos. Teoksessa K. Ziegler (toim.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung Supplementband X Accaus bis Uttiedius* (246–320). Alfred Druckenmüller Verlag.
- Marcovich, M. (1967). *Heraclitus. Greek Text with a Short Commentary, editio maior*. The Los Andes University Press.
- Marganne, M.-H. (1987). Une description des os du tarse: P. Lit. Lond. 167. *BASP* 24, 23–34.
- Marin, G. (1942). An Ancestor of the Game of 'Ludo'. *Man* 42, 114–115.
- Marmorale, E. V. (toim.). (1970). *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis. Testo critico e commento*. 2^a edizione, 5^a ristampa. "La Nuova Italia" Editrice.
- Marquardt, J. (1886). *Das Privatleben der Römer, zweiter Theil, zweite Auflage besorgt von A. Mau*. (Handbuch der römischen Alterthümer 7). Verlag von S. Hirzel.
- Marshall, J. (1931). *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. Being an official account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro carried out by the Government of India between the years 1922 and 1927*. Arthur Probsthain.
- Marshall, J. (1951). *Taxila. An Illustrated Account of Achaeological Excavations Carried Out at Taxila under the Orders of the Government of India between the Years 1913 and 1934 Volume III Plates*. Cambridge University Press.

- Marshall, J. C. (1970). The Biology of Communication in Man and Animals. Teoksessa J. Lyons (toim.), *New Horizons in Linguistics* (s. 229–241). Penguin Books (*repr.* 1980).
- Martha, J. (1881). *Les sacerdoces athéniens*. (Bibliothèque des Ecoles Françaises d’Athènes et de Rome 26). Ernest Thorin.
- Marti, B. M. (1952). Seneca’s *Apocolocyntosis* and *Octavia*: A Diptych. *AJPh* 73, 24–36.
- Martin, L. (1890). Catalogue-guide du musée d’Avenches. *Bulletin de l’Association Pro Aventico* 3, 3–37.
- Martin, J. M. K. (1945). Seneca the Satirist. *G&R* 14, 64–71.
- Martin Ahern, E. (1982). Rules in Oracles and Games. *Man* 17, 302–312.
- Martín Hernández, R. (2014). Two More Verses for the *Homeromanteion* (PGM VII). *ZPE* 190, 97–98.
- Martín Hernández, R. (2017). Sobre la ordenación de las prescripciones mágicas en las primeras columnas del *P. Lond.* I 121 = *PGM VII*. Teoksessa Mª J. Albarrán Martínez, R. Martín Hernández & I. Pajón Leyra (toim.), *Estudios papirologicos. Textos literarios y documentales del siglo IV a.C. al IV d.C.* (Cuadernos de la ”Fundación Pastor”) (s. 117–134). Fundación Pastor de Estudios Clásicos.
- Martinet, A. (1963). *Éléments de linguistique générale, troisième édition*. (Collection Armand Colin 349). Librairie Armand Colin.
- Martinet, A. (1974). *Éléments de linguistique générale, nouvelle édition*. (U Prisme 28). Armand Colin.
- Marx, F. (toim.). (1904). *C. Lucilii Carminum Reliquiae volumen prius*. B. G. Teubner.
- Masson, M. (1986). Kubos : un mot grec d’origine sémitique ? *Ling* 22:2, 143–148.
- Mastronuzzi, G. & Melissano, V. (toim.). (2015). *Museo Archeologico di Vaste. Catalogo*. CEA Serre Salentine Edizioni.
- Matilainen, R. (2011). Gambling and Consumption: The Hidden Value of Historical Perspectives. *Suomen Antropologi* 36:1, 89–91.
- Matilainen, R. (2017). *Production and consumption of recreational gambling in twentieth-century Finland*. (Publications of the Faculty of Social Sciences 63). University of Helsinki, Faculty of Social Sciences.
- Matilainen, R. (2018). Ajanvieterahapelaamisen tuottaminen ja kuluttaminen 1900-luvun Suomessa. *Pelitutkimuksen Vuosikirja 2018*, 106–111.
- Mattingly, H. B. (1961). The Athenian Coinage Decree. *Historia* 10, 148–188.
- Mattingly, H. B. (1982). The Athena Nike Temple Reconsidered. *AJA* 86, 381–385.
- Matyszak, P. (2008). *Keisarien Rooma viidellä denaarilla päivässä (Ancient Rome on Five Denarii a Day)*, suom. P. Tuomisto). Otava.
- Matz, D. (1991). *Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eighth Century B.C. to the Third Century A.D.* McFarland & Company.
- Matz, F. (1881). F. von Duhn (toim.), *Antike Bildwerke in Rom mit Ausschluss der grösseren Sammlungen zweiter Band. Sarkophagreliefs*. Verlag von Karl W. Hiersemann.
- Mau, A. (1896). Ἀστράγαλος. Teoksessa G. Wissowa (toim.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung vierter Halbband Artemisia bis Barbaroi* (1793–1795). Alfred Druckenmüller Verlag.
- Maurizio, L. (1995). Anthropology and Spirit Possession: A Reconsideration of the Pythia’s Role at Delphi. *JHS* 115, 69–86.
- Mayani, Z. (1961). *Les Etrusques commencent à parler*. (Collection Signes des Temps XI). B. Arthaud.
- Mazar, A. (toim.) (2006). *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996 Volume I. From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*. (The Hebrew University of Jerusalem, The Institute of Archaeology, The Beth-Shean Valley Archaeological Project Publication No. 1). Israel Exploration Society – The Hebrew University of Jerusalem.
- McAlindon, D. (1957). Claudius and the Senators. *AJPh* 78, 279–286.
- McCown, D. E. & Haines, R. C. (1967). *Nippur I. Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings. Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the University Museum of Philadelphia and the*

- Oriental Institute of the University of Chicago*. (Oriental Institute Publications 78). The University of Chicago Press.
- McGill, S. (2002). Tragic Vergil: Rewriting Vergil as a Tragedy in the Cento *Medea*. *CW* 95, 143–161.
- McGill, S. (2005). *Virgil Recomposed. The Mythological and Secular Centos in Antiquity*. (American Classical Studies 48). Oxford University Press.
- McLeod, W. E. (1961). Oral Bards at Delphi. *TAPhA* 92, 317–325.
- McMillen, J. (toim.). (1996a). *Gambling Cultures. Studies in history and interpretation*. (Culture: Policies and Politics). Routledge.
- McMillen, J. (1996b). Understanding Gambling: History, concepts and theories. Teoksessa McMillen 1996a (s. 6–42).
- McNeill, D. (1970). *The Acquisition of Language. The Study of Developmental Psycholinguistics*. Harper & Row.
- Meerson, M. (2019). Secondhand Homer. Teoksessa A. Luijendijk & W. E. Klingshirn (toim.), *My Lots are in Thy Hands: Sortilege and its Practitioners in Late Antiquity*. (Religions in the Graeco-Roman World 188) (s. 138–153). Brill.
- Meerwaldt, J. D. (1928). De verborum quae vulgo dicuntur imitativa natura et origine. *Mnemosyne* 56, 159–168.
- Mehl, J.-M. (1995). Pelit ja leikit. Teoksessa Muchembled 1995 (s. 9–32).
- Mehrstam, C. (2017). Berättare i trikåer: Den tematiska vändningen i svensk rollspelshistoria. *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2017:1, 78–93.
- Mehtonen, P. & Vaahtera, J. (suom. ja selitykset). (2021). Dante Alighieri, *Kansankielestä*. De vulgari eloquentia. Faros.
- Meier, J. (2013). More than Fun and Games? An Experimental Study of Worked Bone Astragali from Two Middle Bronze Age Hungarian Sites. Teoksessa A. Choyke & S. O’Connor (toim.), *From These Bare Bones. Raw Materials and the Study of Worked Osseous Objects* (s. 166–173). Oxbow Books.
- Meiggs, R. (1960). *Roman Ostia*. Clarendon Press.
- Meiggs, R. & Lewis, D. M. (1988). *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the end of the Fifth Century B.C., revised edition*. Clarendon Press (repr. 1989).
- Meillet, A. (1928). *Esquisse d’une histoire de la langue latine*. Hachette.
- Meillet, A. (1952). *Esquisse d’une histoire de la langue latine, sixième édition*. Hachette.
- Meineke, A. (1843). *Analecta alexandrina*. Sumptibus Th. Chr. Fr. Enslini.
- Meineke, A. (toim.). (1856). *Ioannis Stobaei Florilegium vol. III*. Sumptibus et typis B. G. Teubneri.
- Melchart, W. (2017). Ein Carnuntiner Spielwürfel-Halbfabrikat und seine Herstellung. *Römisches Österreich* 40, 109–115.
- Melissano, V. (2011). *Tesserae lusoriae*. Teoksessa De Grossi Mazzorin 2011 (s. 136–137).
- Melissano, V. (2015). *Le tesserae lusoriae*. Teoksessa Mastronuzzi & Melissano 2015 (s. 91–93).
- Mellaart, J. (1961). Excavations at Hacilar: Fourth Preliminary Report, 1960. *AS* 11, 39–75.
- Mellaart, J. (1964). Excavations at Çatal Hüyük, 1963: Third Preliminary Report. *AS* 14, 39–119.
- Merikallio, A. (2009). Rahapelaamisesta, pelihaitoista, niiden hoidosta ja ennaltaehkäisystä. Teoksessa Merikallio & Rautee 2009 (s. 88–148).
- Merikallio, A. & Rautee, R. (2009). *Rahapeliin kahdet kasvot*. Annukka Merikallio.
- Meritt, B. D. (1941). Notes on Attic Decrees. *Hesperia* 10, 301–337.
- Meritt, B. D. & Wade-Gery, H. T. (1963). The Dating of Documents to the Mid-Fifth Century II. *JHS* 83, 100–117.
- Mesk, J. (1912). Senecas Apocolocyntosis und Hercules furens. *Philologus* 71, 361–375.
- Messori Savorelli, G. & Pintaudi, R. (1996). Due domande oracolari in greco. *ZPE* 111, 183–187.
- Mette, H. J. (1952). Die ’Große Gefahr’. *Hermes* 80, 409–419.
- Meurs, J. van (1625). *Graecia ludibunda. Sive, De ludis Graecorum, liber singularis*. Elzevir.
- Meyer, E. (1928). *Geschichte des Alterthums zweiter Band, zweite, völlig neubearbeitete Auflage erste Abteilung: die Zeit der ägyptischen Grossmacht*. J. G. Cotta’sche Buchhandlung Nachfolger.

- Michaelsen, P. (2001). *Daldøs*: An almost forgotten dice board game. *Board Games Studies* 4, 19–31.
- Michaelsen, P. (2003). On some unusual types of stick dice. *Board Games Studies* 6, 9–24.
- Michałowski, K. (1962). *Palmyre. Fouilles Polonaises 1960*. Państwowe Wydawnictwo naukowe – Mouton & Co.
- Michaud, P. (2019/20). Jeu rime avec plaisir. *Universitas* 2 / 2019/20, 12–15.
- Michon, E. (1904). Un petit polyèdre à vingt faces. *BSAF* 1904, 327–329.
- Michon, E. (1906). Un dé antique en steatite, provenant d'Égypte. *BSAF* 1906, 158–159.
- Migliarini, M. A. (1860). Osservazioni sopra i numeri che usarono gli Etruschi. *ASI* 12, 3–16.
- Mihăilescu-Bîrliba, V. (2016). Games and gamers in Dacia. *Arheologia Moldovei* 39, 33–55.
- Mikkola, J. J. (1945). Viimeaikainen proosakielemme II. *Suomalainen Suomi* 1 / 1945, 77–79.
- Millard, A. (1994). *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 BC*. (State Archives of Assyria Studies Volume 2). The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Miller, E. (1868). *Mélanges de littérature grecque contenant un grand nombre de textes inédits*. Imprimerie impériale.
- Miller, S. G. (2004). *Ancient Greek Athletics*. Yale University Press.
- Miller, P. J. (2018). In the shadow of praise: epinician losers and epinician poetics. *BICS* 61:1, 21–41.
- Minas-Nerpel, M. (2007). A Demotic Inscribed Icosahedron from Dakhleh Oasis. *JEA* 93, 137–148.
- Minervini, G. (1853). Ossi antichi – Pietra incisa del sig. duca de Luynes. *Bullettino archeologico napoletano* 1, 192.
- Minniti, C. (2006). I resti ossei animali provenienti da Tell Tuqan (Siria): campagna di scavo 1993. Teoksessa F. Baffi (toim.), *Tell Tuqan. Ricerche archeologiche italiane nella regione del Maath (Siria)*. (Università di Lecce, Dipartimento di beni culturali, Collana del Dipartimento 13) (s. 313–328). Congedo Editore.
- Minniti, C. & Peyronel, L. (2005). Symbolic or Functional Astragali from Tell Mardikh-Ebla (Syria). *Archaeofauna* 14, 7–26.
- Minto, A. (1921). Populonia. *NSA* 1921, 301–336.
- Minto, A. (1925). Populonia – Scavi e scoperte fortuite nella località di Porto Baratti durante il 1924–25. *NSA* 1925, 346–373.
- Minunno, G. (2017). Ritual Activities at Tell Afis during the Iron Age. *ARAM Periodical* 29, 71–88.
- Mirhady, D. C. & Schwarz, C. (2011). Dikastic Participation. *CQ* 61, 744–748.
- Mommsen, T. (1889). *Römisches Strafrecht*. (Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft. Erste Abteilung, vierter Teil). Verlag von Duncker & Humblot.
- Montefiore, H. (1981). *Paul the Apostle*. Fount.
- Montelius, O. (1895). *Les temps préhistoriques en Suède et dans les autres pays scandinaves* (traduit par S. Reinach). Ernest Leroux, éditeur.
- Montevocchi, O. (toim.). (1953). *Papyri Bononienses (P. Bon.) I (1-50)*. (Pubblicazioni dell'Università cattolica del Sacro Cuore, Nuova serie 42). Società Editrice "Vita e pensiero".
- Montevocchi, O. & Pigghi, G. B. (1947). Prima ricognizione dei papiri dell'Università di Bologna. *Aegyptus* 27, 159–184.
- Montfaucon, B. de (1722). *L'antiquité expliquée et représentée en figures tome troisième seconde partie, seconde édition, revue et corrigée*. Florentin Delaulne, la veuve d'Hilaire Foucault, Michel Clousier, Jean-Geoffroy Nyon, Etienne Ganeau, Nicolas Gosselin, et Pierre-François Giffart.
- Moore, K. M. (1993). Bone Tool Technology at Gonur Depe. *Information Bulletin* 19, 218–227.
- Moran, E. (1970). Varieties of Pathological Gambling. *British Journal of Psychiatry* 116, 593–597.
- Moretti, J.-C. (2001). *Klêrôtéria* trouvés à Délos. *BCH* 125, 133–143.
- Moretti, J.-C. & Laroche, D. (2010). Le temple de l'oracle d'Apollon à Claros. *Les Dossiers d'Archéologie* 342, 16–23.
- Moretti, J.-C., Bresch, N., Bonora, I., Laroche, D. & Riss, O. (2014). Le temple d'Apollon et le fonctionnement de l'oracle. Teoksessa J.-C. Moretti & L. Rabatel (toim.), *Le sanctuaire de Claros et son oracle. Actes du colloque international de Lyon, 13–14 janvier 2012*. (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 65) (s. 33–49). Maison de l'Orient et de la Méditerranée.

- Morgan, T. (2007). *Popular Morality in the Early Roman Empire*. Cambridge University Press.
- Morgan, M. G. (1975). Three Non-Roman Blood Sports. *CQ* 25, 117–122.
- Moskovszky, É. (1973). Larentia and the God. *Archaeological Aspects of an Ancient Roman Legend*. *AArchHung* 25, 241–264.
- Mosso, A. (1907). Villaggi preistorici di Caldare e Cannatello presso Girgenti. *MonAL* 18, 573–690.
- Mosso, A. (1908). Ceramica neolitica di Phaestos e vasi dell'epoca minoica primitiva. *MonAL* 19, 141–224.
- Mosso, A. (1912). *Le Origini della Civiltà Mediterranea, nuova edizione postuma*. Fratelli Treves.
- Mounin, G. (1968). *Storia della linguistica dalle origini al XX secolo (Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, traduzione del francese di M. Maglione). (Universale economica 576). Feltrinelli Editore.
- Mowat, R. (1895). Monuments représentant le jeu des latroncules. *BSAF* 1895, 238–245.
- Mowat, R. (1897a). La description d'un dé en jade noir verdâtre. *BSAF* 1897, 307–310.
- Mowat, R. (1897b). Note additionelle. *BSAF* 1897, 447.
- Mowat, R. (1898). Contremarques sur des Tessères Romaines de Bronze et de Plomb. *RIN* 11, 21–42.
- Mrose, H. (1914). Noch einmal 'Kürbis' = 'Dummkopf'. *Berliner philologische Wochenschrift* 34, 383.
- Much, R. (1937). *Die Germania des Tacitus*. (Germanische Bibliothek. Erste Abteilung. Sammlung germanischer Lehr- und Handbücher V. Reihe: Altertumskunde dritter Band). Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Much, R. (1967). W. Lange (toim.), *Die Germania des Tacitus. Dritte, beträchtlich erweiterte Auflage, unter Mitarbeit von H. Jankuhn*. (Germanische Bibliothek. Fünfte Reihe. Handbücher und Gesamtdarstellungen zur Litteratur- und Kulturgeschichte). Carl Winter – Universitätsverlag.
- Muchembled, R. (toim.). (1995). *Urheileva ja leikkivä ihmisen* (suom. R. Scott). (Eurooppa). WSOY.
- Muir, J. (1866). Miscellaneous hymns from the Rig and Atharva Vedas. *JAS* 2, 26–43.
- Mulgan, R. G. (1984). Lot as a Democratic Device of Selection. *The Review of Politics* 46, 539–560.
- Müller, M. (1861). *Lectures on the Science of Language*. Longman, Green, Longman, and Roberts.
- Müller, M. (1866). *Lectures on the Science of Language, Fifth Edition, Revised*. Longmans, Green, and Co.
- Müller, M. (1873a). Lectures on Mr. Darwin's Philosophy of Language. First Lecture. *Fraser's Magazine* 7, 525–541.
- Müller, M. (1873b). Lectures on Mr. Darwin's Philosophy of Language. Second Lecture. *Fraser's Magazine* 7, 659–678.
- Müller, M. (1873c). Lectures on Mr. Darwin's Philosophy of Language. Third Lecture. *Fraser's Magazine* 8, 1–24.
- Müller, M. (1874a). *The Etruscan Language*. A Paper read before the Philological Society by Rev. Isaac Taylor. *The Academy* 5, 13–14.
- Müller, M. (1874b). *Etruscan Researches*. By Isaac Taylor. *First Notice*. *The Academy* 5, 372–374.
- Müller, J. (1918). Das Fangensteinchenspiel in den Rheinlanden. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 28, 26–41.
- Müller-Graupa, E. (1930). Zu Senecas Apokolokyntosis. *Philologus* 85, 303–321.
- Müller-Wille, M. (1978). Das Schiffgrab von der Ile de Groix (Bretagne) – Ein Exkurs zum "Bootkammergrab von Haithabu". Teoksessa K. Schietzel (toim.), *Das archäologische Fundmaterial III der Ausgrabung Haithabu*. (Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 12) (s. 48–84). Karl Wachholtz Verlag.
- Mulville, J., Wolfhagen, J., Daujat, J., Orton, D. & Twiss, K. C. (2015). Faunal Remains. *Çatalhöyük Archive Report* 2015, 102–106.
- Mulvin, L. & Sidebotham, S. E. (2004). Roman Game Boards from Abu Sha'ar (Red Sea Coast, Egypt). *Antiquity* 78, 602–617.
- Murdock, G. P. (1967). *Ethnographic Atlas*. University of Pittsburgh Press.
- Muret, M.-A. (1585). *L. Annaeus Seneca a M. Antonio Mureto correctus et notis illustratus*. B. Grassius.

- Murray, H. J. R. (1913). *A History of Chess*. Clarendon Press.
- Murray, H. J. R. (1952). *History of Board Games other than Chess*. Oxford University Press (repr. 2002).
- Muscarella, O. W. (1974). The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran. *MMJ* 9, 35–90.
- Muss-Arnolt, W. (1892). On Semitic Words in Greek and Latin. *TAPhA* 23, 35–156.
- Mäkeläinen, O. (1980). Kielen synnyn ongelma – ratkaisuehdotus. Teoksessa *Kielitieteen päivät Turussa 9.–10. 2. 1980 – esitelmien tiivistelmät* (s. 36–37). Turun yliopisto.
- Mäyrä, F. (2004). Virtuaaliset pelit ja leikit. Teoksessa Piironen 2004 (s. 422–428).
- Naber, S. A. (toim.). (1864–1865). *Photii Patriarchae Lexicon*. E. J. Brill.
- Nauta, R. R. (1987). Seneca's *Apocolocyntosis* as Saturnalian Literature. *Mnemosyne* 40, 69–96.
- Nauta, R. R. (2004). Catullus 63 in a Roman Context. *Mnemosyne* 57, 596–628.
- Needler, W. (1953). A Thirty-Square Draught-Board in the Royal Ontario Museum. *JEA* 39, 60–75.
- Neils, J. (1992). The Morgantina Phormiskos. *AJA* 96, 225–235.
- Neils, J. (2003). Children and Greek Religion. Teoksessa Neils & Oakley 2003a (s. 139–161).
- Neils, J. & Oakley, J. H. (2003a). *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past*. Yale University Press.
- Neils, J. & Oakley, J. H. (2003b). Catalogue. Teoksessa Neils & Oakley 2003a (s. 195–312).
- Nelis-Clément, J. (2002). Les métiers du cirque, de Rome à Byzance : entre texte et image. *CCG* 13, 265–309.
- Nelson, M. (2020). Battling on Boards: The Ancient Greek War Games of Ship-Battle (*Naumachia*) and City-State (*Polis*). *Mouseion* 17, 3–42.
- Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing Group (repr. Hendrickson Publishers, 2002).
- Neppi Modona, A. (1967). Sirkus ja amfiteatteri. Teoksessa Salvan & Caporali 1967 (s. 163–173).
- Nerman, B. (1931). *The Poetic Edda in the Light of Archaeology*. (Viking Society for Northern Research, Extra Series IV). Published for the Viking Society for Northern Research by Curtis and Beamish, Ltd.
- Nerman, B. (1935). *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Neveux, M. (1967). Jeux de hasard. Teoksessa Caillois 1967b (s. 443–598).
- Neumann, J. von & Morgenstern, O. (2004). *Theory of Games and Economic Behavior, Sixtieth Anniversary Edition*. (Princeton Classic Editions). Princeton University Press (repr. 2007).
- Newman, O. (1972). *Gambling: Hazard and Reward*. Athlone Press.
- Nielsen, M., Kaimio, J. & Jarva, E. (2003). *Etruskit*. WSOY.
- Niemelä, O. (2013). *Lotto. Lottokansaksi lottotyön matkassa*. Sammakko.
- Nikkilä, N. (2020). Edes jotain noppia. *Turun ylioppilaslehti* 6 / 2020, 28–29.
- Nikolaidis, A. G. (1986). Ἑλληνικός – βαρβαρικός. Plutarch on Greek and Barbarian Characteristics. *WS* 99, 229–244.
- Nikulina, E. A. & Schmölcke, U. (2008). Les Osselets, ancêtres du jeu de dès. *Pour la science* 365, 40–43.
- Nilsson, M. P. (1913). Würfelorakel ἐπὶ Σκίρω. *ARW* 16, 316–317.
- Nissinen, M. (2015). Jumala sattuman kesyttäjänä. Teoksessa Hetemäki ym. 2015 (s. 47–48).
- Nobili, C. (2013). Il gioco nell'Inno omerico a Ermete. Teoksessa Lambrugo & Torre 2013 (s. 155–160).
- Nogara, B. (1931). Dadi. Teoksessa *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti XII Croce-Dir* (s. 217–218). Edizioni Istituto G. Treccani.
- Nollé, J. (1982). Epigraphica varia. *ZPE* 48, 267–282.
- Nollé, J. (1987). Südkleinasiatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit. *AW* 18:3, 41–49.
- Nony, D. (1968). Claude et les Espagnols, sur un passage de l'”Apocoloquintose”. *MCV* 4, 51–72.
- Norberg, J. R. (2000). Tipstjänst och de illegala tipsbolagen. Teoksessa B. G. Nilsson (toim.), *Idrottens själ*. (Nordiska museets och Skansens årsbok 2000) (s. 114–137). Nordiska Museet.

- Norrmann, R. & Haarberg, J. (1980). *Nature and Language. A semiotic study of cucurbits in literature*. Routledge & Kegan Paul.
- Noy, D. (1972). Folklore. Teoksessa C. Roth & G. Wigoder (toim.), *Encyclopaedia Judaica Volume 6 Di-Fo* (1374–1410). Keter Publishing House (repr. 1974).
- Nunnally, J. C. (1965). Individual Differences in Word Usage. Teoksessa S. Rosenberg (toim.), *Directions in Psycholinguistics* (s. 203–234). The Macmillan Company.
- Nurmela, T. (1975). *Vanha Varis eli tuntematon Boccaccio*. WSOY.
- Nuțu, G. & Boțan, S. P. (2009). Roman Board Game Pieces in Northern Dobruja. *Peuce* 7, 145–156.
- Nuțu, G. & Stanc, S. (2016). Carved bone and antler in northern Dobruja. Teoksessa Vitezović 2016 (s. 226–235).
- Nykl, A. R. (1941). Dice in an Old Czech Passion Play. *Slavonic Year-Book, American Series* 1, 200–205.
- Nykysuomen sanakirja, 9. painos*. Päätoim. M. Sadeniemi. WSOY, 1985.
- Ó Riordáin, S. P. (1939–1940). Excavations at Cush, Co. Limerick (1934 and 1935). *PRIA* 45, 83–181.
- Ó Riordáin, S. P. (1948–1950). Lough Gur Excavations: Carraig Aille and the "Spectacles". *PRIA* 52, 39–111.
- Oakley, J. H. (2003). Death and the Child. Teoksessa Neils & Oakley 2003a (s. 163–194).
- Okkola, T. (1928). *Suomen kansan kilpa- ja kotileikkejä*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 175). SKS.
- Okkonen, O. (1936). *Antiikin taide*. WSOY.
- Okkonen, O. (1960). *Antiikin taide, toinen, uudistettu painos*. WSOY.
- Oksala, T. & Palmén, E. (1989). *Horatiuksen oodeja*. Finn Lectura.
- Oliphant, M. (2002). Learned systems of arbitrary reference: the foundation of human linguistic uniqueness. Teoksessa T. Briscoe (toim.), *Linguistic Evolution through Language Acquisition* (s. 23–52). Cambridge University Press.
- Oliver Foix, A. (1996). Fauna y vegetación en los ritos culturales ibéricos. *CPAC* 17, 281–308.
- Olson, S. D. (toim.). (2012). Polybius, *unattributed fragments*. Teoksessa *The Histories Volume VI*. (Loeb Classical Library 161). Harvard University Press.
- Olzscha, K. (1957). Schrift und Sprache der Etrusker. *Historia* 6, 34–52.
- Olzscha, K. (1959). Die Kalenderdaten der Agramer Mumienbinden. *Aegyptus* 39, 340–355.
- Olzscha, K. (1966). Die punisch-etruskischen Inschriften von Pyrgi. *Glotta* 44, 60–108.
- Olzscha, K. (1968). Etruskisch *θu* "eins" und indogermanisch *du-ō "zwei". *IF* 73, 146–153.
- Omena, L. M. de & Funari, P. P. A. (2016). O ridiculo de um funeral: a simbologia da morte na sátira *Apocolocyntosis* de Sêneca. Teoksessa L. M. de Omena & P. P. A. Funari (toim.), *As Experiências Sociais da Morte. Diálogos Interdisciplinas* (s. 53–80). Paco Editorial.
- Opie, I. & Opie, P. (1969). *Children's Games in Street and Playground*. Clarendon Press.
- Ormerod, H. A. (1912). A New Astragalos-Inscription from Pamphylia. *JHS* 32, 270–276.
- Orsi, P. (1911). Rapporto preliminare sulla quinta campagna di scavi nelle Calabrie durante l'anno 1910. *NSA suppl.* 1911.
- Orsi, P. (1912). Scavi di Calabria nel 1911 (relazione provvisoria). *NSA suppl.* 1912.
- Orsi, P. (1913). Scavi di Calabria nel 1913 (relazione provvisoria). *NSA suppl.* 1913.
- Orsi, P. (1915). Scavi nella anonima città a Serra Orlando. *NSA* 1915, 233–234.
- Orsi, P. (1917). Campagne di scavo degli anni 1914 e 1915 nella necropoli di Locri Epizefiri. *NSA* 1917, 101–167.
- Orsi, P. (1925). Siracusa. Nuova necropoli greca dei sec. VII–VI. *NSA* 1925, 176–208.
- Orthmann, W. (1967). *Das Gräberfeld bei Ilca*. Franz Steiner Verlag.
- Osten, H. H. von der (1937a). *The Alishar Hüyük Seasons of 1930–32 Part I*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 28; Researches in Anatolia 7). The University of Chicago Press.

- Osten, H. H. von der (1937b). *The Alishar Hüyük Seasons of 1930–32 Part II*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 29; Researches in Anatolia 8). The University of Chicago Press.
- Osten, H. H. von der (1937c). *The Alishar Hüyük Seasons of 1930–32 Part III*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 30; Researches in Anatolia 9). The University of Chicago Press.
- Osten, H. H. von der & Schmidt, E. F. (1932). *The Alishar Hüyük Season of 1927 Part II*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 7; Researches in Anatolia 3). The University of Chicago Press.
- Osthoff, H. (1891). Lat. sors. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 17, 158–161.
- Ostir, K. (1921). *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft I*. Ed. Beyers Nachfolger.
- Otto, A. (1890). *Die Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*. B. G. Teubner.
- Owen, S. G. (toim.). (1924). *P. Ovidi Nasonis Tristium liber secundus*. Clarendon Press (*repr.* A. M. Hakkert, 1967).
- Özbaşaran, M. & Duru, G. (2006). IST Area / İST Alanı. *Çatalhöyük Archive Report* 2006, 115–121.
- Pace, A. (2015). *Miles ludens*. Il gioco e i soldati nella Britannia romana. *Teoksessa Lambrugo & Slavazzi* 2015 (s. 43–49).
- Pack, R. A. (1967). On Artemidorus and His Arabic Translator. *TAPhA* 98, 313–326.
- Pack, R. A. (1974). Trimalchio's Game (Petronius 33). *CPh* 69, 214–215.
- Packel, E. W. (2006). *The Mathematics of Games and Gambling, Second Edition*. (Anneli Lax New Mathematical Library 28). The Mathematical Association of America.
- Paetsch, M. (2011). Uusille mantereille. *Geo* 4 / 2011, 42–51.
- Pagès, G. (2007). Hasard et duplicité. *Psychotropes* 13:3–4, 77–96.
- Pagnotta, C. (2017). Sull'occasione compositiva del centone *De alea* (AL 8 R², vv. 4-5). *AL. Rivista di Studi di Anthologia Latina* 8, 191–202.
- Pakkanen, J. (2004). Jalkapallo: peli ja leikki. *Teoksessa Piironen* 2004 (s. 286–287).
- Paleothodoros, D. (2022). Board Games Equipment from Archaeological Contexts in Archaic Attica. *Board Game Studies Journal* 16, 129–157.
- Pallottino, M. (1955). *The Etruscans* (translated from the italian by J. Cremona). Penguin Books.
- Palmer, H. (1964). Part IV – The Classical and Roman Periods (625 B.C. – ca. A.D. 100). *Teoksessa C. W. Blegen, H. Palmer & R. S. Young, The North Cemetery*. (Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XIII) (s. 65–327). American School of Classical Studies at Athens.
- Palmgren, M. (2004). Urheilijan tapaturmaturvaa koskeva laki – avoimia kysymyksiä. *Teoksessa Halila* 2004 (s. 172–186).
- Palomäki, J. (2015). Pokeri, tunteet ja taito. *Teoksessa Hetemäki ym.* 2015 (s. 178–179).
- Panitz-Cohen, N., Yahalom-Mack, N. & Mazar, A. (2009). Various Finds: Clay, Stone, Ivory, Bone and Faience Objects and Vessels. *Teoksessa N. Panitz-Cohen & A. Mazar (toim.), Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996 Volume III. The 13th–11th Century BCE Strata in Areas N and S*. (The Hebrew University of Jerusalem, The Institute of Archaeology, The Beth-Shean Valley Archaeological Project Publication No. 3) (s. 742–763). The Israel Exploration Society – The Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem.
- Panofka, T. (1832). Lettres concernant le Rapport sur les vases de Volci 2: Lettre de Mr. Panofka à Mr. Gerhard. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1832, 65–73.
- Papaconstantinou, A. (1994). Oracles chrétiens dans l'Égypte byzantine: le témoignage des papyrus. *ZPE* 104, 281–286.
- Papaikonomou, I.-D. (2006). L'interprétation des "jouets" trouvés dans les tombes d'enfants d'Abdère. *Teoksessa A.-M. Guimier-Sorbets, M. B. Hatzopoulos & Y. Morizot (toim.), Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (décembre 2002) et d'Athènes (janvier 2004)*. (*Μελετήματα* 45) (s. 239–249). Diffusion de Boccard.

- Papaikononou, I.-D. (2008). Enfance et identité sexuée dans les cités grecques. Teoksessa F. Gusi, S. Muriel & C. Olària (toim.), *Nasciturus, infans, puerulus. Vobis mater terra. La muerte en la infancia* (s. 683–710). Servei d'investigacions arqueològiques i prehistòriques, Diputació de Castelló.
- Papaikononou, I.-D. (2017). Le dieu bouc arcadien : allaitement et mixanthropie. Teoksessa P. Linant de Bellefonds & A. Rouveret (toim.), *L'Homme-animal dans les arts visuels. Image et créatures hybrides dans le temps et dans l'espace* (s. 118–131). Les Belles Lettres / Presses Universitaires de Paris Nanterre.
- Papaoikononou, Y. (1981). L'enfant aux astragales. A propos d'une stèle funéraire crétoise. *BCH* 105, 255–263.
- Papargyriou, E. (2008). Intertextuality as a Reading Performance: Playful Citations in Yannis Skarimbas's *Μαριάμπας*. *Journal of Modern Greek Studies* 26, 159–183.
- Papias (1485). *Elementarium Doctrinae Rudimentum*. Andreas de Bonetis.
- Parke, H. W. (1985). *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. Croom Helm.
- Parker, R. (2015). The Lot Oracle at Dodona. *ZPE* 194, 111–114.
- Parker, R. (2016). Seeking Advice from Zeus at Dodona. *G&R* 63, 69–90.
- Parlett, D. (2009). Elements of chance and skill in games. Teoksessa Silva 2009 (s. 73–86).
- Parmentier, A. (1912). *Les Jeux et les Jouets. Leur Histoire*. ("La Petite Bibliothèque", Série A, Sports et Voyages). Librairie Armand Colin.
- Partanen, A. (2005). 25 108 merkkiä. *Image 8 / 2005*, 65–71.
- Pascal, B. (1669). *Pensées de monsieur Pascal sur la religion & sur quelques autres sujets, qui ont été trouvées après sa mort parmi ses papiers. Revüe, corrigée, & augmentée de nouveau dans cette dernière Edition, tome premier*. Claude Chize.
- Pasquini, G. B. (1829). Museo Casuccini in Chiusi. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1829, 180–181.
- Pau, C. (2007). Elementos de adorno en época campaniforme en Sicilia, Cerdeña y Córcega. *@rqueología y Territorio* 4, 23–46.
- Paul, S. (1971). Afrikanische Fangsteinspiele. *ZE* 96, 32–70.
- Paul, G. M. (1985). Sallust, *Catiline* 14. 2. *Phoenix* 39:2, 158–161.
- Pauli, C. (1882). *Die etruskischen Zahlwörter*. (Etruskische Forschungen und Studien. Drittes Heft). Verlag von Albert Heitz.
- Pauli, C. (1894). *Eine vorgriechische Inschrift von Lemnos, 2. Abteilung*. (Altitalische forschungen zweiter Band). Johann Ambrosius Barth.
- Pauw, J. C. de (1726). *Diatribes de alea veterum. Ad epigramma Agathiae scholastici*. Apud Guiljelmum Croon.
- Pavolini, C. & Rathje, A. (1980). Begyndende boligarkitektur med stenfundamenter i Latium og Ficana. Teoksessa *Ficana. En milesten på veien til Roma* (s. 67–79). Museum Tusulanum Press.
- Pearson, A. C. (toim.). (1917). *The Fragments of Sophocles*. Cambridge University Press.
- Pekkanen, T. (suom.). (1988). Tacitus, *Germania*, 2. *painos*. Yliopistopaino.
- Pendlebury, J. D. S. (1939). *The Archaeology of Crete. An Introduction*. (Methuen's Handbooks of Archaeology). Methuen & Co.
- Penhallurick, R. (2003). *Studying the English Language*. Palgrave Macmillan.
- Pennick, N. (1988). *Games of the Gods. The Origin of Board Games in Magic and Divination*. Rider.
- Perdrizet, P.-F. (1893). Sur l'introduction en Grèce du coq et des combats de coqs à propos d'un lécythe archaïque du Musée du Louvre. *RA* 1893:1, 157–167.
- Perdrizet, P. F. (1898a). The Game of Morra. *JHS* 18, 129–132.
- Perdrizet, P. (1898b). Lécythe attique trouvé à Chypre. *BCH* 22, 417–420.
- Perdrizet, P. (1900). Sur la stèle archaïque de Pharsale. *BCH* 24, 358–360.
- Perdrizet, P. (1908). *Monuments figurés: petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*. (Fouilles de Delphes tome V). Albert Fontemoing, éditeur.
- Perdrizet, P. (1921). Le témoignage d'Eschyle sur le sac d'Athènes par les Perses. *REG* 34, 57–79.

- Perdrizet, P. (1931). Le jeu alexandrin de l'icosaèdre. *BIAO* 30, 1–16.
- Perego, E. (2010). Magic and Ritual in Iron Age Veneto, Italy. *Papers from the Institute of Archaeology* 20, 67–96.
- Pernice, E. (1891). Italische Mine. *RhM* 46, 626–632.
- Pernice, E. (1894). *Griechische Gewichte. Gesammelt, beschrieben und erläutert.* Weidmannsche Buchhandlung.
- Perry-Gal, L. (2014). Bone Assemblage. Teoksessa I. Stern (toim.), *The Excavations of Maresha Subterranean Complex 57: The 'Heliodorus' Cave.* (BAR International Series 2652) (s. 107–108). Archaeopress.
- Perälä, M. (2004). Itse, tietoisuus ja toiminta stoalaisessa psykologiassa ja etiikassa. Teoksessa Kaarakainen & Kaukua 2004 (s. 42–56).
- Petermann, H. (1860). *Reisen im Orient erster Band.* Verlag von Veit & Comp.
- Petersen, E. & Luschan, F. von (1889). *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis.* (Reisen im südwestlichen Kleinasien II). Carl Gerold's Sohn.
- Petrie, F. (1933). *Ancient Gaza III. Tell el Ajjūl.* British School of Archaeology in Egypt – Bernard Quaritch.
- Petrie, F. (1934). *Ancient Gaza IV. Tell el Ajjūl.* British School of Archaeology in Egypt – Bernard Quaritch.
- Petrie, W. M. F. & Quibell, J. E. (1896). *Naqada and Ballas. 1895.* Bernard Quaritch.
- Petrus Martyr ab Angleria (1521). *De nuper sub D. Carolo repertis Insulis, simulque incolarum moribus.* Adam Petri.
- Petrus Martyr ab Angleria (1530). *De Orbe Novo.* Apud Michaellem de Eguia.
- Pézarid, M. & Pottier, E. (1913). *Musée du Louvre. Les antiquités de la Susiane (mission J. de Morgan).* Ernest Leroux.
- Pfeiffer, R. (toim.). (1949). *Callimachus volumen I Fragmenta.* Typographeus Clarendonianus.
- Pfiffing, A. J. (1969). *Die etruskische Sprache. Versuch einer Gesamtdarstellung.* Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Philadelphus, A. (1922). Bases archaïques trouvées dans le mur de Thémistocle à Athènes. *BCH* 46, 1–35.
- Phillips, E. D. (1957). A Suggestion about Palamedes. *AJPh* 78, 267–278.
- Picard, C. (1922). *Éphèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord.* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 123). E. de Boccard.
- Picard, C. (1929). Les antécédents des "Astragalizontes" Polyclétéens, et la consultation par les dés. *REG* 42, 129–136.
- Picard, C. (1930). Le "presage" de Cléoménès (507 av. J.-C.) et la divination sur l'Acropole d'Athènes. *REG* 43, 262–278.
- Picard, C. (1935). Archéologie suédoise en Grèce. *RA* 1935, 125–127.
- Piccione, P. A. (2007). The Egyptian Game of Senet and the Migration of the Soul. Teoksessa Finkel 2007a (s. 54–63).
- Picoche, J. (1971). *Nouveau dictionnaire étymologique du français.* (Les usuels). Hachette-Tchou.
- Picoche, J. (1992). *Précis de lexicologie française. L'étude et l'enseignement du vocabulaire, nouvelle édition revue et mise à jour.* (Série Linguistique). Editions Nathan.
- Pietarinen, J. (2005). *Platonin filosofia, toinen, uusittu painos.* Kirja-Aurora.
- Pietilä, P., Kanto, A. & Starck, J. (1993). *World Sports Clubin suuri rahapelikirja.* Peli-tieto.
- Pihkala, L. (1919). Urheilu. Teoksessa J. Castrén, J. Forsman, K. Grotenfelt, E. N. Setälä, U. Saxén, I. Välikangas & Y. Wichmann (toim.), *Tietosanakirja, kymmenes osa. Työehtosopimus-Öölanti* (s. 259–268). Tietosanakirja-osakeyhtiö.
- Pihkala, L. (1945). Sellaista on urheilu. *Suomalainen Suomi* 1 / 1945, 29–35.
- Piironen, L. (toim.). (2004). *Leikin pikkujättiläinen.* WSOY.
- Pinker, S. (1995). *The Language Instinct. The New Science of Language and Mind.* Penguin Books.
- Pinney, G. (1986). Money-bags? *AJA* 90, 218.

- Pinon, R. (1967). Les jouets. Teoksessa Caillois 1967b (s. 287–342).
- Pisani, V. (1959). Obiter scripta. *Paideia* 14, 168–181.
- Pisani, V. (1986). *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino, seconda edizione, prima ristampa.* (Manuale storico della lingua latina vol. IV). Rosenberg & Sellier.
- Pisani, M. (2013). Sofistica e gioco sull'astragalo di Sotades. Socrate, le Charites e le *Nuvole*. *Horti Hesperidum* III:1, 55–83.
- Pisani Sartorio, G. (1977). Esame preliminare dei materiali archeologici (scavo 1974–1975). *PP* 32, 35–61.
- Pittau, M. (1996). Gli Etruschi e Cartagine: i documenti epigrafici. Teoksessa M. Khanoussi, P. Ruggeri & C. Vismara (toim.), *L'Africa romana. Atti dell'XI Convegno di studio Cartagine, 15–18 dicembre 1994.* (Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari 28.3) (s. 1657–1674). Editrice Il Torchietto.
- Plastow, M. (2011). L'origine du langage. *La revue lacanienne* 11, 173–180.
- Platon, N. (1958). Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958. *Kretika Chronika* 12, 459–483.
- Pocetti, P. (1998). "Fata canit foliisque notas et nomina mandat". Scrittura e forme orcolari nell'Italia antica. Teoksessa I. Chirassi Colombo & T. Seppilli (toim.), *Sibille e Linguaggi Oracolari. Mito Storia Tradizione.* (Ichnia 3) (s. 75–105). Istituti editoriali e poligrafici internazionali.
- Pomadère, M. (2018). Ambiguïté des jeux et jouets dans la culture matérielle du monde égéen aux âges du bronze moyen et récent. *Kentron* 34, 61–85.
- Poole, R. S. (1873). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Italy.* Woodfall and Kinder.
- Poole, R. S., Head, B. V. & Gardner, P. (1876). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Sicily.* Order of the Trustees.
- Pope, M. K. (1952). *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman. Phonology and Morphology, Revised Edition.* (Publications of the University of Manchester CCXXIX, French Series No. VI). Manchester University Press (*repr.* 1966).
- Popkin, P. R. W. (2013). Hittite animal sacrifice. Integrating zooarchaeology and textual analysis. Teoksessa G. Ekroth & J. Wallensten (toim.), *Bones, Behaviour and Belief. The Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond.* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 4° 55) (s. 101–114). Svenska institutet i Athen.
- Poplin, F. (1984). Contribution ostéo-archéologique à la connaissance des astragales de l'Antre corycien. *BCH suppl.* 9, 381–393.
- Poplin, F. (2004–2005). Numération et orientation des dés antiques et médiévaux. *BSAF* 2004–2005, 51–65.
- Porthan, H. G. (respondenti J. Bergius). (1789). *Cogitationes de vi linguae in gentis ingenium.* Typis Frenckellianis.
- Porthan, H. G. (respondenti J. H. Avellan). (1795). *De linguarum usu historico.* Typis Frenckellianis.
- Porthan, H. G. (1963a). Collegium logicum. Teoksessa Aaltonen ym. 1963 (s. 1–128).
- Porthan, H. G. (1963b). Grundritning till läran om människans själ. Teoksessa Aaltonen ym. 1963 (s. 129–200).
- Potter, E. C. (1992). On being interested in the extreme. *Journal and Proceedings of the Royal Society of New South Wales* 125, 79–91.
- Pottier, E. (1886). Fouilles dans la nécropole de Myrina. Osselets avec marques et inscriptions. *BCH* 10, 210–215.
- Pottier, E. & Reinach, S. (1882). Fouilles dans la nécropole de Myrina (suite). *BCH* 6, 388–433.
- Pottier, E. & Reinach, S. (1886). *Terres cuites et autres antiquités trouvées dans la nécropole de Myrina. Catalogue raisonné.* (Fouilles de l'École Française d'Athènes). Imprimeries réunies C. – Motteroz.
- Pottier, E. & Reinach, S. (1887). *La Nécropole de Myrina. Recherches archéologiques exécutées au nom et aux frais de l'École française d'Athènes.* Ernest Thorin.
- Pouilloux, J. (1952). Promanties collectives et protocole delphique. *BCH* 76, 484–513.

- Poux, M. (2019). Voter dans les sanctuaires en Gaule romaine : Espaces architecturaux, indices matériels et cadre institutionnel. Teoksessa A. Borlenghi, C. Chillet, V. Hollard, L. Lopez-Rabatel & J.-C. Moretti (toim.), *Voter en Grèce, à Rome et en Gaule. Pratiques, lieux et finalités*. (Histoire & Épigraphie 1) (s. 471–518). MOM Éditions.
- Precht, R. D. (2009). Herkkä gorilla. *Geo* 9 / 2009, 62–77.
- Preisendanz, K. (toim.). (1912). *Carmina Anacreontea e Bybl. Nat. Par. Cod. Gr. Suppl. 384*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). B. G. Teubner.
- Preisendanz, K. (1913). Die Homeromantie Pap. Lond. CXXI. *Philologus* 72, 552–556.
- Presuhn, E. (1882). *Pompeji. Die neuesten Ausgrabungen von 1874 bis 1881, zweite verbesserte und sehr vermehrte Auflage. Zehn Abtheilungen*. T. O. Weigel.
- Prêtre, C. (1997). Imitation et miniature. Étude de quelques suffixes dans le vocabulaire délien de la parure. *BCH* 121, 673–680.
- Price, S. (2012). Religious Mobility in the Roman Empire. *JRS* 102, 1–19.
- Priemé, A. (2003). Syvyiden supraivot. *Tieteen Kuvalehti* 16 / 2003, 30–35.
- Pritchett, W. K. (1977). The Hellenotamiai and Athenian Finance. *Historia* 26, 295–306.
- Prummel, W. (2011). Dieren in de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen op de Oldehoveterp te Leeuwarden. *Leovardia* 35:2, 19–21.
- Prummel, W., Halici, H. & Verbaas, A. (2011). The bone and antler tools from the Wijnaldum-Tjitsma terp. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 3, 65–103.
- Pruss, F. (1984). *Noppapelit (Würfelspiele für jung und alt, suom. P. Leistén)*. (Taito + tietö). Otava.
- Przyluski, J. (1942). *L'évolution humaine*. (Bibliothèque de philosophie contemporaine). Presses universitaires de France.
- Pula, R. P. (1992). The Nietzsche-Korzybski-Sapir-Whorf Hypothesis? *ETC: A Review of General Semantics* 49, 50–57.
- Pulbrook, M. (1981). The title of Seneca's satire on Claudius. *Hermathena* 130–131, 113–114.
- Purcell, N. (1995). Literate Games: Roman Urban Society and the Game of *Alea*. *P&P* 147, 3–37.
- Pusch, E. B. (2007). The Egyptian 'Game of Twenty Squares'. Is It Related to 'Marbles' and the Game of the Snake? (Das Verhältnis von Zwanzig-Felder-Spiel, Kugel-Spiel und Schlangen-Spiel, translated by G. Puschnigg). Teoksessa Finkel 2007a (s. 69–86).
- Pütz, M. & Verspoor, M. H. (toim.). (2000). *Explorations in Linguistic Relativity*. (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science series IV, Current issues in linguistic theory 199). John Benjamins Publishing Company.
- Puzo, M. (1977). *Inside Las Vegas*. Charter Books.
- Queyrel, F. (1987). Le motif des quatre osselets figuré sur des jas d'ancre. *Archaeonautica* 7, 207–212.
- Queyrel, F. (1997). Le motif des quatre osselets sur un jas d'ancre du Musée d'Apollonia de Cyrénaïque. *LibAnt* 3, 113–117.
- Quibell, J. E. (1909). *Excavations at Saqqara (1907–1908)*. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Quibell, J. E. (1913). *Excavations at Saqqara (1911–12). The Tomb of Hesy*. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Quintana Orive, E. (2009). D. 11.5 (*De aleatoribus*) y C. 3.43 (*De aleae lusu et aleatoribus*): Precedentes romanos del contrato de juego. *Anuario Jurídico y Económico Escurialense* 42, 17–37.
- Quirós R., M. A. (1986). Las glosas de Reichenau. *Filología y Lingüística* 12, 43–50.
- Raffler-Engel, W. van, Wind, J. & Jonker, A. (toim.). (1991). *Studies in Language Origins Volume 2*. John Benjamins Publishing Company.
- Rahmani, L. Y. (1967). Jason's Tomb. *IEJ* 17, 61–100.
- Rambaud, A. (1871). Le monde byzantine – le sport et l'hippodrome a Constantinople. *RDM* 94, 761–794.
- Ramelli, I. (2001). L'*Apocolocyntosis* come Opera Storica. *Gerión* 19, 477–491.
- Rangabé, A. R. (1846). Lettre de m. Rangabé à m. Letronne (suite et fin). *RA* 1846:1, 293–304.

- Ranke, H. (1920). *Das altägyptische Schlangenspiel*. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Jahrgang 1920, 4. Abhandlung). Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Rantala, M. (2019). *Ylös, ulos ja lenkille! Suomalaiset kuntoliikuntajärjestöt ja liikuntakampanjajulisteet vuosina 1941–2010*. (Liikunnan ja kansanterveyden julkaisuja 351; Bibliotheca Sigillumiana 7). Sigillum.
- Rapola, M. (1962). *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyylihistoriallisia tutkielmia kirjasuomen aiheista*. WSOY.
- Rasi, P. (1913). Kürbis-Dummkopf (in Senecas Apokolokyntosis). *Berliner philologische Wochenschrift* 33, 1661–1662.
- Rastier, F. (2007). Le langage a-t-il une origine ? *Revue française de psychanalyse* 71, 1481–1496.
- Rautee, R. (2009). Rahapelien järjestäminen. Teoksessa Merikallio & Rautee 2009 (s. 8–85).
- Rautenberg, E. (1886). Über Urnenhügel mit La Tène-Geräten an der Elbmündung. *Jahrbuch der Hamburgischen Wissenschaftlichen Anstalten* 3, 145–165.
- Ravila, P. (1967). *Totuus ja metodi. Kielitieteellisiä esseitä*. WSOY.
- Rawson, E. (1971). Prodigy Lists and the Use of the *Annales Maximi*. *CQ* 21, 158–169.
- Rayment, C. S. (1950). Roman Anti-Gambling Measures. *CW* 43, 121–122.
- Rea, J. R. (toim.). (1972). *The Oxyrhynchus Papyri Volume XL*. (Graeco-Roman Memoirs No. 56). Egypt Exploration Society.
- Redknap, M. (2005). Recreation: Games and Gaming. Teoksessa J. Gardiner & M. J. Allen (toim.), *Before the Mast. Life and Death Aboard the Mary Rose*. (The Archaeology of the *Mary Rose* Volume 4) (s. 133–141). Mary Rose Trust.
- Reese, D. S. (1989). Faunal remains from the altar of Aphrodite Ourania, Athens. *Hesperia* 58, 63–70.
- Reese, D. S. (2000). Worked Astragali. Teoksessa Shaw & Shaw 2000a (s. 398–401).
- Reeve, M. D. (1984). Apotheosis ... per saturam. *CPh* 79, 305–307.
- Rehn, A. (1999). Society is Frivolity Made Durable. Teoksessa Honkela 1999 (s. 142–146).
- Reid, T. R. (1997). The World According to Rome. *National Geographic* 192:2, 54–83.
- Reifferscheid, A. (toim.). (1860). *C. Suetoni Tranquilli praeter Caesarum libros Reliquiae*. B. G. Teubner.
- Reinach, S. (1884). Chronique d'Orient. *RA* 1884:2, 76–102.
- Reinach, S. (1885). *Traité d'épigraphie grecque*. Ernest Leroux, Éditeur.
- Reinach, S. (1922). *Répertoire de peintures Grecques et Romaines*. Éditions Ernest Leroux.
- Reiner, E. (1960). Fortune-telling in Mesopotamia. *JNES* 19, 23–35.
- Reinhardt, K. (1942). Heraklits Lehre vom Feuer. *Hermes* 77, 1–27.
- Reisner, G. A., Fisher, C. S. & Lyon, D. G. (1924). *Harvard Excavations at Samaria 1908–1910 Volume I. Text*. (Harvard Semitic Series). Harvard University Press.
- Rey, A. (2005). Retrouver la galanterie perdue. *Le Magazine littéraire* 438, 98.
- Ribbeck, O. (toim.). (1859). *D. Iunii Iuvenalis Saturae*. B. Tauchnitz.
- Richardson, E. (1986). An Archaeological Introduction to the Etruscan Language. Teoksessa Bonfante 1986a (s. 215–231).
- Richer, N. (1998). Des citoyens maîtres d'eux-mêmes : l'eukosmon de Sparte archaïque et classique. *CCG* 9, 7–36.
- Richet, C. (1936). *L'intelligence et l'homme. Études de psychologie et de physiologie, nouvelle édition*. Librairie Félix Alcan.
- Richter, W. (1887). *Die Spiele der Griechen und Römer*. (Kulturbilder aus dem klassischen Altertume 2). E. A. Seemann.
- Richter, G. M. A. (1941). An Athenian Astragalos. *BMM* 36, 122–123.
- Rieche, A. (1986). Römische Spiele in Schrift- und Sachquellen. *AU* 29:3, 40–55.
- Rieche, A. (2004). Von Astragalen, Nüssen und Würfeln. *Archäologie in Deutschland* 1 / 2004, 24–27.
- Rieche, A. (2007). Board Games and their Symbols from Roman Times to Early Christianity (translated by U. Bornemann). Teoksessa Finkel 2007a (s. 87–89).

- Ried, H. A. (1915). Über das neuentdeckte Urnengräberfeld in Grünwald bei München. *Beiträge zur Anthropologie und Urgeschicht Bayerns* 19, 13–35.
- Riedel, A. & Tecchiati, U. (2001). Gli astragali dei corredi tombali della Necropoli della prima età del Ferro di Colombara di Gazzo Veronese. *Padusa* 37, 149–151.
- Riedel, A. & Tecchiati, U. (2005). I resti animali dell'*ustrinum* di Bronzo finale di Vadena (Pfatten) presso Bolzano (scavi 1997–1998). *Revue de Paléobiologie* volume spécial 10, 121–128.
- Riemschneider, M. (1959). Spielbrett und Spielbeutel in Antike und Mittelalter. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 309–326.
- Riese, A. (1868). Die varronische litteratur seit dem jahre 1858. *Philologus* 27, 286–331.
- Riese, A. (toim.). (1869). *Anthologia latina sive poesis latinae supplementum pars prior: carmina in codicibus scripta*. In aedibus B. G. Teubneri
- Rigobianco, L. (2013). *Su numerus, genus e sexus. Elementi per una grammatica dell'etrusco*. (Quaderni di Eutopia 9). Edizioni Quasar.
- Riihelä, M. (2004). Elämä on ehkä sittenkin vain leikkiä! Teoksessa Piironen 2004 (s. 24–37).
- Riikonen, H. K. (1987). *Menippean Satire as a Literary Genre with special reference to Seneca's Apocolocyntosis*. (Commentationes Humanarum Litterarum 83). Societas Scientiarum Fennica.
- Rijkelijkhuisen, M. J. (2008). Dobbelen in Amsterdam. *Westerheem* 57, 21–23.
- Rijssen, L. van (1660). *Veritas secundum Pietatem de Lusu Aleae*. Ex officina Joannis à Waesberge.
- Rísquez, C. & García Luque, A. (2007). ¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necrópolis iberas. *Treballs d'Arqueologia* 13, 145–170.
- Rist, M. (1972). Pseudepigraphy and the Early Christians. Teoksessa D. E. Aune (toim.), *Studies in New Testament and Early Christian Literature: Essays in Honor of Allen P. Wikgren*. (Supplements to Novum Testamentum Volume XXXIII) (s. 75–91). E. J. Brill.
- Ritschl, F. W. (toim.). (1832). *Thomas Magistros, Ecloga vocum Atticarum*. Libraria Orphanotrophi.
- Rivière, Y. (1997). Les *quadruplicatores* : la répression du jeu, de l'usure et de quelques autres délits sous la République romaine. *MEFRA* 109, 577–631.
- Rix, H. (1963). Etruskisch (seit 1951). *Kratylos* 8, 113–158.
- Rix, H. (1969). Buchstaben, Zahlwort und Ziffer im alten Mittelitalien. Teoksessa *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani* (s. 845–856). Paideia.
- Robbins, F. E. (1916). The Lot Oracle at Delphi. *CPh* 11, 278–292.
- Robert, C. (1885). Athena Skiras und die Skirophorien. *Hermes* 20, 349–379.
- Robert, L. (1959). Arvio kirjasta *Didyma 2. Teil: Die Inschriften*, tekijä T. Wiegand, avustaja A. Rehm, toim. R. Harder. *Gnomon* 31, 657–674.
- Robert, L. (1968). Les épigrammes satiriques de Lucilius sur les athlètes : parodie et réalités. Teoksessa O. Reverdin (toim.), *L'épigramme grecque*. (Entretiens sur l'Antiquité classique 14) (s. 181–291). Fondation Hardt.
- Robert, L. (1971). Les colombes d'Anastase et autres volatiles. *JS* 1971, 81–105.
- Robert, L. (1976). Monnaies grecques de l'époque impériale. *RN* 6, 25–56.
- Roberts, J. M. & Sutton-Smith, B. (1962). Child Training and Game Involvement. *Ethnology* 1, 166–185.
- Roberts, J. M., Arth, M. J. & Bush, R. R. (1959). Games in Culture. *American Anthropologist* 61, 597–605.
- Roberts, J. M., Sutton-Smith, B. & Kendon, A. (1963). Strategy in Games and Folk Tales. *Journal of Social Psychology* 61, 185–199.
- Robertson, M. (1975). *A History of Greek Art*. Cambridge University Press.
- Robinson, E. S. G. (1951). The Coins from the Ephesian Artemision Reconsidered. *JHS* 71, 156–167.
- Robinson, D. M. (1956). Unpublished Greek Vases in the Robinson Collection. *AJA* 60, 1–25.
- Robson, D. (2012). Milloin kieli kehittyi? *Tiede Marraskuu* 2012, 40.
- Rochette, R. (1837). Troisième mémoire sur les antiquités chrétiennes des catacombes. *Mémoires de l'Institut Royal de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 13, 529–788.
- Rocquain, F. (1880). Les sorts des saints ou des apôtres. *BECh* 41, 457–474.

- Rodríguez Martín, F. G. (2016). *Tesserae lusoriae* en Hispania. *Zephyrus* 77, 207–220.
- Rodríguez-Almeida, E. (1996a). Il *Ludus de morte Claudii* (*Apocolocyntosis*), un rebus storico-letterario. *MEFRA* 108, 241–262.
- Rodríguez-Almeida, E. (1996b). Il senecismo del *Ludus de morte Claudii*, un puro artificio. *MEFRA* 108, 893–900.
- Roesdahl, E. & Wilson, D. M. (toim.). (1992). *From Viking to Crusader. The Scandinavians and Europe 800–1200*. Nordic Council of Ministers.
- Rogersdotter, E. (2011). *Gaming in Mohenjo-daro – an Archaeology of Unities*. (Gotarc Series B. Gothenburg Archaeological Theses 55). Department of Historical Studies, University of Gothenburg.
- Rohde, E. (1921). *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen zweiter Band, siebente und achte Auflage*. Verlag von J. C. B. Mohr.
- Rohlf's, G. (1960). *Vom Vulgärlatein zum Altfranzösischen. Einführung in das Studium der altfranzösischen Sprache*. (Sammlung kurzer Lehrbücher der romanischen Sprachen und Literaturen 15). Max Niemeyer Verlag.
- Rohlf's, G. (1964). *L'antico giuoco degli astragali (Antikes Knöchelspiel im einstigen Grossgriechenland, traduzione italiana di E. Marzano)*. (Museo Francesco Ribezzo – Brindisi, Ricerche e Studi a cura dell'avv. G. Marzano, Quaderno n. 2). Leo S. Olschki editore.
- Roller, L. E. (1987). Hellenistic Epigraphic Texts from Gordion. *AS* 37, 103–133.
- Rolley, C. (1963). Hydries de bronzes dans le Péloponnèse du Nord. *BCH* 87, 459–484.
- Romain, P. (2000). Les représentations des jeux de pions dans le Proche-Orient ancien et leur signification. *Board Games Studies* 3, 11–38.
- Roman, L. (2001). The Representation of Literary Materiality in Martial's *Epigrams*. *JRS* 91, 113–145.
- Roman, L. (2006). A History of Lost Tablets. *ClAnt* 25, 351–388.
- Romero Mariscal, L. (2011). Ajax and Achilles playing a board game: Revisited from the literary tradition. *CQ* 61, 394–401.
- Róna Tas, A. (1956). Tally-Stick and Divination-Dice in the Iconography of Lha-Mo. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 6, 163–179.
- Rose, H. J. (1954). *A Handbook of Latin Literature. From the Earliest Times to the Death of St. Augustine, Third edition*. Methuen & Co. (repr. 1961).
- Rose, M. G. (1981). Translation Types and Conventions. Teoksessa M. G. Rose (toim.), *Translation Spectrum. Essays in Theory and Practice* (s. 31–40). State University of New York Press.
- Rosenstein, N. (1995). Sorting out the Lot in Republican Rome. *AJPh* 116, 43–75.
- Rosenstiehl, P. (1967). Jeux et mathématiques. Jeux de pur hasard. Teoksessa Caillois 1967b (s. 826–835).
- Rosenthal, F. (1993). Nard. Teoksessa C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs & Ch. Pellat (toim.), *Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition tome VII* (s. 963–964). E. J. Brill – Éditions G.-P. Maisonneuve & Larose S. A.
- Roßbach, O. (1924). Der Titel der Satire des jüngeren Seneca. *PhW* 44, 799–800.
- Rostovtsew, M. (1899). Étude sur les plombs antiques (suite). *Revue numismatique* 3, 22–61.
- Rostovtsew, M. & Prou, M. (1900). *Catalogue des plombs de l'antiquité, du moyen âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque nationale*. C. Rollin et Feuardent.
- Rostovtsew, M. (1905). Interprétation des tessères en os avec figures, chiffres et légendes. *RA* 1905:1, 110–124.
- Roth, R. (1848). Ueber das Würfelspiel bei den Indern. *ZDMG* 2, 122–125.
- Rotondi, G. (1912). *Leges publicae populi romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani* (Estratto dalla Enciclopedia giuridica italiana). Società editrice libraria.
- Roudet, L. (1921). Sur la classification psychologique des changements sémantiques. *Journal de psychologie normale et pathologique* 18, 676–692.

- Roulez, J. (1867). Les Peintures d'une coupe de Duris. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 39, 140–159.
- Rowell, H. T. (1956). Arvio kirjasta *Arbiter of Elegance. A Study of the Life and Works of C. Petronius*, tekijä G. Bagnani. *AJPh* 77, 185–191.
- Royce, J. (1972). "Validation" of Game Classification Models against Sundanese Children's Games. *Anthropos* 67, 138–151.
- Rozelaar, M. (1976). *Seneca. Eine Gesamtdarstellung*. Verlag Adolf M. Hakkert.
- Rule, F. (1881). Dice. *Notes and Queries* 4, 96.
- Russell, N. (2007). Çatalhöyük Worked Bone 2007. *Çatalhöyük Archive Report* 2007, 170–180.
- Russell, N. & Griffiths, J. L. (2013). Çatalhöyük Worked Bone: South and 4040 Areas. Teoksessa I. Hodder (toim.), *Substantive Technologies at Çatalhöyük. Reports from the 2000–2008 Seasons*. (Çatalhöyük Research Project Series Volume 9; BIAA Monograph No. 48; Monumenta Archaeologica 31) (s. 277–306). British Institute at Ankara – Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Russell, N., Twiss, K., Pawlowska, K. & Henton, L. (2006). Animal Bones. *Çatalhöyük Archive Report* 2006, 141–153.
- Russell, N., Martin, L. & Twiss, K. C. (2009). Building memories: commemorative deposits at Çatalhöyük. *Anthropozoologica* 44:1, 103–125.
- Russo, C. F. (toim.). (1965). *L. Annaei Senecae Divi Claudii Ἀποκολοκύντωσις. Introduzione, testo critico e commento con traduzione e indici, quinta edizione riveduta*. "La Nuova Italia" Editrice.
- Russo, J. & Simon, B. (2017). Gambling with Demeter: Winning, Losing, and Successful Outcome in Herodotus' *Histories*. *Arion* 25:1, 131–160.
- Rydén, L. (1963). *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Graeca Upsaliensia 4). Almqvist & Wiksell.
- Ryding, E. (1983). Barns lekar och historien. Teoksessa C. Clausen (toim.), *Barnet blir barn. En antologi om barndomens historia (Barndommens historie, övers. från danskan av H. Lagerberg)* (s. 99–126). Barrikaden.
- Ryhänen, J. (2018). Elektroniikka tekee kaikesta haus Kempaa: elektroninen urheilu. *ELSA News* 2 / 2018, 28–33.
- Räty, V.-P. (1999). Nykypäivien pelit, leikit ja kisat. Teoksessa Honkela 1999 (s. 8–12).
- Saarela, M. (1995). "Miten tää pelaa?" – 5-6-vuotiaan kehitysvammaisen lapsen pelaamiseen orientoituminen. (Valtakunnallisen tutkimus- ja kokeiluyksikön julkaisuja 66). Kehitysvammaliitto.
- Saarikoski, P. (suom.). (1971). Herakleitos, *Yksi ja sama. Aforismeja*. (Delfiinikirjat). Otava.
- Saarikoski, P. (suom.). (1999). Platon, *Faidros*. Teoksessa *Teokset III, toinen painos* (s. 143–206). Otava.
- Saastamoinen, A. (2007). Roomalaisia vaalimainoksia. Teoksessa *Aura popularis eli kuinka vaalit voitetaan*. (Olympos-sarja) (s. 85–103). Tammi.
- Saastamoinen, A. (2022). *Lautapeliin historia*. Gaudeamus.
- Sabetai, V. & Nikita, E. (2022). A Boeotian Die in Context: Gaming Pieces, Jewellery, Seals, Spindle Whorls and Bird Bowls in a Female Burial of Status. *Board Game Studies Journal* 16, 159–195.
- Sacchetti, F. (2000). *Charu(n)* nella pittura funeraria etrusca. *Ocnus* (Quaderni della Scuola di Specializzazione in Archeologia) 8, 127–164.
- Sagan, P. & Deering, J. (2018). *Sagan iskee (My World, suom. J. Virtamo)*. Docendo.
- Saglio, E. (1877). Alektryonon agones. Teoksessa C. Daremberg & E. Saglio (toim.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments tome premier première partie (A–B)* (s. 180–181). Librairie Hachette et c^{ie}.
- Saglio, E. (1896). Fritillus. Teoksessa C. Daremberg & E. Saglio (toim.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments tome deuxième deuxième partie (F–G)*. (s. 1341–1342). Librairie Hachette et c^{ie}.

- St. John, J. A. (1842). *The History of the Manners and Customs of Ancient Greece Vol. I*. Richard Bentley.
- Saint-Michel, L. (1951). Situation des dodécaèdres celto-romaines dans la tradition symbolique pythagoricienne. *BAGB suppl. Lettres d'humanité* 10, 92–116.
- Sajavaara, K. (1990). Kielientutkimus on kieltä ja kulttuuria. Teoksessa T. Perko (toim.), *Tiede muutosten maailmassa* (s. 50–56). Atena kustannus.
- Salazar-Ferrer, O. (1997). L'homme face au hasard. *Agone: Philosophie, Critique & Littérature* 17, 25–47.
- Salmenkivi, E. (2009). Leikit ja pelit. Teoksessa Kajava ym. 2009 (s. 451–452).
- Salminen, A. (2012). Sattuman voitto – historiallisen avantgarden leikkejä ja pelejä. *niin & näin* 73, 93–101.
- Salminen, A. & Vadén, T. (2012). Frode Strømnes ja kielirelativismi. *niin & näin* 73, 66–70.
- Salo, E. (suom.). (2013). Voltaire, *Filosofinen sanakirja eli järki aakkosissa (Dictionnaire philosophique, ou La raison par alphabet)*. Vastapaino.
- Salvan, I. & Caporali, R. (toim.). (1967). *Rooma ja sen suuruuden aika. Antiikin Rooman arkea ja kulttuuria (Tutto su Roma Antica, suom. L. Voionmaa)*. WSOY.
- Salvatore, C. (2022). Rolling Dice for Divination, Gambling and Homeromanteia. *Board Game Studies Journal* 16, 431–447.
- Salzman, M. R. (1990). *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*. (The Transformation of the Classical Heritage 17). University of California Press.
- Sambursky, S. (1956). On the Possible and Probable in Ancient Greece. *Osiris* 12, 35–48.
- Sanday, W. (1889). Notes on the Text and Date of the *de Aleatoribus*. *CR* 3, 126–128.
- Sapir, E. (1921). *Language. An Introduction to the Study of Speech*. Harcourt, Brace and Company.
- Sapir, E. (1929). The Status of Linguistics as a Science. *Language* 5, 207–214.
- Sapir, E. (1931). Conceptual categories in primitive languages. *Science* 74, 578.
- Saporta, S. (toim.). (1961). *Psycholinguistics. A Book of Readings*. Holt, Rinehart and Winston.
- Sarmela, M. (1993). *Kirjoituksia kulttuuriantropologiasta, 2. painos*. (Tietolipas 96; Suomen antropologisen seuran toimituksia 15). SKS – Suomen antropologinen seura.
- Sasson, A. (2007). Corpus of 694 astragali from Stratum II at Tel Beersheba. *Tel Aviv* 34, 171–181.
- Sauppe, H. (1856). Euripides im würfelspiel. *Philologus* 11, 36–40.
- Saussure, F. de (1971). *Cours de linguistique générale, publié par C. Bally & A. Séchehaye avec la collaboration de A. Riedlinger, édition critique préparée par T. de Mauro*. (Grande Bibliothèque Payot). Payot (repr. 1997).
- Scala, A. (2016). Sull'origine di armeno *k'oweay* 'dado'. *Acme* 69:1, 77–85.
- Scarpellini, M. G. (2010). Le manifestazioni del sacro nella Valdichiana aretina. Teoksessa *Hintial. Il sacro in terra d'Etruria*. (Edizioni dell'Assemblea 49) (s. 67–85). Consiglio regionale della Toscana.
- Schaaffhausen, H. (1886). Römische Funde in Bonn. *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 81, 196–198.
- Schädler, U. (1994). Latrunculi – ein verlorenes strategisches Brettspiel der Römer. *Homo Ludens* 4, 47–67.
- Schädler, U. (1995). XII Scripta, Alea, Tabula – New Evidence for the Roman History of 'Backgammon'. Teoksessa A. J. de Voogt (toim.), *New Approaches to Board Games Research. Asian Origins and Future Perspectives*. (Working papers series 3) (s. 73–98). International Institute for Asian Studies.
- Schädler, U. (1996). Spielen mit Astragalen. *AA* 1996:1, 61–73.
- Schädler, U. (1997a). Astragalspiele gestern und heute Teil I. *Fachdienst Spiel* 2 / 1997, 19–25.
- Schädler, U. (1997b). Astragalspiele gestern und heute Teil 2: Würfelspiele. *Fachdienst Spiel* 3 / 1997, 36–43.

- Schädler, U. (2007). The Doctor's Game – New Light on the History of Ancient Board Games. Teoksessa P. Crummy, S. Benfield, N. Crummy, V. Rigby & D. Shimmin, *Stanway: an Élite Burial Site at Camulodunum*. (Britannia Monograph Series 24) (s. 359–375). Society for the Promotion of Roman Studies.
- Schädler, U. (2009). *Pente grammai* – the Ancient Greek Board Game *Five Lines*. Teoksessa Silva 2009 (s. 173–196).
- Schädler, U. (2010). Un coup d'œil sur le jeu excessif dans la Rome ancienne. Teoksessa C. Dunand, M. Rihs-Middel & O. Simon (toim.), *Prévenir le jeu excessif dans une société addictive. D'une approche bio-psycho-sociale à la définition d'une politique de santé publique* (s. 27–33). Éditions Médecine & Hygiène.
- Schädler, U. (2012). Organizing the Greed for Gain: Alfonso X of Spain's Law on Gambling Houses. Teoksessa M. Burger & P. Bornet (toim.), *Religions in Play. Games, Chance and Virtual Worlds* (s. 23–47). Pano Verlag.
- Schädler, U. (2016). Der Spieltisch im Peristylhof 38b. Teoksessa E. Rathmyr (toim.), *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheit 7. Baubefund, Ausstattung, Funde*. (Forschungen in Ephesos Band VIII/10) (s. 519–523). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schädler, U. (2019). Greeks, Etruscans, and Celts at play. *Archimède* 6, 160–174.
- Schädler, U. (2021). Some Misconceptions About Ancient Roman Games. *Board Game Studies Journal* 15, 79–97.
- Schädler, U. (2022). Catacomb Games: Reused Game Boards or Funerary Inscriptions? *Board Game Studies Journal* 16, 369–395.
- Schädler, U. & Vespa, M. (2019/20). Bons ou mauvais jeux? *Universitas 2* / 2019/20, 30–32.
- Schaeffer, C. F. A. (1962). *Ugaritica IV*. (Mission de Ras Shamra Tome XV – Bibliothèque Archéologique et Historique Tome LXXIV). Imprimerie Nationale – Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Schafflitzl, A. A. (2012). Verspielte Römer. Zu zwei römischen Spielbrettern aus dem Landkreis Eichstätt. *Sammelblatt des Historischen Vereins Ingolstadt* 121, 9–20.
- Scheinberg, S. (1979). The Bee Maidens of the Homeric Hymn to Hermes. *HSPH* 83, 1–28.
- Scheuerl, H. (1954). *Das Spiel. Untersuchungen über sein Wesen, seine pädagogischen Möglichkeiten und Grenzen*. Verlag Julius Beltz.
- Schlaifer, R. (1940). Notes on Athenian Public Cults. *HSPH* 51, 233–260.
- Schlauch, M. (1967). *Language and the Study of Languages Today*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Schmid, E. (1978). Beinerne Spielwürfel von Vindonissa. *Pro Vindonissa* 1978, 54–81.
- Schmidt, K. E. A. (1846). Ueber die griechischen Wörter in ἰνδα, welche zur Bezeichnung von Spielen dienen. *Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache* 1, 264–275.
- Schmidt, M. (toim.). (1858–1862). *Hesychii Alexandrini Lexicon post Ioannem Albertum*. Sumptibus Frederici Maukii.
- Schmidt, B. (1878). Zur Apokolokyntosis. *RhM* 33, 637–638.
- Schmidt, E. F. (1932). *The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929 Part 1*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 19; Researches in Anatolia 4). The University of Chicago Press.
- Schmidt, E. F. (1933). *The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929 Part 2*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 20; Researches in Anatolia 5). The University of Chicago Press.
- Schmidt, B. & York, K.-H. (1983). Würfel, Spielsteine und Geweihverarbeitung während der spätrömischen Kaiserzeit in der Germania libera. *Ausgrabungen & Funde* 28, 192–195.
- Schmidt-Madsen, J. (2021). The Crux of the Cruciform: Retracing the Early History of Chaupar and Pachisi. *Board Game Studies Journal* 15, 29–77.
- Schnapp, A. (1997). Images of Young People in the Greek City-State. Teoksessa G. Levi & J.-C. Schmitt (toim.), *A History of Young People in the West Volume One. Ancient and Medieval Rites of Passage (Storia dei giovani 1. Dall'antichità all'età moderna*, translated by C. Naish) (s. 12–50). The Belknap Press of Harvard University Press (s. 12–50).

- Schneidewin, F. G. (toim.). (1847). *Heraclidis Polittiarum quae extant*. Apud Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schofield, M. (1986). Cicero for and against Divination. *JRS* 76, 47–65.
- Schott, A. (1612). *Adagia sive proverbia Graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogeniano & Suidae collectaneis*. Ex officina Plantiniana, apud viduam & filios Ioannis Moreti.
- Schultz, C. E. (2013). Divination and Community in Cicero's *De Divinatione*. Teoksessa S. Katajala-Peltomaa & V. Vuolanto (toim.), *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies. Rituals, Interaction and Identity*. (Acta Instituti Romani Finlandiae 41) (s. 197–205). Institutum Romanum Finlandiae.
- Schurtz, H. (1900). *Urgeschichte der Kultur*. Bibliographisches Institut.
- Schwartz, D. G. (2006). *Roll the Bones. The History of Gambling*. Gotham Books (repr. 2007).
- Scott K. (1931). Another of Ovid's Errors. *CJ* 26, 293–296.
- Scott, N. (1973). The Daily Life of the Ancient Egyptians. *BMM* 31, 123–170.
- Scullard, H. H. (1979). *Roman Britain. Outpost of the Empire*. Thames and Hudson.
- Sedlmayer, H. St. (1901). Apocolocyntosis i. e. Apotheosis per satiram. *WS* 23, 181–182.
- Sedlmayer, H. & Tiefengraber, G. (2006). *Forschungen im südostnorischen Vicus am Saazkogel (Steiermark). Die Grabungen der Jahre 2002–2005*. (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 41). Österreichisches Archäologisches Institut.
- Seger, J. D. (1972). Shechem Field XIII, 1969. *BASO* 205, 20–35.
- Seguin, P. (1684). *Selecta Numismata Antiqua, editio altera*. Sumptibus Joannis Jombert.
- Sehested, F. (1878). *Fortidsminder og oldsager fra Egnen om Broholm*. C. A. Reitzel.
- Sella, P. (1929–1930). Nomi latini di giuochi negli statuti italiani (sec. XIII–XVI). *ALMA* 5, 199–214.
- Semenov, G. L. (2007). Board Games in Central Asia and Iran. Teoksessa Finkel 2007a (s. 169–176).
- Senecal, M. (1981). Which Tetrahedra Fill Space? *Mathematics Magazine* 54, 227–243.
- Seppänen, M. (2010). Kielentutkimusta antiikissa. Teoksessa T. Hiekkalinna & M. Seppänen (toim.), *Philologia classica. Lähteitä, lähestymistapoja ja metodeja* (s. 85–99). Klassilliset kielet ja antiikin kulttuuri, Turun yliopisto (repr. 2013).
- Sgourou, M. (2001). Jewellery from Thasian Graves. *ABSA* 96, 327–355.
- Shackleton Bailey, D. R. (1978). Corrections and Explanations of Martial. *CPh* 73, 273–296.
- Shaw, J. W. (1984). Excavations at Kommos (Crete) during 1982–1983. *Hesperia* 53, 251–287.
- Shaw, J. W. & Shaw, M. C. (toim.) (2000a). *Kommos: An Excavation on the South Coast of Crete Volume IV The Greek Sanctuary, Part 1*. Princeton University Press.
- Shaw, J. W. & Shaw, M. C. (toim.) (2000b). *Kommos: An Excavation on the South Coast of Crete Volume IV The Greek Sanctuary, Part 2: Plates*. Princeton University Press.
- Sherman, C. P. (1944). The Modernness of Roman Military Law. *Boston Univ. Law Review* 24, 31–44.
- Shero, L. R. (1923). The *Cena* in Roman Satire. *CPh* 18, 126–143.
- Shultz, S., Nelson, E. & Dunbar, R. I. M. (2012). Hominin cognitive evolution: identifying patterns and processes in the fossil and archaeological record. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B* 367, 2130–2140.
- Sidéra, I. (2012). Bone, Antler and tooth artifacts (translation: T. Seller). Teoksessa R. Gleser & M. Thomas, *Merdžumekja-Südosthang. Späte Kupferzeit und früheste Bronzezeit: Ergebnisse siedlungsarchäologischer Forschungen*. (Drama. Forschungen in einer Mikroregion Band 1) (s. 269–275). Habelt-Verlag.
- Sidéra, I. & Vornicu, A. (2016). The Archaeology of Games. Playing with Knucklebones in the Early Chalcolithic of the Balkans. Teoksessa K. Bacvarov & R. Gleser (toim.), *Southeast Europe and Anatolia in Prehistory. Essays in Honor of Vassil Nikolov on His 65th Anniversary*. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 293) (s. 379–388). Verlag Dr. Rudolf Habelt.
- Sihvola, J. (2004). Stoalainen koulu ja sen kehitys. Teoksessa Kaarakainen & Kaukua 2004 (s. 11–24).

- Siiriäinen, A. (1995). Ihmisen ja talousmuotojen kehitys Afrikassa. Teoksessa A. Hurskainen & A. Siiriäinen, *Afrikan kulttuurien juuret*. (Tietolipas 134) (s. 17–147). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sikes, E. E. (1936). Latin Literature of the Silver Age. Teoksessa S. A. Cook, F. E. Adcock & M. P. Charlesworth (toim.), *The Cambridge Ancient History Volume XI. The Imperial Peace A.D. 70–192* (s. 708–742). Cambridge University Press.
- Sillig, J. (1827). *Catalogus Artificum sive Architecti, Statuarii, Sculptores, Pictores, Caelatores et Sculptores Graecorum et Romanorum*. Libraria Arnoldia.
- Silva, J. N. (toim.). (2009). *Proceedings of Board Game Studies Colloquium XI*. Associação Ludus.
- Simonsuuri, K. (suom.). (2003). Aiskhylos, *Oresteia*. (Olympos-sarja). Tammi.
- Sinkkonen, J. (2004). Leikki on luovuuden äiti. Teoksessa Piironen 2004 (s. 68–77).
- Sintomer, Y. (2019). L'enfant tirant au sort : la 'formule de pathos' du hasard en politique ? *Participations Hors Série* 2019, 477–511.
- Sittig, E. (1924). Zwei etymologische Vermutungen. *ZVS* 52, 204–211.
- Six, J. (1892–1893). Aurae. *JHS* 13, 131–136.
- Skallsjö, S. (1952). Hsia. *Ethnos* 17, 15–23.
- Skeat, T. C. (1954). An Early Mediaeval 'Book of Fate': The Sortes XII Patriarcharum. *MRS* 3, 41–54.
- Skow, J. (1982). Games That *Play People*. *Time* 119:3, 56–62.
- Skutsch, F. (1895). Zu den etruskischen Zahlwörtern. *IF* 5, 256–266.
- Skutsch, F. (1901). Etruskische Monatsnamen und Zahlwörter. *RhM* 56 (1901), 638–639.
- Skutsch, F. (1907). Etruskische Sprache. Teoksessa G. Wissowa (toim.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung elfter Halbband Ephoros bis Eutychos* (730–806). Alfred Druckenmüller Verlag.
- Slavchev, V. (2010). The Varna Eneolithic Cemetery in the Context of the Late Copper Age in the East Balkans (translated by T. Stefanova). Teoksessa D. W. Anthony (toim.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC* (s. 193–210). The Institute for the Study of the Ancient World – Princeton University Press.
- Slotty, F. (1937). Die etruskischen Zahlwörter. *ArchOrient* 9, 379–404.
- Slotty, F. (1952). *Beiträge zur Etruskologie I. Silbenpunktierung und Silbenbildung im Altetruskischen*. Carl Winter – Universitätsverlag.
- Smith, A. H. (toim.). (1920). *British Museum. Department of Greek and Roman Antiquities. A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life, Second Edition*. Order of the Trustees.
- Smith, D. E. (1925). *History of Mathematics Volume II. Special Topics of Elementary Mathematics*. Ginn and Company.
- Smith, M. S. (toim.). (1975). *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*. Clarendon Press.
- Smith, J. F. (1996). When It's Bad It's Better: Conflicting images of gambling in American culture. Teoksessa McMillen 1996 (s. 101–115).
- Smith, A. H. & Ramsay, W. M. (1887). Notes on a Tour in Asia Minor. *JHS* 8, 216–267.
- Snell, B. (1926). Die Sprache Heraklits. *Hermes* 61, 353–381.
- Soar, M. (2007). Board Games and Backgammon in Ancient Indian Sculpture. Teoksessa Finkel, 2007a (s. 177–231).
- Sogliano, A. (1879). *Le pitture murali campane scoperte negli anni 1867–79*. Stabilimento tipografico del cav. F. Giannini.
- Sogliano, A. (1898). La casa dei Vettii in Pompei. *MonAL* 8, 233–388.
- Solberg, B. (2007). Pastimes or serious business? Norwegian graves with gaming objects c. 200–1000 AD. Teoksessa B. Hårdh, K. Jennbert & D. Olausson (toim.), *On the Road. Studies in Honour of Lars Larsson*. (Acta archaeologica Lundensia in 4° 26) (s. 265–269). Almqvist & Wiksell International.
- Solmsen, F. (1964). Leisure and Play in Aristotle's Ideal State. *RhM* 107, 193–220.
- Sorvali, I. (1988). *Kielenkääntäminen. Tutkimuksen ja opetuksen ongelmia*. (Kouvolan kääntäjänkoulutuslaitoksen julkaisuja n:o 4). Helsingin yliopisto.

- Sotamaa, O. (2009a). *The Player's Game. Towards Understanding Player Production Among Computer Game Cultures*. (Acta Universitatis Tamperensis 1393). Tampere University Press.
- Sotamaa, O. (2009b). Suomalaisen pelitutkimuksen monet alat. *Pelitutkimuksen vuosikirja 2009*, 100–105.
- Souli, S. A. (1997). *Love Life of the Ancient Greeks*. (translation into English by P. Ramp). Editions Michalis Toubis.
- Souter, D. (1622). *Palamedes; sive de tabula lusoria, alea, et variis ludis*. Elzevir.
- Sozzi, F. (1831). Scavi etruschi. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1831, 99–102.
- Spadini, F. (2019). Polyèdres, jeu ou divination ? Teoksessa *Dasen 2019* (s. 112–113).
- Spadini, F. (2020). Aiôn en jeu ou la valeur symbolique du temps. Teoksessa *Bouvier & Dasen 2020b* (s. 239–255).
- Spanoudakis, K. (2005). Alexander Aetolus' *Astragalistai*. *Eikasmos* 16, 149–154.
- Sparagna, S. (2015). La spettacolarizzazione della cena in Mart. 1, 20 e 43. *Rationes Rerum* 5, 157–180.
- Sparkes, B. A. (1960). Kottabos: An Athenian After-Dinner Game. *Archaeology* 13, 202–207.
- Speiser, E. A. (1935). *Excavations at Tepe Gawra Volume I. Levels I–VIII*. (Publications of the American Schools of Oriental Research). Published for the American Schools of Oriental Research by the University of Pennsylvania Press.
- Staccioli, R. A. (1994). *Gli Etruschi*. (Il sapere 41). Tascabili Economici Newton.
- Stackelberg, O. M. von (1837). *Die Graeber der Hellenen*. Im Verlage von G. Reimer.
- Stager, L. E. & Wolff, S. R. (1981). Production and Commerce in Temple Courtyards: An Olive Press in the Sacred Precinct at Tel Dan. *BASO* 243, 95–102.
- Stagni, E. (1994). ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ. Appunti sulla tradizione di Dione Cassio – Xifilino. *RFIC* 122, 298–339.
- Stahr, A. (1880). *Agrippina, die Mutter Nero's, Zweite Auflage*. (Bilder aus dem Alterthume 4). Verlag von J. Guttentag.
- Stallbaum, G. (toim.). (1820). *Olympiodori scholia in Philebum*. Teoksessa *Platonis Philebus* (s. 237–288). Sumtibus Librariae Hinrichsii.
- Stalzer, J. (1906). Die Reichenauer Glossen der Handschrift Karlsruhe 115. *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 152.
- Stalzer, J. (1908). Zu den Reichenauer Glossen. *Neununddreißigster Jahresbericht des k. k. zweiten Staats-Gymnasiums in Graz*, Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1908, 3–22.
- Stampolidis, N. (1990). Eleutherna on Crete; An Interim Report on the Geometric–Archaic Cemetery. *ABSA* 85, 375–403.
- Stäuble, H. (2005). Spielhöhle oder Beinschnitzerwerkstatt? *Archäologie in Deutschland* 1 / 2005, 55.
- Staveley, E. S. (1982). *Greek and Roman Voting and Elections*. Thames and Hudson.
- Stead, I. M. (1967). A La Tène III Burial at Welwyn Garden City. *Archaeologia* 101, 1–62.
- Steiner, D. (1997). Kindheit und Spiel: archäologische Spuren. *ArchS* 20, 97–101.
- Steiner, D. (2011). Dancing with the Stars: *Choreia* in the Third Stasimon of Euripides' *Helen*. *CPh* 106, 299–323.
- Steinthal, H. (1890). *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik, zweite vermehrte und verbesserte Auflage, erster Teil*. Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung.
- Steklis, H. D. & Harnad, S. R. (1976). From Hand to Mouth: Some Critical Stages in the Evolution of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280, 445–455.
- Stenberger, M. (toim.). (1955a). *Vallhagar. A Migration Period Settlement on Gotland / Sweden Part II*. Ejnar Munksgaards Forlag.
- Stenberger, M. (1955b). The Finds and the Dating of the Vallhagar Settlement. Teoksessa *Stenberger 1955a* (s. 1065–1160).
- Stephani, L. (1868). Erklärung einiger im Jahre 1867 im südlichen Russland gefundenen Gegenstände. *Compte-rendu de la Commission impériale archéologique pour l'année 1868*, 3–125.

- Sterckx, C. (1970). Les jeux de damiers celtiques. *ABPO* 77, 597–609.
- Sterelny, K. (2012). Language, gesture, skill: the co-evolutionary foundations of language. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B* 367, 2141–2151.
- Sterrett, J. R. S. (1888a). *An Epigraphical Journey in Asia Minor*. (Papers of the American School of Classical Studies at Athens 2). Damrell and Upham.
- Sterrett, J. R. S. (1888b). *The Wolfe Expedition to Asia Minor*. (Papers of the American School of Classical Studies at Athens 3). Damrell and Upham.
- Stevenson, M. C. (1903). Zuñi Games. *American Anthropologist* 5, 468–497.
- Stewart, R. (1985). The Oracular ei. *GRBS* 26, 67–73.
- Stewart, R. (1987). Another Look at *P. land.* 5.71 and *P. Rain.* 1.33. *ZPE* 69, 237–242.
- Stewart, R. (1995). The Textual Transmission of the *Sortes Astrampsychi*. *ICS* 20, 135–147.
- Stillwell, A. N. (1952). *The Potters' Quarter. The Terracottas*. (Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens Volume XV, Part II). American School of Classical Studies at Athens.
- Stjernquist, B. (1955). *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*. (Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° N° 2). Berlingska Boktryckeriet.
- Stöckle, A. (1911). *Spätromische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sogenannten ἐπαρχικὸν βιβλίον Leos des Weisen*. (Klio Beiheft 9). Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Stokoe, W. C. (1991). Signing & speaking: competitors, alternatives, or incompatibles? *Teoksessa Raffler-Engel ym.* 1991 (s. 115–121).
- Stoltenberg, H. L. (1943). Die Bedeutung der etruskischen Zahlnamen. *Glotta* 30, 234–244.
- Stolz, F. & Debrunner, A. (1966). W. P. Schmid (toim.), *Geschichte der lateinischen Sprache, Vierte stark umgearbeitete Auflage*. (Sammlung Göschen 492/492a). Walter de Gruyter & Co.
- Stone, B. (2005). Going All In for Online Poker. *Newsweek* 146:7, 42–43.
- Streng, H. J. (1915). *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa Suomen kirjakelessä*.
- Streng, A. V. (1933). *Latinalais-suomalainen sanakirja*. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 196). Suomalaisen kirjallisuuden seura (3. painos 1975).
- Struck, E. (1954). *Bedeutungslehre. Grundzüge einer lateinischen und griechischen Semasiologie mit deutschen, französischen und englischen Parallelen, 2. erweiterte Auflage*. Ernst Klett Verlag.
- Strzygowski, J. (1888). *Die Calenderbilder des Chronographen vom Jahre 354*. (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts – Ergänzungshefte 1). Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Strömqvist, S. (2002). Om språktilläggnandeprocessen. *Teoksessa Ahlsén & Allwood 2002* (s. 31–44).
- Suits, B. (1967a). Is Life a Game We Are Playing? *Ethics* 77, 209–213.
- Suits, B. (1967b). What Is a Game? *Philosophy of Science* 34, 148–156.
- Sullivan, J. P. (1966). Seneca: The Deification of Claudius the Clod. *Arion* 5, 378–399.
- Sund, E. (2005). Urheilu on. *AGON* 8 (2005), 14–17.
- Suomalainen, A. (2019). Virtuaalisilla kilpamentillä. *Turun ylioppilaslehti* 2 / 2019, 18–23.
- Suomen kielen perussanakirja*. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55), toim. R. Haarala, M. Lehtinen, E.-R. Grönros, T. Kolehmainen, I. Nissinen & S. Kantokoski. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1990–1994.
- Suominen, J., Saarikoski, P. & Reunanen, M. (2018). Digitaalisen kilpapelaaamisen esihistoriaa Suomessa 1980-luvulta 1990-luvun puoliväliin. *Pelitutkimuksen vuosikirja 2018*, 5–34.
- Susnow, M., Marom, N., Shatil, A., Panitz-Cohen, N. Mullins, R. & Yahalom-Mack, N. (2021). Contextualizing an Iron Age IIA Hoard of Astragali from Tel Abel Beth Maacah, Israel. *Journal of Mediterranean Archaeology* 34, 58–83.
- Sutphen, M. C. (1901). A Further Collection of Latin Proverbs. *AJPh* 22, 1–28.
- Sutton-Smith, B. & Roberts, J. M. (1970). The Cross-Cultural and Psychological Study of Games. *Teoksessa Lüschen 1970* (s. 100–108).
- Svensson, S. (1966). Ett skomakareorakel? *Teoksessa S. Andersson (toim.), Festskrift tillägnad K. Rob. v. Wikman på hans åttioårsdag den 20 maj 1966* (s. 155–158). Institutet för nordisk etnologi vid Åbo akademi.

- Sweet, H. (1897). *The Student's Dictionary of Anglo-Saxon*. Clarendon Press.
- Syme, R. (1968). *Ammianus and the Historia Augusta*. Clarendon Press.
- Szilágyi, J. Gy. (1963). ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ. *AAntHung* 11, 235–244.
- Tahberer, B. (2012). Astragaloi on Ancient Coins: Game Pieces or Agents of Prophecy? *The Celator* 26:4, 6–20; 56.
- Taillardat, J. (1951). Comica (Aristophane, *Nuées* 955, *Cav.* 326, 963, fr 101, 694 Kock. Cratinus, fr. 170, 214 Kock). *REG* 64, 4–20.
- Taillardat, J. (1956). Le groupe familier grec : κινδάνω, (σ)κίνδαρος, ὄστρακίνα, κίνδυνος. *REA* 58, 189–194.
- Tait, W. J. (2007). Were There Gamblers in Pharaonic Egypt? *Teoksessa Finkel 2007a* (s. 46–53).
- Talamo, E. (1997). I giochi. *Teoksessa Riflessi di Roma: impero romano e barbari del Baltico* (s. 160–165). "L'Erma" di Bretschneider.
- Talloon, P. (2018). Rolling the Dice: Public Game Boards from Sagalassos. *Herom* 7, 97–132.
- Tamm, D. (1996). *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling (Retshistorie bind 2. Romerret og europæisk retsudvikling, översättning C. Peterson), 2:a upplagan*. Nerenius & Santérus förlag.
- Tammi, T. (2008). Yksinoikeus peleihin, yksinoikeus ongelmiin? Miksi rahapeliongelmistä tuli yhteiskunnallinen huolenaihe? *Yhteiskuntapolitiikka* 73, 176–184.
- Tammisto, A. (1997). *Birds in Mosaics. A Study on the Representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian Tessellated Mosaics to the Early Augustan Age*. (Acta Instituti Romani Finlandiae 18). Institutum Romanum Finlandiae.
- Tanner, J. E. & Byrne, R. W. (2010). Triadic and collaborative play by gorillas in social games with objects. *Animal Cognition* 13, 591–607.
- Tannery, P. (1898). Astrampsychos. *REG* 11, 96–106.
- Tarkiainen, V. (1971). *Henrik Gabriel Porthan, toinen, kieliassultaan tarkistettu painos*. (Tietolipas 6). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Taube, E. (1967). Einige mongolische Unterhaltungsspiele. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 24, 56–65.
- Tax, S. (toim.). (1965). *Horizons of Anthropology*. George Allen & Unwin.
- Taylor, I. (1874). *Etruscan Researches*. Macmillan and Co.
- Taylor, I. (1876). *The Etruscan Language*. Robert Hardwicke.
- Taylor, L. R. (1942). The Election of the *Pontifex Maximus* in the Late Republic. *CPh* 37, 421–424.
- Taylor, L. R. (1966). *Roman Voting Assemblies. From the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. (Jerome Lectures – Eighth Series). The University of Michigan Press.
- Taylor, D. J. (2006). Classical Antiquity: Language Study. *Teoksessa K. Brown* (toim.), *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition Volume 2* (s. 431–438). Elsevier.
- Taylor, C. (2007). From the Whole Citizen Body? The Sociology of Election and Lot in the Athenian Democracy. *Hesperia* 76, 323–345.
- Tecchiati, U. (2012). Die Tierknochen aus der bronze- und eisenzeitlichen Siedlung auf dem Kiabichl bei Faggen (Tirol, Österreich). *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien Serie A* 114, 21–78.
- Teja, R. (1995). Kilpa-ajot Konstantinopolissa. *Teoksessa Muchembled 1995* (s. 53).
- ten Cate, C. & Okanoya, K. (2012). Revisiting the syntactic abilities of non-human animals: natural vocalizations and artificial grammar learning. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 367, 1984–1994.
- Tew, E. (1868a). Dice. *Notes and Queries* 1, 180.
- Tew, E. (1868b). Dice. *Notes and Queries* 1, 350.
- Texier, Ch. (1845). Phialé ou fontaine de l'hippodrome a Constantinople. *RA* 2:1, 142–148.
- Thalmann, W. G. (1982). The Lille Stesichorus and the 'Seven against Thebes'. *Hermes* 110 (1982), 385–391
- Theodoridis, C. (toim.). (1982). *Photii Patriarchae Lexicon volumen I A–Δ*. Walter de Gruyter.
- Theodoridis, C. (toim.). (1998). *Photii Patriarchae Lexicon volumen II E–M*. Walter de Gruyter.

- Theodoridis, C. (toim.). (2013). *Photii Patriarchae Lexicon volumen III N–Φ*. Walter de Gruyter.
- Therme, A.-L. (2017). Figures présocratiques de l'enfant. La *συμμετρία* et le jeu. *ArchPhilos* 80, 633–657.
- Thesleff, H. (1963). Antiikki (ruotsinkielisestä käsikirjoituksesta suom. L. Arpiainen). Teoksessa R. Koskimies (toim.), *Antiikki – Itämaat*. (Maailman kirjallisuus 1) (s. 9–250). Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Thomas, W. I. (1901). The Gaming Instinct. *American Journal of Sociology* 6, 750–763.
- Thompson, H. A. (1934). Two Centuries of Hellenistic Pottery. *Hesperia* 3, 311–476.
- Thompson, F. H. (1970). Dodecahedrons again. *AntJ* 50, 93–96.
- Thompson, H. A. & Wycherley, R. E. (1972). *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. (The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens 14). The American School of Classical Studies at Athens.
- Thomsen, V. (1899). Remarques sur la parenté de la langue étrusque. *Oversigt over det Kongelige danske videnskabernes selskabs forhandlinger* 1899, 373–398.
- Thomson, H. J. (1924). 'It Bello Tessera Signum'. *CR* 38, 14–15
- Thomson de Grummond, N. (1986). Rediscovery. Teoksessa Bonfante 1986a (s. 18–46).
- Thuillier, J.-P. (1975). Denys d'Halicarnasse et les jeux romains (*Antiquités Romaines*, VII, 72–73). *MEFRA* 87, 563–581.
- Thuillier, J.-P. (2012). L'organisation des *ludi circenses*: les quatre factions (République, Haut-Empire). Teoksessa K. Coleman, P. Ducrey & J. Nelis-Clément (toim.), *L'organisation des spectacles dans le monde romain*. (Entretiens sur l'Antiquité classique 58) (s. 173–213). Fondation Hardt.
- Thulin, C. (1905). Minerva auf dem Capitol und Fortuna in Praeneste. *RhM* 60, 256–261.
- Tibaldini, M. (2021). *Talus*: Etymology of a Ludonym and how the Names of an Ancient Gaming Practice could be Indicative of Processes of Cultural Transmission and Stratification. *Sapiens ubique civis* 2, 69–104.
- Todd, F. A. (1939). Three Pompeian Wall-Inscriptions, and Petronius. *CR* 53, 5–9.
- Todd, F. A. (1943). Some Cucurbitaceae in Latin Literature. *CQ* 37, 101–111.
- Tomasello, M. (1991). Processes of communication in the origins of language. Teoksessa Raffler-Engel ym. 1991 (s. 85–97).
- Toner, J. P. (1995). *Leisure and Ancient Rome*. Polity Press.
- Toner, J. P. (2009). *Popular Culture in Ancient Rome*. Polity Press (repr. 2010).
- Torp, A. (1902). *Etruskische Beiträge erstes Heft*. Johann Ambrosius Barth.
- Torre, C. (2016). "Barbarus ludens". I barbari e il gioco nelle fonti latine. *Acme* 69:1, 57–65.
- Touchefeu-Meynier, O. (1972). Un nouveau "phormiskos" à figures noires. *RA* 1972, 93–102.
- Toynbee, J. M. C. (1942). Nero *Artifex*: The *Apocolocyntosis* Reconsidered. *CQ* 36, 83–93.
- Toynbee, J. M. C. (1971). *Death and Burial in the Roman World*. Cornell University Press.
- Trabant, J. (2000). How relativistic are Humboldt's 'Weltansichten'? Teoksessa Pütz & Verspoor 2000 (s. 25–44).
- Traill, W. (1890). Results of Excavations at the Broch of Burrian, North Ronaldsay, Orkney, during the Summers of 1870 and 1871. *Archaeologia Scotica* 5, 341–364.
- Trần Đức Thảo (1969). Du geste de l'index à l'image typique. *La Pensée* 147, 3–46.
- Tranier, M. (1973). Antre corycien. Note sur la faune des Vertébrés associée au gisement préhistorique. *BCH* 97, 528–535.
- Trask, R. L. (1995). *Language: The Basics*. Routledge (repr. 1996).
- Tronzo, W. L. (1977). Moral Hieroglyphs: Chess and Dice at San Savino in Piacenza. *Gesta* 16:2, 15–26.
- Trypanis, C. A. (toim.). (1973). Callimachus, *Aetia*, *Iambi*, *Hecale* and *Other Fragments*. (Loeb Classical Library 421). Harvard University Press.
- Tuomisto, P. (2002). *O tempora, o mores. Vallatonta latinaa*. Karisto.
- Tuomisto, P. (suom.). (2003). Petronius Arbiter, *Satyricon*. (Olympos-sarja). Tammi.

- Turtiainen, R. (2012). *Nopeammin, laajammalle, monipuolisemmin. Digitalisoituminen mediaurheilun seuraamisen muutoksessa*. (Kulttuurituotannon ja maisemantutkimuksen julkaisuja 37). Turun yliopisto.
- Turunen, A. (1981). Sanat *pele* ja *leikki*. Teoksessa Laaksonen 1981 (s. 197–203).
- Turunen, S. (2000). Sopeutuva ja sopuisa mutta ahne. *Tiede* 2000 8 / 2000, 17.
- Twiss, K., Demirergi, A., Russell, N., Martin, L., Frame, S., Pawłowska, K., Henton, E., Orton, D., Anderung, C. & Götherström, A. (2007). Çatalhöyük Animal Bones 2007. *Çatalhöyük Archive Report* 2007, 147–155.
- Tylor, E. B. (1879a). On the Game of Patolli in Ancient Mexico, and its Probably Asiatic Origin. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 8, 116–129.
- Tylor, E. B. (1879b). The History of Games. *Fortnightly Review* 25, 735–747.
- Tylor, E. B. (1880). Remarks on the Geographical Distribution of Games. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 9, 23–29.
- Tylor, E. B. (1883). *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom Vol. I, Third American from the second English edition*. Henry Holt and Company.
- Tylor, E. B. (1896). *On American Lot-Games as Evidence of Asiatic Intercourse before the Time of Columbus*. E. J. Brill.
- Tyrrell, R. Y. (1876). Horace and Lucilius. *Hermathena* 2, 355–376.
- Tzochev, C. (2016). Accounts from the Treasury of Seuthes III. Inscribed Silver Plate Found in the Tomb of the Golyama Kosmatka Mound. *Hesperia* 85, 779–794.
- Ulbaek, I. (1998). The origin of language and cognition. Teoksessa Hurford ym. 1998 (s. 30–43).
- Ulrichs, H. N. (1840). *Reisen und Forschungen in Griechenland Erster Theil. Reise über Delphi durch Phocis und Boeotien bis Theben*. Druck und Verlag von Johann Georg Heyse.
- Ure, A. D. (1958). The Argos Painter and the Painter of the Dancing Pan. *AJA* 62, 389–395.
- Usener, H. (1892). Epikureische Schriften auf Stein. *RhM* 47, 414–456.
- Ussing, J. L. (1884). *Nye Erhvervelser til Antiksamlingen i Kjøbenhavn*. (Vidensk. Selsk. Skr., 5te Række, historisk og philosophisk Afd. 5te Bd. III). Bianco Lunos, Kgl. Hof-Bogtrykkeri.
- Vaahtera, J. (2000). *Roman Augural Lore in Greek Historiography. A Study of the Theory and Terminology*. Department of Classics, University of Turku.
- Vaan, M. de (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 7). Brill.
- Vaglieri, D. (1909). Preneste e il suo tempio della Fortuna. *BCAR* 37, 212–274.
- Valchak, S. B., Lysenko, S. D., Gorbol, N. Yu., Razumov, S. N., Telnov, N. P. & Sinika, V. S. (2020). Graves of the beginning of the Early Iron Age in barrow 1 of the "Rybkhoz" ("Fish farm") Group in the Lower Dniester region. *Sprawozdania Archeologiczne* 72:2, 357–371.
- Valeton, I. M. J. (1895). De templis Romanis. *Mnemosyne* 23, 15–79.
- Valla, L. (1556). J. Raenerius (toim.), *Laurentii Vallae elegantiarum latinae linguae libri sex*. Seb. Gryphius.
- Vallet, F. & Roesdahl, E. (1992). Viking grave from the Île de Groix. Teoksessa Roesdahl & Wilson 1992 (s. 322).
- Valmin, N. (1933–1934). Rapport préliminaire de l'Expédition en Messénie 1933. *Årsberättelse – Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 6, 9–24.
- Van Heems, G. (2009). Lire, écrire, compter : quelques réflexions et hypothèses sur le système numéral étrusque en marge des travaux de Michel Lejeune. Teoksessa F. Biville & I. Boehm (toim.), *Autour de Michel Lejeune. Actes des journées d'études organisées à l'Université Lumière Lyon 2 – Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2–3 février 2006*. (Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen 43. Série linguistique et philologique 6) (s. 287–317). MOM Éditions.
- van Vleuten, F. (1876). Römische Würfel und würfelähnliche Spiele. *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 57, 191–193.

- Vater, H. (1996). *Einführung in die Sprachwissenschaft, 2., verbesserte Auflage*. (UTB für Wissenschaft: Uni-Taschenbücher 1799). Wilhelm Fink Verlag.
- Väterlein, J. (1976). *Roma ludens. Kinder und Erwachsene beim Spiel im antiken Rom*. (Heuremata 5). Verlag B. R. Grüner.
- Veblen, T. (1912). *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions, new edition*. The Macmillan Company.
- Veivo, H. & Huttunen, T. (1999). *Semiotikka. Merkeistä mieleen ja kulttuuriin*. Edita.
- Venturi, F. (2006). Deux dépôts de fondation d'astragales à Tell Afis (Syrie). *Orient Express* 1 / 2006, 27–29.
- Vermeule, E. (1979). *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. (Sather Classical Lectures 46). University of California Press.
- Vernes, J.-R. (1967). Jeux de compétition. Teoksessa Caillois 1967b (s. 345–442).
- Veronese, M. (2008). *De aleatoribus*. Per una storia delle interpretazioni. Teoksessa M. Marin & M. Bellifemine (toim.), *Nuovi studi sul De aleatoribus pseudocipriano*. (Auctores nostri – studi e testi di letteratura cristiana antica 6) (s. 197–226). Edipuglia.
- Vespa, M. (2020). La sagesse de Palamède : les dés, les pions et l'établissement d'un ordre (à propos de Philostrate, *Sur les héros*, 10 Follet). Teoksessa Bouvier & Dasen 2020b (s. 75–94).
- Vespa, M. (2021). Au commencement était la faim. Récits sur l'origine des jeux dans l'Antiquité grecque et romaine. Teoksessa Dasen & Vespa 2021 (s. 125–145).
- Vesterinen, S. (suom.). (2006). Demokritoksen mietelmiä. Teoksessa Demokritos ja Epikuros, *Riippumaton nautinto*. (Olympos-sarja) (s. 7–53). Tammi.
- Vettniemi, E. (2007). *Pohjolan helleenit. Suomalaisen olympiaurheilujen synty*. (Historiallisia Tutkimuksia 233). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vetter, E. (1929). Literaturbericht für das Jahr 1926: Etruskisch. *Glotta* 17, 291–305.
- Vetter, E. (1930). Literaturbericht für das Jahr 1927: Etruskisch. *Glotta* 18, 291–311.
- Vetter, E. (1940). Literaturbericht 1935–1937: Etruskisch. *Glotta* 28, 145–231.
- Viedebant, O. (1926). Warum hat Seneca die Apokolokyntosis geschrieben? *RhM* 75, 142–155.
- Vilhjálmsson, V. Ö. (1992). Gaming-pieces and die. Teoksessa Roesdahl & Wilson 1992 (s. 246).
- Viljamaa, T. (2016). Kielii Porthanin psykologian luonnoissa. *Auraica* 7, 9–47.
- Villing, A. (2005). Persia and Greece. Teoksessa J. E. Curtis & N. Tallis (toim.), *Forgotten Empire. The World of Ancient Persia* (s. 236–249). The British Museum Press (repr. 2006).
- Vissel, A. (1997). The Traditional and the Recent in Modern Schoolchildren's Games I. *Journal of The Baltic Institute of Folklore* 2, 134–183.
- Vitezović, S. (2011). The Neolithic Bone Industry from Drenovac, Serbia. Teoksessa J. Baron & B. Kufel-Diakowska (toim.), *Written in Bones. Studies on Technological and Social Contexts of Past Faunal Skeletal Remains* (s. 117–135). Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii.
- Vitezović, S. (toim.). (2016). *Close to the bone: current studies in bone technologies*. Institute of Archaeology, Belgrade.
- Vogliano, A. (1948). Frammenti di un Ὀμηρομαντεῖον. *Acme* 1, 226–228.
- Vogliano, A. (1952). Il papiro Bolognese Nr. 3. *Acme* 5, 385–417.
- Voinea, V. (1997). Archaeological Researches at Bordsuani-Popină (Ialomița County). Preliminary Report 1993–1994. 3.3 Artifacts Made from Hard Raw Material of Animal Origin. *Cercetări arheologice* 10, 72–84.
- Voinea, V. & Neagu, G. (2009). Archaeological Research at Hamangia III Settlement from Cheia (2004–2008). *Pontica* 41, 9–34.
- Voltaire (1767). *Dictionnaire philosophique, portatif. Sixième Edition revue, corrigée & augmentée de XXXIV Articles, tome second, g–v*.
- Vömel, J. T. (1847). *De Euripide Casu Talorum*.
- Vömel, J. T. (1858). De Euripide casu talorum. *Philologus* 13, 302–312.
- Voulikh, N. (1968). La révolte d'Ovide contre Auguste. *LEC* 36, 370–382.
- Vänttinen, P. (2003). Pelurit. *Image* 3 / 2003, 80–87.

- Väänänen, V. (1946). *Des fames, des dez et de la taverne*. Poème satirique du XIIIe siècle mêlant français et latin. *NPhM* 47, 104–113.
- Väänänen, V. (1966). *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes, troisième édition augmentée*. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst 1958, 3). Akademie-Verlag.
- Wachsmuth, C. (1889). Zu Seneca's Apocolocyntosis. *Leipziger Studien zur classischen Philologie* 11, 337–350.
- Wacke, A. (2013). *Gloria und virtus* als Ziel athletischer Wettkämpfe und die Unbescholtenheit der Athleten sowie die erlaubten Sportwetten nach römischen Rechtsquellen. Teoksessa P. Mauritsch & C. Ulf (toim.), *Kultur(en) – Formen des Alltäglichen in der Antike. Festschrift für Ingomar Weiler zum 75. Geburtstag*. (Allgemeine wissenschaftliche Reihe Bd. 33; Nummi et litterae Bd. 7) (s. 193–236). Grazer Universitätsverlag.
- Wade-Gery, H. T. (1931). Eupatridai, Archons, and Areopagus. *CQ* 25, 77–89.
- Wagenvoort, H. (1933–1934). Ἀποκολοκύντωσις. *Mnemosyne* 1, 4–27.
- Wagenvoort, H. (1958). Quid significet "Apocolocyntosis". *Mnemosyne* 11, 340–342.
- Wahlström, J. (1989). *Rahapelien käsikirja. Taito voittaa Lotossa, Vakiossa, Totossa, Ruletissa, Pörssissä ja muissa rahapeleissä*. Karisto.
- Walde, A. (1906). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. (Sammlung indogermanischer Lehrbücher – II. Reihe: Wörterbücher 1). Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Walde, A. (1910). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, zweite umgearbeitete Auflage*. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Walde, A. (1938). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3., neubearbeitete Auflage* von J. B. Hofmann, *erster Band A–L*. (Indogermanische Bibliothek erste Abteilung – Lehr- und Handbücher – II. Reihe: Wörterbücher 1). Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Walde, A. (1954). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3., neubearbeitete Auflage* von J. B. Hofmann, *zweiter Band M–Z*. (Indogermanische Bibliothek erste Abteilung – Lehr- und Handbücher – II. Reihe: Wörterbücher 2). Carl Winter – Universitätsverlag.
- Wallace-Hadrill, A. (1983). *Suetonius. The Scholar and his Caesars*. Duckworth.
- Walpole, R. (1820). *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, &c.* Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Walter, P. A. F. (1931). Ancient Die Goes to Museum. *El Palacio* 31, 41.
- Waltz, R. (toim.). (1966). Sénèque, *L'Apocoloquintose du divin Claude, troisième édition revue et corrigée*. (Collection des universités de France). Société d'Édition "Les Belles Lettres".
- Wamser, L., Flügel, C. & Ziegau, B. (toim.). (2000). *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern, Rosenheim 2000*. (Schriftenreihe der Archäologischen Staatssammlung 1). Verlag Philipp von Zabern.
- Wardle, D. (1993). Did Suetonius Write in Greek? *AClass* 36, 91–103.
- Warmington, E. H. (toim.). (1938). *Remains of Old Latin III. Lucilius. The Twelve Tables*. (Loeb Classical Library 329). Harvard University Press.
- Waterhouse, W. C. (1972). The Discovery of the Regular Solids. *AHES* 9, 212–221.
- Watkins, M. J. (2007). A Brief History of Backgammon and the Design of the Board. Teoksessa Finkel 2007a (s. 238–241).
- Wayte, W. (1894). Corrections for Liddell and Scott's Lexicon. *CR* 8, 146.
- Waywell, S. E. (1979). Roman Mosaics in Greece. *AJA* 83, 293–321.
- Weathers, D. & Foote, D. M. (1979). Beware the Harpies! *Newsweek* 94:13, 53.
- Weaver, K. F. (1985). The Search for Our Ancestors. *National Geographic* 168:5, 560–623.
- Wegelius, J. (respondenti S. Kreander). (1773). *Animadversiones nonnullae, De methodo linguam latinam addiscendi*. Typis Frencckellianis.
- Weidner, E. (1956). Ein Losbuch in Keilschrift aus der Seleukidenzeit. *Syria* 33, 175–183.

- Weisgerber, L. (1964). *Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft, Zweite, neubearbeitete Auflage*. (Hochschulwissen in Einzeldarstellungen). Quelle & Meyer.
- Weitzmann, K. (1974). *Loca Sancta* and the Representational Arts of Palestine. *DOP* 28, 31–55.
- Welcker, F. G. (toim.). (1828). *Sylloge epigrammatum graecorum ex marmoribus et libris, editio altera recognita et aucta*. Impensis A. Marcus.
- Welcker, F. G. (1844). *Kleine Schriften zur Griechischen Litteraturgeschichte*. (Kleine schriften erster Theil). Eduard Weber.
- Welcker, F. G. (1851). Würfelorakel vor Pallas Athene und vor der Palme Apollons. Teoksessa *Griechische Vasengemälde*. (Alte Denkmäler Dritter Theil) (s. 3–24). Verlag der Dieterichschen Buchhandlung.
- Weniger, L. (1917). Losorakel bei Griechen und Römern. *Sokrates* 5, 305–318.
- Weniger, L. (1916–1924). Thriai. Teoksessa W. H. Roscher (toim.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie fünfter Band T* (866–871). Verlag und Druck von B. G. Teubner.
- Werner, P. (1978–1981). *La vie en Grèce aux temps antiques*. Editions Minerva.
- Wessely, C. (1893). *Neue griechische Zauberpapyri*. (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Classe XLII, 2). F. Tempsky.
- Wheeler, R. E. M. (1926). The Roman Fort near Brecon. *Y Cymmrodor* 37.
- Wheeler, M. (1960). *The Indus Civilization, Second edition*. (The Cambridge History of India Supplementary Volume). Cambridge University Press.
- Whitehill, B. (2009). Toward a Classification of Non-Electronic Table Games. Teoksessa Silva 2009 (s. 53–63).
- Whiter, B. (2005). *Kodin suuri pelikirja (The Encyclopedia of Games, suom. R. Bergroth), kolmas painos*. Gummerus.
- Whitman, F. H. (1970). Medieval Riddling. Factors Underlying Its Development. *NPhM* 71, 177–185.
- Whorf, B. L. (1956a). The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language. Teoksessa Carroll 1956 (s. 134–159).
- Whorf, B. L. (1956b). Science and Linguistics. Teoksessa Carroll 1956 (s. 207–219).
- Widdowson, H. G. (1996). *Linguistics*. (Oxford Introductions to Language Study). Oxford University Press (repr. 2003).
- Wiegand, T. (1911). Siebenter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen. *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Jahrgang 1911, Anhang*, Abh. 1.
- Wilde, O. (1999). *De Profundis, The Ballad of Reading Gaol, and other writings*. (Wordsworth Classics). Wordsworth Editions (repr. 2002).
- Willers, H. (1901). *Die römischen Bronzeimer von Hemmoor*. Hahnsche Buchhandlung.
- William, I. (toim.). (1907). *Diogenis Oenoandensis Fragmenta*. B. G. Teubner.
- Wilkins, J. (1668). *An Essay towards a Real Character, and a Philosophical Language*. Printed for Sa. Gellibrand and for John Martyn.
- Wilkins, J. (1962). Etruscan Numerals. *TPhS* 61, 51–79.
- Wilkinson, J. G. (1878). *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians Vol. II, new ed. revised and corrected by S. Birch*. Dodd, Mead & Co.
- Wilkinson, L. P. (1955). *Ovid Recalled*. Cambridge University Press.
- Wilkinson, K. W. (2015). A Greek ancestor of the *Sortes Sanctorum*. *ZPE* 196, 94–102.
- Wind, J., Pulleyblank, E. G., de Grolier, É. & Bichakjian, B. H. (toim.). (1989). *Studies in Language Origins Volume 1*. John Benjamins Publishing Company.
- Winters Keegan, R. & Haire, M. (2008). Beer Pong's Big Splash. *Time* 172:10, 42–43.
- Wissowa, G. (1912). *Religion und Kultus der Römer, Zweite Auflage*. (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft Fünfter Band, Vierte Abteilung). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Wittgenstein, L. (1971). *Philosophische Untersuchungen*. (Suhrkamp Taschenbuch 14). Suhrkamp.
- Wolters, P. (1913). Ein Salbgefäß aus Tarent. *MJBK* 8, 83–96.

- Woodburn, J. (1982). Egalitarian Societies. *Man* 17, 431–451.
- Woodward, A. M. (1910). Notes on Some Greek Inscriptions, Mainly in Athens. *JHS* 30, 260–266.
- Woolley, C. L. (1934). *Ur Excavations Volume II. The Royal Cemetery*. (Publications of the joint expedition of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia). Trustees of the Two Museums.
- Woolley, C. L. (1946). *Ur: The First Phases*. (King Penguin K25). Penguin Books.
- Worden, R. (1998). The evolution of language from social intelligence. *Teoksessa Hurford ym.* 1998 (s. 148–166).
- Wörner, E. (1878). Errare humanum est. *Correspondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine* 26, 24.
- Woudhuizen, F. C. (1988–89). Etruscan Numerals in Indo-European Perspective. *Talanta* 20–21, 109–124.
- Wright, T. (1859). On domestic games and amusements in the Middle Ages. *The Art Journal* 5, 77–79.
- Wright, T. (1862). *A History of Domestic Manners and Sentiments in England During the Middle Ages*. Chapman and Hall.
- Wroth, W. (1894). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Mysia*. Order of the Trustees of the British Museum.
- Wuilleumier, P. (1934). Dé à jouer de Tarente. *Istros* 1, 14–18.
- Xella, P. & Zamora López, J. Á. (2019). The plates of Pyrgi. *Teoksessa A. Russo, F. Guarneri, P. Xella & J. Á. Zamora López (toim.), Carthago. The Immortal Myth* (s. 114–116). Electa.
- Yahalom-Mack, N. & Mazar, A. (2006). Various Finds from the Iron Age II Strata in Areas P and S. *Teoksessa Mazar 2006* (s. 468–504).
- Yau, S. (1989). Moulded gestures and guided syntax: scenario of a linguistic breakthrough. *Teoksessa Wind ym.* 1989 (s. 33–42).
- Ylikoski, P. (2015). Mitä sattuma on. *Teoksessa Hetemäki ym.* 2015 (s. 13–25).
- Yon, M. (1971). *Salamine de Chypre II. La tombe T. I. du XIe s. av. J.-C.* E. de Boccard.
- Yonnet, P. (1985). *Jeux, modes et masses. La société française et le moderne 1945–1985*. (Bibliothèque des sciences humaines). Gallimard.
- Young, A. (1955–56). Excavations at Dun Cuier, Isle of Barra, Outer Hebrides. *PSAS* 89, 290–328.
- Young, R. S. (1957). Gordion 1956: Preliminary Report. *AJA* 61, 319–331.
- Young, R. S. (1960). The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report. *AJA* 64, 249–266.
- Young, R. S. (1962). The 1961 Campaign at Gordion. *AJA* 66, 153–168.
- Young, D. C. (2004). *A Brief History of the Olympic Games*. Blackwell.
- Zacheus, T. (2008). *Luonnonmukaisesta arkiliikunnasta liikunnan eriytymiseen. Suomalaiset liikuntasukupolvet ja liikuntakulttuurin muutos*. (Annales Universitatis Turkuensis C 268). Turun yliopisto.
- Zago, M. (2017). L'apprendimento poetico: ricordando Omero. *Teoksessa E. Suárez, M. Blanco, E. Chronopoulou & I. Canzobre (toim.), MAGIKĒ TÉCHNE. Formación y consideración social del mago en el Mundo Antiguo* (s. 193–214). Clásicos Dykinson.
- Zangemeister, C. (1862). *De Horatii vocibus singularibus dissertatio*. Typis Gustavi Schade.
- Zanker, P. (1988). *The Power of Images in the Age of Augustus* (translated by A. Shapiro). (Thomas Spencer Jerome Lectures). The University of Michigan Press.
- Zannoni, A. (1871). *Sugli scavi della Certosa. Relazione letta all' inaugurazione del Museo Civico di Bologna*. Regia tipografia.
- Zappacosta, V. (1969). Senecae Ἀποκολοκύντωσις. *Latinitas* 17, 86–95.
- Zdekauer, L. (1881). Intorno a una moneta di bronzo. *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 1881, 282–285.
- Zdekauer, L. (1886). Il giuoco in Italia nei secoli XIII e XIV e specialmente in Firenze. *ASI* 18, 20–74.
- Zeis, C. (1921). Ferento (Viterbo) – Scoperta di tombe di età repubblicana. *NSA* 1921, 215–224.

- Zidarov, P. (2005). Bone artefacts. Teoksessa I. Merkyte (toim.), *Liga. Copper Age Strategies in Bulgaria*. (Acta Archaeologica 76:1; Acta Archaeologica Supplementa VI; Centre of World Archaeology – Publications 2) (s. 124–131). Blackwell Munksgaard.
- Zilliacus, H. (1982). *Rooma, piirtokirjoitusten kaupunki* (ruotsinkielisestä käsikirjoituksesta suom. M. Itkonen-Kaila). Gaudeamus.
- Zlatev, J. (2008). From proto-mimesis to language: Evidence from primatology and social neuroscience. *Journal of Physiology – Paris* 102, 137–151.
- Zlatev, J. (2014). Human Uniqueness, Bodily Mimesis and the Evolution of Language. *Humana.Mente Journal of Philosophical Studies* 27, 197–219.
- Zlatev, J., Persson, T. & Gärdenfors, P. (2005). Bodily mimesis as 'the missing link' in human cognitive evolution. *Lund University Cognitive Studies* 121.
- Zografou, A. (2013). Un oracle homérique de l'Antiquité tardive. Un livre-miniature à usage oraculaire. *Kernos* 26, 173–190.
- Zschietzschmann, W. (1959). *Hellas und Rom. Eine Kulturgeschichte des Altertums in Bildern*. Verlag Ernst Wasmuth.
- Åström, L. (1967). *Studies on the Arts and Crafts of the Late Cypriote Bronze Age*. Klassiska Institutionen.

Liitteet

Liite 1. Kielirelativismi ennen Sapiria ja Whorfia

Siinä missä Whorf seurasi Sapiria (Dinneen 1967, 236; Lucy 1992, 25; Pula 1992, 53; Koerner 2000, 2; 12; Lee 2000, 48; Bock 2003, 464), seurasi Sapir puolestaan Boasia (Dinneen 1967, 213–220; Lucy 1992, 17; Pinker 1995, 59; Elffers 1996, 82; Koerner 2000, 3–11; Bock 2003, 463–464). Juuri Boasin kautta kielirelativismin yhteys kulttuurirelativismiin on selvä (Sarmela 1993, 65–66), vaikka myös strukturalismi on osaltaan vaikuttanut näihin näkemyksiin (*ibid.*, 34; ks. myös *ibid.*, 37–38; 41; 50; 59; 86; Veivo & Huttunen 1999, 34). Boas oli omaksunut erityisesti Humboldtin välityksellä edeltäneen eurooppalaisen tradition (Koerner 2000, 10–11; Bock 2003, 463). Humboldt uskoi, että rakenteeltaan tietynlaiset (= indoeurooppalaiset) kielet pystyvät ilmaisemaan muita paremmin kaikkia ajattelun nyansseja – esim. Gehlen (1940, 307) yhtyy ahnaasti tähän näkemykseen – ja ylipäänsä, että ajattelu on pohjimmiltaan kielikohtaista ja näin ollen kieli vaikuttaa siihen miten ja millaisena maailma havaitaan ja koetaan (Trabant 2000 – ks. esim. Humboldt 1963; ks. myös Greenberg 1961, 469; Weisgerber 1964, 31–34; 37–38; 43; 75; 97; 110; 118; 127–129; 156–157; 169–170; 171; 173–175; 196–199; Dinneen 1967, 218; Dietrich 1968, 25–26; Mounin 1968, 174–175; Dieckmann 1973, 146; Leino 1987, 30–31; Fischer-Harriehausen 1994; Koerner 2000, 9–10; Bock 2003, 463). Ilmaus ”Humboldtin, Sapirin ja Whorfin hypoteesi” (Hagège 1987, 141; ks. myös d’Angelo 1993, 58) voitaisiin siis kyllä hyväksyä, mutta hypoteesin juuret ovat syvemmällä, niinpä myös nimitystä ”Vicon, Herderin, Humboldtin, Sapirin ja Whorfin hypoteesi” (Koerner 2000, 3) on käytetty. Myös Bock (2003, 463) mainitsee Vicon hypoteesin edeltäjänä (ks. myös Funaioli 1948, 327–328). Pula (1992) taas on ehdottanut nimitystä ”Nietzschen, Korzybskin, Sapirin ja Whorfin hypoteesi”, mutta sentään kysymysmerkin kanssa, vaikka Whorf ilmeisesti sai vaikutteita Korzybskilta (Koerner 2000, 2), joka meni Sapiria ja Whorfia pidemmälle ja piti kielen valtaa paitsi tyrannimaisena myös vaarallisena (Penhallurick 2003, 99–100; 105–106). Humboldtin näkemyksiin olivat vaikuttaneet esim. Leibniz ja erityisesti Herder (Greenberg 1961, 469; Elffers 1996, 77; Koerner 2000, 3; Trabant 2000, 25–26), mutta hypoteesin ituja on löydetty myös esim. Baconin ja Locken kirjoituksista (Elffers 1996, 74–77; Koerner 2000, 3; ks. myös

Itkonen 1989, 110; 1991, 259–260). Myös Porthania voidaan pitää kielirelativistina – lyhyesti ja ytimekkäästi ajatus on ilmaistu erään logiikan luennon yhteydessä: ”*vi tänka altid på ett visst språk*” (Porthan 1963a, 29; ks. myös Porthan 1789; 1795, § I–III; Viljamaa 2016, 9–16). Ajattelua voi kyllä olla myös ilman kieltä (Langacker 1970, 50–51; Aitchison 1976, 14–15; 1989, 5; Itkonen 2005, 354–355; ks. myös Dietrich 1968, 27–30; Pinker 1995, 57–58). Porthan korosti äidinkielen merkitystä ihmisille, sillä näihin aikoihin esiintyi Suomea ja varsinkin ruotsinsuomalaisia kohtaan ponnekkaita ruotsalaistamispyrkimyksiä (Tarkiainen 1971, 40–42; Ikola 1983, 18–19; Klinge 1989, 47–48; Viljamaa 2016, 11). 1900-luvun kielirelativismiin voidaan sanoa eroavan selkeästi aiemmista spekulatioista (Elffers 1996, 77–81). de Saussuren näkemysten on sanottu nakertaneen kielirelativismiin uskottavuutta, ja hänen väitetään myös hylänneen kaiken relativismin (*ibid.*, 79), mutta kielirelativismi on kiinteä osa hänen näkemystään kielen luonteesta (– ks. Saussure 1971, 155–162; Itkonen 1991, 298; ks. myös Leino 1987, 30; Penhallurick 2003, 63–65; 79).

Kielirelativismiin juurien on oletettu ulottuvan aina antiikkiin asti, mutta antiikin tekstit eivät tue tällaisia oletuksia. Bockin (2003, 463) viittaus Aristoteleen *Retoriikan* kolmanteen kirjaan on ilmeisen väärä, ja ne kohdat Platonin ja Aristoteleen teksteissä, joiden perusteella heitä on väitetty kielirelativisteiksi, todistavat itse asiassa päinvastaista (Elffers 1996, 74–75) – ilmeisesti kyseessä ovat Pl. *Cra.* 435b ja Arist. *Int.* 16a – Humboldt vastusti juuri tätä Aristoteleen näkemystä, ettei ajattelu ole kielestä riippuvaista (Trabant 2000, 29–30; ks. myös Taylor 2006, 433). Kielirelativismia ei voida sanoa esiintyneen ennen uutta aikaa (Koerner 2000, 3) – Epikuroskin (*Ep.* 1,75–76 [= D. L. 10,75–76]) esittää, että eri kielet ovat syntyneet eri kansojen erilaisen ajattelun tuloksena (Steinthal 1890, 325–326; Itkonen 1991, 185), eli juuri päinvastoin: ajattelu vaikuttaa kieleen. Dante (*De vulgari eloquentia* 2,1,8) toteaa kyllä, että ”[k]ieli on välttämätön ajattelumme väline” (suom. Mehtonen & Vaahtera 2021, 145), muttei kehittele ajatusta tämän pidemmälle. Kielen, ajattelun ja todellisuuden suhdetta on pohdiskeltu paljonkin (ks. Itkonen 1989, 114–115; 1991, 165–320), ja juuri tähän yhteyteen em. Platonin ja Aristoteleen tekstit kuuluvat. Müller (esim. 1873a, 527–528; 1873c, 12–15) korostaa kielen ja ajattelun yhteyttä ja pitää niitä toisistaan riippuvaisina, mitä Fitch (2010, 395–396) kutsuu vahvan whorfilaiseksi näkemykseksi, mutta Müller ei esitä mitään kielirelativistisia kannanottoja tai spekulatioita.

Liite 2. *Apocolocyntosis*

Nimi Ἀποκολοκύντωσις (Stagni 1994, 298–309; 329–330; ks. myös Athanassakis 1974, 11; Coffey 1976, 260, *n.* 3; Cortés Tovar 1984, 83; Bringmann 1985, 889, *n.* 11 – vrt. Currie 1962a; Pulbrook 1981) perustuu ainoastaan Dion Kassioksen

(60,35,3) esitykseen – teksti, joka nykyään tunnetaan tällä nimellä, on yhdessä käsikirjoituksessa nimetty suunnilleen *Divi Claudii apotheosis per satiram* (Sedlmayer 1901, 181; ks. myös Hartman 1916b, 295; Bickel 1921, 219; Altman 1938, 199, n. 8; Marti 1952, 24; Knoche 1957, 63; Szilágyi 1963, 235; Russo 1965, 17; 19–20; Aubretton 1966, 81; Waltz 1966, v; Gil 1971, 123; Coffey 1976, 166; 260, n. 4; Colish 1976, 363; Rozelaar 1976, 253; Eden 1979, 150; Kilpatrick 1979, 193; Eden 1984, 3; Reeve 1984, 305–306; Heller 1985, 67), mutta useimmissa *Ludus de morte Claudii* tai jotain vastaavaa (Barwick 1943, 164; Knoche 1957, 63; Szilágyi 1963, 235; Russo 1965, 17, n. 27; 21–26; Aubretton 1966, 81; Waltz 1966, v; Athanassakis 1974, 11; Coffey 1976, 166–167; Colish 1976, 363; Rozelaar 1976, 253; Eden 1979, 151; Cortés Tovar 1984, 75; Eden 1984, 3; Reeve 1984, 305; Stagni 1994, 298; ks. myös Stahr 1880, 389; Colish 1976, 366–367; Kilpatrick 1979, 193; Bringmann 1985, 886). Jotkut ovat ajatelleet, että kyseessä on kaksi eri tekstiä (Stahr 1880, 401–405; Birt 1891, 152; Hartman 1916b, 300–301; ks. myös Riese 1868, 321–323; Wachsmuth 1889, 340–342; Sedlmayer 1901, 181; Bickel 1921, 219–220; Müller-Graupa 1930, 315; Barwick 1943, 166; Rowell 1956, 189–190; Knoche 1957, 63; McAlindon 1957, 279, n. 3; Russo 1965, 16, n. 25; Gil 1971, 122–123; Cortés Tovar 1984, 80; Eden 1984, 2–3), tai kaksi laitosta samasta tekstistä (Barwick 1943, 166–167 – vrt. Marti 1952, 24, n. 2), tai että teos koostui kahdesta osasta, joista toinen (Ἀποκολοκύντωσις) oli kirjoitettu kreikaksi ja toinen (*Ludus de morte Claudii*) latinaksi (Zappacosta 1969, 92).

Vaikka useimmissa käsikirjoituksissa ilmoitetaan teoksen kirjoittajaksi Seneca (Herrmann 1950, 84; Szilágyi 1963, 236; Aubretton 1966, 82; Griffin 1976, 129, n. 1; Cortés Tovar 1984, 75; ks. myös Stahr 1880, 398; Bringmann 1985, 885), ovat jotkut tutkijat (esim. Stahr 1880, 391–405; Baldwin 1964, 45–48 [– vrt. Gil 1971, 121, n. 1; Horstkotte 1989, 113–114; 137; 138]; Nony 1968, 51–52; 68–70) pitäneet mahdollisena, että Seneca olisi mennyt kirjoittamaan tällaisen tekstin (Sikes 1936, 727; Herrmann 1939; 1950, 84–91; Rodríguez-Almeida 1996a, 242; 247–254; 1996b; ks. myös Charlesworth 1937, 56; Gil 1971, 121–122; Bringmann 1985, 885–889; Ramelli 201, 478, n. 3), niinpä tekijän on ehdotettu voineen olla myös Petronius (ks. Rowell 1956, 190; ks. myös Harrington 1895, xvii; Knoche 1957, 116; McAlindon 1957, 279, n. 3; Rozelaar 1976, 252, n. 55), Canius Rufus (Rodríguez-Almeida 1996a, 255–262; 1996b, 900) tai Phaedrus (Herrmann 1950, 92–98 – vrt. Eden 1984, 8, n. 15), mutta mikään ei oikeastaan todista, etteikö Seneca voisi olla teoksen kirjoittaja (ks. Harrington 1895, xvii; Mesk 1912; Kurfess 1924, 1308–1309; Viedebant 1926; Toynbee 1942, 83; Alexander 1943, 47; Martin 1945, 64; Hadas 1952, 245; 255; 258–259; 295; Marti 1952, 24–25; 29–31; Knoche 1957, 63–64; 116; Currie 1962b, 93–96; Russo 1965, 9–11; Gil 1971, 133; Levi 1973, 92; Rozelaar 1976, 252, n. 55; Goodyear 1982, 633; Korzeniewski 1982, 114; Cortés Tovar 1984, 76–78; Eden 1984, 6–13; Nauta 1987, 69, n. 1).

Hyvällä syyllä voidaan tietysti kysyä, mitä tekemistä kurpitsalla on Claudiuksen kuoleman ja apoteosin kanssa? Mihinkään konkreettiseen kurpitsoitumiseen ei tekstissä ole viitteitä. Teoksen keskeltä puuttuu selvästi osa tekstistä (ks. Wachsmuth 1889, 343; Aubreton 1966, 81; Koster 1979, 74–75; Korzeniewski 1982, 112–113), joten mitenkään mahdottomana ei ole pidetty, että tekstin loppu, jossa Claudius muuttuisi kurpitsaksi, olisi myös kadonnut (Wachsmuth 1889, 342–344; Lundström 1901, 29–30; 32; ks. myös Norrman & Haarberg 1980, 55; Cortés Tovar 1984, 80), mutta vaikka kertomus loppuu hieman yllättäen, niin teos on kyllä tällaisenaan järkevä ja ymmärrettävä kokonaisuus (Currie 1962a, 187; ks. myös Bücheler 1859, 420–421; Hartman 1916b, 301–303; Roßbach 1924, 799; Szilágyi 1963, 237; Aubreton 1966, 82; Binder 1974–1975, 77, *n.* 10; Coffey 1976, 167; Eisenberger 1978, 270; Koster 1979, 75, *n.* 17; Cortés Tovar 1984, 80; Eden 1984, 2; Bringmann 1985, 889–890).

Jos taas tämä kurpitsoituminen ei tarkoita mitään konkreettista kurpitsaksi muuttumista, niin mitä se oikein tarkoittaa? Erilaisia skatologisia selityksiä on esitetty (Wagenvoort 1933–1934, 7–11; 21–25; 1958; Currie 1962a, 188; Athanassakis 1974, 12–16; ks. myös Aubreton 1966, 83–84; Gil 1971, 124–125; Coffey 1976, 167–168; Bannert 1977; Cortés Tovar 1984, 81; 83–84; Eden 1984, 2, *n.* 2; Bringmann 1985, 890–891; Ramelli 2001, 479, *n.* 6), vitsin on myös ajateltu voivan liittyä siihen, että kurpitsa oli antiikissa jonkinlainen tyhmyyden symboli, mihin parissa tekstissäkin (Petron. 39,12; Apul. *Met.* 1,15) mahdollisesti viitataan (Schmidt 1878; Birt 1891; Rasi 1913; Mrose 1914; Bickel 1921, 220; Kurfess 1924, 1309; Viedebant 1926, 146; Müller-Graupa 1930, 316–320; Courtney 1962, 92; Russo 1965, 17–18; Aubreton 1966, 82–83; Athanassakis 1974, 16–17; Rozelaar 1976, 252; Eisenberger 1978, 270; Norrman & Haarberg 1980, 54–55; Cortés Tovar 1984, 82–83; 84; Ramelli 2001, 480; ks. myös Wagenvoort 1933–1934, 4–6; Knoche 1957, 63; Szilágyi 1963, 238–239; Gil 1971, 123–124; 126–127; Colish 1976, 363; Bringmann 1985, 892; Heller 1985, 68–69; Riikonen 1987, 46; Omena & Funari 2016b, 67 – vrt. Coffey 1976, 167; Eden 1984, 3), tai jospa Claudius ei muutukaan pullokurpitsaksi, vaan joksikin pyöreämmäksi kurpitsaksi, kuin pyöreä stoalainen jumala (Sen. *Apocol.* 8,2) – hänhän joutuu teoksen lopussa (*ibid.* 15,2) myös eräänlaisen pallottelun kohteeksi (Athanassakis 1974, 18–22; ks. myös Hartman 1916b, 303–304; Eisenberger 1978, 266; Kilpatrick 1979, 193 – vrt. Bringmann 1985, 890; Heller 1985, 102–115), tai ehkä tässä kurpitsoitumisessa yhdistyvät kaikki nämä selitykset (Athanassakis 1974, 22; ks. myös Norrman & Haarberg 1980, 56; 60; 120; Riikonen 1987, 46). Lundström (1901, 32; ks. myös Maas 1900, 419; Gil 1971, 124) esittää, että kurpitsasta valmistettiin antiikissa yöastioita tai pottia, ja tätä kautta itse kurpitsallakin voisi olla tämä merkitys. Kurpitsan on myös sanottu olevan muuten vain arkinen ja tyhjäänpäiväinen asia ja näin ollen apoteosin vastakohta (Barwick 1943, 172–173, *n.* 23; Griffin 1976, 131, *n.* 4; ks. myös Martin

1945, 65; Cortés Tovar 1984, 82) – kurpitsa oli ilmeisesti ainakin halpa ruoka-aine (ks. Mart. 11,31). Vitsin on esitetty myös liittyvän rähmään, jonka yhteydessä Aristofanes (*Nu.* 327) mainitsee kurpitsan – Arti (2000, 20) tyytyy kääntämään ”iso rikka”, mutta ehkä aristofanisempi käännös olisi ”kurpitsat silmillä” (Kilpatrick 1979, 194–195; ks. myös Bauck 1880, 33–34). Deroy (1951, 312–318; ks. myös Gil 1971, 125–126; Cortés Tovar 1984, 81–82) taas esittää kurpitsalle paljon ylevämmän merkityksen: hän uskoo, että tässä viitataan kurpitsan symboliseen merkitykseen tai rituaaliseen rooliin Kybelen kulttimenoissa. Vai onko vitsi siinä, ettei nimi Ἀποκολοκύντωσις oikeasti merkitse mitään (Szilágyi 1963, 240–244; ks. myös Russo 1965, 18; Eisenberger 1978, 265–266; 270; Cortés Tovar 1984, 83; Bringmann 1985, 891; Heller 1985, 68)? (Ks. myös Henriksson 1956, 69–73; Duff 1964, 191; 195–198; Sullivan 1966, 378–381.)

Liite 3. *Index locorum*

- A. = Aiskhylos
Ag. = *Agamemnon*
 33 – s. 208–209
Eu. = *Eumenidit*
 861–863 – n. 574
Th. = *Septem contra Thebas (Seitsemän Teebaa vastaan)*
 55–56 – s. 77
 125–127 – s. 77
 376 – s. 77
 414 – n. 290
 451 – s. 77
 458–460 – s. 77
- A. D. = Apollonios Dyskolos
Adv. = *De adverbiiis*
 152 – n. 171; n. 640
- A. R. = Apollonios Rodoslainen
(Argonautika)
 3,117–118 – s. 154
 3,119–126 – n. 1267
 4,950 – s. 45
- AE*
 1953, 35 – n. 468
- Ael. = Claudius Aelianus
NA = *De natura animalium*
 2,48 – n. 33
 4,46 – n. 92
 15,24 – s. 63; s. 103
VH = *Varia historia*
 2,12 – n. 574
- Ael. Dion. = Ailios Dionysios
fr. 359 – s. 130
- Aen. Tact. = Aineias Taktikos
 5,2 – n. 307
- 31,17–20 – s. 149
- Aeschin. = Aiskhines
 1,53 – s. 63; n. 306; s. 108
 1,57 – n. 304
 1,60 – n. 304
 1,59 – n. 305; n. 575; s. 199
 1,75 – s. 63
 1,95 – s. 63
 1,188 – s. 80
- Aetios
Placit. = *Placita Philosophorum*
 2,6,5 – n. 1159
- Aleksandros Aitolialainen
 Ἀστραγαλισται
 – s. 60
- Aleksis
fr. 118 *CAF* 2 = *fr.* 123 *PCG* 2 = *fr.* 118
 Edmonds – n. 283
- Alkifron
 kirje 1,39 (4,14) – n. 1235
 kirje 3,42 – n. 1316
- Ambr. = Ambrosius
Epist. = *Epistulae*
 82,8 – n. 341
Tob. = *De Tobia*
 11,38 – n. 340; n. 370; n. 371
 11,39 – n. 340
 20,73 – n. 411
- Amfis
fr. 11 *CAF* 2 = *fr.* 11 *PCG* 2 = *fr.* 11
 Edmonds – s. 63
fr. 25 *CAF* 2 = *fr.* 25 *PCG* 2 = *fr.* 25
 Edmonds – n. 282; n. 444
- Amips. = Ameipsias

- fr.* 20 *CAF* 1 = *fr.* 19 *PCG* 2 = *fr.* 20
Edmonds – s. 186
- Amm. = *Rerum Gestarum Ammiani Marcellini*
14,6,14 – s. 67
14,6,25 – n. 340
24,2,14 – n. 341
26,6,12 – n. 341
28,4,21 – s. 67; s. 75; n. 370
28,4,29–31 – s. 105
- Anacr. = Anakreon
fr. 21,2 *PLG* 3 = *fr.* 388,2 *GL* 2 – n. 750;
s. 153
fr. 46 *PLG* 3 = *fr.* 398 *GL* 2 – s. 130; n.
875
- Anacreont. = *Anacreontea*
12,1 *PLG* 3 = 12,1 *GL* 2 – n. 293
41,11 *PLG* 3 = 43,10 (Preisendanz 1912)
= 43,10 *GL* 2 – s. 45
- Antiph. = Antifanes
fr. 92 *CAF* 2 = *fr.* 92 *PCG* 2 = *fr.* 92
Edmonds – s. 131
fr. 130 *CAF* 2 = *fr.* 128 *PCG* 2 = *fr.* 130
Edmonds – n. 280
fr. 283 *CAF* 2 = *fr.* 278 *PCG* 2 = *fr.* 283
Edmonds – n. 180
- Anth.* = *Anthologia Latina* (Riese 1869)
8 – s. 74
193,1 – s. 203
193,2 – s. 67
198,53 – n. 341
323 *tit.* – n. 370
323,1 – n. 340
333,2–4 – s. 199
333,7 – s. 203
- AP* = *Anthologia Palatina* (*Kreikkalainen antologia*)
Agath. = Agathias
Antip. Sid. = Antipatros Sidonlainen
Asclep. = Asklepiades
Glauc. = Glaukos
Leon. = Leonidas Taraslainen
Mel. = Meleagros Gadaralainen
Pall. = Palladas
Phld. = Filodemos Gadaralainen
Theodorid. = Theodoridas Syrakusalainen
5,24 – n. 290
5,24,3–4 – n. 349
6,155,3 – n. 574
6,276 – n. 798
6,276,6 – s. 132
6,308,2 – n. 1330
6,309 – n. 798
7,422 – s. 124
7,422,3–4 – s. 205
7,427 – s. 124; s. 214
7,427,3–6 – s. 221
7,427,4 – s. 215
7,427,5 – s. 215
7,427,6 – s. 215
7,427,11–12 – s. 215
7,427,13 – n. 300
7,428 – s. 124
9,272 – n. 33
9,482 – n. 1276
9,482,17 – n. 1318
9,482,23 – s. 185–186
9,482,23–25 – n. 1276
9,482,24 – s. 203
9,482,25 – n. 1276
9,482,26 – n. 337
9,767,4 – s. 185
9,768,2 – s. 185
9,769,5–6 – n. 196
9,826,3 – n. 156
10,72 – n. 196
11,373 – s. 63
12,44 – n. 574; n. 875
12,46 – n. 875
12,47 – n. 875
12,117,1 – n. 349
12,212,6 – n. 675
14,8 – s. 173
- Ap. t.*
1:23–26 – n. 411
- Apollodoros (*Bibliotheke*)
1,2,1 – n. 377
3,10,2 – n. 448
- Apostol. = Mikhael Apostolios
13,3 – n. 645
- Appianos
BC = *Bella Civilia*
2,35 – s. 73
- Apul. = Apuleius
Met. = *Metamorphoses* (*Kultainen aasi*)
1,15 – Liite 2
4,15 – n. 341
8,30 – n. 723
9,8 – s. 86
- Aquila Sinopelainen
I. Moos. 37:3 kreikannos – n. 743
- Ar. = Aristofanes
Ach. = *Acharnenses*
772–773 – n. 545
1115–1116 – n. 545
- Av.* = *Aves* (*Linnut*)
70 – n. 573
1297–1299 – n. 575

- Ec.* = *Ecclesiazusae* (*Naishallitus*)
 672 – s. 63
 682 – n. 391
 823–829 – s. 220
 825–829 – n. 1320
- Eq.* = *Equites*
 518–525 – n. 1313
 791 – s. 103
 847–857 – s. 116
- fr.* 146 *CAF* 1 – n. 391
fr. 673 *CAF* 1 = *fr.* 929 *PCG* 3,2 = *fr.* 673
 Edmonds = *fr.* 929 Henderson – n.
 289; n. 349
- Lys.* = *Lysistrata*
 1302 – n. 156
- Nu.* = *Nubes* (*Pilvet*)
 327 – Liite 2
 644–645 – n. 545
- Pax* (*Rauha*)
 1088–1098 – n. 504
- Pl.* = *Plutus*
 177 – n. 156
 583 – n. 191
 816–817 – s. 119
 1055–1059 – s. 120
- Ra.* = *Ranae* (*Sammakot*)
 965 – n. 1313
 968–970 – s. 123
 970 – s. 125; s. 215
 1400 – n. 286; s. 206; n. 1276
- V.* = *Vespae*
 75 – n. 301
- Arist.* = *Aristoteles* (ja pseudo-Aristoteles)
Ath. = Ἀθηναίων Πολιτεία
 43,1 – n. 390
 43,2 – n. 392
 61 – n. 390
 63,2 – n. 391
 64,2 – n. 391
 64,3 – n. 288; n. 391
 66 – n. 288
 66,1 – n. 391
- Cael.* = *De caelo* (*Taivaasta*)
 292a – s. 124
- Div. Somn.* = *De divinatione per somnia*
 (*Unen aikana tapahtuvasta*
ennustamisesta)
 463b – s. 119
- EN* = *Ethica Nicomachea*
 (*Nikomakhoksen etiikka*)
 1122a – n. 303; s. 228
 1172a – s. 64
 1176b–1177a – n. 196
- HA* = *Historia animalium*
 499b – s. 121; s. 122–123; s. 125
 536b – n. 92
- Insomn.* = *De insomniis* (*Unista*)
 460b – n. 600
- Int.* = *De interpretatione* (*Tulkinnasta*)
 16a – n. 92; Liite 1
- Metaph.* = *Metaphysica* (*Metafysiikka*)
 1011a – n. 600
- Phgn.* = *Physiognomonica*
 808a – n. 301
- Po.* = *Poetica* (*Runousoppi*)
 1448a – n. 1313
 1456b – n. 92
- Pol.* = *Politica* (*Politiikka*)
 1253a – n. 92; n. 337
 1336a – n. 196
- Pr.* = *Problemata*
 913a – s. 149
 915b – s. 149
 958b – n. 600
 959a – n. 600
 965a – n. 600
- Rh.* = *Rhetorica* (*Retoriikka*)
 1355b – n. 92
 1365b – s. 79
 1370b–1371a – n. 74
 1371a – n. 315; s. 131
 1393b – n. 390
 kolmas kirja – Liite 1
 1407a – n. 432
 1407b – s. 119
- Aristainet.* = *Aristainetos*
 1,23 – s. 63; n. 301
- Arr.* = *Arrianos*
Epict. = *Epicteti Dissertationes*
 (*Keskusteluja*)
 2,5,3 – n. 331
 2,19,28 – n. 300
 3,21,22 – n. 300
 4,7,5 – s. 116
- Artem.* = *Artemidoros Daldislainen*
 (*Oneirokritika, Suuri unikirja*)
 1,1 – n. 433
 1,2 – n. 433
 1,9 – n. 433
 1,12 – n. 433
 2,39 – n. 303
 2,69 – n. 428; s. 84–85; n. 490; s. 96
 3,1 – s. 63; n. 316
 3,5 – n. 573; n. 575
 4,2 – n. 433
 4,4 – n. 433
 4,21 – n. 433
 4,46 – n. 433

- 4,59 – n. 433
 4,66–67 – n. 433
 Ascon. = Q. Asconius Pedianus
     Corn. = *Pro Cornelio*
         63 Kiessling & Schöll = 71 Clark – s.
             78
     Tog. cand. = *In toga candida*
         84 Kiessling & Schöll = 93 Clark – n.
             370
 Ath. = Athenaios (*Deipnosophistai*)
 14f – n. 180
 14f–15a – n. 180
 15a – n. 180
 15d – n. 171
 96a – n. 283
 152f – s. 131
 194a – s. 144
 247a – n. 289; s. 216
 247a–b – s. 220
 247b – n. 289
 267e – s. 130
 268d – s. 130
 399b – n. 296
 444e–445a – s. 63
 471d – n. 281
 477d – s. 199
 479a – n. 169
 533f – n. 750; s. 153
 559d–e – n. 349
 583e – s. 216
 640b – n. 391
 649b – s. 63
 666d – s. 63
 692e – n. 650
 Aug. = Augustinus
     Anim. = *De natura et origine animae*
         4,14,20 p. 400,24 – n. 651
     Civ. = *De civitate Dei (Jumalan valtio)*
         7,35 – n. 428
     Conf. = *Confessiones (Tunnustukset)*
         1,8,13 – n. 109
         1,19,30 – n. 674
         4,3,5 – n. 509
         8,12,29 – s. 97; n. 509
     Doctr. christ. = *De doctrina christiana*
         (*Kristillinen opetus*)
         1,61–62 – s. 82
     Epist. = *Epistularum corpus*
         55,37 – s. 98
     Serm. = *Sermones genuini*
         12,4 – n. 411
     Trin. = *De trinitate*
         8,5,8 – n. 608
 Auson. = Ausonius
     191,26–28 – s. 203; n. 1259
     191,29 – n. 336
     191,30 – n. 1157
 Avian. *Fab.* = Avianus, *Fabulae*
     27 – n. 33
 Babr. = Babrios
     68,4–5 – s. 77
Bulletin épigraphique
     1939, 525 – n. 485
     1942, 182 – n. 485
     1953, 49 – n. 396
     1961, 559 – n. 947
     1971, 725 – n. 724
     1987, 127 – n. 1176
 Cael. Aur. = Caelius Aurelianus
     Chron. = *Tardae vel chronicae passiones*
         1,5,165 – s. 70
         2,1,25 – s. 75
 Caesar
     Civ. = *Commentarii belli civilis*
         1,8 – s. 72
 Calp. = T. Calpurnius Siculus
     Ecl. = *Eclogae (Bucolica)*
         2,6–8 – s. 104
         2,25–27 – s. 111
 Cassiod. = Flavius Magnus Aurelius
     Cassiodorus
     Var. = *Variae epistolae*
         3,1,1 – n. 341
Cat. Cod. Astr. = *Catalogus Codicum*
     Astrologorum
         8,2,143–165 – n. 428
 Catull. = Catullus, *Carmina*
     29,2 – n. 371
     29,10 – n. 371
     44,1–4 – n. 552
     61,125–126 – n. 674
     63,9 – n. 293
     63,20 – n. 293
     63,35 – n. 293
     63,37 – n. 293
     63,84 – n. 293
     63,91 – n. 293
 Cels. = A. Cornelius Celsus, *Artes medicina*
     8,1,27 – n. 735
     8,7,5 – n. 678
     8,8,2a – n. 678
     8,11,1 – n. 678
     8,22,1–2 – n. 735
 Charito = Khariton, *Kallirhoe*
     1,7,2 – n. 349
 Choerob. = Georgios Khoiroboskos
     in Theod. = *Scholia in Theodosii Canones*

- 1,200 (*Grammatici Graeci* 4,1) – n.
428
- 1,330 (*Grammatici Graeci* 4,1) – n.
428
- Cic. = Cicero
- Ad Q. fr.* = *Epistulae ad Quintum fratrem*
1,1,11 – n. 381
- Att.* = *Epistulae ad Atticum*
1,16,3 – s. 134
1,19,3 – n. 381
14,5,1 – n. 370
14,14,1 – n. 207
- Catil.* = *In L. Sergium Catilinam orationes*
2,10 – n. 340
2,23 – n. 370
- Cato* = *Cato maior de senectute (Vanhuudesta)*
58 – s. 50; n. 1280
- Div.* = *De divinatione*
1,11–12 – s. 85
1,15–23 – n. 427
1,23 – s. 212
1,34 – s. 85
1,39–63 – n. 429
1,42 – n. 437
1,72 – s. 85
1,76 – n. 437; s. 87
1,109–110 – s. 85
1,132 – n. 429
2,26–27 – s. 85
2,36 – n. 341
2,48 – s. 212
2,69 – s. 87
2,85 – n. 458; s. 91; s. 101; n. 603
2,85–86 – n. 460
2,85–87 – s. 92
2,86 – n. 457; n. 464; n. 479
2,115 – n. 432; n. 437
2,121 – s. 212
2,144 – n. 433
2,148–149 – s. 92
- Fam.* = *Epistulae ad familiares*
8,8,8 – n. 382
- Fin.* = *De finibus (bonorum et malorum)*
2,52 – s. 111
- Hortensius*
fr. 32 (Grilli) – n. 334
- Mur.* = *Pro L. Murena oratio*
18 – n. 381
- Nat. deor.* = *De natura deorum*
3,3 – n. 207
- Off.* = *De officiis (Velvollisuksista)*
1,103 – n. 210
- 1,150 – s. 134
3,77 – s. 111; n. 604
3,90 – n. 608
3,91 – n. 370
- Orat.* = *Orator (ad M. Brutum)*
153 – s. 134
- Phil.* = *Orationes Philippicae*
2,56 – n. 304; n. 340
2,67 – n. 370; n. 372
3,35 – n. 370
5,12 – n. 370
8,26 – n. 370
13,24 – n. 340
- Planc.* = *Pro Cn. Plancio oratio*
67 – n. 381
- Rep.* = *Librorum de re publica quae exstant*
1,51 – n. 390
- Verr.* = *In Verrem*
II 1,33 – n. 370
II 2,17 – n. 382
II 2,127 – s. 80
II 5,33 – n. 370
- CIG*
III 3956 c – n. 491
III 4310 – n. 485
III 4379 o – n. 485
- CIL*
I 1438–1454 = I² 2173–2189 – n. 468
II 6246,8 – n. 1199
IV 2119 – n. 340
IV 3485 – n. 368
VI 1770 – s. 112
VI 9927 – n. 327
VIII 7998 – s. 68–69; n. 336
IX 1655 – s. 81
X 8069,2–4 – n. 1216
X 8070,8–17 – n. 1216
XI 1129 – n. 468
XI 6728,5–25 – n. 1216
XIII 10 035,24 – s. 177; n. 1102
- Claud.* = *Claudius Claudianus, Carmina maiorum series*
15,120 – n. 293
21,365 – n. 341
- Carm. min.* = *Carmina minora*
30,18 – n. 293
- Rapt. Pros.* = *De raptu Proserpinae fragmentum*
1,212 – n. 293
3,113 – n. 293
- Cod. Iust.* = *Codex Iustinianus*
1,4,25 – s. 185
3,43 – n. 340

- Cod. Theod.* = *Codex Theodosianus*
 3,16,1 – n. 370
 7,17 – n. 341
- Colum. = Columella, *De re rustica*
 1 *praef.* 8 – n. 341
 1,8,2 – n. 340
 3,21,6 – n. 341
 8,2,4–5 – n. 584
 8,2,5 – n. 340; s. 104
 8,2,11 – n. 584
- Crates Com. = Krates
fr. 23 *CAF* 1 = *fr.* 27 *PCG* 4 = *fr.* 23
 Edmonds = *fr.* 27 *FOC* 1 – n. 170
fr. 35 *CAF* 1 = *fr.* 40 *PCG* 4 = *fr.* 35
 Edmonds – s. 131
 Παιδιαί – n. 284
- Cratin. = Kratinos
fr. 165 *CAF* 1 = *fr.* 176 *PCG* 4 = *fr.* 160
 Edmonds = *fr.* 176 *FOC* 1 – s. 130
fr. 195 *CAF* 1 = *fr.* 208 *PCG* 4 = *fr.* 208
FOC 1 = *fr.* 195 Edmonds – s. 63
fr. 377 *CAF* 1 = *fr.* 405 *PCG* 4 = *fr.* 377
 Edmonds – s. 218
fr. 415 *CAF* 1 = *fr.* 456 *PCG* 4 = *fr.* 415
 Edmonds – n. 167
- Curt. = Q. Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni*
 3,1,16 – n. 437
 5,4,11 – n. 437
 6,9,18 – n. 437
- Cypr. = Cyprianus
Demetr. = *Ad Demetrianum* (sc. *paganum*)
 10 – n. 340
- D. = Demosthenes
 57,46 – s. 80
 57,46–48 – s. 80
 57,62 – s. 80
- Demokritos
fr. 26 Diels 1903 = *DK* 68 B 26 – n. 101
fr. 142 Diels 1903 = *DK* 68 B 142 – n. 101
fr. 237 Diels 1903 = *DK* 68 B 237 – n. 74
- D. C. = Dion Kassios
 45,28,4 – s. 63
 45,47,4 – n. 304
 55,22,5 – s. 80
 60,35,3 – s. 202; Liite 2
 62,18 – s. 81
 64,2 – n. 306
 66,25,5 – s. 81
 69,8,2 – s. 81
- D. H. = Dionysios Halikarnassolainen, *Antiquitates Romanae*
 1,27–28 – n. 292
- D. L. = Diogenes Laertios (*Merkittävien filosofien elämät ja opit*)
 2,30 – n. 574
 3,70 – n. 1159
 4,7 – n. 551
 9,3 – s. 130
 10,75–76 – n. 98; Liite 1
- D. S. = Diodoros Sisilialainen
 1,8,1–4 – n. 98; n. 102
 1,8,2 – n. 109
 5,22,2 – s. 155
- Decret. Gelas.* = *Decretum Gelasianum*
 5,6 l. 305 – n. 529
- Dialex.* = *Dissoi logoi* [= *DK* 90]
 7 – n. 390
- Dig.* = *Corpus iuris civilis: Digesta Iustiniani*
 11,5 – n. 340; n. 370
 11,5,2,1 – s. 106
 11,5,3 – s. 106
 17,2,59,1 – n. 340
 18,1,8,1 – n. 341
 18,4,7 – n. 341
 21,1,4,2 – n. 370
 21,1,25,6 – n. 370
 21,1,19,1 – n. 370
 22,2,5 – n. 341
 22,3,19,4 – n. 340
 44,5,2,1 – n. 340
 47,10,26 – n. 340
 50,16,225 – n. 370
- Diog. Oen. = Diogenes Oinoandalainen
fr. X–XI William = *fr.* 11, col. II,11–col. V,14 Grilli = *fr.* 10, col. II,11–*fr.* 11, col. V,14 Chilton – n. 98
- Diogenian. = Diogen(e)ianos
 5,70 – s. 124; s. 125
 6,95 – n. 645
- Dion Khrysostomos
 26,2 – n. 666
- Diph. = Difilos
fr. 73 *CAF* 2 = *fr.* 74 *PCG* 5 = *fr.* 73
 Edmonds – s. 221; n. 1323; n. 1328
fr. 73,1 *CAF* 2 = *fr.* 74,1 *PCG* 5 = *fr.* 73,1
 Edmonds – n. 289
fr. 76 *CAF* 2 = *fr.* 77 *PCG* 5 = *fr.* 76
 Edmonds – s. 199
fr. 130 *CAF* 2 = *fr.* 131 *PCG* 5 = *fr.* 130
 Edmonds – n. 545
- E. = Euripides
Ba. = *Bakkhantit*
 699 – n. 851
fr. 888 *TGF*² = *fr.* 888 Collard & Cropp – n. 286; s. 206; n. 1276

- fr. app. 7,27 Collard & Cropp – n. 289*
Ion
 416 – s. 80
Rh. = Rhesos
 183 – n. 290
 446 – n. 300
Supp. = Supplices (Turvananojat)
 330 – n. 290
- Efesolaiskirje*
 4:14 – s. 65
- Elviran synodi*
 kanoni 79 – s. 74
- EM = Etymologicum Magnum*
s. v. ἀγύρτης – s. 217
s. v. ἀθύρματα – n. 185; n. 186
s. v. δραπετίνδα – n. 165
s. v. ἐφετίνδα – n. 167; n. 641; n. 643
s. v. θρία – n. 448
s. v. θρίαί – n. 448
s. v. πεσσοί – n. 313; n. 1151
s. v. Σκερά – n. 444
s. v. φεννίς – n. 167; n. 180
- Ennod. = Ennodius*
Dict. = Dictiones
 19 [p. 478,20; 23] – n. 370
- Epicur. = Epikuros*
Ep. = Epistulae
 1,75–76 – n. 98; Liite 1
- Epigr. Gr.*
 1038 – n. 491
 1039 – n. 485
 1040 – n. 485
 1041 – n. 491
- Epikharmos*
fr. 139 (Ahrens 1843) = fr. 35 (Lorenz 1864) – s. 207; n. 1270; n. 1271
- Eub. = Eubulos*
fr. 56 CAF 2 = fr. 56 PCG 5 = fr. 56
 Edmonds = *fr. 56 Hunter – n. 281*
fr. 57 CAF 2 = fr. 57 PCG 5 = fr. 57
 Edmonds = *fr. 57b Hunter – n. 281; s. 216*
fr. 57a Hunter – n. 281; s. 217
fr. 58 CAF 2 = fr. 58 PCG 5 = fr. 58
 Edmonds = *fr. 58 Hunter – n. 281; s. 218*
fr. 59 CAF 2 = fr. 59 PCG 5 = fr. 59
 Edmonds = *fr. 59 Hunter – n. 281; s. 217*
fr. 74,5 CAF 2 = fr. 74,5 PCG 5 = fr. 74,5
 Edmonds = *fr. 74,5 Hunter – n. 391*
- Eukleides*
 13,13–18 – n. 1159
- Eup. = Eupolis*
fr. 47 PCG 5 – s. 146
fr. 342 CAF 1 = fr. 372 PCG 5 = fr. 342
 Edmonds = *fr. 372 FOC 2 – s. 206; n. 1276*
fr. 11,8 Demiańczuk – n. 303
- Eust. = Eustathios, Commentarii ad Homeri Iliadem et Odysseam*
 550 (*Il. 5,306*) – n. 169
 633 (*Il. 6,169*) – s. 63
 633–634 (*Il. 6,169*) – n. 313
 634 (*Il. 6,169*) – s. 63; n. 313
 979 (*Il. 14,214*) – n. 311
 986 (*Il. 14,291*) – n. 182
 1083 (*Il. 16,742*) – s. 206
 1084 (*Il. 16,742*) – s. 186; n. 1268
 1111 (*Il. 17,389*) – n. 159
 1161 (*Il. 18,543*) – n. 642
 1259 (*Il. 22,93*) – s. 199
 1282 (*Il. 22,494*) – n. 169
 1289 (*Il. 23,88*) – s. 124; s. 125–126; s. 128; s. 130; s. 131; n. 720; s. 214; n. 1320; s. 220; s. 221
 1396 (*Od. 1,107*) – s. 63; 63–64; n. 313; n. 1151
 1397 (*Od. 1,107*) – n. 277; n. 286; s. 63; n. 305; n. 306; n. 307; n. 444; s. 124; s. 125–126; n. 698; s. 128; s. 131; n. 720; n. 1072; s. 186; s. 206; n. 1268; s. 207; s. 214
 1409 (*Od. 1,184*) – n. 182; n. 305
 1425 (*Od. 1,395*) – n. 161
 1430 (*Od. 2,7*) – s. 217
 1452 (*Od. 2,409*) – n. 875
 1554 (*Od. 6,115*) – n. 167
 1601 (*Od. 8,376*) – n. 180
- Fest. = Festus*
 p. 290 – n. 695
- Firm. = Julius Firmicus Maternus*
Math. = Matheseos libri VIII
 8,25,3 – n. 370
- Frontin. Grom. = excerpta e Frontini opere quodam gromatico*
 p. 44,6 – n. 341
- Fronto*
 p. 13,4 – s. 111
 p. 128,23 – n. 340
- Galenos*
 2,775–777 – s. 121
 3,195 – s. 121
- Gell. = Aulus Gellius, Noctes Atticae*
 1,12,11 – s. 80
 1,20,3–4 – n. 318
 1,20,5–6 – n. 319
 3,3,7–8 – s. 91–92

- 5,4,2 – n. 552
 9,7,3 – n. 277
 14,1,1 – n. 330
 14,1,24 – n. 330; n. 340
 16,9,6 – n. 210
 18,13,1 – n. 340
 18,13,2 – s. 67
 18,13,6 – n. 372
- Georgios Kedrenos, *Synopsis historion*
 125c – n. 1151
- Gloses de Reichenau (Codex Augiensis 248)*
 30r – s. 51
- Gloss.
 III 43,33–51 – n. 33
 V 165,16 – n. 356
 V 165,17 – n. 353
- H. Merc. = hymnus ad Mercurium*
 552–566 – n. 448
- Harp. = Harpokration
 s. v. ἀγρίους – n. 303
 s. v. διεκωδώνισε – n. 575
 s. v. σκιδράφια – s. 63; n. 306; s. 87–88; n. 443
 s. v. φιομί – s. 199
- Hdn. = Herodianos (historioitsija)
 3,10,3 – n. 575
- Hdn. Gr. = (Ailios Herodianos) *Herodiani Technici reliquiae*
 1,225,13–14 – n. 444
 1,225,14 – n. 444
 1,495 – n. 157; n. 161; n. 164; n. 165;
 n. 166; n. 173; n. 174; n.
 180; n. 181; n. 183; n. 640;
 n. 670
 2,581,26–28 – n. 444
 2,581,27–28 – n. 444
 2,581,27 – n. 444
 2,581,28 – n. 444
- Hdt. = Herodotos (*Historiateos*)
 1,53 – n. 432
 1,91 – n. 432
 1,94,2–5 – n. 292
 1,157–159 – s. 87
 1,158,1 – n. 441
 1,159,2 – n. 441
 2,122 – s. 64; s. 164
 2,123 – n. 1006
 3,80,6 – n. 390
 4,192 – s. 145; n. 852
 5,102,1 – n. 293
 6,18–19 – s. 156
 6,127 – n. 191
 7,50,3 – n. 350
 7,69,1 – n. 852
- Heges. = Hegesippoksen nimiin luettu
 latinankielinen käännös Josephuksen
Juutalaissodan historiasta
 3,17 – n. 341
 5,30 – n. 341
- Herakleitos
 fr. DK 22 B 52 = fr. XCIV Kahn = fr. 93
 Marcovich = fr. D 76 Laks & Most –
 n. 21
 fr. DK 22 B 93 = fr. XXXIII Kahn = fr.
 14 Marcovich = fr. D 41 Laks &
 Most – n. 434
- Herm. = Hermias Aleksandrialainen
 in *Phdr. = in Platonis Phaedrum scholia*
 p. 90 – n. 642
- Hermipp. = Hermippos (komediakirjailija)
 fr. 27 CAF 1 = fr. 27 PCG 5 = fr. 27
 Edmonds = fr. 27 FOC 2 – n. 287; s.
 199
- Herod. = Hero(n)das
 3,6 – n. 182
 3,7 – s. 130
 3,19 – s. 145
 3,24–26 – s. 218
 3,63 – s. 145
 3,65 – n. 182
 fr. 12,1 Cunningham – n. 183; n. 184
- Hippol. = Hippolytos Roomalainen
Haer. = Refutatio omnium haeresium
 9,9 – n. 21
- Hippon. = Hipponaks
 fr. 86 PLG 2 = fr. 129a GIP – n. 444
 fr. 120 PLG 2 ≈ fr. 127 GIP – n. 293
- Hist. Aug. = Historia Augusta*
Alb. = Clodius Albinus
 5,4 – s. 97
Alex. = Alexander Severus
 4,6 – n. 505
 14,5 – s. 97
 41,5 – n. 576; s. 108
Claud. = Claudius
 10,4–6 – n. 505
Comm. = Commodus Antoninus
 2,8 – n. 340
 9,1 – n. 340
Did. = Didius Iulianus
 9,1 – n. 370
Hadr. = Hadrianus
 2,8 – s. 97
Heliog. = Antoninus Heliogabalus
 22 – s. 81
Opil. = Opilius Macrinus
 12,2 – n. 422
Pesc. = Pescennius Niger

- 8,6 – *n.* 505
Ver. = *Verus*
 4,6 – *n.* 340
 10,8 – *n.* 340
 Hor. = Horatius
Ars = *Ars poetica* (*Runoudesta*)
 146–149 – *s.* 10
Carm. = *Carmina* (*Oodit*)
 1,4,18 – *n.* 1284
 2,1,6 – *n.* 341
 2,7,25 – *s.* 212
 2,7,25–26 – *n.* 1284
 2,19,25–26 – *n.* 210
 3,24,58 – *n.* 340
Epist. = *Epistulae*
 1,18,21 – *n.* 340
Sat. = *Saturae* (*Satiirit*)
 1,1,23–27 – *n.* 207
 1,1,27 – *s.* 48
 1,3,99–106 – *n.* 92
 2,3,171–172 – *n.* 875
 2,3,239–241 – *n.* 556
 2,3,248 – *s.* 119
 2,5,50 – *n.* 341
 2,7,17 – *s.* 199; *n.* 1231
 Hsch. = Hesykhios (Συναγωγὴ πاصῶν λέξεων
 κατὰ στοιχεῖον)
 α 181 Schmidt = α 182 Latte – *s.* 219
 α 341 Schmidt = α 343 Latte – *s.* 219
 α 865 Schmidt = α 866 Latte – *s.* 217
 α 1636 Schmidt = α 1636 Latte – *n.* 185
 α 1638 Schmidt = α 1638 Latte – *n.* 186
 α 1639 Schmidt = α 1639 Latte – *n.* 186
 α 1640 Schmidt = α 1640 Latte – *n.* 186
 α 1643 Schmidt = α 1643 Latte – *n.* 186
 α 1644 Schmidt = α 1644 Latte – *n.* 186
 α 1733 Schmidt = α 1732 Latte – *s.* 218
 α 2870 Schmidt = α 2869 Latte – *s.* 215
 α 5034 Schmidt = α 5033 Latte – *s.* 219
 α 5398 Schmidt ≈ α 5397 Latte – *s.* 219
 α 5564 Schmidt = α 5564 Latte – *s.* 219
 α 7018 Schmidt = α 7016 Latte – *s.* 217
 α 7534 Schmidt = α 7531 Latte – *s.* 217
 β 290 Schmidt = β 284 Latte – *n.* 161
 β 532 Schmidt = β 525 Latte – *s.* 219
 β 793 Schmidt = β 786 Latte – *s.* 219
 β 875 Schmidt ≈ β 869 Latte – *s.* 132
 β 925 Schmidt ≈ β 919 Latte – *s.* 219
 γ 586 Schmidt = γ 586 Latte – *s.* 132
 γ 904 Schmidt = γ 907 Latte – *s.* 219
 γ 988 Schmidt = γ 992 Latte – *s.* 185; *n.*
 1149
 γ 992 Schmidt = γ 996 Latte – *s.* 219
 δ 266 Schmidt ≈ δ 266 Latte – *s.* 219
 δ 1588 Schmidt = δ 1580 Latte – *n.* 159
 δ 1825 Schmidt = δ 1817 Latte – *s.* 219
 δ 2260 Schmidt = δ 2246 Latte – *s.* 132
 ε 1916 Schmidt = ε 1909 Latte – *s.* 146
 ε 4124 Schmidt = ε 4110 Latte – *s.* 218
 ε 6966 Schmidt = ε 6950 Latte – *s.* 63
 ε 7435 Schmidt ≈ ε 7420 Latte – *n.* 167
 ε 7714 Schmidt ≈ ε 7699 Latte – *n.* 156
 ε 7723 Schmidt ≈ ε 7708 Latte – *n.* 156
 η 958 Schmidt = η 957 Latte – *s.* 206; *s.*
 207
 θ 742 Schmidt = θ 742 Latte – *n.* 448
 θ 743 Schmidt = θ 743 Latte – *n.* 448
 κ 2650 Schmidt = κ 2650 Latte – *s.* 219
 κ 2682 Schmidt = κ 2682 Latte – *s.* 132
 κ 3496 Schmidt = κ 3494 Latte – *s.* 132
 κ 4362 Schmidt = κ 4362 Latte – *n.* 306
 κ 4369 Schmidt = κ 4369 Latte – *n.* 303;
n. 331
 κ 4371^a Schmidt = κ 4372 Latte – *n.* 293
 κ 4384 Schmidt = κ 4385 Latte – *n.* 169
 κ 4605 Schmidt ≈ κ 4607 Latte – *s.* 219
 κ 4614 Schmidt = κ 4616 Latte – *s.* 132
 κ 4763 Schmidt = κ 4763 Latte – *s.* 128
 κ 4792 Schmidt ≈ κ 4793 Latte – *s.* 132
 κ 4861 Schmidt = κ 4861 Latte – *s.* 124
 λ 969 Schmidt = λ 964 Latte – *s.* 132
 λ 988 Schmidt ≈ λ 983 Latte – *n.* 212
 λ 1125 Schmidt = λ 1119 Latte – *n.* 733
 λ 1500 Schmidt = λ 1493 Latte – *n.* 734
 λ 1501 Schmidt = λ 1494 Latte – *s.* 132;
n. 734
 λ 1502 Schmidt = λ 1495 Latte – *n.* 734
 μ 22 Schmidt = μ 22 Latte – *s.* 217–218;
n. 1313
 μ 238 Schmidt = μ 236 Latte – *n.* 281; *s.*
 217; *n.* 1313
 μ 1329 Schmidt = μ 1330 Latte – *s.* 218
 μ 1713 Schmidt = μ 1713 Latte – *n.* 172
 μ 1815 Schmidt = μ 1815 Latte – *n.* 173
 ξ 8 Schmidt = ξ 8 Latte – *s.* 219
 ο 320 Schmidt = ο 318 Latte – *s.* 128; *n.*
 1271
 ο 1465 Schmidt = ο 1459 Latte – *n.* 641
 π 1224 Schmidt = π 1224 Hansen – *n.*
 1332
 π 1632 Schmidt = π 1632 Hansen – *s.* 103
 π 2002 Schmidt = π 2002 Hansen – *s.* 219
 π 2020 Schmidt = π 2020 Hansen – *n.*
 313; *n.* 315
 π 2027 Schmidt = π 2027 Hansen – *n.*
 315; *n.* 1151
 π 2030 Schmidt = π 2030 Hansen – *n.* 315
 π 2070 Schmidt = π 2070 Hansen – *n.* 315

- π 2071 Schmidt = π 2074 Hansen – *n.*
 1151
 π 2072 Schmidt = π 2072 Hansen – *n.* 315
 π 2074 Schmidt = π 2074 Hansen – *n.*
 1151
 π 2075 Schmidt = π 2075 Hansen – *n.* 315
 π 2517 Schmidt $\approx$ π 2517 Hansen – *s.* 205
 σ 885 Schmidt = σ 885 Hansen – *n.* 444
 σ 889 Schmidt = σ 889 Hansen – *n.* 303
 σ 2950 Schmidt = σ 2950 Hansen – *s.* 217
 τ 249 Schmidt = τ 249 Hansen – *n.* 179
 τ 1316 Schmidt $\approx$ τ 1316 Hansen – *s.* 186
 ϕ 122 Schmidt $\approx$ ϕ 122 Hansen &
 Cunningham – *s.* 219
 ϕ 288 Schmidt = ϕ 288 Hansen &
 Cunningham – *n.* 180
 ϕ 928 Schmidt = ϕ 928 Hansen &
 Cunningham – *n.* 181
 ϕ 934 Schmidt $\approx$ ϕ 934 Hansen &
 Cunningham – *s.* 89
 χ 77 Schmidt $\approx$ χ 77 Hansen &
 Cunningham – *n.* 184
 χ 91 Schmidt = χ 91 Hansen &
 Cunningham – *n.* 182
 χ 850 Schmidt = χ 850 Hansen &
 Cunningham – *n.* 183
 ψ 167 Schmidt = ψ 167 Hansen &
 Cunningham – *n.* 156
 ψ 168 Schmidt = ψ 168 Hansen &
 Cunningham – *n.* 156
 Hierocl. = Hierokles Aleksandrialainen
in CA = in Carmen Aureum [kommentaari
 Pythagoraan ”kultaisiin säkeisiin”]
 25 – *n.* 101
IG
 Γ^2 24 – *n.* 396
 II 766,23 – *s.* 145
 II 766,23–24 – *n.* 1330
 II 766,32 – *n.* 725; *s.* 154; *n.* 930; *n.* 1330
Il. = *Ilias*
 3,315–325 – *s.* 77
 3,316 – *n.* 378
 7,175 – *s.* 77
 7,175–189 – *n.* 456
 7,181–189 – *s.* 77
 13,204 – *s.* 40
 15,187–193 – *s.* 77
 15,362–364 – *n.* 185
 23,85–88 – *s.* 60
 23,485 – *s.* 103
 23,485–487 – *s.* 103
 23,861 – *n.* 378
ILS
 7755^a – *n.* 327
 8626c – *s.* 68–69; *n.* 336
ILSAC
 2485 – *n.* 468
 3166 – *s.* 112
 4316 – *s.* 67
 Ion Trag. = Ion Khioslainen, *fragmenta*
tragica
fr. 53 *TGF*² = *fr.* 746 *GL* 4 – *n.* 574
 Isaak Komnenos, kommentaari homeerisiin
 eepoksiin (Ranskan kansalliskirjasto:
Grec 2682) – *n.* 1258
 Isid. = Isidorus
Expos. in Gen. = Mysticorum expositiones
sacramentorum, in Genesin
 21 – *n.* 228
Orig. = Origines
 8,9,12–13 – *n.* 428
 8,9,28 – *s.* 100
 11,1,45 – *s.* 133
 11,1,111 – *s.* 133
 18,16,2 – *n.* 213
 18,60 – *s.* 73; *n.* 352; *n.* 353; *s.* 203
 18,60–68 – *s.* 73
 18,61 – *s.* 203
 18,61–63 – *n.* 352
 18,63 – *s.* 67; *s.* 186
 18,64 – *n.* 352; *n.* 370; *n.* 1276
 18,65 – *n.* 352; *s.* 125; *s.* 127; *n.* 709
 18,65–66 – *s.* 70
 18,66 – *n.* 352; *n.* 370; *n.* 709; *s.* 199
 18,67 – *s.* 70; *n.* 352
 18,68 – *n.* 340; *n.* 352
 19,14 – *n.* 324
 Isoc. = Isokrates
 3,5–6 – *n.* 92
 4,48 – *n.* 92
 7,22 – *n.* 390
 7,48 – *n.* 443
 15,253–254 – *n.* 92
 15,287 – *s.* 63; *n.* 443
 Iust. = Justinus, *Epitoma historiarum*
Philippicarum Pompei Trogi
 38,9,9 – *s.* 154
 Iuv. = Juvenalis
 1,88–93 – *n.* 340
 3,40 – *n.* 207
 7,16 – *n.* 735
 8,10 – *n.* 340
 11,132 – *n.* 326
 11,176 – *n.* 340
 11,201–202 – *s.* 104
 14,4–5 – *n.* 340
 14,5 – *s.* 201
Joh.

- 19:24 – s. 82
 Kallimakhos
fr. 676 Pfeiffer = *fr.* 676 Trypanis – s. 130; *n.* 720; *s.* 145; *n.* 1330
Hec. = *Hecale*
fr. 107 Hollis = *fr.* 276 Pfeiffer = *fr.* 276 Trypanis – s. 131; *n.* 720; *n.* 1330
Jov. = *Hymnus in Jovem*
 59–66 – *n.* 377
 Kallisthenes
FGrH 124 F 22 a – s. 87
 Lact. = Lactantius
Inst. = *Divinae institutiones*
 1,13,6–7 – *n.* 650
 6,10,13–14 – *n.* 109
 6,17,19 – *n.* 370
 6,20,32 – s. 105
 Lamprias, Plutarkhoksen teosten luettelo
 – *n.* 331
 Leontios Neapolislainen
 Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Συμεῶν τοῦ
 διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ
 165,19 Rydén – *n.* 1278
 165,22 Rydén – *n.* 1151
 166,1 Rydén – *n.* 1278
 166,2 Rydén – *n.* 1278
 Liv. = Livius (*Ab urbe condita*)
 1,23,9 – *n.* 341
 1,56,6 – *n.* 437
 2,59,11 – *n.* 422
 4,37,6 – *n.* 382
 21,62,5 – s. 91
 21,62,8 – s. 91
 22,1,11 – s. 91
 22,35,5 – *n.* 381
 23,30,18 – *n.* 381
 24,44,2 – *n.* 381
 25,3,2 – *n.* 381
 25,3,16 – s. 78
 27,11,9–11 – *n.* 409
 27,16,15 – *n.* 428
 27,36,10 – *n.* 381
 28,10,9 – *n.* 381
 28,45,11 – *n.* 381
 29,20,4 – *n.* 382
 31,35,1 – *n.* 341
 35,6,2–4 – *n.* 381
 35,41,6 – *n.* 381
 37,36,9 – *n.* 341
 40,21,6 – *n.* 341
 41,18,7–8 – s. 78; *n.* 412
 42,50,2 – *n.* 341
 42,59,9 – *n.* 341
 43,2,3 – *n.* 382
 Livius Andronicus, *Ludius* – *n.* 285
 Luc. = Lukianos
Am. = *Amores*
 1 – *n.* 196
 4 – *n.* 196
 5 – *n.* 196
 7 – *n.* 196
 16 – s. 145; *n.* 1284
 17 – *n.* 196
 53 – *n.* 196
Anach. = *Anacharsis*
 37 – *n.* 574; *n.* 575
Asin. = *Asinus (Lukios eli aasi)*
 38 – *n.* 723
D. deor. = *Dialogi deorum*
 4,3 – *n.* 875; *n.* 1330
Harm. = *Harmonides*
 3 – *n.* 290
Herm. = *Hermotimos eli Koulukunnista*
 39–46 – s. 76–77
Lex. = *Lexiphanes*
 8 – *n.* 171
 10 – *n.* 443
Pr. Im. = *Pro imaginibus*
 16 – *n.* 290; *n.* 349
Sat. = *Saturnalia*
 1,2 – s. 63
 1,4 – s. 63; *s.* 209–210
 17 – *n.* 674
Vit. auct. = *Vitarum auctio (Viisauksia kaupan = Filosofisten lahkojen huutokauppa)*
 14 – *n.* 21
 Lucan. = Lucanus, *Bellum civile*
 1,600 – *n.* 293
 6,7 – s. 72–73
 6,603 – s. 72–73
 Lucil. = Lucilius
 111 Marx = 103 Warmington – *n.* 210
 457–458 Marx = 489–490 Warmington –
n. 313
 Lucr. = Lucretius, *De rerum natura*
 (*Maailmankaikkeudesta*)
 5,1028–1032 – *n.* 109
 5,1028–1090 – *n.* 98
 Luuk.
 23:34 – s. 82; *n.* 418
 Lys. = Lysias
 14,27 – s. 63
 Macar. = Macarius *paroemiographus*
 1,37 – *n.* 290
 1,38 – *n.* 1272
 Macr. = Macrobius

- Sat.* = *Saturnalia*
 1,7,22 – n. 340; n. 651
 3,5,1 – n. 428
 3,16,15 – n. 340
 3,17,15–17 – s. 104–105
- Man.* = Manetho (astrologi)
 4,212–213 – n. 428
- Manil.* = M. Manilius, *Astronomica*
 1,916 – n. 341
- Mark.*
 10:34 – n. 127
 15:24 – s. 82
 15:34 – n. 420
- Mart.* = Martialis, *Epigrammata*
 1, *pr.*, 4 – n. 207
 1, *pr.*, 7 – n. 207
 1,14,1 – n. 210
 1,35,13 – n. 210
 2,4,6 – n. 210
 4,14,7 – n. 340
 4,14,8 – s. 200
 4,14,12 – n. 207
 4,49,2 – n. 210
 4,66,16 – n. 342
 5,30,8 – n. 674
 5,84,1 – n. 676
 5,84,3 – s. 200
 5,84,3–5 – s. 200
 5,84,5 – n. 370
 6,85,10 – n. 207
 7,12,2 – n. 207
 7,12,9 – n. 207
 7,80,4 – n. 207
 8,75,3 – n. 735
 8,78,7–12 – s. 81
 10,48,23 – n. 560
 11,1,15–16 – s. 104
 11,6,2 – s. 200
 11,16,7 – n. 207
 11,31 – Liite 2
 13,1,5–8 – n. 340
 13,1,6 – s. 129
 13,1,7 – n. 674; s. 200
 14,1,3 – s. 200
 14,1,5–6 – s. 81
 14,1,12 – n. 674
 14,14 – s. 152; s. 211
 14,15,2 – n. 342
 14,16 – n. 343; s. 202; n. 1257; s. 204
 14,16,1 – n. 343
 14,17 – n. 1143
 14,17,1 – n. 336; n. 1276
 14,19 – n. 674
 14,19,1 – n. 342
- Mart. Cap.* = Martianus Capella, *De nuptis Philologiae et Mercurii*
 7,740 – n. 293; n. 319
- Matt.*
 27:35 – s. 82
 27:46 – n. 420
- Men.* = Menandros
Epit. = Ἐπιπέροντες (*Välitystuomio*)
 167–168 Körte = 208–209 Edmonds
 = 384–385 Arnott – n. 574
 287 Körte = 328 Edmonds = 504
 Arnott – s. 63
 288 Körte = 329 Edmonds = 505
 Arnott – n. 548
fr. 65,4 *CAF* 3 = *fr.* 65,4 Edmonds – n. 349
fr. 481,10 *CAF* 3 = *fr.* 481,10 Edmonds – n. 307
fr. 965 *CAF* 3 = *fr.* 965 Edmonds – n. 303
- Naevius*
fr. 11 *SRPF* II = *fr.* 20 *ROL* II – n. 371
- Nikandros Kolofonilainen, Theriaca*
 880 – n. 156
- Non.* = Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina*
p. 147,2 – n. 285
p. 166,28 – n. 285
p. 170,22 – n. 336
p. 170,24 – n. 334
p. 347,27–29 – s. 111
p. 347,30–32 – n. 611
p. 408,40 – n. 285
- Nonn.* = Nonnos
D. = *Dionysiaca*
 10,193 – n. 156
 33,77–81 – s. 110
Paraphrasis S. Evangelii Ioannei
 19,122–126 – n. 419
- Not. Tir.* = *Commentarii notarum Tironianarum*
 42,34 – n. 373
 42,35 – n. 373
- Nux*
 73–78 – n. 675
 75 – n. 340
 79–80 – s. 119–120
 81–86 – n. 675
- Od.* = *Odysseia*
 6,100 – s. 47
 8,379–380 – n. 171
 14,209–210 – s. 80
 17,530 – n. 156
 19,331 – n. 156
 19,370 – n. 156

- 19,372 – n. 156
 21,429 – n. 156
 23,78 – s. 103
- Olymp. = Olympiodoros nuorempi
in Phlb. = *in Platonis Philebum scholia*
 12c – n. 101
- Ov. = Ovidius
Ars = *Ars amatoria* (*Rakastamisen taito*)
 1,146 – n. 560
 1,164–170 – s. 106
 1,168 – s. 104
 1,376 – n. 341
 1,452 – n. 343
 2,203 – s. 69; s. 172; s. 186; s. 199
 2,206 – s. 128; n. 709; s. 213
 3,353–354 – s. 212
 3,353–382 – n. 228
 3,355 – s. 186
 3,355–356 – s. 69; n. 1276
 3,367 – n. 228
 3,367–368 – s. 212
 3,381–382 – n. 207
- Fast.* = *Fasti*
 1,229–234 – n. 650
- Met.* = *Metamorphoses*
 (*Muodonmuutoksia*)
 1,368 – n. 437
 3,130 – n. 437
 4,343 – n. 735
 8,808 – n. 735
 11,412 – n. 437
 15,436 – n. 437
- Pont.* = *Epistulae ex Ponto*
 1,5,46 – n. 340; n. 343
 1,6,38 – n. 1257
 4,2,41 – n. 340
- Rem.* = *Remedia amoris* (*Rakkauden parannuskeinot*)
 146 – n. 340
- Trist.* = *Tristia*
 1,9,62 – n. 207
 2,207 – n. 1279
 2,238 – n. 207
 2,471–472 – n. 340; n. 1279
 2,471–482 – s. 58
 2,473 – s. 212
 2,474 – s. 128; n. 709; s. 213
 2,475–476 – s. 69–70
 2,494 – n. 207
 2,575–579 – n. 1279
 5,1,44 – n. 207
- P. Bon.*
 3 – n. 522
- P. Cair. Zen.*
 59019,2 – s. 145
 59069,18–19 – s. 145
- P. Flor.*
 30,3–4 – n. 735
- P. Gent*
 inv. 85 – n. 514
- P. Lips.*
 4,12 – n. 735
 5,7–8 – n. 735
- P. Lond.*
 121 – n. 522
- P. Meyer*
 4,21 – n. 735
- P. Oxy.*
 XII 1477 – n. 514
 XVII 2078, fr. 2 + 3, 47 – n. 289
 XXXVIII 2832–2833 – n. 514
 XL 2892–2896 – n. 405
 XLVII 3330 – n. 514
- P. Ryl.*
 160 (b),10 – n. 735
- Paul. Fest. = Paulus Diaconus, *excerpta ex libris Pompeii Festi de significatione verborum*
 p. 8 – n. 372
 p. 29 – n. 371
 p. 52 – n. 293; n. 340
 p. 291 – n. 695
- Paus. = Pausanias
 7,21,13 – n. 428
 7,25,10 – s. 95; n. 490; n. 493; n. 496
- Paus. Gr. = Pausanias *Grammaticus*
 fr. 143 – n. 169
 fr. 319 – n. 875
- Pers. = Persius, *Saturae*
 1,10 – n. 676
 3,48 – s. 129
 3,49 – s. 129
 3,50 – s. 200
 5,57 – n. 340
- Petron. = Petronius, *Satyricon*
 33,2 – s. 67; s. 169; n. 1143
 33,3 – s. 67–68
 39,12 – Liite 2
 44,7 – s. 111; n. 605
 56 – s. 81
 58,8 – s. 105
 70,13 – s. 104
 86,1–3 – s. 108
 122,174 – s. 72
- PGM
 VII – n. 521; n. 522
 LXII,47–51 – n. 428
- Ph. = Filon Aleksandrialainen

- 1,12 – n. 675
6,38 (*Quod omnis probus liber sit* 134) – n. 574
- Phaedr. = Phaedrus, *Fabulae* (*Faabelit*)
3,14,1–2 – n. 674
3,17,4 – n. 293
4,1,4 – n. 293
4,22,3–5 – n. 552
- Pherecr. = Ferekrates
fr. 124 *CAF* 1 = *fr.* 129 *PCG* 7 = *FOC* 3 – n. 286; s. 206
- Philem. = Filemon
fr. 209 *CAF* 2 = *fr.* 175 *PCG* 7 = *fr.* 209 Edmonds – s. 63; n. 313
- Philippid. = Filippides
fr. 37 *CAF* 3 = *fr.* 38 *PCG* 7 = *fr.* 37 Edmonds – n. 428
- Philostr. Jun. = Filostratos nuorempi
Im. = *Imagines*
8 – s. 45; n. 875
- Phoc. = Phocas (Fokas), *Ars* (*sive de nomine et verbo*)
Gramm. V 413,5 – n. 371
- Phot. = Fotios, *Lexicon* (Theodoridis 1982; 1998; 2013)
α 25 – s. 63
α 281 – s. 217
α 420 – n. 290
α 492 – n. 185
α 493 – n. 185; n. 186
α 494 – n. 186
α 1816 – n. 349
β 77 – n. 161
δ 742 – n. 165
ε 563 – s. 146
ε 2419 – n. 167
ε 2514 – n. 156
η 293 – s. 207; s. 208
θ 221 – n. 448
κ 211 – s. 216–217
κ 656–657 – s. 199
κ 664 – s. 199
κ 709 – s. 219
κ 1142–1143 – n. 314
κ 1146 – s. 63; n. 303
κ 1152 – n. 169
λ 56 – s. 217
λ 81 – n. 281; s. 217
λ 348 – n. 733
μ 94 – s. 217
μ 445 – s. 218
μ 580 – n. 173
ο 122 – n. 1271
ο 570 – n. 641
- π 664 – s. 103–104; n. 545
π 934 – s. 205
π 935 – s. 205
σ 337 – n. 303; n. 305; n. 306; n. 444
φ 210 – s. 199
- Bibl.* = *Bibliotheca*
149a – s. 110; n. 599
- Phryn. = Frynikhos
PS = *Praeparatio sophistica*
s. v. ἀναρρῖσαι κίνδυνον (*p.* 29 Borries) – n. 350
s. v. ψηλαφίνδα (*p.* 128 Borries) – n. 184
- Physiogn.* = *De physiognomonía liber*
29 – n. 340
- Pi. = Pindaros
O. = *Olympia*
54–63 – n. 377
P. = *Pythia*
4,190 / 338 a – s. 86; n. 490
- Pl. = Platon (ja pseudo-Platon)
Alc. = *Alcibiades* (*Alkibiades*)
1,110b – s. 130
Cra. = *Cratylus* (*Kratylos*)
388d–389a – n. 98
406b–c – n. 196
422e–423a – n. 109
422e–423b – n. 113
426b–427c – n. 101
434a–435b – n. 101
435b – Liite 1
438a–c – n. 98
Cri. = *Crito* (*Kriton*)
46d – s. 46–47
Criti. = *Critias* (*Kritias*)
109b – s. 77
Epin. = *Epinomis*
992b – n. 202
Erx. = *Eryxias* (*Eryksias*)
405e – n. 303
Euthd. = *Euthydemos*
283b – n. 202
Euthphr. = *Euthyphro* (*Euthyfron*)
3e – n. 202
Grg. = *Gorgias*
481b–c – n. 202
500c – n. 202
- Ion*
530b – s. 100
Lg. = *Leges* (*Lait*)
643b – n. 202
647d – n. 196
688b – n. 202
732d – n. 196

- 757b–e – n. 390
 759b–c – s. 80
 759c – s. 81
 761d – n. 196
 771e – n. 196
 789b–d – n. 573
 796b – s. 45
 796d – n. 196
 797b – n. 196
 798b – n. 196
 803d – n. 196
 887d – n. 196
 889d – n. 196
 942a – n. 196
 968c – n. 286; s. 206
Ly. = *Lysis*
 206e – s. 119; s. 130; n. 875; n. 1330
 211e – n. 574
Phdr. = *Phaedrus (Faidros)*
 234d – n. 202
 241b – s. 116; n. 644
 244d – s. 85
 274d – n. 315
 277e – n. 196
Phlb. = *Philebus (Filebos)*
 30e – n. 196
Plt. = *Politicus (Valtiomies)*
 288c – n. 196
Prt. = *Protagoras*
 314a – n. 300
 322a – n. 92
 347d – s. 47
R. = *Respublica (Valtio)*
 374c – n. 305; n. 315
 521c – s. 116
 536c – n. 196
 602b – n. 196
 604c – s. 68
Sis. = *Sisyfos*
 387e – n. 666
Smp. = *Symposium (Pidot)*
 193a – n. 733
 197e – n. 196
 216e – n. 202
Tht. = *Theaitetos*
 164c – n. 573
 181a – n. 159
Timaios
 54e–55c – n. 1159
 55d–56c – n. 1159
Pl. Com. = *Platon (komediakirjailija)*
fr. 153 *CAF* 1 = *fr.* 168 *PCG* 7 = *fr.* 153
 Edmonds = *fr.* 168 *FOC* 3 – n. 642
Plaut. = *Plautus*
Asin. = *Asinaria*
 905 – s. 212; n. 1285
Bacch. = *Bacchides*
 1056 – n. 552
Cas. = *Casina*
 31–34 – s. 77
 75–76 – n. 552
 296–416 – s. 77–78
 845 – n. 224
Curc. = *Curculio*
 355–356 – n. 340
 357 – s. 128–129; s. 213
 358 – n. 1332
 359 – s. 129; s. 213
 609 – n. 340
Epid. = *Epidicus*
 699 – n. 552
 701 – n. 552
Mil. = *Miles gloriosus*
 164 – s. 75; n. 745
Rud. = *Rudens*
 359 – n. 370
Plb. = *Polybios*
 26,1,8 – s. 144
fr. 6 Büttner-Wobst = *fr.* 7 Olson – n. 300
Plin. = *Plinius vanhempi*
Nat. = *Naturalis historia*
praef. 7 – n. 341
 9,119–122 – s. 104
 10,48 – n. 584
 10,50 – n. 584
 10,125 – n. 33
 11,254–255 – s. 121
 14,140 – n. 343
 16,205 – n. 1039
 22,65 – n. 584
 33,45 – n. 650
 35,117 – n. 555
Plin. = *Plinius nuorempi*
Epist. = *Epistulae (Kirjeitä Trajanuksen*
ajan Roomasta)
 1,11,2 – n. 207
 5,13,10 – n. 207
 7,24,5 – s. 70
 8,8,4 – n. 210
 9,6 – s. 105
Paneg. = *Panegyricus*
 82,9 – n. 340
Plu. = *Plutarkhos*
(Vitae parallelae [Kuuluisien miesten
elämäkertoja])
Alc. = *Alcibiades (Alkibiades)*
 2,1 – n. 74
 8 – s. 104; n. 548

- Alex.* = *Alexander (Aleksanteri Suuri)*
73,3 – s. 47
76,1 – s. 63
- Ant.* = *Antonius*
29,1 – s. 64
33,3 – n. 573; s. 109
- Arat.* = *Aratus*
5,4 – n. 350
- Art.* = *Artoxerxes*
17 – n. 298
- Brut.* = *Brutus*
40,3 – n. 349
- Caes.* = *Caesar (Caius Julius Caesar)*
32,6 – s. 73
- Cat. Mi.* = *Cato Minor*
6 – n. 1284
- Cor.* = *Coriolanus*
3,1 – n. 290
- Dem.* = *Demosthenes*
20,3 – n. 350
- Fab.* = *Fabius Maximus*
2,2–3 – n. 462
14 – n. 290
14,1 – n. 349
- Nic.* = *Nicias*
11,7 – n. 350
- Pomp.* = *Pompeius*
60,2 – s. 73
- Pyrrh.* = *Pyrrhus*
26 – s. 68
- Rom.* = *Romulus*
5,1 – s. 63
- (*Moralia*)
- Adolescens* = *Quomodo adolescens
poetas audire debeat*
34d – s. 63; n. 575
- Adulator* = *Quomodo adulator ab amico
internoscatur*
59b – s. 47
70d – s. 63–64
- Adv. Col.* = *Adversus Colotem*
1127c – s. 131
- An seni* = *An seni respublica gerenda sit*
793d – n. 391
- De amic.* = *De amicorum multitudine*
94a – s. 64
- De cohib.* = *De cohibenda ira (Vihan
hallinnasta)*
456e – s. 47
- De E* = *De E apud Delphos*
390a – n. 1159
- De fort. Rom.* = *De fortuna Romanorum*
319f – n. 575; s. 109
- De frat.* = *De fraterno amore
(Sisarrakkaudesta)*
483d – s. 80
492a–b – s. 89
- De Iside* = *De Iside et Osiride*
355d–e – n. 1005
- De Pyth.* = *De Pythiae oraculis*
404d – n. 434
- De soll.* = *De sollertia animalium
(Eläinten älykkyydestä)*
967a – n. 33
- De Stoic.* = *De Stoicorum repugnantiis*
1045e–f – n. 415
1049a – n. 574
- De tranq.* = *De tranquillitate animi
(Mielen tyyneydestä)*
467a–b – n. 331
- De tuenda* = *De tuenda sanitate
praecepta*
128a – s. 63–64
- Quaes. conv.* = *Quaestiones convivales*
621b – n. 306
680a – s. 123
- Quaes. Rom.* = *Quaestiones Romanae*
274e – n. 650
- Regum* = *Regum et imperatorum
apophthegmata*
206c – n. 289; s. 73
- Poll.* = *Iulius Pollux (Iulios Polydeukes),
Onomastikon*
6,99 – s. 131
6,167 – n. 301
7,105 – n. 182; s. 119
7,173 – n. 875
7,188 – n. 428
7,203 – n. 282; n. 306; n. 443; n. 444; s.
199
7,204 – s. 63; s. 125; s. 128; n. 707; n.
1271; s. 217
7,204–205 – s. 215–216
7,205 – n. 281; s. 216
7,206 – n. 182; s. 64–65; s. 205
9,44 – n. 391
9,48 – n. 306
9,94 – s. 63
9,95 – n. 286; n. 1152; s. 205; s. 206; n.
1271; n. 1275
9,96 – n. 306; n. 444; s. 186
9,97 – n. 305; n. 313
9,97–98 – n. 313
9,99 – n. 313; s. 130; s. 131; n. 720
9,100 – n. 683; n. 698; s. 127; n. 705; n.
706; s. 215; s. 219; n. 1330
9,101 – s. 118; s. 119; s. 219

- 9,105 – n. 180
 9,108 – s. 108; n. 575
 9,110 – n. 157; n. 159; n. 160; n. 161; n. 162; n. 163; n. 167; n. 170; n. 173; n. 178; n. 181; n. 183; n. 640; s. 205
 9,111–112 – n. 642
 9,112 – n. 159
 9,113 – n. 173
 9,113–114 – n. 183
 9,114 – n. 181
 9,114–115 – n. 170; n. 284
 9,115 – n. 162; n. 178
 9,117 – n. 160; n. 163; n. 167; s. 205
 9,118 – n. 182; n. 311
 9,122 – n. 169
 9,123 – n. 184
 10,54 – s. 131
 10,61 – n. 391
 10,137 – n. 280
 10,150 – s. 199
- Pompon. = Lucius Pomponius
Aleones
 – s. 60; n. 285; n. 371
Atell. = *fabularum Atellanarum fragmenta*
 190 – s. 133; s. 200
- Porph. = Pomponius Porphyrio, *commentum in Hor.*
Carm. 2,1,6 – n. 341
Epist. 1,18,21 – n. 370
- Posidon. = Poseidonios
fr. 8 *FHG* 3 = *FGrH* 87 F 5 – s. 131
- Prisc. = Priscianus, *Institutiones grammaticae*
Gramm. II 110,6 – s. 133
Gramm. II 110,8 – s. 133; s. 200
Gramm. II 215,9–10 – n. 313
- Procl. = Proklos
in Cra. = *in Platonis Cratylum commentaria*
 383a – n. 101
in Euc. = *in primum Euclidis librum commentarius*
 65 = *DK* 58 B 1 – n. 1159
- Prop. = Sex. Propertius, *Elegiae*
 2,24a,13 – s. 152
 4,8,45 – s. 212
 4,8,46 – s. 128; n. 709; s. 213
- ps. Ambr. = pseudo-Ambrosius
Paenit. = *De paenitentia*
 18 p. 991^D – n. 371
- ps. Aur. Vict. = pseudo-Aurelius Victor
Epit. = *Epitome de Caesaribus*
 1,21 – n. 340
Orig. = *Origo gentis Romanae*
 3,4–5 – n. 651
 3,5 – n. 370; s. 117
 22,2–3 – s. 105
- ps-Callisth. = pseudo-Kallisthenes
 1,1 – n. 428
- ps. Cato = pseudo-Cato (*Caton opetuksia*)
Monost. = *Monosticha*
 69 – s. 68
- ps. Cypr. = pseudo-Cyprianus
Aleat. = *De aleatoribus*
 1 – n. 370
 5 – s. 74; n. 369
 6 – n. 340; s. 74; n. 370
 7 – s. 74
 8 – n. 340; s. 74; n. 370
 9 – n. 343; n. 370
 11 – n. 340; n. 370
- ps. Dosith. = pseudo-Dositheos
Fab. = *Fabulae aesopiae*
 8 (*Gloss.* III 43,33–51) – n. 33
- ps. Paul. Nol. = pseudo-Paulinus Nolanus
Carm. = *Carmina spuria*
 32,73–77 – n. 651
- ps. Plu. = pseudo-Plutarkhos
Placita Philosophorum
 887b–c – n. 1159
Vit. Hom. = *Vita Homeri*
 2,212 – s. 85
 2,218 – n. 504
- ps. Prisc. = pseudo-Priscianus, *De accentibus liber*
Gramm. III 522,30 – n. 371
- pseudo-Dionysios Areopagilainen
De ecclesiastica hierarchica
 5,7,3,5 – n. 411
- PSI
 IV 418,15 – n. 303
 IV 444,2 – s. 145
- Publil. = Publilius Syrus (*Hiuksellakin on varjo*)
 A 33 – n. 370
- Quint. = Quintilianus
Inst. = *Institutio oratoria (Puhujan kasvatus)*
 1,16,34 – s. 50
 2,4,22 – n. 370
 6,3,72 – n. 340
 9,4,141 – n. 371
 11,2,38 – n. 334
 11,3,58 – n. 743
- Rhet. Her.* = *Rhetorica ad C. Herennium*
 4,21,29 – n. 340
- Rufos Efesoslainen, *περὶ ὁσῶν*
 38 – s. 121

- Sallustius
Catil. = *De coniuratione Catilinae*
 (*Catilianan salaliitto*)
 14,2 – n. 371
- S. = Sofokles
Ant. = *Antigone*
 354–356 – n. 92
fr. 396 *TGF*² = *fr.* 429 *TrGF* 4 = *fr.* 429
 Lloyd-Jones – n. 313
fr. 809 *TGF*² = *fr.* 895 *TrGF* 4 = *fr.* 895
 Pearson = *fr.* 895 Lloyd-Jones – n.
 290
fr. 861 *TGF*² = *fr.* 947 *TrGF* 4 = *fr.* 947
 Pearson = *fr.* 947 Lloyd-Jones – n.
 303; n. 331
- SB
 6775,18–19 – s. 145
- sch.* = *scholia*
A. Ag.
 33 – n. 290
Aeschin.
 1,59 – s. 199
Ar. Av.
 1297–1299 – n. 575
Ar. Eq.
 855 – n. 643
Ar. Nu.
 355 – s. 63
Ar. Pl.
 816 – n. 653; n. 667
 1057 – s. 120
Ar. Ra.
 970 – s. 123
 1400 – s. 206; n. 1268
Ar. V.
 674 – n. 287; n. 288; s. 199
E. Med. = *Medeia*
 613 – n. 733
E. Or. = *Orestes*
 603 – n. 290
Euc.
 13,1 – n. 1159
Il.
 23,86 – n. 278
 23,88 – s. 130; n. 875
 Nikandros Kolofonilainen, *Theriaca*
 880 – n. 156
Pi. P.
 4,190 / 338 a – n. 490
Pl. Lg.
 820c – n. 313
 968e – n. 286; s. 206; n. 1271
Pl. Ly.
 206e – n. 653; s. 124; s. 125–126; n.
 698; s. 128; n. 875; s. 214; s. 220; s.
 221; n. 1320
Pl. Phdr.
 241b – n. 642; n. 645
Pl. Smp.
 193a – n. 733
Pl. Tht.
 146a – n. 180
schol. = *scholia*
Hor. Ars
 417 – n. 277
Hor. Carm.
 2,1,6 – n. 340
 2,7,25–26 – n. 1284
Hor. Sat.
 2,3,248 – n. 671
Iuv.
 14,5 – s. 199; n. 1259
Lucan.
 6,7 – n. 347
 7,107 – n. 341
Pers.
 1,10 – n. 676
SEG
 3,544 – n. 496
 8,811 – n. 1187
 10,30 – n. 396
 12,80 – s. 80
 18,592 – n. 485; n. 496
 31,1285 – n. 491
 31,1634 – n. 488; n. 1201
 32,1313 – n. 491
 34,449 – n. 1077
 34,450 – n. 1077
 35,397 – n. 1176
 35,1387 – n. 485
 37,1829 – n. 492
 38,1328 – n. 485
 38,1338 – n. 485
 39,1377 *bis* – n. 485
 49,1357 – n. 293
 57,2158 – n. 484; n. 485; n. 491
Select Papyri
 I,181,7, 18–19 – s. 145
 I,195 – n. 514
Sen. = Seneca vanhempi
Contr. = *Controversiae*
 1,2,3 – s. 80
 1,2,7 – s. 80
Exc. = *Excerpta Controversiae*
 5,6 – s. 105
Sen. = Seneca nuorempi

- Apocol.* = *Apocolocyntosis* (Claudiuksen kurpitssoiminen)
 8,2 – Liite 2
 12 – s. 200
 14 – s. 200
 14,4 – n. 343
 14–15 – s. 202
 15 – n. 343; s. 200
 15,1 – n. 343
 15,2 – Liite 2
- Benef.* = *De beneficiis*
 3,11,1 – n. 341
 5,24,1 – n. 735
 7,16,3 – n. 340
- Clem.* = *De clementia* (Lempeydestä)
 1,1,7 – n. 341
- Dial.* = *Dialogi*, 11 = *Consolati ad Polybium*
 11,17,4 – n. 340
- Epist.* = *Epistulae morales ad Lucilium* (Kirjeet Luciliukselle)
 58,34 – n. 341
 99,12 – n. 341
 117,20 – n. 341
- Nat.* = *Naturales quaestiones*
 4 *praef.* 7 – n. 341
- Serv.* = *Servius, commentarius in Vergilii opera*
Aen. 5,602 – n. 277
Aen. 8,357 – n. 650
Aen. 10,220 – n. 293
- Sidon.* = *Sidonius Apollinaris*
Carm. = *Carmen*
 9,190 – n. 437
 23,315 – n. 388
 23,491 – s. 200
- Epist.* = *Epistulae*
 1,8,2 – n. 340
 2,2,15 – n. 372
 2,9,4 – n. 372; s. 200
 4,6,3 – n. 341
 5,17,6 – n. 370; s. 203
 8,11,8 – n. 340
 8,12,5 – s. 203
- Simon.* = *Simonides*
fr. 646 *GL* 3 – n. 202
- Simplikios*
in Cael. = *in Aristotelis de Caelo commentaria*
 292a – s. 123
- Sophr.* = *Sofron*
fr. 129 *CGF* = *fr.* 124 *Cunningham* – s. 186
- St. Byz.* = *Stefanos Byzantionlainen*
 s. v. Θρία – n. 448
 s. v. Σκίρος – n. 444
 s. v. Τετράπολις – n. 1135
- Stat.* = *Staius*
Silv. = *Silvae*
 1,6,65–69 – s. 81
- Stob.* = *Stobaios*
 1,3,32 – n. 290
 1,21,6^e – n. 1159
 3,20,62 – n. 74
 4,22,84 – s. 207; n. 1271
 4,44,43 – n. 303; n. 331
 4,53,7 – n. 307
- Str.* = *Strabon*
 5,3,11 – n. 458
 10,5,1 – n. 687
 16,2,39 – n. 428
- Strattis*
fr. 23 *CAF* 1 = *fr.* 24 *PCG* 7 = *fr.* 23
 Edmonds = *fr.* 24 *FOC* 3 – s. 124
- Suda* (Adler 1928–1938)
 α 360 – n. 303
 α 388 – s. 217
 α 389 – s. 217
 α 607 – n. 290
 α 767 – n. 185
 α 768 – n. 186
 α 1312 – n. 300
 α 2273 – n. 300
 α 2310 – n. 289; n. 349
 α 2383 – n. 349
 α 4036 – s. 119
 α 4251 – n. 515
 α 4255 – n. 720
 αι 64 – s. 218
 β 161 – n. 161
 β 369 – s. 217
 δ 1505 – n. 165
 ε 4064 – n. 156
 ε 4065 – n. 156
 η 635 – s. 206
 θ 93 – n. 1159
 θ 490 – n. 448
 θ 501 – n. 448
 ι 425 – n. 724
 κ 1519 – s. 199
 κ 2290 – s. 124
 κ 2591 – n. 300
 κ 2594 – n. 293
 κ 2602 – n. 295; n. 300
 λ 433 – n. 171
 λ 603 – n. 733
 λ 604 – n. 733
 μ 20 – n. 1313

- μ 21 – n. 1313
 μ 1036 – n. 289; s. 218
 ο 719 – n. 645
 οτ 106 – s. 206–207; n. 1271
 π 225 – s. 220
 π 1932 – n. 448
 π 2923 – n. 429
 π 3037 – n. 599
 π 3137 – s. 88–89
 σ 620 – n. 306; s. 87–88
 τ 7 – n. 1151; s. 203
 τ 895 – s. 59
 τ 934 – s. 206
 τ 1005 – s. 206–207
 τ 1006 – s. 206
 φ 465 – s. 199
 φ 607 – n. 875
 χ 619 – n. 183
 ψ 90 – n. 156
- Suet. = Suetonius, *De vita Caesarum*
 (Rooman keisarien elämäkertoja)
 Aug. = Augustus
 13,2 – s. 111
 24,2 – n. 422
 31,3 – s. 80
 70,2 – n. 340
 71,1 – n. 340; s. 210
 71,2 – n. 268; s. 128; s. 129; s. 210–
 211; n. 1280
 71,2–4 – s. 210
 71,3 – n. 360; n. 370; n. 372
 71,4 – s. 120
 75 – s. 81
 83 – n. 674
 98,3 – s. 81
- Cal. = Caligula (*Caius Caligula*)
 41,2 – s. 50; n. 340
 48,1 – n. 422
- Claud. = Claudius
 5 – n. 340
 6,2 – s. 80
 33,2 – s. 58; n. 340
 39,1 – n. 340
 41,1 – n. 276
 41,2 – n. 276
 41,3 – n. 276
 42,2 – n. 276
- Dom. = Domitianus
 4,5 – s. 81
 21 – n. 340
- Galba
 12,2 – n. 422
- Iul. = Iulius (*Caius Julius Caesar*)
 32 – s. 72; n. 345; n. 348
 41,3 – s. 81
- Nero
 11,2 – s. 81
 30,3 – n. 336; n. 340
- Tib. = Tiberius
 14,3 – n. 490; s. 154
- Vit. = Vitellius
 4 – n. 340
- Symm. = Q. Aurelius Symmachus
 Rel. = *Relationes*
 9,6 – n. 388
- Tab. Heb. = *Tabula Hebana*
 23 – n. 387
- Tabula Illicitana
 6 – n. 387
- Tac. = Tacitus
 Ann. = *Annalium (ab excessu divi Augusti) (Keisarillisen Rooman historia)*
 1,54 – s. 80
 13,29 – n. 381
- Ger. = *Germania (De origine et situ Germanorum)*
 24,3–4 – n. 340
- Hist. = *Historiae (Taistelu keisarivallasta)*
 1,37 – n. 422
- Telecl. = Telekleides
 fr. 1,14 CAF 1 = fr. 1,14 PCG 7 = fr. 1,14 Edmonds = fr. 1,14 FOC 3 – s. 130
- Terentius
 Ad. = *Adelphoe*
 739–741 – s. 68
- Tert. = Tertullianus
 Carn. = *De carne Christi*
 7,10 – n. 560
- Fug. = *De fuga in persecutione*
 13,5 – n. 371
- Pall. = *De pallio*
 5 – n. 340
- Spect. = *De spectaculis*
 5 p. 6,23–28 – n. 213
 16 p. 17,24 – s. 104
 16 p. 17,25–26 – n. 388
- Th. = Thukydidēs (*Peloponnesolaissota*)
 4,85,4 – n. 350
 4,95,2 – n. 350
- Theoc. = Theokritos (*Idyllejä*)
 3,31 – n. 428
 8,11–20 – s. 104
 22,72–74 – n. 573
- Theognost. = Theognostos
 Can. = *Canones*

- 88 (Cramer 1835, 15) – n. 161; n. 168; n. 181
 999 (Cramer 1835, 164) – n. 161; n. 164; n. 165; n. 166; n. 173; n. 174; n. 670
 999 (Cramer 1835, 164–165) – n. 157; n. 183
 999 (Cramer 1835, 165) – n. 181; n. 640
- Theon
Prog. = *Progymnasmata*
 5 (RG 2, 105) – n. 202
- Theopomp. Com. = Theopompos (komediakirjailija)
fr. 62 *CAF* 1 = *fr.* 63 *PCG* 7 = *fr.* 62 Edmonds = *fr.* 63 *FOC* 3 – s. 63
- Theopomp. Hist. = Theopompos (historioitsija)
fr. 133 *FHG* 1 = *fr.* 118 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 121 – s. 63
fr. 254 *FHG* 1 = *fr.* 221 Grenfell & Hunt = *FGrH* 115 F 228 – s. 63; n. 306; n. 443
- Thomas Magistros, Ἐκλογή ὀνομάτων καὶ ῥημάτων ἀπτικῶν
 p. 213 Ritschl – n. 444
- Thphr. = Theophrastos
Char. = *Characteres (Luonteita)*
 5,9 – s. 144; n. 848
 6,5 – s. 63
HP = *Historia Plantarum*
 9,17,2 – s. 105; n. 548
- Tibullus (*Elegiae*)
 1,3,11–12 – n. 457
- Tz. = Johannes Tzetzes
H. = *Historiarum variarum chiliades*
 6,874–896 – s. 59
 10,231 – s. 131
 10,558 – n. 306
- Val. Max. = Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*
 1,3,2 – n. 459
 1,6,3 – n. 437
 4,1,7 – n. 382
 4,3, ext. 3 – s. 104
 6,3,3b – n. 382
- Varro
Ling. = *De lingua latina*
 6,36–38 – n. 104
 6,56 – n. 92
 6,69–72 – n. 553
 7,4 – n. 104
 7,48 – n. 447
 8,5 – n. 104
- Rust.* = *Res rusticae*
 1,4,3 – n. 341
 1,18,8 – n. 341
 3,9,6 – n. 584
- Vell. = Velleius Paterculus, *Historiae Romanae*
 2,33,1 – n. 382
 2,111,4 – n. 382
- Venantius Fortunatus
Carm. = *Carmina*
 7,12,32 – n. 336
- Verg. = Vergilius
Aen. = *Aeneis*
 4,346 – n. 437
 4,377 – n. 437
 5,490–498 – s. 77
 6,808–812 – s. 97
 6,847–853 – s. 97
 6,857–858 – s. 97
Ecl. = *Eclogae sive Bucolica (Paimenlauluja)*
 3,31 – s. 104
- Vett. Val. = Vettius Valens (*Astrologus*)
 202,6 – n. 303
- Vitr. = Vitruvius, *De architectura*
 2,1,1 – n. 109
 3,5,7 – n. 713
 4,1,11 – n. 713
 4,6,2–3 – n. 713
 5 praef. 4 – n. 318
 10,8,2 – s. 133
- X. = Ksenofon
Cyr. = *Institutio Cyri (Cyropaedia)*
 1,4,7 – n. 851
 8,3,47 – n. 202
Eq. mag. = *De Equitum magistro (Ratsuväenkomentaja)*
 5,10 – s. 120
HG = *Historia Graeca (Hellenica)*
 6,3,16 – s. 63; n. 303
Mem. = *Memorabilia (Muistelmia)*
 1,3,2 – n. 307
 1,4,12 – n. 92
 4,1,1 – n. 202
Oec. = *Oeconomicus (Talouden taito)*
 1,20 – n. 307
Smp. = *Symposium (Pidot)*
 1,1 – n. 196
 4,9 – n. 573
- Zen. = Zenobios
 2,85 – n. 1268
 4,23 – n. 286; s. 206–207; n. 1271
 4,74 – s. 124
 5,75 – n. 448

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

ISBN 978-951-29-9217-1 (Painettu)
ISBN 978-951-29-9218-8 (PDF)
ISSN 0082-6987 (Painettu)
ISSN 2343-3191 (Sähköinen)